
1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

TITI LIVII
HISTORIARUM ROMANARUM
LIBRI QUI SUPERSUNT.



EX RECENSIONE

IO. NIC. MADVIGII.

EDIDERUNT

IO. NIC. MADVIGIUS ET IO. L. USSINGIUS.

VOL. I PARS I.

LIBROS QUINQUE PRIMOS CONTINENS.



HAUNIÆ MDCCCLXI.
SUMPTIBUS LIBRARIÆ GYLDENDALIANÆ (F. HEGEL).
TYPIS SCHULTZIANIS.

PRÆFATIO

Io. Nicolai Madvigii

AD PHILOLOGOS ET SCHOLARUM MAGISTROS.

Quum in emendationum Livianarum volumine, quod annum fere abhinc prodiit, initio libri (p. 2.) dixissem, universi operis Liviani ad eam formam, quam non solum animo conceptam, sed magnam partem litteris consignatam haberem, edendi laborem, quem mihi quidam imponere cuperent, me suscipere nolle, mutato deinde, dum liber typis describitur, consilio, extremo loco (p. 629 in addendis et corrigendis) breviter significavi, Livium coniuncta mea collegæque amicissimi et suavissimi, Io. Ludovici Ussingii, opera editum iri. Eius promissi exsequendi hoc initium est. Edimus enim nunc primos quinque Livii libros, quos ceteri brevibus intervallis subsequentur, sic emendatos, quemadmodum codicum bonorum ope, adhibito recto iudicio artisque lege, sine temeritate ac superstitione emendari posse visi sunt, eo exemplo, quod quum communi quotidianæque philologorum rerumque Romanarum studiosorum, quique ob alias causas Livium legunt, tractationi tum magistrorum discipulorumque in scholis usui aptum putamus. (Postremo volumini præter scripturas codicis Vindobonensis quinque postremorum librorum periochæ, quæ appellantur, adiungentur.) Et quoniam Ussingius ita et laboris partem molestiorem suscepit et consilia sententiasque mecum contulit, ut totius recensionis arbitrium meum esse vellet, par est etiam, me præfandi breviter et instituti nostri explicandi munere fungi. Ac de tota Livii librorum recensendorum ratione, qualeque esset in singulis operis partibus instrumentum criticum, ita expositum est a me in emendationibus Livianis, ut iterum de ea re dicendi nunc quidem causam habeam nullam; ibidemque et dixi aperte et exemplis quum in unum locum congestis (p. 36 sqq.), tum per totum fere

librum interspersis ostendi, quid homines docti, qui nuper Livium in Germania ediderunt et quummaxime edunt (Alschefskium vix numero), præter illos locos, quorum menda nondum sanata a quoquam essent, efficiendum ac refingendum reliquissent. In his, qui nunc a nobis emittuntur, quinque libris proximisque totidem totius recensionis fundamentum constituendum esse convenit in codice Mediceo (M), cuius simillimus fuit Vormatiensis Beati Rhenani, et in Parisiensi (P), quique huius sectæ adiunguntur, in partibus tantum noti (Klockianus, Helmstadiensis, Einsiedlensis, Bambergensis, Upsaliensis), ita ut neutri certus principatus concedatur, paulo plus tribuatur Mediceo ob servata quædam pæne oppressæ veritatis indicia, non neglecto tamen Harleiani prioris (H) et Leidensis prioris (L) testimonio, quo pauca quædam continentur in superioribus illis oblitterata. (Ad ea, quæ Emendatt. Livv. p. 31 posui, huius rei documenta adiungi ante omnia debent servata lib. II, 15 init. in his duobus codicibus et præterea in Vossiano altero et Florentino S. Marci vestigia nominum alterius consulum paris, tum V, 52, 13, retentum in his et deterioribus codicibus pronomen *eas*, quamquam ita corruptum, ut *fas* aut *eos* scribatur.) Hos igitur codices, quos illi quoque, quos significavi, editores, laudabili consilio, sed iudicio interdum non satis libero nec cauto sequendos sibi sumpserunt, sic secuti sumus, ut in dissensu eorum, maxime quidem Medicei et Parisiensis, præter auctoritatem sententiarum orationisque et usus loquendi momenta ponderaremus et librariorum errandi consuetudinem opportunitatesque considerаremus, in iis autem, quæ nullam aut prope nullam huiusmodi haberent probandi aut improbandi notam, Mediceo potissimum pareremus (velut in verborum ordine I, 1, 8 et 5, 4 et 7 et 9, 3, tum in huiusmodi scripturis, qualis est I, 6, 1 *scelus* pro *scelera*). Deinde autem, ubi aut ipsa codicum discrepantia cum manifesta interdum litterarum verborumque confusione suspicionem movebat, aut ea, quæ in melioribus codicibus constanter aut cum levi nec suspiciosa varietate legebantur, tamen aut sententia prava et a re et Livii consilio propositoque aliena aut oratio a sermonis Latini usu Livianoque dicendi genere institutave aperte forma et artificio abhorrens et sine causa aberrans aut denique coniuncta sententiæ orationisque vitia ita coarguebant, ut negligentiæ excusationem non reciperent nec a Livio scripta credi possent, (— nam quædam, quæ aliquam habent offensionem aut etiam manifestum errorem, Livius tamen scripsit —) ibi, quum teneremus, qualis fuisset codex nostrorum omnium (in his decem libris) parens et quos iam errores suscepisset (de quo dixi

emendd. Livv. p. 5—25), seposita superstitione et defensionis pertinacia remotaque non minus omni fingendi et incredibilia de librariis narrandi licentia, emendationem circumspeximus, eamque si aut a superiorum aliquo aut nuper ab aliis aut denique a nobis talem repertam iudicabamus, ut certas veritatis aut summæ probabilitatis notas ex ipsa correctionis lenitate et demonstratione causæ erroris et ex sententiæ orationisque convenientia contineret, in Livii oratione posuimus; is enim artis fructus est, quo Livium, quique eum legunt, fraudari non oportet. Et quoniam apparatu critico onerari huiusmodi editio non potuit, ut tamen, qui hoc exemplo utentur, secure et cum fiducia id facere possint, quum sciant, quæ nova in eo insint et unde ducta, subiiciemus huic præfationi indicem omnium locorum, in quibus nostra recensio, exceptis rebus orthographicis, discrepat a Weissenbornii (tertia, cuius primum volumen apud Teubnerum a. 1860 evulgatum est),[1]) indicato brevissime (præterquam in *hi*, *ii*, *his*, *iis*) nostræ scripturæ fonte, si ea aut ex alteroutro e codicibus principibus aliove meliorum aut coniectura aliorum nata aut a nobis primis ex aliis codicibus sumpta est; de ceteris, quæ e codicibus etiamsi minus bonis iam apud superiores locum in contextu tenuerunt, Drakenborchius quærentibus satisfaciet. Deinde in eundem indicem (inter parenthesis signa) omnes illos locos includemus, ubi et nos et Weissenbornius, neglecta utriusque codicis principis auctoritate, aliam scripturam secuti sumus, quæ non iam olim quasi consensu comprobata et apud Drakenborchium in contextu posita sit. Ubi igitur nihil annotatum est, nostra scriptura aut cum Weissenborniana consentiens fere ex codice principe utroque aut ex alteroutro ducta est[2]) aut cum Weissenborniana et Drakenborchiana consentit. Hoc sufficere videtur. Qui perscrutari ipsi singula volent, scripturas codicum

---

[1]) In tertia hac editione Weissenbornius quædam rectius constituit quam antea, nonnulla, de quibus ante recte iudicaverat et quæ vix dubitationem habere potuisse videntur, in peius mutavit; ut IV, 56, 11 expulit necessariam Gronovii emendationem, ib. 55, 5 rectam codicis P scripturam; sed hanc tamen in annotatione iterum probavit.

[2]) *Fere* dico; sunt enim non ita pauci minuti et manifesti codicum M P et sine dubio ceterorum bonorum errores, quibus neglectis tenetur scriptura vera pridem recepta et plerumque sine varietatis mentione tradita, ut I, 3, 7 *aliquodeductæ* M, *aliquoteductæ* Ppro *aliquot deductæ*, 7, 5 *quasi* pro *quia*, *si*, 7, 12 *ibidum* pro *ibi tum*, 9, 14 *humano genere* pro *h. generi*, 10, 3 *nec Crustumini* pro *ne Crustumini*, 14, 5 *qua dextra* pro *quia dextra* etc.

illorum duorum apud Alschefskium expositas cum Drakenborchii copiis coniungent. (Quæ sparsim nostra ætate a viris doctis de Livii locis annotata et coniectata sunt, magna diligentia Hertzius et Weissenbornius collegerunt.) Ac mearum quidem emendationum, quæ multæ receptæ in ordinem sunt, rationes fere expositæ sunt in emendationum Livianarum volumine, cuius paginas in illo indice adscribemus singulis locis; sed tamen novas aliquot, interque eas nonnullas satis memorabiles, suggessit repetita et curiosa totius huius partis pertractatio, quæ breviter illic commemorabuntur cum illis, quas Ussingius aliique subministrarunt; simul de uno et altero præterea loco iudicii nostri causam significabimus. Perpaucæ ex iis coniecturis, quas cum aliqua fiducia proposueram, deserendæ fuerunt; sed quasdam iam ante incertas esse significaveram, aliæ nunc incertiores visæ sunt, quam ut in ipsam Livii orationem reciperentur; ex iis nonnullas, si magna vulgatæ scripturæ offensio levanda aliquo modo videbatur, in margine annotavimus. In verbis, quæ aliena manu Livii orationi adiecta iudicavimus, aut prorsus tollendis aut tantum usitata in ea re nota insigniendis aliqua fortasse fuit inconstantia eiusmodi, ut in prioribus libris liberius eiicerentur, in posterioribus cautius damnarentur. Quæ aliorum nostrave coniectura addita sunt verba, quum a librariis omissa viderentur, ea in quarto demum et quinto libro alio typorum genere notavimus, quod ab initio factum oportuerat. Præter notabiles emendationes et a certis auctoribus proditas, quas aut post alios aut primi in oratione Livii posuimus, minores non ita paucas aut in recentioribus codicibus aut ab antiquis editoribus factas restituimus, quum nuper ex melioribus codicibus revocati essent pusilli et vulgares errores, quorum similes infinitis locis necessario spernuntur, iisque Livii oratio vitiata[1]); interdum quidem etiam

---

[1]) Quanta fuisset et eius librarii, qui codicem nostrorum archetypum scripsit, et eorum, qui antiquissimos nostrorum, licentia in littera *m* in fine vocum post vocales addenda detrahendave, dixi in emendd. Livv, p. 9. Weissenbornius, quum a. 1853 in I, 33, 6 recte edidisset: *ponte—in Tiberi facto*, a. 1860 contra apertam rationem usumque constantissimum (contra P etiam) scripsit *in Tiberim*, et I, 39, 1, quum ante recte scripsisset: *prodigium visu eventuque memorabile fuit*, nunc posuit incredibiliter: *Eo tempore in regia prodigium visum, eventuque memorabile fuit* (quasi eo tempore eventu memorabile fuerit prodigium et quasi sic conungi possint *visum* pro *visum est* et *fuit*); adeo non aut ad illa, quæ illic indicavi, exempla attenderat aut ad hæc, quæ præterea in duobus primis libris viderat: I, 34, 5 *exsulem advena* (M P), 39, 6 *familiaritate aucta* (M H, *familiaritatem acta* P), II, 10, 7 et 10 *exi-*

ex altero e duobus principibus codicibus quædam huius generis nescio quo novitatis studio recepta erant.[2])

Unum est genus, in quo prævidemus nonnullorum reprehensionem, quod aliquot locis verborum formas grammaticas rariores e codicibus non susceperimus. Ac *fides* quidem genitivo casu semel et cum summa ambiguitate Livium non scripsisse (I, 16, 8: *quantum illi viro nuntianti hæc fides fuerit*), certissimum est, nec tamen minus certum, eum non dixisse, *tantum fidem fuisse homini* pro eo, quod est *tantum fidei*, quod enarrandi artificium Weissenbornius utrum excogitaverit an ab alio acceperit, nescio; nihil enim subest nisi frequentissimi generis error librarii, ad *hæc*, quod pro nominativo accepit, *fides* pro *fidei* accommodantis. Sed *stirpis*, fieri posse, ut Livius nominativo casu scripserit (I, 1, 11 et XXVI, 13, 16), non magis negare audemus, quam *hæc* pro *hæ* aliquando posuisse (I, 43, 5); res tamen incerta est; in pronomine quidem unum exemplum (II, 44, 12) eripiunt M H Rhenanique codex a P (ipso a secunda manu correcto) discrepantes; in aliis sequitur fere *c* aut *q* littera (ut III, 55, 13: *hæc consulares leges*), ut proclivis fuerit geminandi error; itaque hæc, donec certum erit, Livium sic scribere solitum esse, multo rectius in varietate scripturæ diligenter annotantur et a grammaticis in adversaria referuntur, quam in exempla

---

quam parte et *ponte obtineret* (P m. 1), 11, 7 *Gabinam viam* (M), 20, 1 *in primam exsulum aciem* (M), 32, 5 *residem in urbem* (Mm.1 P), 34, 6 *ubi eam remisisset* (MP), ibd. 12 *facile dictum est* (M P). Perpetua confusio est in codicibus formarum *redit* et *rediit* et similium, nec ubique definiri potest, præsensne in narrando an perfectum Livius posuerit; sed tamen quis ferat edi I, 37, 2: *ea res attulit — eadem impedit — multique periere?* aut quis non miretur, qui V, 8, 3 pro *perit* contra bonos codices recte tenuerit *periit*, quia præsenti historico locus non esset, eum c. 10, 10 sprevisse *nequiit*, quod non minus necessarium est? Nihilo melius librarii codicis archetypi auctoritas defendet in IV, 33, 4 temporis in interrogationibus eiusdem generis diligenter compositis hanc varietatem: *cedetis? non exstinguitis? non inferetis?* aut hanc numeri perturbationem in IV, 35, 6: *obiurgantium multitudinem, quod admiratione eorum, quos odissent, stupens — se ipsa teneret.* Nam a *multitudinis* nomine sic demum recte transiretur ad *odissent*, si non sequeretur nullo interiecto *stupens — teneret*; nunc apparet, librarii animo obiectam esse pluralis numeri speciem ex *obiurgantium* aut *eorum*.

[2]) Velut I, 3, 11 ex uno P hæc temporum confusio inducta est in Livii orationem: *addit — interemit — adimit;* 5, 5 ex eodem receptum contra M H L *aperire noluerat*, de quo mendi genere dixi emendd. Livv. p. 38 n. 2; nec pauca similia sunt.

communi usui destinata cum magna, discipulorum præsertim, molestia recipiuntur. Nos quidem etiam *cædis*, *cladis*, *ædis* nominativo casu paucis locis scribere (etiam *plebis* II, 24, 2 e P L), quum multis partibus sæpius altera forma legeretur, veriti sumus; etsi bis, opinor, *ædis* subrepsit (I, 33, 9 et IV, 25, 3). Et tamen in hac nominativi forma codicum auctoritas aliqua est; in illo prorsus ludimur vana specie, quod in magistratuum sæpius ab iisdem hominibus captorum annotatione longe plurimis locis consulem aliquem aut tribunum militum legimus *tertium*, *quartum*, *quintum*, perpaucis, codicum auctoritate scilicet cogente, *tertio*, *quarto*, *quinto*; nam certissimum est, his omnibus locis olim aut numeri notam fuisse (*cos. III*) aut adverbium non plene scriptum (*cos. tert.*); itaque omnibus locis eodem modo exprimi oportet. Eademque ratione (quod ipsi ab initio non attendimus nec tenuimus) ubique aut *tribunos plebis* aut *tribunos plebi* aut potius *tribunos pl.* scriptum oportuit. Quid est enim reapse inanius quam V, 29, 6, quum in M P sit *tr̄. pl̄.* (M *tbr̄. pl̄.*), ex uno H arripere *plebi*, eodem capite § 1 et 3, ubi in optimis eadem est nota, *plebis* scribere et in hac inconstantia diligentiæ ac fidei laudem quærere nec intelligere, in codice archetypo omnibus tribus locis idem fuisse?

Coniuncta hæc, quæ proxime attigi, aliquo modo sunt cum vocum scribendarum ratione. Eam in hac editione communem et vulgarem esse voluimus sine ulla antiquitatis et doctrinæ affectatione, de qua re difficile est breviter ita dicere, ut non multorum reprehensionem ac pæne convicium moveamus. Latini scriptores quum aliis ætatibus alia vocum scribendarum ratione usi essent nec eodem tempore omnes prorsus eadem, nec nihil librarii in describendo novassent et vitiassent etiam, communem aliquam constantioremque formam grammatici quarti quintique sæculi constituerunt, partim ad pronuntiationem recentiorem, partim ad analogiam quandam grammaticam accommodatam; in antiquiorum scriptorum codicibus vetustior forma ita mansit, ut paulatim describendo plurima ex communi intermiscerentur ac postremo hæc vinceret, servatis pluribus paucioribusve vetustioris reliquiis, ex altera parte multis ex mediæ ætatis novicio ac corrupto usu susceptis. Perutile igitur et quum ad grammaticam tum, quoniam multiplex errandi occasio ex scribendi ratione ipsa et ex eius mutatione et ignoratione nascebatur, ad veræ scripturæ inventionem et iudicium necessarium est, quicquid veteris illius formæ in antiquissimis codicibus supersit, annotari et colligi speciemque aliquam universam effici eamque philologis notam esse; in exempla veterum scriptorum, quæ communi hominum usui maximeque quæ scholis destinentur, eius

formæ partem aliquam inferri, multo minus habere videtur utilitatis quam ex inconstantia et insolentia animum a maioribus avocanti et interdum errorem obiicienti molestiæ et incommodi; tum ipsius scriptoris iuri et honori parum tamen consulitur. Nam quoniam etiam in perantiquis codicibus universæ, qua Liviana ætas usa est, formæ tantum reliquiæ supersunt, dum editores codices sequuntur nec audent totam rationem, quæ ex illis indiciis conficitur, ubique exprimere, mira inconstantia *Pompili* et *Tulli* scribitur ubique, *ingeni*, *consili* nusquam, *optimus* multis locis, paucioribus *optumus*, *graves* accusativo casu sæpius, aliquoties *gravis* (magna etiam ambiguitate semel *montis* II, 31, 5 e P, alibi semper *montes*), vulgo *passuum*, interdum *passum*. Itaque decrevimus ab initio in vocum terminationibus, in litterarum in vocabulis compositis concursu et mutatione similibusque formam et analogiam a grammaticis constitutam sequi, retentis iis vocabulorum ipsorum formis, quas media demum ætas mutavit (*condicio*, cetera). Vitavimus igitur et illa, quæ significavi, et *derigo*, *coniunx*, *conisus*, *coicit*, id genus alia; ne *milia* quidem adscivimus. Neque nos fugit, in consilio exsequendo quædam non satis constanter tractata esse (velut, quum adverbium *promisce* exprimi iussissemus, quod ipsum vix faciendum in nostra ratione fuit, irrepsit etiam *promisca* II, 30, 15 et *promisco* V, 13, 7), maxime in primis libris, et esse, in quibus altera forma ab initio præferenda videatur fuisse (velut ut *dilectus* scriberetur). Illud consuetudini datum inveteratæ et translato in recentiores linguas nomini, ut *Volsci* appellarentur, quos nuper *Vulscos* fecerunt.

Unum restat, antequam ad indicem singulorum locorum venimus. Livius quo nomine opus suum inscripserit, non constare putamus; nam quæ in antiquissimis codicibus omnium decadum in subscriptionibus singulorum librorum tantum non omnium reperitur numeri notatio ad hanc formam expressa: *T. Livii ab urbe condita liber* (v. c. *tertius*) *explicit*, ex ea non pro certo efficitur, ipsum opus inscriptum a Livio fuisse *libros ab urbe condita*. Itaque in operis et voluminis inscriptione usi sumus communi Historiarum Romanarum appellatione, in singulis libris nullum nomen posuimus.

Exempli Weissenborniani scripturæ a nostro discrepantes.[1])

Præfatio. (*In codicibus inscriptio nulla est. W. posuit:*

[1]) Nomina et notæ adscriptæ indicant nostræ scripturæ auctores. Litteris MPHL qui codices significentur, supra dictum est; litteris Mg. Madvigii nomen notatur, Uss. Ussingii. Io. Forchhammer per litteras, O. Siesbye, quum nos in typorum erroribus tollendis adiuvaret, quæ animadverterant, nobiscum communicarunt.

Titi Livi ab urbe condita libri.) § 5 prisca tota illa mente (*Em. Livv. p. 12*) | posset.

Lib. I. Cap. I, 1 fuerunt (*Em. 38*) 2 maris Adriatici (*M*) 3 Et in quem (*Mg. Particula nihil hic loci habebat. Eiusdem permutationis alia exempla v. Em. p. 104; III, 51, 9*) | primo (*M*) 4 Troia 5 superessent 7 Laurentinum (*M*) 8 urbis (*P*) 10 ea res utique (*M*) 11 stirpis II, 1 Troianique simul petiti (*M*) 6 operum mortalium (*M*) III, 3 relinquit (*M*) 11 interemit (*M, Em. 38*) IV, 4 quadam divinitus (*Merula. Livius, homo in rebus ad religionem pertinentibus cautissimus, affirmare non potuit, hoc divinitus factum esse; vid. modo § 2*: seu ita rata seu quia *cet.*) 5 alluvie (*Gron.* Alluviem *de aqua inundanti et stagnanti dici neque forma vocabuli neque usus sinit; ex* proximaeluvie *facile natum est* proximalluvie.) 6 his 8 peragrare saltus (*H L*) V, 1 Palatio monte *sine uncis* (*Mg.* Palatium mons *coniunctim non dicitur;* monte *ex proximis* Palatium montem *huc retractum est.*) 4 Numitori ad supplicium (*M*) 5 aperire (*Em.* 38) 7 ad vim apertam (*M*) VI, 1 scelera (*M*) 3 his VII, 5 (*P* aversas. *Livius scripsisse videtur*: aversas, eximiam quamque, *ut 7* actæ boves quædam — relictarum *et 12*: bove eximia capta *Mg.*) 7 vadentem ad speluncam (*M*) | morte (*Wesenberg ad Cic. Tuscul. II p. 26 n.*) 13 hisque VIII, 3 apparitores [et] hoc genus (*Iac. Gron.*) (*Codd.* est numerum; *em. Heumannus*) 5 adiiciendæ (*ed. Ascens. 1513*) IX, 3 opes sibi (*M*) 5 metuebant; ac plerisque (*Em. 38*) 7 concelebrant — facerent (*Mg. Em. 40*) 9 iam Sabinorum (*Scheibius*) 12 specie ac pulchritudine insignem (*M*) X, 2 agere his XI, 8 fabulæ (*Glarean.*) XII, 2 ciebant: ab (*Em. 41*) 3 fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus (*ibd.*) 6 monumentum (*P*) XIII, 2 se sanguine (*M*) 5 equom Curtius (*cod. Leid. 2, Sabellicus*; *P* equos Curtius) XIV, 7 circa densa inter virgulta obscuris subsidere in insidiis *e coni.* (*codd. omnes*; *Em. 42 n. In Weissenbornii coniectura prave* obscuræ insidiæ *appellantur, pravus est verborum ordo.*) 9 quique cum eo equites erant (*Em. 41 sq.*) XV, 1 stimulabat, in fines (*interpunctio emendata a Kreyssigio*) XVI, 8 fides XVII, 1 necdum a singulis (*Grævius*) | in novo populo, per vim aut factionibus *e coni.* (*M P ceteri antiqui*) 6 quinum dierum (*codd. omnes*) XVIII, 2 Crotonam (*Glareanus*) 3 quæ fama in Sabinos? (*Sigonius*) 8 quoad (quō *M* quod *P*) XIX, 6 (*codd.* intercalares; *em. Heerwagen*; *edebatur antea* intercalaribus) XXI, 1 iusiurandum proximo legum (*Mg. Pro abiecto et servili legum ac pœnarum metu honestiora vincula animos continuisse dicuntur. Codicum scriptura enarrationem defensionemve non recipit. Error ortus videtur ex* probnoxio.) 2 violari (*M*) |

XXII, 5 (*P* comi fronte comiter, *M rasuris obscuratus*) XXIII, 6 tamen, si vana adferantur *e coni. I. H. Vossii* (*T. Faber; Em. 39; codd.* vana adferebantur) | postquam structi (*Em. 274 n.*) 8 (*codd.* propior uulscis; *em. Strothius*) XXIV, 3 ut, cuius [que] (*edd. vett. Mg. ad Cic. Fin. p. 848*) 5 puram tollito *sine uncis* (*Uncos voci e proximis huc retractæ, quæ et sententiam turbat et pravum genus et numerum habet, Uss. addi iussit.*) 8 tum tu, ille Diespiter (*Codd. ut nos, nisi quod in M litteræ* iup *expunctæ sunt, ut fieret* tum ille diespiter. *Pronomen* ille *cum vocativo coniungi non potest longeque alia est ratio loci Virgiliani Æn. IX, 481. Aut scribendum est:* tum illo die, Iuppiter, *aut pater patratus precatur, ut ipse ille dies Iove numen suum movente populum feriat et infortunio mactet.*) XXV, 1 capiunt. Armati cum (*M*) 2 incenduntur (*Em. 39*) 6 vice unius (*Em. 9 n.*) | qualis ex insperato (*Mg. Em. 43*) XXVI, 1 *interpungitur post* Mettio, *non post* icto 5 (*codd.* ad secundum; *em. Rhenanus*) | *non interpungitur post* iudicent 7 ex his 8 de provocatione (*T. Faber, qui scribi voluit:* itaque provocatione) XXVII, 1 commissa fuerit (*Mg. Em. 43*) 8 idem (*Uss. Gron.* eidem) | (*Mm. 1* equites erigere erigerent iubeat, *P* equites erigerent iubeat; *edebatur* equites erigere iubeat) XXVIII, 2 ii novitate XXIX, 3 (*veretur Mg., ne* obliti, *quod ad deliberationem rei faciendæ aptum non est, subditicium sit eoque sublato sic sententia cohæreat:* ut præ metu deficiente consilio, quid relinquerent, q. s. f., rogitantesque *cet.*) XXX, 5 Sabini suos (*Mg. Em. 44*) XXXI, 5 implicatus (*P.* Implicitus *quinquies apud Livium sine varietate reperitur, vid. Drakenb. ad V, 31, 7, semel, VI, 21, 7, discrepante cod. Klockiano.*) XXXII, 2 longeque (*Gron. Possis etiam:* longe longeque), | regis (*M*) | relata (*M P ceterique codd. Cic. de or. II, 12, 52. Efferuntur in album, quæ in albo scripta proponuntur in publico*) 4 otium, sine iniuria id (*interpunctionem emendavimus*) 10 Cum iis 11 litium causarum (*Mg. Em. 45*) | dari fieri solvi 12 sanguineam *sine uncis* (*Mg. Em. 45*) XXXIII, 5 (*Excidisse aliquid videtur et a Livio in hanc formam scriptum fuisse:* acie primum vincit; [deinde urbem vi capit;] inde *cet. Neque enim ex acie præda fuit nec tanquam duo rei gestæ gradus coniungi possunt:* acie primum vincit; inde — Romam redit.) 6 in Tiberim (*P; vid. supra p.* VI *n.*) XXXIV, 4 his, in quibus | (*P H* eacum innupsisset, *M* hec cum innupsisset, *sed* hec *in rasura; em. Weissenbornius; edebatur:* ea quæ inn.) 6 potissimum 12 bello domique XXXV, 3 compositam: cum se (*Interpunctionem emendavimus. Ad* quum *in protasi eodem modo dicendi verbum auditur 1, 48, 2; colligitur oratio § 6:* hæc eum memorantem) | quisquam (*Mg. Em. 47*) | posset (*Siesbye*)

9 Sollemnes, deinde (Deinde *a* sollemnes *divelli nequit, nec* sollemnes *et* annui *contrarii sunt*) XXXVI, 4 in augurio XXXVII, 2 Sabinis, effusis (*Iac. Gronov. Non agitur de genere fugæ, sed contraria sunt* in pugna *et* fusis, *hoc est, post pugnam, victis*) | impedit | hostes (*P*) 6 gestæ res erant (*P, de uno eventu*) XXXVIII, 6 (*probabiliter Wexius:* munita erat) XXXIX, 1 visum (*vid. supra p. VI n.*) 2 sedatoque iam (*Neque* iam *aptum est neque subiectum facile abesse potest; ex* que eam *factum* queam, *tum* i *additum*) 4 cordi esset (*Mg. Em. 47*) 5 (*Scriptum fortasse oportuit* Prisci Tarquinii domi; inde *cet. Ex* dominde *natum* domo inde, *vocali non recta suppleta; cfr. II, 36, 6 etc.*) XL, 3 quam Romulus (*Mg. Em. 47*) | id Servius serva 4 quia *sine uncis* (*Gron.*) 5 tumultuosissime (*Mg. Em. 48*) 7 Dum intentus (*Gron.*) XLI, 1 populi *sine uncis* (*Mg.* Populus, mirantes *Livius non magis dixit quam* populus iubent) | eiecit (*Em. 190; I, 48, 3*) 3 mea consilia sequere (*Gruterus*; *Em. 15*) 4 versus (Per fenestram in viam *dure dicitur*, per fenestram in viam versus *non Latine*, in novam viam versus populum alloqui *ridicule.*) 6 (*Codd.* factum et comploratione — orta, Servius *cet. Em. Weiss.*) 7 iam tum comprensis — ministris, ut vivere (*Klicksius et Uss. Excidit* cum *ante* com.) XLII, 2 (*P* qui cum invidia, *M* qui cum in invidia) XLIII, 5 Tertiæ classis in quinquaginta (*Rhenanus*; *Em. 49*) | et hæc (*supra p. VII*) 7 tubicinesque, in (*Inter hos tria illa genera distributa sunt in tres centurias.*) 11 primum peditum vocabantur *sine uncis.* (*Neque* primum *pro* primorum *accipi potest neque primi pedites ulli erant.*) 13 regionibusque et collibus, qui (*HL*; in *MP est* regionibusque collibus qui) XLIV, 3 Esquilias (*Gron.*) XLV, 1 (*Fortasse scribendum*: Aucta civitate et magnitudine urbis) 5 cives — immolassent (civis *P*) 6 Sabinusque ut primum (prima *MP*) XLVI, 7 cum impari iungi, ut — esset (*Mg. Em. 49*) 8 implet. Ita L. Tarquinius (*Codd. omnes; Em. 50*) XLVII, 5 (fratrisimilior quam patris *Mm.1*, fratrisimilior quam patri *PMm.2; em. Alschefskius; erat*: fratri — patri) XLVIII, 3 iam etiam ipsa (*e geminatione litterarum*) | deiecit (*cfr. ad c. 41, 1*) | rediit 4 exsanguis [cum semianimis regio comitatu domum se reciperet pervenissetque ad summum Cyprium vicum] ab iis 6 cum se domum (*verba* regio comitatu *codd. h. l. omittunt, supra servant*) 6 Esquiliarium (*cod. Bamberg. Mg. Em. 52*) L, 7 iisque LI, 2 corrupit, in deversorium 7 cædis (*M*) LII, 2 in *sine uncis* (*A. Perizonius*) 3 id *sine uncis* (*Notavit Uss. pronomen ex proximo versu retractum; non dicitur:* id censeo, ut) LIII, 3 divendita (*P* dividenda, Mm.1 dividenta) 5 faciendis 8 se *sine uncis* (*Gron.*) LIV, 1 (*Codd.* esset in eo; *em. Alschefskius*; *edebatur*: esse; in eo) 5 unus [præ] Gabiis

(p̄ Gabiis *M*, p. Gabiniis *P*) 6 sequente (*M P; alterum retentum vellemus*) 8 quidve (*Mg.*) LV, 2 a T. Tatio (*M*) 7 Pometinæ (*Codd. omnes* [*P* promptine, *alii* Pontinæ.] *Quemadmodum* Capuæ *adiectivum est* Campanus, Samnii Sabellus, *et similia alia, sic* Pometiæ *adiectivum est* Pomptinus; *II, 34, 4 et 6, IV, 25, 4.*) 9 scribit, quippe summam *e coni.* (*Codd.* scribit quia summam. *Vix sic ponitur* quippe *in refellendo.*) | magnificentiæ *sine uncis* (*Uss. Mendum animadverterat F. V. Reiz. Nam* fundamenta nullius magnificentiæ operum *prorsus prave dicuntur neque ordo verborum tolerabilis est. Sed* horum *in* huius *mutare violentum est, nec tum recte diceretur* operum, *sed* nullius ne huius quidem magnificentiæ operis. Hæc opera *sunt:* quæ nunc conspicimus, *ut VI, 4, 12:* hæc magnificentia; *vid. Scheller 4446.* Magnificentiæ *vocabulum huc ex 56, 2 venisse videtur.*) LVI, 2 (*Codd.* quæ postquam; *em. I. Bekker; edebatur* quæ posthac) | sub terram (*Em. 9*) 7 alius ingenio (*Mg. Em. 53; cfr. 59, 8*: oratio nequaquam eius ingenii, quod simulatum fuerat.) | (*Veretur Mg., ne Livius scripserit*: primores civitatis, in quibus fratrem suum, ab avunculo interfectos audisset; *neque enim* primores *pendere posse videtur, prædicato relato ad nomen per relativum interpositum.*) 11 Tarquinius Sextus, qui.. fuerat, ut ignarus (*Em. 14 n.*) LVII, 2 ministerio (*P*) LVIII, 5 [velut victrix] libido (*Mg. Em. 54. Vi corporis vinci poterat etiam, quæ ne mortis quidem metu inclinabatur.*) LIX, 1 manante | quacunque dehinc vi (*Mg. Em. 54*) | exsecuturum (*Rhen.*) 5 pari præsidio relicto (*P* paris. *Em. Heerwagen.* Pari *ortum est ex* parti, *antiqua ablativi forma*, relicto *ad* præsidio *accommodatum.* Par præsidium *pro idoneo æque male dicitur ac si Germanice* eine gewachsene Besatzung *pro* eine hinlängliche *dicas.*) 10 cædis (*P*) corpore (*codd. recc.*)

Lib. II. Cap. I, 6 possent (*Aldus*) 11 videlicet in novum (*Codd. Em. 55*) II, 3 offenderit (*Mg. Em. 55*) 4 Hinc III, 2 nec hi 6 [alii] alia (*Creverius*) IV, 5 proficiscerentur, [et] cenatum V, 1 regis | Ibi victi (*Alsch. et Mg.* bi *ex* vi *natum*) VII, 6 Velia: ibi alto (*M*) | inexpugnabilem fieri [fore] 9 adeo [a] vobis VIII, 3 tum deinde (*Alschefskius. Nec per se recte dicitur* tum deinde *nec eam significationem habere potest, quæ hic requiritur.*) 5 memoria (*codd. recc. Etiam apud Valerium Max. V, 2 extern. init. necessario scribendum est:* dum honesti actus memoria non intercidat *pro* intercidant; *nam unus honestus actus libitinariorum significatur.*) IX, 6 omni sumptu (*cod. Klock., Gron. Ex* sumptum *factum* sumptu, *tum* omni.) | (*Codd. boni* educent; *em. Latinius*; *edebatur* educarent; *sed educatio alia est.*) X, 5 pugnæ (*Gron.*) XI, 7 P. Valerius T. Herminium (*H, M apud Drakenborchium, nisi quod* M. Herm.)

9 in Valerium (*Codd. Em. 50*) XII, 12 infensus (*codd. duo recc., margo Ascens.* Infensus *semper absolute dicitur, non* ira inf.) 16 utcunque ceciderit (*Mg. Em. 56*) XIII, 8 (intactam, *quod notari litterarum forma oportuerat, additum est in ed. Froben. 1535. Codd.* deditam inviolatamque; *edd.* deditam, inviolatam *om.* que) XIV, 4 in potestatem (*P*) XV, 1 Spurius Lucretius (*P; M* Spurius Publius Lucretius. *In HL Florentino S. Marci. vestigia sunt nominum consulum a. 248 u. c., velut in L:* Purius Lucretius inde et Titus Ermenius P. Valerius Publicola consules) 3 eam [ea esse vota] esse voluntatem (*P solam deteriorem scripturam tenuit; cfr. Em. 30.*) 7 ita *sine uncis* (*Particulam incommodo loco positam ex* fida *ortam esse vidit Uss.*; *om. L*) XVI, 2 oriretur (*Pm.* 2; *M* oretur) 4 Attius | ab Regillo (*L; ceteri codd.* ab cñ regillo, ab cñ rigillo, *similia*) 5 appellata (*Mg. Em. 56; ubi bis* Appia *tribus pro* Claudia *errore* scriptum est.) XVII, 3 sed utrum [nomen] auctores (*Codd.* sed verum nomen) 4 ira maiore bellum tum (*edd. vett., Hertz. De additamentis similibus Em. 15; add. II, 34, 3.*) 6 fœde — Aurunci passim principes (*Mg.* Passim, *præterquam quod pravo loco ponitur, sententia absurdum est; nam urbe vi capta passim cæduntur fugientes, supplicium post deditionem certo et delecto loco sumitur; nec, si vi capta urbs foret, principes securi percussi essent, sed in fuga cæsi. Eodem errore* passim *pro* passi *scriptum in MPL aliis II, 60, 2; illo corrupto ex* fœda *factum* fœde.) XVIII, 3 videbatur supra belli... metum. id (*Em. 50*) 4 nec quo anno nec quibus (*Mg. Em. 57*) 7 quin, si *e coni. Lehnerti* (*cod. Voss. 2; M aliique* qui si, *P* quis in) XIX, 5 suismet ipsis (*Gronov*) 7 contra quem (*Mg. Em. 58*) XXI, 4 secundum quoenam (*Reisigius et Mg. Em. 58*) XXII, 4 cladis 5 traiicerent (*ed. Frob. 1535*) XXIII, 5 turba est (*P omnesque præter M*) 7 sustinet (*Mg. Em. 58*) XXIV, 2 gaudio plebis (*M ceterique præter PL*) 5 præverti sese quicquam *e coni.* (*Hertzius; codd.* prævertisse quicquam, *nisi quod M aberrat:* prævertisse nec quicquam nec sit laxamenti. Præverti *activo significatu Livius non dixit. Mg. Opusc. Ac. III, 127; Bemerkungen über einige Punkte der L. Gramm. 42.*) XXV, 6 Romam *sine uncis* (*Mg*) XXVII, 2 aut ut *sine uncis* (*Mg.*) 9 et periculum libertatis, cum (*M; Em. 26*), XXVIII, 3 concilium | in *sine uncis* (*Mg. Esquiliarum nomen constantissime legem nominum urbium sequitur, apud Livium h. cap § 1, XXVI, 10, 1 et 5; duo Suetonii testimonia, Tib 15, Ner. 31 et vitæ Horatianæ Solinique Gronovius posuit, Drakenborchius Varronis* [*L. L. V. p. 44 Bip.*] *et Plinii minoris* [*Ep. III, 21*]; *addo Ciceronis Legg. II, 11, 28:* in Palatio — Esquiliis, *et N. D. III, 25, 63, ut poetis abstineam* [Esquiliis habitare salubribus, *cet.*] *Nihil hoc*

ad aliarum urbis partium nomina pertinet.) 9 prope (*codd. recc.*) | convolare (*P. Ineptum est* prope, *sive prope convolasse, non prorsus, intelligas sive, quod positus vetat, ad sellas prope accessisse, non prorsus ad sellas pervenisse.*) XXIX, 2 ex his XXX, 1 putabant sententiam *sine uncis* (*Gebhardus, Em. 15*) 4 imperium suo vehemens (*Mg. Em. 59*) 5 M. Valerium 8 Latinum agrum (*Error typothetæ nostri est.*) XXXI, 1 exuit castris (*M*) 6 desiluere; ubi (*T. Faber*) XXXII, 1 iurassent (*Uss.* iurassent — militem *ferri nequit; nocuit* rati) 2 passum 8 Sic placuit igitur (*P*) 9 (*Codd.* consentiant; *em. Heerwagen et Mg. Em. 59 n. Edebatur* consentiebant) 10 nec dentes quæ conficerent (*P*) XXXIII, 2 Ii tres 4 (*codd.* inierunt; *em. Reiz*) 4 Iis 7 cædeque in proxima urbis facta (*Mg. Em. 60*) | abreptum (*Mg., cod. rec. Ignis ab eo, qui subito rapit, ut pro instrumento telove utatur, non abripitur quasi reluctans; cfr. III, 48, 5.*) 8 ortus (*Mg. codd.* ortu. *Nec utrumque participium,* mixtus *et* ortus, *ad clamorem referri debet et muliebris pueriliisque ploratus vel maxime ad primum terrorem oriri solet* [ut solet].) | qui ad (*De genere erroris pervagato v. Em. 286.*) 10 omni in *e coni. Jac. Gron.* (*Codd.* omnium) XXXIV, 2 qualis clausis (esse *a Mg. additum; cfr. Em. 43 de I, 25, 9*) 3 quæsitum *sine uncis* (*Uss. Prave post commune illud* ad frumentum coemendum *in divisione* [non modo — sed] *subiicitur novum verbum, prave a coemptione seiungitur quærendi cura. Senserat vitium Gron.*) 5 sustenta (*Mm.2 Pm. 2*) 6 Norbæ (*Duker*) 9 Cur ergo (*M*) 10 *om.* nostris *errore* XXXV, 4 conciliisque (consiliis *apud nos errore irrepsit*) XXXVI, 2 iret ea (*Mg. Em. 60*) 6 haud dubie (*ex* dubio omnium *factum* dubiomnium, *tum* e *adiectum; omnes sine dubitatione consentiebant; perverse homo haud dubie in forum delatus dicitur.*) XXXVIII, 2 orationem exorsus „veteres pop. Romani iniurias — Volscorum, ut omnia“ inquit„ obliviscamini alia (*coni. Mg. dubia;* adversus *notari oportebat ut additum. Ut potuerit* inquit *in illum locum reiici, neque* ut *illo loco addi, primo ante* veteres *omitti potuit, neque in eadem recta oratione post illa* veteres iniurias cladesque V. *superaddi ignave* omnia alia. *Orationem rectam incipere a verbis* Ut omnia, *Gron. et Duker senserunt; hic etiam, excidisse præpositionem aliquam. Post* exorsus *facile omitti poterat* advorsus.) 4 nefas esse: quod, si intersimus spectaculo,... simus.. merituri, ideo.. abigi? XXXIX, 3 Coriolos, Mugillam, hæc (*Codd.* novellam hæc; *ex eo recte in edd. vett., fortasse iam in cod. uno et altero rec. factum* novella hæc Romanis, *hoc est, nuper, ut ita dicam, Romanis nata, nuper dicionis Romanæ facta; vid. c. 33, 4 et 5;* [*Satricum ab iis captum Livius non aperte dixit;*] *ea distinguuntur a ceteris, quæ deinceps enume-*

rantur, veteribus Latinis. Sic recte hæc ponitur; contra si ex novellam *nomen urbis fit, prave per se, quoniam nulla est colligendi et quasi summam faciendi causa, pravius, quod sic hæc oppida Romanis adempta dicuntur, quasi non reliqua quoque Romanis adempta Livius dicat.*) 4 recipit (*M*) 6 *om.* magis *errore.* 10 oratores. atrox XL, 3 [in] primo 8 turpius quam mihi (*cod. rec., 1 Bekker; Em. 13 n.*) | ut sum miserrima (*P. Necessario addendum erat:* ita [diu]; *sed Veturia etiam nunc sperat, filium patriam non oppugnaturum.*) 11 et 12 Romani: adeo... vivebatur: monumento quoque quod (*Gronov. Particula* quoque *unam rem in duas divellit.*) XLI, 4 fastidire: munus vulgatum a civibus esse in (*P cod. Rhen. m. 1; Em. 61*) 7 - consul ut certatim (*P*) XLII, 5 *om.* a *ante* Postumio 10 (*ExPL restituendum fuerat:* motique ita numinis, *hoc est, per prodigia et ostenta; huius motus numinis.*) 11 tamen eo (*Mg. Em. 61*) XLIII, 3 redieratque *e coni.* (*Codd. mell.* rediebatque, *ut III, 68, 6, V, 41, 6.*) 8 ètsi *sine uncis* XLIV, 6 quattuorque (*codd. boni; M* noque) XLV, 15 armatis (*PMLH. cod. Rhen. Dativus singularis numeri esse debebat; sed Latini libere et dure huiusmodi participiorum nominativos ad subiectum verbi primarii accommodant, quæ sententiæ infinitæ inde pendentis tempus* [*ut h. l.* dum armati sint] *aut condicionem notant; vid. IX, 43, 11* [passi, *id est fere* passis, si passi essent], *Cæs. B. G. V, 39, Sall. Jug. 76 extr.* [victi metuerant, *id est*, metuerant, ne paterentur, si victi essent], *Quint. X, 3, 29. Collegit hæc Siesbye.*) 16 Fabia gens *sine uncis* (*Schæfer et Mg. Em. 61*) XLVI, 7 infensis XLVII, 5 dum prædæ (*Gron.*) 11 rediit 12 ulla re nisi (*ed. Ald. Addito* re *pervertitur usus vocabuli* arte *et certa aliqua ars reipubl. salutaris significatur.*) XLVIII, 1 bella (*Duker; Em. 108 n.*) 5 proxime [in] formam 6 moturos se apparebat (*Mg. Em. 62 Seyffertus in ann. philol. vol.* LXXXIII p. 64: moturos esse app.) XLIX, 4 (*Codd.* sperneret egregius; *corr. Mg. Em. 62*) L, 7 (*Videndum, ne scribi debeat* circumdatus; *nam clamor, qui circum aliquem undique tollitur, vix recte* circumferri *dicitur Mg.*) LI, 1 (*Codd.* clades esset; *corr. Mg. Em. 63*) 4 proximam pugnæ (*Gron. Em. 65*) | Ianiculi (*Mg. Em. 64*) LII, 4 (*Codd. boni* eam oppressit; *em. Gron. Edebatur:* Eum oppresserunt.) 5 multam edixerunt (*Scribendum fortasse ut in Leid. 2 est:* multæ dixerunt, *ex quo natum videtur* multaedixerunt; *vid.* XXVIII, 39, 19: muneris ne minus dena millia æris; *Cic. Verr. III, 32, 75 et 76, et 61, 140; Madv. Gramm. § 285a, n. 1.*) LIII, 1 coniunxerunt *errore* 3 fugatque. eadem (*P*) LIV, 5 iam tunc (*M*) 6 proponant 7 consilia (*Gron.*) | habuere (*P*) LV, 1 (*Recte, ut videtur, Gron.* Sub hanc — victoriam) 2 uno *errore* 10 in *sine uncis* (*codd. recc.*) LVI,

2 permissurum [administraturum] (*Em. 17*) 4 neque quæ (*codd. tantum* neque) | vis ¦ad (*Uss. Non solum ingrate concurrunt* summa vi *et* nec quæ una vis, *sed aperte inter se pugnant*; *hic quoque scriptum primum est* viad, *tum* vis *factum.*) 7 ipse in accusationem (*Mg. Em. 65*) 9 non facile (*ed. Mogunt. Em. 313, ubi tamen omittitur XXV, 15, 9*) 10 occupabant (*P*) 12 Facile hæc contemptim (*Duk. Codd.* facile et cont.) 14 hominum *sine uncis* (*Forchhammer. Mira abundantia dicitur* hominum — concitatæ multitudinis) LVII, 2 advocabantur (*Klockius*) 3 consules tribunique (*codd.* tribunique consules) | rem publicam magis (*Em. 65*) LVIII, 4 (*Em. 66*) 5 quid se victum *e coni.* (*codd.* quod se victum) | impedierunt LIX, 3 alibi gaudere *e coni.* (*Mg. Em. 66; codd.* alii) 6 remissa *Mg. Remittendi verbum, quod de debitis et postulatis non exigendis dicitur, a contione alienum est, natum ex geminata littera extrema præcedentis verbi.*) LXI, 1 T. Æmilio LXII, 2 ut vel numine LXIII, 3 coacti extemplo a senatu (*Niebuhr, Hist. R.* II, 276) LXIV, 2 consules *sine uncis* (*Mg. præeunte Gron. Repetita vox e priore versu.*) LXV, 5 resistere | refecerant *coni.* (*Mg. Em. 66; codd.* ferebant).

Lib. III. Cap. I, 1 Titus Æmilius | Fabius [Quinctius] (*Em. 15*) 5 propinquam *sine uncis* (*Mg. Em. 67*) II, 1 [castra] 10 certaminis (*cod. S. Marci et, ut videtur, H*) III, 4 ab iis 9 (*codd.* acc, *periocha* DCC; *edebatur* et ducenta) V, 5 subsistit (*P ceterique præter M*) 8 potuere, cum compulsi (*H, alii recc.*) | copiis cum Latino (*Mg. Em. 71*) 10 cædis 13 (*codd.* accc; *em. Weiss. Edebatur* ac trecentos) 14 reditum est, iustitium remissum est. cælum VIII, 2 fuit, ante d. t. idus Sextilis. Consulatum *e sententia Mommsenii* 10 (*pro* septingentos *codd.* acc; *em. Weiss. et cod. rec. Edebatur* ducentos) IX, 4 dominos (*M*) 8 tollendum reipublicæ 10 Non illud (*ed. Frob. 1531*) X, 4 secutæ sunt legiones *errore* XII, 4 Sp. Furius [ipsum] missum (*cod. apud Creverium, edd. vett.*) XIII, 2 fuerat, iuventutem 8 dare placuit (*Mg. Non ipse senatus dare decrevit, sed ut darentur a Cæsonis propinquis et amicis. De erroris genere v. Em. 38 n. 2, 248, 413*) publicos dedit (*coni. Gron. Em. 10*) XIV, 6 incommoda (*Mg. et Siesbye. Rectum est:* ne voce quidem incommodus plebem mansuefacio, *hoc est, dum caveo, ne vel voce incommodus sim;* ne v. quidem incommoda mansuefacio plebem *nihil esse videtur.*) XVI, 4 tumque esse (*Kreyssigius; neque enim Latinum videtur:* id malum — semper exoriens — esse videbatur; *et dicendum tum erat* tantum exoriens.) 6 advocato XVII, 3 Iuno regina (*Mg. Em. 67*) 12 neu (*M*) XVIII, 1 nocte et Tusculum (*Mg. Em. 71*). 6 quod populi (*Gron.*) XIX, 6 (*Requiri videtur* bellum esse;

pluralis numerus vehementer offendit.) 11 res gesta *errore* | consul periit, si tuleritis (*Mg. Em. 71*) 12 quo fato (*codd. aliquot recc. Meliores*: quo facto) XX, 1 actiones tam gravis facile passus, in peragendis consularis officii (*Sigon. Codd. mell.* actionem tam gravis facile passus in peragendis [*M* peragentis] consularis [*P aliique* consularis consularem] officii. *Livius* peragere actiones *non dixit*; *ante* consularis *facile excidere poterat* consiliis; rei *addunt codd. quidam recc.*, *sed fortasse revocandum* actiones tam graves. *Librarius propter* priorem *mutasse videtur.*) 2 passurus sit (*M*). 6 de proferendo exercitu (*A. Perizonius*) XXI, 2 senatus consulta fiunt, neque (*codd. quidam recc. Em. 72*) | continuari et eos tribunos refici (*Heerwagen* [coss.] *et Mg. Forchhammerque. Non agebatur, ut hi tantum tribuni ne reficerentur, sed ut nulli — et debebat* illos *dici, non eos, — sed simul, ut consules ne reficerentur, ut et ex re ipsa et e § 3 et 6 intelligitur, et ad utriusque magistratus mentionem hic factam refertur hæc partitio:* consules fuere —; tribuni refecti. *Itaque pro* eos *scribendum* coss. *Ante* refici *excidit* ve.) 4 in continuandis (*Mg. Em. 72*) 6 (*codd.* peccatis; *em. Klockius*; *Em.* 72 n.) XXII, 1 tertio (*vid. supra p. VIII*) 3 Cornelius ut 6 observare (*cod. rec. Scriptum fuerat primum* observariussit) 9 cædis XXIII, 5 Quo postquam (*coni. Gron. Drakenborchii enarratio duplicem habet tautologiam, universæ sententiæ et vocum* postremo *et* ad extremum.) 6 relicto (*Sabellicus*) 7 invenio: L. Cornelium... cepisse certum affirmare (*Em.* 73) scriptores *errore omissum* XXIV, 10 (*codd. mell.* conditum fuerunt censa. *Em. 73 n. Madv. Opusc. Acad. II, 221*) XXV, 3 Valerio Valeri filio 6 ex eo fœdere XXVI, 4 senserant (*Mg. Em. 38. Unum est præterea apud Livium exemplum plusquamperfecti subiecti particulæ* ubi *de re semel facta, XXIII, 27, 3; sed ibi de longioris temporis observatione agitur.*) 7 effusæ 12 virum [in] ipso (*Christius*) XXVII, 1 sed qui (*Mg. Em. 73*) 3 Martio *sine uncis* (*Niebuhr, Hist. Rom. II, 299 et Mg. Em. 74 Recto ordine etiam I, 44, 1, IV, 22, 7; omittitur adiectivum I, 16, 1. Iniuria Niebuhrius alium campum significari fingit.*) 6 apti (*Mg. Em. 74*) XXVIII, 9 ire iussis ignominiam (*Mg. Em.* 75) incensus (*HL*, insensus *M. Em. ibd.*) XXIX, 7 Fabius Quintus *sine uncis* (*ed. Froben. 1531. Exempla prænominis nomini gentili subiecti apud Livium admodum incerta sunt nisi in obsoletis Agrippæ et, ut videtur, Tulli [IV, 17, 2] prænominibus, quæ aliter ad Livianæ ætatis hominum aures accidebant, et Latinis, non Romanis. Prænomen ex superiore loco* [§ 4] *a scriba annotatum pravo loco insertum videtur, idemque factum XXIX, 1. In X, 22, XXXV, 8 codd. redarguunt.*) XXXI, 5 Æternio 8 daturum leges (*Klockius; Em. 75*). XXXIII, 8 inutilis esset (*M. Seyffertus Annal. philol. vol. LXXXIII, 65. Coni.*

Em. 75 proposita aberrat.) 9 apud Sestium (*P omnesque præter M et Rhen.*) 10 ex iure suo XXXIV, 6 (*codd.* edito, *corr. Duk. Em. 10*) 8 appellatione (*Drakenb.*) XXXV, 3 dimissa XXXVI, 3 initio igitur magistratus (*Duker*) 5 aut in populum (*Em. 10*) XXXVII, 2cumulare *Mg. Em. 76*) 5 plebem (*HL* plebe; *in M verba aliquot omissa*; *Em. 32*) 6 plebei (*M*) | obsidebant (*P omnesque præter M, qui* obsedebant) 7 fortuna, qua quidquid (*Mg. Necessario cohærent hæc*: quum quicquid cupitum foret, potentioris esset; *id acerbe* æqua fortuna *factum dicitur*, *ut non uni alicui potentiori hoc concederetur*, *sed omnibus æqualiter. C. 38*, *4 in P pro* fortuna Æqui *scribitur* fortunæqui.) XXXVIII, 6 perculit (*Gron.*) 9 civitatis (*Drakenb.*) 10 iam caput fieri libertatem repetentium (*Mg. Em. 77*) 12 detrectarent, referunt XXXIX, 1 est *sine uncis* (*Gron.*) 4 deincepsque reges appellatos, quod (*Weissenb. et Mg. Em. 78 n.*) 5 tum eodem (*Mg. coni. dubia.* Eodem *tum demum poni posset*, *si adiungeretur alia Tarquinii appellatio quasi ad excusandam in eo superbiam spectans*, *velut*: eodemque regis filio. *Eadem prorsus Tarquinii vitia fuisse dicuntur*, *nihilo graviora quam decemvirorum. Quæ alii tentant*, *longe discedunt.*) 7 dolor libertate... cupiditas iniusta (*codd. recc.*, *altero loco etiam PHL*) XL, 2 similis (*Mg. Em. 80*) 5 aliud (*Mg. Em. 81*) 7 enim, quoscunque magistratus (*Mg. Em. 78*) | iudicabant (*L et recc. quidam codd. Em. 11*; *add.* II, 51, 7 essent agebant *pro* agebat, V, 39, 4 refugerant, crederent, *pro* crederet, 47, 5 trucidant.) 8 labente 9 aut socii aut hi (*Mg. Em. 49*) 11 ceterum neminem, maiore... rei tantæ adferre. sibi placere (*Mg. Em. 80. M* nemini, *omnes* auferri) 12 decemvirum ipse (*Nondum certum videtur*, *Livium dixisse* decemvirum ipse aliquid facio, *etiamsi dixerit:* creor.) XLI, 6 ducta re... redissent (*P alii*, res *etiam M*) 8 (*Est aliquid in sententia vitii; decemviri enim*, *quorum consultatio refertur*, *non quærebant*, *quam* in bono *constans esset Fabius*, *nec simul*, *quantum in bono et in malo excelleret*, *rationem habebant. Aut aberravit Livius aut tollendum est* in bono, *ut in una malitia magis navus quam constans dicatur et ideo non præficiendus urbi*, *ubi constantia in iniusto imperio tuendo opus erat.* § 7 *de urbanis* exercitibus *cogitari nequit. Quæsitum dici videtur*, *qui in bellum irent*, — *et eunt octo*, — *qui summis ibi rerum præessent; et præcipui aliquid tributum Q. Fabio et M. Cornelio significari videtur.*) XLII, 5 contulerant (*H recc. vid. ad* 40, 7 *et de vitio orationis Em. 240.*) 7 ad supplementum (*Gron.*) | digressos XLIV, 4 ardens (*P*) 7 celebrabatur (*H L recc.*) XLV, 9 (referre decretum *videtur esse renovare et iterum reddere*, *quemadmodum fabula*, *responsum*, *consuetudo*, *veteres artes referri dicuntur. Videndum tamen*, *ne Livius scripserit* perferes.) XLVIII, 1 alienatus (*Gron. Em. 11*

n.) 4 si quo *e coni.* (*codd.* si quod. *Mensuræ notio aliena est.*) XLIX, 3 conarentur (*Em. 11*) 6 consiliis atque ex omni... trepidaverat; senatum (*Strothius; Em. 81*) L, 10 cum *sine uncis* (*codd. quidam recc.* Quum.. simul *pro* simul.. simul *dici sine argumento fingitur*) | potuerint videri (*Mg. Em. 81*) insecutosque (*Gron., cod. rec. Em. 10*) 12 Et leniter (*Mg. Copulativam particulam ferri non posse, senserat etiam Uss.*) 14 seditionis (*Glareanus et Duk.*) 16 quid responderetur (*Reisius*) LI, 1 fuerint (*M et omnes præter P*) 2 appellare (*ed. Frob. 1531; vid. ad c. 13, 8; a decreti forma plane abhorret per se infinitivus activus.*) LII, 2 sciturosque, si non restituta *tribunicia* potestate redigi... res queant *e coni.* (*Bezzenberger et Mg. Codd.* sciturosque sine restituta potestate... res nequeant. *Rectam viam, a qua Em. 82 aberratum est, iniit Bezzenberger, qui, quum tribuniciæ potestatis significatio abesse nequiret, eam in interrogativa sententiæ forma inesse vidit et sic simul expedivit, qua ratione* nequeant *cohæreret cum* scituros [*ut nunc loquimur: cuius potestatis restitutio condicio esset rerum in concordiam redigendarum*]. *Sed quod scripsit:* scituros, qua nisi rest., *non potest* nisi *sic subiici interrogativo*; *debebat esse:* qua non. *Itaque scripsimus eadem sententia propius ad codices* [que qua *pro* que] *ad formam perraram, sed ab ipso Livio positam XLV, 25, 7* sine rogatione ulla perlata; *cfr.* V, 4, 4.) 5 plures [que] iam 7 togatorum aliorum [que] (*ed. Frob. 1531, codd. recc.*) | moveatur (*HL codd. recc.* Parum movetur seditione, *impersonaliter dici nequit; et necessario* moveatur *ad plebem pertineret; nec de motu excitando, sed de movendis patrum animis agitur. Genus mendi id est, quod significatum est Em. 11 n. cfr. I, 50, 1* conveniat, indicit *pro* conveniant, *III, 24, 6* fuerant, faciebant *pro* fuerat.) LIII, 8 quiescit 9 humilis est (*P. Non agitur de patribus ad humilitatem deprimendis, nec in ea humilitate deprecanda Horatius Valeriusque dicere poterant, satis superque humiles esse, qui æquo iure viverent; quis enim supra æquum ius se extolli postulare potest? Decemviros plebs non humiles fieri, sed puniri volebat. Quæri, quid satis esse debeat plebeiis et humilibus* [*cfr. 56, 13*], *apparet etiam ex iis, quæ præcedunt de scuto et gladio, et ex iis, quæ sequuntur:* Etiamsi quando metuendos. *Breviter Livius dixit eadem sententia, ac si scriberetur:* Satis superque habet is humilis, qui —.) LIV, 13 Appius Villius (*Sigon.*) LV, 3 plebis iussisset 8 sed eum, qui eorum cuiquam nocuerit, [id] sacrum (*Mg. Em. 47*) 9 pro sacro sanctoque (*P*) 12 iis | fuerat (*M ceteri præter P*) LVI,5 habebat: attamen (*Mg. Em. 83*) 12 in quam conspirasse (*Mg. Em. 83*) LVII, 3 [clienti] (*Sine causa; est:* clienti cubiculi sui ministerium gerenti.) 4 avumque (*In nostrum*

exemplum avunculumque *errore irrepsit; neque enim licet mutando Livium in cognatione Numitorii secum consentientem efficere, in quo genere facillimus est error; itaque etiam 54, 11* avunculum Verginii *retinuimus; Livius duobus gradibus Numitorium a Verginia removet, avum faciens maternum aut avunculum patris.*) 10 urbem (*P. Apud Livium unum verum videtur* urbe egredi, excedere, *nec legitur* portas, castra egredi; *restituimus, ubi auctoritatem habemus.*) LIX, 1 iam inde (*Em. 9*) 3 iamiam (*M ceterique præter P; cfr. Em. 314, 513 n.*) LXI, 12 excursionibus sufficiendo (*Mg. Em. 84*) LXII, 2 (*Em. 20. n.*) 3 quod vos, milites, geritis (*Mg. Em. 84.*) LXIII, 3 opera 6 Martium *sine uncis* (*Mg. Em. 74: supra ad c. 27, 3*) 7 Apollinarem (*cod. rec. Gron.* Apollinar) 11 et ceteris (*P m. 2 H recc.*) LXIV, 3 (*codd.* factiones suas, *M* factionis suas; *corr. Mg. Em. 85*) 9 præfinito tribunis, modo ut (*Klockius et Duker*) 10 in quo: si tribunos (*Mg. Ferri nequibat* in quo, *omisso verbo, nec minus prava erat condicionalis particula; qui enim comitiis præest, proponit absolute, quid acturus sit; tum, si numerus impletus non sit, quid fieri debeat, addit. Nec carmen hoc a Duillio compositum intelligitur, sed ad id tempus usurpatum; quid enim alioquin auctoritatis habuisset? Et tota controversia, si aliter esset, orta esset ante suffragia, quum carmen recitaretur.*) LXV, 1 Æternium 3 his 4 decem tribunos plebei 6 urbano quoque otio (*Mg. Em. 85*) LXVII, 6 discordia ordinum est venenum ... certamina. dum ... hos plebeiorum magistratuum, sustulere illi animos (*Mg. et ex parte Clericus*; nos *codd. tres recc. Em. 86*) 9 vestrarum partium, etsi patribus videbamus iniquum, patricium (*P m. 1 H L; Em. 87; Mox* plebi *pro genitivo in communi sermone positum dubitationem habet.*) 11 Esquilias *sine nota* (*Em. 87*) LXIX, 3 ut in unum (*M alii*) LXX, 1 facilitate 10 (*codd.* accepta; *em. Duk.*) LXXI, 7 quonam more (*Klockius, Em. 87 n.*) LXXII, 2 (*codd.* tribunos; *em. Iac. Perizonius*) 4 Scaptium: populum (*Alschefskius; codd. mell.* Scaptium esse populum.)

Lib. IV. Cap. I, 6 scivisset; et confestim (*ed. Frob. 1531; cfr. Em. 214; omnis sententia ab initio spectat ad* advocavit.) II, 1 id non adeo (*P ceterique præter M. Necessario cohæret* id adeo *nec* adeo *pro* tam *in comparando Latine ponitur.*) 3 et id singulis *coni.* (*codd.*) 4 essent, ut, quemadmodum plebs, gloriari possent (*Mg.* posset *codd. Em. 88*) 6 patrum [sit] *e coni. Reizii* (*codd.*) 10 Finem non fieri. non *sine uncis, altero non notato* (*Mg. Em. 90*) 14 posse, si patribus .. eripuerint? consules (*Mg. Em. 89*) III, 7 valet „plebeius ne consul fiat“ (*Aperte postulatum plebeiorum refertur quæriturque, sitne*

monstri hoc simile. Itaque dici poterat: plebeium consulem fieri *vel*: si pleb. c. fiat. *Eadem est confusio interrogationis pendentis de re proposita et quæsita cum rei decretæ et effectæ significatione, quæ est in interrogatione bimembri V, 6, 7:* ex hac re, utrum *cet.*) IV, 1 At enim vero nemo (*M ceterique præter P*) | sunt 3 fuerunt 9 non confertis (*Mg. Em. 90*) 11 immutatur (*P ceterique mell. præter M*) V, 3 (*Em. 91*) VI, 2 *sine nota* (*Em. 34 et 91 n.*) 3 consensere (*M*) 6 consilia (*Gron.*) 7 consiliis 9 (*Codd.* hunc quam maxime; *em. Crev. et Mg. Cic. Fin. p. 850. Edebatur* quam maxime) VII, 1 (*Codd.* T. Cæcilius; *em. Sig.*) 11 suffectis iis consulibus prætermissa nomina consulum horum. Licinius (*Mg. Em. 91*) VIII, 1 quintum consule (*Gron.*) 2 regimen, senatus equitumque centuriæ (*Mg.* centuriis *codd. Em. 92*) 4 ab senatu (*Mg. P* ab senatum. *Etiamsi Niebuhrio credas, sua Livio commenta subiicienti, non possit tamen* mentio inferri *dici ab universo senatu; nec Livium ita dixisse, apertissime ostendit, quod sequitur:* et patres... læti accepere.) | custodiæque [et]tabularum (*Weissenb. Em. 71*) 6 magis necessarium quam (*Mg. Em. 93*) 7 dubitabatur IX, 9 (*Codd.* omnis etiam expertem; *em. Weissenb.*) 13 passum X, 3 iubet, fatentes... parere; aliter (*Mg. Em. 95*) 8 qua concordiæ | domesticam (*Gron.*) XI, 5 T. Cluilius 6 qui præter XII, 7 resisti *sine nota* (*Gron. Quæ ultra tentantur Em. 95, incerta sunt.*) 10 usu (*M.*) XIII, 4 et certaminum (*Em. 94 n*) 8 eandem rei publicæ curationem | (*probabiliter ed. Curionis* defert) 9 (*Gron. probabititer* coitiones) 10 audita et undique..consules increparent, quod... vindicem: tum Quinctius (*codd. quidam recc., M. Hauptius*) XVI, 2 et statua *om.* (*anonymus et Strothius*) XVII, 4 in errorem versum XVIII, 6 ut ex *ea ab* auguribus *e coni. Alschefskii* (*ed. Froben. 1531. Codd.* ut ex auguribus. *Videtur* ab *excidisse ante* au, *tum* ex *additum.*) XIX, 5 (*Vix credibile videtur Livium scripsisse:* hostes fudit. Ita equitum quoque fusa acies *cum aperta tautologia, quoniam equites etiam hostes erant; videndum, ne scripserit:* terrore... hostes perfudit. Ita *cet.*) XX, 2 æquantes cum (*P alii*) 7 ac restitutorem (*P alii*) 8 qui si ea in (*Gron. Em. 96*) | decimo post (*codd. omnes. Livius quum annos usque ad T. Quinctium Pennum cum A. Cornelio consulem numerare vellet* [*a. u. c. 326*], *errore oculi substitit, ubi primum T. Quinctii nomen in fastorum exemplo occurrit* [*a. u. c. 323*], *non animadverso altero nomine.*) 9 posset (*cod. Lov. 2*) XXI, 6 tantum metum vastitatis (*T. Faber; Em. 97*; metus *omnino hinc alienus est frustraque alia nuper tentata.*) | non *sine uncis* (*Uss. Latinum non est*: non modo quisquam non *pro* non modo nemo, *nec omnino* quisquam *aut* ullus *præponitur negationi*; *nam Cic. N. D. I, 10, 24 boni codd. habent:* neget ullam *et Philipp. VI, 3, 7 Vatica-*

nus: horam eximere, *om.* ullam. *Sublato* non, *hic locus eandem habet formam, quæ est XXIV, 40, 12.*) 7 oppido aut *sine uncis* (*Mg. Em. 97*) XXIII, 3 placet; et Tubero (*Muretus*) | est. sed inter (*Muretus*) 4 cum his XXIV, 2 (*Admodum incertum est, dixeritne Livius* communicati sint *activo significatu; longe enim alia ratio est verborum intransitivorum utraque forma usurpatorum.*) 5 annos magna parte (*Mg. Em. 97*) 7 imposito, fine alteri cum *sine uncis* (*codd. recc. Verba adscripta sunt ad illa* modo aliorum.) XXV, 2 nullus fuit 4 promiscue (*Gron.*) | deficientibus *om.* (*supplementum Doujatii incertum*) 5 Mamercus (*Iac. Gron.*) 7 consilia ad movenda bella (*Mg. Em. 98*) 9 esset (*Gron. Fortasse retinendum* esset, *ut consilium principum plebis significetur.*)XXVII, 7 firmat (*H recc.*) XXIX, 5 discesserit (*Gron.*) 6 appellata sint; quem qui (sunt *edd. vett., Uss.,* quum *coni. Rhen.*) XXX, 4 Hostius (*Sig., Pighius*) | iis 6 his 15 (*Em. 51*) XXXI, 5 effecit (*T. Faber*) 7 antea (*M*) XXXII, 7 quam [eos] qui (*T. Fab. Em.* 14 et 15) XXXIII, 4 exstinguitis (*ed. Vascos. 1542*) 10 inde *mutata interp.* (*P omnesque præter M*) | liberis frenis (*Ald., unus et alter cod. rec.?*) 12 Eadem et (*edd. vett.*) XXXIV, 1 Ii 3 castra *omisso* que (*P ceterique præter M*) 4 ad centurionem (*cod. Lov. 5*; *Em. 98*) XXXV, 4 hospitium | ad quam consenserant consilio publico (*Drak. coni., quæ effici videtur ex scriptura P, Einsiedl., cod. S. Marci — de HL non constat—*: publico consensu uenerant; *nam* consensu uenerant *ortum videtur ex* consenserant, *tum factum* publico.) 5 odissent 6 in partem revocandam (*Mg. Em. 99*) 8 tenderet (*Mg. Em. 101*) XXXVII, 9 qua (*P alii*) | sæpe *sine uncis* | incerto clamore (*Sigon. Em. 101.* Sæpe iterare *defenditur loco Livii I, 45, 2; sed* segnius sæpe iterare *inter se repugnant.*) XXXVIII, 2 labente (*Gron.*) 3 (*Codd.* armata; *em. Scheelius*) XXXIX, 1 inlati (*Duk.*) XL, 3 compote XLI, 3 quæ pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis (*Mg. Em. 102*) XLII, 1 et Sp. Icilium (*Mg. Codd.* et Spurillium; *Em. 67 ima pag.*) 6 potestatem plebi? cum illi (*HL ceterique præter M et Rhen., in quibus* potestatem pl., *et P, in quo* potestatem pr.) XLIII, 4 (*Codd.* duo qui, *em. Gron. Edebatur:* ut præter duos... quæstores duo consulibus) | adprobassent, [a consulibus] tribuni (*Weissenb. Codd. recc. et Drak.* adprobassent, consulibus trib. *Duæ voces ex superiore versu casu repetitæ sunt.*) 5 usi sunt *sine nota* (*Em. 103; M. Seyffertus l. c. p. 68:* se sissent adæquari, in quæstoribus) XLIV, 1 tertio | L. Furius (*quod oportuit retentum*) 4 Quidnam id rei esset, quod non... factum (esse *Gron. Mg. Opusc. Ac. II, 217*; non *pro* quod non *vett. edd.*) XLV, 1

Rutilum. Annus. 7 ingratam, ignobilem (*P alii*) XLVI, 1 his 12 passum XLVII, 7 acceperant (*Em. 38 n. 1*) | Sp. Veturio Crasso (*Sig.*) XLVIII, 1 quarto.. tertio 2 Et cum (*Mg. Em. 104*) 4 consiliis 9 per quam universo ordini cum primoribus (*T. Faber*) XLIX, 1 At duo *e coni. Alsch.* (a duo *M m. 1*, arduo *P*, duo *M m. 2 HL alii*) 6 L. Sextio (*codd. quidam recc. Mell.* L Dexio. *Em. 105*) 11 qua Sextio (*M L*, *Em. ibd.*) | dignos enim (*T. Fab. Em. 105 n.*) LI, 3 populi *sine uncis* (*Mg. Em. 105*) 5 Aptissimum tempus (*Mg. Em. 106. Aptus in tempus vix recte dicitur, etsi Livius semel dixit:* aptus in aliquod genus pugnæ, *de eo, cui exsequendo quis sufficiat.*) 8 reliquerunt (*codd. aliq. recc.*) | (*Codd. præter M et edd.* ipse ager, *M* ipse agerque; *em. Weiss. Fuit potius:* urbs [urps] ipsa agerque; *Alsch.* urbs agerque) LII, 3 (*Probabiliter Gron.* publicis domum ad curam; *nam* ad domum *pravum est.*) 8 discessere (*Gron.*) LIII, 2 M. Menenius (*Codd. boni* M. Menius, *hoc est* Menenius, *ut post in codd. appellatur.*) 9 recipit (*M*) LIV, 4 creatos; — ii multarum (*ed. Frob. 1531*) | avidissimo adeo (*Grævius:* avidus ad aliquid *Livius dixit VII, 23, 6.*) LV, 5 civitatis (*P*) LVI, 1 evicere (*P ceterique præter M et rec. unum*) 5 (*Codd.* castigantesque; *supplevit Weiss. Edebatur* castigantes) 11 esse in iis (*Gron. Em. 106*) 13 per se quoque tribuniciam (*Mg. Em. 107*) LVII, 6 creatus est. exemplo | (*Codd. mell.* collegis eumque; *em. Alsch. Edebatur cum M m. 2, recc.* collegas eumque) 8 redit LVIII, 1 Veienti (*M*) | obviam fuit (*codd. tres recc.* Obviam sum *in prosa oratione qui dixerit bona ætate, non reperio*; *Livius ne* obviam fio *quidem, quod apud Ciceronem est pro Mil. 10, 28. Livii usus constantia ex his locis perspici potest: I, 26, 2* [*mali aliquot codd.* obviam]; *32, 8; 60, 1; II, 38, 4; III, 6, 7 et 7, 5 et 11, 8; V, 28, 10, et, ut ex posterioribus libris nonnulla ponam, X, 35, 1, XXI, 31, 2* [*recte Med. et Colb., Put. deest*], *XXIV, 35, 10* [*recte Put.*], *XXVI, 39, 6; XXVII, 40, 13; in* obvia *lineola addi potuit; in* obvius, obvium, obvii, obvios *nulla est varietas.*) 2 imperatum *errore* 4 causa in senatu (*Weiss. et Mg. Em. 108*) 9 occisa et cum (*Mg. Em. 109. Seyffertus:* occisa, II cum; *sed eorum, quæ cum periculo retinerentur, numerus nec certus poni poterat nec supra significatus est a Livio.*) 12 coloniarumque (*edd. quædam vett., Mg. Em. 109*) LIX, 7 nil (*P*) | præter armatus 11 tribunorumque (*PHL alii*) LX, 3 patribus *sine uncis et tum* universisve prosperum *e coni.* (*Mg. Em. 110. Partium mentioni, quæ nuper etiam placuit, nullus est locus.*) 8 vidit (*Mg. Em. 111*) LXI, 1 tertio | Mamercus (*Sigon.*) 2 (frequenter; *vid. Em. 111*).

Lib. V. Cap. I, 1 parata (*HL Einsiedl. alii*) | 2 Mamercus (*Sigon.*) 7 auctore (*Pm. 1 HL Eins. alii, quos recte se-*

cutus Bekkerus est; illa enim per non *adiectio* [pro proditore, non — auctore, *etsi repeti præpositio debebat*] *significat*, *quid verius et æquius fuerit; at pro vani sermonis auctore minime haberi conveniebat, qui vera narraret. Propter ipsam veritatem sermonis pro proditore a rege habebatur, qui eius auctor esset.*) II, 8 facerent, quod tribuni... exercerent. (*Interpunctionem corr. Mg. Em. 111*) III, 4 vestris (*Lov. 2*, *Mg. Em. 112*) 6 quærunt, quippe semper *e coni. Buttneri* (*Muretus; codd.* quærunt qui et semper) 8 rei [cum] alienis (*Mg. Em. 112 et Weiss. Vulgo om.* cum *ante* servis) | interdicto (*PHL alii*) IV, 2 mihi ipse V, 4 cum stipendium (*cod. Lov. 1*, *Mg. Em. 112*) 5 rem *sine uncis* (*Mg. coni. fortasse non satis certa; Em. 112*) 7 (*Probabiliter Rostius:* cura brevi; brevis enim) 12 si quis (*M*). VI, 1 parta (*Burmannus*) 7 illum et brevissimi *e. coni.* (*codd. MHL* illud brev., *P* illut brev., *Einsiedl. alii* illum brev.) 15 (*Codd.* qui audire; *corr. Mg. Em. 112 et Welzius; edebatur* æqui audire) 17 mores (*Bakius; scriptum primum* moremaiorum, *tum* mores, *ut III*, *54*, *12* progenies *pro* progeniem.) VII, 1 et concordia... ardorem ad (*PHEins.*, *plerique alii*) 5 consilio (*MP alii*) 7 se *et* que *sine uncis* (*G. Cuperus*) 13 tunc *e coni.* (*codd. præter M*, *qui* tum hic) | equo merere *e coni.* (*periocha*, *Scheelius*, *M* equossimerere, *supra* si *scripto altera manu* u, *deleta altera syllaba* re, *P* æquos [*m. 2 equos*] merere) VIII, 13 occupaverunt (*Lov. 2; alii recc.* occupaverat; *Em. 38 n. 1*) IX, 1 qui a Kal. (*vid.* § *8*, *c. 11*, *11*) 5 in his X, 1 Mamerco (*Sig.*) 5 conferebatur (*Mg. Em. 113*) 6 Hæc per se gravia. indignioraque ut (*cod. Rhen. H*) 9 (*Codd.* quæ ne etiam; *fortasse* ne *ex superiore versu huc delatum est*) 10 nequit (*ed. Frob. 1531*) 11 Pugnatum est inde (*P ceterique præter M*, *qui*: pugnatum esset inde) | legis Treboniæ *sine uncis* (*codd.* tribuniciæ, *quod male additum est*, *quum Livius universe legem significasset*, *quæ ea de re esset*, *postea nomen positurus.*) XI, 2 tamen [tribunos militum] expugnasse vociferans (*Codd.* patres quidam... tamen tribunos militum expugnassent vociferans. *Coniectura Em. 114 proposita violenta est et parum probabilis.* Repulsi *ferri posse videtur*, *ut sit:* qui tamen tum repulsi sint. Quondam *Hauptius*, *quod refertur ad ea*, *quæ narrantur III c. 64 et 65;* tandem *Weiss. Utrumque olim coniecerat Mg.* Expugnasse *ed. Frob. 1531. Tribuni militum*, *quorum nomen tolli Hauptius vult*, *patriciorum voluntatem exsecuti significantur.*) | (*Codd. mell.* et revolvi *edd.* et eo rev.) 4 Curatius (*quod tenendum fuit*) 5 his 14 *sine nota* (*Em. 114*) XII, 4 ad exitum rei (*P Eins.*, *alii*) 5 oppida oppugnata (*ed. Ald. aliæque*; *Em. 115*) XIII, 6 et Dianam, Herculem (*Kreyssigius*; *Em. 68*) 10 (*Codd.* itaque maioribus;

em. A. Perizonius) 12 iam palantes (*Mg. et Weissenb. Em. 115*) veluti forte (*Forchhammer*, *cuius coniectura præferenda visa est ei, quæ Em. l. c. proponitur*; *est:* destinatione fati; cfr. VI, 21, 2; *etsi velles additum* quadam.) XIV, 2 excipiebant (*Drakenb.*) XV, 1 nuntiavere (*cod. rec.*, *M* nuntiaverim, *Pm. 1* nuntiaueri) 11 esse, ut quando (*Mg. Em. 118 n.*) XVI, 2 Veientique et XVII, 2 (*Fortasse* intermissumque *scribendum.*) 8 *sine nota* (*Em. 118. Sententia huiusmodi esse potuit:* timeri quummaxime in ea p. E. gentem invisitatam; novos *cet.*) 10 cœpere *e coni.* (*codd. omnes*) XVIII, 1 creant (*Pantagathus. Longe diversa sunt:* prærogativa clamant, *quod dici nequit, et:* prærogativa clamat, se... dicturos) 2 P. Mælium, Q. Manlium *inverso ordine*, Mælium *errore* (*Q. Manlii nomen e fragm. fastorum Capit. est et Diod. Sic. XIV, 90.*) | renuntiarentur, iure vocatis tribubus permissu (*Interpunctionem mutavimus. Quum ex prærogativæ suffragio appareret refectum iri tribunos, P. Licinius, antequam iure vocatis tribubus suffragiisque ordine peractis renuntiarentur, populum allocutus est. Em. 119 n. non perspectum erat, male hæc ad ea, quæ sequuntur, trahi. Neque* revocari tribus *recte dicerentur, quæ ad contionem evocarentur, neque hæc tota res post vocationem tribuum et lata ab iis suffragia acta est.*) 3 rei — utili (*Ald. Codd.* ut illi) 4 sed si collegas *e coni.* (*Mg. Em. 119*) 5 petenti meisque pro eo (*Gron. Dari aliquid precibus potest; mandari magistratus homini et simul precibus alterius nequit.*) 7 præcipitavere se (*L et recc. quid.*, *Em. 32 et 143*) XIX, 1 instaurata | Veiosque (*Gronov.*) 3 mutaverant imperatore mutato (*PHL et fere ceteri; M* mutaverat imperatore mutato) XXI, 9 similia veri (*3 codd. recc. Em. 119*) XXII, 3 a Veiis *sine uncis* (*Mg. Em. 120 n.*) XXIV, 8 Ceterum partem plebis partem senatus destinabant ad habitandos (*Rhenanus; codd.* partem.. partem.. destinabant habitandos, *nisi quod P* destinabantahabitandos. *Vix Latinum est:* destino aliquem ad fac. aliquid.) 11 subacturam; et: T. Sicinium *errorene?* XXV, 4 haud mirum, *ait*, id quidem *e coni.* (*Neque* ait *neque* inquit *ad* identidem *aptum est. In hac forma:* Camillus identidem *verbum dicendi omitti posse videtur. Edebatur sine mentione codicum* contionabatur.) 8 aurum et omnia (*Mg. Em. 120*) 10 æstimatoque *sine uncis* (*Mg. Em. 120*) XXVI, 3 metuerant 5 passum 6 indicem (*Kernius et Mg. Em. 121 n.*) 7 Trifariam Romani (*Heusinger coni. necessaria ob verba* alius exercitus *et quod triplicis munitionis nulla alia significatio est*, *nec ea*, *etiamsi fuisset*, *quicquam ad narrationem pertineret.*) XXVII, 2 intermisso, diu modo *coni.*

(*codd.* dum; *inclusit Hertzius*) 6 natura, utriusque *errore, ut videtur* (*M aliique; illud P et deteriores quidam*) XXVIII, 1 tacite (*Gron.*) 10 commissum est, et haud... fuit. sed (*Mg.* Et *ex* est *ortum videtur.*) 13 cædis XXIX, 6 plebi XXXI, 2 Ii 4 cædendis (*Forchhamm. et Mg. Ablativus sine præpositione, omisso præsertim substantivo, non videtur defendi posse.*) XXXII, 2 Volsiniensis 3 acies in fugam; milia (*Mg. Em. 121*) XXXIII, 3 et *sine uncis* (*Mg. M cod. Rhen.* ut; *debebat esse* autem.) 9 Et in utrumque (*PH; Em. 104*) 11 Rætiis XXXIV, 5 quod eius ex populis (*Mg. Em. 121, ubi proponebatur* quod in sex) | Arvernos, Senones, Æduos (*Mg. Em. 121; alii mutari Senonum nomen in aliud maluerant.*) 7 ab Saluvium (*L;* ab Saluum *MP*, ab Saluium *Rhen. Eandem genitivi formam sive* Saluum *significant Med. et Colb. in XXI, 26, nec obstat ablativus mox ad secundæ declinationis legem formatus.*) 8 locum patentibus silvis (*Hadr. Valesius; Em. 122*) | Taurinos saltusque Iuliæ Alpis (*Mg. Em. 122; sed quod ibi scribendum putatur* Taurinos saltus vallemque D., *fortasse non opus est potestque* per Taurinos *defendi, ut latius populi nomine locus significetur.*) cognomine (*Gron.*) XXXV, 1 Elitovio (*cod. Rhen., M* Etytovio) | ubi nunc Brixia ac Verona urbes sunt — locos tenuere Libui — considunt; post hos Saluvii [qui] prope.. Ligures, incolentes (*Mg. M*; qui prote, *m. 2* protē, *cod. Rhen.* qui præter; *PHL* qui prope. *Prave* tenuere *de antiquis ante Gallos incolis accipitur pro* tenebant. *Libui inter Gallos Cisalpinos commemorantur etiam XXI, 38 et XXXIII, 37, hoc quidem loco cum Lævis. Iidem apud Polybium II, 17 cum Lævis item coniuncti et Padi fontibus Liguriæque admoti Λεβέκιοι appellantur: Λαῖοι καὶ Λεβέκιοι. Libicorum autem apud Plinium H. N. III, 124 sunt* Vercellæ ex Salyis ortæ. *Itaque apud Livium h. l. recte cum Salyis coniunguntur scribendumque* locos tenuere [*de Cenomanis, ut* § *3 de Senonibus* fines habuere]. Libui considunt post hos Saluique, propter [*hoc MRh. significant*]... Lævos... incolentes. *Nomen in M* Salluii *est, in PH* Salluvii; *oportuit* Salui, *nisi in Italo populo leviter declinatum putamus.*) | Pœninon (*MP* Pœni non. *XXI, 38, 6* Pœnino transgressum. *Græca terminatio rationem non habet; quum ex duabus syllabis notum populi nomen factum esset, ex* no *natum* non.) 5 tres *om.* | populi Romani (*LH recc. Ergo notatum* que *non oportuit.*) XXXVI, 10 clades forte (*Mg. Em. 123*) 11 quarto | P. Cornelius (*Codd.* P. Servilius; *em. Sigon.*) XXXVII, 7 velut *sine uncis* (*qui apud nos errore positi sunt*). XXXIX, 4 [quam Romam] *e coni.* | crederent (*vid. supra ad III, 40, 7*) 6 primo adventu (*Mm.1 Pm.1 L. Appositione* adventus *ad-*

iungitur ad omne tempus; *deinde absolute dicitur* rati. *Altera scriptura perturbat partitionem:* primo — deinde — postremo.) 11 flaminem (*Mg. Em. 123*) XL, 1 (*Retentum oportuit cum Einseidl. H et edd. superioribus* esset, fortunam. *Alterum durius quam pro Livii oratione.*) 2 ab his 3 humanis superesset malis (*Finckhius. Em. 124 n.* Superesse humanis malis *hoc quidem in contextu nihil est.*) 6 exsequentes (*Mg. Em. 124.*) 9 habens (*Fortasse* avehens.) 10 publicos (*van Vaassen*) XLI, 3 præfante (*Mg., sed monuit iam Dukerus*) 4 arcemque [totam] solam XLII, 3 concipere 6 inquietam (*Gron. Noctem seu quietam seu inquietam semper sequitur lux; sed lux ipsa inquieta fuit.*) XLIII, 2 nec trepide ad omnes 3 strage ac ruina (*Mg., geminatis duabus litteris; pronomen necessarium est.*) 4 per ipsos (*Gron. vid. Mg. ad Cic. Fin. 303*) 5 obsideri XLIV, 1 fortuna hoc egit (*Mg. Em. 124*) 3 pro tantis [pristinis] populi Romani (*H; M L alii* pro tantis prolatis p. R. [*in M aliquid ante extremam litteram in* prolatis *erasum*]. *Depravata scriptura veræ adiuncta videtur.*) 3, 4 pariendi. qui effuso agmine adventant, gens est (*codd. omnes. Em. 125*) 5 his XLV, 7 conpressique a Cædicio (*Mg. Em. 125*) XLVI, 2 Dorsuo | Gabino cinctu sacra (*Mg. Codd.* Gabino cinctus; *cfr. VIII, 9, 9*) 11 conperit (*codd. recc.*) XLVII, 2 (*H Eins. Nam MP* saxo in ascensu æquo; *edebatur*: saxorum ascensu æquo.) 6 quantum in turbatis (*Mg. Em. 125*) XLVIII, 1 utrimque (*codd. aliquot recc. Dukerus*) 3 morerentur 5 abducere (*Lov. 2, Em. 126 n.*) 6 vigiliis 7 (*Probabiliter Sigon.* in stationes) 9 esse *sine uncis* (*Duk. Ortum ex* victissed) XLIX, 5 momento (*Mg.* Parvo momento *vincit, qui non multo superior victo est, quum in meliorem inferioremve partem non magna est, ut ita dicamus, trutinæ inclinatio et momentum; vid. II, 51, 3. Itaque neque Gallorum ad Aliam neque nunc Camilli victoria valde certa fuisse diceretur, prave. Difficultatis significatio in momenti vocabulo non est, sed in molimenti; cfr. XXXVII, 14, 7 et 15, 2*) L, 7 additur (*omnes præter M*) LI, 1 mille senati consultis (*Kenn. Mackenzie, Scotus, apud Ruddimannum. M* simille sics, *P* simillae sic. *Numerus non minus ad populi iussum quam ad senatusconsulta pertinet.*) 3 habitaverint *sine uncis* (*du Rieu Batav.*) 9 terræ (*Gron. Etiam apud Florum I, 13 recte nunc editur* terra recondunt.) LII, 1 monimenta (*Mg. Em. 126. Etiam II, 7, 10 P Bamb., Helmst.* monumento *pro* momento.) 3 est ei (*Drakenb. Codd. om.* ei) 8 Lavinioque (*Gron.*) 13 ex qua nihil (*H multique alii* ex qua fas nihil, *L* ex qua eos nihil; *alii alia similia.*) LIII, 5 Romam, quam Romani (*Mg. Em. 127*) LIV, 3 meæ *sine uncis* (*Mg. Em. 127*) | cum relique-

ritis, ea (*Mg. Em. 128*) 4 regionum Italiæ medium, ad incrementum... locum *sine nota* (*Em. 128*) 6 expertis alia *sine nota* (*Em. 129 n. Sententia vix dubia esse potest nec procedit defensio dativi nuper tentata. Uss.* spretis expertis. *In P, cod. Klock., Helmst., Rottend. apud Gron. est* expertis latos alia, *unde nata est coniectura in margine posita. A. Kochius Emendatt. Liv. part. alt. Brandenb. 1861, quem libellum his diebus accepimus,* pro expertis, *quæ præpositio vix excidisset.*) LV, 1 (*Admodum dure* eos *refertur ad cives c. 49, 8 universe significatos. Vellemus scribere liceret* animos *aut* homines.)

Errores ante usum libri emendandi.

	Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 8 v. 3	cum	quum
- 13 - 4 ab imo	Iuppiter tuis	Iuppiter, tuis
- 18 - 2 ab imo	datres	patres
- 26 - 11	tum	tunc
- 40 - 9	esse. Rex	esse: Rex
- 43 - 1	novam	Novam
- 43 - 14	palum factum	palamfactum
- 60 - 25	cædes,	cædes
- 67 - 9 ab imo	Dii, regum ultores	Dii regum ultores,
- 76 - 14	patribus. Non	patribus: Non
- 90 - 5	Latinorum	Latinum
- 93 - 20	Romanum	Romanum,
- 95 - 10 ab imo	consiliisque	conciliisque
- 100 - 5 ab imo	patres	partes
- 102 - 15	plebis	plebi
- 140 - 21	si perlata lege	si, perlata lege,
- 147 - 2	hostes	hostis
- 154 - 14	Sp,	Sp.
- 167 - 17	sumi,	sum,
- 172 - 5	effrenationem	effrenatiorem
- 174 - 18	parietibis	parietibus

	Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 179 v. 7 ab imo	fiat;	avumque
- 199 - 9 ab imo	avunculumque	fiat,
- 208 supra pag.	314.	314—315.
- 247 v. 7 ab imo	plebi	plebei
- 264 - 5 ab imo	crediderunt	crediderant
- 294 - 2	vel[ut]	velut

Leviculas quasdam a forma alibi servata aberrationes, ut *prope diem* pro *propediem*, *quandoquidem* pro *quando quidem* positum, commatave minus constanter addita omissave enumerare inutile visum est.



PRÆFATIO.

Facturusne operæ pretium sim, si a primordio urbis res
populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam,
dicere ausim, quippe qui quum veterem tum vulgatam esse rem 2
videam, dum novi semper scriptores aut in rebus certius ali-
quid allaturos se aut scribendi arte rudem vetustatem supera-
turos credunt. Utcunque erit, iuvabit tamen rerum gestarum 3
memoriæ principis terrarum populi pro virili parte et ipsum
consuluisse; et si in tanta scriptorum turba mea fama in ob-
scuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum me, qui nomini
officient meo, consoler. Res est præterea et immensi operis, 4
ut quæ supra septingentesimum annum repetatur, et quæ ab
exiguis profecta initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret
sua. Et legentium plerisque haud dubito quin primæ origines
proximaque originibus minus præbitura voluptatis sint, festi-
nantibus ad hæc nova, quibus iam pridem prævalentis populi
vires se ipsæ conficiunt; ego contra hoc quoque laboris præ- 5
mium petam, ut me a conspectu malorum, quæ nostra tot
per annos vidit ætas, tantisper certe, dum prisca illa tota
mente repeto, avertam, omnis expers curæ, quæ scribentis
animum, etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere
possit.

Quæ ante conditam condendamve urbem poeticis magis 6
decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis

7 traduntur, ea nec affirmare nec refellere in animo est; datur
hæc venia antiquitati, ut miscendo humana divinis primordia
urbium augustiora faciat; et si cui populo licere oportet con-
secrare origines suas et ad deos referre auctores, ea belli
gloria est populo Romano, ut, quum suum conditorisque sui
parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes
humanæ patiantur æquo animo, quam imperium patiuntur.
8 Sed hæc et his similia utcunque animadversa aut existimata
9 erunt, haud in magno equidem ponam discrimine; ad illa
mihi pro se quisque acriter intendat animum, quæ vita, qui
mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militi-
æque et partum et auctum imperium sit; labente deinde pau-
latim disciplina velut desidentes primo mores sequatur animo,
deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint præ-
cipites, donec ad hæc tempora, quibus nec vitia nostra nec
10 remedia pati possumus, perventum est. Hoc illud est præ-
cipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te
exempli documenta in illustri posita monumento intueri; inde
11 tibi tuæque rei publicæ, quod imitere, capias, inde, foedum
inceptu, foedum exitu, quod vites. Ceterum aut me amor
negotii suscepti fallit, aut nulla unquam res publica nec maior
nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit, nec in quam ci-
vitatem tam seræ avaritia luxuriaque immigraverint, nec ubi
tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniæ honos fuerit;
12 adeo, quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat; nuper
divitiæ avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum
atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere. Sed
querelæ, ne tum quidem gratæ futuræ, quum forsitan necessariæ
13 erunt, ab initio certe tantæ ordiendæ rei absint; cum bonis
potius ominibus votisque et precationibus deorum dearumque,
si, ut poetis, nobis quoque mos esset, libentius inciperemus,
ut orsis tantum operis successus prosperos darent.

LIBER I.

Iam primum omnium satis constat, Troia capta in ceteros sæ- 1
vitum esse Troianos, duobus, Æneæ Antenorique, et vetusti
iure hospitii, et quia pacis reddendæque Helenæ semper auc-
tores fuerant, omne ius belli Achivos abstinuisse; casibus 2
deinde variis Antenorem cum multitudine Enetum, qui sedi-
tione ex Paphlagonia pulsi et sedes et ducem, rege Pylæmene
ad Troiam amisso, quærebant, venisse in intimum Hadriatici
maris sinum, Euganeisque, qui inter mare Alpesque incole- 3
bant, pulsis Enetos Troianosque eas tenuisse terras. Ei in quem
primum egressi sunt locum, Troia vocatur, pagoque Troiano
inde nomen est; gens universa Veneti appellati. Æneam 4
ab simili clade domo profugum, sed ad maiora rerum initia
ducentibus fatis, primo in Macedoniam venisse, inde in Sici-
liam quærentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad Lauren-
tem agrum tenuisse. Troiæ et huic loco nomen est. Ibi 5
egressi Troiani, ut quibus ab immenso prope errore nihil
præter arma et naves superesset, quum prædam ex agris agerent,
Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad
arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris con-
currunt. Duplex inde fama est. Alii proelio victum Latinum 6
pacem cum Ænea, deinde affinitatem iunxisse tradunt; alii, 7
quum instructæ acies constitissent, priusquam signa canerent,
processisse Latinum inter primores ducemque advenarum evo-
casse ad colloquium; percontatum deinde, qui mortales essent,
unde aut quo casu profecti domo quidve quærentes in agrum
Laurentem exissent, postquam audierit, multitudinem Troianos 8
esse, ducem Æneam, filium Anchisæ et Veneris, cremata patria
domo profugos sedem condendæque urbi locum quærere, et no-
bilitatem admiratum gentis virique et animum vel bello vel paci
paratum, dextra data fidem futuræ amicitiæ sanxisse. Inde foe- 9
dus ictum inter duces, inter exercitus salutationem factam. Æneam
apud Latinum fuisse in hospitio; ibi Latinum apud penates deos

domesticum publico adiunxisse foedus, filia Æneæ in matrimo-
10 nium data. Ea utique res Troianis spem affirmat tandem
11 stabili certaque sede finiendi erroris. Oppidum condunt; Æneas
ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirps quoque virilis
ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere nomen.

2 Bello deinde Aborigines Troianique petiti. Turnus rex Ru-
tulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Æneæ fuerat, præla-
tum sibi advenam ægre patiens simul Æneæ Latinoque bellum
2 intulerat. Neutra acies læta ex eo certamine abiit: victi Rutuli;
3 victores Aborigines Troianique ducem Latinum āmisere. Inde
Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum Mezen-
tiumque regem eorum confugiunt, qui Cære, opulento tum op-
pido, imperitans, iam inde ab initio minime lætus novæ origine
urbis, et tum nimio plus, quam satis tutum esset accolis, rem
Troianam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis iunxit.
4 Æneas adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum sibi
conciliaret, nec sub eodem iure solum, sed etiam nomine omnes
5 essent, Latinos utramque gentem appellavit; nec deinde Abori-
gines Troianis studio ac fide erga regem Æneam cessere. Fretus-
que his animis coalescentium in dies magis duorum populorum
Æneas, quanquam tanta opibus Etruria erat, ut iam non
terras solum, sed mare etiam per totam Italiæ longitudinem,
ab Alpibus ad fretum Siculum, fama nominis sui implesset,
tamen, quum moenibus bellum propulsare posset, in aciem co-
6 pias eduxit. Secundum inde proelium Latinis, Æneæ etiam ulti-
mum mortalium operum fuit. Situs est, quemcunque eum dici ius
fasque est, super Numicum fluvium; Iovem indigetem appellant.

3 Nondum maturus imperio Ascanius Æneæ filius erat;
tamen id imperium ei ad puberem ætatem incolume mansit;
tantisper tutela muliebri (tanta indoles in Lavinia erat) res
2 Latina et regnum avitum paternumque puero stetit. Haud
ambigam, (quis enim rem tam veterem pro certo affirmet?)
hicine fuerit Ascanius an maior quam hic, Creusa matre
Ilio incolumi natus comesque inde paternæ fugæ, quem Iulum
3 eundem Iulia gens auctorem nominis sui nuncupat. Is Asca-

nius, ubicunque et quacunque matre genitus (certe natum Ænea constat), abundante Lavinii multitudine, florentem iam, ut tum res erant, atque opulentam urbem matri seu novercæ reliquit, novam ipse aliam sub Albano monte condidit, quæ ab situ porrectæ in dorso urbis Longa Alba appellata. Inter 4
Lavinium et Albam Longam coloniam deductam triginta ferme interfuere anni. Tantum tamen opes creverant maxime fusis Etruscis, ut ne morte quidem Æneæ nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni movere arma aut Mezentius Etruscique aut ulli alii accolæ ausi sint.
Pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque fluvius Albula, quem 5
nunc Tiberim vocant, finis esset.

Silvius deinde regnat, Ascanii filius, casu quodam in 6
silvis natus. Is Æneam Silvium creat; is deinde Latinum 7
Silvium. Ab eo coloniæ aliquot deductæ, Prisci Latini appellati. Mansit Silviis postea omnibus cognomen, qui Albæ 8
regnaverunt. Latino Alba ortus, Alba Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus, qui in traiectu Albulæ amnis summersus celebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa 9
inde, Tiberini filius, post Agrippam Romulus Silvius, a patre accepto imperio, regnat. Aventino fulmine ipse ictus regnum per manus tradidit. Is sepultus in eo colle, qui nunc pars Romanæ est urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat.
Is Numitorem atque Amulium procreat; Numitori, qui stirpis 10
maximus erat, regnum vetustum Silviæ gentis legat. Plus tamen vis potuit quam voluntas patris aut verecundia ætatis:
pulso fratre Amulius regnat. Addit sceleri scelus; stirpem 11
fratris virilem interimit; fratris filiæ Reæ Silviæ per speciem honoris, quum Vestalem eam legisset, perpetua virginitate spem partus adimit.

Sed debebatur, ut opinor, fatis tantæ origo urbis maxi- **4**
mique secundum deorum opes imperii principium. Vi com- 2
pressa Vestalis quum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia deus auctor culpæ honestior erat, Martem incertæ stirpis patrem nuncupat. Sed nec dii nec homines aut ipsam 3

aut stirpem a crudelitate regia vindicant. Sacerdos vincta in
custodiam datur; pueros in profluentem aquam mitti iubet.
4 Forte quadam an divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus
stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat amnis et,
posse quamvis languida mergi aqua infantes, spem ferentibus
5 dabat. Ita, velut defuncti regis imperio, in proxima eluvie,
ubi nunc ficus Ruminalis est (Romularem vocatam ferunt),
6 pueros exponunt. Vastæ tum in iis locis solitudines erant.
Tenet fama, quum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri,
tenuis in sicco aqua destituisset, lupam sitientem ex montibus,
qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse; eam summissas
infantibus adeo mitem præbuisse mammas, ut lingua
7 lambentem pueros magister regii pecoris invenerit (Faustulo
fuisse nomen ferunt); ab eo ad stabula Larentiæ uxori educandos
datos. Sunt, qui Larentiam vulgato corpore lupam
inter pastores vocatam putent; inde locum fabulæ ac miraculo
8 datum. Ita geniti itaque educati, quum primum adolevit ætas,
nec in stabulis nec ad pecora segnes, venando peragrare circa
9 saltus. Hinc robore corporibus animisque sumpto, iam non
feras tantum subsistere, sed in latrones præda onustos impetus
facere, pastoribusque rapta dividere, et cum his, crescente in
dies grege iuvenum, seria ac iocos celebrare.

5 Iam tum in Palatio [monte] Lupercal hoc fuisse ludicrum
ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallantium, dein Palatium
2 montem appellatum; ibi Euandrum, qui ex eo genere Arcadum
multis ante tempestatibus tenuerit loca, sollemne allatum ex Arcadia
instituisse, ut nudi iuvenes Lycæum Pana venerantes per
lusum atque lasciviam currerent, quem Romani deinde vocave-
3 runt Inuum. Huic deditis ludicro, quum sollemne notum esset,
insidiatos ob iram prædæ amissæ latrones, quum Romulus vi
se defendisset, Remum cepisse, captum regi Amulio tradidisse
4 ultro accusantes. Crimini maxime dabant, in Numitoris agros
ab iis impetum fieri; inde eos, collecta iuvenum manu, hostilem
in modum prædas agere. Sic ad supplicium Numitori
5 Remus deditur. Iam inde ab initio Faustulo spes fuerat, re-

giam stirpem apud se educari; nam et expositos iussu regis infantes sciebat, et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem immaturam nisi aut per occasionem aut per necessitatem aperiri noluerat. Necessitas prior 6
venit; ita metu subactus Romulo rem aperit. Forte et Numitori, quum in custodia Remum haberet audissetque geminos esse fratres, comparando et ætatem eorum et ipsam minime servilem indolem, tetigerat animum memoria nepotum, sciscitandoque eodem pervenit, ut haud procul esset, quin Remum agnosceret. Ita undique regi dolus nectitur. Romulus non 7
cum globo iuvenum (nec enim erat ad apertam vim par) sed aliis alio itinere iussis certo tempore ad regiam venire pastoribus, ad regem impetum facit, et a domo Numitoris alia comparata manu adiuvat Remus. Ita regem obtruncant. Nu- **6**
mitor inter primum tumultum, hostes invasisse urbem atque adortos regiam dictitans, quum pubem Albanam in arcem præsidio armisque obtinendam avocasset, postquam iuvenes perpetrata cæde pergere ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio scelus in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, cædem deinceps tyranni seque eius auctorem ostendit. Iuvenes per mediam contionem 2
agmine ingressi quum avum regem salutassent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi efficit.

Ita Numitori Albana re permissa, Romulum Remumque 3
cupido cepit in iis locis, ubi expositi ubique educati erant, urbis condendæ. Et supererat multitudo Albanorum Latinorumque; ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facile spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium præ ea urbe, quæ conderetur, fore. Intervenit deinde his cogitatio- 4
nibus avitum malum, regni cupido, atque inde foedum certamen, coortum a satis miti principio. Quoniam gemini essent nec ætatis verecundia discrimen facere posset, ut dii, quorum tutelæ ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novæ urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus,

7 Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt. Priori
Remo augurium venisse fertur, sex vultures; iamque nuntiato
augurio cum duplex numerus Romulo sese ostendisset, utrumque
regem sua multitudo consalutaverat: tempore illi præcepto, at
2 hi numero avium regnum trahebant. Inde cum altercatione
congressi certamine irarum ad cædem vertuntur; ibi in turba
ictus Remus cecidit. Vulgatior fama est, ludibrio fratris Re-
mum novos transiluisse muros; inde ab irato Romulo, quum
verbis quoque increpitans adiecisset: „sic deinde, quicunque alius
3 transiliet moenia mea," interfectum. Ita solus potitus imperio
Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata.

Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit.
Sacra diis aliis Albano ritu, Græco Herculi, ut ab Euandro
4 instituta erant, facit. Herculem in ea loca, Geryone inter-
empto, boves mira specie abegisse memorant, ac prope Ti-
berim fluvium, qua præ se armentum agens nando traiecerat,
loco herbido, ut quiete et pabulo læto reficeret boves, et ipsum
5 fessum via procubuisse. Ibi quum eum cibo vinoque gravatum
sopor oppressisset, pastor accola eius loci, nomine Cacus, ferox
viribus, captus pulchritudine boum quum avertere eam prædam
vellet, quia, si agendo armentum in speluncam compulisset,
ipsa vestigia quærentem dominum eo deductura erant, aversos
boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in speluncam
6 traxit. Hercules ad primam auroram somno excitus quum
gregem perlustrasset oculis et partem abesse numero sensisset,
pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent.
Quæ ubi omnia foras versa vidit nec in partem aliam ferre,
confusus atque incertus animi ex loco infesto agere porro ar-
7 mentum occepit. Inde quum actæ boves quædam ad desiderium,
ut fit, relictarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca
boum vox Herculem convertit. Quem quum ad speluncam
vadentem Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava, fidem
8 pastorum nequicquam invocans, mortem occubuit. Euander tum
ea, profugus ex Peloponneso, auctoritate magis quam imperio
regebat loca, venerabilis vir miraculo litterarum, rei novæ

inter rudes artium homines, venerabilior divinitate credita Car-
mentæ matris, quam fatiloquam ante Sibyllæ in Italiam ad-
ventum miratæ eæ gentes fuerant. Is tum Euander concursu 9
pastorum trepidantium circa advenam manifestæ reum cædis
excitus postquam facinus facinorisque causam audivit, habi-
tum formamque viri aliquantum ampliorem augustioremque
humana intuens rogitat, qui vir esset. Ubi nomen patremque 10
ac patriam accepit, „Iove nate, Hercules, salve" inquit; „te
mihi mater, veridica interpres deum, aucturum cælestium nu-
merum cecinit, tibique aram hic dicatum iri, quam opulen-
tissima olim in terris gens maximàm vocet tuoque ritu colat."
Dextra Hercules data accipere se omen impleturumque fata 11
ara condita ac dicata ait. Ibi tum primum bove eximia capta 12
de grege sacrum Herculi, adhibitis ad ministerium dapemque
Potitiis ac Pinariis, quæ tum familiæ maxime inclitæ ea loca
incolebant, factum. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus 13
præsto essent iisque exta apponerentur, Pinarii, extis adesis,
ad ceteram venirent dapem. Inde institutum mansit, donec
Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur. Potitii 14
ab Euandro edocti antistites sacri eius per multas ætates fue-
runt, donec, tradito servis publicis sollemni familiæ ministerio,
genus omne Potitiorum interiit. Hæc tum sacra Romulus 15
una ex omnibus peregrina suscepit, iam tum immortalitatis
virtute partæ, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

Rebus divinis rite perpetratis, vocataque ad concilium 8
multitudine, quæ coalescere in populi unius corpus nulla re
præterquam legibus poterat, iura dedit; quæ ita sancta generi 2
hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus
imperii fecisset, quum cetero habitu se augustiorem, tum maxime
lictoribus duodecim sumptis fecit. Alii ab numero avium, quæ 3
augurio regnum portenderant, eum secutum numerum putant;
me haud pænitet eorum sententiæ esse, quibus et apparitores
hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga
prætexta sumpta est, et numerum quoque ipsum ductum placet,

et ita habuisse Etruscos, quod ex duodecim populis communiter
creato rege singulos singuli populi lictores dederint.
4 Crescebat interim urbs munitionibus alia atque alia appe-
tendo loca, quum in spem magis futuræ multitudinis quam ad
5 id, quod tum hominum erat, munirent. Deinde, ne vana urbis
magnitudo esset, alliciendæ multitudinis causa, vetere consilio
condentium urbes, qui obscuram atque humilem conciendo ad
se multitudinem natam e terra sibi prolem ementiebantur, lo-
cum, qui nunc sæptus descendentibus inter duos lucos est, asy-
6 lum aperit. Eo ex finitimis populis turba omnis sine discri-
mine, liber an servus esset, avida novarum rerum perfugit;
7 idque primum ad coeptam magnitudinem roboris fuit. Quum
iam virium haud pæniteret, consilium deinde viribus parat.
Centum creat senatores, sive quia is numerus satis erat,
sive quia soli centum erant, qui creari patres possent. Patres
certe ab honore, patriciique progenies eorum appellati.

9 Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet finitimarum
civitatum bello par esset; sed penuria mulierum hominis æta-
tem duratura magnitudo erat, quippe quibus nec domi spes
2 prolis nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio
patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui socie-
3 tatem connubiumque novo populo peterent: urbes quoque, ut
cetera, ex infimo nasci; dein, quas sua virtus ac dii iuvent,
4 magnas sibi opes magnumque nomen facere; satis scire, ori-
gini Romanæ et deos affuisse et non defuturam virtutem;
proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem ac
5 genus miscere. Nusquam benigne legatio audita est; adeo
simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem
sibi ac posteris suis metuebant. A plerisque rogitantibus di-
missi, ecquod feminis quoque asylum aperuissent; id enim de-
6 mum compar connubium fore. Ægre id Romana pubes passa,
et haud dubie ad vim spectare res coepit. Cui tempus locum-
que aptum ut daret Romulus, ægritudinem animi dissimulans
ludos ex industria parat Neptuno equestri sollemnes; Consualia
7 vocat. Indici deinde finitimis spectaculum iubet; quantoque

apparatu tum sciebant aut poterant, concelebrat, ut rem cla-
ram exspectatamque faceret. Multi mortales convenere, studio 8
etiam videndæ novæ urbis, maxime proximi quique, Cæni-
nenses, Crustumini, Antemnates; etiam Sabinorum omnis multi- 9
tudo cum liberis ac coniugibus venit. Invitati hospitaliter per
domos quum situm moeniaque et frequentem tectis urbem vi-
dissent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. Ubi 10
spectaculi tempus venit, deditæque eo mentes cum oculis erant,
tum ex composito orta vis, signoque dato iuventus Romana
ad rapiendas virgines discurrit. Magna pars forte, in quem 11
quæque inciderat, raptæ; quasdam forma excellentes, primori-
bus patrum destinatas, ex plebe homines, quibus datum nego-
tium erat, domos deferebant. Unam longe ante alias insig- 12
nem specie ac pulchritudine a globo Talassii cuiusdam raptam
ferunt, multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, identidem,
ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum; inde nuptialem
hanc vocem factam.

Turbato per metum ludicro, mæsti parentes virginum 13
profugiunt, incusantes violati hospitii foedus deumque invo-
cantes, cuius ad sollemne ludosque per fas ac fidem decepti
venissent. Nec raptis aut spes de se melior aut indignatio 14
est minor. Sed ipse Romulus circumibat docebatque, patrum
id superbia factum, qui connubium finitimis negassent; illas
tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civita-
tisque et, quo nihil carius humano generi sit, liberum fore;
mollirent modo iras et, quibus fors corpora dedisset, darent 15
animos; sæpe ex iniuria postmodum gratiam ortam; eoque
melioribus usuras viris, quod annisurus pro se quisque sit,
ut, quum suam vicem functus officio sit, parentium etiam pa-
triæque expleat desiderium. Accedebant blanditiæ virorum, 16
factum purgantium cupiditate atque amore, quæ maxime ad
muliebre ingenium efficaces preces sunt. Iam admodum **10**
mitigati animi raptis erant; at raptarum parentes tum maxi-
me sordida veste lacrimisque et querelis civitates concita-
bant. Nec domi tantum indignationes continebant, sed con-

gregabantur undique ad T. Tatium, regem Sabinorum, et le-
gationes eo, quod maximum Tatii nomen in iis regionibus
erat, conveniebant.
2 Cæninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos
eius iniuriæ pars pertinebat. Lente agere iis Tatius Sabini-
que visi sunt; ipsi inter se tres populi communiter bellum
3 parant. Ne Crustumini quidem atque Antemnates pro ardore
iraque Cæninensium satis se impigre movent; ita per se ipsum
4 nomen Cæninum in agrum Romanum impetum facit. Sed
effuse vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus, levique
certamine docet, vanam sine viribus iram esse. Exercitum
fundit fugatque, fusum persequitur; regem in proelio obtrun-
cat et spoliat; duce hostium occiso, urbem primo impetu ca-
5 pit. Inde exercitu victore reducto, ipse, quum factis vir mag-
nificus tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis ho-
stium cæsi suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens in
Capitolium escendit; ibique ea quum ad quercum pastoribus
sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Iovis
6 fines cognomenque addidit deo. „Iuppiter Feretri“ inquit,
„hæc tibi victor Romulus rex regia arma fero, templumque
his regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico, sedem
opimis spoliis, quæ, regibus ducibusque hostium cæsis, me
7 auctorem sequentes posteri ferent.“ Hæc templi est origo,
quod primum omnium Romæ sacratum est. Ita deinde diis
visum, nec irritam conditoris templi vocem esse, qua laturos
eo spolia posteros nuncupavit, nec multitudine compotum eius
doni vulgari laudem. Bina postea inter tot annos, tot bella
opima parta sunt spolia; adeo rara eius fortuna decoris fuit.
11 Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per
occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incur-
sionem facit. Raptim et ad hos Romana legio ducta palatos
2 in agris oppressit. Fusi igitur primo impetu et clamore hostes;
oppidum captum; duplicique victoria ovantem Romulum Her-
silia coniux precibus raptarum fatigata orat, ut parentibus
earum det veniam et in civitatem accipiat; ita rem coalescere

concordia posse. Facile impetratum. Inde contra Crustumi- 3
nos profectus bellum inferentes. Ibi minus etiam, quod ali-
enis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit. Utroque colo- 4
niæ missæ; plures inventi, qui propter ubertatem terræ in
Crustuminum nomina darent. Et Romam inde frequenter mi-
gratum est, a parentibus maxime ac propinquis raptarum.

Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id maxi- 5
mum fuit; nihil enim per iram aut cupiditatem actum est,
nec ostenderunt bellum prius, quam intulerunt. Consilio etiam 6
additus dolus. Sp. Tarpeius Romanæ præerat arci. Huius
filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem
accipiat; aquam forte ea tum sacris extra moenia petitum
ierat. Accepti obrutam armis necavere, seu ut vi capta potius 7
arx videretur, seu prodendi exempli causa, ne quid usquam
fidum proditori esset. Additur fabula, quod vulgo Sabini au- 8
reas armillas magni ponderis brachio lævo gemmatosque magna
specie anulos habuerint, pepigisse eam, quod in sinistris mani-
bus haberent; eo scuta illi pro aureis donis congesta. Sunt, 9
qui eam ex pacto tradendi, quod in sinistris manibus esset,
directo arma petisse dicant, et fraude visam agere sua ipsam
peremptam mercede.

Tenuere tamen arcem Sabini; atque inde postero die, **12**
quum Romanus exercitus instructus, quod inter Palatinum Capi-
tolinumque collem campi est, complesset, non prius descende-
runt in æquum, quam, ira et cupiditate recuperandæ arcis
stimulante animos, in adversum Romani subiere. Principes 2
utrinque pugnam ciebant ab Sabinis Mettius Curtius, ab Ro-
manis Hostius Hostilius. Hic rem Romanam iniquo loco ad
prima signa animo atque audacia sustinebat. Ut Hostius ce- 3
cidit, confestim Romana inclinatur acies fusaque est. Ad ve-
terem portam Palatii Romulus, et ipse turba fugientium actus,
arma ad cælum tollens, „Iuppiter tuis“ inquit „iussus avibus 4
hic in Palatio prima urbi fundamenta ieci. Arcem iam scelere
emptam Sabini habent; inde huc armati, superata media valle,
tendunt; at tu, pater deum hominumque, hinc saltem arce 5

6 hostes; deme terrorem Romanis fugamque foedam siste. Hic
ego tibi templum Statori Iovi, quod monumento sit posteris,
7 tua præsenti ope servatam urbem esse, voveo.“ Hæc preca-
tus, velut si sensisset auditas preces, „hinc“ inquit, „Romani,
Iuppiter optimus maximus resistere atque iterare pugnam iu-
8 bet.“ Restitere Romani tanquam cælesti voce iussi; ipse ad
primores Romulus provolat. Mettius Curtius ab Sabinis prin-
ceps ab arce decucurrerat et effusos egerat Romanos toto
quantum foro spatium est. Nec procul iam a porta Palatii
erat, clamitans: „vicimus perfidos hospites, imbelles hostes;
9 iam sciunt, longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare
cum viris.“ In eum hæc gloriantem cum globo ferocissimo-
rum iuvenum Romulus impetum facit. Ex equo tum forte
Mettius pugnabat; eo pelli facilius fuit. Pulsum Romani per-
sequuntur; et alia Romana acies, audacia regis accensa, fundit
10 Sabinos. Mettius in paludem sese, strepitu sequentium tre-
pidante equo, coniecit; averteratque ea res etiam Sabinos
tanti periculo viri. Et ille quidem, annuentibus ac vocantibus
suis, favore multorum addito animo, evadit; Romani Sabini-
que in media convalle duorum montium redintegrant proelium;
13 sed res Romana erat superior. Tum Sabinæ mulieres, quarum
ex iniuria bellum ortum erat, crinibus passis scissaque veste, victo
malis muliebri pavore ausæ se inter tela volantia inferre, ex trans-
2 verso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere iras, hinc
patres hinc viros orantes, ne sanguine se nefando soceri generique
respergerent; ne parricidio macularent partus suos, nepotum
3 illi, hi liberum progeniem. „Si affinitatis inter vos, si connubii
piget, in nos vertite iras; nos causa belli, nos vulnerum ac
cædium viris ac parentibus sumus; melius peribimus quam
4 sine alteris vestrum viduæ aut orbæ vivemus.“ Movet res
quum multitudinem tum duces; silentium et repentina fit quies;
inde ad foedus faciendum duces prodeunt. Nec pacem modo,
sed civitatem unam ex duabus faciunt. Regnum consociant;
5 imperium omne conferunt Romam. Ita geminata urbe, ut Sa-
binis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati.

Monumentum eius pugnæ, ubi primum ex profunda emersus
palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum ap-
pellarunt.

Ex bello tam tristi læta repente pax cariores Sabinas 6
viris ac parentibus et ante omnes Romulo ipsi fecit. Itaque
quum populum in curias triginta divideret, nomina earum curiis
imposuit. Id non traditur, quum haud dubie aliquanto nume- 7
rus maior hoc mulierum fuerit, ætate an dignitatibus suis vi-
rorumve an sorte lectæ sint, quæ nomina curiis darent. Eo- 8
dem tempore et centuriæ tres equitum conscriptæ sunt. Ram-
nenses ab Romulo, ab T. Tatio Titienses appellati; Lucerum
nominis et originis causa incerta est. Inde non modo commune,
sed concors etiam regnum duobus regibus fuit.

Post aliquot annos propinqui regis Tatii legatos Lau- **14**
rentium pulsant; quumque Laurentes iure gentium agerent,
apud Tatium gratia suorum et preces plus poterant. Igitur
illorum poenam in se vertit; nam Lavinii, quum ad sol- 2
lemne sacrificium eo venisset, concursu facto interficitur. Eam 3
rem minus ægre, quam dignum erat, tulisse Romulum ferunt,
seu ob infidam societatem regni, seu quia haud iniuria cæsum
credebat. Itaque bello quidem abstinuit; ut tamen expia-
rentur legatorum iniuriæ regisque cædes, foedus inter Romam
Laviniumque urbes renovatum est.

Et cum his quidem insperata pax erat; aliud multo pro- 4
pius atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fidenates ni-
mis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tan-
tum roboris esset, quantum futurum apparebat, occupant bel-
lum facere. Iuventute armata immissa, vastatur agri quod
inter urbem ac Fidenas est; inde ad lævam versi, quia dextra 5
Tiberis arcebat, cum magna trepidatione agrestium populantur,
tumultusque repens ex agris in urbem illatus pro nuntio fuit.
Excitus Romulus (neque enim dilationem pati tam vicinum 6
bellum poterat) exercitum educit, castra a Fidenis mille pas-
suum locat. Ibi modico præsidio relicto, egressus omnibus 7
copiis partem militum locis circa densa obsita virgulta ob-

scuris subsidere in insidiis iussit; cum parte maiore atque
omni equitatu profectus, id quod quærebat, tumultuoso et mi-
naci genere pugnæ, adequitando ipsis prope portis, hostem
excivit. Fugæ quoque, quæ simulanda erat, eadem equestris
8 pugna causam minus mirabilem dedit. Et quum, velut inter
pugnæ fugæque consilium trepidante equitatu, pedes quoque
referret gradum, plenis repente portis effusi hostes, impulsa
Romana acie, studio instandi sequendique trahuntur ad locum
9 insidiarum. Inde subito exorti Romani transversam invadunt
hostium aciem; addunt pavorem mota e castris signa eorum,
qui in præsidio relicti fuerant. Ita multiplici terrore perculsi
Fidenates prius pæne, quam Romulus, quique cum eo visi
10 erant, cicumagerent frenis equos, terga vertunt; multoque ef-
fusius, quippe vera fuga, qui simulantes paulo ante secuti
11 erant, oppidum repetebant. Non tamen eripuere se hosti;
hærens in tergo Romanus, priusquam fores portarum obiice-
rentur, velut agmine uno irrumpit.

15 Belli Fidenatis contagione irritati Veientium animi et
consanguinitate (nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt), et
quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta
finitimis essent, stimulabat. In fines Romanos excucurrerunt
2 populabundi magis quam iusti more belli. Itaque non castris
positis, non exspectato hostium exercitu, raptam ex agris
prædam portantes Veios rediere. Romanus contra, postquam
hostem in agris non invenit, dimicationi ultimæ instructus in-
3 tentusque Tiberim transit. Quem postquam castra ponere et
ad urbem accessurum Veientes audivere, obviam egressi, ut
potius acie decernerent, quam inclusi de tectis moenibusque
4 dimicarent. Ibi viribus nulla arte adiutis, tantum veterani
robore exercitus rex Romanus vicit; persecutusque fusos ad
moenia hostes urbe valida muris ac situ ipso munita abstinuit;
agros rediens vastat, ulciscendi magis quam prædæ studio;
5 eaque clade haud minus quam adversa pugna subacti Veien-
tes pacem petitum oratores Romam mittunt. Agri parte
multatis in centum annos indutiæ datæ.

Hæc ferme Romulo regnante domi militiæque gesta, quorum nihil absonum fidei divinæ originis divinitatisque post mortem creditæ fuit, non animus in regno avito recuperando, non condendæ urbis consilium, non bello ac pace firmandæ. 6
Ab illo enim profecto viribus datis tantum valuit, ut in 7
quadraginta deinde annos tutam pacem haberet. Multitudini 8
tamen gratior fuit quam patribus, longe ante alios acceptissimus militum animis; trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos Celeres appellavit, non in bello solum sed etiam in pace habuit.

16 His immortalibus editis operibus, quum ad exercitum recensendum contionem in campo ad Capræ paludem haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum eius contioni abstulerit; nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes, 2
sedato tandem pavore, postquam ex tam turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat patribus, qui proximi steterant, sublimem raptum procella, tamen velut orbitatis metu icta mæstum aliquamdiu silentium obtinuit. Deinde a paucis initio facto, de- 3
um deo natum, regem parentemque urbis Romanæ salvere universi Romulum iubent; pacem precibus exposcunt, uti volens propitius suam semper sospitet progeniem. Fuisse credo 4
tum quoque aliquos, qui discerptum regem patrum manibus taciti arguerent; manavit enim hæc quoque, sed perobscura fama; illam alteram admiratio viri et pavor præsens nobilitavit. Et consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides. 5
Namque Proculus Iulius, sollicita civitate desiderio regis et infensa patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnæ rei auctor, in contionem prodit. „Romulus“ inquit, „Quirites, pa- 6
rens urbis huius, prima hodierna luce cælo repente delapsus se mihi obvium dedit. Quum perfusus horrore venerabundus adstitissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset, „Abi, 7
nuntia“ inquit „Romanis, cælestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit; proinde rem militarem colant, sciant-

que et ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Ro-
8 manis resistere posse.“ „Hæc“ inquit „locutus sublimis abiit“.
Mirum, quantum illi viro nuntianti hæc fidei fuerit, quamque
desiderium Romuli apud plebem exercitumque facta fide im-
mortalitatis lenitum sit.

17 Patrum interim animos certamen regni ac cupido versa-
bat; necdum ad singulos, quia nemo magnopere eminebat
in novo populo, pervenerat; factionibus inter ordines certabatur.
2 Oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab sua parte
non erat regnatum, in societate æqua possessionem imperii
amitterent, sui corporis creari regem volebant; Romani veteres
3 peregrinum regem aspernabantur. In variis voluntatibus reg-
nari tamen omnes volebant, libertatis dulcedine nondum ex-
4 perta. Timor deinde patres incessit, ne civitatem sine im-
perio, exercitum sine duce, multarum circa civitatium irritatis
animis, vis aliqua externa adoriretur. Et esse igitur aliquod
caput placebat, et nemo alteri concedere in animum induce-
5 bat. Ita rem inter se centum patres, decem decuriis factis
singulisque in singulas decurias creatis, qui summæ rerum
6 præessent, consociant. Decem imperitabant; unus cum insig-
nibus imperii et lictoribus erat; quinque dierum spatio finie-
batur imperium ac per omnes in orbem ibat; annuumque in-
tervallum regni fuit. Id ab re, quod nunc quoque tenet no-
7 men, interregnum appellatum. Fremere deinde plebs, multi-
plicatam servitutem, centum pro uno dominos factos; nec
8 ultra nisi regem et ab ipsis creatum videbantur passuri. Quum
sensissent ea moveri patres, offerendum ultro rati, quod
amissuri erant, ita gratiam ineunt, summa potestate populo
9 permissa, ut non plus darent iuris quam detinerent. Decre-
verunt enim, ut, quum populus regem iussisset, id sic ratum
esset, si patres auctores fierent. Hodie quoque in legibus
magistratibusque rogandis usurpatur idem ius, vi adempta:
priusquam populus suffragium ineat, in incertum comitiorum
10 eventum datres auctores fiunt. Tum interrex, contione advo-
cata, „Quod bonum faustum felixque sit“ inquit, „Quirites, re-

gem create; ita patribus visum est. Patres deinde, si dignum, qui secundus ab Romulo numeretur, crearitis, auctores fient." Adeo id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio vi- 11
derentur, id modo sciscerent iuberentque, ut senatus decerneret, qui Romæ regnaret.

Inclita iustitia religioque ea tempestate Numæ Pompilii 18.
erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissimus vir, ut in illa quisquam esse ætate poterat, omnis divini atque humani iuris.
Auctorem doctrinæ eius, quia non exstat alius, falso Samium 2
Pythagoram edunt, quem Servio Tullio regnante Romæ, centum amplius post annos, in ultima Italiæ ora circa Metapontum Heracleamque et Crotona iuvenum æmulantium studia coetus
habuisse constat. Ex quibus locis, etsi eiusdem ætatis fuisset, 3
qua fama in Sabinos aut quo linguæ commercio quemquam ad cupiditatem discendi excivisset? quove præsidio unus per
tot gentes dissonas sermone moribusque pervenisset? Suopte 4
igitur ingenio temperatum animum virtutibus fuisse opinor magis, instructumque non tam peregrinis artibus quam disciplina tetrica ac tristi veterum Sabinorum, quo genere nullum
quondam incorruptius fuit. Audito nomine Numæ patres Ro- 5
mani, quanquam inclinari opes ad Sabinos rege inde sumpto videbantur, tamen neque se quisquam nec factionis suæ alium nec denique patrum aut civium quemquam præferre illi viro ausi, ad unum omnes Numæ Pompilio regnum deferendum
decernunt. Accitus, sicut Romulus augurato urbe condenda 6
regnum adeptus est, de se quoque deos consuli iussit. Inde ab augure, cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit, deductus in arcem in lapide ad meri-
diem versus consedit. Augur ad lævam eius capite velato 7
sedem cepit, dextra manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellarunt. Inde ubi, prospectu in urbem agrumque capto, deos precatus regiones ab oriente ad occasum determinavit, dextras ad meridiem partes, lævas ad septentrionem
esse dixit; signum contra, quo longissime conspectum oculi 8
ferebant, animo finivit; tum lituo in lævam manum translato,

9 dextra in caput Numæ imposita, precatus ita est: „Iuppiter
pater, si est fas, hunc Numam Pompilium, cuius ego caput
teneo, regem Romæ esse, uti tu signa nobis certa acclarassis
10 inter eos fines, quos feci.“ Tum peregit verbis auspicia, quæ
mitti vellet. Quibus missis, declaratus rex Numa de templo
descendit.

19 Qui regno ita potitus urbem novam, conditam vi et armis,
iure eam legibusque ac moribus de integro condere parat.
2 Quibus quum inter bella assuescere videret non posse (quippe
efferari militia animos), mitigandum ferocem populum armorum
desuetudine ratus, Ianum ad infimum Argiletum indicem pacis
bellique fecit, apertus ut in armis esse civitatem, clausus pa-
3 catos circa omnes populos significaret. Bis deinde post Numæ
regnum clausus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum
primum perfectum bellum, iterum, quod nostræ ætati dii de-
derunt ut videremus, post bellum Actiacum, ab imperatore
4 Cæsare Augusto pace terra marique parta. Clauso eo, quum
omnium circa finitimorum societate ac foederibus iunxisset
animos, positis externorum periculorum curis, ne luxuriarent
otio animi, quos metus hostium disciplinaque militaris conti-
nuerat, omnium primum, rem ad multitudinem imperitam et
illis sæculis rudem efficacissimam, deorum metum iniiciendum
5 ratus est. Qui quum descendere ad animos sine aliquo com-
mento miraculi non posset, simulat sibi cum dea Egeria con-
gressus nocturnos esse; eius se monitu, quæ acceptissima diis
essent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum præ-
6 ficere. Atque omnium primum ad cursus lunæ in duodecim
menses describit annum; quem, quia tricenos dies singulis
mensibus luna non explet desuntque dies solido anno, qui
solstitiali circumagitur orbe, intercalariis mensibus interponendis
ita dispensavit, ut vicesimo anno ad metam eandem solis,
unde orsi essent, plenis omnium annorum spatiis dies con-
7 gruerent. Idem nefastos dies fastosque fecit, quia aliquando
20 nihil cum populo agi utile futurum erat. Tum sacerdotibus
creandis animum adiecit, quanquam ipse plurima sacra obibat,

ea maxime, quæ nunc ad Dialem flaminem pertinent. Sed 2
quia in civitate bellicosa plures Romuli quam Numæ similes
reges putabat fore, iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiæ
vicis desererentur, flaminem Iovi assiduum sacerdotem cre-
avit insignique eum veste et curuli regia sella adornavit. Huic
duos flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino, virgines- 3
que Vestæ legit, Alba oriundum sacerdotium et genti condi-
toris haud alienum. Iis, ut assiduæ templi antistites essent,
stipendium de publico statuit; virginitate aliisque cærimoniis
venerabiles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti 4
Gradivo legit, tunicæque pictæ insigne dedit et super tunicam
aeneum pectori tegumen; cælestiaque arma, quæ ancilia ap-
pellantur, ferre ac per urbem ire canentes carmina cum tri-
pudiis sollemnique saltatu iussit. Pontificem deinde Numam 5
Marcium Marci filium ex patribus legit eique sacra omnia
exscripta exsignataque attribuit, quibus hostiis, quibus diebus,
ad quæ templa sacra fierent, atque unde in eos sumptus pe-
cunia erogaretur. Cetera quoque omnia publica privataque 6
sacra pontificis scitis subiecit, ut esset, quo consultum plebes
veniret, ne quid divini iuris negligendo patrios ritus peregrinos-
que adsciscendo turbaretur; nec cælestes modo cærimonias, sed 7
iusta quoque funebria placandosque manes ut idem pontifex
edoceret, quæque prodigia fulminibus aliove quo visu missa
susciperentur atque curarentur. Ad ea elicienda ex mentibus
divinis Iovi Elicio aram in Aventino dicavit, deumque con-
suluit auguriis, quæ suscipienda essent.

Ad hæc consultanda procurandaque multitudine omni a **21**
vi et armis conversa, et animi aliquid agendo occupati erant,
et deorum assidua insidens cura, quum interesse rebus humanis
cæleste numen videretur, ea pietate omnium pectora imbuerat,
ut fides ac iusiurandum pro obnoxio legum ac poenarum metu
civitatem regerent. Et quum ipsi se homines in regis velut 2
unici exempli mores formarent, tum finitimi etiam populi, qui
antea castra, non urbem positam in medio ad sollicitandam
omnium pacem crediderant, in eam verecundiam adducti sunt,

ut civitatem totam in cultum versam deorum violare ducerent
3 nefas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat aqua. Quo quia se persæpe Numa sine arbitris velut ad congressum deæ inferebat, Camenis eum lucum sacravit, quod earum ibi concilia cum coniuge sua Egeria essent.
4 Et soli Fidei sollemne instituit. Ad id sacrarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere, significantes, fidem tutandam se-
5 demque eius etiam in dexteris sacratam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quæ Argeos pontifices vocant, dedicavit. Omnium tamen maximum eius operum fuit tutela
6 per omne regni tempus haud minor pacis quam regni. Ita duo deinceps reges, alius alia via, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt. Romulus septem et triginta regnavit annos, Numa tres et quadraginta. Quum valida tum temperata et belli et pacis artibus erat civitas.

22 Numæ morte ad interregnum res rediit. Inde Tullum Hostilium, nepotem Hostilii, cuius in infima arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus iussit; patres auctores
2 facti. Hic non solum proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam quam Romulus fuit. Quum ætas viresque, tum avita quoque gloria animum stimulabat. Senescere igitur civitatem
3 otio ratus undique materiam excitandi belli quærebat. Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Ro-
4 mano prædas in vicem agerent. Imperitabat tum Gaius Cluilius Albæ. Utrinque legati fere sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus præceperat suis, ne quid prius quam mandata agerent; satis sciebat, negaturum Albanum; ita pie
5 bellum indici posse. Ab Albanis socordius res acta; excepti hospitio ab Tullo blande ac benigne, comi fronte regis convivium celebrant. Tantisper Romani et res repetiverant priores et neganti Albano bellum in tricesimum diem indixerant. Hæc
6 renuntiant Tullo. Tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, facit. Illi omnium ignari primum purgando terunt tempus: se invitos quicquam, quod minus placeat

Tullo, dicturos, sed imperio subigi; res repetitum se venisse;
ni reddantur, bellum indicere iussos. Ad hæc Tullus „Nuntiate“ 7
inquit „regi vestro, regem Romanum deos facere testes, uter
prius populus res repetentes legatos aspernatus dimiserit, ut
in eum omnes expetant huiusce clades belli“. Hæc nuntiant 23
domum Albani. Et bellum utrinque summa ope parabatur,
civili simillimum bello, prope inter parentes natosque, Troia-
nam utramque prolem, quum Lavinium ab Troia, ab Lavinio
Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent.
Eventus tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit, 2
quod nec acie certatum est et, tectis modo dirutis alterius
urbis, duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti 3
exercitu in agrum Romanum impetum fecere. Castra ab urbe
haud plus quinque milia passuum locant, fossa circumdant;
fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot sæcula appellata est,
donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. In his castris 4
Cluilius Albanus rex moritur; dictatorem Albani Mettium
Fufetium creant. Interim Tullus ferox, præcipue morte regis,
magnumque deorum numen ab ipso capite orsum in omne
nomen Albanum expetiturum poenas ob bellum impium dic-
titans, nocte præteritis hostium castris, infesto exercitu in agrum
Albanum pergit. Ea res ab stativis excivit Mettium. Ducit, 5
qua proxime ad hostem potest; inde legatum præmissum nun-
tiare Tullo iubet, priusquam dimicent, opus esse colloquio; si
secum congressus sit, satis scire ea se allaturum, quæ nihilo
minus ad rem Romanam quam ad Albanam pertineant. Haud 6
aspernatus Tullus, tametsi vana afferri rebatur, in aciem educit.
Exeunt contra et Albani. Postquam instructi utrinque sta-
bant, cum paucis procerum in medium duces procedunt. Ibi 7
infit Albanus: „Iniurias et non redditas res ex foedere, quæ
repetitæ sint, et ego regem nostrum Cluilium causam huiusce
esse belli, audisse videor, nec te dubito, Tulle, eadem præ te
ferre; sed si vera potius quam dictu speciosa dicenda sunt,
cupido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma sti-
mulat. Neque, recte an perperam, interpretor; fuerit ista eius 8

deliberatio, qui bellum suscepit, me Albani gerendo bello du-
cem creavere. Illud te, Tulle, monitum velim. Etrusca res
quanta circa nos teque maxime sit, quo propior es Tuscis,
hoc magis scis. Multum illi terra, plurimum mari pollent.
9 Memor esto, iam quum signum pugnæ dabis, has duas acies
spectaculo fore, ut fessos confectosque simul victorem ac vic-
tum aggrediantur. Itaque si nos dii amant, quoniam, non
contenti libertate certa, in dubiam imperii servitiique aleam
imus, ineamus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine
magna clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni
10 possit.“ Haud displicet res Tullo, quanquam quum indole
animi tum spe victoriæ ferocior erat. Quærentibus utrinque
24 ratio initur, cui et fortuna ipsa præbuit materiam. Forte in
duobus tum exercitibus erant trigemini fratres, nec ætate nec
viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse satis constat,
nec ferme res antiqua alia est nobilior; tamen in re tam clara
nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii
fuerint. Auctores utroque trahunt; plures tamen invenio, qui
Romanos Horatios vocent; hos ut sequar, inclinat animus.
2 Cum trigeminis agunt reges, ut pro sua quisque patria dimi-
cent ferro; ibi imperium fore, unde victoria fuerit. Nihil
3 recusatur; tempus et locus convenit. Priusquam dimicarent,
foedus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut,
cuius populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum
bona pace imperitaret. Foedera alia aliis legibus, ceterum
4 eodem modo omnia fiunt. Tum ita factum accepimus, nec
ullius vetustior foederis memoria est. Fetialis regem Tullum
ita rogavit: „Iubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani
foedus ferire?“ Iubente rege, „Sagmina“ inquit „te, rex, posco.“
5 Rex ait: „[puram] tollito.“ Fetialis ex arce graminis herbam
puram attulit. Postea regem ita rogavit: „Rex, facisne me tu
regium nuntium populi Romani Quiritium, vasa comitesque
meos?“ Rex respondit: „Quod sine fraude mea populique Ro-
6 mani Quiritium fiat, facio.“ Fetialis erat M. Valerius; is pa-
trem patratum Sp. Fusium fecit, verbena caput capillosque

tangens. Pater patratus ad iusiurandum patrandum, id est,
sanciendum fit foedus; multisque id verbis, quæ longo effata
carmine non operæ est referre, peragit. Legibus deinde re- 7
citatis, „Audi“ inquit, „Iuppiter; audi, pater patrate populi
Albani; audi tu, populus Albanus. Ut illa palam prima po-
strema ex illis tabulis cerave recitata sunt sine dolo malo, uti-
que ea hic hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus popu-
lus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico con- 8
silio dolo malo, tum ille dies, Iuppiter, populum Romanum sic
ferito, ut ego hunc porcum hic hodie feriam; tantoque magis
ferito, quanto magis potes pollesque.“ Id ubi dixit, porcum 9
saxo silice percussit. Sua item carmina Albani suumque
iusiurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes pere-
gerunt.

Foedere icto, trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. 25
Quum sui utrosque adhortarentur, deos patrios, patriam ac
parentes, quicquid civium domi, quicquid in exercitu sit, il-
lorum tunc arma, illorum intueri manus, feroces et suopte
ingenio et pleni adhortantium vocibus in medium inter duas
acies procedunt. Consederant utrinque pro castris duo ex- 2
ercitus, periculi magis præsentis quam curæ expertes; quippe
imperium agebatur in tam paucorum virtute atque fortuna
positum. Itaque ergo erecti suspensique in minime gratum
spectaculum animo intenduntur. Datur signum, infestisque 3
armis velut acies terni iuvenes magnorum exercituum animos
gerentes concurrunt. Nec his nec illis periculum suum, publi-
cum imperium servitiumque obversatur animo futuraque ea
deinde patriæ fortuna, quam ipsi fecissent. Ut primo statim 4
concursu increpuere arma micantesque fulsere gladii, horror
ingens spectantes perstringit, et neutro inclinata spe torpebat
vox spiritusque. Consertis deinde manibus, quum iam non 5
motus tantum corporum agitatioque anceps telorum armorum-
que, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo essent, duo
Romani super alium alius, vulneratis tribus Albanis, exspi-
rantes corruerunt. Ad quorum casum quum conclamasset gaudio 6

Albanus exercitus, Romanas legiones iam spes tota, nondum
tamen cura deseruerat, exanimes vicem unius, quem tres Cu-
7 riatii circumsteterant. Forte is integer fuit, ut universis solus
nequaquam par, sic adversus singulos ferox. Ergo ut segre-
garet pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus secuturos, ut
8 quemque vulnere affectum corpus sineret. Iam aliquantum
spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, quum respiciens
videt magnis intervallis sequentes, unum haud procul ab sese
9 abesse. In eum magno impetu rediit; et dum Albanus exer-
citus inclamat Curiatiis, uti opem ferant fratri, iam Horatius,
cæso hoste, victor secundam pugnam petebat. Tum clamore,
qualis esse ex insperato faventium solet, Romani adiuvant mi-
10 litem suum; et ille defungi proelio festinat. Prius itaque, quam
alter, qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum Cu-
11 riatium conficit; iamque æquato Marte singuli supererant, sed
nec spe nec viribus pares. Alterum intactum ferro corpus et
geminata victoria ferocem in certamen tertium dabat; alter
fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus victusque fra-
12 trum ante se strage victori obiicitur hosti. Nec illud proelium
fuit. Romanus exsultans „Duos“ inquit „fratrum Manibus dedi;
tertium causæ belli huiusce, ut Romanus Albano imperet, dabo.“
Male sustinenti arma gladium superne iugulo defigit, iacentem
13 spoliat. Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt,
eo maiore cum gaudio, quo prope metum res fuerat. Ad
sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur,
quippe imperio alteri aucti, alteri dicionis alienæ facti.
14 Sepulcra exstant, quo quisque loco cecidit, duo Romana uno
loco propius Albam, tria Albana Romam versus, sed distantia
locis, ut et pugnatum est.

26 Priusquam inde digrederentur, roganti Mettio ex foedere
icto, quid imperaret, imperat Tullus, uti iuventutem in armis
habeat; usurum se eorum opera, si bellum cum Veientibus
2 foret. Ita exercitus inde domos abducti. Princeps Horatius
ibat, trigemina spolia præ se gerens; cui soror virgo, quæ
desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam

fuit, cognitoque super humeros fratris paludamento sponsi,
quod ipsa confecerat, solvit crines et flebiliter nomine spon-
sum mortuum appellat. Movet feroci iuveni animum complo- 3
ratio sororis in victoria sua tantoque gaudio publico. Stricto
itaque gladio, simul verbis increpans transfigit puellam. „Abi 4
hinc cum immaturo amore ad sponsum“ inquit, „oblita fra-
trum mortuorum vivique, oblita patriæ. Sic eat, quæcunque
Romana lugebit hostem.“ Atrox visum id facinus patribus 5
plebique, sed recens meritum facto obstabat. Tamen raptus
in ius ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratique ad vul-
gus iudicii ac, secundum iudicium, supplicii auctor esset, con-
cilio populi advocato „Duumviros“ inquit, „qui Horatio per-
duellionem iudicent, secundum legem facio.“ Lex horrendi 6
carminis erat: „Duumviri perduellionem iudicent; si a duum-
viris provocarit, provocatione certato; si vincent, caput obnu-
bito; infelici arbori reste suspendito; verberato vel intra pomoe-
rium vel extra pomoerium.“ Hac lege duumviri creati, qui se ab- 7
solvere non rebantur ea lege ne innoxium quidem posse, quum
condemnassent, tum alter ex iis „Publi Horati, tibi perduellionem
iudico“ inquit. „Lictor, colliga manus.“ Accesserat lictor 8
iniiciebatque laqueum. Tum Horatius auctore Tullo, clemente
legis interprete, „Provoco“ inquit. Ita provocatione certatum
ad populum est. Moti homines sunt in eo iudicio maxime 9
P. Horatio patre proclamante, se filiam iure cæsam iudi-
care; ni ita esset, patrio iure in filium animadversurum fuisse.
Orabat deinde, ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe
conspexissent, orbum liberis facerent. Inter hæc senex iuve- 10
nem amplexus, spolia Curiatiorum, fixa eo loco, qui nunc Pila
Horatia appellatur, ostentans, „Huncine“, aiebat, „quem modo
decoratum ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites,
eum sub furca vinctum inter verbera et cruciatus videre po-
testis? quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum
ferre possent. I, lictor, colliga manus, quæ paulo ante ar- 11
matæ imperium populo Romano pepererunt. I, caput obnube
liberatoris urbis huius; arbore infelici suspende; verbera vel

intra pomoerium, modo inter illa pila et spolia hostium, vel
extra pomoerium, modo inter sepulcra Curiatiorum; quo enim
ducere hunc iuvenem potestis, ubi non sua decora eum a
12 tanta foeditate supplicii vindicent?“ Non tulit populus nec
patris lacrimas nec ipsius parem in omni periculo animum,
absolveruntque admiratione magis virtutis quam iure causæ;
itaque ut cædes manifesta aliquo tamen piaculo lueretur, im-
13 peratum patri, ut filium expiaret pecunia publica. Is, quibus-
dam piacularibus sacrificiis factis, quæ deinde genti Horatiæ
tradita sunt, transmisso per viam tigillo, capite adoperto velut
sub iugum misit iuvenem. Id hodie quoque publice semper
14 refectum manet; sororium tigillum vocant. Horatiæ sepulcrum,
quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

27 Nec diu pax Albana mansit. Invidia vulgi, quod tribus
militibus fortuna publica commissa fuerat, vanum ingenium
dictatoris corrupit, et, quoniam recta consilia haud bene eve-
2 nerant, pravis reconciliare popularium animos coepit. Igitur
ut prius in bello pacem, sic in pace bellum quærens, quia suæ
civitati animorum plus quam virium cernebat esse, ad bellum
palam atque ex edicto gerendum alios concitat populos, suis
3 per speciem societatis proditionem reservat. Fidenates, colo-
nia Romana, Veientibus sociis consilii assumptis, pacto trans-
4 itionis Albanorum ad bellum atque arma incitantur. Quum
Fidenæ aperte descissent, Tullus, Mettio exercituque eius ab
Alba accito, contra hostes ducit. Ubi Anienem transiit, ad
confluentes collocat castra. Inter eum locum et Fidenas Veien-
5 tium exercitus Tiberim transierat. Hi et in acie prope flu-
men tenuere dextrum cornu; in sinistro Fidenates propius
montes consistunt. Tullus adversus Veientem hostem dirigit
suos, Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano
non plus animi erat quam fidei. Nec manere ergo nec trans-
6 ire aperte ausus sensim ad montes succedit; inde, ubi satis
subisse sese ratus est, erigit totam aciem fluctuansque animo,
ut tereret tempus, ordines explicat. Consilium erat, qua for-
7 tuna rem daret, ea inclinare vires. Miraculo primo esse Ro-

manis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum
digressu senserunt; inde eques citato equo nuntiat regi abire
Albanos. Tullus in re trepida duodecim vovit salios, fanáque
Pallori ac Pavori. Equitem clara increpans voce, ut hostes 8
exaudirent, redire in proelium iubet; nihil trepidatione opus
esse; suo iussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium
nuda terga invadant; item imperat, ut hastas equites eri-
gerent. Id factum magnæ parti peditum Romanorum con- 9
spectum abeuntis Albani exercitus intersæpsit; qui viderant,
id, quod ab rege auditum erat, rati eo acrius pugnant. Terror
ad hostes transit; et audiverant clara voce dictum, et magna
pars Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latine
sciebant. Itaque ne subito ex collibus decursu Albanorum 10
intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus, fuso-
que Fidenatium cornu in Veientem alieno pavore perculsum
ferocior redit. Nec illi tulere impetum, sed ab effusa fuga
flumen obiectum ab tergo arcebat. Quo postquam fuga in- 11
clinavit, alii arma foede iactantes in aquam cæci ruebant, alii,
dum cunctantur in ripis, inter fugæ pugnæque consilium op-
pressi. Non alia ante Romana pugna atrocior fuit.

Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, deductus in 28
campos. Mettius Tullo devictos hostes gratulatur; contra
Tullus Mettium benigne alloquitur. Quod bene vertat, castra
Albanos Romanis castris iungere iubet; sacrificium lustrale in
diem posterum parat. Ubi illuxit, paratis omnibus, ut assolet, 2
vocari ad contionem utrumque exercitum iubet. Præcones
ab extremo orsi primos excivere Albanos. Hi, novitate etiam
rei moti, ut regem Romanum contionantem audirent, proximi
constitere. Ex composito armata circumdatur Romana legio; 3
centurionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia ex-
sequerentur. Tum ita Tullus infit: „Romani, si unquam ante 4
alias ullo in bello fuit, quod primum diis immortalibus gratias
ageretis, deinde vestræ ipsorum virtuti, hesternum id proelium
fuit. Dimicatum est enim non magis cum hostibus quam,
quæ dimicatio maior atque periculosior est, cum proditione ac

5 perfidia sociorum. Nam, ne vos falsa opinio teneat, iniussu
meo Albani subiere ad montes, nec imperium illud meum,
sed consilium et imperii simulatio fuit, ut nec vobis, ignoran-
tibus deseri vos, averteretur a certamine animus, et hostibus,
6 circumveniri se ab tergo ratis, terror ac fuga iniiceretur. Nec
ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est; ducem secuti
sunt, ut et vos, si quo ego inde agmen declinare voluissem,
fecissetis. Mettius ille est ductor itineris huius, Mettius idem
huius machinator belli, Mettius foederis Romani Albanique
ruptor. Audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne iam
7 documentum mortalibus dedero.“ Centuriones armati Mettium
circumsistunt; rex cetera, ut orsus erat, peragit: „Quod bonum
faustum felixque sit populo Romano ac mihi vobisque, Albani,
populum omnem Albanum Romam traducere in animo est, ci-
vitatem dare plebi, primores in patres legere, unam urbem,
unam rem publicam facere; ut ex uno quondam in duos po-
8 pulos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat.“ Ad
hæc Albana pubes, inermis ab armatis sæpta, in variis volun-
9 tatibus communi tamen metu cogente, silentium tenet. Tum
Tullus „Metti Fufeti“ inquit, „si ipse discere posses fidem
ac foedera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset;
nunc quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo sup-
plicio doce humanum genus ea sancta credere, quæ a te vio-
lata sunt. Ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem
Romanamque rem ancipitem gessisti, ita iam corpus passim
10 distrahendum dabis.“ Exinde duabus admotis quadrigis, in
currus earum distentum illigat Mettium; deinde in diversum
iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, qua in-
11 hæserant vinculis membra, portantes. Avertere omnes ab tanta
foeditate spectaculi oculos. Primum ultimumque illud suppli-
cium apud Romanos exempli parum memoris legum humana-
rum fuit; in aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placu-
isse poenas.

29 Inter hæc iam præmissi Albam erant equites, qui mul-
titudinem traducerent Romam. Legiones deinde ductæ ad di-

ruendam urbem. Quæ ubi intravere portas, non quidem fuit 2
tumultus ille nec pavor, qualis captarum esse urbium solet,
quum, effractis portis stratisve ariete muris aut arce vi capta,
clamor hostilis et cursus per urbem armatorum omnia ferro
flammaque miscet; sed silentium triste ac tacita mæstitia ita 3
defixit omnium animos, ut præ metu obliti, quid relinquerent,
quid secum ferrent, deficiente consilio rogitantesque alii alios,
nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, ultimum
illud visuri, pervagarentur. Ut vero iam equitum clamor ex- 4
ire iubentium instabat, iam fragor tectorum, quæ diruebantur,
ultimis urbis partibus audiebatur, pulvisque ex distantibus locis
ortus velut nube inducta omnia impleverat, raptim, quibus quis-
que poterat, elatis, quum larem ac penates tectaque, in quibus
natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent, iam con-
tinens agmen migrantium impleverat vias, et conspectus alio- 5
rum mutua miseratione integrabat lacrimas, vocesque etiam
miserabiles exaudiebantur, mulierum præcipue, quum obsessa ab
armatis templa augusta præterirent ac velut captos relinque-
rent deos. Egressis urbem Albanis, Romanus passim publica 6
privataque omnia tecta adæquat solo, unaque hora quadrin-
gentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac rui-
nis dedit. Templis tamen deum (ita enim edictum ab rege
fuerat) temperatum est.

Roma interim crescit Albæ ruinis. Duplicatur civium **30**
numerus; Cælius additur urbi mons, et, quo frequentius ha-
bitaretur, eam sedem Tullus regiæ capit, ibique deinde habi-
tavit. Principes Albanorum in patres, ut ea quoque pars rei 2
publicæ cresceret, legit, Tullios, Servilios, Quinctios, Geganios,
Curiatios, Cloelios; templumque ordini ab se aucto curiam
fecit, quæ Hostilia usque ad patrum nostrorum ætatem ap-
pellata est. Et ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo 3
populo adiiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit,
legiones et veteres eodem supplemento explevit et novas
scripsit.

Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti 4

ea tempestate secundum Etruscos opulentissimæ viris armisque.
Utrinque iniuriæ factæ ac res nequicquam erant repetitæ:
5 Tullus ad Feroniæ fanum mercatu frequenti negotiatores Ro-
manos comprehensos querebatur, Sabini, servos suos prius in
6 lucum confugisse ac Romæ retentos. Hæ causæ belli ferebantur.
Sabini, haud parum memores, et suarum virium partem Romæ
ab Tatio locatam et Romanam rem nuper etiam adiectione
populi Albani auctam, circumspicere et ipsi externa auxilia.
7 Etruria erat vicina, proximi Etruscorum Veientes. Inde, ob
residuas bellorum iras maxime sollicitatis ad defectionem animis,
voluntarios traxere, et apud vagos quosdam ex inopi plebe
etiam merces valuit; publico auxilio nullo adiuti sunt, valuitque
apud Veientes (nam de ceteris minus mirum est) pacta cum
8 Romulo indutiarum fides. Quum bellum utrinque summa ope
pararent, vertique in eo res videretur, utri prius arma inferrent,
9 occupat Tullus in agrum Sabinum transire. Pugna atrox ad
silvam Malitiosam fuit, ubi et peditum quidem robore, ceterum
10 equitatu aucto nuper plurimum Romana acies valuit. Ab equi-
tibus repente invectis turbati ordines sunt Sabinorum, nec pugna
deinde illis constare nec fuga explicari sine magna cæde potuit.

31 Devictis Sabinis, quum in magna gloria magnisque opibus
regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntiatum regi patri-
2 busque est, in monte Albano lapidibus pluisse. Quod quum credi
vix posset, missis ad id visendum prodigium, in conspectu,
haud aliter quam quum grandinem venti glomeratam in terras
3 agunt, crebri cecidere cælo lapides. Visi etiam audire vocem
ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani
facerent, quæ, velut diis quoque simul cum patria relictis,
oblivioni dederant, et aut Romana sacra susceperant aut for-
4 tunæ, ut fit, obirati cultum reliquerant deum. Romanis quo-
que ab eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum
est, seu voce cælesti ex Albano monte missa (nam id quo-
que traditur) seu haruspicum monitu; mansit certe sollemne,
ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriæ per novem
dies agerentur.

Haud ita multo post pestilentia laboratum est. Unde 5
quum pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente militiæ quam domi iuvenum corpora esse, donec ipse quoque longinquo morbo est implicitus. Tunc adeo fracti simul cum cor- 6
pore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante ratus esset minus regium quam sacris dedere animum, repente omnibus magnis parvisque superstitionibus obnoxius degeret religionibusque etiam populum impleret. Vulgo iam homines, eum 7
statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, requirentes, unam opem ægris corporibus relictam, si pax veniaque ab diis impetrata esset, credebant. Ipsum regem tradunt volventem commen- 8
tarios Numæ, quum ibi quædam occulta sollemnia sacrificia Iovi Elicio facta invenisset, operatum iis sacris se abdidisse; sed non rite initum aut curatum id sacrum esse, nec solum nullam ei oblatam cælestium speciem, sed ira Iovis sollicitati prava religione fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna gloria belli regnavit annos duos et triginta.

32 Mortuo Tullo res, ut institutum iam inde ab initio erat, ad patres redierat, hique interregem nominaverant. Quo comitia habente Ancum Marcium regem populus creavit; patres fuere auctores. Numæ Pompilii regis nepos, filia ortus, Ancus Marcius erat. Qui ut regnare coepit, et avitæ gloriæ 2
memor et quia proximum regnum, cetera egregium, ab una parte haud satis prosperum fuerat, aut neglectis religionibus aut prave cultis, longe antiquissimum ratus sacra publica, ut ab Numa instituta erant, facere, omnia ea ex commentariis regiis pontificem in album elata proponere in publico iubet. Inde et civibus otii cupidis et finitimis civitatibus facta spes, in ævi mores atque instituta regem abiturum. Igitur 3
Latini, cum quibus Tullo regnante ictum foedus erat, sustulerant animos, et, quum incursionem in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis superbe responsum reddunt, desidem Romanum regem inter sacella et aras acturum esse regnum rati. Medium erat in Anco ingenium, et Numæ et Romuli 4

memor; et præterquam quod avi regno magis necessariam
fuisse pacem credebat quum in novo, tum feroci populo, etiam,
quod illi contigisset otium sine iniuria, id se haud facile ha-
biturum; tentari patientiam et tentatam contemni, temporaque
5 esse Tullo regi aptiora quam Numæ. Ut tamen, quoniam
Numa in pace religiones instituisset, a se bellicæ cærimoniæ
proderentur, nec gererentur solum, sed etiam indicerentur bella
aliquo ritu, ius ab antiqua gente Æquiculis, quod nunc fetia-
6 les habent, descripsit, quo res repetuntur. Legatus ubi ad
fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato filo
(lanæ velamen est) „Audi, Iuppiter“ inquit; „audite, fines“
(cuiuscunque gentis sunt, nominat); „audiat fas: ego sum
publicus nuntius populi Romani; iuste pieque legatus venio,
7 verbisque meis fides sit“. Peragit deinde postulata. Inde
Iovem testem facit: „Si ego iniuste impieque illos homines
illasque res dedier mihi exposco, tum patriæ compotem me
8 nunquam siris esse.“ Hæc, quum fines suprascandit, hæc, qui-
cunque ei primus vir obvius fuerit, hæc portam ingrediens,
hæc forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique
9 iuris iurandi mutatis, peragit. Si non deduntur, quos exposcit,
diebus tribus et triginta (tot enim sollemnes sunt) peractis
bellum ita indicit: „Audi, Iuppiter, et tu, Iane Quirine, diique
10 omnes cælestes, vosque terrestres vosque inferni, audite: ego
vos testor, populum illum“ (quicunque est, nominat) „iniustum
esse neque ius persolvere; sed de istis rebus in patria maiores
natu consulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur.“ Cum
11 his nuntius Romam ad consulendum redit. Confestim rex
his ferme verbis patres consulebat: „Quarum rerum, litium
causa condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri
patrato Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis,
quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res dari,
solvi, fieri oportuit, dic“ inquit ei, quem primum sententiam ro-
12 gabat, „quid censes?“ Tum ille: „Puro pioque duello quæren-
das censeo, itaque consentio consciscoque“. Inde ordine alii
rogabantur; quandoque pars maior eorum, qui aderant, in

eandem sententiam ibat, bellum erat consensum. Fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam aut [sanguineam] præustam ad fines eorum ferret et, non minus tribus puberibus præsentibus, diceret: „Quod 13
populi Priscorum Latinorum hominesque Prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt deliquerunt, quod populus Romanus Quiritium bellum cum Priscis Latinis iussit esse, senatusque populi Romani Quiritium censuit consensit conscivit, ut bellum cum Priscis Latinis fieret, ob eam rem ego populusque Romanus populis Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis bellum indico facioque." Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat. Hoc tum modo ab 14
Latinis repetitæ res ac bellum indictum, moremque eum posteri acceperunt.

Ancus, demandata cura sacrorum flaminibus sacerdoti- **33**
busque aliis, exercitu novo conscripto, profectus Politorium, urbem Latinorum, vi cepit; secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit. Et quum circa Pala- 2
tium, sedem veterum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Cælium montem Albani implessent, Aventinum novæ multitudini datum. Additi eodem haud ita multo post, Tellenis Ficanaque captis, novi cives. Politorium inde rursus bello 3
repetitum, quod vacuum occupaverant Prisci Latini, eaque causa diruendæ urbis eius fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. Postremo omni bello Latino Medulliam 4
compulso, aliquamdiu ibi Marte incerto, varia victoria pugnatum est; nam et urbs tuta munitionibus præsidioque firmata valido erat, et castris in aperto positis aliquoties exercitus Latinus cominus cum Romanis signa contulerat. Ad ultimum omnibus co- 5
piis connisus Ancus acie primum vincit; inde ingenti præda potens Romam redit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem acceptis, quibus, ut iungeretur Palatio Aventinum, ad Murciæ datæ sedes. Ianiculum quoque adiectum, non inopia loci, sed 6
ne quando ea arx hostium esset. Id non muro solum, sed etiam ob commoditatem itineris ponte sublicio, tum primum

7 in Tiberi facto, coniungi urbi placuit. Quiritium quoque
fossa, haud parvum munimentum a planioribus aditu locis,
8 Anci regis opus est. Ingenti incremento rebus auctis, quum
in tanta multitudine hominum, discrimine recte an perperam
facti confuso, facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem
increscentis audaciæ media urbe, imminens foro ædificatur.
9 Nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager finesque.
Silva Mesia Veientibus adempta, usque ad mare imperium
prolatum et in ore Tiberis Ostia urbs condita; salinæ circa
factæ, egregieque rebus bello gestis, ædis Iovis Feretrii amplificata.

34 Anco regnante Lucumo, vir impiger ac divitiis potens,
Romam commigravit cupidine maxime ac spe magni honoris,
cuius adipiscendi Tarquiniis (nam ibi quoque peregrina stirpe
2 oriundus erat) facultas non fuerat. Demarati Corinthii filius
erat, qui ob seditiones domo profugus quum Tarquiniis forte
consedisset, uxore ibi ducta, duos filios genuit. Nomina his
Lucumo atque Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium heres; Arruns prior quam pater moritur, uxore
3 gravida relicta. Nec diu manet superstes filio pater; qui
quum, ignorans nurum ventrem ferre, immemor in testando
nepotis decessisset, puero post avi mortem in nullam sortem
4 bonorum nato ab inopia Egerio inditum nomen. Lucumoni
contra, omnium heredi bonorum, quum divitiæ iam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil, summo loco
nata et quæ haud facile iis, in quibus nata erat, humiliora
5 sineret ea, quo innupsisset. Spernentibus Etruscis Lucumonem
exsule advena ortum, ferre indignitatem non potuit, oblitaque
ingenitæ erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum
6 videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est
ad id potissima visa: in novo populo, ubi omnis repentina
atque ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo
viro; regnasse Tatium Sabinum, arcessitum in regnum Numam
a Curibus, et Ancum Sabina matre ortum nobilemque una
7 imagine Numæ esse. Facile persuadet ut cupido honorum

et cui Tarquinii materna tantum patria esset. Sublatis itaque
rebus amigrant Romam. Ad Ianiculum forte ventum erat; 8
ibi ei carpento sedenti cum uxore aquila suspensis demissa
leniter alis pileum aufert, superque carpentum cum magno
clangore volitans rursus, velut ministerio divinitus missa, ca-
piti apte reponit; inde sublimis abit. Accepisse id augurium 9
læta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgo Etrusci, cælestium pro-
digiorum mulier. Excelsa et alta sperare complexa virum
iubet: eam alitem ea regione cæli et eius dei nuntiam venisse;
circa summum culmen hominis auspicium fecisse; levasse hu-
mano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem redderet.
Has spes cogitationesque secum portantes urbem ingressi sunt, 10
domicilioque ibi comparato L. Tarquinium Priscum edidere
nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiæque faciebant; 11
et ipse fortunam benigno alloquio, comitate invitandi bene-
ficiisque, quos poterat, sibi conciliando adiuvabat, donec in
regiam quoque de eo fama perlata est. Notitiamque eam 12
brevi apud regem liberaliter dextereque obeundo officia in fa-
miliaris amicitiæ adduxerat iura, ut publicis pariter ac privatis
consiliis belli domique interesset, et per omnia expertus po-
stremo tutor etiam liberis regis testamento institueretur.

Regnavit Ancus annos quattuor et viginti, cuilibet su- **35**
periorum regum belli pacisque et artibus et gloria par. Iam
filii prope puberem ætatem erant. Eo magis Tarquinius
instare, ut quam primum comitia regi creando fierent. Quibus 2
indictis, sub tempus pueros venatum ablegavit. Isque primus
et petisse ambitiose regnum et orationem dicitur habuisse ad
conciliandos plebis animos compositam. Quum se non rem 3
novam petere, quippe qui non primus, quod quispiam indig-
nari mirarive possit, sed tertius Romæ peregrinus regnum
affectet; et Tatium non ex peregrino solum sed etiam ex
hoste regem factum, et Numam ignarum urbis, non petentem,
in regnum ultro accitum; se, ex quo sui potens fuerit, Romam 4
cum coniuge ac fortunis omnibus commigrasse; maiorem partem
ætatis eius, qua civilibus officiis fungantur homines, Romæ

5 se quam in vetere patria vixisse; domi militiæque sub haud
pænitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se iura, Ro-
manos ritus didicisse; obsequio et observantia in regem cum
omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso certasse;
6 — hæc eum haud falsa memorantem ingenti consensu
populus Romanus regnare iussit. Ergo virum cetera egregium
secuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio
est; nec minus regni sui firmandi quam augendæ rei publicæ
memor, centum in patres legit, qui deinde minorum gentium
sunt appellati, factio haud dubia regis, cuius beneficio in
curiam venerant.

7 Bellum primum cum Latinis gessit, et oppidum ibi Apiolas
vi cepit; prædaque inde maiore, quam quanta belli fama
fuerat, revecta, ludos opulentius instructiusque quam priores
8 reges fecit. Tunc primum circo, qui nunc maximus dicitur,
designatus locus est. Loca divisa patribus equitibusque, ubi
9 spectacula sibi quisque facerent; fori appellati; spectavere
furcis duodenos ab terra spectacula alta sustinentibus pedes.
Ludicrum fuit equi pugilesque, ex Etruria maxime acciti.
Sollemnes deinde annui mansere ludi, Romani magnique varie
10 appellati. Ab eodem rege et circa forum privatis ædificanda
36 divisa sunt loca; porticus tabernæque factæ. Muro quoque
lapideo circumdare urbem parabat, quum Sabinum bellum coeptis
intervenit. Adeoque ea subita res fuit, ut prius Anienem
transirent hostes, quam obviam ire ac prohibere exercitus
2 Romanus posset. Itaque trepidatum Romæ est; et primo
dubia victoria, magna utrinque cæde pugnatum est. Reductis
deinde in castra hostium copiis, datoque spatio Romanis ad
comparandum de integro bellum, Tarquinius, equitem maxime
suis deesse viribus ratus, ad Ramnes, Titienses, Luceres, quas
centurias Romulus scripserat, addere alias constituit suoque
3 insignes relinquere nomine. Id quia inaugurato Romulus
fecerat, negare Attus Navius, inclitus ea tempestate augur,
neque mutari neque novum constitui, nisi aves addixissent,
4 posse. Ex eo ira regi mota; eludensque artem, ut ferunt,

„Agedum“ inquit, „divine tu, inaugura, fierine possit, quod
nunc ego mente concipio.“ Quum ille augurio rem expertus
profecto futuram dixisset, „Atqui hoc animo agitavi“ inquit,
„te novacula cotem discissurum. Cape hæc et perage, quod
aves tuæ fieri posse portendunt.“ Tum illum haud cunc-
tanter discidisse cotem ferunt. Statua Atti capite velato, 5
quo in loco res acta est, in comitio in gradibus ipsis ad
lævam curiæ fuit; cotem quoque eodem loco sitam fuisse
memorant, ut esset ad posteros miraculi eius monumentum.
Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos accessit, 6
ut nihil belli domique postea nisi auspicato gereretur, concilia
populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admi-
sissent, dirimerentur. Neque tum Tarquinius de equitum cen- 7
turiis quicquam mutavit; numero alterum tantum adiecit, ut
mille et octingenti equites in tribus centuriis essent. Poste-
riores modo sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati
sunt; quas nunc, quia geminatæ sunt, sex vocant centurias.

Hac parte copiarum aucta iterum cum Sabinis confligitur. **37**
Sed præterquam quod viribus creverat Romanus exercitus,
ex occulto etiam additur dolus, missis, qui magnam vim lig-
norum, in Anienis ripa iacentem, ardentem in flumen conii-
cerent; ventoque iuvante accensa ligna et pleraque in ratibus
impacta sublicis quum hærerent, pontem incendunt. Ea quoque 2
res in pugna terrorem attulit Sabinis, et fusis eadem fugam
impediit, multique mortales, quum hostem effugissent, in flumine
ipso periere; quorum fluitantia arma ad urbem cognita in
Tiberi prius pæne, quam nuntiari posset, insignem victoriam
fecere. Eo proelio præcipua equitum gloria fuit; utrinque 3
ab cornibus positos, quum iam pelleretur media peditum suorum
acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modo
Sabinas legiones ferociter instantes cedentibus, sed subito in
fugam averterent. Montes effuso cursu Sabini petebant, et 4
pauci tenuere; maxima pars, ut ante dictum est, ab equitibus
in flumen acti sunt. Tarquinius, instandum perterritis ratus, 5
præda captivisque Romam missis, spoliis hostium (id votum

Vulcano erat) ingenti cumulo accensis, pergit porro in agrum
6 Sabinum exercitum inducere; et quanquam male gesta res
erat, nec gesturos melius sperare poterant, tamen, quia con-
sulendi res non dabat spatium, iere obviam Sabini tumultuario
milite; iterumque ibi fusi, perditis iam prope rebus, pacem
38 petiere. Collatia, et quicquid citra Collatiam agri erat, Sabinis
ademptum; Egerius (fratris hic filius erat regis) Collatiæ in
2 præsidio relictus. Deditosque Collatinos ita accipio, eamque
deditionis formulam esse. Rex interrogavit: „Estisne vos
legati oratoresque missi a populo Collatino, ut vos populumque
Collatinum dederetis?“ — „Sumus.“ — „Estne populus Colla-
tinus in sua potestate?“ — „Est.“ — „Deditisne vos popu-
lumque Collatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra,
utensilia, divina humanaque omnia, in meam populique Romani
dicionem?“ — „Dedimus.“ — „At ego recipio.“
3 Bello Sabino perfecto Tarquinius triumphans Romam
4 redit. Inde Priscis Latinis bellum fecit; ubi nusquam ad
universæ rei dimicationem ventum est; ad singula oppida
circumferendo arma omne nomen Latinum domuit. Corniculum,
Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia,
Nomentum, hæc de Priscis Latinis aut qui ad Latinos defe-
5 cerant, capta oppida. Pax deinde est facta. Maiore inde
animo pacis opera inchoata, quam quanta mole gesserat bella,
ut non quietior populus domi esset quam militiæ fuisset.
6 Nam et muro lapideo, cuius exordium operis Sabino bello
turbatum erat, urbem, qua nondum munierat, cingere parat,
et infima urbis loca circa forum aliasque interiectas collibus
convalles, quia ex planis locis haud facile evehebant aquas,
7 cloacis fastigio in Tiberim ductis siccat, et aream ad ædem
in Capitolio Iovis, quam voverat bello Sabino, iam præsa-
giente animo futuram olim amplitudinem loci, occupat funda-
mentis.
39 Eo tempore in regia prodigium visu eventuque mirabile
fuit. Puero dormienti, cui Servio Tullio fuit nomen, caput
2 arsisse ferunt multorum in conspectu; plurimo igitur clamore

inde ad tantæ rei miraculum orto, excitos reges, et quum quidam
familiarium aquam ad restinguendum ferret, ab regina retentum,
sedatoque eam tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua
sponte experrectus esset; mox cum somno et flammam abisse.
Tum abducto in secretum viro Tanaquil „Viden' tu puerum 3
hunc" inquit, „quem tam humili cultu educamus? Scire licet
hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum præsi-
diumque regiæ afflictæ; proinde materiam ingentis publice
privatimque decoris omni indulgentia nostra nutriamus."
Inde puerum liberum loco coeptum haberi erudirique artibus, 4
quibus ingenia ad magnæ fortunæ cultum excitantur. Evenit
facile, quod diis cordi est. Iuvenis evasit vere indolis regiæ,
nec, quum quæreretur gener Tarquinio, quisquam Romanæ
iuventutis ulla arte conferri potuit, filiamque ei suam rex
despondit. Hic quacunque de causa tantus illi honos habitus 5
credere prohibet, serva natum eum parvumque ipsum servisse.
Eorum magis sententiæ sum, qui, Corniculo capto, Ser. Tullii,
qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam viro occiso uxorem,
quum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobili-
tatem ab regina Romana prohibitam ferunt servitio partum
Romæ edidisse Prisci Tarquinii domo; inde tanto beneficio 6
et inter mulieres familiaritatem auctam et puerum, ut in
domo a parvo eductum, in caritate atque honore fuisse; for-
tunam matris, quod capta patria in hostium manus venerit,
ut serva natus crederetur, fecisse.

Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare coeperat **40**
Tarquinius, non apud regem modo, sed apud patres plebemque
longe maximo honore Ser. Tullius erat. Tum Anci filii duo 2
etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno
tutoris fraude pulsos, regnare Romæ advenam non modo
vicinæ sed ne Italicæ quidem stirpis, tum impensius iis indig-
nitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret reg-
num, sed præceps inde porro ad servitia caderet, ut in eadem 3
civitate post centesimum fere annum, quod Romulus, deo pro-
gnatus, deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id

servus serva natus possideat. Quum commune Romani nominis,
tum præcipue id domus suæ dedecus fore, si, Anci regis
virili stirpe salva, non modo advenis, sed servis etiam regnum
4 Romæ pateret. Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt;
sed et iniuriæ dolor in Tarquinium ipsum magis quam in
Servium eos stimulabat, et [quia] gravior ultor cædis, si super-
esset, rex futurus erat quam privatus; tum, Servio occiso,
quemcunque alium generum delegisset, eundem regni heredem
5 facturus videbatur; ob hæc ipsi regi insidiæ parantur. Ex
pastoribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti
erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiæ, quam
potuere tumultuosissimæ specie rixæ in se omnes apparitores
regios convertunt; inde, quum ambo regem appellarent clamorque
eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt.
6 Primo uterque vociferari et certatim alter alteri obstrepere;
coerciti ab lictore et iussi in vicem dicere tandem obloqui
7 desistunt; unus rem ex composito orditur. Quum intentus in
eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput
deiecit, relictoque in vulnere telo ambo se foras eiiciunt.

41 Tarquinium moribundum quum, qui circa erant, excepissent,
illos fugientes lictores comprehendunt. Clamor inde concur-
susque [populi,] mirantium, quid rei esset. Tanaquil inter tu-
multum claudi regiam iubet, arbitros eiicit. Simul, quæ
curando vulneri opus sunt, tanquam spes subesset, sedulo
comparat, simul, si destituat spes, alia præsidia molitur.
2 Servio propere accito quum pæne exsanguem virum ostendisset,
dextram tenens orat, ne inultam mortem soceri, ne socrum
3 inimicis ludibrio esse sinat. „Tuum est“ inquit, „Servi, si
vir es, regnum, non eorum, qui alienis manibus pessimum
facinus fecere. Erige te deosque duces sequere, qui clarum
hoc fore caput divino quondam circumfuso igni portenderunt.
Nunc te illa cælestis excitet flamma; nunc expergiscere vere.
Et nos peregrini regnavimus; qui sis, non unde natus sis,
reputa. Si tua re subita consilia torpent, at tu mea sequere.“
4 Quum clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex

superiore parte ædium per fenestras in novam viam versas
(habitabat enim rex ad Iovis Statoris) populum Tanaquil
alloquitur. Iubet bono animo esse; sopitum fuisse regem 5
subito ictu; ferrum haud alte in corpus descendisse; iam ad
se redisse; inspectum vulnus absterso cruore; omnia salubria
esse; confidere, prope diem ipsum eos visuros; interim Ser.
Tullio iubere populum dicto audientem esse; eum iura reddi-
turum obiturumque alia regis munia esse. Servius cum trabea 6
et lictoribus prodit, ac sede regia sedens alia decernit, de
aliis consulturum se regem esse simulat. Itaque per aliquot
dies, quum iam exspirasset Tarquinius, celata morte, per spe-
ciem alienæ fungendæ vicis suas opes firmavit; tum demum
palum factum est comploratione in regia orta. Servius, præsidio
firmo munitus, primus iniussu populi, voluntate patrum reg-
navit. Anci liberi iam tum, quum, comprensis sceleris mini- 7
stris, vivere regem et tantas esse opes Servii nuntiatum est,
Suessam Pometiam exsulatum ierant. Nec iam publicis magis **42**
consiliis Servius quam privatis munire opes, et, ne, qualis
Anci liberum animus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus
se Tarquinii liberum esset, duas filias iuvenibus regiis, Lucio
atque Arrunti Tarquiniis iungit; nec rupit tamen fati necessi- 2
tatem humanis consiliis, quin invidia regni etiam inter dome-
sticos infida omnia atque infesta faceret.

Peropportune ad præsentis quietem status bellum cum
Veientibus (iam enim indutiæ exierant) aliisque Etruscis
sumptum. In eo bello et virtus et fortuna enituit Tullii; 3
fusoque ingenti hostium exercitu, haud dubius rex, seu patrum
seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit. Aggrediturque 4
inde ad pacis longe maximum opus, ut, quemadmodum Numa
divini auctor iuris fuisset, ita Servium conditorem omnis in
civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis
fortunæque aliquid interlucet, posteri fama ferrent. Censum 5
enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio, ex quo
belli pacisque munia non viritim, ut ante, sed pro habitu
pecuniarum fierent; tum classes centuriasque èt hunc ordinem

43 ex censu descripsit, vel paci decorum vel bello. Ex iis, qui
centum millium æris aut maiorem censum haberent, octoginta
2 confecit centurias, quadragenas seniorum ac iuniorum; prima
classis omnes appellati; seniores ad urbis custodiam ut præsto
essent, iuvenes ut foris bella gererent. Arma his imperata
galea, clipeum, ocreæ, lorica, omnia ex ære, hæc, ut tegu-
menta corporis essent, tela in hostem hastaque et gladius.
3 Additæ huic classi duæ fabrum centuriæ, quæ sine armis
stipendia facerent; datum munus, ut machinas in bello ferrent.
4 Secunda classis intra centum usque ad quinque et septuaginta
millium censum instituta, et ex iis, senioribus iunioribusque,
viginti conscriptæ centuriæ; arma imperata scutum pro clipeo
5 et præter loricam omnia eadem. Tertiæ classis quinqua-
ginta millium censum esse voluit; totidem centuriæ et hæ,
eodemque discrimine ætatium factæ; nec de armis quicquam
6 mutatum; ocreæ tantum ademptæ. In quarta classe census
quinque et viginti millium; totidem centuriæ factæ, arma
7 mutata; nihil præter hastam et verutum datum. Quinta
classis aucta; centuriæ triginta factæ; fundas lapidesque mis-
siles hi secum gerebant. In his accensi, cornicines tubicinesque
in tres centurias distributi. Undecim millibus hæc classis
8 censebatur. Hoc minor census reliquam multitudinem habuit;
inde una centuria facta est, immunis militia. Ita pedestri
exercitu ornato distributoque, equitum ex primoribus civitatis
9 duodecim scripsit centurias; sex item alias centurias, tribus
ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratæ erant,
nominibus fecit. Ad equos emendos dena millia æris ex
publico data, et, quibus equos alerent, viduæ attributæ, quæ
bina millia æris in annos singulos penderent. Hæc omnia
10 in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est honos
additus. Non enim, ut ab Romulo traditum ceteri servaverant
reges, viritim suffragium eadem vi eodemque iure promisce
omnibus datum est; sed gradus facti, ut neque exclusus quis-
quam suffragio videretur et vis omnis penes primores civitatis
esset; equites enim vocabantur primi, octoginta inde primæ

classis centuriae [primum peditum vocabantur]; ibi si variaret, 11
quod raro incidebat, ut secundae classis vocarentur, nec fere
unquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent.
Nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc est post expletas 12
quinque et triginta tribus, duplicato earum numero centuriis
iuniorum seniorumque, ad institutam ab Ser. Tullio summam
non convenire. Quadrifariam enim urbe divisa regionibus 13
collibusque, qui habitabantur, partes eas tribus appellavit,
ut ego arbitror, a tributo; nam eius quoque aequaliter ex
censu conferendi ab eodem inita ratio est; neque eae tribus
ad centuriarum distributionem numerumque quicquam perti-
nuere.

Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de incensis **44**
latae cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omnes cives
Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis, in campo
Martio prima luce adessent. Ibi instructum exercitum omnem 2
suovetaurilibus lustravit, idque conditum lustrum appellatum,
quia is censendo finis factus est. Millia octoginta eo lustro
civium censa dicuntur; adiicit scriptorum antiquissimus Fabius
Pictor, eorum, qui arma ferre possent, eum numerum fuisse.
Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. 3
Addit duos colles, Quirinalem Viminalemque; inde deinceps
auget Esquiliis; ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat;
aggere et fossis et muro circumdat urbem; ita pomoerium
profert. Pomoerium verbi vim solam intuentes postmoerium 4
interpretantur esse; est autem magis circamoerium, locus,
quem in condendis urbibus quondam Etrusci, qua murum
ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant,
ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur,
quae nunc vulgo etiam coniungunt, et extrinsecus puri aliquid
ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium, quod neque 5
habitari neque arari fas erat, non magis quod post murum
esset, quam quod murus post id, pomoerium Romani appel-
larunt; et in urbis incremento semper, quantum moenia pro-
cessura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

45 Aucta civitate magnitudine urbis, formatis omnibus domi
et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes acquire-
rentur, consilio augere imperium conatus est, simul et aliquod
2 addere urbi decus. Iam tum erat inclitum Dianæ Ephesiæ
fanum; id communiter a civitatibus Asiæ factum, fama
ferebat. Eum consensum deosque consociatos laudare mire
Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publice priva-
timque hospitia amicitiasque de industria iunxerat. Sæpe
iterando eadem perpulit tandem, ut Romæ fanum Dianæ
3 populi Latini cum populo Romano facerent. Ea erat con-
fessio, caput rerum Romam esse, de quo toties armis certatum
fuerat. Id quanquam omissum iam ex omnium cura Lati-
norum ob rem toties infeliciter tentatam armis videbatur,
uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii
4 recuperandi. Bos in Sabinis nata cuidam patri familiæ dicitur
miranda magnitudine ac specie; fixa per multas ætates cornua
in vestibulo templi Dianæ monumentum ei fuere miraculo.
5 Habita, ut erat, res prodigii loco est, et cecinere vates, cuius
civitatis eam civis Dianæ immolasset, ibi fore imperium;
6 idque carmen pervenerat ad antistitem fani Dianæ. Sabinus,
ut prima apta dies sacrificio visa est, bovem Romam actam
deducit ad fanum Dianæ et ante aram statuit. Ibi antistes
Romanus, quum eum magnitudo victimæ celebrata fama mo-
visset, memor responsi Sabinum ita alloquitur: „Quidnam tu,
hospes, paras?“ inquit, „inceste sacrificium Dianæ facere?
Quin tu ante vivo perfunderis flumine? infima valle præfluit
7 Tiberis.“ Religione tactus hospes, qui omnia, ut prodigio
responderet eventus, cuperet rite facta, extemplo descendit
ad Tiberim; interea Romanus immolat Dianæ bovem. Id mire
gratum regi atque civitati fuit.

46 Servius quanquam iam usu haud dubie regnum posse-
derat, tamen, quia interdum iactari voces a iuvene Tarquinio
audiebat, se iniussu populi regnare, conciliata prius voluntate
plebis agro capto ex hostibus viritim diviso, ausus est ferre
ad populum, vellent iuberentne se regnare; tantoque consensu,
2 quanto haud quisquam alius ante, rex est declaratus. Neque

ea res Tarquinio spem affectandi regni minuit; immo eo
impensius, quia de agro plebis adversa patrum voluntate
senserat agi, criminandi Servii apud patres crescendique in
curia sibi occasionem datam ratus est, et ipse iuvenis ardentis
animi et domi uxore Tullia inquietum animum stimulante.
Tulit enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut 3
tædio regum maturior veniret libertas ultimumque regnum
esset, quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius (Prisci 4
Tarquinii regis filius neposne fuerit, parum liquet; pluribus
tamen auctoribus filium ediderim) fratrem habuerat Arruntem
Tarquinium, mitis ingenii iuvenem. His duobus, ut ante 5
dictum est, duæ Tulliæ, regis filiæ, nupserant, et ipsæ longe
dispares moribus. Forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia
matrimonio iungerentur, fortuna, credo, populi Romani, quo
diuturnius Servii regnum esset constituique civitatis mores 6
possent. Angebatur ferox Tullia, nihil materiæ in viro neque
ad cupiditatem neque ad audaciam esse; tota in alterum aversa
Tarquinium eum mirari, eum virum dicere ac regio sanguine
ortum; spernere sororem, quod virum nacta muliebri cessaret
audacia. Contrahit celeriter similitudo eos, ut fere fit malum 7
malo aptissimum; sed initium turbandi omnia a femina ortum
est. Ea secretis viri alieni assuefacta sermonibus nullis ver-
borum contumeliis parcere de viro ad fratrem, de sorore ad
virum; et se rectius viduam et illum cælibem futurum fuisse,
contendere, quam cum impari; nunc elanguescendum aliena
ignavia esse; si sibi eum, quo digna esset, dii dedissent virum, 8
domi se prope diem visuram regnum fuisse, quod apud patrem
videat. Celeriter adolescentem suæ temeritatis implet. Arruns[1])
Tarquinius et Tullia minor, prope continuatis funeribus quum 9
domos vacuas novo matrimonio fecissent, iunguntur nuptiis,
magis non prohibente Servio quam approbante. Tum vero **47**
in dies infestior Tullii senectus, infestius coepit regnum esse;
iam enim ab scelere ad aliud spectare mulier scelus. Nec
nocte nec interdiu virum conquiescere pati, ne gratuita præter-

---

[1]) Livius scribere debuit L. Tarquinius.

2 ita parricidia essent: non sibi defuisse, cui nupta diceretur,
nec, cum quo tacita serviret; defuisse, qui se regno dignum
putaret, qui meminisset, se esse Prisci Tarquinii filium, qui
3 habere quam sperare regnum mallet. „Si tu is es, cui nuptam
esse me arbitror, et virum et regem appello; sin minus, eo
nunc peius mutata res est, quod istic cum ignavia est scelus.
4 Quin accingeris? Non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis,
ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est; dii te penates
patriique et patris imago et domus regia et in domo regale
5 solium et nomen Tarquinium creat vocatque regem. Aut si
ad hæc parum est animi, quid frustraris civitatem? quid te
ut regium iuvenem conspici sinis? Facesse hinc Tarquinios
aut Corinthum; devolvere retro ad stirpem, fratris similior
6 quam patris.“ His aliisque increpando iuvenem instigat, nec
conquiescere ipsa potest, si, quum Tanaquil, peregrina mulier,
tantum moliri potuisset animo, ut duo continua regna viro
ac deinceps genero dedisset, ipsa, regio semine orta, nullum
7 momentum in dando adimendoque regno faceret. His mulie-
bribus instinctus furiis Tarquinius circumire et prensare mi-
norum maxime gentium patres; admonere paterni beneficii
ac pro eo gratiam repetere; allicere donis iuvenes; quum de
se ingentia pollicendo, tum regis criminibus omnibus locis
8 crescere. Postremo, ut iam agendæ rei tempus visum est,
stipatus agmine armatorum in forum irrupit. Inde, omnibus
perculsis pavore, in regia sede pro curia sedens, patres in
curiam per præconem ad regem Tarquinium citari iussit.
9 Convenere extemplo, alii iam ante ad hoc præparati, alii
metu, ne non venisse fraudi esset, novitate ac miraculo atto-
10 niti et iam de Servio actum rati. Ibi Tarquinius maledicta
ab stirpe ultima orsus: „Servum servaque natum post mortem
indignam parentis sui, non interregno, ut antea, inito, non comitiis
habitis, non per suffragium populi, non auctoribus patribus, muliebri
11 dono regnum occupasse. Ita natum, ita creatum regem, fautorem
infimi generis hominum, ex quo ipse sit, odio alienæ hone-
statis ereptum primoribus agrum sordidissimo cuique divisisse;

omnia onera, quæ communia quondam fuerint, inclinasse in 12
primores civitatis; instituisse censum, ut insignis ad invidiam
locupletiorum fortuna esset et parata, unde, ubi vellet, egen-
tissimis largiretur." Huic orationi Servius quum intervenisset 48
trepido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiæ magna
voce „Quid hoc" inquit, „Tarquini, rei est? qua tu audacia
me vivo vocare ausus es patres aut in sede considere mea?"
Quum ille ferociter ad hæc, se patris sui tenere sedem, multo, 2
quam servum, potiorem filium regis regni heredem; satis illum
diu per licentiam eludentem insultasse dominis, clamor ab
utriusque fautoribus oritur et concursus populi fiebat in curiam,
apparebatque, regnaturum, qui vicisset. Tum Tarquinius, 3
necessitate iam ipsa cogente ultima audere, multo et ætate
et viribus validior, medium arripit Servium elatumque e curia
in inferiorem partem per gradus deiicit; inde ad cogendum
senatum in curiam redit. Fit fuga regis apparitorum atque 4
comitum; ipse prope exsanguis ab iis, qui missi ab Tarquinio
fugientem consecuti erant, interficitur. Creditur, quia non 5
abhorret a cetero scelere, admonitu Tulliæ id factum.
Carpento certe, id quod satis constat, in forum invecta nec
reverita coetum virorum evocavit virum e curia, regemque
prima appellavit. A quo facessere iussa ex tanto tumultu, 6
quum regio comitatu se domum reciperet pervenissetque ad
summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectenti
carpentum dextra in Urbium clivum, ut in collem Esquiliarum
eveheretur, restitit pavidus atque inhibuit frenos is, qui iumenta
agebat, iacentemque dominæ Servium trucidatum ostendit.
Foedum inhumanumque inde traditur scelus, monumentoque 7
locus est: Sceleratum vicum vocant, quo amens, agitan-
tibus furiis sororis ac viri, Tullia per patris corpus carpentum
egisse fertur, partemque sanguinis ac cædis paternæ cruento
vehiculo, contaminata ipsa respersaque, tulisse ad penates suos
virique sui, quibus iratis malo regni principio similes prope
diem exitus sequerentur.

8 Ser. Tullius regnavit annos quattuor et quadraginta ita, ut bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis æmulatio esset; ceterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum
9 illo simul iusta ac legitima regna occiderunt. Id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt, ni scelus intestinum liberandæ patriæ consilia agitanti intervenisset.

49 Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Superbo cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepultura prohi-
2 buit, Romulum quoque insepultum perisse dictitans, primoresque patrum, quos Servii rebus favisse credebat, interfecit; conscius deinde, male quærendi regni ab se ipso adversus
3 se exemplum capi posse, armatis corpus circumsæpsit; neque enim ad ius regni quicquam præter vim habebat, ut qui neque
4 populi iussu neque auctoribus patribus regnaret. Eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset. Quem ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium
5 rerum sine consiliis per se solus exercebat, perque eam causam occidere, in exsilium agere, bonis multare poterat non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil aliud quam prædam sperare
6 posset. Præcipue ita patrum numero imminuto, statuit nullos in patres legere, quo contemptior paucitate ipsa ordo esset,
7 minusque per se nihil agi indignarentur. Hic enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit; domesticis consiliis rem publicam administravit; bellum, pacem, foedera, societates per se ipse, cum quibus
8 voluit, iniussu populi ac senatus, fecit diremitque. Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter cives esset, neque hospitia modo cum primoribus
9 eorum, sed affinitates quoque iungebat. Octavio Mamilio Tusculano (is longe princeps Latini nominis erat, si famæ credimus, ab Ulixe deaque Circa oriundus) ei Mamilio filiam nuptum dat, perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque eius conciliat.

Iam magna Tarquinii auctoritas inter Latinorum proceres **50**
erat, quum in diem certam, ut ad lucum Ferentinæ conveniant,
indicit; esse, quæ agere de rebus communibus velit. Con- 2
veniunt frequentes prima luce; ipse Tarquinius diem quidem
servavit, sed paulo ante, quam sol occideret, venit. Multa ibi
toto die in concilio variis iactata sermonibus erant. Turnus 3
Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tarquinium erat
invectus. „Haud mirum esse Superbo inditum Romæ cognomen.“
(Iam enim ita clam quidem mussitantes, vulgo tamen eum
appellabant.) „An quicquam superbius esse quam ludificari
sic omne nomen Latinum? Principibus longe a domo excitis, 4
ipsum, qui concilium indixerit, non adesse. Tentari profecto
patientiam, ut, si iugum acceperint, obnoxios premat. Cui
enim non apparere, affectare eum imperium in Latinos?
Quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum illud 5
et non raptum parricidio sit, credere et Latinos, quanquam
ne sic quidem alienigenæ, debere; sin suos eius pæniteat, 6
quippe qui alii super alios trucidentur, exsulatum eant, bona
amittant, quid spei melioris Latinis portendi? Si se audiant,
domum suam quemque inde abituros neque magis observaturos
diem concilii, quam ipse, qui indixerit, observet.“ Hæc atque 7
alia eodem pertinentia seditiosus facinorosusque homo hisque
artibus opes domi nactus quum maxime dissereret, intervenit
Tarquinius. Is finis orationi fuit; aversi omnes ad Tar- 8
quinium salutandum. Qui, silentio facto, monitus a proximis,
ut purgaret se, quod id temporis venisset, disceptatorem ait
se sumptum inter patrem et filium, cura reconciliandi eos in
gratiam moratum esse, et, quia ea res exemisset illum diem,
postero die acturum, quæ constituisset. Ne id quidem ab 9
Turno tulisse tacitum ferunt; dixisse enim, nullam breviorem
esse cognitionem quam inter patrem et filium, paucisque transigi
verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse.
Hæc Aricinus in regem Romanum increpans ex concilio abiit. **51**
Quam rem Tarquinius aliquanto, quam videbatur, ægrius
ferens confestim Turno necem machinatur, ut eundem terrorem,

2 quo civium animos domi oppresserat, Latinis iniiceret. Et quia
pro imperio palam interfici non poterat, oblato falso crimine
insontem oppressit. Per adversæ factionis quosdam Aricinos
servum Turni auro corrupit, ut in deversorium eius vim
3 magnam gladiorum inferri clam sineret. Ea quum una nocte
perfecta essent, Tarquinius, paulo ante lucem accitis ad se
principibus Latinorum, quasi re nova perturbatus, moram suam
hesternam, velut deorum quadam providentia illatam, ait saluti
4 sibi atque illis fuisse. Ab Turno dici sibi et primoribus popu-
lorum parari necem, ut Latinorum solus imperium teneat.
Aggressurum fuisse hesterno die in concilio; dilatam rem esse,
5 quod auctor concilii afuerit, quem maxime peteret. Inde illam
absentis insectationem esse natam, quod morando spem desti-
tuerit. Non dubitare, si vera deferantur, quin prima luce,
ubi ventum in concilium sit, instructus cum coniuratorum manu
6 armatusque venturus sit. Dici gladiorum ingentem esse nu-
merum ad eum convectum. Id vanum necne sit, extemplo
sciri posse. Rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant.
7 Suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox et oratio hesterna
et mora Tarquinii, quod videbatur ob eam differri cædes
potuisse. Eunt inclinatis quidem ad credendum animis, tamen,
8 nisi gladiis deprehensis, cetera vana existimaturi. Ubi est
eo ventum, Turnum ex somno excitatum circumsistunt custodes;
comprehensisque servis, qui caritate domini vim parabant,
quum gladii abditi ex omnibus locis deverticuli protraherentur,
enimvero manifesta res visa, iniectæque Turno catenæ; et
confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur.
9 Ibi tam atrox invidia orta est gladiis in medio positis, ut
indicta causa, novo genere leti, deiectus ad caput aquæ
Ferentinæ, crate superne iniecta saxisque congestis, mergeretur.
52 Revocatis deinde ad concilium Latinis Tarquinius collauda-
tisque, qui Turnum novantem res pro manifesto parricidio
2 merita poena affecissent, ita verba fecit: Posse quidem se
vetusto iure agere, quod, quum omnes Latini ab Alba oriundi
sint, [in] eo foedere teneantur, quo ab Tullo res omnis Albana

cum coloniis suis in Romanum cesserit imperium; ceterum se 3
utilitatis [id] magis omnium causa censere, ut renovetur id foedus, secundaque potius fortuna populi Romani ut participes Latini fruantur, quam urbium excidia vastationesque agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo regnante perpessi sint, semper aut exspectent aut patiantur. Haud difficulter per- 4
suasum Latinis, quanquam in eo foedere superior Romana res erat; ceterum et capita nominis Latini stare ac sentire cum rege videbant, et Turnus sui cuique periculi, si adversatus esset, recens erat documentum. Ita renovatum foedus, 5
indictumque iunioribus Latinorum, ut ex foedere die certa ad lucum Ferentinæ armati frequentes adessent. Qui ubi ad 6
edictum Romani regis ex omnibus populis convenere, ne ducem suum neve secretum imperium propriave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos faceret binosque ex singulis; ita geminatis manipulis centuriones imposuit.

Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli pravus fuit; 53
quin ea arte æquasset superiores reges, ni degeneratum in aliis huic quoque decori offecisset. Is primus Volscis bellum 2
in ducentos amplius post suam ætatem annos movit, Suessamque Pometiam ex iis vi cepit. Ubi quum divendenda 3
præda quadraginta talenta argenti refecisset, concepit animo eam amplitudinem Iovis templi, quæ digna deum hominumque rege, quæ Romano imperio, quæ ipsius etiam loci maiestate esset; captivam pecuniam in ædificationem eius templi seposuit.

Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios, pro- 4
pinquam urbem, nequicquam vi adortus, quum obsidendi quoque urbem spes pulso a moenibus adempta esset, postremo minime arte Romana, fraude ac dolo, aggressus est. Nam quum, velut 5
posito bello, fundamentis templi iaciendis aliisque urbanis operibus intentum se esse simularet, Sextus filius eius, qui minimus ex tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in se sævitiam intolerabilem conquerens. „Iam ab alienis in suos 6

vertisse superbiam, et liberorum quoque eum frequentiæ
tædere, ut, quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque
faciat, ne quam stirpem, ne quem heredem regni relinquat.
7 Se quidem inter tela et gladios patris elapsum nihil usquam
sibi tutum nisi apud hostes L. Tarquinii credidisse. Nam ne
errarent, manere iis bellum, quod positum simuletur, et per
8 occasionem eum incautos invasurum. Quodsi apud eos suppli-
cibus locus non sit, pererraturum se omne Latium, Volscosque
[se] inde et Æquos et Hernicos petiturum, donec ad eos perveniat,
qui a patrum crudelibus atque impiis suppliciis tegere liberos
9 sciant. Forsitan etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se
adversus superbissimum regem ac ferocissimum populum inven-
10 turum." Quum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde
abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur. Vetant
mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis ad ultimum
11 in liberos esset; in se ipsum postremo sæviturum, si alia
desint. Sibi vero gratum adventum eius esse, futurumque
credere brevi, ut illo adiuvante a portis Gabinis sub Romana
54 moenia bellum transferatur. Inde in consilia publica adhiberi.
Ubi quum de aliis rebus assentire se veteribus Gabinis diceret,
quibus eæ notiores essent, ipse identidem belli auctor esse
et in eo sibi præcipuam prudentiam assumere, quod utriusque
populi vires nosset sciretque, invisam profecto superbiam
regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent.
2 Ita quum sensim ad rebellandum primores Gabinorum incitaret,
ipse cum promptissimis iuvenum prædatum atque in expedi-
tiones iret, et, dictis factisque omnibus ad fallendum instructis,
3 vana accresceret fides, dux ad ultimum belli legitur. Ibi quum,
inscia multitudine, quid ageretur, proelia parva inter Romam
Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina res superior esset,
tum certatim summi infimique Gabinorum Sex. Tarquinium
4 dono deum sibi missum ducem credere. Apud milites vero
obeundo pericula ac labores pariter, prædam munifice largiendo
tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Romæ
5 quam filius Gabiis esset. Itaque postquam satis virium col-

lectum ad omnes conatus videbat, tum ex suis unum scisci-
tatum Romam ad patrem mittit, quidnam se facere vellet,
quandoquidem, ut omnia unus Gabiis posset, ei dii dedissent.
Huic nuntio, quia, credo, dubiæ fidei videbatur, nihil voce 6
responsum est; rex velut deliberabundus in hortum ædium
transit, sequenti nuntio filii; ibi inambulans tacitus summa
papaverum capita dicitur baculo decussisse. Interrogando 7
exspectandoque responsum nuntius fessus, ut re imperfecta,
redit Gabios; quae dixerit ipse quæque viderit, refert: seu ira
seu odio seu superbia insita ingenio nullam eum vocem emisisse.
Sexto ubi, quid vellet parens quidque præciperet tacitis am- 8
bagibus, patuit, primores civitatis criminando alios apud populum,
alios sua ipsos invidia opportunos interemit. Multi palam,
quidam, in quibus minus speciosa criminatio erat futura, clam
interfecti. Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium 9
acti sunt, absentiumque bona iuxta atque interemptorum divisui
fuere. Largitiones inde prædæque; et dulcedine privati com- 10
modi sensus malorum publicorum adimi, donec orba consilio
auxilioque Gabina res regi Romano sine ulla dimicatione in
manum traditur.

Gabiis receptis, Tarquinius pacem cum Æquorum gente 55
fecit, foedus cum Tuscis renovavit. Inde ad negotia urbana
animum convertit; quorum erat primum, ut Iovis templum
in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque relin-
queret: Tarquinios reges ambos patrem vovisse, filium perfe-
cisse. Et ut libera a ceteris religionibus area esset tota Iovis 2
templique eius, quod inædificaretur, exaugurare fana sacellaque
statuit, quæ aliquot ibi a Tatio rege primum in ipso discri-
mine adversus Romulum pugnæ vota, consecrata inaugurataque
postea fuerant. Inter principia condendi huius operis movisse 3
numen ad indicandam tanti imperii molem traditur deos; nam
quum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves,
in Termini fano non addixere; idque omen auguriumque ita 4
acceptum est, non motam Termini sedem unumque eum deo-
rum non evocatum sacratis sibi finibus firma stabiliaque cuncta

5 portendere. Hoc perpetuitatis auspicio accepto, secutum aliud
magnitudinem imperii portendens prodigium est: caput humanum integra facie aperientibus fundamenta templi dicitur ap-
6 paruisse. Quæ visa species haud per ambages arcem eam
imperii caputque rerum fore portendebat; idque ita cecinere
7 vates, quique in urbe erant quosque ad eam rem consultandam ex Etruria acciverant. Augebatur ad impensas regis
animus; itaque Pomptinæ manubiæ, quæ perducendo ad culmen operi destinatæ erant, vix in fundamenta suppeditavere.
8 Eo magis Fabio, præterquam quod antiquior est, crediderim,
9 quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni, qui quadraginta millia pondo argenti seposita in eam rem scribit, summam pecuniæ neque ex unius tum urbis præda sperandam et
nullius ne horum quidem [magnificentiæ] operum fundamenta
56 non exsuperaturam. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex Etruria accitis, non pecunia solum ad id publica est
usus, sed operis etiam ex plebe. Qui quum haud parvus et
2 ipse militiæ adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur,
se templa deum exædificare manibus suis, quam postquam et
ad alia, ut specie minora, sic laboris aliquanto maioris traducebantur opera, foros in circo faciendos cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terra
agendam; quibus duobus operibus vix nova hæc magnificentia
3 quicquam adæquare potuit. His laboribus exercita plebe, quia
et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse,
et colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat, Signiam Circeiosque colonos misit, præsidia urbi futura terra
marique.

4 Hæc agenti portentum terribile visum: anguis ex columna
lignea elapsus quum terrorem fugamque in regia fecisset, ipsius
regis non tam subito pavore perculit pectus quam anxiis im-
5 plevit curis. Itaque quum ad publica prodigia Etrusci tantum
vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu Delphos ad maxime inclitum in terris oraculum mittere statuit.
6 Neque responsa sortium ulli alii committere ausus, duos filios

per ignotas ea tempestate terras, ignotiora maria in Græciam misit. Titus et Arruns profecti; comes iis additus L. Iunius 7
Brutus, Tarquinia, sorore regis, natus, iuvenis longe alius ingenii, quam cuius simulationem induerat. Is quum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quicquam regi timendum neque in fortuna concupiscendum relinquere statuit, contemptuque tutus esse, ubi in iure parum præsidii esset. Ergo ex industria 8
factus ad imitationem stultitiæ, quum se suaque prædæ esse regi sineret, Bruti quoque haud abnuit cognomen, ut sub eius obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus latens opperiretur tempora sua. Is tum ab Tarquiniis ductus Del- 9
phos, ludibrium verius quam comes, aureum baculum inclusum corneo cavato ad id baculo tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui. Quo postquam ventum est, 10
perfectis patris mandatis, cupido incessit animos iuvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. Ex infimo specu vocem redditam ferunt: „Imperium summum Romæ habebit, qui vestrum primus, o iuvenes, osculum matri tulerit.“ Tarquinii, ut Sextus, qui Romæ relictus fuerat, ig- 11
narus responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri iubent; ipsi inter se, uter prior, quum Romam redissent, matri osculum daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus spectare 12
Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit, scilicet quod ea communis mater omnium mortalium esset. Reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum 13
summa vi parabatur.

57 Ardeam Rutuli habebant, gens, ut in ea regione atque in ea ætate, divitiis præpollens; eaque ipsa causa belli fuit, quod rex Romanus quum ipse ditari, exhaustus magnificentia publicorum operum, tum præda delenire popularium animos studebat, præter aliam superbiam regno infestos etiam, quod 2
se in fabrorum ministeriis ac servili tam diu habitos opere ab rege indignabantur. Tentata res est, si primo impetu capi 3
Ardea posset; ubi id parum processit, obsidione munitioni-

4 busque coepti premi hostes. In his stativis, ut fit longo ma-
gis quam acri bello, satis liberi commeatus erant, primoribus
5 tamen magis quam militibus; regii quidem iuvenes interdum
6 otium conviviis comisationibusque inter se terebant. Forte
potantibus his apud Sex. Tarquinium, ubi et Collatinus cena-
bat Tarquinius, Egerii filius, incidit de uxoribus mentio. Suam
7 quisque laudare miris modis; inde certamine accenso, Colla-
tinus negat verbis opus esse; paucis id quidem horis posse
sciri, quantum ceteris præstet Lucretia sua. „Quin, si vigor
iuventæ inest, conscendimus equos invisimusque præsentes
nostrarum ingenia? id cuique spectatissimum sit, quod neco-
8 pinato viri adventu occurrerit oculis.“ Incaluerant vino; „Age
sane“ omnes; citatis equis avolant Romam. Quo quum primis
se intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam,
9 ubi Lucretiam haudquaquam ut regias nurus, quas in convivio
luxuque cum æqualibus viderant tempus terentes, sed nocte
sera deditam lanæ inter lucubrantes ancillas in medio ædium
10 sedentem inveniunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam
fuit. Adveniens vir Tarquiniique excepti benigne; victor ma-
ritus comiter invitat regios iuvenes. Ibi Sex. Tarquinium
mala libido Lucretiæ per vim stuprandæ capit; quum forma tum
11 spectata castitas incitat. Et tum quidem ab nocturno iuvenali
58 ludo in castra redeunt; paucis interiectis diebus Sex. Tarqui-
2 nius, inscio Collatino, cum comite uno Collatiam venit. Ubi
exceptus benigne ab ignaris consilii, quum post cenam in ho-
spitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis
tuta circa sopitique omnes videbantur, stricto gladio ad dor-
mientem Lucretiam venit, sinistraque manu mulieris pectore
oppresso "Tace, Lucretia“ inquit; "Sex. Tarquinius sum; fer-
3 rum in manu est; moriere, si emiseris vocem.“ Quum pavida
ex somno mulier nullam opem, prope mortem imminentem vi-
deret, tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus
4 minas, versare in omnes partes muliebrem animum. Ubi ob-
stinatam videbat et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad
metum dedecus: cum mortua iugulatum servum nudum posi-

turum ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. Quo ter- 5
rore quum vicisset obstinatam pudicitiam vel vi victrix libido,
profectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri
esset, Lucretia mæsta tanto malo nuntium Romam eundem ad
patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus
amicis veniant; ita facto maturatoque opus esse; rem atrocem
incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio Volesi filio, Colla- 6
tinus cum L. Iunio Bruto venit, cum quo forte Romam red-
iens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem
mæstam in cubiculo inveniunt. Adventu suorum lacrimæ 7
obortæ, quærentique viro „Satin salve?“ „Minime“ inquit;
„quid enim salvi est mulieri amissa pudicitia? Vestigia viri
alieni, Collatine, in lecto sunt tuo; ceterum corpus est tantum
violatum, animus insons; mors testis erit. Sed date dexteras
fidemque, haud impune adultero fore. Sex. est Tarquinius, 8
qui hostis pro hospite priore nocte vi armatus mihi sibique,
si vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.“ Dant 9
ordine omnes fidem; consolantur ægram animi avertendo noxam
ab coacta in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus,
et, unde consilium afuerit, culpam abesse. „Vos“ inquit „vi- 10
deritis, quid illi debeatur; ego me etsi peccato absolvo, sup-
plicio non libero; nec ulla deinde impudica Lucretiæ exemplo
vivet.“ Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in 11
corde defigit, prolapsaque in vulnus moribunda cecidit. Con- **59**
clamat vir paterque; Brutus, illis luctu occupatis, cultrum ex
vulnere Lucretiæ extractum, manantem cruore præ se tenens,
„Per hunc“ inquit „castissimum ante regiam iniuriam sangui-
nem iuro, vosque, dii, testes facio, me L. Tarquinium Super-
bum cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe ferro,
igni, quacunque denique vi possim, exacturum, nec illos nec
alium quemquam regnare Romæ passurum.“ Cultrum deinde 2
Collatino tradit, inde Lucretio ac Valerio, stupentibus mira-
culo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. Ut præ-
ceptum erat, iurant; totique ab luctu versi in iram, Brutum
iam inde ad expugnandum regnum vocantem sequuntur ducem.

3 Elatum domo Lucretiæ corpus in forum deferunt, concientque
4 miraculo, ut fit, rei novæ atque indignitate homines. Pro se
quisque scelus regium ac vim queruntur. Movet quum patris
mæstitia, tum Brutus castigator lacrimarum atque inertium
querelarum, auctorque, quod viros, quod Romanos deceret,
5 arma capiendi adversus hostilia ausos. Ferocissimus quisque
iuvenum cum armis voluntarius adest; sequitur et cetera iuven-
tus. Inde parte præsidio relicta Collatiæ ad portas custodibusque
datis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati
6 duce Bruto Romam profecti. Ubi eo ventum est, quacunque
incedit armata multitudo, pavorem ac tumultum facit; rursus,
ubi anteire primores civitatis vident, quicquid sit, haud temere
7 esse rentur. Nec minorem motum animorum Romæ tam atrox
res facit, quam Collatiæ fecerat; ergo ex omnibus locis urbis
in forum curritur. Quo simul ventum est, præco ad tribu-
num celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat, po-
8 pulum advocavit. Ibi oratio habita nequaquam eius pectoris
ingeniique, quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac
libidine Sex. Tarquinii, de stupro infando Lucretiæ et mise-
rabili cæde, de orbitate Tricipitini, cui morte filiæ causa mortis
9 indignior ac miserabilior esset. Addita superbia ipsius regis,
miseriæque et labores plebis in fossas cloacasque exhauriendas
demersæ; Romanos homines, victores omnium circa populorum,
10 opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos. Indigna Ser.
Tullii regis memorata cædes, et invecta corpori patris nefando
11 vehiculo filia, invocatique ultores parentum dii. His atrocio-
ribusque, credo, aliis, quæ præsens rerum indignitas haudqua-
quam relatu scriptoribus facilia subiicit, memoratis incensam
multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret exsulesque
12 esse iuberet L. Tarquinium cum coniuge ac liberis. Ipse
iunioribus, qui ultro nomina dabant, lectis armatisque, ad con-
citandum inde adversus regem exercitum Ardeam in castra
est profectus; imperium in urbe Lucretio, præfecto urbis iam
13 ante ab rege instituto, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia

domo profugit, exsecrantibus, quacunque incedebat, invocantibusque parentum furias viris mulieribusque.

Harum rerum nuntiis in castra perlatis, quum re nova tre- 60
pidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus (senserat enim adventum), ne obvius fieret; eodemque fere tempore, diversis itineribus, Brutus Ardeam, Tarquinius Romam venerunt. Tarquinio clausæ portæ exsiliumque 2
indictum; liberatorem urbis læta castra accepere, exactique inde liberi regis. Duo patrem secuti sunt, qui exsulatum Cære in Etruscos ierunt. Sex. Tarquinius Gabios tanquam in suum regnum profectus ab ultoribus veterum simultatium, quas sibi ipse cædibus rapinisque concierat, est interfectus.

L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. 3
Regnatum Romæ ab condita urbe ad liberatam annos ducentos quadraginta quattuor. Duo consules inde comitiis centuriatis A. u. c. 245.
a præfecto urbis ex commentariis Ser. Tullii creati sunt, L. A. Ch. 509.
Iunius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

LIBER II.

1 Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas, annuos magistratus, imperiaque legum potentiora quam hominum
2 peragam. Quæ libertas ut lætior esset, proximi regis superbia fecerat. Nam priores ita regnarunt, ut haud immerito omnes deinceps conditores partium certe urbis, quas novas ipsi sedes
3 ab se auctæ multitudinis addiderunt, numerentur; neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriæ superbo exacto rege meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis immaturæ cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset.
4 Quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutela inviolati templi aut libertatem aut certe impunitatem adepta, soluta regio metu agitari
5 coepta esset tribuniciis procellis et in aliena urbe cum patribus serere certamina, priusquam pignera coniugum ac liberorum caritasque ipsius soli, cui longo tempore assuescitur, ani-
6 mos eorum consociasset? Dissipatæ res nondum adultæ discordia forent, quas fovit tranquilla moderatio imperii, eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis iam viribus ferre possent.

7 Libertatis autem originem inde magis, quia annuum imperium consulare factum est, quam quod deminutum quicquam
8 sit ex regia potestate, numeres. Omnia iura, omnia insignia primi consules tenuere; id modo cautum est, ne, si ambo fasces haberent, duplicatus terror videretur. Brutus prior,

concedente collega, fasces habuit; qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit. Omnium primum avi- 9
dum novæ libertatis populum, ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset, iure iurando adegit, neminem Romæ passuros regnare. Deinde, quo plus virium in senatu fre- 10
quentia etiam ordinis faceret, cædibus regis deminutum patrum numerum primoribus equestris gradus lectis ad trecentorum summam explevit, traditumque inde fertur, ut in senatum vo- 11
carentur, qui patres quique conscripti essent; conscriptos, videlicet novum senatum, appellabant lectos. Id mirum quantum profuit ad concordiam civitatis iungendosque patribus plebis animos. Rerum deinde divinarum habita cura; et quia 2
quædam publica sacra per ipsos reges factitata erant, necubi regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. Id sacer- 2
dotium pontifici subiecere, ne additus nomini honos aliquid libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret. Ac nescio an nimis undique eam minimisque rebus muniendo modum excesserint. Consulis enim alterius, quum nihil aliud offenderet, 3
nomen invisum civitati fuit: nimium Tarquinios regno assuesse; initium a Prisco factum; regnasse dein Ser. Tullium; ne intervallo quidem facto oblitum, tanquam alieni, regni Superbum Tarquinium velut hereditatem gentis scelere ac vi repetisse; pulso Superbo penes Collatinum imperium esse; nescire Tarquinios privatos vivere; non placere nomen, periculosum libertati esse. Hic primo sensim tentantium ani- 4
mos sermo per totam civitatem est datus, sollicitamque suspicione plebem Brutus ad contionem vocat. Ibi omnium pri- 5
mum ius iurandum populi recitat, neminem regnare passuros nec esse Romæ, unde periculum libertati foret: id summa ope tuendum esse, neque ullam rem, quæ eo pertineat, contemnendam. Invitum se dicere hominis causa, nec dicturum fuisse, ni caritas rei publicæ vinceret: non credere populum Romanum, 6
solidam libertatem recuperatam esse; regium genus, regium nomen non solum in civitate, sed etiam in imperio esse; id officere, id obstare libertati. „Hunc tu“ inquit „tua voluntate, 7

L. Tarquini, remove metum. Meminimus, fatemur: eiecisti
reges; absolve beneficium tuum, aufer hinc regium nomen.
Res tuas tibi non solum reddent cives tui, auctore me, sed si
quid deest, munifice augebunt. Amicus abi; exonera civitatem
vano forsitan metu; ita persuasum est animis, cum gente
8 Tarquinia regnum hinc abiturum." Consuli primo tam novæ
rei ac subitæ admiratio incluserat vocem; dicere deinde inci-
pientem primores civitatis circumsistunt, eadem multis precibus
9 orant. Et ceteri quidem movebant minus; postquam Sp. Lu-
cretius, maior ætate ac dignitate, socer præterea ipsius, agere
varie rogando alternis suadendoque coepit, ut vinci se con-
10 sensu civitatis pateretur, timens consul, ne postmodum privato
sibi eadem illa cum bonorum amissione additaque alia insuper
ignominia acciderent, abdicavit se consulatu, rebusque suis
11 omnibus Lavinium translatis civitate cessit. Brutus ex senatus
consulto ad populum tulit, ut omnes Tarquiniæ gentis exsules
essent; collegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium,
quo adiutore reges eiecerat.

3 Quum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniis
imminere, id quidem spe omnium serius fuit; ceterum, id quod
non timebant, per dolum ac proditionem prope libertas amissa
2 est. Erant in Romana iuventute adolescentes aliquot, nec ii
tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, æqua-
les sodalesque adolescentium Tarquiniorum, assueti more re-
3 gio vivere. Eam tum, æquato iure omnium, licentiam quæ-
rentes, libertatem aliorum in suam vertisse servitutem inter se
conquerebantur: regem hominem esse, a quo impetres, ubi ius,
ubi iniuria opus sit; esse gratiæ locum, esse beneficio; et
irasci et ignoscere posse; inter amicum atque inimicum discri-
4 men nosse; leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem
melioremque inopi quam potenti; nihil laxamenti nec veniæ
habere, si modum excesseris; periculosum esse in tot humanis
5 erroribus sola innocentia vivere. Ita iam sua sponte ægris
animis, legati ab regibus superveniunt, sine mentione reditus
bona tantum repetentes. Eorum verba postquam in senatu

audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non reddita belli causa, reddita belli materia et adiumentum essent.
Interim legati alia moliri; aperte bona repetentes, clam 6
recuperandi regni consilia struere; et tanquam ad id, quod agi videbatur, ambientes nobilium adolescentium animos pertentant. A quibus placide oratio accepta est, iis litteras ab Tar- 7
quiniis reddunt et de accipiendis clam nocte in urbem regibus colloquuntur. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo com- 4
missa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat, iamque ex eo matrimonio adolescentes erant liberi, Titus Tiberiusque; eos quoque in societatem consilii avunculi assumunt. 2
Præterea aliquot nobiles adolescentes conscii assumpti, quorum vetustate memoria abiit. Interim quum in senatu vicisset sen- 3
tentia, quæ censebat reddenda bona, eamque ipsam causam moræ in urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula comparanda a consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent res, omne id tempus cum coniuratis consultando absumunt, evincuntque instando, ut litteræ sibi ad Tarquinios darentur: nam aliter qui crediturus eos, non vana ab legatis super rebus 4
tantis afferri? Datæ litteræ, ut pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt. Nam quum pridie, quam legati ad Tarquinios 5
proficiscerentur, cenatum forte apud Vitellios esset, coniuratique ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo, ut fit, consilio egissent, sermonem eorum ex servis unus excepit, qui iam antea id senserat agi, sed eam occasionem, ut litteræ le- 6
gatis darentur, quæ deprehensæ rem coarguere possent, exspectabat. Postquam datas sensit, rem ad consules detulit.
Consules ad deprehendendos legatos coniuratosque profecti 7
domo sine tumultu rem omnem oppressere; litterarum in primis habita cura, ne interciderent. Proditoribus extemplo in vincula coniectis, de legatis paululum addubitatum est; et quanquam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent, ius tamen gentium valuit. De bonis regiis, quæ reddi ante censue- 5
rant, res integra refertur ad patres. Ii victi ira vetuere reddi, vetuere in publicum redigi. Diripienda plebi sunt data, ut 2

contacta regia præda spem in perpetuum cum iis pacis amit-
teret. Ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit,
3 consecratus Marti Martius deinde campus fuit. Forte ibi tum
seges farris dicitur fuisse matura messi. Quem campi fructum
quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento se-
getem magna vis hominum simul immissa corbibus fudere in
Tiberim tenui fluentem aqua, ut mediis caloribus solet. Ita
4 in vadis hæsitantes frumenti acervos sedisse illitos limo; in-
sulam inde paulatim, et aliis, quæ fert temere flumen, eodem
invectis, factam; postea credo additas moles manuque adiu-
tum, ut tam eminens area firmaque templis quoque ac por-
5 ticibus sustinendis esset. Direptis bonis regum, damnati pro-
ditores sumptumque supplicium, conspectius eo, quod poenæ
capiendæ ministerium patri de liberis consulatus imposuit, et,
qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem
6 supplicii dedit. Stabant deligati ad palum nobilissimi iuvenes;
sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi om-
nium in se averterant oculos, miserebatque non poenæ magis
7 homines quam sceleris, quo poenam meriti essent: illos eo
potissimum anno patriam liberatam, patrem liberatorem, con-
sulatum ortum ex domo Iunia, patres, plebem, quicquid deo-
rum hominumque Romanorum esset, induxisse in animum, ut
8 superbo quondam regi, tum infesto exsuli proderent. Consules
in sedem processere suam missique lictores ad sumendum
supplicium. Nudatos virgis cædunt securique feriunt, quum in-
ter omne tempus pater vultusque et os eius spectaculo esset,
9 eminente animo patrio inter publicæ poenæ ministerium. Se-
cundum poenam nocentium, ut in utramque partem arcendis
sceleribus exemplum nobile esset, præmium indici pecunia ex
10 ærario, libertas et civitas data. Ille primum dicitur vindicta
liberatus; quidam vindictæ quoque nomen tractum ab illo pu-
tant; Vindicio ipsi nomen fuisse. Post illum observatum, ut,
qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur.

6 His, sicut acta erant, nuntiatis, incensus Tarquinius non
dolore solum tantæ ad irritum cadentis spei, sed etiam odio

iraque, postquam dolo viam obsæptam vidit, bellum aperte
moliendum ratus circumire supplex Etruriæ urbes; orare max- 2
ime Veientes Tarquiniensesque, ne se ortum, eiusdem sangui-
nis, extorrem egentem ex tanto modo regno cum liberis ado-
lescentibus ante oculos suos perire sinerent. Alios peregre in
regnum Romam accitos; se regem, augentem bello Romanum
imperium, a proximis scelerata coniuratione pulsum. Eos in- 3
ter se, quia nemo unus satis dignus regno visus sit, partes
regni rapuisse; bona sua diripienda populo dedisse, ne quis
expers sceleris esset. Patriam se regnumque suum repetere
et persequi ingratos cives velle. Ferrent opem, adiuvarent;
suas quoque veteres iniurias ultum irent, toties cæsas legio-
nes, agrum ademptum. Hæc moverunt Veientes, ac pro se 4
quisque, Romano saltem duce ignominias demendas belloque
amissa repetenda, minaciter fremunt. Tarquinienses nomen
ac cognatio movet; pulchrum videbatur, suos Romæ regnare.
Ita duo duarum civitatium exercitus ad repetendum regnum 5
belloque persequendos Romanos secuti Tarquinium. Postquam
in agrum Romanum ventum est, obviam hosti consules eunt.
Valerius quadrato agmine peditem ducit; Brutus ad explo- 6
randum cum equitatu antecessit. Eodem modo primus eques
hostium agminis fuit; præerat Arruns Tarquinius, filius regis;
rex ipse cum legionibus sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus 7
procul, consulem esse, deinde iam propius ac certius facie quo-
que Brutum cognovit, inflammatus ira „Ille est vir“ inquit,
„qui nos extorres expulit patria. Ipse en ille nostris deco-
ratus insignibus magnifice incedit. Dii, regum ultores adeste.“
Concitat calcaribus equum atque in ipsum infestus consulem 8
dirigit. Sensit in se iri Brutus; decorum erat tum ipsis ca-
pessere pugnam ducibus; avide itaque se certamini offert;
adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem 9
vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut contrario ictu
per parmam uterque transfixus, duabus hærentes hastis mori-
bundi ex equis lapsi sint. Simul et cetera equestris pugna 10
coepit, neque ita multo post et pedites superveniunt. Ibi

varia victoria et velut æquo Marte pugnatum est; dextera
11 utrinque cornua vicere, læva superata. Veientes, vinci ab
Romano milite assueti, fusi fugatique; Tarquiniensis, novus
hostis, non stetit solum, sed etiam ab sua parte Romanum
7 pepulit. Ita quum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium
atque Etruscos incessit, ut, omissa irrita re, nocte ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque, suas quisque abirent domos.
2 Adiiciunt miracula huic pugnæ: silentio proximæ noctis ex
silva Arsia ingentem editam vocem; Silvani vocem eam creditam; hæc dicta: uno plus Tuscorum cecidisse in acie; vin-
3 cere bello Romanum. Ita certe inde abiere Romani ut victores, Etrusci pro victis; nam postquam illuxit nec quisquam
hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit,
4 triumphansque inde Romam rediit. Collegæ funus, quanto
tum potuit apparatu, fecit; sed multo maius morti decus publica fuit mæstitia, eo ante omnia insignis, quia matronæ annum ut parentem eum luxerunt, quod tam acer ultor violatæ
pudicitiæ fuisset.

5 Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles vulgi
animi, ex favore non invidia modo sed suspicio etiam cum
6 atroci crimine orta. Regnum eum affectare fama ferebat,
quia nec collegam subrogaverat in locum Bruti et ædificabat
in summa Velia: alto ac munito loco arcem inexpugnabilem
7 fore. Hæc dicta vulgo creditaque quum indignitate angerent
consulis animum, vocato ad concilium populo, summissis fascibus in contionem escendit. Gratum id multitudini spectaculum fuit, summissa sibi esse imperii insignia confessionemque
factam, populi quam consulis maiestatem vimque maiorem
8 esse. Ibi audire iussis, consul laudare fortunam collegæ,
quod liberata patria, in summo honore, pro re publica dimicans, matura gloria necdum se vertente in invidiam, mortem
occubuisset; se superstitem gloriæ suæ ad crimen atque invidiam superesse; ex liberatore patriæ ad Aquilios se Vitel-
9 liosque recidisse. „Nunquamne ergo“ inquit „ulla adeo vobis spectata virtus erit, ut suspicione violari nequeat? Ego me,

illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis regni crimen
subiturum timerem? Ego, si in ipsa arce Capitolioque habitarem, 10
metui me crederem posse a civibus meis? Tam levi momento
mea apud vos fama pendet? Adeone est fundata leviter fides,
ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat? Non obstabunt 11
Publii Valerii ædes libertati vestræ, Quirites; tuta erit vobis
Velia; deferam non in planum modo ædes, sed colli etiam
subiiciam, ut vos supra suspectum me civem habitetis; in Ve-
lia ædificent, quibus melius quam P. Valerio creditur libertas".
Delata confestim materia omnis infra Veliam et, ubi nunc 12
Vicæpotæ est, domus in infimo clivo ædificata. Latæ 8
deinde leges, non solum quæ regni suspicione consulem absol-
verent, sed quæ adeo in contrarium verterent, ut popularem
etiam facerent; inde cognomen factum Publicolæ est. Ante 2
omnes de provocatione adversus magistratus ad populum sa-
crandoque cum bonis capite eius, qui regni occupandi con-
silia inisset, gratæ in vulgus leges fuere. Quas quum solus 3
pertulisset, ut sua unius in his gratia esset, tum demum co-
mitia collegæ subrogando habuit. Creatus Sp. Lucretius 4
consul, qui magno natu, non sufficientibus iam viribus ad
consularia munera obeunda, intra paucos dies moritur. Suf-
fectus in Lucretii locum M. Horatius Pulvillus. Apud quos- 5
dam veteres auctores non invenio Lucretium consulem; Bruto
statim Horatium suggerunt; credo, quia nulla gesta res insig-
nem fecerit consulatum, memoriam intercidisse.

Nondum dedicata erat in Capitolio Iovis ædes; Valerius 6
Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret. Horatio sorte eve-
nit; Publicola ad Veientium bellum profectus. Ægrius, quam 7
dignum erat, tulere Valerii necessarii, dedicationem tam incliti
templi Horatio dari. Id omnibus modis impedire conati,
postquam alia frustra tentata erant, postem iam tenenti con-
suli foedum inter precationem deum nuntium incutiunt, mor-
tuum eius filium esse, funestaque familia dedicare eum tem-
plum non posse. Non crediderit factum, an tantum animo 8
roboris fuerit, nec traditur certum nec interpretatio est fa-

cilis. Nihil aliud ad eum nuntium a proposito aversus, quam ut cadaver efferri iuberet, tenens postem precationem peragit et dedicat templum.

9 Hæc post exactos reges domi militiæque gesta primo
A. u. c. 246. A. Ch. 508. anno. Inde P. Valerius iterum, T. Lucretius consules facti.

9 Iam Tarquinii ad Lartem Porsinnam, Clusinum regem, perfugerant. Ibi miscendo consilium precesque nunc orabant, ne se, oriundos ex Etruscis, eiusdem sanguinis nominisque, egentes
2 exsulare pateretur; nunc monebant etiam, ne orientem morem pellendi reges inultum sineret. Satis libertatem ipsam habere
3 dulcedinis. Nisi, quanta vi civitates eam expetant, tanta regna reges defendant, æquari summa infimis; nihil excelsum, nihil, quod supra cetera emineat, in civitatibus fore; adesse finem
4 regnis, rei inter deos hominesque pulcherrimæ. Porsinna, quum regem esse Romæ, tum Etruscæ gentis regem, amplum
5 Tuscis ratus, Romam infesto exercitu venit. Non unquam alias ante tantus terror senatum invasit; adeo valida res tum Clusina erat magnumque Porsinnæ nomen. Nec hostes modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana plebs metu perculsa, receptis in urbem regibus, vel cum servitute pacem ac-
6 ciperet. Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab senatu data. Annonæ imprimis habita cura, et ad frumentum comparandum missi alii in Volscos, alii Cumas. Salis quoque vendendi arbitrium, quia impenso pretio venibat, in publicum omne sumptum, ademptum privatis; portoriisque et tributo plebes liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos educerent.
7 Itaque hæc indulgentia patrum asperis postmodum rebus in obsidione ac fame adeo concordem civitatem tenuit, ut regium
8 nomen non summi magis quam infimi horrerent, nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis esset, quam tum bene imperando universus senatus fuit.

10 Quum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris demigrant; urbem ipsam sæpiunt præsidiis. Alia muris, alia
2 Tiberi obiecto videbantur tuta; pons sublicius iter pæne ho-

stibus dedit, ni unus vir fuisset, Horatius Cocles; id munimentum illo die fortuna urbis Romanæ habuit. Qui positus 3
forte in statione pontis, quum captum repentino impetu Ianiculum atque inde citatos decurrere hostes vidisset, trepidamque turbam suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans singulos, obsistens obtestansque deum et hominum fidem testabatur, nequicquam deserto præsidio eos fugere; si transitum 4
pontem a tergo reliquissent, iam plus hostium in Palatio Capitolioque quam in Ianiculo fore. Itaque monere, prædicere, ut pontem ferro, igni, quacunque vi possint, interrumpant; se impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti, excepturum. Vadit inde in primum aditum pontis, insignisque in- 5
ter conspecta cedentium pugna terga obversis cominus ad ineundum proelium armis, ipso miraculo audaciæ obstupefecit hostes. Duos tamen cum eo pudor tenuit, Sp. Larcium ac 6
T. Herminium, ambos claros genere factisque. Cum his pri- 7
mam periculi procellam et quod tumultuosissimum pugnæ erat, parumper sustinuit; deinde eos quoque ipsos, exigua parte pontis relicta, revocantibus, qui rescindebant, cedere in tutum coegit. Circumferens inde truces minaciter oculos ad 8
proceres Etruscorum, nunc singulos provocare, nunc increpare omnes: servitia regum superborum, suæ libertatis immemores alienam oppugnatum venire. Cunctati aliquamdiu sunt, dum 9
alius alium, ut proelium incipiant, circumspectant; pudor deinde commovit aciem, et clamore sublato undique in unum hostem tela coniiciunt. Quæ quum in obiecto cuncta scuto hæsissent, 10
neque ille minus obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, iam impetu conabantur detrudere virum, quum simul fragor rupti pontis simul clamor Romanorum, alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum sustinuit. Tum Cocles 11
„Tiberine pater“ inquit, „te sancte precor, hæc arma et hunc militem propitio flumine accipias“. Ita sic armatus in Tiberim desiluit, multisque superincidentibus telis incolumis ad suos tranavit, rem ausus plus famæ habituram ad posteros quam fidei. Grata erga tantam virtutem civitas fuit; statua 12

in comitio posita; agri quantum uno die circumaravit, datum.
13 Privata quoque inter publicos honores studia eminebant; nam in magna inopia pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid, fraudans se ipse victu suo, contulit.

11 Porsinna primo conatu repulsus, consiliis ab oppugnanda urbe ad obsidendam versis, præsidio in Ianiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit, navibus undique accitis
2 et ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut prædatum milites trans flumen per occasiones aliis atque
3 aliis locis traiicerent; brevique adeo infestum omnem Romanum agrum reddidit, ut non cetera solum ex agris, sed pecus quoque omne in urbem compelleretur, neque quisquam extra
4 portas propellere auderet. Hoc tantum licentiæ Etruscis non metu magis quam consilio concessum. Namque Valerius consul intentus in occasionem multos simul et effusos improviso adoriundi, in parvis rebus negligens ultor, gravem se ad
5 maiora vindicem servabat. Itaque ut eliceret prædatores, edicit suis, postero die frequentes porta Esquilina, quæ aversissima ab hoste erat, expellerent pecus, scituros id hostes ratus,
6 quod in obsidione et fame servitia infida transfugerent. Et sciere perfugæ indicio; multoque plures, ut in spem universæ
7 prædæ, flumen traiiciunt. P. Valerius inde T. Herminium cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabina via occultum considere iubet, Sp. Larcium cum expedita iuventute ad portam Collinam stare, donec hostis prætereat; inde se obii-
8 cere, ne sit ad flumen reditus. Consulum alter T. Lucretius porta Nævia cum aliquot manipulis militum egressus; ipse
9 Valerius Cælio monte cohortes delectas educit, hique primi apparuere hosti. Herminius ubi tumultum sensit, concurrit ex insidiis, versisque in Lucretium[1]) Etruscis terga cædit; dextra lævaque, hinc a porta Collina, illinc ab Nævia, redditus cla-
10 mor; ita cæsi in medio prædatores, neque ad pugnam viribus pares et ad fugam sæptis omnibus viis. Finisque ille tam effuse evagandi Etruscis fuit.

[1]) Livius scribere debuit in Valerium.

Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum summa cari- **12**
tate inopia, sedendoque expugnaturum se urbem spem Por-
sinna habebat, quum C. Mucius, adolescens nobilis, cui indig- 2
num videbatur, populum Romanum servientem, quum sub regi-
bus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse, libe-
rum eundem populum ab iisdem Etruscis obsideri, quorum
sæpe exercitus fuderit, — itaque magno audacique aliquo 3
facinore eam indignitatem vindicandam ratus, primo sua sponte
penetrare in hostium castra constituit; dein metuens, ne, si 4
consulum iniussu et ignaris omnibus iret, forte deprehensus
a custodibus Romanis retraheretur ut transfuga, fortuna tum
urbis crimen affirmante, senatum adit. „Transire Tiberim“ 5
inquit, „patres, et intrare, si possim, castra hostium volo, non
prædo nec populationum in vicem ultor; maius, si dii iuvant,
in animo est facinus“. Approbant patres; abdito intra vestem
ferro proficiscitur. Ubi eo venit, in confertissima turba prope 6
regium tribunal constitit. Ibi quum stipendium militibus forte 7
daretur, et scriba cum rege sedens pari fere ornatu multa
ageret, eum milites vulgo adirent, timens sciscitari, uter Por-
sinna esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret, quis
esset, quo temere traxit fortuna facinus, scribam pro rege ob-
truncat. Vadentem inde, qua per trepidam turbam cruento 8
mucrone sibi ipse fecerat viam, quum, concursu ad clamorem
facto, comprehensum regii satellites retraxissent, ante tribunal
regis destitutus, tum quoque inter tantas fortunæ minas me-
tuendus magis quam metuens, „Romanus sum“ inquit „civis; 9
C. Mucium vocant. Hostis hostem occidere volui, nec ad
mortem minus animi est, quam fuit ad cædem; et facere et
pati fortia Romanum est. Nec unus in te ego hos animos 10
gessi; longus post me ordo est idem petentium decus. Pro-
inde in hoc discrimen, si iuvat, accingere, ut in singulas ho-
ras capite dimices tuo, ferrum hostemque in vestibulo habeas
regiæ. Hoc tibi iuventus Romana indicimus bellum. Nul- 11
lam aciem, nullum proelium timueris; uni tibi et cum singulis
res erit“. Quum rex simul ira incensus periculoque conterri- 12

tus circumdari ignes minitabundus iuberet, nisi expromeret
13 propere, quas insidiarum sibi minas per ambages iaceret, „En
tibi“ inquit, „ut sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam gloriam vident“, dextramque accenso ad sacrificium foculo iniicit. Quam quum velut alienato ab sensu torreret animo,
prope attonitus miraculo rex, quum ab sede sua prosiluisset
14 amoverique ab altaribus iuvenem iussisset, „Tu vero abi“ inquit, „in te magis quam in me hostilia ausus. Iuberem macte
virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret; nunc iure
15 belli liberum te, intactum inviolatumque hinc dimitto“. Tunc
Mucius, quasi remunerans meritum, “Quandoquidem“ inquit
„est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me, quod
minis nequisti, trecenti coniuravimus principes iuventutis Ro-
16 manæ, ut in te hac via grassaremur. Mea prima sors fuit;
ceteri, ut cuiusque ceciderit primi, quoad te opportunum fortuna dederit, suo quisque tempore aderunt“.

13 Mucium dimissum, cui postea Scævolæ a clade dextræ
manus cognomen inditum, legati a Porsinna Romam secuti
2 sunt; adeo moverat eum et primi periculi casus, quo nihil se
præter errorem insidiatoris texisset, et subeunda dimicatio
toties, quot coniurati superessent, ut pacis condiciones ultro
3 ferret Romanis. Iactatum in condicionibus nequicquam de
Tarquiniis in regnum restituendis, magis quia id negare ipse
nequiverat Tarquiniis, quam quod negatum iri sibi ab Roma-
4 nis ignoraret. De agro Veientibus restituendo impetratum,
expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Ianiculo præsidium deduci vellent. His condicionibus composita pace, exercitum
5 ab Ianiculo deduxit Porsinna et agro Romano excessit. Patres C.
Mucio virtutis causa trans Tiberim agrum dono dedere, quæ postea
6 sunt Mucia prata appellata. Ergo, ita honorata virtute, feminæ quoque ad publica decora excitatæ, et Cloelia virgo, una
ex obsidibus, quum castra Etruscorum forte haud procul ripa
Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux agminis virginum
inter tela hostium Tiberim tranavit sospitesque omnes Romam
7 ad propinquos restituit. Quod ubi regi nuntiatum est, primo

incensus ira oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem de-
poscendam: alias haud magni facere; deinde in admirationem 8
versus, supra Coclites Muciosque dicere id facinus esse, et
præ se ferre, quemadmodum, si non dedatur obses, pro rupto
foedus se habiturum, sic deditam intactam inviolatamque ad subs
remissurum. Utrinque constitit fides: et Romani pignus pacis ex 9
foedere restituerunt, et apud regem Etruscum non tuta solum,
sed honorata etiam virtus fuit, laudatamque virginem parte
obsidum se donare dixit; ipsa, quos vellet, legeret. Productis 10
omnibus, elegisse impubes dicitur; quod et virginitati decorum
et consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam ætatem po-
tissimum liberari ab hoste, quæ maxime opportuna iniuriæ
esset. Pace redintegrata, Romani novam in femina virtutem 11
novo genere honoris, statua equestri, donavere; in summa
sacra via fuit posita virgo insidens equo.

Huic tam pacatæ profectioni ab urbe regis Etrusci abhor- **14**
rens mos traditus ab antiquis usque ad nostram ætatem
inter cetera sollemnia manet, bona Porsinnæ regis vendendi.
Cuius originem moris necesse est aut inter bellum natam esse 2
neque omissam in pace, aut a mitiore crevisse principio, quam
hic præ se ferat titulus bona hostiliter vendendi. Proximum 3
vero est ex iis, quæ traduntur, Porsinnam discedentem ab
Ianiculo castra opulenta, convecto ex propinquis ac fertilibus
Etruriæ arvis commeatu, Romanis dono dedisse, inopi tum
urbe ab longinqua obsidione; ea deinde, ne populo immisso 4
diriperentur hostiliter, venisse, bonaque Porsinnæ appellata,
gratiam muneris magis significante titulo quam auctionem for-
tunæ regiæ, quæ ne in potestate quidem populi Romani esset.

Omisso Romano bello Porsinna, ne frustra in ea loca 5
exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium Ar-
runtem Ariciam oppugnatum mittit. Primo Aricinos rès nec- 6
opinata perculerat; arcessita deinde auxilia et a Latinis po-
pulis et a Cumis tantum spei fecere, ut acie decernere aude-
rent. Proelio inito, adeo concitato impetu se intulerant Etrusci,
ut funderent ipso incursu Aricinos; Cumanæ cohortes arte 7

adversus vim usæ declinavere paululum, effuseque prælatos
hostes conversis signis ab tergo adortæ sunt. Ita in medio
8 prope iam victores cæsi Etrusci. Pars perexigua, duce
amisso, quia nullum propius perfugium erat, Romam inermes
et fortuna et specie supplicum delati sunt. Ibi benigne ex-
9 cepti divisique in hospitia. Curatis vulneribus, alii profecti
domos, nuntii hospitalium beneficiorum; multos Romæ hospi-
tum urbisque caritas tenuit. His locus ad habitandum datus,
quem deinde Tuscum vicum appellarunt.

15 P. Lucretius inde et P. Valerius Publicola consules facti.
A. u. c. 247. A. Ch. 507. Eo anno postremum legati a Porsinna de reducendo in reg-
num Tarquinio venerunt; quibus quum responsum esset, mis-
surum ad regem senatum legatos, missi confestim honoratissi-
2 mus quisque e patribus. Non quin breviter reddi responsum
potuerit, non recipi reges, ideo potius delectos patrum ad eum
missos, quam legatis eius Romæ daretur responsum, sed ut
in perpetuum mentio eius rei finiretur, neu in tantis mutuis
beneficiis in vicem animi sollicitarentur, quum ille peteret, quod
contra libertatem populi Romani esset, Romani, nisi in perni-
ciem suam faciles esse vellent, negarent, cui nihil negatum
3 vellent. Non in regno populum Romanum, sed in libertate
esse. Ita induxisse in animum, hostibus potius portas quam
regibus patefacere; ea esse vota omnium, ut, qui libertati
4 erit in illa urbe finis, idem urbi sit. Proinde, si salvam esse
5 vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare. Rex vere-
cundia victus „Quando id certum atque obstinatum est“ in-
quit, „neque ego obtundam sæpius eadem nequicquam agendo,
nec Tarquinios spe auxilii, quod nullum in me est, frustrabor.
Alium hinc, seu bello opus est seu quiete, exsilio quærant
6 locum, ne quid meam vobiscum pacem distineat“. Dictis facta
amiciora adiecit; obsidum quod reliquum erat, reddidit; agrum
7 Veientem, foedere ad Ianiculum icto ademptum, restituit. Tar-
quinius, spe omni reditus incisa, exsulatum ad generum Ma-
milium Octavium Tusculum abiit. Romanis pax fida [ita]
cum Porsinna fuit.

Consules M. Valerius, P. Postumius. Eo anno bene pug- **16**
natum cum Sabinis; consules triumpharunt. Maiore inde A. u. c. 249.
mole Sabini bellum parabant. Adversus eos, et ne quid simul A. Ch. 505.
ab Tusculo, unde etsi non apertum, suspectum tamen bellum
erat, repentini periculi oreretur, P. Valerius quartum, T. Lu- A. u. c. 250. A. Ch. 504.
cretius iterum consules facti. Seditio inter belli pacisque auc- 3
tores orta in Sabinis aliquantum inde virium transtulit ad
Romanos. Namque Attus Clausus, cui postea Ap. Claudio 4
fuit Romæ nomen, quum pacis ipse auctor a turbatoribus belli
premeretur nec par factioni esset, a vico Regillo, magna cli-
entium comitatus manu, Romam transfugit. His civitas data 5
agerque trans Anienem; vetus Claudia tribus, additis postea
novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, appellati. Appius
inter patres lectus, haud ita multo post in principum digna-
tionem pervenit. Consules infesto exercitu in agrum Sabinum 6
profecti quum ita vastatione, dein proelio afflixissent opes ho-
stium, ut diu nihil inde rebellionis timere possent, triumphan-
tes Romam redierunt.

P. Valerius, omnium consensu princeps belli pacisque 7
artibus, anno post Agrippa Menenio, P. Postumio consulibus A. u. c. 251. A. Ch. 503.
moritur, gloria ingenti, copiis familiaribus adeo exiguis, ut
funeri sumptus deesset; de publico est datus. Luxere ma-
tronæ ut Brutum. Eodem anno duæ coloniæ Latinæ, Pome- 8
tia et Cora, ad Auruncos deficiunt. Cum Auruncis bellum
initum; fusoque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines
consulibus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pome-
tiam compulsum est. Nec magis post proelium quam in proe- 9
lio cædibus temperatum est: et cæsi aliquanto plures erant
quam capti, et captos passim trucidaverunt; ne ab obsidibus
quidem, qui trecenti accepti numero erant, ira belli abstinuit.
Et hoc anno Romæ triumphatum.

Secuti consules Opiter Verginius, Sp. Cassius Pometiam **17**
primo vi, deinde vineis aliisque operibus oppugnarunt. In A. u. c. 252.
quos Aurunci magis iam inexpiabili odio quam spe aliqua A. Ch. 502.
aut occasione coorti, quum plures igni quam ferro armati ex-

3 cucurrissent, cæde incendioque cuncta complent. Vineis incensis, multis hostium vulneratis et occisis, consulum quoque alterum (sed nomen auctores non adiiciunt) gravi vulnere ex equo
4 deiectum prope interfecerunt. Romam inde male gesta re reditum; inter multos saucios consul spe incerta vitæ relatus. Interiecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus curandis supplendoque exercitui satis esset, quum ira maiore tum
5 viribus etiam auctis Pometiæ arma illata. Et quum, vineis refectis aliaque mole belli, iam in eo esset, ut in muros eva-
6 deret miles, deditio est facta. Ceterum nihilo minus foeda, dedita urbe, quam si capta foret, Aurunci passi; principes securi percussi; sub corona venierunt coloni alii; oppidum di-
7 rutum, ager veniit. Consules magis ob iras graviter ultas quam ob magnitudinem perfecti belli triumpharunt.

18 Insequens annus Postumum Cominium et T. Larcium
A. u. c. 253. consules habuit. Eo anno Romæ, quum per ludos ab Sabi-
A. Ch. 501. norum iuventute per lasciviam scorta raperentur, concursu hominum rixa ac prope proelium fuit, parvaque ex re ad re-
3 bellionem spectare res videbatur. Super belli Latini[1]) metum id quoque accesserat, quod triginta iam coniurasse populos,
4 concitante Octavio Mamilio, satis constabat. In hac tantarum exspectatione rerum sollicita civitate, dictatoris primum creandi mentio orta. Sed nec quibus consulibus, quia ex factione Tarquiniana essent (id quoque enim traditur), parum creditum sit, nec quis primum dictator creatus sit, satis con-
5 stat. Apud veterrimos tamen auctores T. Larcium dictatorem primum, Sp. Cassium magistrum equitum creatos invenio. Consulares legere; ita lex iubebat de dictatore creando lata.
6 Eo magis adducor, ut credam Larcium, qui consularis erat, potius quam M'. Valerium M. filium Volesi nepotem, qui nondum consul fuerat, moderatorem et magistrum consulibus ap-
7 positum; quia, si maxime ex ea familia legi dictatorem vellent, patrem multo potius M. Valerium, spectatæ virtutis et consularem virum, legissent.

---

[1]) Livius scribere debuit Sabini.

Creato dictatore primum Romæ, postquam præferri secu- 8
res viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores
essent ad dicto parendum; neque enim, ut in consulibus, qui
pari potestate essent, alterius auxilium neque provocatio erat
neque ullum usquam nisi in cura parendi auxilium. Sabinis 9
etiam creatus Romæ dictator, eo magis quod propter se crea-
tum crediderant, metum incussit. Itaque legatos de pace
mittunt. Quibus orantibus dictatorem senatumque, ut veniam 10
erroris hominibus adolescentibus darent, responsum, ignosci
adolescentibus posse, senibus non posse, qui bella ex bellis
sererent. Actum tamen est de pace, impetrataque foret, si, 11
quod impensæ factum in bellum erat, præstare Sabini (id enim
postulatum erat) in animum induxissent. Bellum indictum;
tacitæ indutiæ quietum annum tenuere.

Consules Ser. Sulpicius, M'. Tullius; nihil dignum memo- **19**
ria actum; T. Æbutius deinde et C. Vetusius. His consulibus A. u. c. 254. A. Ch. 500.
Fidenæ obsessæ, Crustumeria capta; Præneste ab Latinis ad
Romanos descivit, nec ultra bellum Latinum, gliscens iam per A. u. c. 255. A. Ch. 499.
aliquot annos, dilatum. A. Postumius dictator, T. Æbutius 3
magister equitum, magnis copiis peditum equitumque profecti,
ad lacum Regillum in agro Tusculano agmini hostium occur-
rerunt, et, quia Tarquinios esse in exercitu Latinorum audi- 4
tum est, sustineri ira non potuit, quin extemplo confligerent.
Ergo etiam proelium aliquanto quam cetera gravius atque atro- 5
cius fuit. Non enim duces ad regendam modo consilio rem
affuere, sed suismet ipsi corporibus dimicantes miscuere cer-
tamina, nec quisquam procerum ferme hac aut illa ex acie
sine vulnere præter dictatorem Romanum excessit. In Po- 6
stumium prima in acie suos adhortantem instruentemque Tar-
quinius Superbus, quanquam iam ætate et viribus erat gravior,
equum infestus admisit, ictusque ab latere concursu suorum
receptus in tutum est. Et ad alterum cornu Æbutius magister 7
equitum in Octavium Mamilium impetum dederat; nec fefellit
veniens Tusculanum ducem, contraque et ille concitat equum.
Tantaque vis infestis venientium hastis fuit, ut brachium 8

9 Æbutio traiectum sit, Mamilio pectus percussum. Hunc quidem
in secundam aciem Latini recepere; Æbutius quum saucio
10 brachio tenere telum non posset, pugna excessit. Latinus
dux nihil deterritus vulnere proelium ciet et, quia suos per-
culsos videbat, arcessit cohortem exsulum Romanorum, cui L.
Tarquinii filius præerat. Ea quo maiore pugnabat ira ob
erepta bona patriamque ademptam, pugnam parumper restituit.
20 Referentibus iam pedem ab ea parte Romanis, M. Valerius
Publicolæ frater, conspicatus ferocem iuvenem Tarquinium
ostentantem se in prima exsulum acie, domestica etiam gloria
2 accensus, ut, cuius familiæ decus eiecti reges erant, eiusdem
interfecti forent, subdit calcaria equo et Tarquinium infesto
3 spiculo petit. Tarquinius retro in agmen suorum infenso
cessit hosti; Valerium temere invectum in exsulum aciem ex
transverso quidam adortus transfigit, nec quicquam equitis
vulnere equo retardato, moribundus Romanus, labentibus super
4 corpus armis, ad terram defluxit. Dictator Postumius post-
quam cecidisse talem virum, exsules ferociter citato agmine
5 invehi, suos perculsos cedere animadvertit, cohorti suæ, quam
delectam manum præsidii causa circa se habebat, dat signum,
ut, quem suorum fugientem viderint, pro hoste habeant. Ita
metu ancipiti versi a fuga Romani in hostem et restituta
6 acies. Cohors dictatoris tum primum proelium iniit; integris
7 corporibus animisque fessos adorti exsules cædunt. Ibi alia
inter proceres coorta pugna. Imperator Latinus, ubi cohortem
exsulum a dictatore Romano prope circumventam vidit, ex
subsidiariis manipulos aliquot in primam aciem secum rapit.
8 Hos agmine venientes T. Herminius legatus conspicatus, in-
terque eos insignem veste armisque Mamilium noscitans, tanto
vi maiore quam paulo ante magister equitum cum hostium
9 duce proelium iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occi-
derit Mamilium et ipse inter spoliandum corpus hostis veruto
percussus, quum victor in castra esset relatus, inter primam
10 curationem exspiraverit. Tum ad equites dictator advolat, ob-
testans, ut, fesso iam pedite, descendant ex equis et pugnam

capessant. Dicto paruere; desiliunt ex equis, provolant in
primum et pro antesignanis parmas obiiciunt. Recipit ex- 11
templo animum pedestris acies, postquam iuventutis proceres
æquato genere pugnæ secum partem periculi sustinentes vidit.
Tum demum impulsi Latini perculsaque inclinavit acies.
Equiti admoti equi, ut persequi hostem posset; secuta et pe- 12
destris acies. Ibi nihil nec divinæ nec humanæ opis dictator
prætermittens ædem Castori vovisse fertur ac pronuntiasse
militi præmia, qui primus, qui secundus castra hostium in-
trasset; tantusque ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant 13
hostem Romani, castra caperent. Hoc modo ad lacum Re-
gillum pugnatum est. Dictator et magister equitum trium-
phantes in urbem rediere.

Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit. Consules 21
Q. Cloelius et T. Larcius, inde A. Sempronius et M. Minu- A. u. c. 256-57. A. Ch. 498-97.
cius. His consulibus ædes Saturno dedicata, Saturnalia insti- 2
tutus festus dies. A. deinde Postumius et T. Verginius con- A. u. c. 258. A. Ch. 496.
sules facti. Hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum 3
apud quosdam invenio; A. Postumium, quia collega dubiæ
fidei fuerit, se consulatu abdicasse; dictatorem inde factum.
Tanti errores implicant temporum, aliter apud alios ordinatis 4
magistratibus, ut nec qui consules secundum quos, nec quid
quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo,
sed etiam auctorum digerere possis.

Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. In- 5
signis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. Mortuus A. u. c. 259. A. Ch. 495.
Cumis, quo se post fractas opes Latinorum ad Aristodemum
tyrannum contulerat. Eo nuntio erecti patres, erecta plebes; 6
sed patribus nimis luxuriosa ea fuit lætitia; plebi, cui ad eam
diem summa ope inservitum erat, iniuriæ a primoribus fieri
coepere. Eodem anno Signia colonia, quam rex Tarquinius 7
deduxerat, suppleto numero colonorum iterum deducta est.
Romæ tribus una et viginti factæ. Ædes Mercurii dedicata
est idibus Maiis.

22 Cum Volscorum gente Latino bello neque pax neque
bellum fuerat; nam et Volsci comparaverant auxilia, quæ
mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano esset,
et maturavit Romanus, ne proelio uno cum Latino Volscoque
2 contenderet. Hac ira consules in Volscum agrum legiones
duxere. Volscos consilii poenam non metuentes necopinata
res perculit; armorum immemores obsides dant trecentos
principum a Cora atque Pometia liberos. Ita sine certamine
3 inde abductæ legiones. Nec ita multo post Volscis levatis
metu suum rediit ingenium. Rursus occultum parant bellum,
4 Hernicis in societatem armorum assumptis. Legatos quoque
ad sollicitandum Latium passim dimittunt; sed recens ad Re-
gillum lacum accepta clades Latinos ira odioque eius, quicun-
que arma suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit;
comprehensos Volscos Romam duxere. Ibi traditi consulibus
indicatumque est, Volscos Hernicosque parare bellum Romanis.
5 Relata re ad senatum, adeo fuit gratum patribus, ut et cap-
tivorum sex millia Latinis remitterent et de foedere, quod
prope in perpetuum negatum fuerat, rem ad novos magistra-
6 tus reiicerent. Enimvero tum Latini gaudere facto; pacis
auctores in ingenti gloria esse. Coronam auream Iovi donum
in Capitolium mittunt. Cum legatis donoque, qui captivorum
remissi ad suos fuerant, magna circumfusa multitudo venit.
7 Pergunt domos eorum, apud quem quisque servierant; gratias
agunt liberaliter habiti cultique in calamitate sua; inde ho-
spitia iungunt. Nunquam alias ante publice privatimque Lati-
num nomen Romano imperio coniunctius fuit.

23 Sed et bellum Volscum imminebat et civitas secum ipsa
discors intestino inter patres plebemque flagrabat odio, maxime
2 propter nexos ob æs alienum. Fremebant, se, foris pro liber-
tate et imperio dimicantes, domi a civibus captos et oppres-
sos esse, tutioremque in bello quam in pace et inter hostes
quam inter cives libertatem plebis esse; invidiamque eam sua
3 sponte gliscentem insignis unius calamitas accendit. Magno
natu quidam cum omnium malorum suorum insignibus se in

forum proiecit. Obsita erat squalore vestis, foedior corporis
habitus pallore ac macie perempti; ad hoc promissa barba et 4
capilli efferaverant speciem oris. Noscitabatur tamen in tanta
deformitate, et ordines duxisse aiebant, aliaque militiæ decora
vulgo miserantes eum iactabant; ipse testes honestarum ali-
quot locis pugnarum cicatrices adverso pectore ostentabat.
Sciscitantibus, unde ille habitus, unde deformitas, quum circum- 5
fusa turba esset prope in contionis modum, Sabino bello ait
se militantem, quia propter populationes agri non fructu modo
caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta,
tributum iniquo suo tempore imperatum, æs alienum fecisse.
Id cumulatum usuris primo se agro paterno avitoque exuisse, 6
deinde fortunis aliis; postremo velut tabem pervenisse ad cor-
pus; ductum se ab creditore non in servitium, sed in ergastu-
lum et carnificinam esse. Inde ostentare tergum foedum 7
recentibus vestigiis verberum. Ad hæc visa auditaque clamor
ingens oritur. Non iam foro se tumultus tenet, sed passim
totam urbem pervadit. Nexi vincti solutique se undique in 8
publicum proripiunt, implorant Quiritium fidem. Nullo loco
deest seditionis voluntarius comes; multis passim agminibus
per omnes vias cum clamore in forum curritur. Magno cum 9
periculo suo, qui forte patrum in foro erant, in eam turbam
inciderunt; nec temperatum manibus foret, ni propere con- 10
sules, P. Servilius et Ap. Claudius, ad comprimendam sedi-
tionem intervenissent. At in eos multitudo versa ostentare vincula
sua deformitatemque aliam. Hæc se meritos dicere, expro- 11
brantes suam quisque alius alibi militiam; postulare multo
minaciter magis quam suppliciter, ut senatum vocarent;
curiamque ipsi futuri arbitri moderatoresque publici consilii
circumsistunt. Pauci admodum patrum, quos casus obtulerat, 12
contracti ab consulibus; ceteros metus non curia modo, sed
etiam foro arcebat, nec agi quicquam per infrequentiam
poterat senatus. Tum vero eludi atque extrahi se multitudo 13
putare, et patrum qui abessent, non casu, non metu, sed im-
pediendæ rei causa abesse, et consules ipsos tergiversari, nec

14 dubie ludibrio esse miserias suas. Iam prope erat, ut ne
consulum quidem maiestas coerceret iras hominum, quum in-
certi, morando an veniendo plus periculi contraherent, tandem
in senatum veniunt. Frequentique tandem curia, non modo
inter patres, sed ne inter consules quidem ipsos satis conve-
15 niebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consulari rem
agendam censebat: uno aut altero arrepto, quieturos alios;
Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti quam
frangi putabat quum tutius tum facilius esse.

24 Inter hæc maior alius terror: Latini equites cum tumul-
tuoso advolant nuntio, Volscos infesto exercitu ad urbem
oppugnandam venire. Quæ audita (adeo duas ex una civitate
2 discordia fecerat) longe aliter patres ac plebem affecere. Ex-
sultare gaudio plebes; ultores superbiæ patrum adesse dicere
deos; alius alium confirmare, ne nomina darent: cum omnibus
potius quam solos perituros; patres militarent, patres arma
caperent, ut penes eosdem pericula belli, penes quos præmia
3 essent. At vero curia, mæsta ac trepida ancipiti metu et ab
cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis
populare erat, orare, ut tantis circumventam terroribus ex-
4 pediret rem publicam. Tum consul, misso senatu, in contionem
prodit. Ibi curæ esse patribus ostendit, ut consulatur plebi;
ceterum deliberationi de maxima quidem illa, sed tamen parte
5 civitatis metum pro universa re publica intervenisse; nec posse,
quum hostes prope ad portas essent, bello præverti quicquam,
nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi
mercede prius accepta, arma pro patria non cepisse, neque
patribus satis decorum per metum potius quam postmodo
6 voluntate afflictis civium suorum fortunis consuluisse. Con-
tioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, ne quis civem
Romanum vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis
edendi apud consules potestas fieret, neu quis militis, donec
in castris esset, bona possideret aut venderet, liberos nepotesve
7 eius moraretur. Hoc proposito edicto, et, qui aderant nexi,
profiteri extemplo nomina, et undique ex tota urbe proripientium

se ex privato, quum retinendi ius creditori non esset, con-
cursus in forum, ut sacramento dicerent, fieri. Magna ea 8
manus fuit, neque aliorum magis in Volsco bello virtus atque
opera enituit.

Consul copias contra hostem educit; parvo dirimente intervallo
castra ponit. Proxima inde nocte Volsci, discordia Romana freti, **25**
si qua nocturna transitio proditiove fieri posset, tentant castra.
Sensere vigiles; excitatus exercitus; signo dato concursum est
ad arma; ita frustra id inceptum Volscis fuit. Reliquum noctis 2
utrinque quieti datum. Postero die prima luce Volsci fossis
repletis vallum invadunt. Iamque ab omni parte munimenta 3
vellebantur, quum consul, quanquam cuncti undique et nexi
ante omnes, ut signum daret, clamabant, experiendi animos
militum causa parumper moratus, postquam satis apparebat
ingens ardor, dato tandem ad erumpendum signo militem avi-
dum certaminis emittit. Primo statim incursu pulsi hostes; 4
fugientibus, quoad insequi pedes potuit, terga cæsa; eques
usque ad castra pavidos egit. Mox ipsa castra, legionibus
circumdatis, quum Volscos inde etiam pavor expulisset, capta
direptaque. Postero die ad Suessam Pometiam, quo confu- 5
gerant hostes, legionibus ductis, intra paucos dies oppidum ca-
pitur; captum prædæ datum. Inde paulum recreatus egens
miles; consul cum maxima gloria sua victorem exercitum Ro- 6
mam reducit. Decedentem [Romam] Ecetranorum Volscorum le-
gati, rebus suis timentes post Pometiam captam, adeunt. His
ex senatus consulto data pax, ager ademptus.

Confestim et Sabini Romanos territavere; tumultus enim **26**
fuit verius quam bellum. Nocte in urbem nuntiatum est,
exercitum Sabinum prædabundum ad Anienem amnem perve-
nisse; ibi passim diripi atque incendi villas. Missus extemplo 2
eo cum omnibus copiis equitum A. Postumius, qui dictator
bello Latino fuerat; secutus consul Servilius cum delecta pe-
ditum manu. Plerosque palantes eques circumvenit, nec ad- 3
venienti peditum agmini restitit Sabina legio. Fessi quum

itinere tum populatione nocturna, magna pars in villis repleti cibo vinoque, vix fugæ quod satis esset virium habuere.

4 Nocte una audito perfectoque bello Sabino, postero die, in magna iam spe undique partæ pacis, legati Aurunci senatum adeunt, ni decedatur Volsco agro, bellum indicentes.
5 Cum legatis simul exercitus Auruncorum domo profectus erat; cuius fama haud procul iam ab Aricia visi tanto tumultu concivit Romanos, ut nec consuli ordine patres nec pacatum responsum arma inferentibus arma ipsi capientes dare possent.
6 Ariciam infesto agmine itur; nec procul inde cum Auruncis signa collata, proelioque uno debellatum est.

27 Fusis Auruncis, victor tot intra paucos dies bellis Romanus promissa consulis fidemque senatus exspectabat, quum Appius et insita superbia animo, et ut collegæ vanam faceret fidem, quam asperrime poterat, ius de creditis pecuniis dicere. Deinceps et, qui ante nexi fuerant, creditoribus tradebantur
2 et nectebantur alii. Quod ubi cui militi inciderat, collegam appellabat. Concursus ad Servilium fiebat; illius promissa iactabant; illi exprobrabant sua quisque belli merita cicatricesque acceptas. Postulabant, ut aut referret ad senatum aut [ut]
3 auxilio esset consul civibus suis, imperator militibus. Movebant consulem hæc, sed tergiversari res cogebat; adeo in alteram causam non collega solum præceps erat, sed omnis factio nobilium. Ita medium se gerendo nec plebis vitavit
4 odium nec apud patres gratiam iniit. Patres mollem consulem et ambitiosum rati, plebes fallacem, brevique apparuit
5 adæquasse eum Appii odium. Certamen consulibus inciderat, uter dedicaret Mercurii ædem. Senatus a se rem ad populum reiecit: utri eorum dedicatio iussu populi data esset, eum præesse annonæ, mercatorum collegium instituere, sollemnia
6 pro pontifice iussit suscipere. Populus dedicationem ædis dat M. Lætorio, primi pili centurioni, quod facile appareret non tam ad honorem eius, cui curatio altior fastigio suo data
7 esset, factum quam ad consulum ignominiam. Sævire inde utique consulum alter patresque; sed plebi creverant animi, et

longe alia, quam primo instituerant, via grassabantur. Despe- 8
rato enim consulum senatusque auxilio, quum in ius duci de-
bitorem vidissent, undique convolabant. Neque decretum exau-
diri consulis præ strepitu et clamore poterat, neque, quum
decresset, quisquam obtemperabat. Vi agebatur, metusque 9
omnis et periculum, quum in conspectu consulis singuli a plu-
ribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant. Super 10
hæc timor incessit Sabini belli; delectuque decreto, nemo no-
men dedit, furente Appio et insectante ambitionem collegæ,
qui populari silentio rem publicam proderet et ad id, quod
de credita pecunia ius non dixisset, adiiceret, ut ne delectum
quidem ex senatus consulto haberet: non esse tamen desertam 11
omnino rem publicam neque proiectum consulare imperium; se
unum et suæ et patrum maiestatis vindicem fore. Quum cir- 12
cumstaret quotidiana multitudo licentia accensa, arripi unum
insignem ducem seditionum iussit. Ille quum a lictoribus iam
traheretur, provocavit; nec cessisset provocationi consul, quia
non dubium erat populi iudicium, nisi ægre victa pertinacia
foret consilio magis et auctoritate principum quam populi cla-
more; adeo supererant animi ad sustinendam invidiam. Cre- 13
scere inde malum in dies, non clamoribus modo apertis, sed,
quod multo perniciosius erat, secessione occultisque colloquiis.
Tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neu-
tris, Appius patribus mire gratus.

A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. 28
Tum vero plebs incerta, quales habitura consules esset, coetus A. u. c. 260. A. Ch. 494.
nocturnos, pars Esquiliis, pars in Aventino, facere, ne in foro
subitis trepidaret consiliis et omnia temere ac fortuito ageret.
Eam rem consules rati, ut erat, perniciosam ad patres de- 2
ferunt, sed delatam consulere ordine non licuit; adeo tumul-
tuose excepta est clamoribus undique et indignatione patrum,
si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam eius
consules ad senatum reiicerent. Profecto, si essent in re pub- 3
lica magistratus, nullum futurum fuisse Romæ nisi publicum
consilium; nunc in mille curias contionesque, quum alia [in]

Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia, dispersam et dissi-
4 patam esse rem publicam. Unum hercule virum (id enim plus
esse quam consulem), qualis Ap. Claudius fuerit, momento
5 temporis discussurum illos coetus fuisse. Correpti consules
quum, quid ergo se facere vellent (nihil enim segnius molli-
usve, quam patribus placeat, acturos), percontarentur, decernunt,
ut delectum quam acerrimum habeant; otio lascivire plebem.
6 Dimisso senatu consules in tribunal escendunt; citant nomina-
tim iuniores. Quum ad nomen nemo responderet, circumfusa
multitudo in contionis modum negare, ultra decipi plebem
7 posse; nunquam unum militem habituros, ni præstaretur fides
publica; libertatem unicuique prius reddendam esse quam arma
danda, ut pro patria civibusque, non pro dominis pugnent.
8 Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant, sed eorum,
qui intra parietes curiæ ferociter loquerentur, neminem adesse
invidiæ suæ participem; et apparebat atrox cum plebe certa-
9 men. Prius itaque, quam ultima experirentur, senatum iterum
consulere placuit. Tum vero ad sellas consulum propere con-
volavere minimus quisque natu patrum, abdicare consulatum
iubentes et deponere imperium, ad quod tuendum animus de-
29 esset. Utraque re satis experta, tum demum consules: „Ne
prædictum negetis, patres conscripti, adest ingens seditio.
Postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam increpant, adsint no-
bis habentibus delectum. Acerrimi cuiusque arbitrio, quando
2 ita placet, rem agemus.“ Redeunt in tribunal; citari nomi-
natim unum ex iis, qui in conspectu erant, dedita opera iu-
bent. Quum staret tacitus et circa eum aliquot hominum,
ne forte violaretur, constitisset globus, lictorem ad eum con-
3 sules mittunt. Quo repulso, tum vero indignum facinus esse
clamitantes, qui patrum consulibus aderant, devolant de tribu-
4 nali, ut lictori auxilio essent. Sed ab lictore, nihil aliud quam
prendere prohibito, quum conversus in patres impetus esset,
consulum intercursu rixa sedata est, in qua tamen sine lapide,
sine telo plus clamoris atque irarum quam iniuriæ fuerat.
5 Senatus tumultuose vocatus tumultuosius consulitur, quæstionem

postulantibus iis, qui pulsati fuerant, decernente ferocissimo
quoque non sententiis magis quam clamore et strepitu. Tan- 6
dem quum iræ resedissent, exprobrantibus consulibus, nihilo
plus sanitatis in curia quam in foro esse, ordine consuli coe-
pit. Tres fuere sententiæ. P. Verginius rem non vulgabat; 7
de iis tantum, qui fidem secuti P. Servilii consulis Volsco,
Aurunco Sabinoque militassent bello, agendum censebat.
T. Larcius, non id tempus esse, ut merita tantummodo exsol- 8
verentur; totam plebem ære alieno demersam esse, nec sisti
posse, ni omnibus consulatur; quin, si alia aliorum sit condi-
cio, accendi magis discordiam quam sedari. Ap. Claudius, 9
et natura immitis et efferatus hinc plebis odio, illinc patrum
laudibus, non miseriis ait, sed licentia tantum concitum turba-
rum, et lascivire magis plebem quam sævire. Id adeo malum 10
ex provocatione natum; quippe minas esse consulum, non im-
perium, ubi ad eos, qui una peccaverint, provocare liceat.
„Agedum“ inquit, „dictatorem, a quo provocatio non est, 11
creemus; iam hic, quo nunc omnia ardent, conticiscet furor.
Pulset tum mihi lictorem, qui sciet, ius de tergo vitaque sua 12
penes unum illum esse, cuius maiestatem violarit“.

Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appii sen- 30
tentia; rursus Verginii Larciique exemplo haud salubres; uti-
que Larcii [putabant sententiam], quæ totam fidem tolleret.
Medium maxime et moderatum utroque consilium Verginii
habebatur; sed factione respectuque rerum privatarum, quæ 2
semper offecere officientque publicis consiliis, Appius vicit, ac
prope fuit, ut dictator ille idem crearetur; quæ res utique 3
alienasset plebem periculosissimo tempore, quum Volsci Æqui-
que et Sabini forte una omnes in armis essent. Sed curæ 4
fuit consulibus et senioribus patrum, ut imperii vis vehemens
mansueto permitteretur ingenio: M'. Valerium dictatorem Vo- 5
lesi filium creant. Plebes etsi adversus se creatum dictatorem
videbat, tamen, quum provocationem fratris lege haberet, nihil
ex ea familia triste nec superbum timebat; edictum deinde a 6
dictatore propositum confirmavit animos, Servilii fere consulis

edicto conveniens; sed et homini et potestati melius rati credi,
7 omisso certamine nomina dedere. Quantus nunquam ante
exercitus, legiones decem effectæ; ternæ inde datæ consulibus,
quattuor dictator usus.

8 Nec iam poterat bellum differri. Æqui Latinorum agrum
invaserant. Oratores Latinorum ab senatu petebant, ut aut
mitterent subsidium aut se ipsos tuendorum finium causa ca-
9 pere arma sinerent. Tutius visum est defendi inermes La-
tinos quam pati retractare arma. Vetusius consul missus est;
is finis populationibus fuit. Cessere Æqui campis, locoque
magis quam armis freti summis se iugis montium tutabantur.
10 Alter consul in Volscos profectus, ne et ipse tereret tempus,
vastandis maxime agris hostem ad conferenda propius castra
11 dimicandumque acie excivit. Medio inter castra campo, ante
suum quisque vallum, infestis signis constitere. Multitudine
aliquantum Volsci superabant; itaque effusi et contemptim
12 pugnam iniere. Consul Romanus nec promovit aciem, nec
clamorem reddi passus, defixis pilis stare suos iussit: ubi ad
manum venisset hostis, tum coortos tota vi gladiis rem ge-
13 rere. Volsci cursu et clamore fessi quum se velut stupenti-
bus metu intulissent Romanis, postquam impressionem sensere
ex adverso factam et ante oculos micare gladios, haud secus
quam si in insidias incidissent, turbati vertunt terga; et ne ad
fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in proelium ierant.
14 Romani contra, quia principio pugnæ quieti steterant, vigentes
corporibus, facile adepti fessos et castra impetu ceperunt et
castris exutum hostem Velitras persecuti uno agmine victores
15 cum victis in urbem irrupere; plusque ibi sanguinis promisca
omnium generum cæde quam in ipsa dimicatione factum.
31 Paucis data venia, qui inermes in deditionem venerunt. Dum
hæc in Volscis geruntur, dictator Sabinos, ubi longe plurimum
2 belli fuerat, fundit fugatque exuitque castris. Equitatu immisso
mediam turbaverat hostium aciem, qua, dum se cornua latius
pandunt, parum apte introrsum ordinibus aciem firmaverant;
turbatos pedes invasit. Eodem impetu castra capta debella-

tumque est. Post pugnam ad Regillum lacum non alia illis 3
annis pugna clarior fuit. Dictator triumphans urbem invehitur.
Super solitos honores locus in circo ipsi posterisque ad spec-
taculum datus; sella in eo loco curulis posita. Volscis de- 4
victis Veliternus ager ademptus; Velitras coloni ab urbe missi
et colonia deducta. Cum Æquis post aliquanto pugnatum
est, invito quidem consule, quia loco iniquo subeundum erat
ad hostes; sed milites extrahi rem criminantes, ut dictator, 5
priusquam ipsi redirent in urbem, magistratu abiret irritaque,
sicut ante consulis, promissa eius caderent, perpulere, ut forte
temere in adversos montes agmen erigeret. Id male commis- 6
sum ignavia hostium in bonum vertit, qui, priusquam ad con-
iectum teli veniretur, obstupefacti audacia Romanorum, relictis
castris, quæ munitissimis tenuerant locis, in aversas valles de-
siluere. Ibi satis prædæ et victoria incruenta fuit.

Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum rerum 7
eventu nec patribus nec plebi cura decesserat: tanta quum
gratia tum arte præparaverant feneratores, quæ non modo
plebem, sed ipsum etiam dictatorem frustrarentur. Namque 8
Valerius post Vetusii consulis reditum omnium actionum in
senatu primam habuit pro victore populo, retulitque, quid de
nexis fieri placeret. Quæ quum reiecta relatio esset, „Non 9
placeo“ inquit „concordiæ auctor. Optabitis, mediusfidius,
propediem, ut mei similes Romana plebes patronos habeat.
Quod ad me attinet, neque frustrabor ultra cives meos neque
ipse frustra dictator ero. Discordiæ intestinæ, bellum exter- 10
num fecere, ut hoc magistratu egeret res publica: pax foris
parta est, domi impeditur; privatus potius quam dictator se-
ditioni interero.“ Ita curia egressus dictatura se abdicavit.
Apparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu 11
abisse; itaque velut persoluta fide, quoniam per eum non
stetisset, quin præstaretur, decedentem domum cum favore ac
laudibus prosecuti sunt.

Timor inde patres incessit, ne, si dimissus exercitus foret, **32**
rursus coetus occulti coniurationesque fierent. Itaque quan-

quam per dictatorem delectus habitus esset, tamen, quoniam
in consulum verba iurasset, sacramento teneri militem rati,
per causam renovati ab Æquis belli educi ex urbe legiones
2 iussere. Quo facto maturata est seditio. Et primo agitatum
dicitur de consulum cæde, ut solverentur sacramento; doctos
deinde, nullam scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auc-
tore iniussu consulum in sacrum montem secessisse. (Trans
3 Anienem amnem est, tria ab urbe millia passuum. Ea fre-
quentior fama est quam, cuius Piso auctor est, in Aventinum
4 secessionem factam esse.) Ibi sine ullo duce vallo fossaque
communitis castris, quieti, rem nullam nisi necessariam ad vic-
tum sumendo, per aliquot dies neque lacessiti neque lacessentes
5 sese tenuere. Pavor ingens in urbe, metuque mutuo suspensa
erant omnia. Timere relicta ab suis plebes violentiam patrum;
timere patres residem in urbe plebem, incerti, manere eam
6 an abire mallent. Quamdiu autem tranquillam, quæ seces-
serit, multitudinem fore? quid futurum deinde, si quod exter-
7 num interim bellum exsistat? Nullam profecto nisi in concordia ci-
vium spem reliquam ducere; eam per æqua, per iniqua recon-
8 ciliandam civitati esse. Placuit igitur oratorem ad plebem mitti
Menenium Agrippam, facundum virum et, quod inde oriundus
erat, plebi carum. Is, intromissus in castra, prisco illo dicendi
9 et horrido modo nihil aliud quam hoc narrasse fertur: Tem-
pore, quo in homine non, ut nunc, omnia in unum consenti-
entia, sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo
fuerit, indignatas reliquas partes, sua cura, suo labore ac mi-
nisterio ventri omnia quæri, ventrem in medio quietum nihil
10 aliud quam datis voluptatibus frui; conspirasse inde, ne manus
ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum, nec dentes con-
ficerent. Hac ira, dum ventrem fame domare vellent, ipsa
una membra totumque corpus ad extremam tabem venisse.
11 Inde apparuisse, ventris quoque haud segne ministerium esse,
nec magis ali quam alere eum, reddentem in omnes corporis
partes hunc, quo vivimus vigemusque, divisum pariter in ve-
12 nas, maturum confecto cibo, sanguinem. Comparando hinc,

quam intestina corporis seditio similis esset iræ plebis in patres, flexisse mentes hominum. Agi deinde de concordia coep- 33
tum, concessumque in condiciones, ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset, neve cui patrum capere eum magistratum liceret. Ita tribuni 2
plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. Hi tres collegas sibi creaverunt. In his Sicinium fuisse, seditionis auctorem; de duobus, qui fuerint, minus convenit. Sunt, qui duos tan- 3
tum in sacro monte creatos tribunos esse dicant ibique sacratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Cominius A. u. c. 261. A. Ch. 493.
consulatum inierant. His consulibus cum Latinis populis ic- 4
tum foedus. Ad id feriendum consul alter Romæ mansit; alter ad Volscum bellum missus Antiates Volscos fundit fugatque; compulsos in oppidum Longulam persecutus moenibus potitur. Inde protinus Poluscam, item Volscorum, cepit; tum 5
magna vi adortus est Coriolos. Erat tum in castris inter primores iuvenum Cn. Marcius, adolescens et consilio et manu promptus, cui cognomen postea Coriolano fuit. Quum subito 6
exercitum Romanum Coriolos obsidentem atque in oppidanos, quos intus clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecus imminentis belli, Volscæ legiones, profectæ ab Antio, invasissent, eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, forte in statione Marcius fuit. Is cum delecta militum manu non 7
modo impetum erumpentium retudit, sed per patentem portam ferox irrupit in proxima urbis, cædeque facta, ignem temere arreptum imminentibus muro ædificiis iniecit. Clamor inde 8
oppidanorum mixtus muliebri puerilique ploratu ad terrorem, ut solet, primum orto et Romanis auxit animum et turbavit Volscos, utpote capta urbe, cui ad ferendam opem venerant. Ita fusi Volsci Antiates, Corioli oppidum captum; tantumque 9
sua laude obstitit famæ consulis Marcius, ut, nisi foedus cum Latinis, columma aenea insculptum, monumento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominium bellum gessisse cum Volscis, memoria cessisset.

10 Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni vita
pariter patribus ac plebi carus, post secessionem carior plebi
11 factus. Huic interpreti arbitroque concordiæ civium, legato
patrum ad plebem, reductori plebis Romanæ in urbem sump-
tus funeri defuit; extulit eum plebs sextantibus collatis in
capita.

34 Consules deinde T. Geganius, P. Minucius facti. Eo
A. u. c. 262. A. Ch. 492. anno quum et foris quieta omnia a bello essent et domi sanata
2 discordia, aliud multo gravius malum civitatem invasit, caritas
primum annonæ ex incultis per secessionem plebis agris, fames
3 deinde, qualis esse clausis solet. Ventumque ad interitum servi-
tiorum utique et plebis esset, ni consules providissent, dimissis
passim ad frumentum coemendum, non in Etruriam modo
dextris ab Ostia littoribus, lævoque per Volscos mari usque
ad Cumas, sed [quæsitum] in Siciliam quoque; adeo finitimo-
4 rum odia longinquis coegerant indigere auxiliis. Frumentum
Cumis quum coemptum esset, naves pro bonis Tarquiniorum
ab Aristodemo tyranno, qui heres erat, retentæ sunt; in Vol-
scis Pomptinoque ne emi quidem potuit; periculum quoque ab
5 impetu hominum ipsis frumentatoribus fuit; ex Tuscis frumen-
tum Tiberi venit; eo sustentata est plebs. Incommodo bello
in tam artis commeatibus vexati forent, ni Volscos iam mo-
6 ventes arma pestilentia ingens invasisset. Ea clade conterritis
hostium animis, ut etiam, ubi ea remisisset, terrore aliquo
tenerentur, et Velitris auxere numerum colonorum Romani, et
Norbam in montes novam coloniam, quæ arx in Pomptino
esset, miserunt.

7 M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna
A. u. c. 263. A. Ch. 491. vis frumenti ex Sicilia advecta, agitatumque in senatu, quanti
8 plebi daretur. Multi venisse tempus premendæ plebis putabant
recuperandique iura, quæ extorta secessione ac vi patribus
essent. Imprimis Marcius Coriolanus, hostis tribuniciæ pote-
9 statis, „Si annonam" inquit „veterem volunt, ius pristinum
reddant patribus. Cur ego plebeios magistratus, cur Sicinium
potentem video, sub iugum missus, tanquam ab latronibus

redemptus? Egone has indignitates diutius patiar quam ne- 10
cesse est? Tarquinium regem qui non tulerim, Sicinium feram?
Secedat nunc; avocet plebem; patet via in sacrum montem
aliosque colles; rapiant frumenta ex agris nostris, quemadmo-
dum tertio anno rapuere. Fruantur annona, quam furore suo
fecere. Audeo dicere, hoc malo domitos ipsos potius cultores 11
agrorum fore, quam ut armati per secessionem coli prohibeant."
Haud tam facile dictu est, faciendumne fuerit, quam potuisse 12
arbitror fieri, ut condicionibus laxandi annonam et tribuniciam
potestatem et omnia invitis iura imposita patres demerent sibi.
Et senatui nimis atrox visa sententia est et plebem ira prope **35**
armavit. Fame se iam sicut hostes peti, cibo victuque frau-
dari; peregrinum frumentum, quæ sola alimenta ex insperato
fortuna dederit, ab ore rapi, nisi Cn. Marcio vincti dedan-
tur tribuni, nisi de tergo plebis Romanæ satisfiat; eum sibi
carnificem novum exortum, qui aut mori aut servire iubeat.
In exeuntem e curia impetus factus esset, ni peropportune 2
tribuni diem dixissent. Ibi ira est suppressa; se iudicem
quisque, se dominum vitæ necisque inimici factum videbat.
Contemptim primo Marcius audiebat minas tribunicias: auxilii, 3
non poenæ ius datum illi potestati, plebisque, non patrum
tribunos esse. Sed adeo infensa erat coorta plebs, ut unius
poena defungendum esset patribus. Restiterunt tamen adversa 4
invidia, usique sunt qua suis quisque, qua totius ordinis vi-
ribus. Ac primo tentata res est, si, dispositis clientibus,
absterrendo singulos a coitionibus consiliisque disiicere rem
possent. Universi deinde processere (quicquid erat patrum, reos 5
diceres) precibus plebem exposcentes, unum sibi civem, unum
senatorem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente do-
narent. Ipse quum die dicta non adesset, perseveratum in ira 6
est. Damnatus absens in Volscos exsulatum abiit, minitans
patriæ hostilesque iam tum spiritus gerens.

Venientem Volsci benigne excepere, benigniusque in dies
colebant, quo maior ira in suos eminebat, crebræque nunc
querelæ, nunc minæ percipiebantur. Hospitio utebatur Attii 7

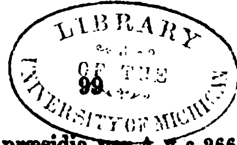
Tullii. Longe is tum princeps Volsci nominis erat Romanis-
que semper infestus. Ita quum alterum vetus odium, alterum
ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello.
8 Haud facile credebant plebem suam impelli posse, ut toties
infeliciter tentata arma caperent: multis sæpe bellis, pestilentia
postremo amissa iuventute fractos spiritus esse; arte agendum
in exoleto iam vetustate odio, ut recenti aliqua ira exacer-
barentur animi.

36 Ludi forte ex instauratione magni Romæ parabantur.
Instaurandi hæc causa fuerat. Ludis mane servum quidam
pater familiæ, nondum commisso spectaculo, sub furca cæsum
medio egerat circo; coepti inde ludi, velut ea res nihil ad
2 religionem pertinuisset. Haud ita multo post Tito Latinio,
de plebe homini, somnium fuit; visus Iuppiter dicere, sibi
ludis præsultatorem displicuisse; nisi magnifice instaurarentur
ii ludi, periculum urbi fore; iret et ea consulibus nuntiaret.
3 Quanquam haud sane liber erat religione animus, verecundia
tamen maiestatis magistratuum timorem vicit, ne in ora ho-
4 minum pro ludibrio abiret. Magno illi ea cunctatio stetit;
filium namque intra paucos dies amisit. Cuius repentinæ
cladis ne causa dubia esset, ægro animi eadem illa in somnis
obversata species visa est rogitare, satin' magnam spreti nu-
minis haberet mercedem; maiorem instare, ni eat propere ac
5 nuntiet consulibus. Iam præsentior res erat. Cunctantem
tamen ac prolatantem ingens vis morbi adorta est debilitate
6 subita. Tunc enimvero deorum ira admonuit. Fessus igitur
malis præteritis instantibusque, consilio propinquorum adhibito,
quum visa atque audita et obversatum toties somno Iovem,
minas irasque cælestes repræsentatas casibus suis exposuisset,
consensu inde haud dubio omnium, qui aderant, in forum ad
7 consules lectica defertur. Inde in curiam iussu consulum
delatus, eadem illa quum patribus ingenti omnium admiratione
enarrasset, ecce aliud miraculum: qui captus omnibus membris
delatus in curiam esset, eum, functum officio, pedibus suis do-
mum redisse, traditum memoriæ est.

Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus decrevit. Ad 37
eos ludos auctore Attio Tullio vis magna Volscorum venit.
Priusquam committerentur ludi, Tullius, ut domi compositum 2
cum Marcio fuerat, ad consules venit; dicit esse, quæ secreto
agere de re publica velit. Arbitris remotis, „Invitus“ inquit, 3
„quod sequius sit, de meis civibus loquor. Non tamen ad-
missum quicquam ab iis criminatum venio, sed cautum, ne
admittant. Nimio plus, quam velim, nostrorum ingenia sunt 4
mobilia. Multis id cladibus sensimus, quippe qui non nostro 5
merito, sed vestra patientia incolumes simus. Magna hic nunc
Volscorum multitudo est; ludi sunt; spectaculo intenta civitas
erit. Memini, quid per eandem occasionem ab Sabinorum 6
iuventute in hac urbe commissum sit; horret animus, ne quid
inconsulte ac temere fiat. Hæc nostra vestraque causa prius
dicenda vobis, consules, ratus sum. Quod ad me attinet, ex- 7
templo hinc domum abire in animo est, ne cuius facti dictive
contagione præsens violer.“ Hæc locutus abiit. Consules 8
quum ad patres rem dubiam sub auctore certo detulissent,
auctor magis, ut fit, quam res ad præcavendum vel ex super-
vacuo movit, factoque senatus consulto, ut urbem excederent
Volsci, præcones dimittuntur, qui omnes eos proficisci ante
noctem iuberent. Ingens pavor primo discurrentes ad suas 9
res tollendas in hospitia perculit; proficiscentibus deinde in-
dignatio oborta, se ut consceleratos contaminatosque ab ludis,
festis diebus, coetu quodam modo hominum deorumque abactos
esse. Quum prope continuato agmine irent, prægressus Tullius 38
ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, primores eorum ex-
cipiens querendo indignandoque, et eos ipsos, sedulo audientes
secunda iræ verba, et per eos multitudinem aliam in subiectum
viæ campum deduxit. Ibi in contionis modum orationem 2
exorsus adversus veteres populi Romani iniurias cladesque gentis
Volscorum, „Ut omnia“ inquit „obliviscamini alia, hodiernam
hanc contumeliam quo tandem animo fertis, qua per nostram
ignominiam ludos commisere? An non sensistis, triumphatum 3
hodie de vobis esse? vos omnibus, civibus, peregrinis, tot

finitimis populis, spectaculo abeuntes fuisse? vestras coniuges,
4 vestros liberos traductos per ora hominum? Quid eos, qui
audivere vocem praeconis, quid, qui nos videre abeuntes, quid
eos, qui huic ignominioso agmini fuere obvii, existimasse
putatis, nisi aliquod profecto nefas esse, quo, si intersimus
spectaculo, violaturi simus ludos piaculumque merituri; ideo
5 nos ab sede piorum, coetu concilioque abigi? Quid deinde?
illud non succurrit, vivere nos, quod maturarimus proficisci?
si hoc profectio et non fuga est. Et hanc urbem vos non
hostium ducitis, ubi si unum diem morati essetis, moriendum
omnibus fuit? Bellum vobis indictum est, magno eorum malo,
6 qui indixere, si viri estis." Ita et sua sponte irarum pleni et
incitati domos inde digressi sunt, instigandoque suos quisque
populos effecere, ut omne Volscum nomen deficeret.

39 Imperatores ad id bellum de omnium populorum sententia
lecti Attius Tullius et Cn. Marcius exsul Romanus, in quo ali-
2 quanto plus spei repositum. Quam spem nequaquam fefellit, ut
facile appareret, ducibus validiorem quam exercitu rem Roma-
nam esse. Circeios profectus primum colonos inde Romanos
3 expulit liberamque eam urbem Volscis tradidit; inde in Lati-
nam viam transversis tramitibus transgressus Satricum, Lon-
gulam, Poluscam, Coriolos, novella haec Romanis oppida
4 ademit; inde Lavinium recepit; tum deinceps Corbionem,
5 Vitelliam, Trebium, Lavicos, Pedum cepit. Postremum ad
urbem a Pedo ducit, et ad fossas Cluilias quinque ab urbe
millia passuum castris positis, populatur inde agrum Romanum,
6 custodibus inter populatores missis, qui patriciorum agros in-
tactos servarent, sive infensus plebi magis sive ut discordia
7 inde inter patres plebemque oreretur. Quae profecto orta es-
set (adeo tribuni iam ferocem per se plebem criminando in
primores civitatis instigabant); sed externus timor, maximum
concordiae vinculum, quamvis suspectos infensosque inter se
8 iungebat animos. Id modo non conveniebat, quod senatus
consulesque nusquam alibi spem quam in armis ponebant,
9 plebes omnia quam bellum malebat. Sp. Nautius iam et Sex.



Furius consules erant. Eos recensentes legiones, præsidia per A. u. c. 266.
muros aliaque, in quibus stationes vigiliasque esse placuerat, A. Ch. 488.
loca distribuentes, multitudo ingens pacem poscentium primum
seditioso clamore conterruit, deinde vocare senatum, referre
de legatis ad Cn. Marcium mittendis coegit. Acceperunt re- 10
lationem patres, postquam apparuit labare plebis animos;
missique de pace ad Marcium oratores atrox responsum re-
tulerunt: si Volscis ager redderetur, posse agi de pace; si 11
præda belli per otium frui velint, memorem se et civium
iniuriæ et hospitum beneficii annisurum, ut appareat exsilio
sibi irritatos, non fractos animos esse. Iterum deinde iidem 12
missi non recipiuntur in castra. Sacerdotes quoque suis in-
signibus velatos isse supplices ad castra hostium, traditum est;
nihilo magis quam legatos flexisse animum. Tum matronæ **40**
ad Veturiam matrem Coriolani Volumniamque uxorem fre-
quentes coeunt. Id publicum consilium an muliebris timor
fuerit, parum invenio; pervicere certe, ut et Veturia, magno 2
natu mulier, et Volumnia duos parvos ex Marcio ferens filios
secum in castra hostium irent, et, quoniam armis viri defen-
dere urbem non possent, mulieres precibus lacrimisque defen-
derent. Ubi ad castra ventum est nuntiatumque Coriolano 3
est, adesse ingens mulierum agmen, primo, ut qui nec publica
maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta offusa oculis
animoque religione motus esset, multo obstinatior adversus
lacrimas muliebres erat; dein familiarium quidam, qui insignem 4
mæstitia inter ceteras cognoverat Veturiam, inter nurum ne-
potesque stantem, „Nisi me frustrantur" inquit „oculi, mater
tibi coniuxque et liberi adsunt." Coriolanus prope ut amens 5
consternatus ab sede sua quum ferret matri obviæ complexum,
mulier in iram ex precibus versa „Sine, priusquam complexum
accipio, ,sciam" inquit, „ad hostem an ad filium venerim, cap-
tiva materne in castris tuis sim. In hoc me longa vita et 6
infelix senecta traxit, ut exsulem te, deinde hostem viderem?
Potuisti populari hanc terram, quæ te genuit atque aluit? Non 7
tibi, quamvis infesto animo et minaci perveneras, ingredienti

fines ira cecidit? Non, quum in conspectu Roma fuit, suc-
currit: Intra illa moenia domus ac penates mei sunt, mater,
8 coniux liberique? Ergo ego nisi peperissem, Roma non oppug-
naretur; nisi filium haberem, libera in libera patria mortua
essem. Sed ego nihil iam pati nec tibi turpius nec mihi
9 miserius possum, nec, ut sim miserrima, diu futura sum; de
his videris, quos, si pergis, aut immatura mors aut longa
servitus manet.“ Uxor deinde ac liberi amplexi, fletusque ab
omni turba mulierum ortus et comploratio sui patriæque fre-
10 gere tandem virum. Complexus inde suos dimittit; ipse retro
ab urbe castra movit. Abductis deinde legionibus ex agro
Romano, invidia rei oppressum perisse tradunt, alii alio leto.
Apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad senec-
11 tutem vixisse eundem invenio; refert certe, hanc sæpe eum
exacta ætate usurpasse vocem, multo miserius seni exsilium
esse. Non inviderunt laude sua mulieribus viri Romani (adeo
12 sine obtrectatione gloriæ alienæ vivebatur), monumentoque
quod esset, templum Fortunæ muliebri ædificatum dedicatum-
que est.

Rediere deinde Volsci, adiunctis Æquis, in agrum Roma-
num; sed Æqui Attium Tullium haud ultra tulere ducem.
13 Hinc ex certamine, Volsci Æquine imperatorem coniuncto
exercitui darent, seditio, deinde atrox proelium ortum. Ibi for-
tuna populi Romani duos hostium exercitus haud minus per-
nicioso quam pertinaci certamine confecit.

14 Consules T. Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Volsci,
A. u. c. 267. A. Ch. 487. Aquilio Hernici (nam ii quoque in armis erant) provincia
evenit. Eo anno Hernici devicti; cum Volscis æquo Marte
discessum est.

41 Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius consules facti.
A. u. c. 268. A. Ch. 486. Cum Hernicis foedus ictum; agri partes duæ ademptæ. Inde
dimidium Latinis, dimidium plebi divisurus consul Cassius
2 erat. Adiiciebat huic muneri agri aliquantum, quem publi-
cum possideri a privatis criminabatur. Id multos quidem
patrum, ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat;

sed et publica patribus sollicitudo inerat, largitione consulem
periculosas libertati opes struere. Tum primum lex agraria 3
promulgata est, nunquam deinde usque ad hanc memoriam
sine maximis motibus rerum agitata. Consul alter largitioni 4
resistebat, auctoribus patribus nec omni plebe adversante,
quæ primo coeperat fastidire munus vulgatum: a civibus isse
in socios; sæpe deinde et Verginium consulem in contionibus 5
velut vaticinantem audiebat, pestilens collegæ munus esse;
agros illos servitutem iis, qui acceperint, laturos; regno viam
fieri. Quid ita enim assumi socios et nomen Latinum? Quid 6
attinuisse, Hernicis, paulo ante hostibus, capti agri partem
tertiam reddi, nisi ut eæ gentes pro Coriolano duce Cassium
habeant? Popularis iam esse dissuasor et intercessor legis 7
agrariæ coeperat. Uterque deinde consul certatim plebi in-
dulgere. Verginius dicere, passurum se assignari agros, dum
ne cui nisi civi Romano assignentur; Cassius, quia in agraria 8
largitione ambitiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut
alio munere sibi reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo
frumento pecuniam acceptam retribui populo. Id vero haud 9
secus quam præsentem mercedem regni aspernata plebes;
adeo propter suspicionem insitam regni, velut abundarent om-
nia, munera eius in animis hominum respuebantur. Quem, 10
ubi primum magistratu abiit, damnatum necatumque constat.
Sunt, qui patrem auctorem eius supplicii ferant: eum, cognita
domi causa, verberasse ac necasse peculiumque filii Cereri
consecravisse; signum inde factum esse et inscriptum: „ex
Cassia familia datum.“ Invenio apud quosdam, idque pro- 11
pius fidem est, a quæstoribus Cæsone Fabio et L. Valerio
diem dictam perduellionis, damnatumque populi iudicio, dirutas
publice ædes. Ea est area ante Telluris ædem. Ceterum, 12
sive illud domesticum sive publicum fuit iudicium, damnatur
Servio Cornelio, Q. Fabio consulibus. A. u. c. 269. A. Ch. 485.

42 Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. Dulcedo
agrariæ legis ipsa per se, dempto auctore, subibat animos,
accensaque ea cupiditas est malignitate patrum, qui, devictis

2 eo anno Volscis Æquisque, militem præda fraudavere. Quic-
quid captum ex hostibus est, vendidit Fabius consul ac redegit
in publicum.

Invisum erat Fabium nomen plebi propter novissimum
A. u. c. 270. A. Ch. 484. consulem; tenuere tamen patres, ut cum L. Æmilio Cæso
3 Fabius consul crearetur. Eo infestior facta plebes seditione
domestica bellum externum excivit. Bello deinde civiles dis-
cordiæ intermissæ; uno animo patres ac plebs rebellantes Vol-
4 scos et Æquos duce Æmilio prospera pugna vicere. Plus
tamen hostium fuga quam proelium absumpsit; adeo pertina-
5 citer fusos insecuti sunt equites. Castoris ædes eodem anno
idibus Quintilibus dedicata est; vota erat Latino bello a Postu-
mio dictatore; filius eius, duumvir ad id ipsum creatus, dedi-
6 cavit. Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariæ legis
animi plebis. Tribuni plebis popularem potestatem lege po-
pulari celebrabant; patres, satis superque gratuiti furoris in
multitudine credentes esse, largitiones temeritatisque invitamenta
horrebant. Acerrimi patribus duces ad resistendum consules
7 fuere. Ea igitur pars rei publicæ vicit, nec in præsens modo,
A. u. c. 271. A. Ch. 483. sed in venientem etiam annum M. Fabium, Cæsonis fratrem,
et magis invisum alterum plebi accusatione Sp. Cassii, L.
Valerium, consules dedit.

8 Certatum eo quoque anno cum tribunis est. Vana lex
vanique legis auctores iactando irritum munus facti. Fabium
inde nomen ingens post tres continuos consulatus unoque velut
tenore omnes expertos tribuniciis certaminibus habitum; itaque,
9 ut bene locatus, mansit in ea familia aliquamdiu honos. Bel-
lum inde Veiens initum, et Volsci rebellarunt; sed ad bella
externa prope supererant vires, abutebanturque iis inter semet
10 ipsos certando. Accessere ad ægras iam omnium mentes
prodigia cælestia, prope quotidianas in urbe agrisque osten-
tantia minas; motique ira numinis causam nullam aliam vates
canebant, publice privatimque nunc extis nunc per aves con-
11 sulti, quam haud rite sacra fieri; qui terrores tandem eo

evasere, ut Oppia virgo Vestalis damnata incesti poenas
dederit.

Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti. Eo anno 43
non segnior discordia domi et bellum foris atrocius fuit. Ab A. u. c. 272. A. Ch. 482.
Æquis arma sumpta; Veientes agrum quoque Romanorum
populantes inierunt. Quorum bellorum crescente cura, Cæso A. u. c. 273. A. Ch. 481.
Fabius et Sp. Furius consules fiunt. Ortonam, Latinam urbem, 2
Æqui oppugnabant; Veientes, pleni iam populationum, Romam
ipsam se oppugnaturos minabantur. Qui terrores quum com- 3
pescere deberent, auxere insuper animos plebis, redibatque
non sua sponte plebi mos detrectandi militiam, sed Sp. Lici-
nius tribunus plebis, venisse tempus ratus per ultimam neces-
sitatem legis agrariæ patribus iniungendæ, susceperat rem mili-
tarem impediendam. Ceterum tota invidia tribuniciæ potestatis 4
versa in auctorem est, nec in eum consules acrius quam ip-
sius collegæ coorti sunt, auxilioque eorum delectum consules
habent. Ad duo simul bella exercitus scribitur; ducendus 5
Fabio in Veientes, in Æquos Furio datur. Et in Æquis
quidem nihil dignum memoria gestum est; Fabio aliquanto 6
plus negotii cum civibus quam cum hostibus fuit. Unus ille
vir, ipse consul, rem publicam sustinuit, quam exercitus odio
consulis, quantum in se fuit, prodebat. Nam quum consul 7
præter ceteras imperatorias artes, quas parando gerendoque
bello edidit plurimas, ita instruxisset aciem, ut solo equitatu
emisso exercitum hostium funderet, insequi fusos pedes noluit;
nec illos, [et] si non adhortatio invisi ducis, suum saltem 8
flagitium et publicum in præsentia dedecus, postmodo pericu-
lum, si animus hosti redisset, cogere potuit gradum accelerare
aut, si aliud nihil, stare instructos. Iniussu signa referunt, 9
mæstique (crederes victos), exsecrantes nunc imperatorem nunc
navatam ab equite operam, redeunt in castra. Nec huic tam 10
pestilenti exemplo remedia ulla ab imperatore quæsita sunt;
adeo excellentibus ingeniis citius defuerit ars, qua civem re-
gant, quam qua hostem superent. Consul Romam rediit non 11
tam belli gloria aucta quam irritato exacerbatoque in se mi-

litum odio. Obtinuere tamen patres, ut in Fabia gente con-
sulatus maneret. M. Fabium consulem creant; Fabio collega
Gnæus Manlius datur.

44 Et hic annus tribunum auctorem legis agrariæ habuit.
A. u. c. 274. A. Ch. 480. Tib. Pontificius fuit. Is eandem viam, velut processisset Sp.
2 Licinio, ingressus delectum paulisper impediit. Perturbatis
iterum patribus, Appius Claudius victam tribuniciam potesta-
tem dicere priore anno, in præsentia re, exemplo in perpetuum,
3 quando inventum sit, suis ipsam viribus dissolvi. Neque enim
unquam defuturum, qui et ex collega victoriam sibi et gratiam
melioris partis bono publico velit quæsitam; et plures, si plu-
ribus opus sit, tribunos ad auxilium consulum paratos fore,
4 et unum vel adversus omnes satis esse. Darent modo et con-
sules et primores patrum operam, ut, si minus omnes, aliquos
5 tamen ex tribunis rei publicæ ac senatui conciliarent. Præ-
ceptis Appii moniti patres et universi comiter ac benigne tri-
bunos appellare, et consulares, ut cuique eorum privatim
aliquid iuris adversus singulos erat, partim gratia, partim auc-
toritate obtinuere, ut tribuniciæ potestatis vires salubres vellent
6 rei publicæ esse, novemque[1]) tribunorum adversus unum mo-
ratorem publici commodi auxilio delectum consules habent.

7 Inde ad Veiens bellum profecti, quo undique ex Etruria
auxilia convenerant, non tam Veientium gratia concitata, quam
quod in spem ventum erat, discordia intestina dissolvi rem Ro-
8 manam posse. Principesque in omnium Etruriæ populorum
conciliis fremebant, æternas opes esse Romanas, nisi inter se-
met ipsi seditionibus sæviant; id unum venenum, eam labem
civitatibus opulentis repertam, ut magna imperia mortalia es-
9 sent. Diu sustentatum id malum, partim patrum consiliis,
partim patientia plebis, iam ad extrema venisse. Duas civi-
tates ex una factas; suos cuique parti magistratus, suas leges
10 esse. Primum in delectibus sævire solitos, eosdem in bello
tamen paruisse ducibus. Qualicunque urbis statu, manente
disciplina militari, sisti potuisse; iam non parendi magistra-
tibus morem in castra quoque Romanum militem sequi.

[1]) Livius scribere debuit quattuorque.

Proximo bello in ipsa acie, in ipso certamine, consensu exer- 11
citus traditam ultro victoriam victis Æquis[1]), signa deserta, im-
peratorem in acie relictum, iniussu in castra reditum. Pro- 12
fecto, si instetur, suo milite vinci Romam posse. Nihil aliud
opus esse quam indici ostendique bellum; cetera sua sponte
fata et deos gesturos. Hæ spes Etruscos armaverant, multis
in vicem casibus victos victoresque. Consules quoque Ro- **45**
mani nihil præterea aliud quam suas vires, sua arma horre-
bant; memoria pessimi proximo bello exempli terrebat, ne
rem committerent eo, ubi duæ simul acies timendæ essent.
Itaque castris se tenebant, tam ancipiti periculo aversi: diem 2
tempusque forsitan ipsum leniturum iras sanitatemque animis
allaturum. Veiens hostis Etruscique eo magis præpropere 3
agere; lacessere ad pugnam primo obequitando castris provo-
candoque, postremo, ut nihil movebant, qua consules ipsos,
qua exercitum increpando: simulationem intestinæ discordiæ 4
remedium timoris inventum, et consules magis non confidere
quam non credere suis militibus; novum seditonis genus, si-
lentium otiumque inter armatos. Ad hæc in novitatem gene-
ris originisque qua falsa, qua vera iacere. Hæc quum sub ipso 5
vallo portisque streperent, haud ægre consules pati; at impe-
ritæ multitudini nunc indignatio, nunc pudor pectora versare
et ab intestinis avertere malis: nolle inultos hostes, nolle suc-
cessum non patribus, non consulibus; externa et domestica
odia certare in animis. Tandem superant externa; adeo su- 6
perbe insolenterque hostis eludebat. Frequentes in prætorium
conveniunt; poscunt pugnam, postulant, ut signum detur. Con- 7
sules velut deliberabundi capita conferunt, diu colloquuntur.
Pugnare cupiebant, sed retro revocanda et abdenda cupiditas
erat, ut adversando remorandoque incitato semel militi adde-
rent impetum. Redditur responsum, immaturam rem agi; non- 8
dum tempus pugnæ esse; castris se tenerent. Edicunt inde,
ut abstineant pugna: si quis iniussu pugnaverit, ut in hostem
animadversuros. Ita dimissis, quo minus consules velle cre- 9
dunt, crescit ardor pugnandi. Accendunt insuper hostes fero-

[1]) Livius hic et c. 46, 1. scribere debuit V e i e n t i b u s et cum V e i e n t i b u s.

cius multo, ut statuisse non pugnare consules cognitum est:
10 quippe impune se insultaturos; non credi militi arma; rem ad
ultimum seditionis erupturam, finemque venisse Romano im-
perio. His freti occursant portis, ingerunt probra; ægre abs-
11 tinent, quin castra oppugnent. Enimvero non ultra contumeliam
pati Romanus posse; totis castris undique ad consules curritur;
non iam sensim, ut ante, per centurionum principes postulant,
sed passim omnes clamoribus agunt. Matura res erat; tergi-
12 versantur tamen. Fabius deinde, ad crescentem tumultum iam
metu seditionis collega concedente, quum silentium classico
fecisset: „Ego istos, Cn. Manli, posse vincere scio; velle ne
13 scirem, ipsi fecerunt. Itaque certum atque decretum est non
dare signum, nisi victores se redituros ex hac pugna iurant.
Consulem Romanum miles semel in acie fefellit; deos nunquam
fallet". Centurio erat M. Flavoleius, inter primores pugnæ
14 flagitator. „Victor" inquit, „M. Fabi, revertar ex acie;" si
fallat, Iovem patrem Gradivumque Martem aliosque iratos in-
vocat deos. Idem deinceps omnis exercitus in se quisque iu-
rat. Iuratis datur signum; arma capiunt; eunt in pugnam
15 irarum speique pleni. Nunc iubent Etruscos probra iacere,
nunc armati sibi quisque lingua promptum hostem offerri.
16 Omnium illo die, qua plebis, qua patrum, eximia virtus fuit; Fa-
bium nomen [Fabia gens] maxime enituit; multis civilibus certa-
minibus infensos plebis animos illa pugna sibi reconciliare statuunt.

46 Instruitur acies, nec Veiens hostis Etruscæque legiones
detrectant. Prope certa spes erat, non magis secum pugnatu-
ros, quam pugnarint cum Æquis; maius quoque aliquod in
tam irritatis animis et occasione ancipiti haud desperandum
2 esse facinus. Res aliter longe evenit; nam non alio ante
bello infestior Romanus (adeo hinc contumeliis hostes, hinc
3 consules mora exacerbaverant) proelium iniit. Vix explicandi
ordines spatium Etruscis fuit, quum, pilis inter primam trepi-
dationem abiectis temere magis quam emissis, pugna iam in
manus, iam ad gladios, ubi Mars est atrocissimus, venerat.
4 Inter primores genus Fabium insigne spectaculo exemploque

civibus erat. Ex his Q. Fabium (tertio hic anno ante consul
fuerat) principem in confertos Veientes euntem ferox viribus
et armorum arte Tuscus, incautum inter multas versantem ho-
stium manus, gladio per pectus transfigit; telo extracto, præ-
ceps Fabius in vulnus abiit. Sensit utraque acies unius viri 5
casum, cedebatque inde Romanus, quum M. Fabius consul
transiluit iacentis corpus obiectaque parma „Hoc iurastis" in-
quit, „milites, fugientes vos in castra redituros? Adeo igna- 6
vissimos hostes magis timetis quam Iovem Martemque, per
quos iurastis? At ego iniuratus aut victor revertar aut prope
te hic, Q. Fabi, dimicans cadam." Consuli tum Cæso Fabius,
prioris anni consul: „Verbisne istis, frater, ut pugnent, te im-
petraturum credis? Dii impetrabunt, per quos iuravere; et nos, 7
ut decet proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando po-
tius quam adhortando accendamus militum animos." Sic in
primum infestis hastis provolant duo Fabii, totamque move-
runt secum aciem. Proelio ex parte una restituto, nihilo seg- 47
nius in cornu altero Cn. Manlius consul pugnam ciebat, ubi
prope similis fortuna est versata. Nam ut altero in cornu 2
Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium iam velut
fusos agentem hostes et impigre milites secuti sunt et, ut ille
gravi vulnere ictus ex acie cessit, interfectum rati gradum
retulere; cessissentque loco, ni consul alter cum aliquot turmis 3
equitum in eam partem citato equo advectus, vivere clamitans
collegam, se victorem, fuso altero cornu, adesse, rem inclinatam
sustinuisset. Manlius quoque ad restituendam aciem se ipse 4
coram offert. Duorum consulum cognita ora accendunt militum
animos. Simul et vanior iam erat hostium acies, dum, abun-
dante multitudine freti, subtracta subsidia mittunt ad castra
oppugnanda. In quæ haud magno certamine impetu facto, quum 5
prædæ magis quam pugnæ memores tererent tempus, triarii Ro-
mani, qui primam irruptionem sustinere non potuerant, missis
ad consules nuntiis, quo loco res essent, conglobati ad præ-
torium redeunt et sua sponte ipsi proelium renovant. Et 6
Manlius consul revectus in castra, ad omnes portas milite

opposito, hostibus viam clauserat. Ea desperatio Tuscis
rabiem magis quam audaciam accendit. Nam quum incur-
santes, quacunque exitum ostenderet spes, vano aliquoties
impetu issent, globus iuvenum unus in ipsum consulem insignem
7 armis invadit. Prima excepta a circumstantibus tela; sustineri
deinde vis nequit; consul mortifero vulnere ictus cadit, fusique
8 circa omnes. Tuscis crescit audacia; Romanos terror per tota
castra trepidos agit, et ad extrema ventum foret, ni legati,
rapto consulis corpore, patefecissent una porta hostibus viam.
9 Ea erumpunt; consternatoque agmine abeuntes in victorem
alterum incidunt consulem; ibi iterum cæsi fusique passim.

Victoria egregia parta, tristis tamen duobus tam claris
10 funeribus. Itaque consul, decernente senatu triumphum, si
exercitus sine imperatore triumphare possit, pro eximia eo
bello opera facile passurum respondit; se, familia funesta Q.
Fabii fratris morte, re publica ex parte orba, consule altero
amisso, publico privatoque deformem luctu lauream non accep-
11 turum. Omni acto triumpho depositus triumphus clarior fuit;
adeo spreta in tempore gloria interdum cumulatior redit.
Funera deinde duo deinceps collegæ fratrisque ducit, idem in
utroque laudator, quum concedendo illis suas laudes ipse
12 maximam partem earum ferret. Neque immemor eius, quod
initio consulatus imbiberat, reconciliandi animos plebis, saucios
milites curandos dividit patribus. Fabiis plurimi dati, nec
alibi maiore cura habiti. Inde populares iam esse Fabii, nec
hoc ulla nisi salubri rei publicæ arte.

48 Igitur non patrum magis quam plebis studiis K. Fabius
A. u. c. 275. A. Ch. 479. cum T. Verginio consul factus neque belli neque delectus neque
ullam aliam priorem curam agere quam ut, iam aliqua ex
parte inchoata concordiæ spe, primo quoque tempore cum
2 patribus coalescerent animi plebis. Itaque principio anni
censuit, priusquam quisquam agrariæ legis auctor tribunus
exsisteret, occuparent patres ipsi suum munus facere; captivum
agrum plebi quam maxime æqualiter darent; verum esse,

habere eos, quorum sanguine ac sudore partus sit. Aspernati 3
patres sunt; questi quoque quidam, nimia gloria luxuriare et
evanescere vividum quondam illud Cæsonis ingenium.

Nullæ deinde urbanæ factiones fuere; vexabantur incur- 4
sionibus Æquorum Latini. Eo cum exercitu Cæso missus in
ipsorum Æquorum agrum depopulandum transit. Æqui se
in oppida receperunt murisque se tenebant; eo nulla pugna
memorabilis fuit. At a Veiente hoste clades accepta temeritate 5
alterius consulis, actumque de exercitu foret, ni K. Fabius in
tempore subsidio venisset. Ex eo tempore neque pax neque
bellum cum Veientibus fuit; res proxime formam latrocinii
venerat. Legionibus Romanis cedebant in urbem; ubi abductas 6
senserant legiones, agros incursabant, bellum quiete, quietem
bello in vicem eludentes. Ita neque omitti tota res nec perfici
poterat; et alia bella aut præsentia instabant, ut ab Æquis
Volscisque, non diutius, quam recens dolor proximæ cladis
transiret, quiescentibus, aut mox moturos apparebat Sabinos
semper infestos Etruriamque omnem. Sed Veiens hostis, assiduus 7
magis quam gravis, contumeliis sæpius quam periculo animos
agitabat, quod nullo tempore negligi poterat aut averti alio
sinebat. Tum Fabia gens senatum adiit. Consul pro gente 8
loquitur: „Assiduo magis quam magno præsidio, ut scitis,
patres conscripti, bellum Veiens eget. Vos alia bella curate,
Fabios hostes Veientibus date. Auctores sumus, tutam ibi
maiestatem Romani nominis fore. Nostrum id nobis velut 9
familiare bellum privato sumptu gerere in animo est; res
publica et milite illic et pecunia vacet.“ Gratiæ ingentes actæ. 10
Consul e curia egressus comitante Fabiorum agmine, qui in
vestibulo curiæ senatus consultum exspectantes steterant, domum
redit. Iussi armati postero die ad limen consulis adesse; domos
inde discedunt. Manat tota urbe rumor; Fabios ad cælum 49
laudibus ferunt. Familiam unam subisse civitatis onus; Veiens
bellum in privatam curam, in privata arma versum. Si sint 2
duæ roboris eiusdem in urbe gentes, deposcant hæc Volscos
sibi, illa Æquos: populo Romano tranquillam pacem agente,

omnes finitimos subigi populos posse. Fabii postera die arma
3 capiunt; quo iussi erant, conveniunt. Consul paludatus egrediens in vestibulo gentem omnem suam instructo agmine videt;
acceptus in medium signa ferri iubet. Nunquam exercitus
neque minor numero neque clarior fama et admiratione homi-
4 num per urbem incessit. Sex et trecenti milites, omnes patricii,
omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneres, egregius quibuslibet temporibus senatus, ibant, unius familiæ viribus
5 Veienti populo pestem minitantes. Sequebatur turba, propria
alia cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem nec
curam, sed immensa omnia volventium animo, alia publica
6 sollicitudine excitata, favore et admiratione stupens. Ire fortes,
ire felices iubent, inceptis eventus pares reddere; consulatus
inde ac triumphos, omnia præmia ab se, omnes honores sperare.
7 Prætereuntibus Capitolium arcemque et alia templa, quicquid
deorum oculis, quicquid animo occurrit, precantur, ut illud
agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in patriam
8 ad parentes restituant. Incassum missæ preces. Infelici via,
dextro iano portæ Carmentalis, profecti ad Cremeram flumen
perveniunt. Is opportunus visus locus communiendo præsidio.
9 L. Æmilius inde et C. Servilius consules facti. Et donec
A. u. c. 276. A. Ch. 478. nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad præsidium
modo tutandum Fabii satis erant, sed tota regione, qua Tuscus
ager Romano adiacet, sua tuta omnia, infesta hostium, vagantes
10 per utrumque finem, fecere. Intervallum deinde haud magnum
populationibus fuit, dum et Veientes, accito ex Etruria exercitu,
præsidium Cremeræ oppugnant, et Romanæ legiones ab L.
Æmilio consule adductæ cominus cum Etruscis dimicant acie;
11 quanquam vix dirigendi aciem spatium Veientibus fuit; adeo
inter primam trepidationem, dum post signa ordines introeunt
subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equitum
ala non pugnæ modo incipiendæ, sed consistendi ademit locum.
12 Ita fusi retro ad saxa rubra (ibi castra habebant), pacem
supplices petunt. Cuius impetratæ, ab insita animis levitate,
ante deductum Cremera Romanum præsidium pænituit.

Rursus cum Fabiis erat Veienti populo, sine ullo maioris 50
belli apparatu, certamen; nec erant incursiones modo in agros
aut subiti impetus in incursantes, sed aliquoties æquo campo
collatisque signis certatum, gensque una populi Romani sæpe 2
ex opulentissima, ut tum res erant, Etrusca civitate victoriam
tulit. Id primo acerbum indignumque Veientibus est visum; inde 3
consilium ex re natum insidiis ferocem hostem captandi;
gaudere etiam, multo successu Fabiis audaciam crescere.
Itaque et pecora prædantibus aliquoties, velut casu incidissent, 4
obviam acta, et agrestium fuga vasti relicti agri, et subsidia
armatorum, ad arcendas populationes missa, sæpius simulato
quam vero pavore refugerunt. Iamque Fabii adeo contemp- 5
serant hostem, ut sua invicta arma neque loco neque tempore
ullo crederent sustineri posse. Hæc spes provexit, ut ad con-
specta procul a Cremera magno campi intervallo pecora,
quanquam rara hostium apparebant arma, decurrerent. Et 6
quum improvidi effuso cursu insidias circa ipsum iter locatas
superassent palatique passim vaga, ut fit pavore iniecto,
raperent pecora, subito ex insidiis consurgitur; et adversi et
undique hostes erant. Primo clamor circumlatus exterruit, 7
dein tela ab omni parte accidebant; coeuntibusque Etruscis,
iam continenti agmine armatorum sæpti, quo magis se hostis
inferebat, cogebantur breviore spatio et ipsi orbem colligere,
quæ res et paucitatem eorum insignem et multitudinem Etru- 8
scorum, multiplicatis in arto ordinibus, faciebat. Tum, omissa 9
pugna, quam in omnes partes parem intenderant, in unum
locum se omnes inclinant; eo nisi corporibus armisque rupere
cuneo viam. Duxit via in editum leniter collem. Inde primo 10
restitere; mox, ut respirandi superior locus spatium dedit
recipiendique a pavore tanto animum, pepulere etiam subeuntes,
vincebatque auxilio loci paucitas, ni iugo circummissus Veiens
in verticem collis evasisset. Ita superior rursus hostis factus. 11
Fabii cæsi ad unum omnes præsidiumque expugnatum. Tre-
centos sex perisse satis convenit, unum prope puberem ætate

relictum, stirpem genti Fabiæ dubiisque rebus populi Romani
sæpe domi bellique vel maximum futurum auxilium.

51 Quum hæc accepta clades est, iam C. Horatius et
A. u. c. 277. A. Ch. 477. T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tuscos vic-
2 toria elatos confestim missus. Tum quoque male pugnatum
est, et Ianiculum hostes occupavere; obsessaque urbs foret,
super bellum annona premente (transierant enim Etrusci Ti-
berim), ni Horatius consul ex Volscis esset revocatus. Adeo-
que id bellum ipsis institit moenibus, ut primo pugnatum ad
3 Spei sit æquo Marte, iterum ad portam Collinam. Ibi quan-
quam parvo momento superior Romana res fuit, meliorem
tamen militem, recepto pristino animo, in futura proelia id
certamen fecit.
4 A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. Post ac-
A. u. c. 278. A. Ch. 476. ceptam proxima pugna cladem Veientes abstinuere acie;
populationes erant, et velut ab arce Ianiculo passim in Ro-
manum agrum impetus dabant; non usquam pecora tuta, non
5 agrestes erant. Capti deinde eadem arte sunt, qua ceperant
Fabios. Secuti dedita opera passim ad illecebras propulsa
pecora præcipitavere in insidias; quo plures erant, maior
6 cædes fuit. Ex hac clade atrox ira maioris cladis causa
atque initium fuit. Traiecto enim nocte Tiberi, castra Servilii
consulis adorti sunt oppugnare. Inde fusi magna cæde in
7 Ianiculum se ægre recepere. Confestim consul et ipse trans-
it Tiberim, castra sub Ianiculo communit. Postero die luce
orta, nonnihil et hesterna felicitate pugnæ ferox, magis tamen
quod inopia frumenti quamvis in præcipitia, dum celeriora
essent, agebat consilia, temere adverso Ianiculo ad castra
8 hostium aciem erexit, foediusque inde pulsus, quam pridie
pepulerat, interventu collegæ ipse exercitusque est servatus.
9 Inter duas acies Etrusci, quum in vicem his atque illis terga
darent, occidione occisi. Ita oppressum temeritate felici
Veiens bellum.

52 Urbi cum pace laxior etiam annona rediit, et advecto
ex Campania frumento et, postquam timor sibi cuique futuræ

inopiæ abiit, eo, quod abditum fuerat, prolato. Ex copia 2
deinde otioque lascivire rursus animi et pristina mala, post-
quam foris deerant, domi quærere. Tribuni plebem agitare
suo veneno, agraria lege; in resistentes incitare patres, nec in
universos modo, sed in singulos. Q. Considius et T. Genucius, 3
auctores agrariæ legis, T. Menenio diem dicunt. Invidiæ erat
amissum Cremeræ præsidium, quum haud procul inde stativa
consul habuisset; ea oppressit, quum et patres haud minus 4
quam pro Coriolano annisi essent et patris Agrippæ favor
hauddum exolevisset. In multa temperarunt tribuni; quum 5
capitis anquisissent, duo millia æris damnato multam dixerunt.
Ea in caput vertit; negant tulisse ignominiam ægritudinemque;
inde morbo absumptum esse.

Alius deinde reus, Sp. Servilius, ut consulatu abiit, 6
C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni ab A. u. c. 279. A. Ch. 475.
L. Cædicio et T. Statio tribunis die dicta, non, ut Menenius,
precibus suis aut patrum, sed cum multa fiducia innocentiæ
gratiæque tribunicios impetus tulit. Et huic proelium cum 7
Tuscis ad Ianiculum erat crimini. Sed fervidi animi vir, ut
in publico periculo ante, sic tum in suo, non tribunos modo,
sed plebem oratione feroci refutando exprobrandoque T.
Menenii damnationem mortemque, cuius patris munere resti-
tuta quondam plebs eos ipsos, quibus tum sæviret, magistratus,
eas leges haberet, periculum audacia discussit. Iuvit et Ver- 8
ginius collega, testis productus, participando laudes; magis
tamen Menenianum (adeo mutaverant animum) profuit iudicium.

Certamina domi finita; Veiens bellum exortum, quibus 53
Sabini arma coniunxerant. P. Valerius consul, accitis Lati-
norum Hernicorumque auxiliis, cum exercitu Veios missus
castra Sabina, quæ pro moenibus sociorum locata erant, con-
festim aggreditur; tantamque trepidationem iniecit, ut, dum
dispersi alii alia manipulatim excurrunt ad arcendam hostium
vim, ea porta, cui signa primum intulerat, caperetur. Intra 2
vallum deinde cædes magis quam proelium esse. Tumultus e
castris et in urbem penetrat; tanquam Veiis captis, ita pavidi

Veientes ad arma currunt. Pars Sabinis eunt subsidio, pars
3 Romanos toto impetu intentos in castra adoriuntur. Paulisper
aversi turbatique sunt; deinde et ipsi utroque versis signis
resistunt, et eques ab consule immissus Tuscos fundit fugatque,
eademque hora duo exercitus, duæ potentissimæ et maximæ
4 finitimæ gentes superatæ sunt. Dum hæc ad Veios geruntur,
Volsci Æquique in Latino agro posuerant castra populatique
fines erant. Eos per se ipsi Latini, assumptis Hernicis, sine
5 Romano aut duce aut auxilio castris exuerunt; ingenti præda
præter suas recuperatas res potiti sunt. Missus tamen ab
Roma consul in Volscos C. Nautius; mos, credo, non placebat,
sine Romano duce exercituque socios propriis viribus consiliis-
6 que bella gerere. Nullum genus calamitatis contumeliæque
non editum in Volscos est, nec tamen perpelli potuere, ut
acie dimicarent.

54 L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio Veientes
A. u. c. 280. A. Ch. 474. provincia evenit; non tamen bellatum; indutiæ in annos qua-
draginta petentibus datæ, frumento stipendioque imperato.
2 Paci externæ confestim continuatur discordia domi. Agrariæ
legis tribuniciis stimulis plebs furebat. Consules, nihil Menenii
damnatione, nihil periculo deterriti Servilii, summa vi resistunt.
Abeuntes magistratu Cn. Genucius tribunus plebis arripuit.

3 L. Æmilius et Opiter Verginius consulatum ineunt;
A. u. c. 281. A. Ch. 473. Vopiscum Iulium pro Verginio in quibusdam annalibus con-
sulem invenio. Hoc anno, quoscunque consules habuit, rei
ad populum Furius et Manlius circumeunt sordidati non
4 plebem magis quam iuniores patrum. Suadent, monent, ho-
noribus et administratione rei publicæ abstineant; consulares
vero fasces, prætextam curulemque sellam nihil aliud quam
pompam funeris putent; claris insignibus velut infulis velatos
5 ad mortem destinari. Quod si consulatus tanta dulcedo sit,
iam nunc ita in animum inducant, consulatum captum et
oppressum ab tribunicia potestate esse; consuli, velut appa-
ritori tribunicio, omnia ad nutum imperiumque tribuni agenda
6 esse; si se commoverit, si respexerit patres, si aliud quam

plebem esse in re publica crediderit, exsilium Cn. Marcii, Menenii damnationem et mortem sibi proponat ante oculos. His accensi vocibus patres concilia inde non publica, sed in 7
privato seductaque a plurium conscientia habere; ubi quum id modo constaret, iure an iniuria, eripiendos esse reos, atrocissima quæque maxime placebat sententia, nec auctor quamvis audaci facinori deerat. Igitur iudicii die, quum 8
plebs in foro erecta exspectatione staret, mirari primo, quod non descenderet tribunus; dein, quum iam mora suspectior fieret, deterritum a primoribus credere, et desertam ac proditam causam publicam queri; tandem, qui obversati vestibulo 9
tribuni fuerant, nuntiant, domi mortuum esse inventum. Quod ubi in totam contionem pertulit rumor, sicut acies funditur duce occiso, ita dilapsi passim alii alio. Præcipuus pavor tribunos invaserat, quam nihil auxilii sacratæ leges haberent, morte collegæ monitos. Nec patres satis moderate ferre 10
lætitiam, adeoque neminem noxiæ pænitebat, ut etiam insontes fecisse videri vellent palamque ferretur, malo domandam tribuniciam potestatem.

Sub hac pessimi exempli victoria delectus edicitur, 55
paventibusque tribunis, sine intercessione ulla consules rem peragunt. Tum vero irasci plebs tribunorum magis silentio 2
quam consulum imperio, et dicere, actum esse de libertate sua; rursus ad antiqua reditum; cum Genucio una mortuam ac sepultam tribuniciam potestatem. Aliud agendum ac cogitandum, quomodo resistatur patribus; id autem unum 3
consilium esse, ut se ipsa plebs, quando aliud nihil auxilii habeat, defendat. Quattuor et viginti lictores apparere consulibus, et eos ipsos plebis homines; nihil contemptius neque infirmius, si sint, qui contemnant; sibi quemque ea magna atque horrenda facere. His vocibus alii alios quum incitas- 4
sent, ad Voleronem Publilium, de plebe hominem, quia, quod ordines duxisset, negaret se militem fieri debere, lictor missus est a consulibus. Volero appellat tribunos. Quum auxilio 5
nemo esset, consules spoliari hominem et virgas expediri

iubent. „Provoco“ inquit „ad populum“ Volero, „quoniam
tribuni civem Romanum in conspectu suo virgis cædi malunt
quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari.“ Quo ferocius
6 clamitabat, eo infestius circumscindere et spoliare lictor. Tum
Volero, et prævalens ipse et adiuvantibus advocatis, repulso
lictore, ubi indignantium pro se acerrimus erat clamor, eo se
7 in turbam confertissimam recipit, clamitans: „Provoco et fidem
plebis imploro. Adeste, cives; adeste, commilitones; nihil est,
quod exspectetis tribunos, quibus ipsis vestro auxilio opus
8 est.“ Concitati homines veluti ad proelium se expediunt,
apparebatque, omne discrimen adesse; nihil cuiquam sanctum
9 non publici fore, non privati iuris. Huic tantæ tempestati
quum se consules obtulissent, facile experti sunt, parum
tutam maiestatem sine viribus esse. Violatis lictoribus, fascibus fractis, e foro in curiam compelluntur, incerti, quatenus
10 Volero exerceret victoriam. Conticiscente deinde tumultu,
quum [in] senatum vocari iussissent, queruntur iniurias suas, vim
plebis, Voleronis audaciam. Multis ferociter dictis sententiis,
vicere seniores, quibus ira patrum adversus temeritatem plebis
certari non placuit.

56 Voleronem amplexa favore plebs proximis comitiis tri-
A. u. c. 282. A. Ch. 472. bunum plebi creat in eum annum, qui L. Pinarium, P. Furi-
2 um consules habuit. Contraque omnium opinionem, qui eum
vexandis prioris anni consulibus permissurum tribunatum
credebant, post publicam causam privato dolore habito, ne
verbo quidem violatis consulibus, rogationem tulit ad populum,
3 ut plebeii magistratus tributis comitiis fierent. Haud parva
res sub titulo prima specie minime atroci ferebatur, sed quæ
patriciis omnem potestatem per clientium suffragia creandi,
4 quos vellent, tribunos auferret. Huic actioni gratissimæ plebi
quum summa vi resisterent patres, nec, quæ una via ad
resistendum erat, ut intercederet aliquis ex collegio, auctoritate
aut consulum aut principum adduci posset, res tamen suo
5 ipsa molimine gravis certaminibus in annum extrahitur. Plebs
Voleronem tribunum reficit; patres, ad ultimum dimicationis

rati rem venturam, Appium Claudium Appii filium, iam inde
a paternis certaminibus invisum infestumque plebi, consulem A. u. c. 283.
faciunt. Collega ei T. Quinctius datur. A. Ch. 471.

Principio statim anni nihil prius quam de lege agebatur. 6
Sed ut inventor legis Volero, sic Lætorius, collega eius, auctor
quum recentior tum acrior erat. Ferocem faciebat belli glo- 7
ria ingens, quod ætatis eius haud quisquam manu promptior
erat. Is, quum Volero nihil præterquam de lege loqueretur,
insectatione abstinens consulum, ipse accusationem Appii fa-
miliæque superbissimæ ac crudelissimæ in plebem Romanam
exorsus, quum a patribus non consulem, sed carnificem ad 8
vexandam et lacerandam plebem creatum esse contenderet,
rudis in militari homine lingua non suppetebat libertati ani-
moque. Itaque deficiente oratione, „Quando quidem non tam 9
facile loquor“ inquit, „Quirites, quam, quod locutus sum,
præsto, crastino die adeste; ego hic aut in conspectu vestro
moriar aut perferam legem.“ Occupant tribuni templum 10
postero die; consules nobilitasque ad impediendam legem in
contione consistunt. Summoveri Lætorius iubet, præterquam
qui suffragium ineant. Adolescentes nobiles stabant nihil 11
cedentes viatori. Tum ex his prendi quosdam Lætorius iubet.
Consul Appius negare, ius esse tribuno in quemquam nisi in
plebeium; non enim populi, sed plebis eum magistratum esse; 12
nec illum ipsum summovere pro imperio posse more maio-
rum, quia ita dicatur: „Si vobis videtur, discedite, Quirites.“
Facile contemptim de iure disserendo perturbare Lætorium
poterat. Ardens igitur ira tribunus viatorem mittit ad con- 13
sulem, consul lictorem ad tribunum, privatum esse clamitans,
sine imperio, sine magistratu; violatusque esset tribunus, ni 14
et contio omnis atrox coorta pro tribuno in consulem esset,
et concursus [hominum] in forum ex tota urbe concitatæ mul-
titudinis fieret. Sustinebat tamen Appius pertinacia tantam 15
tempestatem, certatumque haud incruento proelio foret, ni
Quinctius, consul alter, consularibus negotio dato, ut collegam
vi, si aliter non possent, de foro abducerent, ipse nunc plebem

sævientem precibus lenisset, nunc orasset tribunos, ut concilium
16 dimitterent: darent iræ spatium; non vim suam illis tempus
ademptürum, sed consilium viribus additurum; et patres in
57 populi et consulem in patrum fore potestate. Ægre sedata
2 ab Quinctio plebs, multo ægrius consul alter a patribus. Dimisso tandem concilio plebis, senatum consules habent. Ubi
quum timor atque ira in vicem sententias variassent, quo
magis spatio interposito ab impetu ad consultandum avocabantur, eo plus abhorrebant a certatione animi, adeo ut
Quinctio gratias agerent, quod eius opera mitigata discordia
3 esset. Ab Appio petitur, ut tantam consularem maiestatem
esse vellet, quanta esse in concordi civitate posset: dum tribuni consulesque ad se quisque omnia trahant, nihil relictum
esse virium in medio; distractam laceratamque rem publicam;
magis, quorum in manu sit, quam ut incolumis sit, quæri.
4 Appius contra testari deos atque homines, rem publicam
prodi per metum ac deseri; non consulem senatui, sed senatum
consuli deesse; graviores accipi leges, quam in sacro monte
acceptæ sint. Victus tamen patrum consensu quievit; lex
58 silentio perfertur. Tum primum tributis comitiis creati tribuni
sunt. Numero etiam additos tres, perinde ac duo antea
2 fuerint, Piso auctor est. Nominat quoque tribunos, Cn.
Siccium, L. Numitorium, M. Duillium, Sp. Icilium, L.
Mecilium.

3 Volscum Æquicumque inter seditionem Romanam est
bellum coortum. Vastaverant agros, ut, si qua secessio plebis
fieret, ad se receptum haberet; compositis deinde rebus, castra
4 retro movere. Ap. Claudius in Volscos missus, Quinctio
Æqui provincia evenit. Eadem in militia sævitia Appii, quæ
5 domi, esse, liberior, quod sine tribuniciis vinculis erat. Odisse
plebem plus quam paterno odio: se victum ab ea; se unico
consule electo adversus tribuniciam potestatem, perlatam legem
esse, quam minore conatu, nequaquam tanta patrum spe, priores impedierint consules. Hæc ira indignatioque ferocem
6 res impedierint consules. Hæc ira indignatioque ferocem
animum ad vexandum sævo imperio exercitum stimulabat.

Nec ulla vi domari poterat; tantum certamen animis imbiberant.
Segniter, otiose, negligenter, contumaciter omnia agere; nec 7
pudor nec metus coercebat. Si citius agi vellet agmen, tar-
dius sedulo incedere; si adhortator operis adesset, omnes sua
sponte motam remittere industriam; præsenti vultus demit- 8
tere, tacite prætereuntem exsecrari, ut invictus ille odio ple-
beio animus interdum moveretur. Omni nequicquam acer- 9
bitate prompta, nihil iam cum militibus agere; a centurionibus
corruptum exercitum dicere; tribunos plebei cavillans interdum
et Volerones vocare. Nihil eorum Volsci nesciebant, insta- **59**
bantque eo magis, sperantes, idem certamen animorum ad-
versus Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus
Fabium consulem habuisset. Ceterum multo Appio quam 2
Fabio violentior fuit; non enim vincere tantum noluit, ut
Fabianus exercitus, sed vinci voluit. Productus in aciem
turpi fuga petit castra, nec ante restitit, quam signa inferentem
Volscum munimentis vidit foedamque extremi agminis cædem.
Tum expressa vis ad pugnandum, ut victor iam a vallo sum- 3
moveretur hostis, satis tamen appareret, capi tantum castra
militem Romanum noluisse, alia gaudere sua clade atque
ignominia. Quibus nihil infractus ferox Appii animus quum 4
insuper sævire vellet, contionemque advocaret, concurrunt ad
eum legati tribunique, monentes, ne utique experiri vellet
imperium, cuius vis omnis in consensu obedientium esset;
negare vulgo milites, se ad contionem ituros, passimque ex- 5
audiri voces postulantium, ut castra ex Volsco agro movean-
tur; hostem victorem paulo ante prope in portis ac vallo
fuisse, ingentisque mali non suspicionem modo, sed apertam
speciem obversari ante oculos. Victus tandem, quando quidem 6
nihil præter tempus noxæ lucrarentur, omissa contione iter
in insequentem diem pronuntiari quum iussisset, prima luce
classico signum profectionis dedit. Quum maxime agmen e 7
castris explicaretur, Volsci, ut eodem signo excitati, novissimos
adoriuntur. A quibus perlatus ad primos tumultus eo pavore
signaque et ordines turbavit, ut neque imperia exaudiri neque

8 instrui acies posset. Nemo ullius nisi fugæ memor. Ita
effuso agmine per stragem corporum armorumque evasere, ut
9 prius hostis desisteret sequi quam Romanus fugere. Tandem
collectis ex dissipato cursu militibus, consul, quum revocando
nequicquam suos persecutus esset, in pacato agro castra po-
suit; advocataque contione, invectus haud falso in proditorem
10 exercitum militaris disciplinæ, desertorem signorum, ubi signa,
ubi arma essent, singulos rogitans, inermes milites, signo
11 amisso signiferos, ad hoc centuriones duplicariosque, qui reli-
querant ordines, virgis cæsos securi percussit; cetera multitudo
sorte decimus quisque ad supplicium lecti.

60 Contra ea in Æquis inter consulem ac milites comitate
ac beneficiis certatum est. Et natura Quinctius erat lenior, et
sævitia infelix collegæ, quo is magis gauderet ingenio suo,
2 effecerat. Huic tantæ concordiæ ducis exercitusque non ausi
offerre se Æqui, vagari populabundum hostem per agros
passi; nec ullo ante bello latius inde actæ prædæ. Ea omnis
3 militi data est. Addebantur et laudes, quibus haud minus
quam præmio gaudent militum animi. Quum duci tum prop-
ter ducem patribus quoque placatior exercitus redit, sibi
parentem, alteri exercitui dominum datum ab senatu me-
morans.

4 Varia fortuna belli, atroci discordia domi forisque an-
num exactum insignem maxime comitia tributa efficiunt, res
5 maior victoria suscepti certaminis quam usu. Plus enim
dignitatis comitiis ipsis detractum est patribus ex concilio
summovendis, quam virium aut plebi additum est aut demptum
patribus.

61 Turbulentior inde annus excepit, L. Valerio, Ti. Æmilio
A. u. c. 284. A. Ch. 470. consulibus, quum propter certamina ordinum de lege agraria
2 tum propter iudicium Ap. Claudii, cui, acerrimo adversario
legis causamque possessorum publici agri tanquam tertio
consuli sustinenti, M. Duillius et Cn. Siccius diem dixere.
3 Nunquam ante tam invisus plebi reus ad iudicium vocatus
4 populi est, plenus suarum, plenus paternarum irarum. Patres

quoque non temere pro ullo æque annisi sunt: propugnatorem
senatus maiestatisque vindicem suæ, ad omnes tribunicios
plebeiosque oppositum tumultus, modum dumtaxat in certamine
egressum, iratæ obiici plebi. Unus e patribus ipse Ap. 5
Claudius et tribunos et plebem et suum iudicium pro nihilo
habebat. Illum non minæ plebis, non senatus preces per-
pellere unquam potuere, non modo ut vestem mutaret aut
supplex prensaret homines, sed ne ut ex consueta quidem
asperitate orationis, quum ad populum agenda causa esset,
aliquid leniret atque summitteret. Idem habitus oris, eadem 6
contumacia in vultu, idem in oratione spiritus erat, adeo ut
magna pars plebis Appium non minus reum timeret, quam
consulem timuerat. Semel causam dixit, quo semper agere 7
omnia solitus erat, accusatorio spiritu, adeoque constantia
sua et tribunos obstupefecit et plebem, ut diem ipsi sua
voluntate prodicerent, trahi deinde rem sinerent. Haud ita 8
multum interim temporis fuit; ante tamen, quam prodicta dies
veniret, morbo moritur. Cuius quum laudationem tribuni 9
plebis impedire conarentur, plebs fraudari sollemni honore
supremum diem tanti viri noluit; et laudationem tam æquis
auribus mortui audivit, quam vivi accusationem audierat, et
exsequias frequens celebravit.

Eodem anno Valerius consul cum exercitu in Æquos 62
profectus, quum hostem ad proelium elicere non posset, castra
oppugnare est adortus. Prohibuit foeda tempestas cum gran-
dine ac tonitribus cælo deiecta. Admirationem deinde auxit, 2
signo receptui dato, adeo tranquilla serenitas reddita, ut velut
numine aliquo defensa castra oppugnare iterum religio fuerit.
Omnis ira belli ad populationem agri vertit. Alter consul, 3
Æmilius, in Sabinis bellum gessit. Et ibi, quia hostis moeni-
bus se tenebat, vastati agri sunt. Incendiis deinde non vil- 4
larum modo, sed etiam vicorum, quibus frequenter habitabatur,
Sabini exciti quum prædatoribus occurrissent, ancipiti proelio
digressi postero die retulere castra in tutiora loca. Id satis 5

consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro inde decedens bello.

63 Inter hæc bella manente discordia domi, consules T.
2 Numicius Priscus, A. Verginius facti. Non ultra videbatur
A. u. c. 285. A. Ch. 469. latura plebes dilationem agrariæ legis, ultimaque vis parabatur, quum, Volscos adesse, fumo ex incendiis villarum fugaque agrestium cognitum est. Ea res maturam iam seditionem ac
3 prope erumpentem repressit. Consules, coacto extemplo senatu, ad bellum educta ex urbe iuventute, tranquilliorem ceteram
4 plebem fecerunt. Et hostes quidem, nihil aliud quam perfusis
5 vano timore Romanis, citato agmine abeunt; Numicius Antium adversus Volscos, Verginius contra Æquos profectus. Ibi ex insidiis prope magna accepta clade, virtus militum rem pro-
6 lapsam negligentia consulis restituit. Melius in Volscis imperatum est; fusi primo proelio hostes fugaque in urbem Antium, ut tum res erant, opulentissimam acti. Quam consul oppugnare non ausus Cænonem, aliud oppidum nequaquam tam opulentum,
7 ab Antiatibus cepit. Dum Æqui Volscique Romanos exercitus tenent, Sabini usque ad portas urbis populantes incessere. Deinde ipsi paucis post diebus ab duobus exercitibus, utroque per iram consule ingresso in fines, plus cladium, quam intulerant, acceperunt.

64 Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, ut semper alias,
2 sollicitæ pacis certamine patrum et plebis. Irata plebs interesse consularibus comitiis noluit; per patres clientesque patrum
A. u. c. 286. A. Ch. 468. consules creati T. Quinctius, Q. Servilius. Similem annum priori [consules] habent, seditiosa initia, bello deinde externo
3 tranquilla. Sabini Crustuminos campos citato agmine transgressi, quum cædes et incendia circum Anienem flumen fecissent, a porta prope Collina moenibusque pulsi ingentes tamen
4 prædas hominum pecorumque egere. Quos Servilius consul infesto exercitu insecutus ipsum quidem agmen adipisci æquis locis non potuit, populationem adeo effuse fecit, ut nihil bello intactum relinqueret multiplicique capta præda rediret.

Et in Volscis res publica egregie gesta quum ducis tum 5
militum opera. Primum æquo campo signis collatis pugnatum,
ingenti cæde utrinque, plurimo sanguine; et Romani, quia 6
paucitas damno sentiendo propior erat, gradum retulissent, ni
salubri mendacio consul, fugere hostes ab cornu altero clami-
tans, concitasset aciem. Impetu facto, dum se putant vincere,
vicere. Consul metuens, ne nimis instando renovaret certamen, 7
signum receptui dedit. Intercessere pauci dies, velut tacitis 8
indutiis utrinque quiete sumpta, per quos ingens vis hominum
ex omnibus Volscis Æquisque populis in castra venit, haud
dubitans, si senserint, Romanos nocte abituros. Itaque tertia 9
fere vigilia ad castra oppugnanda veniunt. Quinctius, sedato 10
tumultu, quem terror subitus exciverat, quum manere in ten-
toriis quietum militem iussisset, Hernicorum cohortem in sta-
tionem educit, cornicines tubicinesque in equos impositos canere
ante vallum iubet sollicitumque hostem ad lucem tenere.
Reliquum noctis adeo tranquilla omnia in castris fuere, ut 11
somni quoque Romanis copia esset. Volscos species arma-
torum peditum, quos et plures esse et Romanos putabant,
fremitus hinnitusque equorum, qui et insueto sedente equite et
insuper aures agitante sonitu sæviebant, intentos velut ad
impetum hostium tenuit. Ubi illuxit, Romanus integer satia- 65
tusque somno productus in aciem fessum stando et vigiliis
Volscum primo impetu perculit; quanquam cessere magis quam 2
pulsi hostes sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos post
principia integris ordinibus tutus receptus fuit. Consul, ubi
ad iniquum locum ventum est, sistit aciem. Miles ægre teneri,
clamare et poscere, ut perculsis instare liceat. Ferocius agunt 3
equites; circumfusi duci vociferantur, se ante signa ituros.
Dum cunctatur consul, virtute militum fretus, loco parum
fidens, conclamant se ituros, clamoremque res est secuta.
Fixis in terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu
subeunt. Volscus, effusis ad primum impetum missilibus telis, 4
saxa obiacentia pedibus ingerit in subeuntes, turbatosque ictibus
crebris urget ex superiore loco. Sic prope oneratum est

sinistrum Romanis cornu, ni referentibus iam gradum consul
increpando simul temeritatem, simul ignaviam, pudore metum
5 excussisset. Restitere primo obstinatis animis; deinde, ut
obtinentes locum vires reficiebant, audent ultro gradum inferre
et clamore renovato commovent aciem; tum rursus impetu
6 capto enituntur atque exsuperant iniquitatem loci. Iam prope
erat, ut in summum clivi iugum evaderent, quum terga hostes
dedere, effusoque cursu pæne agmine uno fugientes sequentes-
que castris incidere. In eo pavore castra capiuntur; qui
7 Volscorum effugere potuerunt, Antium petunt. Antium et
Romanus exercitus ductus. Paucos circumsessum dies deditur,
nulla oppugnantium nova vi, sed quod iam inde ab infelici
pugna castrisque amissis ceciderant animi.

LIBER III.

Antio capto, Ti. Æmilius et Q. Fabius consules fiunt. Hic 1
erat Fabius, qui unus exstinctæ ad Cremeram genti superfuerat. A. u. c. 287. A. Ch. 467.
Iam priore consulatu Æmilius dandi agri plebi fuerat auctor; 2
itaque secundo quoque consulatu eius et agrarii se in spem
legis erexerant, et tribuni, rem contra consules sæpe tentatam
adiutore utique consule obtineri posse rati, suscipiunt; et con-
sul manebat in sententia sua. Possessores et magna pars 3
patrum, tribuniciis se iactare actionibus principem civitatis et
largiendo de alieno popularem fieri querentes, totius invidiam
rei a tribunis in consulem averterant. Atrox certamen aderat, 4
ni Fabius consilio neutri parti acerbo rem expedisset. T.
Quinctii ductu et auspicio agri capti priore anno aliquantum
a Volscis esse; Antium, [propinquam] opportunam et ma- 5
ritimam urbem, coloniam deduci posse; ita sine querelis pos-
sessorum plebem in agros ituram, civitatem in concordia fore.
Hæc sententia accepta est. Triumviros agro dando creat T. 6
Quinctium, A. Verginium, P. Furium; iussi nomina dare, qui
agrum accipere vellent. Fecit statim, ut fit, fastidium copia, 7
adeoque pauci nomina dedere, ut ad explendum numerum co-
loni Volsci adderentur; cetera multitudo poscere Romæ agrum
malle quam alibi accipere. Æqui a Q. Fabio (is eo cum 8
exercitu venerat) pacem petiere, irritamque eam ipsi subita
incursione in agrum Latinum fecere.

Q. Servilius insequenti anno (is enim cum Sp. Postumio 2
consul fuit) in Æquos missus in Latino agro stativa habuit A. u. c. 288. A. Ch. 466.

castra. Quies necessaria morbo implicitum exercitum tenuit.
2 Extractum in tertium annum bellum est, Q. Fabio et T.
A. u. c. 289. A. Ch. 465. Quinctio consulibus. Fabio extra ordinem, quia is victor pa-
3 cem Æquis dederat, ea provincia data. Qui haud dubia spe
profectus, famam nominis sui pacaturam Æquos, legatos in
concilium gentis missos nuntiare iussit, Q. Fabium consulem
dicere, se ex Æquis pacem Romam tulisse, ab Roma Æquis
bellum afferre eadem dextera armata, quam pacatam illis antea
4 dederat. Quorum id perfidia et periurio fiat, deos nunc testes
esse, mox fore ultores. Se tamen, utcunque sit, etiam nunc,
5 pœnitere sua sponte Æquos quam pati hostilia, malle. Si
pœniteat, tutum receptum ad expertam clementiam fore; sin
periurio gaudeant, diis magis iratis quam hostibus gesturos
6 bellum. Hæc dicta adeo nihil moverunt quemquam, ut legati
prope violati sint exercitusque in Algidum adversus Romanos
7 missus. Quæ ubi Romam sunt nuntiata, indignitas rei magis
quam periculum consulem alterum ab urbe excivit. Ita duo
consulares exercitus ad hostem accessere acie instructa, ut
8 confestim dimicarent. Sed quum forte haud multum diei su-
9 peresset, unus ab statione hostium exclamat: „Ostentare hoc
est, Romani, non gerere bellum. In noctem imminentem aciem
instruitis; longiore luce ad id certamen, quod instat, nobis
opus est. Crastino die oriente sole redite in aciem; erit copia
10 pugnandi; ne timete“. His vocibus irritatus miles in diem
posterum in castra reducitur, longam venire noctem ratus,
quæ moram certamini faceret. Tum quidem corpora cibo
somnoque curant; ubi illuxit postero die, prior aliquanto con-
11 stitit Romana acies; tandem et Æqui processere. Proelium
fuit utrinque vehemens, quod et Romanus ira odioque pugna-
bat, et Æquos conscientia contracti culpa periculi et despe-
ratio futuræ sibi postea fidei ultima audere et experiri coge-
12 bat. Non tamen sustinuere aciem Romanam Æqui; pulsique
quum in fines suos se recepissent, nihilo inclinatioribus ad
pacem animis ferox multitudo increpare duces, quod in aciem,
13 qua pugnandi arte Romanus excellat, commissa res sit; Æquos

populationibus incursionibusque meliores esse, et multas passim
manus quam magnam molem unius exercitus rectius bella
gerere. Relicto itaque castris præsidio, egressi tanto cum tu- **3**
multu invasere fines Romanos, ut ad urbem quoque terrorem
pertulerint. Necopinata etiam res plus trepidationis fecit, 2
quod nihil minus, quam ne victus ac prope in castris obsessus
hostis memor populationis esset, timeri poterat; agrestesque 3
pavidi incidentes portis non populationem nec prædonum par-
vas manus, sed, omnia vano augentes timore, exercitus et le-
giones adesse hostium et infesto agmine ruere ad urbem, cla-
mabant. Ab his proximi audita incerta eoque vaniora ferre 4
ad alios. Cursus clamorque vocantium ad arma haud multum
a pavore captæ urbis abesse. Forte ab Algido Quinctius con-
sul redierat Romam. Id remedium timori fuit; tumultuque 5
sedato, victos timeri increpans hostes, præsidia portis imposuit.
Vocato dein senatu, quum ex auctoritate patrum iustitio in- 6
dicto profectus ad tutandos fines esset, Q. Servilio præfecto
urbis relicto, hostem in agris non invenit. Ab altero consule 7
res gesta egregie est; qui, qua venturum hostem sciebat, gra-
vem præda eoque impeditiore agmine incedentem aggressus,
funestam populationem fecit. Pauci hostium evasere ex insi- 8
diis; præda omnis recepta est. Sic finem iustitio, quod qua-
triduum fuit, reditus Quinctii consulis in urbem fecit. Census 9
deinde actus et conditum ab Quinctio lustrum. Censa
civium capita centum quattuor millia septingenta quattuordecim
dicuntur præter orbos orbasque. In Æquis nihil deinde me- 10
morabile actum; in oppida sua se recepere, uri sua popularique
passi. Consul quum aliquoties per omnem hostium agrum in-
festo agmine populabundus isset, cum ingenti laude prædaque
Romam rediit.

Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius Fusus. **4**
Furios Fusios scripsere quidam; id admoneo, ne quis immu- A. u. c. 290. A. Ch. 464.
tationem virorum ipsorum esse, quæ nominum est, putet.
Haud dubium erat, quin cum Æquis alter consulum bellum 2
gereret. Itaque Æqui ab Ecetranis Volscis præsidium petiere;

quo cupide oblato (adeo civitates eæ perpetuo in Romanos
3 odio certavere), bellum summa vi parabatur. Sentiunt Her-
nici et prædicunt Romanis, Ecetranum ad Æquos descisse.
Suspecta et colonia Antium fuit, quod magna vis hominum
inde, quum oppidum captum esset, confugisset ad Æquos; is-
4 que miles per bellum Æquicum vel acerrimus fuit; compulsis
deinde in oppida Æquis, ea multitudo dilapsa quum Antium
redisset, sua sponte iam infidos colonos Romanis abalienavit.
5 Necdum matura re, quum defectionem parari delatum ad se-
natum esset, datum negotium est consulibus, ut, principibus
6 coloniæ Romam excitis, quærerent, quid rei esset. Qui quum
haud gravate venissent, introducti a consulibus ad senatum ita
responderunt ad interrogata, ut magis suspecti, quam venerant,
7 dimitterentur. Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius,
consulum alter, cui ea provincia evenerat, profectus in Æquos,
Hernicorum in agro populabundum hostem invenit, ignarusque
multitudinis, quia nusquam universa conspecta fuerat, imparem
8 copiis exercitum temere pugnæ commisit. Primo concursu
pulsus se intra castra recepit. Neque is finis periculi fuit;
namque et proxima nocte et postero die tanta vi castra sunt
circumsessa atque oppugnata, ut ne nuntius quidem inde mitti
9 Romam posset. Hernici et male pugnatum et consulem exer-
citumque obsideri nuntiaverunt, tantumque terrorem incussere
patribus, ut, quæ forma senatus consulti ultimæ semper ne-
cessitatis habita est, Postumio, alteri consulum, negotium da-
10 retur, videret, ne quid res publica detrimenti caperet. Ipsum
consulem Romæ manere ad conscribendos omnes, qui arma
ferre possent, optimum visum est; pro consule T. Quinctium
11 subsidio castris cum sociali exercitu mitti; ad eum explendum
Latini Hernicique et colonia Antium dare Quinctio subitarios
5 milites (ita tum repentina auxilia appellabant) iussi. Multi
per eos dies motus multique impetus hinc atque illinc facti,
quia, superante multitudine, hostes carpere multifariam vires
2 Romanas, ut non suffecturas ad omnia, aggressi sunt; simul
castra oppugnabantur, simul pars exercitus ad populandum

agrum Romanum missa urbemque ipsam, si qua fortuna da-
ret, tentandam. L. Valerius ad præsidium urbis relictus, 3
consul Postumius ad arcendas populationes finium missus.
Nihil remissum ab ulla parte curæ aut laboris; vigiliæ in 4
urbe, stationes ante portas præsidiaque in muris disposita, et,
quod necesse erat in tanto tumultu, iustitium per aliquot dies
servatum. Interim in castris Furius consul, quum primo 5
quietus obsidionem passus esset, in incautum hostem decumana
porta erupit, et, quum persequi posset, metu substitit, ne qua
ex parte altera in castra vis fieret. Furium legatum (frater 6
idem consulis erat) longius extulit cursus; nec suos ille rede-
untes persequendi studio neque hostium ab tergo incursum vi-
dit. Ita exclusus, multis sæpe frustra conatibus captis, ut
viam sibi ad castra faceret, acriter dimicans cecidit. Et con- 7
sul nuntio circumventi fratris conversus ad pugnam, dum se
temere magis quam satis caute in mediam dimicationem infert,
vulnere accepto ægre ab circumstantibus ereptus et suorum
animos turbavit et ferociores hostes fecit; qui cæde legati et 8
consulis vulnere accensi nulla deinde vi sustineri potuere, quin
compulsi in castra Romani rursus obsiderentur nec spe nec
viribus pares. Venissetque in periculum summa rerum, ni
T. Quinctius peregrinis copiis, Latino Hernicoque exercitu,
subvenisset. Is intentos in castra Romana Æquos legatique 9
caput ferociter ostentantes ab tergo adortus, simul ad signum
a se procul editum ex castris eruptione facta, magnam vim
hostium circumvenit. Minor cædes, fuga effusior Æquorum 10
in agro fuit Romano, in quos palatos prædam agentes Po-
stumius aliquot locis, quibus opportuna imposuerat præsidia,
impetum dedit. Hi vagi dissipato agmine fugientes in Quinc-
tium victorem cum saucio consule revertentem incidere; tum 11
consularis exercitus egregia pugna consulis vulnus, legati et
cohortium ultus est cædem. Magnæ clades ultro citroque illis
diebus et illatæ et acceptæ. Difficile ad fidem est in tam an- 12
tiqua re, quot pugnaverint ceciderintve, exacto affirmare nu-
mero; audet tamen Antias Valerius concipere summas: Ro- 13

manos cecidisse in Hernico agro quinque millia octingentos; ex prædatoribus Æquorum, qui populabundi in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio consule duo millia et quadringentos cæsos; ceteram multitudinem prædam agentem, quæ inciderit in Quinctium, nequaquam pari defunctam esse cæde: interfecta inde quattuor millia et, exsequendo subtiliter numerum, ducentos ait et triginta.

14 Ut Romam reditum et iustitium remissum est, cælum visum est ardere plurimo igni, portentaque alia aut obversata oculis aut vanas exterritis ostentavere species. His avertendis terroribus in triduum feriæ indictæ, per quas omnia delubra pacem deum exposcentium virorum mulierumque turba
15 implebantur. Cohortes inde Latinæ Hernicæque ab senatu, gratiis ob impigram militiam actis, remissæ domos. Antiates mille milites, quia serum auxilium post prœlium venerant, prope cum ignominia dimissi.

6 Comitia inde habita; creati consules L. Æbutius, P. Ser-
A. u. c. 291. A. Ch. 463. vilius. Calendis Sextilibus, ut tunc principium anni agebatur,
2 consulatum ineunt. Grave tempus et forte annus pestilens erat urbi agrisque, nec hominibus magis quam pecori, et auxere vim morbi terrore populationis pecoribus agrestibusque
3 in urbem acceptis. Ea colluvio mixtorum omnis generis animantium et odore insolito urbanos et agrestem confertum in arta tecta æstu ac vigiliis angebat, ministeriaque in vicem ac
4 contagio ipsa vulgabant morbos. Vix instantes sustinentibus clades repente legati Hernici nuntiant, in agro suo Æquos Volscosque coniunctis copiis castra posuisse, inde exercitu in-
5 genti fines suos depopulari. Præterquam quod infrequens senatus indicio erat sociis, afflictam civitatem pestilentia esse, mæstum etiam responsum tulere, ut per se ipsi Hernici cum Latinis res suas tutarentur; urbem Romanam subita deum ira morbo populari; si qua eius mali quies veniat, ut anno ante,
6 ut semper alias, sociis opem laturos. Discessere socii, pro tristi nuntio tristiorem domum referentes, quippe quibus per se sustinendum bellum erat, quod vix Romanis fulti viribus

sustinuissent. Non diutius se in Hernico hostis continuit; 7
pergit inde infestus in agros Romanos, etiam sine belli iniuria
vastatos. Ubi quum obvius nemo ne inermis quidem fieret,
perque omnia non præsidiis modo deserta, sed etiam cultu
agresti transirent, pervenere ad tertium lapidem Gabina via.
Mortuus Æbutius erat Romanus consul; collega eius Servilius 8
exigua in spe trahebat animam; affecti plerique principum,
patrum maior pars, militaris fere ætas omnis, ut non modo
ad expeditiones, quas in tanto tumultu res poscebat, sed vix
ad quietas stationes viribus sufficerent. Munus vigiliarum se- 9
natores, qui per ætatem ac valetudinem poterant, per se ipsi
obibant; circumitio ac cura ædilium plebi erat; ad eos sum-
ma rerum ac maiestas consularis imperii venerat. Deserta 7
omnia, sine capite, sine viribus, dii præsides ac fortuna urbis
tutata est, quæ Volscis Æquisque prædonum potius mentem
quam hostium dedit. Adeo enim nullam spem non potiundi 2
modo, sed ne adeundi quidem Romana mœnia animus eorum
cepit, tectaque procul visa atque imminentes tumuli avertere
mentes eorum, ut, totis passim castris fremitu orto, quid in 3
vasto ac deserto agro inter tabem pecorum hominumque de-
sides sine præda tempus tererent, quum integra loca, Tuscu-
lanum agrum opimum copiis, petere possent, signa repente
convellerent transversisque itineribus per Lavicanos agros in
Tusculanos colles transirent. Eo vis omnis tempestasque belli 4
conversa est. Interim Hernici Latinique pudore etiam, non
misericordia solum moti, si nec obstitissent communibus hosti-
bus infesto agmine Romanam urbem petentibus nec opem
ullam obsessis sociis ferrent, coniuncto exercitu Romam per-
gunt. Ubi quum hostes non invenissent, secuti famam ac 5
vestigia obvii fiunt descendentibus ab Tusculano in Albanam
vallem. Ibi haudquaquam æquo prœlio pugnatum est, fides-
que sua sociis parum felix in præsentia fuit. Haud minor 6
Romæ fit morbo strages, quam quanta ferro sociorum facta
erat. Consul, qui unus supererat, moritur; mortui et alii
clari viri, M. Valerius, T. Verginius Rutilus augures, Ser.

7 Sulpicius curio maximus, et per ignota capita late vagata
est vis morbi. Inopsque senatus auxilii humani ad deos po-
pulum ac vota vertit; iussi cum coniugibus ac liberis suppli-
8 catum ire pacemque exposcere deum. Ad id, quod sua quem-
que mala cogebant, auctoritate publica evocati omnia delubra
implent. Stratæ passim matres, crinibus templa verrentes, ve-
niam irarum cælestium finemque pesti exposcunt.

8 Inde paulatim, seu pace deum impetrata seu graviore
tempore anni iam circumacto, defuncta morbis corpora salu-
2 briora esse incipere, versisque animis iam ad publicam cu-
A. u. c. 292. A. Ch. 462. ram, quum aliquot interregna exissent, P. Valerius Publicola
tertio die, quam interregnum inierat, consules creat L. Lucre-
tium Tricipitinum et T. Veturium Geminum, sive ille Vetusius
3 fuit. Ante diem tertium idus Sextiles consulatum ineunt,
iam satis valida civitate, ut non solum arcere bellum, sed ul-
4 tro etiam inferre posset. Igitur nuntiantibus Hernicis, in
fines suos transcendisse hostes, impigre promissum auxilium.
Duo consulares exercitus scripti. Veturius missus in Volscos
5 ad bellum ultro inferendum; Tricipitinus populationibus arcen-
dis sociorum agro oppositus non ultra quam in Hernicos pro-
6 cedit. Veturius primo prœlio hostes fundit fugatque; Lucre-
tium, dum in Hernicis sedet, prædonum agmen fefellit supra
montes Prænestinos ductum, inde demissum in campos. Vasta-
vere agros Prænestinum Gabinumque; ex Gabino in Tusculanos
7 flexere colles. Urbi quoque Romæ ingens præbitus terror,
magis in re subita quam quod ad arcendam vim parum vi-
rium esset. Q. Fabius præerat urbi; is armata iuventute
8 dispositisque præsidiis tuta omnia ac tranquilla fecit. Itaque
hostes, præda ex proximis locis rapta, appropinquare urbi non
ausi, quum circumacto agmine redirent, quanto longius ab
urbe hostium abscederent, eo solutiore cura, in Lucretium in-
cidunt consulem, iam ante exploratis itineribus suis, instructum
9 et ad certamen intentum. Igitur præparatis animis repentino
pavore perculsos adorti aliquanto pauciores multitudinem in-
gentem fundunt fugantque et compulsos in cavas valles, quum
10 exitus haud in facili essent, circumveniunt. Ibi Volscum no-

men prope deletum est. Tredecim millia quadringentos septuaginta cecidisse in acie ac fuga, mille septingentos quinquaginta vivos captos, signa viginti septem militaria relata, in quibusdam annalibus' invenio, ubi etsi adiectum aliquid numero sit, magna certe cædes fuit. Victor consul, ingenti præda 11
potitus, eodem in stativa rediit. Tum consules castra coniungunt, et Volsci Æquique afflictas vires suas in unum contulere. Tertia illa pugna eo anno fuit. Eadem fortuna victoriam dedit; fusis hostibus etiam castra capta.

Sic res Romana in antiquum statum rediit, secundæque **9**
belli res extemplo urbanos motus excitaverunt. C. Teren- 2
tilius Arsa tribunus plebis eo anno fuit. Is consulibus absentibus ratus locum tribuniciis actionibus datum, per aliquot dies patrum superbiam ad plebem criminatus, maxime in consulare imperium tanquam nimium nec tolerabile liberæ civitati
invehebatur. Nomine enim tantum minus invidiosum, re ipsa 3
prope atrocius quam regium esse; quippe duos[1] pro uno do- 4
mino acceptos, immoderata, infinita potestate, qui, soluti atque effrenati ipsi, omnes metus legum omniaque supplicia verterent in plebem. Quæ ne æterna illis licentia sit, legem se 5
promulgaturum, ut quinque viri creentur legibus de imperio consulari scribendis: quod populus in se ius dederit, eo consulem usurum; non ipsos libidinem ac licentiam suam pro
lege habituros. Qua promulgata lege, quum timerent patres, 6
ne absentibus consulibus iugum acciperent, senatus a præfecto urbis Q. Fabio vocatur, qui adeo atrociter in rogationem latoremque ipsum est invectus, ut nihil, si ambo consules infesti circumstarent tribunum, relictum minarum atque terroris
sit. Insidiatum eum et tempore capto adortum rem publicam. 7
Si quem similem eius priore anno inter morbum bellumque 8
irati dii tribunum dedissent, non potuisse sisti. Mortuis duobus consulibus, iacente ægra civitate, in colluvione omnium rerum, ad tollendum e re publica consulare imperium laturum leges fuisse, ducem Volscis Æquisque ad oppugnandam urbem
futurum. Quid tandem? Illi non licere, si quid consules su- 9

perbe in aliquem civium aut crudeliter fecerint, diem dicere,
accusare iis ipsis iudicibus, quorum in aliquem sævitum sit?
10 Non illum consulare imperium, sed tribuniciam potestatem
invisam intolerandamque facere; quam placatam reconciliatam-
que patribus de integro in antiqua redigi mala. Neque illum
11 se deprecari, quo minus pergat, ut cœperit. „Vos“ inquit
Fabius, „ceteri tribuni, oramus, ut primum omnium cogitetis,
potestatem istam ad singulorum auxilium, non ad perniciem
universorum comparatam esse; tribunos plebis vos creatos,
12 non hostes patribus. Nobis miserum, invidiosum vobis est,
desertam rem publicam invadi. Non ius vestrum, sed invidiam
minueritis. Agite cum collega, ut rem integram in adventum
consulum differat. Ne Æqui quidem ac Volsci, morbo ab-
sumptis priore anno consulibus, crudeli superboque nobis bello
13 institere.“ Agunt cum Terentilio tribuni, dilataque in speciem
actione, re ipsa sublata, consules extemplo arcessiti.

10 Lucretius cum ingenti præda, maiore multo gloria rediit.
Et auget gloriam adveniens exposita omni in campo Martio
præda, ut suum quisque per triduum cognitum abduceret.
2 Reliqua vendita, quibus domini non exstitere. Debebatur
omnium consensu consuli triumphus; sed dilata res est, tribuno
3 de lege agente; id antiquius consuli fuit. Iactata per aliquot
dies quum in senatu res tum apud populum est; cessit ad ultimum
maiestati consulis tribunus et destitit. Tum imperatori exer-
4 cituique honos suus redditus. Triumphavit de Volscis Æquis-
que; triumphantem secutæ suæ legiones. Alteri consuli datum,
ut ovans sine militibus urbem iniret.

5 Anno deinde insequenti lex Terentilia ab toto relata
A. u. c. 293. A. Ch. 461. collegio novos aggressa consules est; erant consules P.
6 Volumnius, Ser. Sulpicius. Eo anno cælum ardere visum,
terra ingenti concussa motu est. Bovem locutam, cui rei
priore anno fides non fuerat, creditum. Inter alia prodigia
et carne pluit, quem imbrem ingens numerus avium inter-
volitando rapuisse fertur; quod intercidit, sparsum ita iacuisse
7 per aliquot dies, ut nihil odor mutaret. Libri per duumviros

sacrorum aditi; pericula a conventu alienigenarum prædicta,
ne qui in loca summa urbis impetus cædesque inde fierent;
inter cetera monitum, ut seditionibus abstineretur. Id factum
ad impediendam legem tribuni criminabantur, ingensque aderat
certamen. Ecce, ut idem in singulos annos orbis volveretur, 8
Hernici nuntiant, Volscos et Æquos, etsi accisæ res sint,
reficere exercitus; Antii summam rei positam; Ecetræ Antiates
colonos palam concilia facere; id caput, eas vires belli esse.
Ut hæc dicta in senatu sunt, delectus edicitur; consules belli 9
administrationem inter se dispertiri iussi, alteri ut Volsci,
alteri ut Æqui provincia esset. Tribuni coram in foro per- 10
sonare, fabulam compositam Volsci belli, Hernicos ad partes
paratos. Iam ne virtute quidem premi libertatem populi
Romani, sed arte eludi. Quia occidione prope occisos Volscos 11
et Æquos movere sua sponte arma posse iam fides abierit,
novos hostes quæri; coloniam fidam, propinquam infamem
fieri. Bellum innoxiis Antiatibus indici, geri cum plebe Romana, 12
quam oneratam armis ex urbe præcipiti agmine acturi essent,
exsilio et relegatione civium ulciscentes tribunos. Sic, ne quid 13
aliud actum putent, victam legem esse, nisi, dum in integro
res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne possessione
urbis pellantur, ne iugum accipiant. Si animus sit, non defore 14
auxilium; consentire omnes tribunos. Nullum terrorem exter-
num, nullum periculum esse; cavisse deos priore anno, ut tuto
libertas defendi posset. Hæc tribuni. At ex parte altera **11**
consules in conspectu eorum positis sellis delectum habebant.
Eo decurrunt tribuni contionemque secum trahunt. Citati
pauci velut rei experiundæ causa, et statim vis coorta. Quem- 2
cunque lictor iussu consulis prendisset, tribunus mitti iubebat;
neque suum cuique ius modum faciebat, sed virium spes, et
manu obtinendum erat, quod intenderes.

Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo delectu, 3
sic patres in lege, quæ per omnes comitiales dies ferebatur,
impedienda gerebant. Initium erat rixæ, quum discedere 4
populum iussissent tribuni, quod patres se summoveri haud

sinebant. Nec fere seniores rei intererant, quippe quæ non
consilio regenda, sed permissa temeritati audaciæque esset.
5 Multum et consules se abstinebant, ne cui in colluvione rerum
6 maiestatem suam contumeliæ offerrent. Cæso erat Quinctius,
ferox iuvenis qua nobilitate gentis, qua corporis magnitudine
et viribus. Ad ea munera data a diis et ipse addiderat
multa belli decora facundiamque in foro, ut nemo non lingua,
7 non manu promptior in civitate haberetur. Hic quum in medio
patrum agmine constitisset, eminens inter alios, velut omnes
dictaturas consulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus
8 impetus tribunicios popularesque procellas sustinebat. Hoc
duce sæpe pulsi foro tribuni, fusa ac fugata plebes est; qui
obvius fuerat, mulcatus nudatusque abibat, ut satis appareret,
9 si sic agi liceret, victam legem esse. Tum, prope iam per-
culsis aliis tribunis, A. Verginius ex collegio unus Cæsoni
capitis diem dicit. Atrox ingenium accenderat eo facto magis
quam conterruerat; eo acrius obstare legi, agitare plebem,
10 tribunos velut iusto persequi bello. Accusator pati reum ruere
invidiæque flammam ac materiam criminibus suis suggerere;
legem interim non tam ad spem perferendi quam ad laces-
11 sendam Cæsonis temeritatem ferre. Ibi multa sæpe ab iuven-
tute inconsulte dicta factaque in unius Cæsonis suspectum
12 incidunt ingenium. Tamen legi resistebatur. Et A. Verginius
identidem plebi: „Ecquid sentitis iam, vos, Quirites, Cæsonem
13 simul civem et legem, quam cupitis, habere non posse? Quan-
quam quid ego legem loquor? Libertati obstat; omnes Tar-
quinios superbia exsuperat. Exspectate, dum consul aut dic-
tator fiat, quem privatum viribus et audacia regnantem videtis."
Assentiebantur multi, pulsatos se querentes, et tribunum ad
rem peragendam ultro incitabant.

12 Iam aderat iudicio dies apparebatque, vulgo homines in
damnatione Cæsonis libertatem agi credere. Tum demum
coactus cum multa indignitate prensabat singulos. Seque-
2 bantur necessarii, principes civitatis. T. Quinctius Capitolinus,
qui ter consul fuerat, quum multa referret sua familiæque

decora, affirmabat, neque in Quinctia gente neque in civitate 3
Romana tantam indolem tam maturæ virtutis unquam exstitisse;
suum primum militem fuisse, se sæpe vidente pugnasse in
hostem. Sp. Furius, missum ab Quinctio Capitolino sibi eum 4
in dubiis suis rebus venisse subsidio; neminem unum esse,
cuius magis opera putet rem restitutam. L. Lucretius, consul 5
anni prioris, recenti gloria nitens, suas laudes participare cum
Cæsone, memorare pugnas, referre egregia facinora nunc in
expeditionibus, nunc in acie; suadere et monere, iuvenem 6
egregium, instructum naturæ fortunæque omnibus bonis,
maximum momentum rerum eius civitatis, in quamcunque
venisset, suum quam alienum mallent civem esse. Quod 7
offendat in eo, fervorem et audaciam, ætatem quotidie auferre;
quod desideretur, consilium, id in dies crescere. Senescentibus
vitiis, maturescente virtute, sinerent tantum virum senem in
civitate fieri. Pater inter hos L. Quinctius, cui Cincinnato 8
cognomen erat, non iterando laudes, ne cumularet invidiam,
sed veniam errori atque adolescentiæ petendo, sibi, qui non
dicto, non facto quemquam offendisset, ut condonarent filium,
orabat. Sed alii aversabantur preces aut verecundia aut metu; 9
alii, se suosque mulcatos querentes, atroci responso iudicium
suum præferebant. Premebat reum præter vulgatam invidiam 13
crimen unum, quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot annos
tribunus plebis fuerat, testis exstiterat, se haud multo post, 2
quam pestilentia in urbe fuerat, in iuventutem grassantem in
Subura incidisse. Ibi rixam natam esse fratremque suum
maiorem natu, necdum ex morbo satis validum, pugno ictum
ab Cæsone cecidisse; semianimem inter manus domum ablatum, 3
mortuumque inde arbitrari, nec sibi rem exsequi tam atrocem
per consules superiorum annorum licuisse. Hæc Volscio cla-
mitante adeo concitati homines sunt, ut haud multum afuerit,
quin impetu populi Cæso interiret. Verginius arripi iubet 4
hominem et in vincula duci. Patricii vi contra vim resistunt.
T. Quinctius clamitat, cui rei capitalis dies dicta sit et de quo
futurum propediem iudicium, eum indemnatum indicta causa

5 non debere violari. Tribunus supplicium negat sumpturum se
de indemnato; servaturum tamen in vinculis esse ad iudicii
diem, ut, qui hominem necaverit, de eo supplicii sumendi
6 copia populo Romano fiat. Appellati tribuni medio decreto
ius auxilii sui expediunt: in vincula coniici vetant; sisti reum
pecuniamque, nisi sistatur, populo promitti, placere pronun-
7 tiant. Summam pecuniæ quantam æquum esset promitti,
veniebat in dubium; id ad senatum reiicitur; reus, dum con-
8 sulerentur patres, retentus in publico est. Vades dari placuit;
unum vadem tribus millibus æris obligaverunt; quot darentur,
permissum tribunis est. Decem finierunt; tot vadibus accusa-
tor vadatus est reum. Hic primus vades publico dedit. Di-
missus e foro nocte proxima in Tuscos in exsilium abiit.
9 Iudicii die quum excusaretur solum vertisse exsilii causa,
nihilo minus Verginio comitia habente, collegæ appellati dimi-
10 sere concilium. Pecunia a patre exacta crudeliter, ut, diven-
ditis omnibus bonis, aliquamdiu trans Tiberim veluti relegatus
devio quodam tugurio viveret.

14 Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civitatem; ab
2 externis armis otium fuit. Quum velut victores tribuni, per-
culsis patribus Cæsonis exsilio, prope perlatam esse crederent
legem, et, quod ad seniores patrum pertineret, cessissent pos-
3 sessione rei publicæ, iuniores, id maxime quod Cæsonis soda-
lium fuit, auxere iras in plebem, non minuerunt animos;
sed ibi plurimum profectum est, quod modo quodam tempe-
4 ravere impetus suos. Quum primo post Cæsonis exsilium lex
cœpta ferri est, instructi paratique cum ingenti clientium ex-
ercitu sic tribunos, ubi primum summoventes præbuere cau-
sam, adorti sunt, ut nemo unus inde præcipuum quicquam
gloriæ domum invidiæve ferret, mille pro uno Cæsones ex-
5 stitisse plebes quereretur; mediis diebus, quibus tribuni de
lege non agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius erat.
Benigne salutare, alloqui plebis homines, domum invitare,
adesse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine interpellatione
concilia habere, nunquam ulli neque publice neque privatim

truces esse, nisi quum de lege agi cœptum esset; alibi popu-
laris iuventus erat. Nec cetera modo tribuni tranquillo pere- 6
gere, sed refecti quoque in insequentem annum. Ne voce
quidem incommodi, nedum ut ulla vis fieret, paulatim per-
mulcendo tractandoque mansuefecerant plebem. His per totum
annum artibus lex elusa est.

Accipiunt civitatem placidiorem consules C. Claudius 15
Appii filius et P. Valerius Publicola. Nihil novi novus A. u. c. 294. A. Ch. 460.
annus attulerat; legis ferendæ aut accipiendæ cura civitatem
tenebat. Quantum iuniores patrum plebi se magis insinuabant, 2
eo acrius contra tribuni tendebant, ut plebi suspectos eos
criminando facerent: coniurationem factam; Cæsonem Romæ 3
esse; interficiendorum tribunorum, trucidandæ plebis consilia
inita; id negotii datum ab senioribus patrum, ut iuventus tri-
buniciam potestatem e re publica tolleret, formaque eadem
civitatis esset, quæ ante sacrum montem occupatum fuerat.
Et ab Volscis et Æquis statum iam ac prope sollemne in 4
singulos annos bellum timebatur, propiusque aliud novum
malum necopinato exortum. Exsules servique, ad duo millia 5
hominum et quingenti, duce Appio Herdonio Sabino nocte
Capitolium atque arcem occupavere. Confestim in arce facta 6
cædes eorum, qui coniurare et simul capere arma noluerant;
alii inter tumultum præcipites pavore in forum devolant;
alternæ voces „Ad arma“ et „Hostes in urbe sunt“ audieban-
tur. Consules et armare plebem et inermem pati timebant. 7
Incerti, quod malum repentinum, externum an intestinum, ab
odio plebis an ab servili fraude, urbem invasisset, sedabant
tumultus, sedando interdum movebant; nec enim poterat pavida
et consternata multitudo regi imperio. Dant tamen arma, 8
non vulgo, tantum ut, incerto hoste, præsidium satis fidum ad
omnia esset. Solliciti reliquum noctis incertique, qui homines,
quantus numerus hostium esset, in stationibus disponendis ad
opportuna omnis urbis loca egere. Lux deinde aperuit bel- 9
lum ducemque belli. Servos ad libertatem Appius Herdonius
ex Capitolio vocabat: se miserrimi cuiusque suscepisse causam,

ut exsules iniuria pulsos in patriam reduceret et servitiis
grave iugum demeret; id malle populo Romano auctore fieri;
si ibi spes non sit, se Volscos et Æquos et omnia extrema
16 tentaturum et concitaturum. Dilucere res magis patribus
atque consulibus. Præter ea tamen, quæ denuntiabantur, ne
2 Veientium neu Sabinorum id consilium esset, timere, et, quum
tantum in urbe hostium esset, mox Sabinæ Etruscæque legiones ex composito adessent, tum æterni hostes Volsci et Æqui
non ad populandos, ut ante, fines, sed ad urbem ut ex parte
3 captam venirent. Multi et varii timores; inter ceteros eminebat
terror servilis, ne suus cuique domi hostis esset, cui nec credere
nec non credendo, ne infestior fieret, fidem abrogare satis erat
4 tutum; vixque concordia sisti videbatur posse. Tantum superantibus aliis ac mergentibus malis nemo tribunos aut plebem timebat; mansuetum id malum et per aliorum quietem
malorum semper exoriens tum quoque esse peregrino terrore
5 sopitum videbatur. At id prope unum maxime inclinatis rebus
incubuit. Tantus enim tribunos furor tenuit, ut non bellum,
sed vanam imaginem belli ad avertendos ab legis cura plebis
animos Capitolium insedisse contenderent; patriciorum hospites clientesque, si perlata lege frustra tumultuatos esse se
6 sentiant, maiore, quam venerint, silentio abituros. Concilium
inde legi perferendæ habere, avocato populo ab armis. Senatum interim consules habent, alio se maiore ab tribunis
17 metu ostendente, quam quem nocturnus hostis intulerat. Postquam arma poni et discedere homines ab stationibus nuntiatum
est, P. Valerius, collega senatum retinente, se ex curia pro-
2 ripit, inde in templum ad tribunos venit. „Quid hoc rei est"
inquit, „tribuni? Appii Herdonii ductu et auspicio rem publicam eversuri estis? Tam felix vobis corrumpendis fuit, qui
servitia non commovit auctor? Quum hostes supra caput
3 sint, discedi ab armis legesque ferri placet?" Inde ad
multitudinem oratione versa: „Si vos urbis, Quirites, si vestri
nulla cura tangit, at vos veremini deos vestros ab hostibus
captos. Iuppiter optimus maximus Iunoque regina et Mi-

nerva, alii dii deæque obsidentur; castra servorum publicos
vestros penates tenent; hæc vobis forma sanæ civitatis vide-
tur? Tantum hostium non solum intra muros est, sed in arce 4
supra forum curiamque; comitia interim in foro sunt, senatus
in curia est; velut quum otium superat, senator sententiam
dicit, alii Quirites suffragium ineunt. Non, quicquid patrum 5
plebisque est, consules, tribunos, deos hominesque omnes
armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare ac pacare
augustissimam illam domum Iovis optimi maximi decuit? Ro- 6
mule pater, tu mentem tuam, qua quondam arcem ab his
iisdem Sabinis auro captam recepisti, da stirpi tuæ; iube hanc
ingredi viam, quam tu dux, quam tuus ingressus exercitus
est. Primus en ego consul, quantum mortalis deum possum,
te ac tua vestigia sequar.“ Ultimum orationis fuit, se arma 7
capere, vocare omnes Quirites ad arma; si qui impediat, iam se
consularis imperii, iam tribuniciæ potestatis sacratarumque legum
oblitum, quisquis ille sit, ubicunque sit, in Capitolio, in foro, pro
hoste habiturum. Iuberent tribuni, quoniam in Appium Herdonium 8
vetarent, in P. Valerium consulem sumi arma; ausurum se in
tribunis, quod princeps familiæ suæ ausus in regibus esset.
Vim ultimam apparebat futuram spectaculoque seditionem 9
Romanam hostibus fore. Nec lex tamen ferri nec ire in
Capitolium consul potuit. Nox certamina cœpta oppressit;
tribuni cessere nocti, timentes consulum arma. Amotis inde 10
seditionis auctoribus, patres circumire plebem inserentesque se
in circulos sermones tempori aptos serere; admonere, ut vide-
rent, in quod discrimen rem publicam adducerent. Non 11
inter patres ac plebem certamen esse, sed simul patres plebem-
que, arcem urbis, templa deorum, penates publicos privatos-
que hostibus dedi. Dum hæc in foro sedandæ discordiæ 12
causa aguntur, consules interim, ne Sabini neve Veiens hostis
moveretur, circa portas murosque discesserant.

Eadem nocte Tusculum de arce capta Capitolioque occu- **18**
pato et alio turbatæ urbis statu nuntii veniunt. L. Mamilius
Tusculi tum dictator erat. Is, confestim convocato senatu 2

3 atque introductis nuntiis, magno opere censet, ne exspectent, dum
ab Roma legati auxilium petentes veniant; periculum ipsum
discrimenque ac sociales deos fidemque fœderum id poscere;
demerendi beneficio tam potentem, tam propinquam civitatem
4 nunquam parem occasionem daturos deos. Placet ferri auxi-
lium; iuventus conscribitur, arma dantur. Romam prima luce
venientes procul speciem hostium præbuere; Æqui aut Volsci
venire visi sunt; deinde, ubi vanus terror abiit, accepti in urbem
5 agmine in forum descendunt. Ibi iam P. Valerius, relicto ad
6 portarum præsidia collega, instruebat aciem. Auctoritas viri
moverat, affirmantis, Capitolio recuperato et urbe pacata, si
edoceri se sissent, quæ fraus ab tribunis occulta in lege ferretur,
memorem se maiorum suorum, memorem cognominis, quo
populi colendi velut hereditaria cura sibi a maioribus tradita
7 esset, concilium plebis non impediturum. Hunc ducem secuti,
nequicquam reclamantibus tribunis, in clivum Capitolinum
erigunt aciem. Adiungitur et Tusculana legio. Certare socii
civesque, utri recuperatæ arcis suum decus facerent; dux uter-
8 que suos adhortatur. Trepidare tum hostes nec ulli satis rei
præterquam loco fidere; trepidantibus inferunt signa Romani
sociique. Iam in vestibulum perruperant templi, quum P.
9 Valerius inter primores pugnam ciens interficitur. P. Volum-
nius consularis vidit cadentem. Is, dato negotio suis, ut corpus
obtegerent, ipse in locum vicemque consulis provolat. Præ
ardore impetuque tantæ rei sensus non pervenit ad militem;
10 prius vicit, quam se pugnare sine duce sentiret. Multi ex-
sulum cæde sua fœdavere templum; multi vivi capti; Herdonius
interfectus. Ita Capitolium recuperatum. De captivis, ut
quisque liber aut servus esset, suæ fortunæ a quoque sumptum
supplicium est. Tusculanis gratiæ actæ, Capitolium purgatum
11 atque lustratum. In consulis domum plebes quadrantes, ut
funere ampliore efferretur, iactasse fertur.

19 Parta pace, instare tum tribuni patribus, ut P. Valerii
fidem exsolverent, instare Claudio, ut collegæ deos manes
fraude liberaret, agi de lege sineret. Consul, antequam colle-

gam sibi subrogasset, negare passurum agi de lege. Hæ 2
tenuere contentiones usque ad comitia consulis subrogandi. Decembri mense summo patrum studio L. Quinctius Cincinnatus, pater Cæsonis, consul creatur, qui magistratum statim occiperet. Perculsa erat plebes consulem habitura iratum, 3
potentem favore patrum, virtute sua, tribus liberis, quorum nemo Cæsoni cedebat magnitudine animi, consilium et modum adhibendo, ubi res posceret, priores erant. Is ut magistratum 4
iniit, assiduis contionibus pro tribunali non in plebe coercenda quam senatu castigando vehementior fuit, cuius ordinis languore perpetui iam tribuni plebis, non ut in re publica populi Romani, sed ut in perdita domo lingua criminibusque regnarent: cum 5
Cæsone filio suo virtutem, constantiam, omnia iuventutis belli domique decora pulsa ex urbe Romana et fugata esse; loquaces, seditiosos, semina discordiarum, iterum ac tertium tribunos pessimis artibus, regia licentia vivere. „Aulus“ inquit „ille 6
Verginius, quia in Capitolio non fuit, minus supplicii quam Appius Herdonius meruit? Plus hercule aliquanto, qui vere rem æstimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem se fatendo prope denuntiavit, ut arma caperetis; hic negando bella esse arma vobis ademit nudosque servis vestris et exsulibus obiecit. Et vos (C. Claudii pace et P. Valerii mortui loquar) prius in 7
clivum Capitolinum signa intulistis, quam hos hostes de foro tolleretis? Pudet deorum hominumque. Quum hostes in arce, in Capitolio essent, exsulum et servorum dux, profanatis omnibus, in cella Iovis optimi maximi habitaret, Tusculi ante quam Romæ sumpta sunt arma. In dubio fuit, utrum L. 8
Mamilius, Tusculanus dux, an P. Valerius et C. Claudius consules Romanam arcem liberarent; et qui ante Latinos ne pro se quidem ipsis, quum in finibus hostem haberent, attingere arma passi sumus, nunc, nisi Latini sua sponte arma sumpsissent, capti et deleti eramus. Hoc est, tribuni, auxilium 9
plebi ferre, inermem eam hosti trucidandam obiicere? Scilicet si quis vobis humillimus homo de vestra plebe, quam partem velut abruptam a cetero populo vestram patriam peculiaremque

rem publicam fecistis, si quis ex his domum suam obsessam
10 a familia armata nuntiaret, ferendum auxilium putaretis; Iup-
piter optimus maximus exsulum atque servorum sæptus armis
nulla humana ope dignus erat? Et hi postulant, ut sacrosancti
11 habeantur, quibus ipsi dii neque sacri neque sancti sunt? At
enim, divinis humanisque obruti sceleribus, legem vos hoc anno
perlaturos dictitatis. Tum hercule illo die, quo ego consul
sum creatus, male gesta res publica est, peius multo quam
12 quum P. Valerius consul periit. „Iam primum omnium"
inquit, „Quirites, in Volscos et Æquos mihi atque collegæ
legiones ducere in animo est. Nescio quo pacto magis bellantes
quam pacati propitios habemus deos. Quantum periculum
ab illis populis fuerit, si Capitolium ab exsulibus obsessum
scissent, suspicari de præterito quam re ipsa experiri est
melius."

20 Moverat plebem oratio consulis; erecti patres restitutam
credebant rem publicam. Consul alter, comes animosior quam
auctor, suscepisse collegam priorem actionem tam gravis rei facile
passus, in peragendis consiliis consularis officii partem ad se vin-
2 dicabat. Tum tribuni, eludentes velut vana dicta, persequi quæ-
rendo, quonam modo exercitum educturi consules essent, quos
3 delectum habere nemo passurus esset. „Nobis vero" inquit
Quinctius „nihil delectu opus est, quum, quo tempore P. Valerius
ad recipiundum Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba
iuraverint, conventuros se iussu consulis nec iniussu abituros.
4 Edicimus itaque, omnes, qui in verba iurastis, crastina die
armati ad lacum Regillum adsitis." Cavillari tum tribuni et
populum exsolvere religione velle: privatum eo tempore Quinc-
5 tium fuisse, quum sacramento adacti sint. Sed nondum hæc,
quæ nunc tenet sæculum, negligentia deum venerat, nec inter-
pretando sibi quisque ius iurandum et leges aptas faciebat, sed
6 suos potius mores ad ea accommodabat. Igitur tribuni, ut
impediendæ rei nulla spes erat, de proferendo exitu agere, eo
magis, quod et augures iussos adesse ad Regillum lacum fama
exierat, locumque inaugurari, ubi auspicato cum populo agi

posset, ut, quicquid Romæ vi tribunicia rogatum esset, id
comitiis ibi abrogaretur: omnes id iussuros, quod consules 7
vellent; neque enim provocationem esse longius ab urbe mille
passuum, et tribunos, si eo veniant, in alia turba Quiritium
subiectos fore consulari imperio. Terrebant hæc; sed ille 8
maximus terror animos agitabat, quod sæpius Quinctius dicti-
tabat, se consulum comitia non habiturum; non ita civitatem
ægram esse, ut consuetis remediis sisti posset; dictatore opus
esse rei publicæ, ut, qui se moverit ad sollicitandum statum
civitatis, sentiat, sine provocatione dictaturam esse. Senatus **21**
in Capitolio erat; eo tribuni cum perturbata plebe veniunt.
Multitudo clamore ingenti nunc consulum, nunc patrum fidem
implorant; nec ante moverunt de sententia consulem, quam
tribuni se in auctoritate patrum futuros esse polliciti sunt.
Tunc referente consule de tribunorum et plebis postulatis, 2
senatus consultum fit, ut neque tribuni legem eo anno ferrent
neque consules ab urbe exercitum educerent; in reliquum
magistratus continuari et consules tribunosve refici, iudicare
senatum contra rem publicam esse. Consules fuere in patrum 3
potestate; tribuni reclamantibus consulibus refecti. Patres
quoque, ne quid cederent plebi, et ipsi L. Quinctium consulem
reficiebant. Nulla toto anno vehementior actio consulis fuit.
„Mirer“ inquit, „si vana vestra, patres conscripti, auctoritas 4
ad plebem est? Vos elevatis eam; quippe, quia plebs senatus
consultum continuandis magistratibus solvit, ipsi quoque solutum
vultis, ne temeritati multitudinis cedatis, tanquam id sit plus 5
posse in civitate, plus levitatis ac licentiæ habere. Levius
enim vaniusque profecto est sua decreta et consulta tollere
quam aliorum. Imitamini, patres conscripti, turbam inconsultam, 6
et, qui exemplo aliis esse debetis, aliorum exemplo peccate
potius, quam alii vestro recte faciant, dum ego ne imiter
tribunos nec me contra senatus consultum consulem renuntiari
patiar. Te vero, C. Claudi, adhortor, ut et ipse populum 7
Romanum hac licentia arceas et de me hoc tibi persuadeas,
me ita accepturum, ut non honorem meum a te impeditum,

sed gloriam spreti honoris auctam invidiamque, quæ ex con-
8 tinuato eo impenderet, levatam putem." Communiter inde
edicunt, ne quis L. Quinctium consulem faceret; si quis fecisset,
22 se id suffragium non observaturos. Consules creati Q. Fabius
Vibulanus tertium et L. Cornelius Maluginensis. Census actus
eo anno; lustrum propter Capitolium captum, consulem occisum
condi religiosum fuit.
2 Q. Fabio, L. Cornelio consulibus principio anni statim
A. u. c. 295. A. Ch. 459. res turbulentæ. Instigabant plebem tribuni; bellum ingens a
Volscis et Æquis Latini atque Hernici nuntiabant: iam Antii
Volscorum legiones esse. Et ipsam coloniam ingens metus
erat defecturam; ægreque impetratum a tribunis, ut bellum
3 præverti sinerent. Consules inde partiti provincias: Fabio, ut
legiones Antium duceret, datum, Cornelio, ut Romæ præsidio
esset, ne qua pars hostium, qui Æquis mos erat, ad popu-
4 landum veniret. Hernici et Latini iussi milites dare ex fœdere,
duæque partes sociorum in exercitu, tertia civium fuit. Post-
quam ad diem præstitutum venerunt socii, consul extra portam
Capenam castra locat. Inde, lustrato exercitu, Antium pro-
5 fectus haud procul oppido stativisque hostium consedit. Ubi
quum Volsci, quia nondum ab Æquis venisset exercitus,
dimicare non ausi, quemadmodum quieti vallo se tutarentur,
pararent, postero die Fabius non permixtam unam sociorum
civiumque, sed trium populorum tres separatim acies circa
vallum hostium instruxit; ipse erat medius cum legionibus
6 Romanis. Inde signum observari iussit, ut pariter et socii
rem inciperent referrentque pedem, si receptui cecinisset.
7 Equites item suæ cuique parti post principia collocat. Ita
trifariam adortus castra circumvenit et, quum undique instaret,
non sustinentes impetum Volscos vallo deturbat. Trans-
gressus inde munitiones pavidam turbam inclinatamque in
8 partem unam castris expellit. Inde effuse fugientes eques,
cui superare vallum haud facile fuerat, quum ad id spectator
pugnæ adstitisset, libero campo adeptus parte victoriæ fruitur,
9 territos cædendo. Magna et in castris et extra munimenta

cædes fugientium fuit, sed præda maior, quia vix arma secum efferre hostes potuit; deletusque exercitus foret, ni fugientes silvæ texissent.

Dum ad Antium hæc geruntur, interim Æqui, robore **23**
iuventutis præmisso, arcem Tusculanam improviso nocte capiunt, reliquo exercitu haud procul mœnibus Tusculi considunt, ut distenderent hostium copias. Hæc celeriter Romam, 2
ab Roma in castra Antium perlata movent Romanos haud secus, quam si Capitolium captum nuntiaretur; adeo et recens erat Tusculanorum meritum et similitudo ipsa periculi reposcere datum auxilium videbatur. Fabius, omissis omnibus, 3
prædam ex castris raptim Antium convehit; ibi modico præsidio relicto, citatum agmen Tusculum rapit. Nihil præter arma et quod cocti ad manum fuit cibi, ferre militi licuit; commeatum ab Roma consul Cornelius subvehit. Aliquot 4
menses Tusculi bellatum. Parte exercitus consul castra Æquorum oppugnabat; partem Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. Vi nunquam eo subiri potuit; fames postremo inde detraxit hostem. Qua postquam ventum ad extremum 5
est, inermes nudique omnes sub iugum ab Tusculanis missi. Hos ignominiosa fuga domum se recipientes Romanus consul in Algido consecutus ad unum omnes occidit. Victor ad Co- 6
lumen (id loco nomen est) exercitu reducto castra locat. Et alter consul, postquam mœnibus iam Romanis, pulso hoste, periculum esse desierat, et ipse ab Roma profectus. Ita 7
bifariam consules ingressi hostium fines ingenti certamine hinc Volscos, hinc Æquos populantur. Eodem anno descisse Antiates, apud plerosque auctores invenio; L. Cornelium consulem id bellum gessisse oppidumque cepisse. Certum affirmare, quia nulla apud vetustiores scriptores eius rei mentio est, non ausim.

Hoc bello perfecto, tribunicium domi bellum patres territat. **24**
Clamant fraude fieri, quod foris teneatur exercitus; frustrationem eam legis tollendæ esse; se nihilo minus rem susceptam peracturos. Obtinuit tamen L. Lucretius præfectus urbis, 2

ut actiones tribuniciæ in adventum consulum differrentur.
3 Erat et nova exorta causa motus. A. Cornelius et Q. Ser-
vilius quæstores M. Volscio, quod falsus haud dubie testis
4 in Cæsonem exstitisset, diem dixerant. Multis enim emanabat
indiciis, neque fratrem Volscii, ex quo semel fuerit æger, un-
quam non modo visum in publico, sed ne assurrexisse quidem
5 ex morbo, multorumque tabe mensum mortuum, nec his tem-
poribus, in quæ testis crimen coniecisset, Cæsonem Romæ
visum, affirmantibus, qui una meruerant, secum eum tum
frequentemque ad signa sine ullo commeatu fuisse. Nisi ita
6 esset, multi privatim ferebant Volscio iudicem. Quum ad
iudicium ire non auderet, omnes eæ res in unum congruentes
haud magis dubiam damnationem Volscii, quam Cæsonis
7 Volscio teste fuerat, faciebant. In mora tribuni erant, qui
comitia quæstores habere de reo, nisi prius habita de lege
8 essent, passuros negabant. Ita extracta utraque res in con-
sulum adventum est. Qui ubi triumphantes victore cum ex-
ercitu urbem inierunt, quia silentium de lege erat, perculsos
9 magna pars credebant tribunos; at illi (etenim extremum anni
iam erat), quartum affectantes tribunatum, in comitiorum dis-
ceptationem ab lege certamen averterant. Et quum consules
nihilo minus adversus continuationem tribunatus, quam si lex
minuendæ suæ maiestatis causa promulgata ferretur, tetendis-
sent, victoria certaminis penes tribunos fuit.

10 Eodem anno Æquis pax est petentibus data. Census,
res priore anno inchoata, perficitur, idque lustrum ab origine
urbis decimum conditum ferunt. Censa civium capita centum
11 septendecim millia trecenta undeviginti. Consulum magna
domi bellique eo anno gloria fuit, quod et foris pacem pepe-
rere, et domi, etsi non concors, minus tamen quam alias
infesta civitas fuit.

25 L. Minucius inde et C. Nautius consules facti duas resi-
A. u. c. 296. A. Ch. 458. duas anni prioris causas exceperunt. Eodem modo consules
legem, tribuni iudicium de Volscio impediebant; sed in quæ-
3 storibus novis maior vis, maior auctoritas erat. Cum M.

Valerio Manii filio, Volesi nepote, quæstor erat T. Quinctius
Capitolinus, qui ter consul fuerat. Is, quoniam neque Quinc-
tiæ familiæ Cæso neque rei publicæ maximus iuvenum restitui
posset, falsum testem, qui dicendæ causæ innoxio potestatem
ademisset, iusto ac pio bello persequebatur. Quum Verginius 4
maxime ex tribunis de lege ageret, duum mensum spatium
consulibus datum est ad inspiciendam legem, ut, quum edo-
cuissent populum, quid fraudis occultæ ferretur, sinerent
deinde suffragium inire. Hoc intervalli datum res tranquillas
in urbe fecit. Nec diuturnam quietem Æqui dederunt, qui, 5
rupto fœdere, quod ictum erat priore anno cum Romanis,
imperium ad Gracchum Clœlium deferunt; is tum longe
princeps in Æquis erat. Gracchо duce in Lavicanum agrum, 6
inde in Tusculanum hostili populatione veniunt, plenique præ-
dæ in Algido castra locant. In ea castra Q. Fabius, P.
Volumnius, A. Postumius legati ab Roma venerunt questum
iniurias et ex fœdere res repetitum. Eos Æquorum imperator, 7
quæ mandata habeant ab senatu Romano, ad quercum iubet
dicere; se alia interim acturum. Quercus ingens arbor
prætorio imminebat, cuius umbra opaca sedes erat. Tum ex 8
legatis unus abiens „Et hæc“ inquit „sacrata quercus et
quicquid deorum est, audiant, fœdus a vobis ruptum, nostris-
que et nunc querelis adsint et mox armis, quum deorum
hominumque simul violata iura exsequemur“. Romam ut 9
rediere legati, senatus iussit alterum consulem contra Grac-
chum in Algidum exercitum ducere, alteri populationem fini-
um Æquorum provinciam dedit. Tribuni suo more impedire
delectum, et forsitan ad ultimum impedissent; sed novus subito
additus terror est. Vis Sabinorum ingens prope ad mœnia **26**
urbis infesta populatione venit; fœdati agri, terror iniectus
urbi est. Tum plebs benigne arma cepit; reclamantibus
frustra tribunis magni duo exercitus scripti. Alterum Nautius 2
contra Sabinos duxit, castrisque ad Eretum positis per ex-
peditiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam
vastitatem in Sabino agro reddidit, ut comparati ad eam

3 prope intacti bello fines Romani viderentur. Minucio neque
fortuna nec vis animi eadem in gerendo negotio fuit; nam
quum haud procul ab hoste castra posuisset, nulla magnopere
4 clade accepta, castris se pavidus tenebat. Quod ubi sense-
runt hostes, crevit ex metu alieno, ut fit, audacia, et nocte
adorti castra, postquam parum vis aperta profecerat, munitio-
nes postero die circumdant. Quæ priusquam undique vallo
obiectæ clauderent exitus, quinque equites inter stationes ho-
stium emissi Romam pertulere, consulem exercitumque obsideri.
5 Nihil tam inopinatum nec tam insperatum accidere potuit.
Itaque tantus pavor, tanta trepidatio fuit, quanta si urbem,
6 non castra hostes obsiderent. Nautium consulem arcessunt.
In quo quum parum præsidii videretur dictatoremque dici
placeret, qui rem perculsam restitueret, L. Quinctius Cincin-
natus consensu omnium dicitur.

7 Operæ pretium est audire, qui omnia præ divitiis humana
spernunt neque honori magno locum neque virtuti putant
8 esse, nisi ubi effuse affluant opes. Spes unica imperii populi
Romani, L. Quinctius trans Tiberim, contra eum ipsum locum,
ubi nunc navalia sunt, quattuor iugerum colebat agrum, quæ
9 prata Quinctia vocantur. Ibi ab legatis, seu fossam fodiens
palæ innixus, seu quum araret, operi certe, id quod constat,
agresti intentus, salute data in vicem redditaque, rogatus, ut,
quod bene verteret ipsi reique publicæ, togatus mandata sena-
tus audiret, admiratus rogitansque „Satin' salve" togam pro-
10 pere e tugurio proferre uxorem Raciliam iubet. Qua simul,
absterso pulvere ac sudore, velatus processit, dictatorem eum
legati gratulantes consalutant, in urbem vocant; qui terror sit
11 in exercitu, exponunt. Navis Quinctio publice parata fuit,
transvectumque tres obviam egressi filii excipiunt, inde alii
propinqui atque amici, tum patrum maior pars. Ea frequentia
stipatus, antecedentibus lictoribus, deductus est domum. Et
12 plebis concursus ingens fuit; sed ea nequaquam tam læta
Quinctium vidit, et imperii nimium et virum ipso imperio
vehementiorem rata.

Et illa quidem nocte nihil præterquam vigilatum est in
urbe. Postero die dictator quum ante lucem in forum ve- 27
nisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium, patriciæ gentis
et qui, quum stipendia pedibus propter paupertatem fecisset,
bello tamen primus longe Romanæ iuventutis habitus esset.
Cum magistro equitum in contionem venit, iustitium edicit, 2
claudi tabernas tota urbe iubet, vetat quemquam privatæ
quicquam rei agere; tum, quicunque ætate militari essent, ar- 3
mati cum cibariis in dies quinque coctis vallisque duodenis
ante solis occasum [Martio] in campo adessent; quibus ætas 4
ad militandum gravior esset, vicino militi, dum is arma pa-
raret vallumque peteret, cibaria coquere iussit. Sic iuventus 5
discurrit ad vallum petendum. Sumpsere, unde cuique prox-
imum fuit; prohibitus nemo est; impigreque omnes ad edic-
tum dictatoris præsto fuere. Inde composito agmine non 6
itineri magis apte quam prœlio, si res ita tulisset, legiones
ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. In utroque
agmine, quas tempus ipsum poscebat, adhortationes erant:
adderent gradum; maturato opus esse, ut nocte ad hostem 7
perveniri posset; consulem exercitumque Romanum obsideri,
tertium diem iam clausos esse; quid quæque nox aut dies
ferat, incertum esse; puncto sæpe temporis maximarum rerum
momenta verti. „Accelera, signifer“, „sequere, miles“, inter se 8
quoque, gratificantes ducibus, clamabant. Media nocte in
Algidum perveniunt et, ut sensere, se iam prope hostes esse,
signa constituunt. Ibi dictator, quantum nocte prospici pote- 28
rat, equo circumvectus contemplatusque, qui tractus castrorum
quæque forma esset, tribunis militum imperavit, ut sarcinas
in unum coniici iubeant, militem cum armis valloque redire
in ordines suos. Facta, quæ imperavit. Tum, quo fuerant 2
ordine in via, exercitum omnem longo agmine circumdat
hostium castris et, ubi signum datum sit, clamorem omnes
tollere iubet; clamore sublato, ante se quemque ducere fossam
et iacere vallum. Edito imperio, signum secutum est. Iussa 3
miles exsequitur; clamor hostes circumsonat. Superat inde

castra hostium et in castra consulis venit; alibi pavorem,
4 alibi gaudium ingens facit. Romani, civilem esse clamorem
atque auxilium adesse, inter se gratulantes, ultro ex stationi-
5 bus ac vigiliis territant hostem. Consul differendum negat:
illo clamore non adventum modo significari, sed rem ab suis
cœptam; mirumque esse, ni iam exteriore parte castra ho-
stium oppugnentur. Itaque arma suos capere et se subsequi
6 iubet. Nocte initum prœlium est; legionibus dictatoris clamore
7 significant, ab ea quoque parte rem in discrimine esse. Iam
se ad prohibenda circumdari opera Æqui parabant, quum ab
interiore hoste prœlio cœpto, ne per media sua castra fieret
eruptio, a munientibus ad pugnantes introrsum versi vacuam
noctem operi dedere; pugnatumque cum consule ad lucem
8 est. Luce prima iam circumvallati ab dictatore erant, et vix
adversus unum exercitum pugnam sustinebant. Tum a Quinc-
tiano exercitu, qui confestim a perfecto opere ad arma rediit,
invaditur vallum. Hic instabat nova pugna; illa nihil remi-
9 serat prior. Tum ancipiti malo urgente, a prœlio ad preces
versi hinc dictatorem, hinc consulem orare, ne in occidione
victoriam ponerent, ut inermes se inde abire sinerent. Ab
10 consule ad dictatorem ire iussi; is ignominiam infensus addidit;
Gracchum Clœlium ducem principesque alios vinctos ad se
adduci iubet, oppido Corbione decedi. Sanguinis se Æquo-
rum non egere; licere abire, sed, ut exprimatur tandem con-
fessio, subactam domitamque esse gentem, sub iugum abi-
11 turos. Tribus hastis iugum fit, humi fixis duabus superque
eas transversa una deligata. Sub hoc iugo dictator Æquos
misit.

29 Castris hostium receptis plenis omnium rerum (nudos
enim emiserat), prædam omnem suo tantum militi dedit; con-
2 sularem exercitum ipsumque consulem increpans „Carebis“
inquit „prædæ parte, miles, ex eo hoste, cui prope prædæ
fuisti. Et tu, L. Minuci, donec consularem animum incipias
3 habere, legatus his legionibus præeris.“ Ita se Minucius
abdicat consulatu iussusque ad exercitum manet. Sed adeo

tum imperio meliori animus mansuete obediens erat, ut beneficii magis quam ignominiæ hic exercitus memor et coronam auream dictatori, libram pondo, decreverit et proficiscentem eum patronum salutaverit. Romæ a Q. Fabio præfecto urbis 4
senatus habitus triumphantem Quinctium, quo veniebat agmine, urbem ingredi iussit. Ducti ante currum hostium duces; militaria signa prælata; secutus exercitus præda onustus. Epulæ instructæ dicuntur fuisse ante omnium domos, epulantes- 5
que cum carmine triumphali et sollemnibus iocis comissantium modo currum secuti sunt.

Eo die L. Mamilio Tusculano, approbantibus cunctis, 6
civitas data est. Confestim se dictator magistratu abdicasset, ni comitia M. Volscii, falsi testis, tenuissent. Ea ne impedirent tribuni, dictatoris obstitit metus; Volscius damnatus Lanuvium in exsilium abiit. Quinctius sexto decimo die dic- 7
tatura in sex menses accepta se abdicavit. Per eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis egregie pugnat; ad vastatos agros ea quoque clades accessit Sabinis. Minucio Fabius [Quintus] successor in Algidum missus. Extremo 8
anno agitatum de lege ab tribunis est; sed quia duo exercitus aberant, ne quid ferretur ad populum, patres tenuere; plebes vicit, ut quintum eosdem tribunos crearent. Lupos 9
visos in Capitolio ferunt a canibus fugatos; ob id prodigium lustratum Capitolium esse. Hæc eo anno gesta.

Sequuntur consules Q. Minucius, C. Horatius Pulvillus. **30**
Cuius initio anni quum foris otium esset, domi seditiones A. u. c. 297. A. Ch. 457.
iidem tribuni, eadem lex faciebat; ulteriusque ventum foret 2
(adeo exarserant animis), ni, velut dedita opera, nocturno impetu Æquorum Corbione amissum præsidium nuntiatum esset. Senatum consules vocant; iubentur subitarium scribere 3
exercitum atque in Algidum ducere. Inde, posito legis certamine, nova de delectu contentio orta; vincebaturque consulare 4
imperium tribunicio auxilio, quum alius additur terror, Sabinum exercitum prædatum descendisse in agros Romanos, inde ad urbem venire. Is metus perpulit, ut scribi militem tri- 5

buni sinerent, non sine pactione tamen, ut, quoniam ipsi quin-
quennium elusi essent parvumque id plebi præsidium foret,
6 decem deinde tribuni plebis crearentur. Expressit hoc neces-
sitas patribus; id modo excepere, ne postea eosdem tribunos
viderent. Tribunicia comitia, ne id quoque post bellum ut
7 cetera vanum esset, extemplo habita. Tricesimo sexto anno
a primis tribuni plebis decem creati sunt, bini ex singulis
8 classibus; itaque cautum est ut postea crearentur. Delectu
deinde habito, Minucius contra Sabinos profectus non invenit
hostem. Horatius, quum iam Æqui, Corbione interfecto præ-
sidio, Ortonam etiam cepissent, in Algido pugnat; multos mor-
tales occidit; fugat hostem non ex Algido modo, sed a Corbione
Ortonaque. Corbionem etiam diruit propter proditum præsidium.

31 Deinde M. Valerius, Sp. Verginius consules facti. Do-
A. u. c. 298. A. Ch. 456. mi forisque otium fuit; annona propter aquarum intemperiem
laboratum est. De Aventino publicando lata lex est. Tri-
2 buni plebis iidem refecti. Hi sequente anno, T. Romilio, C.
A. u. c. 299. A. Ch. 455. Veturio consulibus, legem omnibus contionibus suis celebrant:
pudere se numeri sui nequicquam aucti, si ea res æque
3 suo biennio iaceret, ac toto superiore lustro iacuisset. Quum
maxime hæc agerent, trepidi nuntii ab Tusculo veniunt,
Æquos in agro Tusculano esse. Fecit pudorem recens eius
populi meritum morandi auxilii. Ambo consules cum exercitu
4 missi hostem in sua sede, in Algido inveniunt. Ibi pugnatum.
Supra septem millia hostium cæsa, alii fugati; præda parta
ingens. Eam propter inopiam ærarii consules vendiderunt.
Invidiæ tamen res ad exercitum fuit, eademque tribunis mate-
riam criminandi ad plebem consules præbuit.

5 Itaque ergo, ut magistratu abiere, Sp. Tarpeio, A. Aternio
A. u. c. 300. A. Ch. 454. consulibus dies dicta est Romilio ab C. Calvio Cicerone tri-
6 buno plebis, Veturio ab L. Alieno ædile plebis. Uterque
magna patrum indignatione damnatus, Romilius decem mil-
libus æris, Veturius quindecim. Nec hæc priorum calamitas
consulum segniores novos fecerat consules. Et se damnari
posse aiebant, et plebem et tribunos legem ferre non posse.

Tum abiecta lege, quæ promulgata consenuerat, tribuni lenius 7
agere cum patribus: Finem tandem certaminum facerent. Si
plebeiæ leges displicerent, at illi communiter legum latores et
ex plebe et ex patribus, qui utrisque utilia ferrent quæque
æquandæ libertatis essent, sinerent creari. Rem non asper- 8
nabantur patres; laturum leges neminem nisi ex patribus
aiebant. Quum de legibus conveniret, de latore tantum dis-
creparet, missi legati Athenas Sp. Postumius Albus, A. Man-
lius, P. Sulpicius Camerinus, iussique inclitas leges Solonis de-
scribere et aliarum Græciæ civitatium instituta, mores iuraque
noscere.

Ab externis bellis quietus annus fuit, quietior insequens, **32**
P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus, perpetuo silentio A. u. c. 301. A. Ch. 453.
tribunorum, quod primo legatorum, qui Athenas ierant, legum-
que peregrinarum exspectatio præbuit, dein duo simul mala 2
ingentia exorta, fames pestilentiaque, fœda homini, fœda
pecori. Vastati agri sunt, urbs assiduis exhausta funeribus;
multæ et claræ lugubres domus. Flamen Quirinalis Ser. Cor- 3
nelius mortuus, augur C. Horatius Pulvillus, in cuius locum
C. Veturium eo cupidius, quia damnatus a plebe erat, augures
legere. Mortuus consul Quinctilius, quattuor tribuni plebi. 4
Multiplici clade fœdatus annus; ab hoste otium fuit. Inde A. u. c. 302.
consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus. Neque eo anno A. Ch. 452.
quicquam belli externi fuit; domi motus orti. Iam redierant 6
legati cum Atticis legibus. Eo intentius instabant tribuni, ut
tandem scribendarum legum initium fieret. Placet, creari
decemviros sine provocatione, et ne quis eo anno alius magi-
stratus esset. Admiscerenturne plebeii, controversia aliquamdiu 7
fuit; postremo concessum patribus, modo ne lex Icilia de
Aventino aliæque sacratæ leges abrogarentur.

Anno trecentesimo altero, quam condita Roma erat, **33**
iterum mutatur forma civitatis, ab consulibus ad decemviros, A. u. c. 303. A. Ch. 451.
quemadmodum ab regibus ante ad consules venerat, translato
imperio. Minus insignis, quia non diuturna, mutatio fuit 2
Læta enim principia magistratus eius nimis luxuriavere; eo

citius lapsa res est repetitumque, duobus uti mandaretur
3 consulum nomen imperiumque. Decemviri creati App.
Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius, C. Iulius,
A. Manlius, P. Sulpicius, P. Curiatius, T. Romilius, Sp.
4 Postumius. Claudio et Genucio, quia designati consules in
eum annum fuerant, pro honore honos redditus, et Sestio,
alteri consulum prioris anni, quod eam rem collega invito ad
5 patres retulerat. His proximi habiti legati tres, qui Athenas
ierant, simul ut pro legatione tam longinqua præmio esset
honos, simul peritos legum peregrinarum ad condenda nova
6 iura usui fore credebant. Supplevere ceteri numerum. Graves
quoque ætate electos novissimis suffragiis ferunt, quo minus
7 ferociter aliorum scitis adversarentur. Regimen totius magi-
stratus penes Appium erat favore plebis, adeoque novum sibi
ingenium induerat, ut plebicola repente omnisque auræ popu-
laris captator evaderet pro truci sævoque insectatore plebis.
8 Decimo die ius populo singuli reddebant. Eo die penes præ-
fectum iuris fasces duodecim erant; collegis novem singuli
accensi apparebant. Et in unica concordia inter ipsos, qui
consensus privatis interdum inutilis est, summa adversus
9 alios æquitas erat. Moderationis eorum argumentum exemplo
unius rei notasse satis erit. Quum sine provocatione creati
essent, defosso cadavere domi apud P. Sestium, patriciæ gentis
10 virum, invento prolatoque in contionem, in re iuxta manifesta
atque atroci C. Iulius decemvir diem Sestio dixit et accusator
ad populum exstitit, cuius rei iudex legitimus erat, decessitque
iure suo, ut demptum de vi magistratus populi libertati
adiiceret.

34 Quum promptum hoc ius velut ex oraculo incorruptum
pariter ab iis summi infimique ferrent, tum legibus condendis
opera dabatur; ingentique hominum exspectatione propositis
2 decem tabulis, populum ad contionem advocaverunt et, quod
bonum, faustum felixque rei publicæ, ipsis liberisque eorum
3 esset, ire et legere leges propositas iussere. Se, quantum
decem hominum ingeniis provideri potuerit, omnibus, summis

infimisque, iura æquasse; plus pollere multorum ingenia consiliaque. Versarent in animis secum unamquamque rem, 4
agitarent deinde sermonibus atque in medium, quid in quaque
re plus minusve esset, conferrent. Eas leges habiturum popu- 5
lum Romanum, quas consensus omnium non iussisse latas
magis quam tulisse videri posset. Quum ad rumores hominum 6
de unoquoque legum capite editos satis correctæ viderentur,
centuriatis comitiis decem tabularum leges perlatæ sunt, quæ
nunc quoque, in hoc immenso aliarum super alias acervatarum
legum cumulo, fons omnis publici privatique est iuris.

Vulgatur deinde rumor, duas deesse tabulas, quibus 7
adiectis absolvi posse velut corpus omnis Romani iuris. Ea
exspectatio, quum dies comitiorum appropinquaret, desiderium
decemviros iterum creandi fecit. Iam plebs, præterquam quod 8
consulum nomen haud secus quam regum perosa erat, ne
tribunicium quidem auxilium, cedentibus in vicem appellationi
decemviris, quærebat. Postquam vero comitia decemviris cre- **35**
andis in trinum nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio, 2
ut primores quoque civitatis (metu, credo, ne tanti possessio
imperii, vacuo ab se relicto loco, haud satis dignis pateret)
prensarent homines, honorem summa ope a se impugnatum
ab ea plebe, cum qua contenderant, suppliciter petentes. De- 3
missa iam in discrimen dignitas ea ætate iisque honoribus
actis stimulabat App. Claudium. Nescires, utrum inter de-
cemviros an inter candidatos numerares; propior interdum 4
petendo quam gerendo magistratui erat. Criminari optimates,
extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque,
ipse medius inter tribunicios, Duillios Iciliosque, in foro volitare, 5
per illos se plebi venditare, donec collegæ quoque, qui unice
illi dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos,
mirantes, quid sibi vellet. Apparere, nihil sinceri esse; pro- 6
fecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore; nimium
in ordinem se ipsum cogere et vulgari cum privatis non tam
properantis abire magistratu quam viam ad continuandum
magistratum quærentis esse. Propalam obviam ire cupiditati 7

parum ausi, obsecundando mollire impetum aggrediuntur.
Comitiorum illi habendorum, quando minimus natu sit, munus
8 consensu iniungunt. Ars hæc erat, ne semet ipse creare
posset, quod præter tribunos plebi (et id ipsum pessimo
exemplo) nemo unquam fecisset. Ille enimvero, quod bene
vertat, habiturum se comitia professus, impedimentum pro
9 occasione arripuit; deiectisque honore per coitionem duobus
Quinctiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio,
constantissimo viro in optimatium causa, et aliis eiusdem
fastigii civibus, nequaquam splendore vitæ pares decemviros
10 creat, se in primis, quod haud secus factum improbabant boni,
11 quam nemo facere ausurum crediderat. Creati cum eo M.
Cornelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius
Vibulanus, Q. Pœtelius, T. Antonius Merenda, K. Duillius,
Sp. Oppius Cornicen, M'. Rabuleius.

36 Ille finis Appio alienæ personæ ferendæ fuit. Suo iam
inde vivere ingenio cœpit novosque collegas, iam priusquam
2 inirent magistratum, in suos mores formare. Quotidie coibant
remotis arbitris; inde impotentibus instructi consiliis, quæ
secreto ab aliis coquebant, iam haud dissimulando superbiam,
rari aditus, colloquentibus difficiles, ad idus Maias rem per-
3 duxere. Idus tum Maiæ sollemnes ineundis magistratibus
A. u. c. 304. A. Ch. 450. erant. Inito igitur magistratu primum honoris diem denun-
tiatione ingentis terroris insignem fecere. Nam quum ita
priores decemviri servassent, ut unus fasces haberet et hoc
insigne regium in orbem, suam cuiusque vicem, per omnes
4 iret, subito omnes cum duodenis fascibus prodiere. Centum
viginti lictores forum impleverant et cum fascibus secures
illigatas præferebant; nec attinuisse demi securem, quum sine
5 provocatione creati essent, interpretabantur. Decem regum
species erat, multiplicatusque terror non infimis solum, sed
primoribus patrum, ratis cædis causam ac principium quæri,
ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in
populo misisset, statim virgæ securesque etiam ad ceterorum
6 metum expedirentur. Nam præterquam quod in populo nihil

erat præsidii, sublata provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant, quum priores decemviri, appellatione collegæ corrigi reddita ab se iura, tulissent et quædam, quæ sui iudicii videri possent, ad populum reiecissent. Aliquamdiu æquatus 7
inter omnes terror fuit; paulatim totus vertere in plebem cœpit. Abstinebatur a patribus; in humiliores libidinose crudeliterque consulebatur. Hominum, non causarum toti erant, ut apud quos gratia vim æqui haberet. Iudicia domi conflabant, pronuntiabant in foro. Si quis collegam appellasset, 8
ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut pæniteret non prioris decreto stetisse. Opinio etiam sine auctore exierat, 9
non in præsentis modo temporis eos iniuriam conspirasse, sed fœdus clandestinum inter ipsos iure iurando ictum, ne comitia haberent, perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium. Circumspectare tum patriciorum vultus plebeii et 37
inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo in eum statum rem publicam adduxerant. Primores patrum odisse 2
decemviros, odisse plebem; nec probare, quæ fierent, et credere, haud indignis accidere; avide ruendo ad libertatem in servitutem elapsos iuvare nolle, cumulari quoque iniurias, ut tædio 3
præsentium consules duo tandem et status pristinus rerum in desiderium veniant. Iam et processerat pars maior anni et 4
duæ tabulæ legum ad prioris anni decem tabulas erant adiectæ, nec quicquam iam supererat, si eæ quoque leges centuriatis comitiis perlatæ essent, cur eo magistratu rei publicæ opus esset. Exspectabant, quam mox consulibus creandis comitia 5
edicerentur. Id modo plebes agitabat, quonam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem intermissam, repararent, quum interim mentio comitiorum nulla fieri. Et decem- 6
viri, qui primo tribunicios homines, quia id populare habebatur, circum se ostentaverant plebi, patriciis iuvenibus sæpserant latera. Eorum catervæ tribunalia obsederant. Hi 7
ferre agere plebem plebisque res, quum fortuna æqua, quicquid cupitum foret, potentioris esset. Et iam ne tergo quidem 8
abstinebatur; virgis cædi, alii securi subiici; et, ne gratuita

crudelitas esset, bonorum donatio sequi domini supplicium. Hac mercede iuventus nobilis corrupta non modo non ire obviam iniuriæ, sed propalam licentiam suam malle quam omnium libertatem.

38 A. u. c. 305. A. Ch. 449. Idus Maiæ venere. Nullis subrogatis magistratibus, privati pro decemviris, neque animis ad imperium inhibendum imminutis neque ad speciem honoris insignibus, prodeunt. Id vero
2 regnum haud dubie videri. Deploratur in perpetuum libertas, nec vindex quisquam exsistit aut futurus videtur. Nec ipsi solum desponderant animos, sed contemni cœpti erant a finitimis populis, imperiumque ibi esse, ubi non esset libertas,
3 indignabantur. Sabini magna manu incursionem in agrum Romanum fecere; lateque populati, quum hominum atque pecudum inulti prædas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vagatum erat, agmine castra locant, spem in discordia
4 Romana ponentes: eam impedimentum delectui fore. Non nuntii solum, sed per urbem agrestium fuga trepidationem iniecit. Decemviri consultant, quid opus facto sit, destituti inter patrum et plebis odia. Addit terrorem insuper alium
5 fortuna. Æqui alia ex parte castra in Algido locant depopulanturque inde excursionibus Tusculanum agrum; legati ab
6 Tusculo, præsidium orantes, nuntiant. Is pavor perpulit decemviros, ut senatum, simul duobus circumstantibus urbem bellis, consulerent. Citari iubent in curiam patres, haud ignari,
7 quanta invidiæ immineret tempestas: omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in se congesturos, tentationemque eam fore abolendi sibi magistratus, ni consensu resisterent imperioque inhibendo acriter in paucos præferocis animi conatus
8 aliorum comprimerent. Postquam audita vox in foro est præconis patres in curiam ad decemviros vocantis, velut nova res, quia intermiserant iam diu morem consulendi senatus, mirabundam plebem convertit, quidnam incidisset, cur ex tanto
9 intervallo rem desuetam usurparent; hostibus belloque gratiam habendam, quod solitum quicquam liberæ civitati fieret. Circumspectare omnibus fori partibus senatorem, raroque

usquam noscitare; curiam inde ac solitudinem circa decem- 10
viros intueri, quum et ipsi, consensu invisum imperium, et
plebs, quia privatis ius non esset vocandi senatum, non con-
venire patres, interpretarentur; iam patefieri libertatem repe-
tendi viam, si se plebs comitem senatui det et, quemadmodum
patres vocati non coeant in senatum, sic plebs abnuat delec-
tum. Hæc fremunt plebes. Patrum haud fere quisquam in 11
foro, in urbe rari erant. Indignitate rerum cesserant in agros,
suarumque rerum erant, amissa publica, tantum ab iniuria se
abesse rati, quantum a cœtu congressuque impotentium
dominorum se amovissent. Postquam citati non conveniebant, 12
dimissi circa domos apparitores simul ad pignera capienda
sciscitandumque, num consulto detrectarent. Referunt senatum
in agris esse. Lætius id decemviris accidit, quam si, præsentes
detrectare imperium, referrent. Iubent acciri omnes, senatum- 13
que in diem posterum edicunt; qui aliquanto spe ipsorum
frequentior convenit. Quo facto, proditam a patribus plebs
libertatem rata, quod iis, qui iam magistratu abissent, privatis-
que, si vis abesset, tanquam iure cogentibus senatus paruisset.

Sed magis obedienter ventum in curiam [est] quam obnoxie **39**
dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum proditum 2
memoriæ est post relationem Ap. Claudii, priusquam ordine
sententiæ rogarentur, postulando, ut de re publica liceret dicere,
prohibentibus minaciter decemviris, proditurum se ad plebem
denuntiantem, tumultum excivisse. Nec minus ferociter M. 3
Horatium Barbatum isse in certamen, decem Tarquinios
appellantem admonentemque, Valeriis et Horatiis ducibus
pulsos reges. Nec nominis homines tum pertæsum esse, quippe 4
quo Iovem appellari fas sit, quo Romulum, conditorem urbis,
deincepsque reges, quod sacris etiam ut sollemne retentum sit;
superbiam violentiamque tum perosos regis. Quæ si in rege 5
tum eadem aut in filio regis ferenda non fuerint, quem
laturum in tot privatis? Viderent, ne vetando in curia libere 6
homines loqui extra curiam etiam moverent vocem; neque se
videre, qui sibi minus privato ad contionem populum vocare

7 quam illis senatum cogere liceat. Ubi vellent, experirentur,
quanto fortior dolor in libertate sua vindicanda quam cupidi-
8 tas in iniusta dominatione esset. De bello Sabino eos referre,
tanquam maius ullum populo Romano bellum sit quam cum
iis, qui legum ferendarum causa creati nihil iuris in civitate
reliquerint, qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissi-
tudinem imperitandi, quod unum exæquandæ sit libertatis,
sustulerint, qui privati fasces et regium imperium habeant.
9 Fuisse regibus exactis patricios magistratus; creatos postea
post secessionem plebis plebeios: cuius illi partis essent,
rogitare. Populares? Quid enim eos per populum egisse?
Optimates? Qui anno iam prope senatum non habuerint, tunc
10 ita habeant, ut de re publica loqui prohibeant? Ne nimium
in metu alieno spei ponerent; graviora, quæ patiantur, videri
iam hominibus, quam quæ metuant.

40 Hæc vociferante Horatio quum decemviri nec iræ nec
ignoscendi modum reperirent nec, quo evasura res esset, cernerent,
2 C. Claudii, qui patruus Appii decemviri erat, oratio fuit
precibus quam iurgio similior, orantis per sui fratris parentis-
3 que eius manes, ut civilis potius societatis, in qua natus esset,
quam fœderis nefarie icti cum collegis meminisset. Multo id
4 magis se illius causa orare quam rei publicæ; quippe rem
publicam, si a volentibus nequeat, ab invitis ius expetituram;
sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras; earum
5 eventum se horrere. Quum alios, præterquam de quo retu-
lissent, decemviri dicere prohiberent, Claudium interpellandi
verecundia fuit. Sententiam igitur peregit, nullum placere
6 senatus consultum fieri. Omnesque ita accipiebant, privatos
eos a Claudio iudicatos; multique ex consularibus verbo assensi
7 sunt. Alia sententia, asperior in speciem, vim minorem ali-
quanto habuit, quæ patricios coire ad prodendum interregem
iubebat. Censendo enim quodcunque, magistratus esse, qui
senatum haberent, iudicabat; quos privatos fecerat auctor
8 nullius senatus consulti faciendi. Ita labante iam causa decem-
virorum, L. Cornelius Maluginensis, M. Cornelii decemviri

frater, quum ex consularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus esset, simulando curam belli fratrem collegasque eius tuebatur, quonam fato incidisset, mirari se dictitans, ut 9
decemviros, qui decemviratum petissent, aut soli aut hi maxime oppugnarent, aut quid ita, quum per tot menses vacua civitate 10
nemo, iustine magistratus summæ rerum præessent, controversiam fecerit, nunc demum, quum hostes prope ad portas sint, civiles discordias serant, nisi quod in turbido minus perspicuum fore putent, quid agatur. Ceterum (etenim, maiore cura occu- 11
patis animis, verum esse, præiudicium rei tantæ haud fieri) sibi placere de eo, quod Valerius Horatiusque ante idus Maias decemviros abisse magistratu insimulent, bellis, quæ immineant, perfectis, re publica in tranquillum redacta, senatu disceptante agi, et iam nunc ita se parare App. Claudium, ut comitio- 12
rum, quæ decemviris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi rationem reddendam esse, utrum in unum annum creati sint, an donec leges, quæ deessent, perferrentur. In præsentia 13
omnia præter bellum omitti placere; cuius si falso famam vulgatam, vanaque non nuntios solum, sed Tusculanorum etiam legatos attulisse putent, speculatores mittendos censere, qui certius explorata referant; sin fides et nuntiis et legatis habeatur, 14
delectum primo quoque tempore haberi, decemviros, quo cuique eorum videatur, exercitus ducere, nec rem aliam præverti.

In hanc sententiam ut discederetur, iuniores patrum evincebant. 41
Ferocioresque iterum coorti Valerius Horatiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere; dicturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat; neque enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse obstare, neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse. Tum Appius iam prope 2
esse ratus, ut, ni violentiæ eorum pari resisteretur audacia, victum imperium esset, „Non erit melius“ inquit, „nisi de 3
quo consulimus, vocem misisse“, et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem accedere iussit. Iam Quiritium 4
fidem implorante Valerio a curiæ limine, L. Cornelius complexus Appium, non, cui simulabat, consulendo, diremit certamen;

factaque per Cornelium Valerio dicendi gratia, quæ vellet,
quum libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propo-
5 situm tenuere. Consulares quoque ac seniores ab residuo
tribuniciæ potestatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius
quam consularis imperii rebantur esse, prope malebant, post-
modo ipsos decemviros voluntate abire magistratu, quam
6 invidia eorum exsurgere rursus plebem; si leniter ducta res
sine populari strepitu ad consules redisset, aut bellis inter-
positis aut moderatione consulum in imperiis exercendis posse
in oblivionem tribunorum plebem adduci.

7 Silentio patrum edicitur delectus. Iuniores, quum sine
provocatione imperium esset, ad nomina respondent. Legio-
nibus scriptis, inter se decemviri comparabant, quos ire ad
8 bellum, quos præesse exercitibus oporteret. Principes inter
decemviros erant Q. Fabius et App. Claudius. Bellum
domi maius quam foris apparebat. Appii violentiam aptiorem
rati ad comprimendos urbanos motus; in Fabio minus in
9 bono constans quam navum in malitia ingenium esse. Hunc
enim virum, egregium olim domi militiæque, decemviratus
collegæque ita mutaverant, ut Appii quam sui similis mallet
esse. Huic bellum in Sabinis, M'. Rabuleio et Q. Pœtelio
10 additis collegis, mandatum. M. Cornelius in Algidum missus
cum L. Minucio et T. Antonio et K. Duillio et M. Sergio.
Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam.
æquo omnium decemvirorum imperio, decernunt.

42 Nihilo militiæ quam domi melius res publica administrata
2 est. Illa modo in ducibus culpa, quod, ut odio essent civi-
bus, fecerant; alia omnis penes milites noxia erat, qui, ne
quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere usquam
gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus patieban-
3 tur. Fusi et ab Sabinis ad Eretum et in Algido ab Æquis
exercitus erant. Ab Ereto per silentium noctis profugi pro-
pius urbem, inter Fidenas Crustumeriamque, loco edito castra
4 communierant; persecutis hostibus nusquam se æquo certamine
committentes, natura loci ac vallo, non virtute aut armis

tutabantur. Maius flagitium in Algido, maior etiam clades 5
accepta; castra quoque amissa erant, exutusque omnibus
utensilibus miles Tusculum se, fide misericordiaque victurus
hospitum, quæ tamen non fefellerunt, contulerat. Romam tanti 6
erant terrores allati, ut, posito iam decemvirali odio, patres
vigilias in urbe habendas censerent, omnes, qui per ætatem
arma ferre possent, custodire mœnia ac pro portis stationes
agere iuberent, arma Tusculum ac supplementum decernerent, 7
decemvirosque ab arce Tusculi degressos in castris militem
habere; castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri,
belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppug-
nandæ.

43 Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda facinora
decemviri belli domique adiiciunt. L. Siccium in Sabinis, 2
per invidiam decemviralem tribunorum creandorum secessionis-
que mentiones ad vulgus militum sermonibus occultis serentem,
prospeculatum ad locum castris capiendum mittunt. Datur 3
negotium militibus, quos miserant expeditionis eius comites,
ut eum opportuno adorti loco interficerent. Haud inultum 4
interfecere; nam circa repugnantem aliquot insidiatores ceci-
dere, quum ipse se prævalidus, pari viribus animo, circum-
ventus tutaretur. Nuntiant in castra ceteri, præcipitatum in 5
insidias esse; Siccium egregie pugnantem militesque quosdam
cum eo amissos. Primo fides nuntiantibus fuit; profecta 6
deinde cohors ad sepeliendos, qui ceciderant, decemvirorum
permissu, postquam nullum spoliatum ibi corpus Sicciumque
in medio iacentem armatumque, omnibus in eum versis cor-
poribus, videre, hostium neque corpus ullum nec vestigia
abeuntium, profecto ab suis interfectum memorantes retulere
corpus. Invidiæque plena castra erant, et Romam ferri pro- 7
tinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publica
impensa facere maturassent. Sepultus ingenti militum mæstitia,
pessima decemvirorum in vulgus fama est.

44 Sequitur aliud in urbe nefas, ab libidine ortum, haud
minus fœdo eventu, quam quod per stuprum cædemque Lu-

cretiæ urbe regnoque Tarquinios expulerat, ut non finis solum
idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii
2 amittendi esset. App. Claudium virginis plebeiæ stupran-
dæ libido cepit. Pater virginis, L. Verginius, honestum ordi-
nem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiæque.
3 Perinde uxor instituta fuerat liberique instituebantur. De-
sponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro causa
4 plebis expertæ virtutis. Hanc virginem adultam, forma ex-
cellentem Appius, amore amens, pretio ac spe pellicere ador-
tus, postquam omnia pudore sæpta animadverterat, ad cru-
5 delem superbamque vim animum convertit. M. Claudio
clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem assereret
neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias,
6 quod pater puellæ abesset, locum iniuriæ esse ratus. Virgini
venienti in forum (ibi namque in tabernis litterarum ludi
erant) minister decemviri libidinis manum iniecit, serva sua
natam servamque appellans, sequique se iubebat: cunctantem
7 vi abstracturum. Pavida puella stupente, ad clamorem nutri-
cis fidem Quiritium implorantis fit concursus. Verginii patris
sponsique Icilii populare nomen celebratur. Notos gratia
8 eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat. Iam a vi tuta
erat, quum assertor nihil opus esse multitudine concitata
ait; se iure grassari, non vi. Vocat puellam in ius. Auc-
toribus, qui aderant, ut sequeretur, ad tribunal Appii perven-
9 tum est. Notam iudici fabulam petitor, quippe apud ipsum
auctorem argumenti, peragit: puellam domi suæ natam furto-
que inde in domum Verginii translatam suppositam ei esse;
10 id se indicio compertum afferre probaturumque vel ipso Ver-
ginio iudice, ad quem maior pars iniuriæ eius pertineat; in-
11 terim dominum sequi ancillam æquum esse. Advocati puellæ
quum Verginium rei publicæ causa dixissent abesse, biduo
affuturum, si nuntiatum ei sit; iniquum esse absentem de li-
12 beris dimicare, postulant, ut rem integram in patris adventum
differat, lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem
neu patiatur, virginem adultam famæ prius quam libertatis

periculum adire. Appius decreto præfatus, quam libertati 45
faverit, eam ipsam legem declarare, quam Verginii amici
postulationi suæ prætendant; ceterum ita in ea firmum liber- 2
tati fore præsidium, si nec causis nec personis variet. In
iis enim, qui asserantur in libertatem, quia quivis lege agere
possit, id iuris esse; in ea, quæ in patris manu sit, neminem
esse alium, cui dominus possessione cedat. Placere itaque, 3
patrem arcessiri, interea iuris sui iacturam assertorem non fa-
cere, quin ducat puellam sistendamque in adventum eius, qui
pater dicatur, promittat. Adversus iniuriam decreti quum 4
multi magis fremerent, quam quisquam unus recusare auderet,
P. Numitorius, puellæ avus, et sponsus Icilius interveni-
unt; dataque inter turbam via, quum multitudo Icilii maxime 5
interventu resisti posse Appio crederet, lictor decresse ait,
vociferantemque Icilium summovet. Placidum quoque inge- 6
nium tam atrox iniuria accendisset. „Ferro hinc tibi summo-
vendus sumi, Appi“ inquit, „ut tacitum feras, quod celari
vis. Virginem ego hanc sum ducturus nuptamque pudicam
habiturus. Proinde omnes collegarum quoque lictores con- 7
voca; expediri virgas et secures iube; non manebit extra domum
patris sponsa Icilii. Non, si tribunicium auxilium et provo- 8
cationem plebi Romanæ, duas arces libertatis tuendæ, ade-
mistis, ideo in liberos quoque nostros coniugesque regnum
vestræ libidini datum est. Sævite in tergum et in cervices 9
nostras; pudicitia saltem in tuto sit. Huic si vis afferetur,
ego præsentium Quiritium pro sponsa, Verginius militum pro
unica filia, omnes deorum hominumque implorabimus fidem,
neque tu istud unquam decretum sine cæde nostra referes.
Postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quo progrediare. 10
Verginius viderit, de filia, ubi venerit, quid agat; hoc tantum 11
sciat, sibi, si huius vindiciis cesserit, condicionem filiæ quæ-
rendam esse. Me vindicantem sponsam in libertatem vita
citius deseret quam fides.“ Concitata multitudo erat certa- 46
menque instare videbatur. Lictores Icilium circumsteterant; 2
nec ultra minas tamen processum est, quum Appius, non

Verginiam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem et tri-
bunatum etiam nunc spirantem locum seditionis quærere,
3 diceret. Non præbiturum se illi eo die materiam; sed, ut
iam sciret, non id petulantiæ suæ, sed Verginio absenti et
patrio nomini et libertati datum, ius eo die se non dicturum
neque decretum interpositurum; a M. Claudio petiturum, ut
decederet iure suo vindicarique puellam in posterum diem
4 pateretur. Quod nisi pater postero die affuisset, denuntiare se
Icilio similibusque Icilii, neque legi suæ latorem neque decem-
viro constantiam defore; nec se utique collegarum lictores
convocaturum ad coercendos seditiónis auctores; contentum se
suis lictoribus fore.

5 Quum dilatum tempus iniuriæ esset secessissentque ad-
vocati puellæ, placuit, omnium primum fratrem Icilii filiumque
Numitorii, impigros iuvenes, pergere inde recta ad portam,
6 et, quantum accelerari posset, Verginium acciri e castris: in
eo verti puellæ salutem, si postero die vindex iniuriæ ad
tempus præsto esset. Iussi pergunt, citatisque equis nuntium
7 ad patrem perferunt. Quum instaret assertor puellæ, ut vin-
dicaret sponsoresque daret, atque id ipsum agi diceret Icilius,
sedulo tempus terens, dum præciperent iter nuntii missi in
castra, manus tollere undique multitudo et se quisque paratum
8 ad spondendum Icilio ostendere. Atque ille lacrimabundus
„Gratum est“ inquit; „crastina die vestra opera utar; spon-
sorum nunc satis est.“ Ita vindicatur Verginia spondentibus
9 propinquis. Appius paulisper moratus, ne eius rei causa
sedisse videretur, postquam, omissis rebus aliis præ cura unius,
nemo adibat, domum se recepit, collegisque in castra scribit,
ne Verginio commeatum dent atque etiam in custodia habe-
10 ant. Improbum consilium serum, ut debuit, fuit, et iam,
commeatu sumpto, profectus Verginius prima vigilia erat,
quum postero die mane de retinendo eo nequicquam litteræ
redduntur.

47 At in urbe prima luce, quum civitas in foro exspec-
tatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum obs-

oleta veste, comitantibus aliquot matronis, cum ingenti ad-
vocatione in forum deducit. Circumire ibi et prensare homines 2
cœpit et non orare solum precariam opem, sed pro debita
petere: se pro liberis eorum ac coniugibus quotidie in acie
stare, nec alium virum esse, cuius strenue ac ferociter facta
in bello plura memorari possent; quid prodesse, si incolumi
urbe, quæ capta ultima timeantur, liberis suis sint patienda?
Hæc prope contionabundus circumibat homines. Similia his 3
ab Icilio iactabantur. Comitatus muliebris plus tacito fletu
quam ulla vox movebat. Adversus quæ omnia obstinato 4
animo Appius (tanta vis amentiæ verius quam amoris mentem
turbaverat) in tribunal escendit, et, ultro querente pauca
petitore, quod ius sibi pridie per ambitionem dictum non
esset, priusquam aut ille postulatum perageret aut Verginio
respondendi daretur locus, Appius interfatur. Quem decreto 5
sermonem prætenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui
tradiderint; quia nusquam ullum in tanta fœditate decreti
veri similem invenio, id, quod constat, nudum videtur pro-
ponendum, decresse vindicias secundum servitutem. Primo 6
stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit; silentium
inde aliquamdiu tenuit. Dein, quum M. Claudius, circum-
stantibus matronis, iret ad prendendam virginem, lamentabilis-
que eum mulierum comploratio excepisset, Verginius, intentans 7
in Appium manus, „Icilio“ inquit, „Appi, non tibi filiam
despondi, et ad nuptias, non ad stuprum educavi. Placet
pecudum ferrarumque ritu promisce in concubitus ruere?
Passurine hæc isti sint, nescio; non spero esse passuros illos,
qui arma habent.“ Quum repelleretur assertor virginis a 8
globo mulierum circumstantiumque advocatorum, silentium
factum per præconem. Decemvir, alienato ad libidinem animo, 48
negat ex hesterno tantum convicio Icilii violentiaque Verginii,
cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque
indiciis compertum se habere, nocte tota cœtus in urbe factos
esse ad movendam seditionem. Itaque se, haud inscium eius 2
dimicationis, cum armatis descendisse, non ut quemquam quie-

tum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro maiestate
3 imperii coerceret. „Proinde quiesse erit melius“ inquit.
„Lictor, summove turbam et da viam domino ad prendendum
mancipium.“ Quum hæc intonuisset plenus iræ, multitudo
ipsa se sua sponte dimovit, desertaque præda iniuriæ puella
4 stabat. Tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, „Quæso“
inquit, „Appi, primum ignosce patrio dolori, si quid inclemen-
tius in te sum invectus; deinde sinas hic coram virgine
nutricem percontari, quid hoc rei sit, ut, si falso pater dictus
5 sum, æquiore hinc animo discedam.“ Data venia, seducit fi-
liam ac nutricem prope Cloacinæ ad tabernas, quibus nunc
novis est nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto „Hoc te
uno, quo possum“ ait, „modo, filia, in libertatem vindico.“
Pectus deinde puellæ transfigit, respectansque ad tribunal
„Te“ inquit, „Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro.“
6 Clamore ad tam atrox facinus orto excitus Appius com-
prendi Verginium iubet. Ille ferro, quacunque ibat, viam
facere, donec, multitudine etiam prosequentium tuente, ad por-
7 tam perrexit. Icilius Numitoriusque exsangue corpus sublatum
ostentant populo; scelus Appii, puellæ infelicem formam,
8 necessitatem patris deplorant. Sequentes clamitant matronæ:
Eamne liberorum procreandorum condicionem, ea pudicitiæ
præmia esse? cetera, quæ in tali re muliebris dolor, quo est
mæstior imbecillo animo, eo miserabilia magis querentibus
9 subiicit. Virorum et maxime Icilii vox tota tribuniciæ pote-
statis ac provocationis ad populum ereptæ publicarumque
indignationum erat.

49 Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, partim
2 spe per occasionem repetendæ libertatis. Appius nunc vocari
Icilium, nunc retractantem arripi, postremo, quum locus ad-
eundi apparitoribus non daretur, ipse cum agmine patriciorum
3 iuvenum per turbam vadens, in vincula duci iubet. Iam circa
Icilium non solum multitudo, sed duces quoque multitudinis
erant, L. Valerius et M. Horatius, qui, repulso lictore, si iure
ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim afferre

conaretur, ibi quoque haud impares fore. Hinc atrox rixa 4
oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri invadit; franguntur a multitudine fasces. In contionem Appius escendit;
sequuntur Horatius Valeriusque. Eos contio audit; decemviro 5
obstrepitur. Iam pro imperio Valerius discedere a privato lictores iubebat, quum fractis animis Appius, vitæ metuens, in domum se propinquam foro, insciis adversariis, capite obvoluto recipit.

Sp. Oppius, ut auxilio collegæ esset, in forum ex altera 6
parte irrumpit. Videt imperium vi victum. Agitatus deinde consiliis, ad quæ ex omni parte assentiendo multis auctoribus
trepidaverat, senatum postremo vocari iussit. Ea res, quod 7
magnæ parti patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendæ potestatis eius multitudinem sedavit.
Senatus nec plebem irritandam censuit et multo magis pro- 8
videndum, ne quid Verginii adventus in exercitu motus face-
ret. Itaque missi iuniores patrum in castra, quæ tum in 50
monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope ab seditione milites contineant.

Ibi Verginius maiorem, quam reliquerat in urbe, motum 2
excivit. Nam præterquam quod agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab urbe indignitate rei ac-
censi comites ei se dederant, conspectus est, strictum etiam 3
telum respersusque ipse cruore tota in se castra convertit. Et togæ multifariam in castris visæ maioris aliquanto, quam erat, speciem urbanæ multitudinis fecerant. Quærentibus, quid 4
rei esset, flens diu vocem non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium turba constitit ac silentium fuit, or-
dine cuncta, ut gesta erant, exposuit. Supinas deinde ten- 5
dens manus, commilitones appellans orabat, ne, quod scelus Ap. Claudii esset, sibi attribuerent neu se ut parricidam
liberum aversarentur. Sibi vitam filiæ sua cariorem fuisse, 6
si liberæ ac pudicæ vivere licitum fuisset; quum velut servam ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum quam contumelia liberos, misericordia se in speciem crudelitatis

7 lapsum. Nec se superstitem filiæ futurum fuisse, nisi spem
ulciscendæ mortis eius in auxilio commilitonum habuisset. Illis
quoque enim filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua
libidinem App. Claudii exstinctam esse, sed quo impunitior
8 sit, eo effrenationem fore. Aliena calamitate documentum
datum illis cavendæ similis iniuriæ. Quod ad se attineat.
uxorem sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura
9 fuerit, miseram, sed honestam mortem occubuisse; non esse
iam Appii libidini locum in domo sua; ab alia violentia eius
eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit
10 filiæ; ceteri sibi ac liberis suis consulerent. Hæc Verginio
vociferanti succlamabat multitudo, nec illius dolori nec suæ
libertati se defuturos. Et immixti turbæ militum togati.
[quum] eadem illa querendo docendoque, quanto visa quam
audita indigniora oportuerit videri, simul profligatam iam rem
11 nuntiando Romæ esse, insecutique, qui Appium prope interemptum in exsilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad arma
conclamaretur, vellerentque signa et Romam proficiscerentur.
12 Decemviri simul his, quæ videbant, iisque, quæ acta Romæ
audierant, perturbati alius in aliam partem castrorum ad
sedandos motus discurrunt. Sed leniter agentibus responsum
non redditur; imperium si quis inhiberet, et viros et armatos
13 se esse, respondetur. Eunt agmine ad urbem et Aventinum
insidunt, ut quisque occurrerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhortantes. Alia vox nulla
14 violenta audita est. Senatum Sp. Oppius habet. Nihil placet
aspere agi; quippe ab ipsis datum locum seditioni esse.
15 Mittuntur tres legati consulares, Sp. Tarpeius, C. Iulius, P.
Sulpicius, qui quærerent senatus verbis, cuius iussu castra
deseruissent, aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum obsedissent, belloque averso ab hostibus patriam suam cepissent.
16 Non defuit, quod responderetur; deerat, qui daret responsum.
nullodum certo duce nec satis audentibus singulis invidiæ se
offerre. Id modo a multitudine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent; iis se daturos responsum.

Dimissis legatis, admonet milites Verginius, in re non maxima 51
paulo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo fuerit,
responsumque, quanquam non inutiliter, fortuito tamen magis
consensu quam communi consilio esse; placere, decem creari, 2
qui summæ rei præessent, militarique honore tribunos militum
appellari. Quum ad eum ipsum primum is honos deferretur, 3
„Melioribus meis vestrisque rebus reservate“ inquit „ista de me
iudicia. Nec mihi filia inulta honorem ullum iucundum esse 4
patitur, nec in perturbata re publica eos utile est præesse vobis,
qui proximi invidiæ sint. Si quis usus mei est, nihilo minor 5
ex privato capietur.“ Ita decem numero tribunos militares 6
creant.

Neque in Sabinis quievit exercitus. Ibi quoque auctore 7
Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est, non
minore motu animorum Siccii cædis memoria renovata, quam
quem nova fama de virgine adeo fœde ad libidinem petita
accenderat. Icilius ubi audivit, tribunos militum in Aventino 8
creatos, ne comitiorum militarium prærogativam urbana comitia
iisdem tribunis plebis creandis sequerentur, peritus rerum 9
popularium imminensque ei potestati, et ipse, priusquam iretur
ad urbem, pari potestate eundem numerum ab suis creandum
curat. Porta Collina urbem intravere sub signis, mediaque 10
urbe agmine in Aventinum pergunt. Ibi coniuncti alteri exer-
citui viginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo
numero duos crearent, qui summæ rerum præessent. M. Oppium,
Sex. Manilium creant.

Patres solliciti de summa rerum, quum senatus quotidie 11
esset, iurgiis sæpius terunt tempus quam consiliis. Siccii 12
cædes decemviris et Appiana libido et dedecora militiæ obiicie-
bantur. Placebat, Valerium Horatiumque ire in Aventinum.
Illi negabant, se aliter ituros, quam si decemviri deponerent
insignia magistratus eius, quo anno iam ante abissent. Decem- 13
viri querentes, se in ordinem cogi, non ante quam perlatis
legibus, quarum causa creati essent, depositūros imperium se
aiebant. Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat, certior 52

facta plebs, contentionibus assiduis nihil transigi, in sacrum
2 montem ex Aventino transit, affirmante Duillio, non prius, quam
deseri urbem videant, curam in animos patrum descensuram;
admoniturum sacrum montem constantiæ plebis, sciturosque,
qua sine restituta potestate redigi in concordiam res nequeant.
3 Via Nomentana, cui tum Ficulensi nomen fuit, profecti castra
in monte sacro locavere, modestiam patrum suorum nihil
4 violando imitati. Secuta exercitum plebs, nullo, qui per
ætatem ire posset, retractante. Prosequuntur coniuges liberique,
cuinam se relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec
libertas sancta esset, miserabiliter rogitantes.

5 Quum vasta Romæ omnia insueta solitudo fecisset, in
foro præter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in senatum
patribus desertum apparuisset forum, plures iam quam Hora-
6 tius ac Valerius vociferabantur: „Quid exspectabitis, patres
conscripti? Si decemviri finem pertinaciæ non faciunt, ruere
ac deflagrare omnia passuri estis? Quod autem istud imperium
est, decemviri, quod amplexi tenetis? Tectis ac parietibis iura
dicturi estis? Non pudet, lictorum vestrorum maiorem prope
7 numerum in foro conspici quam togatorum aliorum? Quid, si
hostes ad urbem veniant, facturi estis? Quid, si plebs mox,
ubi parum secessione moveamur, armata veniat? Occasune
8 urbis vultis finire imperium? Atqui aut plebs non est habenda
aut habendi sunt tribuni plebis. Nos citius caruerimus patriciis
9 magistratibus quam illi plebeiis. Novam inexpertamque eam
potestatem eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine semel
capti ferant desiderium, quum præsertim nec nos temperemus
10 imperiis, quo minus illi auxilii egeant.“ Quum hæc ex omni
parte iactarentur, victi consensu decemviri, futuros se, quando
11 ita videatur, in potestate patrum, affirmant. Id modo simul
orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur nec suo san-
guine ad supplicia patrum plebem assuefaciant.

53 Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem condicionibus,
quibus videretur, revocandam componendasque res, decemviris
quoque ab ira et impetu multitudinis præcavere iubentur.

Profecti gaudio ingenti plebis in castra accipiuntur, quippe 2
liberatores haud dubie et motus initio et exitu rei. Ob hæc iis
advenientibus gratiæ actæ. Icilius pro multitudine verba facit. 3
Idem, quum de condicionibus ageretur, quærentibus legatis,
quæ postulata plebis essent, composito iam ante adventum
legatorum consilio, ea postulavit, ut appareret, in æquitate
rerum plus quam in armis reponi spei. Potestatem enim 4
tribuniciam provocationemque repetebant, quæ ante decemviros
creatos auxilia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset concisse
milites aut plebem ad repetendam per secessionem libertatem.
De decemvirorum modo supplicio atrox postulatum fuit; dedi 5
quippe eos æquum censebant, vivosque igni concrematuros
minabantur. Legati ad ea: „Quæ consilii fuerunt, adeo æqua 6
postulastis, ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati enim ea
præsidia petitis, non licentiæ ad impugnandos alios. Iræ vestræ 7
magis ignoscendum quam indulgendum est, quippe qui crudeli-
tatis odio in crudelitatem ruitis et prius pæne, quam ipsi liberi
sitis, dominari iam in adversarios vultis. Nunquamne quiescet 8
civitas nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut
plebis in patres? Scuto vobis magis quam gladio opus est. 9
Satis superque humili est, qui iure æquo in civitate vivit, nec
inferendo iniuriam nec patiendo. Etiamsi quando metuendos 10
vos præbituri estis, quum, recuperatis magistratibus legibusque
vestris, iudicia penes vos erunt de capite nostro fortunisque,
tunc, ut quæque causa erit, statuetis; nunc libertatem repeti
satis est.“ Facerent, ut vellent, permittentibus cunctis, mox 54
redituros se legati rebus perfectis affirmant. Profecti quum 2
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando
quidem præter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio fieret,
haud quicquam abnuere; Appius, truci ingenio et invidia præ- 3
cipua, odium in se aliorum suo in eos metiens odio, „Haud
ignaro“ inquit „imminet fortuna. Video, donec arma adver- 4
sariis tradantur, differri adversus nos certamen. Dandus invidiæ
est sanguis. Nihil ne ego quidem moror, quo minus decem-
viratu abeam“. Factum senatus consultum, ut decemviri se 5

primo quoque tempore magistratu abdicarent, Q. Furius pontifex
maximus tribunos plebis crearet, et ne cui fraudi esset secessio
militum plebisque.

6 His senatus consultis perfectis dimisso senatu, decemviri
prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti
7 hominum lætitia. Nuntiantur hæc plebi. Legatos, quicquid in
urbe hominum supererat, prosequitur. Huic multitudini læta
alia turba ex castris occurrit. Congratulantur libertatem con-
8 cordiamque civitati restitutam. Legati pro contione: „Quod
bonum faustum felixque sit vobis reique publicæ, redite in
patriam ad penates, coniuges liberosque vestros; sed, qua hic
modestia fuistis, ubi nullius ager in tot rerum usu necessario
tantæ multitudini est violatus, eam modestiam ferte in urbem.
9 In Aventinum ite, unde profecti estis; ibi felici loco, ubi prima
initia inchoastis libertatis vestræ, tribunos plebi creabitis.
10 Præsto erit pontifex maximus, qui comitia habeat." Ingens
assensus alacritasque cunctà approbantium fuit. Convellunt
inde signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio.
11 Armati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. Ibi
extemplo, pontifice maximo comitia habente, tribunos plebis
creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et
P. Numitorium, avunculum Verginii, auctores secessionis, tum
12 C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tribunum plebis
creatum in sacro monte proditum memoriæ est, et M. Duillium,
qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat nec
13 in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. Spe deinde
magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pomponius, C.
14 Apronius, P. Villius, C. Oppius. Tribunatu inito, L. Icilius
extemplo plebem rogavit et plebs scivit, ne cui fraudi esset
15 secessio ab decemviris facta. Confestim de consulibus creandis
cum provocatione M. Duillius rogationem pertulit. Ea omnia
in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum
Flaminium appellant.

55 Per interregem deinde consules creati L. Valerius, M.
Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. Quorum

consulatus popularis sine ulla patrum iniuria nec sine offensione
fuit; quicquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere 2
opibus credebant. Omnium primum, quum velut in contro- 3
verso iure esset, tenerenturne patres plebiscitis, legem centuria-
tis comitiis tulere, ut, quod tributim plebes iussisset, populum
teneret; qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum
est. Aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum 4
præsidium libertatis, decemvirali potestate eversam, non resti-
tuunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam
legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet; 5
qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea cædes capi-
talis noxæ haberetur. Et quum plebem hinc provocatione, hinc 6
tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut
sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat,
relatis quibusdam ex magno intervallo cærimoniis renovarunt,
et quum religione inviolatos eos tum lege etiam fecerunt, san- 7
ciendo, ut, qui tribunis plebis, ædilibus, iudicibus, decemviris
nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad ædem
Cereris, Liberi Liberæque venum iret. Hac lege iuris inter- 8
pretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed, quum quis
eorum cuipiam nocuerit, id sacrum sanciri; itaque ædilem 9
prendi ducique a maioribus magistratibus, quod etsi non iure
fiat (noceri enim ei, cui hac lege non liceat), tamen argumen-
tum esse, non haberi pro sacrosancto ædilem; tribunos vetere 10
iure iurando plebis, quum primum eam potestatem creavit,
sacrosanctos esse. Fuere, qui interpretarentur, eadem hac 11
Horatia lege consulibus quoque et prætoribus, quia eisdem
auspiciis, quibus consules, crearentur, cautum esse: iudicem enim
consulem appellari. Quæ refellitur interpretatio, quod his 12
temporibus nondum consulem iudicem, sed prætorem appellari
mos fuerit. Hæ consulares leges fuere. Institutum etiam ab 13
iisdem consulibus, ut senatus consulta in ædem Cereris ad
ædiles plebis deferrentur, quæ antea arbitrio consulum sup-
primebantur vitiabanturque. M. Duillius deinde tribunus plebis 14
plebem rogavit plebesque scivit, qui plebem sine tribunis

reliquisset, quique magistratum sine provocatione creasset, tergo ac capite puniretur.

15 Hæc omnia ut invitis, ita non adversantibus patriciis transacta, quia nondum in quemquam unum sæviebatur.

56 Fundata deinde et potestate tribunicia et plebis libertate, tum tribuni aggredi singulos tutum maturumque iam rati, accusatorem primum Verginium et Appium reum
2 deligunt. Quum diem Appio Verginius dixisset, et Appius stipatus patriciis iuvenibus in forum descendisset, redintegrata extemplo est omnibus memoria fœdissimæ pote-
3 statis, quum ipsum satellitesque eius vidissent. Tum Verginius „Oratio“ inquit „rebus dubiis inventa est; itaque neque ego accusando apud vos eum tempus teram, a cuius crudelitate vosmet ipsi armis vindicastis, nec istum ad cetera scelera
4 impudentiam in defendendo se adiicere patiar. Omnium igitur tibi, Appi Claudi, quæ impie nefarieque per biennium alia super alia es ausus, gratiam facio. Unius tantum criminis nisi iudicem dices, te ab libertate in servitutem contra leges
5 vindicias non dedisse, in vincula te duci iubebo.“ Nec in tribunicio auxilio Appius nec in iudicio populi ullam spem habebat; tamen et tribunos appellavit et, nullo morante arrep-
6 tus a viatore, „Provoco“ inquit. Audita vox una vindex libertatis, ex eo missa ore, quo vindiciæ nuper ab libertate dictæ
7 erant, silentium fecit. Et dum pro se quisque, deos tandem esse et non negligere humana, fremunt, et superbiæ crudelitatique, etsi seras, non leves tamen venire pœnas: provocare,
8 qui provocationem sustulisset, et implorare præsidium populi, qui omnia iura populi obtrisset, rapique in vincula egentem iure libertatis, qui liberum corpus in servitutem addixisset, ipsius Appii inter contionis murmur fidem populi Romani
9 implorantis vox audiebatur. Maiorum merita in rem publicam domi militiæque commemorabat, suum infelix erga plebem Romanam studium, quo æquandarum legum causa cum maxima offensione patrum consulatu abisset, suas leges, quibus manen-
10 tibus lator earum in vincula ducatur. Ceterum sua propria

bona malaque, quum causæ dicendæ data facultas sit, tum se
experturum; in præsentia se communi iure civitatis civem
Romanum die dicta postulare, ut dicere liceat, ut iudicium
populi Romani experiri. Non ita se invidiam pertimuisse, ut 11
nihil in æquitate et misericordia civium suorum spei habeat.
Quod si indicta causa in vincula ducatur, iterum se tribunos
plebei appellare et monere, ne imitentur, quos oderint. Quod si 12
tribuni eodem fœdere obligatos se fateantur tollendæ appella-
tionis causa, in quod conspirasse decemviros criminati sint, at
se provocare ad populum, implorare leges de provocatione et
consulares et tribunicias, eo ipso anno latas. Quem enim 13
provocaturum, si hoc indemnato, indicta causa, non liceat?
Cui plebeio et humili præsidium in legibus fore, si App.
Claudio non sit? Se documento futurum, utrum novis legibus
dominatio an libertas firmata sit, et appellatio provocatioque
adversus iniuriam magistratuum ostentata tantum inanibus
litteris an vere data sit. Contra ea Verginius, unum App. 57
Claudium et legum expertem et civilis et humani fœderis esse,
aiebat. Respicerent tribunal homines, castellum omnium scele- 2
rum, ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium
infestus, virgas securesque omnibus minitans, deorum hominum-
que contemptor, carnificibus, non lictoribus stipatus, iam ab
rapinis et cædibus animo ad libidinem verso, virginem ingenuam
in oculis populi Romani, velut bello captam, ab complexu
patris abreptam ministro cubiculi sui clienti dono dederit; ubi 4
crudeli decreto nefandisque vindiciis dextram patris in filiam
armaverit; ubi tollentes corpus semianime virginis sponsum
avunculumque in carcerem duci iusserit, stupro interpellato
magis quam cæde motus. Et illi carcerem ædificatum esse,
quod domicilium plebis Romanæ vocare sit solitus. Proinde 5
ut ille iterum ac sæpius provocet, sic se iterum ac sæpius
iudicem illi ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit;
si ad iudicem non eat, pro damnato in vincula duci iubere.
Ut haud quoquam improbante, sic magno motu animorum, 6

quum tanti viri supplicio suamet plebi iam nimia libertas
videretur, in carcerem est coniectus; tribunus ei diem pro-
dixit.
7 Inter hæc ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de
concordia patrum ac plebis Romam venerunt, donumque ob
eam Iovi optimo maximo coronam auream in Capitolium
tulere parvi ponderis, prout res haud opulentæ erant cole-
8 banturque religiones pie magis quam magnifice. Iisdem auc-
toribus cognitum est, Æquos Volscosque summa vi bellum
9 apparare. Itaque partiri provincias consules iussi. Ho-
ratio Sabini, Valerio Æqui evenere. Quum ad ea bella
delectum edixissent, favore plebis non iuniores modo, sed
emeritis etiam stipendiis pars magna voluntariorum ad nomina
danda præsto fuere, eoque non copia modo, sed genere etiam
10 militum, veteranis admixtis, firmior exercitus fuit. Prius-
quam urbe egrederentur, leges decemvirales, quibus tabulis
duodecim est nomen, in æs incisas in publico proposuerunt.
Sunt, qui iussu tribunorum ædiles functos eo ministerio
scribant.
58 C. Claudius, qui perosus decemvirorum scelera et ante
omnes fratris filii superbiæ infestus Regillum, antiquam in
patriam se contulerat, is magno iam natu, quum ad pericula
eius deprecanda redisset, cuius vitia fugerat, sordidatus cum
gentilibus clientibusque in foro prensabat singulos orabatque,
2 ne Claudiæ genti eam inustam maculam vellent, ut carcere et
vinculis viderentur digni. Virum honoratissimæ imaginis fu-
turum ad posteros, legum latorem conditoremque Romani iu-
3 ris, iacere vinctum inter fures nocturnos ac latrones. Aver-
terent ab ira parumper ad cognitionem cogitationemque animos,
et potius unum tot Claudiis deprecantibus condonarent, quam
4 propter unius odium multorum preces aspernarentur. Se
quoque id generi ac nomini dare nec cum eo in gratiam
redisse, cuius adversæ fortunæ velit succursum. Virtute liber-
tatem recuperatam esse; clementia concordiam ordinum stabi-
5 liri posse. Erant, quos moveret sua magis pietate quam

eius, pro quo agebat, causa; sed Verginius, sui potius ut misererentur, orabat, filiæque, nec gentis Claudiæ, regnum in plebem sortitæ, sed necessariorum Verginiæ, trium tribunorum, preces audirent, qui, ad auxilium plebis creati, ipsi plebis fidem atque auxilium implorarent. Iustiores hæ lacrimæ videbantur. 6
Itaque spe incisa, priusquam prodicta dies adesset, Appius mortem sibi conscivit.

Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proximus 7
invidiæ, quod in urbe fuerat, quum iniustæ vindiciæ a collega dicerentur. Plus tamen facta iniuria Oppio quam non pro- 8
hibita invidiæ fecit. Testis productus, qui, septem et viginti enumeratis stipendiis, octies extra ordinem donatus donaque ea gerens in conspectu populi, scissa veste, tergum laceratum virgis ostendit, nihilum deprecans, quin, si quam suam noxam reus dicere posset, privatus iterum in se sæviret. Oppius 9
quoque ductus in vincula est, et ante iudicii diem finem ibi vitæ fecit. Bona Claudii Oppiique tribuni publicavere. Collegæ eorum exsilii causa solum verterunt; bona publicata sunt. Et M. Claudius, assertor Verginiæ, die dicta damnatus, 10
ipso remittente Verginio ultimam pœnam, dimissus Tibur exsulatum abiit, manesque Verginiæ, mortuæ quam vivæ 11
felicioris, per tot domos ad petendas pœnas vagati, nullo relicto sonte, tandem quieverunt.

Ingens metus incesserat patres, vultusque iam iidem tri- 59
bunorum erant, qui decemvirorum fuerant, quum M. Duillius tribunus plebis, inhibito salubriter modo nimiæ potestati, „Et 2
libertatis“ inquit „nostræ et pœnarum ex inimicis satis est; itaque hoc anno nec diem dici cuiquam nec in vincula duci quemquam sum passurus. Nam neque vetera peccata repeti 3
iam oblitterata placet, quum nova expiata sint decemvirorum suppliciis, et nihil admissum iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua consulum amborum in libertate vestra tuenda cura.“ Ea primum moderatio tribuni metum patribus 4
dempsit, eademque auxit consulum invidiam, quod adeo toti plebis fuissent, ut patrum salutis libertatisque prior plebeio

magistratui quam patricio cura fuisset, et ante inimicos satietas
pœnarum suarum cepisset, quam obviam ituros licentiæ eorum
5 consules appareret. Multique erant, qui mollius consultum
dicerent, quod legum ab iis latarum patres auctores fuissent;
neque erat dubium, quin turbato rei publicæ statu tempori
succubuissent.

60 Consules, rebus urbanis compositis fundatoque plebis
statu, in provincias diversi abiere. Valerius adversus con-
iunctos iam in Algido exercitus Æquorum Volscorumque
2 sustinuit consilio bellum; quod si extemplo rem fortunæ com-
misisset, haud scio an, qui tum animi ab decemvirorum in-
felicibus auspiciis Romanis hostibusque erant, magno detri-
3 mento certamen staturum fuerit. Castris mille passuum ab
hoste positis, copias continebat. Hostes medium inter bina
castra spatium acie instructa complebant, provocantibusque
4 ad prœlium responsum Romanus nemo reddebat. Tandem
fatigati stando ac nequicquam exspectando certamen Æqui
Volscique, postquam concessum propemodum de victoria
credebant, pars in Hernicos, pars in Latinos prædatum
abeunt; relinquitur magis castris præsidium quam satis
5 virium ad certamen. Quod ubi consul sensit, reddit illa-
tum antea terrorem, instructaque acie ultro hostem laces-
6 sit. Ubi illi conscientia, quid abesset virium, detrectavere
pugnam, crevit extemplo Romanis animus, et pro victis habe-
7 bant paventes intra vallum. Quum per totum diem stetissent
intenti ad certamen, nocti cessere. Et Romani quidem pleni
spei corpora curabant; haudquaquam pari hostes animo nun-
tios passim trepidi ad revocandos prædatores dimittunt. Re-
8 curritur ex proximis locis; ulteriores non inventi. Ubi illuxit,
egreditur castris Romanus, vallum invasurus, ni copia pugnæ
fieret. Et postquam multa iam dies erat neque movebatur
quicquam ab hoste, iubet signa inferri consul; motaque acie,
indignatio Æquos et Volscos incessit, si victores exercitus
vallum potius quam virtus et arma tegerent. Igitur et ipsi
9 efflagitatum ab ducibus signum pugnæ accepere. Iamque

pars egressa portis erat deincepsque alii servabant ordinem,
in suum quisque locum descendentes, quum consul Romanus,
priusquam totis viribus fulta constaret hostium acies, intulit
signa; adortusque nec omnes dum eductos nec, qui erant, 10
satis explicatis ordinibus, prope fluctuantem turbam trepidantium huc atque illuc circumspectantiumque se ac suos, addito
turbatis mentibus clamore atque impetu, invadit. Retulere 11
primo pedem hostes; deinde quum animos collegissent et
undique duces, victisne cessuri essent, increparent, restituitur
pugna. Consul ex altera parte Romanos meminisse iubebat, **61**
illo die primum liberos pro libera urbe Romana pugnare:
sibimet ipsis victuros, non ut decemvirorum victores præmium
essent. Non Appio duce rem geri, sed consule Valerio, ab 2
liberatoribus populi Romani orto, liberatore ipso. Ostenderent, prioribus prœliis per duces, non per milites stetisse,
ne vincerent. Turpe esse contra cives plus animi habuisse 3
quam contra hostes et domi quam foris servitutem magis
timuisse. Unam Verginiam fuisse, cuius pudicitiæ in pace 4
periculum esset, unum Appium civem periculosæ libidinis; at,
si fortuna belli inclinet, omnium liberis ab tot millibus hostium
periculum fore; nolle ominari, quæ nec Iuppiter nec Mars 5
pater passuri sint iis auspiciis conditæ urbi accidere. Aventini
sacrique montis admonebat, ut, ubi libertas parta esset
paucis ante mensibus, eo imperium illibatum referrent, osten- 6
derentque, eandem indolem militibus Romanis post exactos
decemviros esse, quæ ante creatos fuerit, nec æquatis legibus
imminutam virtutem populi Romani esse. Hæc ubi inter 7
signa peditum dicta dedit, advolat deinde ad equites. „Agite,
iuvenes“ inquit, „præstate virtute peditem, ut honore atque
ordine præstatis. Primo concursu pedes movit hostem; 8
pulsum vos immissis equis exigite e campo. Non sustinebunt
impetum, et nunc cunctantur magis quam resistunt.“ Concitant 9
equos permittuntque in hostem pedestri iam turbatum pugna,
et, perruptis ordinibus, elati ad novissimam aciem, pars libero
spatio circumvecti, iam fugam undique capessentes plerosque

10 a castris avertunt præterequitantesque absterrent. Peditum
acies et consul ipse visque omnis belli fertur in castra, captisque cum ingenti cæde, maiore præda potitur.

11 Huius pugnæ fama perlata non in urbem modo, sed in
Sabinos ad alterum exercitum, in urbe lætitia modo celebrata
est, in castris animos militum ad æmulandum decus accendit.
12 Iam Horatius eos excursionibus subigendo prœliisque levibus
experiundo assuefecerat sibi potius fidere quam meminisse
ignominiæ decemvirorum ductu acceptæ, parvaque certamina
13 in summam totius profecerant spei. Nec cessabant Sabini,
feroces ab re priore anno bene gesta, lacessere atque instare,
rogitantes, quid latrocinii modo procursantes pauci recurrentesque
tererent tempus et in multa prœlia parvaque carperent
14 summam unius belli? Quin illi congrederentur acie inclinan-
62 damque semel fortunæ rem darent? Ad id, quod sua sponte
satis collectum animorum erat, indignitate etiam Romani
accendebantur: iam alterum exercitum victorem in urbem
rediturum; sibi ultro per contumelias hostem insultare; quando
2 autem se, si tum non sint, pares hostibus fore? Ubi hæc
fremere militem in castris consul sensit, contione advocata,
„Quemadmodum“ inquit „in Algido res gesta sit, arbitror
vos, milites, audisse. Qualem liberi populi exercitum decuit
esse, talis fuit; consilio collegæ, virtute militum victoria parta
3 est. Quod ad me attinet, id consilii animique habiturus sum,
quod vos mihi feceritis. Et trahi bellum salubriter et ma-
4 ture perfici potest. Si trahendum est, ego, ut in dies spes
virtusque vestra crescat, eadem, qua institui, disciplina efficiam;
si iam satis animi est decernique placet, agite dum, clamorem,
qualem in acie sublaturi estis, tollite hic indicem vo-
5 luntatis virtutisque vestræ.“ Postquam ingenti alacritate
clamor est sublatus, quod bene vertat, gesturum se illis
morem posteroque die in aciem deducturum affirmat. Reli-
6 quum diei apparandis armis consumptum est. Postero die
simul instrui Romanam aciem Sabini videre, et ipsi, iam pridem
avidi certaminis, procedunt. Prœlium fuit, quale inter

fidentes sibimet ambo exercitus, veteris perpetuæque alterum
gloriæ, alterum nuper nova victoria elatum. Consilio etiam 7
Sabini vires adiuvere; nam quum æquassent aciem, duo extra
ordinem millia, quæ in sinistrum cornu Romanorum in ipso
certamine impressionem facerent, tenuere. Quæ ubi, illatis ex 8
transverso signis, degravabant prope circumventum cornu,
equites duarum legionum, sexcenti fere, ex equis desiliunt,
cedentibusque iam suis, provolant in primum, simulque et
hosti se opponunt et, æquato primum periculo, pudore deinde
animos peditum accendunt. Verecundiæ erat, equitem suo 9
alienoque Marte pugnare, peditem ne ad pedes quidem de-
gresso equiti parem esse. Vadunt igitur in prœlium ab sua 63
parte omissum et locum, ex quo cesserant, repetunt; momen-
toque non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis
cornu. Eques inter ordines peditum tectus se ad equos reci- 2
pit; transvolat inde in partem alteram suis victoriæ nuntius;
simul et in hostes iam pavidos, quippe fuso suæ partis vali-
diore cornu, impetum facit. Non aliorum eo prœlio virtus
magis enituit. Consul providere omnia, laudare fortes, incre- 3
pare, sicubi segnior pugna esset. Castigati fortium statim
virorum operam edebant, tantumque hos pudor, quantum alios
laudes excitabant. Redintegrato clamore undique omnes connisi 4
hostem avertunt, nec deinde Romana vis sustineri potuit. Sa-
bini fusi passim per agros castra hosti ad prædam relinquunt.
Ibi non sociorum, sicut in Algido, res, sed suas Romanus,
populationibus agrorum amissas, recipit.

Gemina victoria duobus bifariam prœliis parta, maligne 5
senatus in unum diem supplicationes consulum nomine decre-
vit. Populus iniussu et altero die frequens iit supplicatum;
et hæc vaga popularisque supplicatio studiis prope celebratior
fuit. Consules ex composito eodem biduo ad urbem accessere 6
senatumque in [Martium] campum evocavere. Ubi quum de
rebus ab se gestis agerent, questi primores patrum, senatum
inter milites dedita opera terroris causa haberi. Itaque inde 7
consules, ne criminationi locus esset, in prata Flaminia, ubi

nunc ædes Apollinis est (iam tum Apollinare appellabant), avo-
8 cavere senatum. Ubi quum ingenti consensu patrum negare-
tur triumphus, L. Icilius tribunus plebis tulit ad populum de
triumpho consulum, multis dissuasum prodeuntibus, maxime
9 C. Claudio vociferante, de patribus, non de hostibus consules
triumphare velle, gratiamque pro privato merito in tribunum,
non pro virtute honorem peti. Nunquam ante de triumpho
per populum actum; semper æstimationem arbitriumque eius
10 honoris penes senatum fuisse; ne reges quidem maiestatem
summi ordinis imminuisse. Ne ita omnia tribuni potestatis
suæ implerent, ut nullum publicum consilium sinerent esse.
Ita demum liberam civitatem fore, ita æquatas leges, si sua
11 quisque iura ordo, suam maiestatem teneat. In eandem sen-
tentiam multa et a ceteris senioribus patrum quum essent
dicta, omnes tribus eam rogationem acceperunt. Tum primum
sine auctoritate senatus populi iussu triumphatum est.

64 Hæc victoria tribunorum plebisque prope in haud salubrem
luxuriam vertit, conspiratione inter tribunos facta, ut iidem
tribuni reficerentur et, quo sua minus cupiditas emineret,
2 consulibus quoque continuarent magistratum. Consensum pa-
trum causabantur, quo per contumeliam consulum iura plebis
3 labefacta essent. Quid futurum nondum firmatis legibus, si
novos tribunos per factionis suæ consules adorti essent? non
enim semper Valerios Horatiosque consules fore, qui libertati
4 plebis suas opes postferrent. Forte quadam utili ad tempus,
ut comitiis præesset, potissimum M. Duillio sorte evenit, viro
prudenti et ex continuatione magistratus invidiam imminentem
5 cernenti. Qui quum ex veteribus tribunis negaret ullius se
rationem habiturum, pugnarentque collegæ, ut liberas tribus
in suffragium mitteret aut concederet sortem comitiorum col-
legis, habituris e lege potius comitia quam ex voluntate pa-
6 trum, iniecta contentione, Duillius, consules ad subsellia accitos
quum interrogasset, quid de comitiis consularibus in animo
haberent, respondissentque, se novos consules creaturos, auc-
tores populares sententiæ haud popularis nactus in contionem

cum iis processit. Ubi quum consules producti ad populum 7
interrogatique, si eos populus Romanus, memor libertatis per
illos receptæ domi, memor militiæ rerumque gestarum, con-
sules iterum faceret, quidnam facturi essent, nihil sententiæ
suæ mutassent, collaudatis consulibus, quod perseverarent ad 8
ultimum dissimiles decemvirorum esse, comitia habuit; et
quinque tribunis plebi creatis, quum præ studiis aperte peten-
tium novem tribunorum alii candidati tribus non explerent,
consilium dimisit, nec deinde comitiorum causa habuit. Sa- 9
tisfactum legi aiebat, quæ, numero nusquam præfinito, tribuni
modo ut relinquerentur, sanciret et ab iis, qui creati essent,
cooptari collegas iuberet; recitabatque rogationis carmen, in 10
quo esset: „Tribunos plebei decem rogabo; si qui vos minus
hodie decem tribunos plebei feceritis, tum uti, quos sibi col-
legas cooptassint, ut illi legitimi eadem lege tribuni plebei
sint ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis". Duillius 11
quum ad ultimum perseverasset, negando quindecim tribunos
plebei rem publicam habere posse, victa collegarum cupiditate,
pariter patribus plebeique acceptus magistratu abiit.

Novi tribuni plebis in cooptandis collegis patrum volun- **56**
tatem foverunt; duos etiam patricios consularesque, Sp.
Tarpeium et A. Aternium, cooptavere. Consules creati Sp. 2
Herminius, T. Verginius Cælimontanus, nihil magnopere A. u. c. 306. A. Ch. 448.
ad patrum aut plebis causam inclinati, otium domi ac foris
habuere. L. Trebonius tribunus plebis, infestus patribus, quod 3
se ab iis in cooptandis tribunis fraude captum proditumque a
collegis aiebat, rogationem tulit, ut, qui plebem Romanam 4
tribunos plebi rogaret, is usque eo rogaret, dum decem tri-
bunos plebi faceret; insectandisque patribus, unde Aspero
etiam inditum est cognomen, tribunatum gessit.

Inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules facti 5
contentiones tribunorum adversus nobilium iuventutem ortas, A. u. c. 307. A. Ch. 447.
sine insectatione potestatis eius conservata maiestate patrum,
sedavere. Plebem, decreto ad bellum Volscorum et Æquorum 6
delectu, sustinendo rem ab seditionibus continuere, urbano

otio foris omnia tranquilla esse affirmantes, per discordias
7 civiles externos tollere animos. Cura pacis concordiæ quo-
que intestinæ causa fuit. Sed alter semper ordo gravis alte-
rius modestiæ erat; quiescenti plebi ab iunioribus patrum
8 iniuriæ fieri cœptæ. Ubi tribuni auxilio humilioribus essent,
in primis parum proderat; deinde ne ipsi quidem inviolati
erant, utique postremis mensibus, quum et per coitiones po-
tentiorum iniuria fieret et vis potestatis omnis aliquanto po-
9 steriore anni parte languidior ferme esset. Iamque plebs ita
in tribunatu ponere aliquid spei, si similes Icilio tribunos
10 haberet: nomina tantum se biennio habuisse. Seniores contra
patrum ut nimis feroces suos credere iuvenes esse, ita malle,
si modus excedendus esset, suis quam adversariis superesse
11 animos. Adeo moderatio tuendæ libertatis, dum æquari velle
simulando ita se quisque extollit, ut deprimat alium, in dif-
ficili est, cavendoque, ne metuant, homines metuendos ultro
se efficiunt, et iniuriam ab nobis repulsam, tanquam aut facere
aut pati necesse sit, iniungimus aliis.

66 T. Quinctius Capitolinus quartum et Agrippa Furius
A. u. c. 308.
A. Ch. 446. consules inde facti nec seditionem domi nec foris bellum
2 acceperunt; sed imminebat utrumque. Iam non ultra dis-
cordia civium reprimi poterat, et tribunis et plebe incitata
in patres, quum dies alicui nobilium dicta novis semper cer-
3 taminibus contiones turbaret. Ad quarum primum strepitum
velut signo accepto, arma cepere Æqui ac Volsci, simul
quod persuaserant iis duces, cupidi prædarum, biennio ante
delectum indictum haberi non potuisse, abnuente iam plebe
4 imperium: eo adversus se non esse missos exercitus. Dis-
solvi licentia militandi morem, nec pro communi iam patria
Romam esse. Quicquid irarum simultatiumque cum externis
fuerit, in ipsos verti. Occæcatos lupos intestina rabie op-
5 primendi occasionem esse. Coniunctis exercitibus Latinum
primum agrum perpopulati sunt; deinde postquam ibi nemo
vindex occurrebat, tum vero, exsultantibus belli auctoribus, ad
mœnia ipsa Romæ populabundi regione portæ Esquilinæ

accessere, vastationem agrorum per contumeliam urbi osten-
tantes. Unde postquam inulti, prædam præ se agentes, retro 6
ad Corbionem agmine iere, Quinctius consul ad contionem
populum vocavit. Ibi in hanc sententiam locutum accipio. **67**
„Etsi mihi nullius noxæ conscius, Quirites, sum, tamen cum
pudore summo in contionem vestram processi. Hoc vos
scire, hoc posteris memoriæ traditum iri, Æquos et Volscos,
vix Hernicis modo pares, T. Quinctio quartum consule ad
mœnia urbis Romæ impune armatos venisse! Hanc ego 2
ignominiam, quanquam iam diu ita vivitur, is status rerum
est, ut nihil boni divinet animus, si huic potissimum imminere
anno scissem, vel exsilio vel morte, si alia fuga honoris non
esset, vitassem. Ergo si viri arma illa habuissent, quæ in 3
portis fuere nostris, capi Roma me consule potuit? Satis
honorum, satis superque vitæ erat; mori consulem tertium
oportuit. Quem tandem ignavissimi hostium contempsere? 4
nos consules an vos Quirites? Si culpa in nobis est, auferte
imperium indignis et, si id parum est, insuper pœnas ex-
petite; si in vobis, nemo deorum nec hominum sit, qui vestra 5
puniat peccata, Quirites; vosmet tantum eorum pæniteat. Non
illi vestram ignaviam contempsere, nec suæ virtuti confisi
sunt; quippe toties fusi fugatique, castris exuti, agro multati,
sub iugum missi et se et vos novere; discordia ordinum et 6
venenum urbis huius, patrum ac plebis certamina, dum nec
nobis imperii nec vobis libertatis est modus, dum tædet vos
patriciorum, nos plebeiorum magistratuum, sustulere illis ani-
mos. Pro deum fidem, quid vobis vultis? Tribunos plebis 7
concupistis; concordiæ causa concessimus. Decemviros desi-
derastis; creari passi sumus. Decemvirorum vos pertæsum
est; coegimus abire magistratu. Manente in eosdem privatos 8
ira vestra, mori atque exsulare nobilissimos viros honoratis-
simosque passi sumus. Tribunos plebis creare iterum volui- 9
stis; creastis. Consules facere vestrarum partium; etsi patri-
bus videbamus iniquos, patricium quoque magistratum plebi
donum fieri vidimus. Auxilium tribunicium, provocationem

ad populum, scita plebis iniuncta patribus, sub titulo æquan-
10 darum legum nostra iura oppressa tulimus et ferimus. Qui
finis erit discordiarum? ecquando unam urbem habere, ecquando
communem hanc esse patriam licebit? Victi nos æquiore
animo quiescimus quam vos victores. Satisne est, nobis vos
11 metuendos esse? Adversus nos Aventinum capitur, adversus
nos sacer occupatur mons. Esquilias†[1]) quidem ab hoste
prope captas et scandentem in aggerem Volscum hostem nemo
68 summovit. In nos viri, in nos armati estis. Agite dum, ubi
hic curiam circumsederitis et forum infestum feceritis et carce-
2 rem impleveritis principibus, iisdem istis ferocibus animis
egredimini extra portam Esquilinam, aut, si ne hoc quidem
audetis, ex muris visite agros vestros ferro ignique vastatos,
3 prædam abigi, fumare incensa passim tecta. At enim com-
munis res per hæc loco est peiore: ager uritur, urbs obsidetur,
belli gloria penes hostes est. Quid tandem? privatæ res vestræ
quo statu sunt? Iam unicuique ex agris sua damna nuntia-
4 buntur. Quid est tandem domi, unde ea expleatis? Tribuni
vobis amissa reddent ac restituent? Vocis verborumque
quantum voletis, ingerent, et criminum in principes et legum
aliarum super alias et contionum; sed ex illis contionibus
nunquam vestrum quisquam re, fortuna domum auctior rediit.
5 Ecquis retulit aliquid ad coniugem ac liberos præter odia,
offensiones, simultates publicas privatasque? a quibus semper
non vestra virtute innocentiaque, sed auxilio alieno tuti sitis.
6 At hercules, quum stipendia nobis consulibus, non tribunis
ducibus et in castris, non in foro faciebatis et in acie vestrum
clamorem hostes, non in contione patres Romani horrebant,
præda parta, agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriæque
simul publicæ, simul privatæ, triumphantes domum ad penates
redibatis; nunc oneratum vestris fortunis hostem abire sinitis.
7 Hærete affixi contionibus et in foro vivite; sequitur vos

---

[1]) Fortasse scribendum: Esquiliæ quidem ab h. p. captæ sunt aut Esquilias quidem vidimus ab h. p. captas, et sc.

necessitas militandi, quam fugitis. Grave erat in Æquos et Volscos proficisci; ante portas est bellum; si inde non pellitur, iam intra mœnia erit et arcem et Capitolium scandet et in domos vestras vos persequetur. Biennio ante senatus delectum 8
haberi et educi exercitum in Algidum iussit; sedemus desides domi, mulierum ritu inter nos altercantes, præsenti pace læti nec cernentes, ex otio illo brevi multiplex bellum rediturum.
His ego gratiora dictu alia esse scio; sed me vera pro gratis 9
loqui, etsi meum ingenium non moneret, necessitas cogit. Vellem equidem vobis placere, Quirites; sed multo malo vos salvos esse, qualicunque erga me animo futuri estis. Natura 10
hoc ita comparatum est, ut, qui apud multitudinem sua causa loquitur, gratior eo sit, cuius mens nihil præter publicum commodum videt; nisi forte assentatores publicos, plebicolas istos, qui vos nec in armis nec in otio esse sinunt, vestra vos causa incitare et stimulare putatis. Concitati aut honori aut 11
quæstui illis estis; et quia in concordia ordinum nullos se usquam esse vident, malæ rei se quam nullius, turbarum ac seditionum duces esse volunt. Quarum rerum si vos tædium 12
tandem capere potest et patrum vestrosque antiquos mores vultis pro his novis sumere, nulla supplicia recuso, nisi paucis 13
diebus hos populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque castris exuero et a portis nostris mœnibusque ad illorum urbes hunc belli terrorem, quo nunc vos attoniti estis, transtulero."

Raro alias tribuni popularis oratio acceptior plebi quam 69
tunc severissimi consulis fuit. Iuventus quoque, quæ inter tales 2
metus detrectationem militiæ telum acerrimum adversus patres habere solita erat, arma et bellum spectabat. Et agrestium fuga spoliatique in agris et vulnerati, fœdiora iis, quæ subiiciebantur oculis, nuntiantes, totam urbem ira implevere. In 3
senatum ubi ventum est, ibi vero in Quinctium omnes versi ut unum vindicem maiestatis Romanæ intueri, et primores patrum dignam dicere contionem imperio consulari, dignam tot consulatibus ante actis, dignam vita omni, plena honorum sæpe

4 gestorum, sæpius meritorum. Alios consules aut per proditio-
nem dignitatis patrum plebi adulatos aut acerbe tuendo iura
ordinis asperiorem domando multitudinem fecisse; T. Quinctium
orationem memorem maiestatis patrum concordiæque ordinum
5 et temporum imprimis habuisse. Orare eum collegamque, ut
capesserent rem publicam; orare tribunos, ut uno animo cum
consulibus bellum ab urbe ac mœnibus propulsari vellent,
plebemque obedientem in re tam trepida patribus præberent;
appellare tribunos communem patriam auxiliumque eorum
6 implorare vastatis agris, urbe prope oppugnata. Consensu
omnium delectus decernitur habeturque. Quum consules in
contione pronuntiassent, tempus non esse causas cognoscendi;
omnes iuniores postero die prima luce in campo Martio ad-
7 essent; cognoscendis causis eorum, qui nomina non dedissent,
bello perfecto se daturos tempus; pro desertore futurum, cuius
non probassent causam, omnis iuventus affuit postero die.
8 Cohortes sibi quæque centuriones legerunt; bini senatores
singulis cohortibus præpositi. Hæc omnia adeo mature per-
fecta accepimus, ut signa eo ipso die a quæstoribus ex ærario
prompta delataque in campum quarta diei hora mota ex campo
sint, exercitusque novus, paucis cohortibus veterum militum
9 voluntate sequentibus, manserit ad decimum lapidem. Inse-
quens dies hostem in conspectum dedit, castraque ad Corbionem
10 castris sunt coniuncta. Tertio die, quum ira Romanos, illos,
quum toties rebellassent, conscientia culpæ ac desperatio irri-
taret, mora dimicandi nulla est facta.

70 In exercitu Romano quum duo consules essent potestate
pari, quod saluberrimum in administratione magnarum rerum
est, summa imperii, concedente Agrippa, penes collegam erat:
et prælatus ille facilitati summittentis se comiter respondebat
communicando consilia laudesque et æquando imparem sibi.
2 In acie Quinctius dextrum cornu, Agrippa sinistrum tenuit;
Sp. Postumio Albo legato datur media acies tuenda; legatum
3 alterum P. Sulpicium equitibus præficiunt. Pedites ab dextro
cornu egregie pugnavere, haud segniter resistentibus Volscis.

P. Sulpicius per mediam hostium aciem cum equitatu perrupit. 4
Unde quum eadem reverti posset ad suos, priusquam hostis
turbatos ordines reficeret, terga impugnare hostium satius visum
est; momentoque temporis, in aversam incursando aciem,
ancipiti terrore dissipasset hostes, ni suo proprio eum prœlio
equites Volscorum et Æquorum exceptum aliquamdiu tenuissent.
Ibi vero Sulpicius negare cunctandi tempus esse, circumventos 5
interclusosque ab suis vociferans, ni equestre prœlium connixi
omni vi perficerent; nec fugare equitem integrum satis esse; 6
conficerent equos virosque, ne quis reveheretur inde ad prœlium
aut integraret pugnam; non posse illos resistere sibi, quibus
conferta peditum acies cessisset. Haud surdis auribus dicta. 7
Impressione una totum equitatum fudere, magnam vim ex equis
præcipitavere, ipsos equosque spiculis confodere. Is finis pugnæ
equestris fuit. Tunc adorti peditum aciem, nuntios ad consules 8
rei gestæ mittunt, ubi iam inclinabatur hostium acies. Nuntius
deinde et vincentibus Romanis animos auxit et referentes gradum
perculit Æquos. In media primum acie vinci cœpti, qua 9
permissus equitatus turbaverat ordines; sinistrum deinde cornu 10
ab Quinctio consule pelli cœptum; in dextro plurimum laboris
fuit. Ibi Agrippa, ætate viribusque ferox, quum omni parte
pugnæ melius rem geri quam apud se videret, arrepta signa
ab signiferis ipse inferre, quædam iacere etiam in confertos
hostes cœpit; cuius ignominiæ metu concitati milites invasere 11
hostem. Ita æquata ex omni parte victoria est. Nuntius
tum a Quinctio venit, victorem iam se imminere hostium
castris; nolle irrumpere, antequam sciat debellatum et in sinistro
cornu esse: si iam fudisset hostes, conferret ad se signa, ut 12
simul omnis exercitus præda potiretur. Victor Agrippa cum 13
mutua gratulatione ad victorem collegam castraque hostium
venit. Ibi paucis defendentibus momentoque fusis, sine certa-
mine in munitiones irrumpunt, prædaque ingenti compotem
exercitum, suis etiam rebus recuperatis, quæ populatione
agrorum amissæ erant, reducunt. Triumphum nec ipsos postu- 14
lasse nec delatum iis ab senatu accipio, nec traditur causa

15 spreti aut non sperati honoris. Ego quantum in tanto inter-
vallo temporum coniicio, quum Valerio atque Horatio con-
sulibus, qui præter Volscos et Æquos Sabini etiam belli per-
fecti gloriam pepererant, negatus ab senatu triumphus esset,
verecundiæ fuit pro parte dimidia rerum consulibus petere
triumphum, ne, etiamsi impetrassent, magis hominum ratio
quam meritorum habita videretur.

71 Victoriam honestam ex hostibus partam turpe domi de
2 finibus sociorum iudicium populi deformavit. Aricini atque
Ardeates de ambiguo agro quum sæpe bello certassent, multis
in vicem cladibus fessi iudicem populum Romanum cepere.
3 Quum ad causam orandam venissent, concilio populi a magi-
stratibus dato, magna contentione actum. Iamque editis testibus,
quum tribus vocari et populum inire suffragium oporteret,
consurgit P. Scaptius de plebe, magno natu, et „Si licet“
inquit, „consules, de re publica dicere, errare ego populum in
4 hac causā non patiar“. Quum ut vanum eum negarent con-
sules audiendum esse vociferantemque, prodi publicam causam,
5 summoveri iussissent, tribunos appellat. Tribuni, ut fere
semper reguntur a multitudine magis quam regunt, dedere
6 cupidæ audiendi plebi, ut, quæ vellet, Scaptius diceret. Ibi
infit, annum se tertium et octogesimum agere, et in eo agro,
de quo agitur, militasse, non iuvenem, vicesima iam stipendia
merentem, quum ad Coriolos sit bellatum. Eo rem se vetu-
7 state oblitteratam, ceterum suæ memoriæ infixam afferre, agrum,
de quo ambigitur, finium Coriolanorum fuisse, captisque Coriolis
iure belli publicum populi Romani factum. Mirari se, quonam
ore Ardeates Aricinique, cuius agri ius nunquam usurpaverint
incolumi Coriolana re, eum se a populo Romano, quem pro
8 domino iudicem fecerint, intercepturos sperent. Sibi exiguum
vitæ tempus superesse; non potuisse se tamen inducere in
animum, quin, quem agrum miles pro parte virili manu cepisset,
eum senex quoque voce, qua una posset, vindicaret. Magno-
pere se suadere populo, ne inutili pudore suam ipse causam
72 damnaret. Consules quum Scaptium non silentio modo, sed

cum assensu etiam audiri animadvertissent, deos hominesque testantes, flagitium ingens fieri, patrum primores arcessunt. Cum iis circumire tribus, orare, ne pessimum facinus peiore 2
exemplo admitterent iudices in suam rem litem vertendo, quum præsertim, etiamsi fas sit curam emolumenti sui iudici esse, nequaquam tantum agro intercipiendo acquiratur, quantum amittatur alienandis iniuria sociorum animis. Nam famæ quidem 3
ac fidei damna maiora esse, quam quæ æstimari possent: hoc legatos referre domum, hoc vulgari, hoc socios audire, hoc hostes, quo cum dolore hos, quo cum gaudio illos? Scaptione 4
hoc, contionali seni, assignaturos putarent finitimos populos? Clarum hac fore imagine Scaptium; sed populum Romanum quadruplatoris et interceptoris litis alienæ personam laturum. Quem enim hoc privatæ rei iudicem fecisse, ut sibi controver- 5
siosam adiudicaret rem? Scaptium ipsum id quidem, etsi præmortui iam sit pudoris, non facturum. Hæc consules, hæc 6
patres vociferantur; sed plus cupiditas et auctor cupiditatis Scaptius valet. Vocatæ tribus iudicaverunt, agrum publicum populi Romani esse. Nec abnuitur ita fuisse, si ad iudices 7
alios itum foret; nunc haud sane quicquam bono causæ levatur dedecus iudicii; idque non Aricinis Ardeatibusque quam patribus Romanis fœdius atque acerbius visum. Reliquum anni quietum ab urbanis motibus et ab externis mansit.

LIBER IV.

A. u. c. 309. A. Ch. 445. Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules. Fuit annus
domi forisque infestus. Nam anni principio et de connubio
patrum et plebis C. Canuleius tribunus plebis rogationem
2 promulgavit, qua contaminari sanguinem suum patres con-
fundique iura gentium rebantur, et mentio primo sensim illata
a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eo pro-
cessit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, ut
populo potestas esset, seu de plebe seu de patribus vellet,
3 consules faciendi. Id vero si fieret, non vulgari modo cum
infimis, sed prorsus auferri a primoribus ad plebem summum
4 imperium credebant. Læti ergo audiere patres, Ardeatium
populum ob iniuriam agri abiudicati descisse, et Veientes
depopulatos extrema agri Romani, et Volscos Æquosque ob
communitam Verruginem fremere; adeo vel infelix bellum
5 ignominiosæ paci præferebant. His itaque in maius etiam
acceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticiscerent actiones
tribuniciæ, delectus haberi, bellum armaque vi summa appa-
rari iubent, si quo intentius possit, quam T. Quinctio consule
apparatum sit.

6 Tum C. Canuleius, pauca in senatu vociferatus, nequic-
quam territando consules avertere plebem a cura novarum
legum; nunquam eos se vivo delectum habituros, antequam
ea, quæ promulgata ab se collegisque essent, plebes scivisset,
2 confestim ad contionem advocavit. Eodem tempore et
consules senatum in tribunum et tribunus populum in con-

sules incitabat. Negabant consules, iam ultra ferri posse
furores tribunicios; ventum iam ad finem esse; domi plus
belli concitari quam foris. Id adeo non plebis quam patrum
neque tribunorum magis quam consulum culpa accidere.
Cuius rei præmium sit in civitate, eam maximis semper auc- 2
tibus crescere; sic pace bonos, sic bello fieri. Maximum Ro- 3
mæ præmium seditionum esse; id et singulis universisque
semper honori fuisse. Reminiscerentur, quam maiestatem 4
senatus ipsi a patribus accepissent, quam liberis tradituri
essent, et quemadmodum plebs gloriari posset, auctiorem ampli-
oremque se esse. Finem ergo non fieri, nec futuram, donec,
quam felices seditiones, tam honorati seditionum auctores
essent. Quas quantasque res C. Canuleium aggressum? Col- 5
luvionem gentium, perturbationem auspiciorum publicorum
privatorumque afferre, ne quid sinceri, ne quid incontaminati
sit, ut, discrimine omni sublato, nec se quisquam nec suos no-
verit. Quam enim aliam vim connubia promiscua habere, 6
nisi ut ferarum prope ritu vulgentur concubitus plebis patrum-
que? ut, qui natus sit, ignoret, cuius sanguinis, quorum sacro-
rum sit; dimidius patrum sit, dimidius plebis, ne secum qui-
dem ipse concors. Parum id videri, quod omnia divina 7
humanaque turbentur; iam ad consulatum vulgi turbatores
accingi. Et primo, ut alter consul ex plebe fieret, id modo
sermonibus tentasse; nunc rogari, ut, seu ex patribus seu ex
plebe velit, populus consules creet. Et creaturos haud dubie
ex plebe seditiosissimum quemque; Canuleios igitur Iciliosque
consules fore. Ne id Iuppiter optimus maximus sineret, 8
regiæ maiestatis imperium eo recidere; et se millies morituros
potius, quam ut tantum dedecoris admitti patiantur. Certum 9
habere, maiores quoque, si divinassent, concedendo omnia non
mitiorem in se plebem, sed asperiorem alia ex aliis iniquiora
postulando, quum prima impetrasset, futuram, primo quam- 10
libet dimicationem subituros fuisse potius, quam eas leges sibi
imponi paterentur. Quia tum concessum sit de tribunis, iterum
concessum esse. [Finem non fieri.] Non posse in eadem civitate 11

tribunos plebis et patres esse; aut hunc ordinem aut illum magi-
stratum tollendum esse, potiusque sero quam nunquam obviam
12 eundum audaciæ temeritatique. Illine ut impune primo dis-
cordias serentes concitent finitima bella, deinde adversus ea,
quæ concitaverint, armari civitatem defendique prohibeant, et,
quum hostes tantum non arcessierint, exercitus conscribi ad-
13 versus hostes non patiantur, sed audeat Canuleius in senatu
proloqui, se, nisi suas leges tanquam victoris patres accipi
sinant, delectum haberi prohibiturum? Quid esse aliud quam
minari, se proditurum patriam, oppugnari atque capi passu-
rum? Quid eam vocem animorum, non plebi Romanæ, sed
14 Volscis et Æquis et Veientibus allaturam? Nonne Canuleio
duce se speraturos Capitolium atque arcem scandere posse?
Ni patribus tribuni cum iure ac maiestate adempta animos
etiam eripuerint, consules paratos esse duces prius adversus
scelus civium quam adversus hostium arma.

3 Quum maxime hæc in senatu agerentur, Canuleius pro
2 legibus suis et adversus consules ita disseruit: „Quantopere
vos, Quirites, contemnerent patres, quam indignos ducerent,
qui una secum urbe intra eadem mœnia viveretis, sæpe equi-
dem et ante videor animadvertisse, nunc tamen maxime, quod
3 adeo atroces in has rogationes nostras coorti sunt, quibus
quid aliud quam admonemus, cives nos eorum esse et, si non
4 easdem opes habere, eandem tamen patriam incolere? Altera
connubium petimus, quod finitimis externisque dari solet; nos
quidem civitatem, quæ plus quam connubium est, hostibus etiam
5 victis dedimus; altera nihil novi ferimus, sed id, quod populi est,
repetimus atque usurpamus, ut, quibus velit, populus Romanus
6 honores mandet. Quid tandem est, cur cælum ac terras misceant,
cur in me impetus modo pæne in senatu sit factus, negent se
manibus temperaturos, violaturosque denuntient sacrosanctam
7 potestatem? Si populo Romano liberum suffragium datur, ut,
quibus velit, consulatum mandet, et non præciditur spes ple-
beio quoque, si dignus summo honore erit, apiscendi summi
honoris, stare urbs hæc non poterit? de imperio actum est?

et perinde hoc valet, plebeiusne consul fiat, tanquam servum
aut libertinum aliquis consulem futurum dicat? Ecquid sen- 8
titis, in quanto contemptu vivatis? Lucis vobis huius partem,
si liceat, adimant; quod spiratis, quod vocem mittitis, quod
formas hominum habetis, indignantur. Quin etiam, si diis 9
placet, nefas aiunt esse, consulem plebeium fieri. Obsecro
vos, si non ad fastos, non ad commentarios pontificum admit-
timur, ne ea quidem scimus, quæ omnes peregrini etiam
sciunt, consules in locum regum successisse nec aut iuris aut
maiestatis quicquam habere, quod non in regibus ante fuerit?
En unquam creditis fando auditum esse, Numam Pompilium, 10
non modo non patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex
Sabino agro accitum, populi iussu, patribus *auctoribus* Romæ
regnasse? L. deinde Tarquinium, non Romanæ modo, sed ne 11
Italicæ quidem gentis, Demarati Corinthii filium, incolam a
Tarquiniis, vivis liberis Anci, regem factum? Ser. Tullium 12
post hunc, captiva Corniculana natum, patre nullo, matre
serva, ingenio, virtute regnum tenuisse? Quid enim de T.
Tatio Sabino dicam, quem ipse Romulus, parens urbis, in
societatem regni accepit? Ergo dum nullum fastiditur genus, 13
in quo eniteret virtus, crevit imperium Romanum. Pæniteat
nunc vos plebeii consulis, quum maiores nostri advenas reges
non fastidierint, et ne regibus quidem exactis clausa urbs
fuerit peregrinæ virtuti? Claudiam certe gentem post reges 14
exactos ex Sabinis non in civitatem modo accepimus, sed
etiam in patriciorum numerum. Ex peregrinone patricius, 15
deinde consul fiat; civis Romanus si sit ex plebe, præcisa
consulatus spes erit? Utrum tandem non credimus fieri posse, 16
ut vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe sit,
Numæ, L. Tarquinio, Ser. Tullio similis, an, ne si sit quidem, ad 17
gubernacula rei publicæ accedere eum patiemur, potiusque decem-
viris, tæterrimis mortalium, qui tamen omnes ex patribus erant,
quam optimis regum, novis hominibus, similes consules sumus
habituri? At enim nemo post reges exactos de plebe consul 4
fuit. Quid postea? Nullane res nova institui debet? et quod

nondum est factum (multa enim nondum sunt facta in novo
2 populo), ea, ne si utilia quidem sint, fieri oportet? Pontifices,
augures Romulo regnante nulli erant; a Numa Pompilio
creati sunt. Census in civitate et descriptio centuriarum
3 classiumque non erat; ab Ser. Tullio est facta. Consules
nunquam fuerant; regibus exactis creati sunt. Dictatoris
nec imperium nec nomen fuerat; apud patres esse cœpit.
Tribuni plebi, ædiles, quæstores nulli erant; institutum est, ut
fierent. Decemviros legibus scribendis intra decem hos annos
4 et creavimus et e re publica sustulimus. Quis dubitat, quin,
in æternum urbe condita, in immensum crescente, nova im-
5 peria, sacerdotia, iura gentium hominumque instituantur? Hoc
ipsum, ne connubium patribus cum plebe esset, non decemviri
tulerunt paucis his annis pessimo [exemplo] publico, cum
summa iniuria plebis? An esse ulla maior aut insignitior
contumelia potest, quam partem civitatis velut contaminatam
6 indignam connubio haberi? Quid est aliud quam exsilium
intra eadem mœnia, quam relegationem pati? Ne affinitatibus,
ne propinquitatibus immisceamur, cavent, ne societur sanguis.
7 Quid? hoc si polluit nobilitatem istam vestram, quam pleri-
que oriundi ex Albanis et Sabinis non genere nec sanguine,
sed per cooptationem in patres habetis, aut ab regibus lecti
aut post reges exactos iussu populi, sinceram servare privatis
consiliis non poteratis, nec ducendo ex plebe neque vestras
8 filias sororesque enubere sinendo e patribus? Nemo plebeius
patriciæ virgini vim afferret; patriciorum ista libido est; nemo
invitum pactionem nuptialem quemquam facere coegisset.
9 Verum enimvero lege id prohiberi et connubium tolli patrum
ac plebis, id demum contumeliosum plebi est. Cur enim non
10 fertis, ne sit connubium divitibus ac pauperibus? Quod pri-
vatorum consiliorum ubique semper fuit, ut, in quam cuique
feminæ convenisset domum, nuberet, ex qua pactus esset vir
domo, in matrimonium duceret, id vos sub legis superbissimæ
vincula coniicitis, qua dirimatis societatem civilem duasque
11 ex una civitates faciatis. Cur non sancitis, ne vicinus patricio

sit plebeius, ne eodem itinere eat, ne idem convivium ineat, ne in foro eodem consistat? Quid enim in re est aliud, si plebeiam patricius duxerit, si patriciam plebeius? Quid iuris tandem mutatur? Nempe patrem sequuntur liberi. Nec, quod 12
nos ex connubio vestro petamus, quicquam est, præterquam ut hominum, ut civium numero simus, nec vos, nisi in contumeliam ignominiamque nostram certare iuvat, quod conten-
datis, quicquam est. Denique utrum tandem populi Romani 5
an vestrum summum imperium est? Regibus exactis utrum vobis dominatio an omnibus æqua libertas parta est? Oportet 2
licere populo Romano, si velit, iubere legem, an, ut quæque rogatio promulgata erit, vos delectum pro pœna decernetis, et, simul ego tribunus vocare tribus in suffragium cœpero, tu statim consul sacramento iuniores adiges et in castra educes, et minaberis plebi, minaberis tribuno? Quid, si non, quantum 3
istæ minæ adversus plebis consensum valerent, bis iam experti essetis? Scilicet, quia nobis consultum volebatis, certamine abstinuistis. An ideo non est dimicatum, quod, quæ pars firmior, eadem modestior fuit? Nec nunc erit certamen, Quirites; ani- 4
mos vestros illi tentabunt semper, vires non experientur. Itaque ad bella ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata 5
vobis plebes est, si connubiis redditis unam hanc civitatem tandem facitis; si coalescere, si iungi miscerique vobis privatis necessitudinibus possunt; si spes, si aditus ad honores viris strenuis et fortibus datur; si in consortio, si in societate rei publicæ esse, si, quod æquæ libertatis est, in vicem annuis magistratibus parere atque imperitare licet. Si hæc impediet 6
aliquis, ferte sermonibus et multiplicate fama bella; nemo est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro superbis dominis, cum quibus nec in re publica honorum nec in privata connubii societas est."

Quum in contionem et consules processissent et res a 6
perpetuis orationibus in altercationem vertisset, interroganti tribuno, cur plebeium consulem fieri non oporteret, ut for- 2
tasse vere, sic parum utiliter in præsens certamen[1]) respondit,

[1]) Excidit nomen alterius consulis.

quod nemo plebeius auspicia haberet, ideoque decemviros
connubium diremisse, ne incerta prole auspicia turbarentur.
3 Plebes ad id maxime indignatione exarsit, quod auspicari,
tanquam invisi diis immortalibus, negarentur posse; nec ante
finis contentionum fuit, quum et tribunum acerrimum auctorem
plebes nacta esset et ipsa cum eo pertinacia certaret, quam
4 victi tandem patres, ut de connubio ferretur, concessere, ita
maxime rati contentionem de plebeiis consulibus tribunos aut
totam depositaros aut post bellum dilaturos esse, contentam-
que interim connubio plebem paratam delectui fore.
5 Quum Canuleius victoria de patribus et plebis favore
ingens esset, accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione
sua summa vi pugnant et, crescente in dies fama belli, delec-
6 tum impediunt. Consules, quum per senatum, intercedentibus
tribunis, nihil agi posset, concilia principum domi habebant.
Apparebat, aut hostibus aut civibus de victoria concedendum
7 esse. Soli ex consularibus Valerius atque Horatius non inter-
erant conciliis. C. Claudii sententia consules armabat in
tribunos, Quinctiorum, Cincinnatique et Capitolini, sententiæ
abhorrebant a cæde violandisque, quos fœdere icto cum plebe
8 sacrosanctos accepissent. Per hæc consilia eo deducta est
res, ut tribunos militum consulari potestate promiscue ex pa-
tribus ac plebe creari sinerent, de consulibus creandis nihil
9 mutaretur; eoque contenti tribuni, contenta plebs fuit. Co-
mitia tribunis consulari potestate tribus creandis indicuntur.
Quibus indictis, extemplo, quicunque aliquid seditiose dixerat
aut fecerat unquam, maxime tribunicii, et prensare homines
10 et concursare toto foro candidati cœpere, ut patricios de-
speratio primo irritata plebe apiscendi honoris, deinde indig-
natio, si cum his gerendus esset honos, deterreret. Postremo
coacti tamen a primoribus petiere, ne cessisse possessione rei
11 publicæ viderentur. Eventus eorum comitiorum docuit, alios
animos in contentione libertatis dignitatisque, alios secundum
deposita certamina incorrupto iudicio esse; tribunos enim
omnes patricios creavit populus, contentus eo, quod ratio

habita plebeiorum esset. Hanc modestiam æquitatemque et 12
altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quæ tum populi universi fuit?

Anno trecentesimo decimo, quam urbs Roma condita 7
erat, primum tribuni militum pro consulibus magistratum A. u. c. 310. A. Ch. 444.
ineunt, A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Clœlius, quorum in magistratu concordia domi pacem etiam foris præbuit.
Sunt, qui propter adiectum Æquorum Volscorumque 2
bello et Ardeatium defectioni Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent, tribunos militum tres creatos dicant, sine mentione promulgatæ legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio et insignibus consularibus usos.
Non tamen pro firmato iam stetit magistratus eius ius, quia 3
tertio mense, quam inierunt, augurum decreto, perinde ac vitio creati, honore abiere, quod C. Curtius, qui comitiis eorum præfuerat, parum recte tabernaculum cepisset.

Legati ab Ardeatibus Romam venerunt, ita de iniuria que- 4
rentes, ut, si demeretur ea, in fœdere atque amicitia mansuros restituto agro appareret. Ab senatu responsum est, 5
iudicium populi rescindi ab senatu non posse, præterquam quod nullo nec exemplo nec iure fieret, concordiæ etiam ordinum causa; si Ardeates sua tempora exspectare velint 6
arbitriumque senatui levandæ iniuriæ suæ permittant, fore, ut postmodo gaudeant, se iræ moderatos, sciantque, patribus æque curæ fuisse, ne qua iniuria in eos oreretur, ac ne orta diuturna esset. Ita legati, quum se rem integram relaturos 7
dixissent, comiter dimissi.

Patricii, quum sine curuli magistratu res publica esset, coiere et interregem creavere. Contentio, consulesne an tribuni militum crearentur, in interregno rem dies complures tenuit. Interrex ac senatus, consulum comitia, tribuni plebis 8
et plebs, tribunorum militum ut habeantur, tendunt. Vicerunt patres, quia et plebs, patriciis seu hunc seu illum delatura honorem, frustra certare supersedit et principes plebis ea 9
comitia malebant, quibus non haberetur ratio sua, quam qui-

bus ut indigni præterirentur. Tribuni quoque plebi certamen
10 sine effectu in beneficio apud primores patrum reliquere. T.
Quinctius Barbatus interrex consules creat L. Papirium Mu-
gillanum, L. Sempronium Atratinum. His consulibus cum
Ardeatibus fœdus renovatum est; idque monumenti est, con-
sules eos illo anno fuisse, qui neque in annalibus priscis neque
11 in libris magistratuum inveniuntur. Credo, quod tribuni mili-
tum initio anni fuerunt, eo, perinde ac si totum annum in
12 imperio fuerint, suffectos iis consules prætermissos. Nomina
consulum horum Licinius Macer auctor est et in fœdere Ar-
deatino et in linteis libris ad Monetæ inventa. Et foris, quum
tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.

8 Hunc annum, seu tribunos modo seu tribunis suffectos
A. u. c. 311. A. Ch. 443. consules quoque habuit, sequitur annus haud dubiis consulibus,
M. Geganio Macerino iterum, T. Quinctio Capitolino quintum.
2 Idem hic annus censuræ initium fuit, rei a parva origine
ortæ, quæ deinde tanto incremento aucta est, ut morum
disciplinæque Romanæ penes eam regimen, in senatu equi-
tumque centuriis decoris dedecorisque discrimen sub dicione
eius magistratus, publicorum ius privatorumque locorum, vecti-
3 galia populi Romani sub nutu atque arbitrio essent. Ortum
autem initium est rei, quod in populo per multos annos in-
censo neque differri census poterat neque consulibus, quum tot
populorum bella imminerent, operæ erat id negotium agere.
4 Mentio illata apud senatum est, rem operosam ac minime con-
sularem suo proprio magistratu egere, cui scribarum ministe-
rium custodiæque tabularum cura, cui arbitrium formulæ cen-
5 sendi subiiceretur. Et patres quanquam rem parvam, tamen
quo plures patricii magistratus in re publica essent, læti acce-
pere, id, quod evenit, futurum, credo, etiam rati, ut mox opes
eorum, qui præessent, ipsi honori ius maiestatemque adiicerent,
6 et tribuni, id quod tunc erat, magis necessarii quam speciosi
ministerii procurationem intuentes, ne in parvis quoque rebus
7 incommode adversarentur, haud sane tetendere. Quum a
primoribus civitatis spretus honor esset, Papirium Sempronium-

que, quorum de consulatu dubitatur, ut eo magistratu parum
solidum consulatum explerent, censui agendo populus suffragiis
præfecit. Censores ab re appellati sunt.

Dum hæc Romæ geruntur, legati ab Ardea veniunt, pro 9
veterrima societate renovatoque fœdere recenti auxilium prope
eversæ urbi implorantes. Frui namque pace optimo consilio 2
cum populo Romano servata per intestina arma non licuit;
quorum causa atque initium traditur ex certamine factionum
ortum, quæ fuerunt eruntque pluribus populis magis exitio 3
quam bella externa, quam fames morbive, quæque alia in
deum iras velut ultima publicorum malorum vertunt. Virgi- 4
nem plebeii generis maxime forma notam petiere iuvenes,
alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et ipsi eiusdem
corporis erant, nobilis alter, nulla re præterquam forma captus.
Adiuvabant eum optimatium studia, per quæ in domum quoque 5
puellæ certamen partium penetravit. Nobilis superior iudicio
matris esse, quæ quam splendidissimis nuptiis iungi puellam vole-
bat; tutores in ea quoque re partium memores ad suum tendere.
Quum res peragi intra parietes nequisset, ventum in ius est. 6
Postulatu audito matris tutorumque, magistratus secundum
parentis arbitrium dant ius nuptiarum. Sed vis potentior fuit; 7
namque tutores, inter suæ partis homines de iniuria decreti
palam in foro contionati, manu facta virginem ex domo matris
rapiunt; adversus quos infestior coorta optimatium acies se- 8
quitur accensum iniuria iuvenem. Fit prœlium atrox. Pulsa
plebs, nihil Romanæ plebi similis, armata ex urbe profecta,
colle quodam capto, in agros optimatium cum ferro ignique
excursiones facit; urbem quoque, omni, etiam experte ante 9
certaminis, multitudine opificum ad spem prædæ evocata, ob-
sidere parat; nec ulla species cladesque belli abest, velut con- 10
tacta civitate rabie duorum iuvenum funestas nuptias ex occasu
patriæ petentium. Parum parti utrique domi armorum bellique 11
est visum; optimates Romanos ad auxilium urbis obsessæ,
plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos excivere. Priores 12
Volsci duce Æquo Cluilio Ardeam venere et mœnibus hostium

13 vallum obiecere. Quod ubi Romam est nuntiatum, extemplo
M. Geganius consul cum exercitu profectus tria millia passuum
ab hoste locum castris cepit, præcipitique iam die curare corpora
milites iubet. Quarta deinde vigilia signa profert; cœptumque
opus adeo approperatum est, ut sole orto Volsci
firmiore se munimento ab Romanis circumvallatos quam a se
14 urbem viderent; et alia parte consul muro Ardeæ brachium
10 iniunxerat, qua ex oppido sui commeare possent. Volscus
imperator, qui ad eam diem non commeatu præparato, sed ex
populatione agrorum rapto in diem frumento aluisset militem,
postquam sæptus vallo repente inops omnium rerum erat, ad
colloquium consule evocato, si solvendæ obsidionis causa venerit
2 Romanus, abducturum se inde Volscos ait. Adversus ea
consul, victis condiciones accipiendas esse, non ferendas,
respondit, neque, ut venerint ad oppugnandos socios populi
3 Romani suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. Dedi imperatorem,
arma poni iubet; fatentes victos se esse et imperio
parere *dimissurum*; aliter tam abeuntibus quam manentibus
se hostem infensum, victoriam potius ex Volscis quam pacem
4 infidam Romam relaturum. Volsci exiguam spem in armis,
alia undique abscisa, quum tentassent, præter cetera adversa
loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fugam,
quum ab omni parte cæderentur, ad preces a certamine versi,
dedito imperatore traditisque armis sub iugum missi, cum
5 singulis vestimentis ignominiæ cladisque pleni dimittuntur; et
quum haud procul urbe Tusculo consedissent, vetere Tusculanorum
odio inermes oppressi dederunt pœnas, vix nuntiis cædis
6 relictis. Romanus Ardeæ turbatas seditione res, principibus
eius motus securi percussis bonisque eorum in publicum Ardeatium
redactis, composuit; demptamque iniuriam iudicii tanto
beneficio populi Romani Ardeates credebant; senatui superesse
aliquid ad delendum publicæ avaritiæ monumentum videbatur.
7 Consul triumphans in urbem redit, Cluilio duce Volscorum
ante currum ducto prælatisque spoliis, quibus dearmatum
exercitum hostium sub iugum miserat.

Æquavit, quod haud facile est, Quinctius consul togatus 8
armati gloriam collegæ, quia concordiæ pacisque domesticæ curam, iura infimis summisque moderando, ita tenuit, ut eum et patres severum consulem et plebs satis comem crediderint.
Et adversus tribunos auctoritate plura quam certamine tenuit; 9
quinque consulatus eodem tenore gesti vitaque omnis consulariter acta verendum pæne ipsum magis quam honorem faciebant. Eo tribunorum militarium nulla mentio his consulibus
fuit; consules creant M. Fabium Vibulanum, Postumum Æbu- 11
tium Cornicinem. Fabius et Æbutius consules, quo maiori A. u. c. 312. A. Ch. 442.
gloriæ rerum domi forisque gestarum succedere se cernebant, 2
maxime autem memorabilem annum apud finitimos socios hostesque esse, quod Ardeatibus in re præcipiti tanta foret
cura subventum, eo impensius, ut delerent prorsus ex animis 3
hominum infamiam iudicii, senatus consultum fecerunt, ut, quoniam civitas Ardeatium intestino tumultu redacta ad paucos esset, coloni eo præsidii causa adversus Volscos scriberentur.
Hoc palam relatum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret 4
iudicii rescindendi consilium initum; consenserant autem, ut, multo maiore parte Rutulorum colonorum quam Romanorum scripta, nec ager ullus divideretur nisi is, qui interceptus iudicio infami erat, nec ulli prius Romano ibi, quam omnibus
Rutulis divisus esset, gleba ulla agri assignaretur. Sic ager 5
ad Ardeates rediit. Triumviri ad coloniam Ardeam deducendam creati Agrippa Menenius, T. Clœlius Siculus, M. Æbutius
Elva. Qui per minime populare ministerium, agro assignando 6
sociis, quem populus Romanus suum iudicasset, quum plebem offendissent, ne primoribus quidem patrum satis accepti, quod
nihil gratiæ cuiusquam dederant, vexationes, ad populum iam 7
die dicta ab tribunis, coloni adscripti remanendo in colonia, quam testem integritatis iustitiæque habebant, vitavere.

Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, C. 12
Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. Ludi ab de- A. u. c. 313. A. Ch. 441.
cemviris per secessionem plebis a patribus ex senatus consulto
voti eo anno facti sunt. Causa seditionum nequicquam a 3

4 Pœtelio quæsita, qui, tribunus plebis iterum ea ipsa denuntiando
factus, neque, ut de agris dividendis plebi referrent consules
ad senatum, pervincere potuit, et, quum magno certamine
obtinuisset, ut consulerentur patres, consulum an tribunorum
5 placeret comitia haberi, consules creari iussi sunt; ludibrioque
erant minæ tribuni denuntiantis se delectum impediturum,
quum quietis finitimis neque bello neque belli apparatu opus
esset.

6 Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus, Proculo Geganio
A. u. c. 314. A. Ch. 440. Macerino, L. Menenio Lanato consulibus, multiplici clade ac
periculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largitionis
dulcedinem in cervices accepto; unum afuit bellum externum;
7 quo si aggravatæ res essent, vix ope deorum omnium
[re]sisti potuisset. Cœpere a fame mala, seu adversus annus
frugibus fuit, seu dulcedine contionum et urbis deserto agro-
rum cultu; nam utrumque traditur. Et patres plebem desidem
et tribuni plebis nunc fraudem, nunc negligentiam consulum accu-
8 sabant. Postremo perpulere plebem, haud adversante senatu, ut
L. Minucius præfectus annonæ crearetur, felicior in eo magistratu
ad custodiam libertatis futurus quam ad curationem ministerii
sui, quanquam postremo annonæ quoque levatæ haud immeri-
9 tam et gratiam et gloriam tulit. Qui quum, multis circa fini-
timos populos legationibus terra marique nequicquam missis,
nisi quod ex Etruria haud ita multum frumenti advectum est,
10 nullum momentum annonæ fecisset et, revolutus ad dispensa-
tionem inopiæ, profiteri cogendo frumentum et vendere, quod
usui menstruo superesset, fraudandoque parte diurni cibi ser-
vitia, criminando inde et obiiciendo iræ populi frumentarios,
11 acerba inquisitione aperiret magis quam levaret inopiam, multi
ex plebe, spe amissa, potius quam ut cruciarentur trahendo
animam, capitibus obvolutis se in Tiberim præcipitaverunt.

13 Tum Sp. Mælius ex equestri ordine, ut illis temporibus, præ-
dives, rem utilem pessimo exemplo, pleiore consilio est ag-
2 gressus. Frumento namque ex Etruria privata pecunia per
hospitum clientiumque ministeria coempto, quæ, credo, ipsa res

ad levandam publica cura annonam impedimento fuerat, largi-
tiones frumenti facere instituit; plebemque hoc munere dele- 3
nitam, quacunque incederet, conspectus elatusque supra modum
hominis privati, secum trahere, haud dubium consulatum favore
ac spe despondentem. Ipse, ut est humanus animus insatia- 4
bilis eo, quod fortuna spondet, ad altiora et non concessa
tendere et, quoniam consulatus quoque eripiendus invitis pa-
tribus esset, de regno agitare: id unum dignum tanto apparatu
consiliorum et certamine, quod ingens exsudandum esset, præ-
mium fore.

Iam comitia consularia instabant; quæ res eum necdum 5
compositis maturisve satis consiliis oppressit. Consul sextum 6
creatus T. Quinctius Capitolinus, minime opportunus vir novanti A. u. c. 315. A. Ch. 439.
res; collega additur ei Agrippa Menenius, cui Lanato erat
cognomen; et L. Minucius præfectus annonæ seu refectus seu, 7
quoad res posceret, in incertum creatus; nihil enim constat,
nisi in libros linteos utroque anno relatum inter magistratus
præfecti nomen. Hic Minucius eandem publice curationem 8
agens, quam Mælius privatim agendam susceperat, quum in
utraque domo genus idem hominum versaretur, rem compertam
ad senatum refert: tela in domum Mælii conferri, eumque 9
contiones domi habere, ac non dubia regni consilia esse.
Tempus agendæ rei nondum stare; cetera iam convenisse; et
tribunos mercede emptos ad prodendam libertatem et partita
ducibus multitudinis ministeria esse. Serius se pæne, quam
tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset, ea deferre.
Quæ postquam sunt audita, undique primores patrum et prioris 10
anni consules increpare, quod eas largitiones cœtusque plebis
in privata domo passi essent fieri, et novos consules, quod
exspectassent, donec a præfecto annonæ tanta res ad senatum
deferretur, quæ consulem non auctorem solum desideraret,
sed etiam vindicem. Tum Quinctius consules immerito in- 11
crepari ait, qui constricti legibus de provocatione, ad dissol-
vendum imperium latis, nequaquam tantum virium in magistratu
ad eam rem pro atrocitate vindicandam, quantum animi haberent.

Opus esse non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque
12 legum vinculis. Itaque se dictatorem L. Quinctium dicturum;
ibi animum parem tantæ potestati esse. Approbantibus cunctis,
primo Quinctius abnuere et, quid sibi vellent, rogitare, qui se
13 ætate exacta tantæ dimicationi obiicerent. Dein quum undique,
plus in illo senili animo non consilii modo, sed etiam virtutis
esse quam in omnibus aliis, dicerent laudibusque haud imme-
14 ritis onerarent, et consul nihil remitteret, precatus tandem deos
immortales Cincinnatus, ne senectus sua in tam trepidis rebus
damno dedecorive rei publicæ esset, dictator a consule dicitur.
Ipse deinde C. Servilium Ahalam magistrum equitum dicit.
14 Postero die, dispositis præsidiis, quum in forum descendisset,
conversaque in eum plebs novitate rei ac miraculo esset, et
Mæliani atque ipse dux eorum in se intentam vim tanti im-
2 perii cernerent, expertes consiliorum regni, qui tumultus, quod
bellum repens aut dictatoriam maiestatem aut Quinctium post
octogesimum annum rectorem rei publicæ quæsisset, rogitarent,
3 missus ab dictatore Servilius magister equitum ad Mælium
„Vocat te“ inquit „dictator“. Quum pavidus ille, quid vellet,
quæreret, Serviliusque causam dicendam esse proponeret cri-
4 menque a Minucio delatum ad senatum diluendum, tunc Mælius
recipere se in catervam suorum, et primum circumspectans
tergiversari, postremo, quum apparitor iussu magistri equitum
duceret, ereptus a circumstantibus fugiensque fidem plebis
5 Romanæ implorare et opprimi se consensu patrum dicere,
quod plebi benigne fecisset; orare, ut opem sibi ultimo in
discrimine ferrent neve ante oculos suos trucidari sinerent.
6 Hæc eum vociferantem assecutus Ahala Servilius obtruncat;
respersusque cruore obtruncati, stipatus caterva patriciorum
iuvenum, dictatori renuntiat, vocatum ad eum Mælium, repulso
apparitore concitantem multitudinem, pœnam meritam habere.
7 Tum dictator „Macte virtute“ inquit, „C. Servili, esto liberata
15 re publica“. Tumultuantem deinde multitudinem incerta existi-
matione facti ad contionem vocari iussit, et Mælium iure cæsum
pronuntiavit, etiamsi regni crimine insons fuerit, qui vocatus

a magistro equitum ad dictatorem non venisset. Se ad causam 2
cognoscendam consedisse, qua cognita habiturum fuisse Mælium
similem causæ fortunam; vim parantem, ne iudicio se com-
mitteret, vi coercitum esse. Nec cum eo tanquam cum cive 3
agendum fuisse, qui natus in libero populo inter iura legesque,
ex qua urbe reges exactos sciret eodemque anno sororis filios
regis et liberos consulis, liberatoris patriæ, propter pactionem
indicatam recipiendorum in urbem regum a patre securi esse
percussos, ex qua Collatinum Tarquinium consulem nominis 4
odio abdicare se magistratu atque exsulare iussum, in qua de
Sp. Cassio post aliquot annos propter consilia inita de regno
supplicium sumptum, in qua nuper decemviros bonis, exsilio,
capite multatos ob superbiam regiam, in ea Sp. Mælius spem
regni conceperit. Et quis homo? quanquam nullam nobilitatem, 5
nullos honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere
viam; sed tamen Claudios, Cassios consulatibus, decemvirati-
bus, suis maiorumque honoribus, splendore familiarum sustulisse
animos, quo nefas fuerit; Sp. Mælium, cui tribunatus plebis 6
magis optandus quam sperandus fuerit, frumentarium divitem,
bilibris farris sperasse libertatem se civium suorum emisse,
ciboque obiiciendo ratum victorem finitimorum omnium popu-
lum in servitutem pellici posse, ut, quem senatorem concoquere 7
civitas vix posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab diis
orti, recepti ad deos, insignia atque imperium habentem. Non
pro scelere id magis quam pro monstro habendum, nec satis 8
esse sanguine eius expiatum, nisi tecta parietesque, intra quæ
tantum amentiæ conceptum esset, dissiparentur bonaque con-
tacta pretiis regni mercandi publicarentur. Iubere itaque
quæstores vendere ea bona atque in publicum redigere. Domum **16**
deinde, ut monumento area esset oppressæ nefariæ spei, dirui
extemplo iussit. Id Æquimælium appellatum est. L. Minu- 2
cius bove aurato *et statua* extra portam Trigeminam est
donatus, ne plebe quidem invita, quia frumentum Mælianum
assibus in modios æstimatum plebi divisit. Hunc Minucium 3
apud quosdam auctores transisse a patribus ad plebem, unde-

cimumque tribunum plebis cooptatum seditionem motam ex
4 Mæliana cæde sedasse invenio; ceterum vix credibile est,
numerum tribunorum patres augeri passos, idque potissimum
exemplum a patricio homine introductum, nec deinde id plebem
concessum semel obtinuisse aut certe tentasse. Sed ante
omnia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege
cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret.
5 Q. Cæcilius, Q. Iunius, Sex. Titinius soli ex collegio
tribunorum neque tulerant de honoribus Minucii legem et
criminari nunc Minucium, nunc Servilium apud plebem queri-
6 que indignam necem Mælii non destiterant. Pervicerunt igitur,
ut tribunorum militum potius quam consulum comitia habe-
rentur, haud dubii, quin sex locis (tot enim iam creari licebat)
et plebeii aliqui, profitendo se ultores fore Mælianæ cædis,
7 crearentur. Plebs, quanquam agitata multis eo anno et variis
motibus erat, nec plures quam tres tribunos consulari pote-
state creavit et in iis L. Quinctium Cincinnati filium, ex cuius
A. u. c. 316. A. Ch. 438. dictaturæ invidia tumultus quærebatur. Prælatus suffragiis
Quinctio Mamercus Æmilius, vir summæ dignitatis; L. Iulium
tertium creant.

17 In horum magistratu Fidenæ, colonia Romana, ad Lartem
2 Tolumnium Veientium regem ac Veientes defecere. Maius
additum defectioni scelus: C. Fulcinium, Clœlium Tullum, Sp.
Antium, L. Roscium, legatos Romanos, causam novi consilii
3 quærentes, iussu Tolumnii interfecerunt. Levant quidam regis
facinus: in tesserarum prospero iactu vocem eius ambiguam,
ut occidi iussisse videretur, a Fidenatibus exceptam causam
4 mortis legatis fuisse: rem incredibilem, interventu Fidenatium,
novorum sociorum, consulentium de cæde ruptura ius gentium,
non aversum ab intentione lusus animum, nec deinde in horro-
5 rem versum facinus. Propius est fidem, obstringi Fidenatium
populum, ne respicere spem ullam ab Romanis posset, con-
6 scientia tanti sceleris voluisse. Legatorum, qui Fidenis cæsi
erant, statuæ publice in rostris positæ sunt.

Cum Veientibus Fidenatibusque, præterquam finitimis

populis, ab causa etiam tam nefanda bellum exorsis atrox
dimicatio instabat. Itaque, ad curam summæ rerum quieta 7
plebe tribunisque eius, nihil controversiæ fuit, quin consules
crearentur M. Geganius Macerinus tertium et L. Sergius A. u. c. 317. A. Ch. 437.
Fidenas; a bello credo, quod deinde gessit, appellatum. Hic 8
enim primus cis Anienem cum rege Veientium secundo prœlio
conflixit, nec incruentam victoriam retulit. Maior itaque ex
civibus amissis dolor quam lætitia fusis hostibus fuit; et senatus,
ut in trepidis rebus, dictatorem dici Mam. Æmilium iussit.
Is magistrum equitum ex collegio prioris anni, quo simul 9
tribuni militum consulari potestate fuerant, L. Quinctium Cincinnatum, dignum parente iuvenem, dixit. Ad delectum a 10
consulibus habitum centuriones veteres belli periti adiecti et
numerus amissorum proxima pugna expletus. Legatos Quinctium Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi se dictator
iussit. Quum potestas maior tum vir quoque potestati par 11
hostes ex agro Romano trans Anienem summovere; collesque
inter Fidenas atque Anienem ceperunt, referentes castra, nec
ante in campos degressi sunt, quam legiones auxilio Faliscorum venerunt. Tum demum castra Etruscorum pro mœnibus 12
Fidenarum posita. Et dictator Romanus haud procul inde ad
confluentes consedit in utriusque ripis amnis, qua sequi munimento poterat, vallo interposito. Postero die in aciem eduxit.
Inter hostes variæ fuere sententiæ. Faliscus, procul ab domo 18
militiam ægre patiens satisque fidens sibi, poscere pugnam;
Veienti Fidenatique plus spei in trahendo bello esse. Tolumnius, quanquam suorum magis placebant consilia, ne longinquam militiam non paterentur Falisci, postero die se pugnaturum edicit. Dictatori ac Romanis, quod detrectasset pugnam 3
hostis, animi accessere; posteroque die, iam militibus castra
urbemque se oppugnaturos frementibus, ni copia pugnæ fiat,
utrinque acies inter bina castra in medium campi procedunt.
Veiens, multitudine abundans, qui inter dimicationem castra 4
Romana aggrederentur, post montes circummisit. Trium populorum exercitus ita stetit instructus, ut dextrum cornu Veientes,

5 sinistrum Falisci tenerent, medii Fidenates essent. Dictator
dextro cornu adversus Faliscos, sinistro contra Veientem Capitolinus
Quinctius intulit signa; ante mediam aciem cum
6 equitatu magister equitum processit. Parumper silentium et
quies fuit, nec Etruscis, nisi cogerentur, pugnam inituris et
dictatore arcem Romanam respectante, ut ab auguribus, simul
7 aves rite admisissent, ex composito tolleretur signum. Quod
[simul] ubi conspexit, primos equites clamore sublato in hostem
8 emisit; secuta peditum acies ingenti vi conflixit. Nulla parte
legiones Etruscæ sustinuere impetum Romanorum; eques maxime
resistebat, equitumque longe fortissimus ipse rex, ab omni parte
effuse sequentibus obequitans Romanis, trahebat certamen.
19 Erat tum inter equites tribunus militum A. Cornelius Cossus,
eximia pulchritudine corporis, animo ac viribus par memorque
generis, quod amplissimum acceptum maius auctiusque reliquit
2 posteris. Is quum ad impetum Tolumnii, quacunque se intendisset,
trepidantes Romanas videret turmas insignemque eum
3 regio habitu volitantem tota acie cognosset, „Hicine est“ inquit
„ruptor fœderis humani violatorque gentium iuris? Iam ego
hanc mactatam victimam, si modo sancti quicquam in terris
4 esse dii volunt, legatorum manibus dabo.“ Calcaribus subditis
infesta cuspide in unum fertur hostem; quem quum ictum equo
deiecisset, confestim et ipse hasta innixus se in pedes excepit.
5 Assurgentem ibi regem umbone resupinat, repetitumque sæpius
cuspide ad terram affixit. Tum exsangui detracta spolia,
caputque abscisum victor spiculo gerens terrore cæsi regis
hostes fudit. Ita equitum quoque fusa acies, quæ una fecerat
6 anceps certamen. Dictator legionibus fugatis instat et ad
castra compulsos cædit. Fidenatium plurimi locorum notitia
effugere in montes. Cossus Tiberim cum equitatu transvectus ex
7 agro Veientano ingentem detulit prædam ad urbem. Inter prœlium
et ad castra Romana pugnatum est adversus partem copiarum
8 ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra missam. Fabius
Vibulanus corona primum vallum defendit; intentos deinde hostes
in vallum, egressus dextra principali cum triariis, repente invadit.
Quo pavore iniecto cædes minor, quia pauciores erant, fuga non

minus trepida quam in acie fuit. Omnibus locis re bene gesta, 20
dictator senatus consulto iussuque populi triumphans in urbem
rediit. Longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus, 2
spolia opima regis interfecti gerens; in eum milites carmina
incondita, æquantes eum Romulo, canere. Spolia in æde Iovis 3
Feretrii prope Romuli spolia, quæ, prima opima appellata, sola
ea tempestate erant, cum sollemni dedicatione dono fixit; aver-
teratque in se a curru dictatoris civium ora et celebritatis
eius diei fructum prope solus tulerat. Dictator coronam 4
auream, libram pondo, ex publica pecunia populi iussu in
Capitolio Iovi donum posuit.

Omnes ante me auctores secutus, A. Cornelium Cossum 5
tribunum militum secunda spolia opima Iovis Feretrii templo
intulisse, exposui; ceterum, præterquam quod ea rite opima 6
spolia habentur, quæ dux duci detraxit, nec ducem novimus,
nisi cuius auspicio bellum geritur, titulus ipse spoliis inscriptus
illos meque arguit, consulem ea Cossum cepisse. Hoc ego 7
quum Augustum Cæsarem, templorum omnium conditorem aut
restitutorem, ingressum ædem Feretrii Iovis, quam vetustate
dilapsam refecit, se ipsum in thorace linteo scriptum legisse
audissem, prope sacrilegium ratus sum Cosso spoliorum suorum
Cæsarem, ipsius templi auctorem, subtrahere testem. Quis ea in 8
re sit error, quod tam veteres annales quodque magistratuum
libri, quos linteos in æde repositos Monetæ Macer Licinius citat
identidem auctores, septimo[1]) post demum anno cum T. Quinctio
Penno A. Cornelium Cossum consulem habeant, existimatio
communis omnibus est. Nam etiam illud accedit, ne tam 9
clara pugna in eum annum transferri possit, quod imbelle
triennium ferme pestilentia inopiaque frugum circa A. Corne-
lium consulem fuit, adeo ut quidam annales velut funesti nihil
præter nomina consulum suggerant. Tertius ab consulatu Cossi 10
annus tribunum eum militum consulari potestate habet, eodem
anno magistrum equitum; quo in imperio alteram insignem
edidit pugnam equestrem. Ea libera coniectura est; sed, ut 11
ego arbitror, vana versare in omnes opiniones licet, quum

[1]) Livius decimo scribere debuit.

auctor pugnæ, recentibus spoliis in sacra sede positis, Iovem prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens, haud spernendos falsi tituli testes, se A. Cornelium Cossum consulem scripserit.

21 M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso consulibus
A. u. c. 318. A. Ch. 436. exercitus in agrum Veientem ac Faliscum ducti. Prædæ abactæ
2 hominum pecorumque; hostis in agris nusquam inventus neque pugnandi copia facta; urbes tamen non oppugnatæ,
3 quia pestilentia populum invasit. Et seditiones domi quæsitæ sunt, nec motæ tamen, ab Sp. Mælio tribuno plebis, qui favore nominis moturum se aliquid ratus et Minucio diem dixerat et rogationem de publicandis bonis Servilii Ahalæ tulerat,
4 falsis criminibus a Minucio circumventum Mælium arguens, Servilio cædem civis indemnati obiiciens; quæ vaniora ad po-
5 pulum ipso auctore fuere. Ceterum magis vis morbi ingravescens curæ erat, terroresque ac prodigia, maxime quod crebris motibus terræ ruere in agris nuntiabantur tecta. Obsecratio itaque a populo duumviris præeuntibus est facta.

6 Pestilentior inde annus, C. Iulio iterum et L. Verginio
A. u. c. 319. A. Ch. 435. consulibus, tantum vastitatis in urbe agrisque fecit, ut non modo prædandi causa quisquam ex agro Romano [non]
7 exiret bellive inferendi memoria patribus aut plebi esset, sed ultro Fidenates, qui se primo aut [oppido aut] montibus aut muris tenuerant, populabundi descenderent in agrum Romanum.
8 Deinde Veientium exercitu accito (nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum neque clade Romanorum neque sociorum precibus potuere), duo populi transiere Anienem atque haud
9 procul Collina porta signa habuere. Trepidatum itaque non in agris magis quam in urbe est. Iulius consul in aggere murisque explicat copias, a Verginio senatus in æde Quirini
10 consulitur. Dictatorem dici A. Servilium placet, cui Prisco alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Verginius, dum collegam consuleret, moratus, permittente eo, nocte dictatorem dixit; is sibi magistrum equitum Postumum Æbutium Elvam
22 dicit. Dictator omnes luce prima extra portam Collinam ad-

esse iubet. Quibuscunque vires suppetebant ad arma ferenda,
præsto fuere. Signa ex ærario prompta feruntur ad dictato-
rem. Quæ quum agerentur, hostes in loca altiora conces- 2
sere. Eo dictator agmine infesto subit, nec procul Nomento
signis collatis fudit Etruscas legiones. Compulit inde in ur-
bem Fidenas valloque circumdedit; sed neque scalis capi 3
poterat urbs alta et munita neque in obsidione vis ulla erat,
quia frumentum non necessitati modo satis, sed copiæ quo-
que abunde ex ante convecto sufficiebat. Ita expugnandi 4
pariter cogendique ad deditionem spe amissa, dictator in locis
propter propinquitatem notis ab aversa parte urbis, maxime
neglecta, quia suapte natura tutissima erat, agere in arcem
cuniculum instituit. Ipse diversissimis locis subeundo ad mœ- 5
nia quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent ad
pugnam, continenti die ac nocte prœlio ab sensu operis
hostes avertebat, donec, perfosso a castris monte, erecta in 6
arcem via est, intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo
minas clamor supra caput hostilis captam urbem ostendit.

Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus 7
censores villam publicam in campo Martio probaverunt, ibique
primum census populi est actus.

Eosdem consules insequenti anno refectos, Iulium tertium, 23
Verginium iterum, apud Macrum Licinium invenio; Valerius A. u. c. 320. A. Ch. 434.
Antias et Q. Tubero M. Manlium et Q. Sulpicium consules
in eum annum edunt. Ceterum in tam discrepante editione 2
et Tubero et Macer libros linteos auctores profitentur; neuter,
tribunos militum eo anno fuisse, traditum a scriptoribus anti-
quis dissimulat. Licinio libros haud dubie sequi linteos pla- 3
cet; Tubero incertus veri est. Sit inter cetera vetustate in-
comperta hoc quoque in incerto positum.

Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas, non 4
Veientibus solum exterritis metu similis excidii, sed etiam Faliscis
memoria initi primo cum iis belli, quanquam rebellantibus non
affuerant. Igitur quum duæ civitates, legatis circa duodecim 5
populos missis, impetrassent, ut ad Voltumnæ fanum indice-

retur omni Etruriæ concilium, velut magno inde tumultu imminente, senatus Mam. Æmilium dictatorem iterum dici iussit.
6 Ab eo A. Postumius Tubertus magister equitum est dictus; bellumque tanto maiore quam proximo conatu apparatum est, quanto plus erat ab omni Etruria periculi, quam ab duobus populis fuerat.

24 Ea res aliquanto exspectatione omnium tranquillior fuit.
2 Itaque quum renuntiatum a mercatoribus esset, negata Veientibus auxilia, iussosque suo consilio bellum initum suis viribus exsequi nec adversarum rerum quærere socios, cum quibus
3 spem integram communicati non sint, tum dictator, ne nequicquam creatus esset, materia quærendæ bello gloriæ adempta in pace aliquid operis edere, quod monumentum esset dictaturæ, cupiens, censuram minuere parat, seu nimiam potestatem ratus seu non tam magnitudine honoris quam diuturnitate
4 offensus. Contione itaque advocata, rem publicam foris gerendam ait tutaque omnia præstanda deos immortales suscepisse; se, quod intra muros agendum esset, libertati populi Romani consulturum. Maximam autem eius custodiam esse, si magna imperia diuturna non essent et temporis modus
5 imponeretur, quibus iuris imponi non posset. Alios magistratus annuos esse, quinquennalem censuram; grave esse iisdem per tot annos, magnam partem vitæ, obnoxios vivere. Se legem laturum, ne plus quam annua ac semestris censura
6 esset. Consensu ingenti populi legem postero die pertulit, et „Ut re ipsa“ inquit „sciatis, Quirites, quam mihi diuturna
7 non placeant imperia, dictatura me abdico.“ Deposito suo magistratu, modo aliorum magistratui imposito [fine alteri], cum gratulatione ac favore ingenti populi domum est reductus. Censores ægre passi Mamercum, quod magistratum populi Romani minuisset, tribu moverunt octuplicatoque
8 censu ærarium fecerunt. Quam rem ipsum ingenti animo tulisse ferunt, causam potius ignominiæ intuentem quam ignominiam; primores patrum, quanquam deminutum censuræ ius noluissent, exemplo acerbitatis censoriæ offensos, quippe

quum se quisque diutius ac sæpius subiectum censoribus fore cerneret quam censuram gesturum; populi certe tanta indig- 9
natio coorta dicitur, ut vis a censoribus nullius auctoritate præterquam ipsius Mamerci deterreri quiverit.

Tribuni plebi assiduis contionibus prohibendo consularia **25**
comitia, quum res prope ad interregnum perducta esset, evicere tandem, ut tribuni militum consulari potestate crearentur.
Victoriæ præmium, quod petebatur, ut plebeius crearetur, nul- 2
lum fuit; omnes patricii creati sunt, M. Fabius Vibulanus, A. u. c. 321. A. Ch. 433.
M. Foslius, L. Sergius Fidenas. Pestilentia eo anno aliarum 3
rerum otium præbuit. Ædis Apollini pro valetudine populi vota est. Multa duumviri ex libris placandæ deum iræ avertendæque a populo pestis causa fecere; magna tamen clades 4
in urbe agrisque promiscua hominum pecorumque pernicie accepta. Famem, cultoribus *deficientibus* agrorum, timentes in Etruriam Pomptinumque agrum et Cumas, postremo in Siciliam quoque frumenti causa misere. Consularium comi- 5
tiorum nulla mentio habita est; tribuni militum consulari potestate omnes patricii creati sunt, L. Pinarius Mamercinus, A. u. c. 322. A. Ch. 432.
L. Furius Medullinus, Sp. Postumius Albus.

Eo anno vis morbi levata; neque a penuria frumenti, 6
quia ante provisum erat, periculum fuit. Consilia de movendo 7
bello in Volscorum Æquorumque conciliis et in Etruria ad fanum Voltumnæ agitata. Ibi prolatæ in annum res decre- 8
toque cautum, ne quod ante concilium fieret, nequicquam Veiente populo querente, eandem, qua Fidenæ deletæ sint, imminere Veiis fortunam.

Interim Romæ principes plebis, iam diu nequicquam 9
imminentes spei maioris honoris, dum foris otium est, cœtus indicere in domos tribunorum plebis; ibi secreta consilia 10
agitare; queri, se a plebe adeo spretos, ut, quum per tot annos tribuni militum consulari potestate creentur, nulli unquam plebeio ad eum honorem aditus fuerit. Multum pro- 11
vidisse suos maiores, qui caverint, ne cui patricio plebeii magistratus paterent; aut patricios habendos fuisse tribunos

plebi; adeo se suis etiam sordere nec a plebe minus quam
12 a patribus contemni. Alii purgare plebem, culpam in patres vertere: eorum ambitione artibusque fieri, ut obsæptum plebi sit ad honorem iter; si plebi respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, memorem eam suorum inituram suffragia esse et, parto auxilio, imperium quoque adscituram.
13 Placet, tollendæ ambitionis causa tribunos legem promulgare, ne cui album in vestimentum addere petitionis liceret causa. Parva nunc res et vix serio agenda videri possit, quæ tunc
14 ingenti certamine patres ac plebem accendit. Vicere tamen tribuni, ut legem perferrent; apparebatque, irritatis animis plebem ad suos studia inclinaturam. Quæ ne libera essent, senatus consultum factum est, ut consularia comitia haberentur.

26 Tumultus causa fuit, quem ab Æquis et Volscis Latini
A. u. c. 323. A. Ch. 431. atque Hernici nuntiarant. T. Quinctius L. F. Cincinnatus
2 (eidem et Penno cognomen additur) et Cn. Iulius Mento
3 consules facti; nec ultra terror belli est dilatus. Lege sacrata, quæ maxima apud eos vis cogendæ militiæ erat, delectu habito, utrinque validi exercitus profecti in Algidum
4 convenere, ibique seorsum Æqui, seorsum Volsci castra communivere, intentiorque quam unquam ante muniendi exercendique militem cura ducibus erat. Eo plus nuntii terroris
5 Romam attulere. Senatui dictatorem dici placuit, quia etsi sæpe victi populi maiore tamen conatu quam alias unquam rebellarent; et aliquantum Romanæ iuventutis morbo absump-
6 tum erat. Ante omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos et certamina in consiliis omnibus terrebant. Sunt, qui male pugnatum ab his consulibus in Algido auctores sint,
7 eamque causam dictatoris creandi fuisse. Illud satis constat, ad alia discordes in uno adversus patrum voluntatem consensisse, ne dicerent dictatorem, donec, quum alia aliis terribiliora afferrentur nec in auctoritate senatus consules essent, Q. Servilius Priscus, summis honoribus egregie usus,
8 „Vos“ inquit, „tribuni plebis, quoniam ad extrema ventum

est, senatus appellat, ut in tanto discrimine rei publicæ dic-
tatorem dicere consules pro potestate vestra cogatis." Qua 9
voce audita, occasionem oblatam rati tribuni augendæ potesta-
tis secedunt, proque collegio pronuntiant, placere consules
senatui dicto audientes esse; si adversus consensum amplis-
simi ordinis ultra tendant, in vincula se duci eos iussuros.
Consules ab tribunis quam ab senatu vinci maluerunt, prodi- 10
tum a patribus summi imperii ius datumque sub iugum tri-
buniciæ potestati consulatum memorantes, si quidem cogi ali-
quid pro potestate ab tribuno consules et (quo quid ulterius
privato timendum foret?) in vincula etiam duci possent.
Sors, ut dictatorem diceret (nam ne id quidem inter collegas 11
convenerat), T. Quinctio evenit. Is A. Postumium Tubertum,
socerum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit; ab
eo L. Iulius magister equitum est dictus. Simul edicitur et 12
iustitium, neque aliud tota urbe agi quam bellum apparari.
Cognitio vacantium militiæ munere post bellum differtur; ita
dubii quoque inclinant ad nomina danda. Et Hernicis Lati-
nisque milites imperati; utrinque enixe obeditum dictatori est.

Hæc omnia celeritate ingenti acta; relictoque Cn. Iulio 27
consule ad præsidium urbis et L. Iulio magistro equitum ad
subita belli ministeria, ne qua res, qua eguissent in castris,
moraretur, dictator, præeunte A. Cornelio pontifice maximo,
ludos magnos tumultus causa vovit, profectusque ab urbe, 2
diviso cum Quinctio consule exercitu, ad hostes pervenit.
Sicut bina castra hostium parvo inter se spatio distantia 3
viderant, ipsi quoque mille ferme passus ab hoste dictator
Tusculo, consul Lanuvio propiorem locum castris ceperunt.
Ita quattuor exercitus, totidem munimenta planitiem in medio 4
non parvis modo excursionibus ad prœlia, sed vel ad expli-
candas utrinque acies satis patentem habebant. Nec, ex quo 5
castris castra collata sunt, cessatum a levibus prœliis est,
facile patiente dictatore, conferendo vires spem universæ vic-
toriæ, tentato paulatim eventu certaminum, suos præcipere.
Itaque hostes, nulla in prœlio iusto relicta spe, noctu adorti 6

castra consulis rem in casum ancipitis eventus committunt.
Clamor subito ortus non consulis modo vigiles, exercitum
deinde omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit.
7 Ubi præsenti ope res egebant, consul nec animo defecit nec
consilio: pars militum portarum stationes firmant, pars corona
8 vallum cingunt. In alteris apud dictatorem castris quo minus
tumultus est, eo plus animadvertitur, quid opus facto sit.
Missum extemplo ad castra subsidium, cui Sp. Postumius Al-
bus legatus præficitur; ipse parte copiarum parvo circuitu
locum maxime secretum ab tumultu petit, unde ex necopinato
9 aversum hostem invadat. Q. Sulpicium legatum præficit
castris; M. Fabio legato assignat equites, nec ante lucem
movere iubet manum inter nocturnos tumultus moderatu dif-
ficilem. Omnia, quæ vel alius imperator prudens et impiger
10 in tali re præciperet ageretque, præcipit ordine atque agit; illud
eximium consilii animique specimen et neutiquam vulgatæ laudis,
quod ultro ad oppugnanda castra hostium, unde maiore agmine
profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohortibus de-
11 lectis misit. Qui postquam intentos homines in eventum peri-
culi alieni, pro se incautos neglectis vigiliis stationibusque est
adortus, prius pæne cepit castra, quam oppugnari hostes satis
12 scirent. Inde fumo, ut convenerat, datum signum ubi con-
spectum ab dictatore est, exclamat, capta hostium castra,
28 nuntiarique passim iubet. Et iam luciscebat omniaque sub
oculis erant. Et Fabius cum equitatu impetum dederat et
consul eruptionem e castris in trepidos iam hostes fecerat;
2 dictator autem parte altera subsidia et secundam aciem ador-
tus, circumagenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus
3 hosti undique obiecerat victorem peditem equitemque. Cir-
cumventi igitur iam in medio ad unum omnes pœnas rebel-
lionis dedissent, ni Vettius Messius ex Volscis, nobilior vir
factis quam genere, iam orbem volventes suos increpans clara
4 voce „Hic præbituri“ inquit „vos telis hostium estis inde-
fensi, inulti? Quid igitur arma habetis, aut quid ultro bellum
intulistis, in otio tumultuosi, in bello segnes? Quid hic stan-

tibus spei est? An deum aliquem protecturum vos rapturum-
que hinc putatis? Ferro via facienda est. Hac, qua me 5
prægressum videritis, agite, qui visuri domos, parentes, coniu-
ges, liberos estis, ite mecum. Non murus nec vallum, sed
armati armatis obstant. Virtute pares, necessitate, quæ
ultimum ac maximum telum est, superiores estis.“ Hæc locu- 6
tum exsequentemque dicta redintegrato clamore secuti dant
impressionem, qua Postumius Albus cohortes obiecerat; et
moverunt victorem, donec dictator pedem iam referentibus suis
advenit eoque omne prœlium versum est. Uni viro, Mes- 7
sio, fortuna hostium innititur. Multa utrinque vulnera, multa
passim cædes est; iam ne duces quidem Romani incruenti
pugnant. Unus Postumius ictus saxo, perfracto capite, acie 8
excessit; non dictatorem humerus vulneratus, non Fabium
prope affixum equo femur, non brachium abscisum consulem
ex tam ancipiti prœlio summovit. Messium impetus per stra- **29**
tos cæde hostes cum globo fortissimorum iuvenum extulit ad
castra Volscorum, quæ nondum capta erant. Eodem omnis
acies inclinatur. Consul effusos usque ad vallum persecutus 2
ipsa castra vallumque aggreditur; eodem et dictator alia
parte copias admovet. Non segnior oppugnatio est, quam
pugna fuerat. Consulem signum quoque intra vallum inie- 3
cisse ferunt, quo milites acrius subirent, repetendoque signo
primam impressionem factam. Et dictator proruto vallo iam
in castra prœlium intulerat. Tum abiici passim arma ac dedi 4
hostes cœpti, castrisque et his captis, hostes præter senatores
omnes venundati sunt. Prædæ pars sua cognoscentibus
Latinis atque Hernicis reddita, partem sub hasta dictator
vendidit; præpositoque consule castris, ipse triumphans invectus
urbem dictatura se abdicavit. Egregiæ dictaturæ tristem 5
memoriam faciunt, qui filium ab A. Postumio, quod occasione
bene pugnandi captus iniussu decesserit præsidio, victorem
securi percussum tradunt. Nec libet credere, et licet in variis 6
opinionibus; et argumento est, quod imperia Manliana, non
Postumiana appellata sunt, quum, qui prior auctor tam sævi

exempli foret, occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit.
Imperioso quoque Manlio cognomen inditum; Postumius nulla
tristi nota est insignitus.

7 Cn. Iulius consul ædem Apollinis absente collega sine
sorte dedicavit. Ægre id passus Quinctius, quum dimisso
exercitu in urbem redisset, nequicquam in senatu est con-
questus.

8 Insigni magnis rebus anno additur, nihil tum ad rem
Romanam pertinere visum, quod Carthaginienses, tanti hostes
futuri, tum primum per seditiones Siculorum ad partis alterius
auxilium in Siciliam exercitum traiecere.

30 Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut tribuni militum
A. u. c. 324. A. Ch. 430. consulari potestate crearentur, nec obtineri potuit. Consules
fiunt L. Papirius Crassus, L. Iulius. Æquorum legati fœdus
ab senatu quum petissent et pro fœdere deditio ostentaretur,
2 indutias annorum octo impetraverunt; Volscorum res, super
acceptam in Algido cladem, pertinaci certamine inter pacis
bellique auctores in iurgia et seditiones versa: undique otium
3 fuit Romanis. Legem de multarum æstimatione pergratam
populo quum ab tribunis parari consules unius ex collegio
proditione excepissent, ipsi præoccupaverunt ferre.

4 Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostus Lucretius
A. u. c. 325. A. Ch. 429. Tricipitinus. Nihil dignum dictu actum his consulibus. Secuti
A. u. c. 326. eos consules A. Cornelius Cossus, T. Quinctius Pennus iterum.
A. Ch. 428. Veientes in agrum Romanum excursiones fecerunt. Fama
5 fuit, quosdam ex Fidenatium iuventute participes eius popu-
lationis fuisse, cognitioque eius rei L. Sergio et Q. Servilio
6 et Mam. Æmilio permissa. Quidam Ostiam relegati, quod,
cur per eos dies a Fidenis afuissent, parum constabat; colo-
norum additus numerus, agerque iis bello interemptorum assig-
7 natus. Siccitate eo anno plurimum laboratum est, nec cæ-
lestes modo defuerunt aquæ, sed terra quoque ingenito hu-
8 more egens vix ad perennes suffecit amnes. Defectus alibi
aquarum circa torridos fontes rivosque stragem siti pecorum
morientium dedit; scabie alia absumpta, vulgatique contactu

in homines morbi. Et primo in agrestes ingruerant servitia-
que; urbs deinde impletur. Nec corpora modo affecta tabo, 9
sed animos quoque multiplex religio et pleraque externa in-
vasit, novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus in do-
mos, quibus quæstui sunt capti superstitione animi, donec 10
publicus iam pudor ad primores civitatis pervenit, cernentes
in omnibus vicis sacellisque peregrina atque insolita piacula
pacis deum exposcendæ. Datum inde negotium ædilibus, ut 11
animadverterent, ne qui nisi Romani dii neu quo alio more
quam patrio colerentur.

Iræ adversus Veientes in insequentem annum, C. Servi- 12
lium Ahalam, L. Papirium Mugillanum consules, dilatæ sunt. A. u. c. 327. A. Ch. 427.
Tunc quoque, ne confestim bellum indiceretur neve exercitus 13
mitterentur, religio obstitit; fetiales prius mittendos ad res
repetendas censuere. Cum Veientibus nuper acie dimicatum 14
ad Nomentum et Fidenas fuerat, indutiæque inde, non pax
facta, quarum et dies exierat, et ante diem rebellaverant;
missi tamen fetiales; nec eorum, quum more patrum iurati
repeterent res, verba sunt audita. Controversia inde fuit, 15
utrum populi iussu indiceretur bellum an satis esset senatus
consultum. Pervicere tribuni, denuntiando impedituros se de-
lectum, ut Quinctius[1]) consul de bello ad populum ferret. Om-
nes centuriæ iussere.

In eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit, ne con- 16
sules in proximum annum crearentur. Tribuni militum con- **31**
sulari potestate quattuor creati sunt, T. Quinctius Pennus ex A. u. c. 328. A. Ch. 426.
consulatu, C. Furius, M. Postumius, A. Cornelius Cossus.
Ex his Cossus præfuit urbi, tres, delectu habito, profecti sunt 2
Veios, documentoque fuere, quam plurium imperium bello
inutile esset. Tendendo ad sua quisque consilia, quum aliud
alii videretur, aperuerunt ad occasionem locum hosti; incertam 3
namque aciem, signum aliis dari, receptui aliis cani iubenti-
bus, invasere opportune Veientes. Castra propinqua turbatos
ac terga dantes accepere; plus itaque ignominiæ quam cladis

[1]) Livius errore superioris anni consulem in hunc transtulit.

4 est acceptum. Mæsta civitas fuit vinci insueta; odisse tri-
bunos, poscere dictatorem: in eo verti spes civitatis. Et
quum ibi quoque religio obstaret, ne non posset nisi ab con-
sule dici dictator, augures consulti eam religionem exemere.
5 A. Cornelius dictatorem Mam. Æmilium dixit et ipse ab eo
magister equitum est dictus; adeo, simul fortuna civitatis vir-
tute vera eguit, nihil censoria animadversio offecit, quo minus
regimen rerum ex notata indigne domo peteretur.
6 Veientes re secunda elati, missis circum Etruriæ populos
legatis, iactando tres duces Romanos ab se uno prœlio fusos,
quum tamen nullam publici consilii societatem movissent,
7 voluntarios undique ad spem prædæ adsciverunt. Uni Fide-
natium populo rebellare placuit; et tanquam nisi ab scelere
bellum ordiri nefas esset, sicut legatorum ante, ita tum novo-
rum colonorum cæde imbutis armis, Veientibus sese coniun-
8 gunt. Consultare inde principes duorum populorum, Veios
an Fidenas sedem belli caperent. Fidenæ visæ opportuniores;
itaque traiecto Tiberi Veientes Fidenas transtulerunt bellum.
9 Romæ terror ingens erat. Accito exercitu a Veiis, eoque
ipso ab re male gesta perculso, castra locantur ante portam
Collinam, et in muris armati dispositi, et iustitium in foro
tabernæque clausæ, fiuntque omnia castris quam urbi similio-
32 ra: quum trepidam civitatem præconibus per vicos dimissis
2 dictator ad contionem advocatam increpuit, quod animos ex
tam levibus momentis fortunæ suspensos gererent, ut, parva
iactura accepta, quæ ipsa non virtute hostium nec ignavia
Romani exercitus, sed discordia imperatorum accepta sit,
Veientem hostem sexies victum pertimescant Fidenasque prope
3 sæpius captas quam oppugnatas. Eosdem et Romanos et
hostes esse, qui per tot sæcula fuerint; eosdem animos, eas-
dem corporis vires, eadem arma gerere. Se quoque eundem
dictatorem Mam. Æmilium esse, qui antea Veientium Fide-
natiumque adiunctis Faliscis ad Nomentum exercitus fuderit,
4 et magistrum equitum A. Cornelium eundem in acie fore, qui
priore bello tribunus militum, Larte Tolumnio rege Veientium
in conspectu duorum exercituum occiso, spolia opima Iovis

Feretrii templo intulerit. Proinde memores, secum triumphos, 5
secum spolia, secum victoriam esse, cum hostibus scelus lega-
torum contra ius gentium interfectorum, cædem in pace Fide-
natium colonorum, indutias ruptas, septimam infelicem defec-
tionem, arma caperent. Simul castra castris coniunxissent, 6
satis confidere, nec sceleratissimis hostibus diuturnum ex igno-
minia exercitus Romani gaudium fore, et populum Romanum 7
intellecturum, quanto melius de re publica meriti sint, qui se
dictatorem tertium dixerint, quam qui ob ereptum censuræ
regnum labem secundæ dictaturæ suæ imposuerint. Votis 8
deinde nuncupatis profectus mille et quingentos passus citra
Fidenas castra locat, dextra montibus, læva Tiberi amne
sæptus. T. Quinctium Pennum legatum occupare montes 9
iubet occultumque id iugum capere, quod ab tergo hostibus
foret. Ipse postero die, quum Etrusci pleni animorum ab 10
pristini diei meliore occasione quam pugna in aciem proces-
sissent, cunctatus parumper, dum speculatores referrent, Quinc-
tium evasisse in iugum propinquum arci Fidenarum, signa
profert peditumque aciem instructam pleno gradu in hostem
inducit; magistro equitum præcipit, ne iniussu pugnam incipi- 11
at: se, quum opus sit equestri auxilio, signum daturum; tum
ut memor regiæ pugnæ, memor opimi doni Romulique ac
Iovis Feretrii rem gereret. Legiones impetu ingenti confli-
gunt. Romanus odio accensus impium Fidenatem, prædonem 12
Veientem, ruptores indutiarum, cruentos legatorum infanda
cæde, respersos sanguine colonorum suorum, perfidos socios,
imbelles hostes compellans, factis simul dictisque odium ex-
plet. Concusserat primo statim congressu hostem, quum **33**
repente patefactis Fidenarum portis nova erumpit acies, inau-
dita ante id tempus invisitataque. Ignibus armata ingens 2
multitudo facibusque ardentibus tota collucens, velut fanatico
instincta cursu in hostem ruit, formaque insolitæ pugnæ Ro-
manos parumper exterruit. Tum dictator, magistro equitum 3
equitibusque, tum ex montibus Quinctio accito, prœlium
ciens ipse in sinistrum cornu, quod, incendio similius quam

4 prœlio, territum cesserat flammis, accurrit claraque voce
„Fumone victi“ inquit, „velut examen apium, loco vestro
exacti inermi cedetis hosti? Non ferro exstinguetis ignes?
Non faces has ipsas pro se quisque, si igni, non telis pug-
5 nandum est, ereptas ultro inferetis? Agite, nominis Romani
ac virtutis patrum vestræque memores vertite incendium hoc
in hostium urbem, et suis flammis delete Fidenas, quas vestris
beneficiis placare non potuistis. Legatorum hoc vos vestro-
6 rum colonorumque sanguis vastatique fines monent.“ Ad
imperium dictatoris mota cuncta acies. Faces partim emissæ
excipiuntur, partim vi eripiuntur; utraque acies armatur igni.
7 Magister equitum et ipse novat pugnam equestrem. Frenos
ut detrahant equis, imperat, et ipse princeps, calcaribus sub-
ditis evectus, effreno equo in medios ignes infertur, et alii
8 concitati equi libero cursu ferunt equitem in hostem. Pulvis
elatus mixtusque fumo lucem ex oculis virorum equorumque
aufert. Ea, quæ militem terruerat, species nihil terruit equos;
ruinæ igitur similem stragem eques, quacunque pervaserat,
9 dedit. Clamor deinde accidit novus; qui quum utramque
mirabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat, Quinc-
tium legatum et suos ab tergo hostem adortos; ipse redinte-
10 grato clamore infert acrius signa. Quum duæ acies, duo
diversa prœlia circumventos Etruscos et a fronte et ab tergo
urgerent, neque in castra retro neque in montes, unde se no-
vus hostis obiecerat, iter fugæ esset, et equitem passim li-
beri frenis distulissent equi, Veientium maxima pars Tiberim
effusi petunt, Fidenatium qui supersunt, ad urbem Fidenas
11 tendunt. Infert pavidos fuga in mediam cædem; obtruncantur
in ripis. Alios in aquam compulsos gurgites ferunt; etiam
peritos nandi lassitudo et vulnera et pavor degravant; pauci
ex multis tranant. Alterum agmen fertur per castra in ur-
12 bem. Eodem et Romanos sequentes impetus rapit, Quinctium
maxime et cum eo degressos modo de montibus, recentissimum
34 ad laborem militem, quia ultimo prœlio advenerat. Hi post-
quam mixti hostibus portam intravere, in muros evadunt,

suisque capti oppidi signum ex muro tollunt. Quod ubi dic- 2
tator conspexit (iam enim et ipse in deserta hostium castra
penetraverat), cupientem militem discurrere ad prædam, spe
iniecta maioris in urbe prædæ, ad portam ducit, receptusque
intra muros in arcem, quo ruere fugientium turbam videbat,
pergit; nec minor cædes in urbe quam in prœlio fuit, donec 3
abiectis armis, nihil præter vitam petentes, dictatori deduntur.
Urbs castraque diripiuntur. Postero die, singulis captivis 4
ab equite ac centurione sorte ductis et, quorum eximia virtus
fuerat, binis, aliis sub corona venundatis, exercitum victorem
opulentumque præda triumphans dictator Romam reduxit; iusso- 5
que magistro equitum abdicare se magistratu, ipse deinde abdicat,
die sexto decimo reddito in pace imperio, quod in bello trepidis-
que rebus acceperat. Classi quoque ad Fidenas pugnatum cum 6
Veientibus, quidam in annales retulere, rem æque difficilem
atque incredibilem, nec nunc lato satis ad hoc amne et tum
aliquanto, ut a veteribus accepimus, artiore, nisi in traiectu 7
forte fluminis prohibendo aliquarum navium concursum in
maius, ut fit, celebrantes navalis victoriæ vanum titulum
appetivere.

Insequens annus tribunos militares consulari potestate 35
habuit A. Sempronium Atratinum, L. Quinctium Cincinnatum, A. u. c. 329. A. Ch. 425.
L. Furium Medullinum, L. Horatium Barbatum. Veientibus 2
annorum viginti indutiæ datæ et Æquis triennii, quum
plurium annorum petissent; et a seditionibus urbanis otium
fuit.

Annum insequentem, neque bello foris neque domi sedi- 3
tione insignem, ludi bello voti celebrem et tribunorum militum A. u. c. 330. A. Ch. 424.
apparatu et finitimorum concursu fecere. Tribuni consulari 4
potestate erant *App.* Claudius Crassus, Sp. Nautius Rutilus,
L. Sergius Fidenas, Sex. Iulius Iulus. Spectaculum comitate
etiam hospitum, ad quam publice consenserant, advenis gra-
tius fuit.

Post ludos contiones seditiosæ tribunorum plebi fuerunt, 5
obiurgantium multitudinem, quod admiratione eorum, quos

6 odisset, stupens in æterno se ipsa teneret servitio, et non
modo ad spem consulatus in partem revocandi aspirare non
auderet, sed ne in tribunis quidem militum creandis, quæ
communia essent comitia patrum ac plebis, aut sui aut suo-
7 rum meminisset. Desineret ergo mirari, cur nemo de com-
modis plebis ageret; eo impendi laborem ac periculum, unde
emolumentum atque honos speretur; nihil non aggressuros
8 homines, si magna conatis magna præmia proponantur; ut
quidem aliquis tribunus plebis ruat cæcus in certamina peri-
culo ingenti, fructu nullo, ex quibus pro certo habeat, patres,
adversus quos tetenderit, bello inexpiabili se persecuturos,
apud plebem, pro qua dimicaverit, nihilo se honoratiorem
9 fore, neque sperandum neque postulandum esse. Magnos
animos magnis honoribus fieri. Neminem se plebeium con-
tempturum, ubi contemni desissent. Experiundam rem deni-
que in uno aut altero esse, sitne aliqui plebeius ferendo
magno honori, an portento simile miraculoque sit, fortem ac
10 strenuum virum aliquem exsistere ortum ex plebe. Summa
vi expugnatum esse, ut tribuni militum consulari potestate et
ex plebe crearentur. Petisse viros domi militiæque spectatos;
primis annis suggillatos, repulsos risui patribus fuisse; desisse
11 postremo præbere ad contumeliam os. Nec se videre, cur
non lex quoque abrogetur, qua id liceat, quod nunquam fu-
turum sit; minorem quippe ruborem fore in iuris iniquitate,
36 quam si per indignitatem ipsorum prætereantur. Huius gene-
ris orationes cum assensu auditæ incitavere quosdam ad pe-
tendum tribunatum militum, alium alia de commodis plebis
2 laturum se in magistratu profitentem. Agri publici dividendi
coloniarumque deducendarum ostentatæ spes et, vectigali pos-
sessoribus agrorum imposito, in stipendium militum erogandi
3 æris. Captatum deinde tempus ab tribunis militum, quo per
discessum hominum ab urbe, quum patres clandestina denun-
tiatione revocati ad diem certam essent, senatus consultum
4 fieret absentibus tribunis plebi, ut, quoniam Volscos in Herni-
corum agros prædatum exisse fama esset, ad rem inspicien-

dam tribuni militum proficiscerentur, consulariaque comitia
haberentur. Profecti App. Claudium, filium decemviri, præ- 5
fectum urbis relinquunt, impigrum iuvenem et iam inde ab
incunabulis imbutum odio tribunorum plebisque. Tribuni
plebi nec cum absentibus iis, qui senatus consultum fecerant,
nec cum Appio, transacta re, quod contenderent, fuit. Creati 37
consules sunt C. Sempronius Atratinus, Q. Fabius Vibulanus.

Peregrina res, sed memoria digna traditur eo anno facta,
Vulturnum Etruscorum urbem, quæ nunc Capua est, ab
Samnitibus captam, Capuamque ab duce eorum Capye vel,
quod propius vero est, a campestri agro appellatam. Cepere 2
autem, prius bello fatigatis Etruscis, in societatem urbis agro-
rumque accepti, deinde festo die graves somno epulisque in-
colas veteres novi coloni nocturna cæde adorti.

His rebus actis, consules ii, quos diximus, idibus De- 3
cembribus magistratum occepere. Iam non solum, qui ad id A. u. c. 331. A. Ch. 423.
missi erant, retulerant, imminere Volscum bellum, sed legati
quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant, non ante unquam
Volscos nec ducibus legendis nec exercitui scribendo intentiores
fuisse; vulgo fremere, aut in perpetuum arma bellumque 5
oblivioni danda iugumque accipiendum, aut iis, cum quibus
de imperio certetur, nec virtute nec patientia nec disciplina
rei militaris cedendum esse. Haud vana attulere; sed nec 6
perinde patres moti sunt, et C. Sempronius, cui ea provincia
sorti evenit, tanquam constantissimæ rei fortunæ fretus, quod
victoris populi adversus victos dux esset, omnia temere ac
negligenter egit, adeo ut disciplinæ Romanæ plus in Volsco 7
exercitu quam in Romano esset. Ergo fortuna, ut sæpe alias,
virtutem est secuta. Primo prœlio, quod ab Sempronio in- 8
caute inconsulteque commissum est, non subsidiis firmata acie,
non equite apte locato concursum est. Clamor indicium pri- 9
mum fuit, quo res inclinatura esset; excitatior crebriorque ab
hoste sublatus; ab Romanis dissonus, impar, segnius [sæpe]
iteratus incerto tenore prodidit pavorem animorum. Eo 10
ferocior illatus hostis urgere scutis, micare gladiis. Altera

ex parte nutant circumspectantibus galeæ, et incerti trepidant
11 applicantque se turbæ; signa nunc resistentia deseruntur ab
antesignanis, nunc inter suos manipulos recipiuntur. Nondum
fuga certa, nondum victoria erat; tegi magis Romanus quam
pugnare; Volscus inferre signa, urgere aciem, plus cædis
38 hostium videre quam fugæ. Iam omnibus locis ceditur, ne-
quicquam Sempronio consule obiurgante atque hortante. Ni-
2 hil nec imperium nec maiestas valebat, dataque mox terga
hostibus forent, ni Sex. Tempanius, decurio equitum, labante
iam re præsenti animo subvenisset. Qui quum magna voce
exclamasset, ut equites, qui salvam rem publicam vellent esse,
3 ex equis desilirent, omnium turmarum equitibus velut ad con-
sulis imperium motis, „Nisi hæc“ inquit „parmata cohors
sistit impetum hostium, actum de imperio est. Sequimini
pro vexillo cuspidem meam; ostendite Romanis Volscisque,
neque equitibus vobis ullos equites nec peditibus esse pedites
4 pares.“ Quum clamore comprobata adhortatio esset, vadit
alte cuspidem gerens. Quacunque incedunt, vi viam faciunt;
eo se inferunt obiectis parmis, ubi suorum plurimum laborem
5 vident. Restituitur omnibus locis pugna, in quæ eos impetus
tulit; nec dubium erat, quin, si tam pauci simul obire omnia
39 possent, terga daturi hostes fuerint. Et quum iam parte
nulla sustinerentur, dat signum Volscus imperator, ut parma-
tis, novæ cohorti hostium, locus detur, donec impetu elati ab
2 suis excludantur. Quod ubi est factum, interclusi equites nec
perrumpere eadem, qua transierant, posse, ibi maxime con-
3 fertis hostibus, qua viam fecerant, et consul legionesque Ro-
manæ, quum, quod tegumen modo omnis exercitus fuerat, nus-
quam viderent, ne tot fortissimos viros interclusos opprimeret
4 hostis, tendunt in quemcunque casum. Diversi Volsci hinc
consulem ac legiones sustinere, altera fronte instare Tempanio
atque equitibus; qui quum sæpe conati nequissent perrumpere
ad suos, tumulo quodam occupato in orbem se tutabantur,
5 nequaquam inulti; nec pugnæ finis ante noctem fuit. Consul
quoque, nusquam remisso certamine, dum quicquam superfuit

lucis, hostem tenuit. Nox incertos diremit; tantusque ab im- 6
prudentia eventus utraque castra tenuit pavor, ut, relictis sau-
ciis et magna parte impedimentorum, ambo pro victis exercitus
se in montes proximos reciperent. Tumulus tamen circum- 7
sessus ultra mediam noctem est; quo quum circumsedentibus
nuntiatum esset, castra deserta esse, victos rati suos et ipsi,
qua quemque in tenebris pavor tulit, fugerunt. Tempanius 8
metu insidiarum suos ad lucem tenuit. Degressus deinde ipse
cum paucis speculatum, quum ab sauciis hostibus sciscitando
comperisset, castra Volscorum deserta esse, lætus ab tumulo
suos devocat et in castra Romana penetrat. Ubi quum vasta 9
desertaque omnia atque eandem, quam apud hostes, fœditatem
invenisset, priusquam Volscos cognitus error reduceret, quibus
poterat, sauciis ductis secum, ignarus, quam regionem consul
petisset, ad urbem proximis itineribus pergit.

Iam eo fama pugnæ adversæ castrorumque desertorum 40
perlata erat, et ante omnia deplorati erant equites non privato
magis quam publico luctu, Fabiusque consul, terrore urbi 2
quoque iniecto, stationem ante portas agebat, quum equites
procul visi non sine terrore ab dubiis, quinam essent, mox
cogniti tantam ex metu lætitiam fecere, ut clamor urbem per-
vaderet gratulantium, salvos victoresque redisse equites, et ex 3
mæstis paulo ante domibus, quæ conclamaverant suos, pro-
curreretur in vias, pavidæque matres ac coniuges, oblitæ præ
gaudio decoris, obviam agmini occurrerent, in suos quæque
simul corpore atque animo, vix præ gaudio compotes, effusæ.
Tribunis plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem dixerant, 4
quod ad Veios eorum opera male pugnatum esset, occasio
visa est per recens odium Sempronii consulis renovandæ in
eos invidiæ. Itaque advocata contione, quum proditam Veiis 5
rem publicam esse ab ducibus, proditum deinde, quia illis
impune fuerit, in Volscis ab consule exercitum, traditos ad
cædem fortissimos equites, deserta fœde castra vociferati essent,
C. Iunius, unus ex tribunis, Tempanium equitem vocari iussit 6
coramque ei „Sex. Tempani“ inquit, „quæro de te, arbitre-

risne, C. Sempronium consulem aut in tempore pugnam inisse
aut firmasse subsidiis aciem aut ullo boni consulis functum
7 officio; et tunc ipse, victis legionibus Romanis, tuo consilio
equitem ad pedes deduxeris restitueris que pugnam; excluso
deinde ab acie nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse
8 subvenerit aut miserit præsidium; postero denique die ecquid
præsidii usquam habueris, an tu cohorsque in castra vestra
virtute perruperitis; ecquem in castris consulem, ecquem exer-
citum inveneritis an deserta castra, relictos saucios milites.
9 Hæc pro virtute tua fideque, qua una hoc bello res publica
stetit, dicenda tibi sunt hodie; denique, ubi C. Sempronius, ubi
legiones nostræ sint; desertus sis an deserueris consulem exer-
41 citumque; victi denique simus an vicerimus." Adversus hæc
Tempanii oratio incompta fuisse dicitur, ceterum militariter
gravis, non suis vana laudibus, non crimine alieno læta.
2 Quanta prudentia rei bellicæ in C. Sempronio esset, non militis
de imperatore existimationem esse, sed populi Romani fuisse,
3 quum eum comitiis consulem legeret. Itaque ne ab se impe-
ratoria consilia neu consulares artes exquirerent, quæ, pensi-
tanda quoque, magni animi atque ingenii essent; sed quod
4 viderit, referre posse. Vidisse autem se, priusquam ab acie
intercluderetur, consulem in prima acie pugnantem, adhortan-
5 tem, inter signa Romana telaque hostium versantem. Postea
se a conspectu suorum ablatum ex strepitu tamen et clamore
sensisse, usque ad noctem extractum certamen; nec ad tumulum,
quem ipse tenuerat, præ multitudine hostium credere perrumpi
6 potuisse. Exercitus ubi esset, se nescire; arbitrari, velut ipse
in re trepida loci præsidio se suosque sit tutatus, sic consulem
7 servandi exercitus causa loca tutiora castris cepisse; nec Vol-
scorum meliores res esse credere quam populi Romani; fortu-
nam noctemque omnia erroris mutui implesse. Precantemque
deinde, ne se fessum labore ac vulneribus tenerent, cum ingenti
8 laude non virtutis magis quam moderationis dimissum. Quum
hæc agerentur, iam consul via Lavicana ad fanum Quietis erat.
Eo missa plaustra iumentaque alia ab urbe exercitum affectum

prœlio ac via nocturna excepere. Paulo post in urbem est 9
ingressus consul, non ab se magis enixe amovens culpam
quam Tempanium meritis laudibus ferens. Mæstæ civitati ab 10
re male gesta et iratæ ducibus M. Postumius reus obiectus,
qui tribunus militum pro consule ad Veios fuerat, decem
millibus æris gravis damnatur. T. Quinctium collegam eius, 11
quia et in Volscis consul auspicio dictatoris Postumii Tuberti
et ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Æmilii res
prospere gesserat, totam culpam eius temporis in prædamnatum
collegam transferentem omnes tribus absolverunt. Profuisse 12
ei Cincinnati patris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactæ
iam ætatis Capitolinus Quinctius, suppliciter orans, ne se, brevi
reliquo vitæ spatio, tam tristem nuntium ferre ad Cincinnatum
paterentur.

Plebs tribunos plebi absentes Sex. Tempanium, A. Sellium, 42
Sex. Antistium, Sp. Icilium fecit, quos et pro centurionibus
sibi præfecerant Tempanio auctore equites. Senatus, quum 2
odio Sempronii consulare nomen offenderet, tribunos militum
consulari potestate creari iussit. Creati sunt L. Manlius Capi- A. u. c. 332. A. Ch. 422.
tolinus, Q. Antonius Merenda, L. Papirius Mugillanus. Prin- 3
cipio statim anni L. Hortensius tribunus plebis C. Sempronio,
consuli anni prioris, diem dixit. Quem quum quattuor collegæ
inspectante populo Romano orarent, ne imperatorem suum
innoxium, in quo nihil præter fortunam reprehendi posset,
vexaret, ægre Hortensius pati, tentationem eam credens esse 4
perseverantiæ suæ, nec precibus tribunorum, quæ in speciem
modo iactentur, sed auxilio confidere reum. Itaque modo ad 5
eum conversus, ubi illi patricii spiritus, ubi subnixus et fidens
innocentiæ animus esset, quærebat: sub tribunicia umbra con-
sularem virum delituisse; modo ad collegas: „Vos autem, si 6
reum perago, quid acturi estis? An erepturi ius populo et
eversuri tribuniciam potestatem?“ Quum illi et de Sempronio 7
et de omnibus summam populi Romani potestatem esse dice-
rent, nec se iudicium populi tollere aut velle aut posse, sed,
si preces suæ pro imperatore, qui sibi parentis esset loco, non

8 valuissent,' se vestem cum eo mutaturos, tum Hortensius „Non
videbit" inquit „plebs Romana sordidatos tribunos suos. C.
Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio consecutus,
9 ut tam carus esset militibus." Nec pietas quattuor tribunorum
quam Hortensii tam placabile ad iustas preces ingenium pariter
plebi patribusque gratius fuit.

10 Non diutius fortuna Æquis indulsit, qui ambiguam vic-
43 toriam Volscorum pro sua amplexi fuerant. Proximo anno,
A. u. c. 333. A. Ch. 421. Num. Fabio Vibulano, T. Quinctio Capitolini filio Capitolino
consulibus, ductu Fabii, cui sorte ea provincia evenerat, nihil
2 dignum memoratu actum; quum trepidam tantum ostendissent
aciem Æqui, turpi fuga funduntur, haud magno consulis decore.
Itaque triumphus negatus, ceterum ob Sempronianæ cladis
levatam ignominiam, ut ovans urbem intraret, concessum est.
3 Quemadmodum bellum minore, quam timuerant, dimica-
tione erat perfectum, sic in urbe ex tranquillo necopinata moles
discordiarum inter plebem ac patres exorta est, cœpta ab
4 duplicando quæstorum numero. Quam rem, præter duos
urbanos quæstores duo ut consulibus ad ministeria belli præsto
essent, a consulibus relatam quum et patres summa ope ap-
probassent, tribuni plebi certamen intulerunt, ut pars quæ-
storum (nam ad id tempus patricii creati erant) ex plebe
5 fieret. Adversus quam actionem primo et consules et patres
summa ope annisi sunt; concedendo deinde, ut, quemadmodum
in tribunis consulari potestate creandis †usi sunt, adæque
in[1]) quæstoribus liberum esset arbitrium populi, quum parum
proficerent, totam rem de augendo quæstorum numero omittunt.
6 Excipiunt omissam tribuni, aliæque subinde, inter quas et
agrariæ legis, seditiosæ actiones exsistunt; propter quos motus
quum senatus consules quam tribunos creari mallet, neque
posset per intercessiones tribunicias senatus consultum fieri,
7 res publica a consulibus ad interregnum, neque id ipsum (nam
coire patricios tribuni prohibebant) sine certamine ingenti, redit.
8 Quum pars maior insequentis anni per novos tribunos plebi

---

[1]) Potest scriptum fuisse: — creandis ius sissent adæquari, in quæstoribus cet.

et aliquot interreges certaminibus extracta esset, modo pro- A. u. c. 334.
hibentibus tribunis patricios coire ad prodendum interregem, A. Ch. 420.
modo interregem interpellantibus, ne senatus consultum de
comitiis consularibus faceret, postremo L. Papirius Mugillanus 9
proditus interrex, castigando nunc patres, nunc tribunos plebi,
desertam omissamque ab hominibus rem publicam, deorum
providentia curaque exceptam, memorabat Veientibus indutiis
et cunctatione Æquorum stare. Unde si quid increpet terroris, 10
sine patricio magistratu placere rem publicam opprimi? non
exercitum, non ducem scribendo exercitui esse? An bello
intestino bellum externum propulsaturos? Quæ si in unum 11
conveniant, vix deorum opibus, quin obruatur Romana res,
resisti posse. Quin illi, remittendo de summa quisque iuris,
mediis copularent concordiam, patres patiendo tribunos militum 12
pro consulibus fieri, tribuni plebi non intercedendo, quo minus
quattuor quæstores promisce de plebe ac patribus libero suf-
fragio populi fierent.

Tribunicia primum comitia sunt habita. Creati tribuni **44**
consulari potestate omnes patricii, L. Quinctius Cincinnatus
tertium, Sex. Furius Medullinus iterum, M. Manlius, A. Sem-
pronius Atratinus. Hoc tribuno comitia quæstorum habente, 2
petentibusque inter aliquot plebeios filio Antistii tribuni plebis
et fratre alterius tribuni plebis Sex. Pompilii, nec potestas
nec suffragatio horum valuit, quin, quorum patres avosque
consules viderant, eos nobilitate præferrent. Furere omnes 3
tribuni plebi, ante omnes Pompilius Antistiusque, repulsa
suorum accensi. Quidnam id rei esse? Non suis beneficiis, 4
non patrum iniuriis, non denique usurpandi libidine, quum
liceat, quod ante non licuerit, si non tribunum militarem, ne
quæstorem quidem quemquam ex plebe factum! Non valuisse 5
patris pro filio, fratris pro fratre preces, tribunorum plebis,
potestatis sacrosanctæ, ad auxilium libertatis creatæ. Fraudem
profecto in re esse, et A. Sempronium comitiis plus artis ad-
hibuisse quam fidei. Eius iniuria queri suos honore deiectos.
Itaque quum in ipsum, et innocentia tutum et magistratu, in 6

quo tunc erat, impetus fieri non posset, flexere iras in C.
Sempronium, patruelem Atratini, eique ob ignominiam Volsci
7 belli adiutore collega M. Canuleio diem dixere. Subinde ab
iisdem tribunis mentio in senatu de agris dividendis illata est,
cui actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat, ratis, id
quod erat, aut deposita causa leviorem futurum apud patres
reum aut perseverantem sub iudicii tempus plebem offensurum.
8 Adversæ invidiæ obiici maluit et suæ nocere causæ quam
9 publicæ deesse, stetitque in eadem sententia, ne qua largitio,
cessura in trium gratiam tribunorum, fieret: nec tum agrum
plebi, sed sibi invidiam quæri; se quoque subiturum eam tempe-
statem forti animo; nec senatui tanti se civem aut quemquam
alium debere esse, ut in parcendo uni malum publicum fiat.
10 Nihilo demissiore animo, quum dies venit, causa ipse pro se
dicta, nequicquam omnia expertis patribus, ut mitigarent plebem,
quindecim millibus æris damnatur.

11 Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu causam
dixit, criminis innoxia, ab suspicione propter cultum amœnio-
rem ingeniumque liberius, quam virginem decet, parum ab-
12 horrens. Eam ampliatam, deinde absolutam pro collegii sen-
tentia pontifex maximus abstinere iocis colique sancte potius
quam scite iussit. Eodem anno a Campanis Cumæ, quam
Græci tum urbem tenebant, capiuntur.

13 Insequens annus tribunos militum consulari potestate
A. u. c. 335. A. Ch. 419. habuit Agrippam Menenium Lanatum, P. Lucretium Tricipi-
45 tinum, Sp. Nautium Rutilum, annus, felicitate populi Romani,
periculo potius ingenti quam clade insignis. Servitia, urbem
ut incenderent distantibus locis, coniurarunt, populoque ad
opem passim ferendam tectis intento ut arcem Capitoliumque
2 armati occuparent. Avertit nefanda consilia Iuppiter, indicio-
que duorum comprehensi sontes pœnas dederunt. Indicibus
dena millia gravis æris, quæ tum divitiæ habebantur, ex ærario
3 numerata et libertas præmium fuit. Bellum inde ab Æquis
reparari cœptum; et novos hostes Lavicanos consilia cum
veteribus iungere, haud incertis auctoribus Romam est allatum.

Æquorum iam velut anniversariis armis assueverat civitas; 4
Lavicos legati missi quum responsa inde retulissent dubia,
quibus nec tum bellum parari nec diuturnam pacem fore ap-
pareret, Tusculanis negotium datum, adverterent animos, ne
quid novi tumultus Lavicis oreretur.

Ad insequentis anni tribunos militum consulari potestate, 5
inito magistratu, legati ab Tusculo venerunt, L. Sergium A. u. c. 336. A. Ch. 418.
Fidenatem, M. Papirium Mugillanum, C. Servilium Prisci
filium, quo dictatore Fidenæ captæ fuerant. Nuntiabant legati, 6
Lavicanos arma cepisse et cum Æquorum exercitu depopu-
latos agrum Tusculanum castra in Algido posuisse. Tum 7
Lavicanis bellum indictum; factoque senatus consulto, ut duo
ex tribunis ad bellum proficiscerentur, unus res Romæ curaret,
certamen subito inter tribunos exortum; se quisque belli ducem
potiorem ferre, curam urbis ut ingratam ignobilemque asper-
nari. Quum parum decorum inter collegas certamen mirabundi 8
patres conspicerent, Q. Servilius „Quando nec ordinis huius
ulla" inquit „nec rei publicæ est verecundia, patria maiestas
altercationem istam dirimet. Filius meus extra sortem urbi
præerit. Bellum utinam, qui appetunt, consideratius concor-
diusque, quam cupiunt, gerant." Delectum haberi non ex toto 46
passim populo placuit; decem tribus sorte ductæ sunt; ex iis
scriptos iuniores duo tribuni ad bellum duxere. Cœpta inter 2
eos in urbe certamina cupiditate eadem imperii multo impen-
sius in castris accendi; nihil sentire idem, pro sententia pug-
nare; sua consilia velle, sua imperia sola rata esse; contemnere
in vicem et contemni, donec castigantibus legatis tandem ita 3
comparatum est, ut alternis diebus summam imperii haberent.
Quæ quum allata Romam essent, dicitur Q. Servilius, ætate 4
et usu doctus, precatus ab diis immortalibus, ne discordia
tribunorum damnosior rei publicæ esset, quam ad Veios fuisset,
et, velut haud dubia clade imminente, institisse filio, ut milites
scriberet et arma pararet. Nec falsus vates fuit. Nam ductu 5
L. Sergii, cuius dies imperii erat, loco iniquo sub hostium
castris, quum, quia simulato metu receperat se hostis ad vallum,

spes vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu
Æquorum per supinam vallem fusi sunt, multique in ruina
6 maiore quam fuga oppressi obtruncatique; castraque eo die
ægre retenta, postero die, circumfusis iam magna ex parte
hostibus, per aversam portam fuga turpi deseruntur. Duces
legatique, et quod circa signa roboris de exercitu fuit, Tusculum
7 petiere; palati alii per agros passim multis itineribus maioris,
8 quam accepta erat, cladis nuntii Romam contenderunt. Minus
trepidationis fuit, quod eventus timori hominum congruens
fuerat, et quod subsidia, quæ respicerent in re trepida, præ-
9 parata erant ab tribuno militum. Iussuque eiusdem per minores
magistratus sedato in urbe tumultu, speculatores propere missi
nuntiavere, Tusculi duces exercitumque esse, hostem castra
10 loco non movisse. Et, quod plurimum animorum fecit, dictator
ex senatus consulto dictus Q. Servilius Priscus, vir, cuius
providentiam in re publica quum multis aliis tempestatibus
ante experta civitas erat tum eventu eius belli, quod uni
certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam fuerat.
11 Magistro equitum creato, a quo ipse tribuno militum dictator
erat dictus, filio suo (ut tradidere quidam; nam alii Ahalam
12 Servilium magistrum equitum eo anno fuisse scribunt), novo
exercitu profectus ad bellum, accitis, qui Tusculi erant, duo
millia passuum ab hoste locum castris cepit.

47 Transierat ex re bene gesta superbia negligentiaque ad
2 Æquos, quæ in Romanis ducibus fuerat. Itaque primo statim
prœlio quum dictator equitatu immisso antesignanos hostium
turbasset, legionum inde signa inferri propere iussit, signiferum-
3 que ex suis unum cunctantem occidit. Tantus ardor ad dimi-
candum fuit, ut impetum Æqui non tulerint; victique acie quum
fuga effusa petissent castra, brevior tempore et certamine minor
4 castrorum oppugnatio fuit, quam prœlium fuerat. Captis direp-
tisque castris, quum prædam dictator militi concessisset, secuti-
que fugientem ex castris hostem equites renuntiassent, omnes
Lavicanos victos, magnam partem Æquorum Lavicos confu-
5 gisse, postero die ad Lavicos ductus exercitus oppidumque

corona circumdata scalis captum ac direptum est. Dictator, 6
exercitu victore Romam reducto, die octavo, quam creatus erat,
magistratu se abdicavit; et opportune senatus, priusquam ab
tribunis plebi agrariæ seditiones mentione illata de agro Lavi-
cano dividendo fierent, censuit frequens, coloniam Lavicos
deducendam. Coloni ab urbe mille et quingenti missi bina 7
iugera acceperunt.

Captis Lavicis, ac deinde tribunis militum consulari pote- A. u. c. 337.
state Agrippa Menenio Lanato et L. Servilio Structo et P. A. Ch. 417.
Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Sp. Rutilio Crasso,
et insequente anno A. Sempronio Atratino tertium, et duobus 8
iterum, M. Papirio Mugillano et Sp. Nautio Rutilo, biennium A. u. c. 338. A. Ch. 416.
tranquillæ externæ res, discordia domi ex agrariis legibus fuit.
Turbatores vulgi erant Sp. Mæcilius quartum et *M.* Metilius 48
tertium tribuni plebis, ambo absentes creati. Ei quum roga- 2
tionem promulgassent, ut ager ex hostibus captus viritim divi-
deretur, magnæque partis nobilium eo plebiscito publicarentur
fortunæ (nec enim ferme quicquam agri, ut in urbe alieno 3
solo posita, non armis partum erat, nec, quod venisset assigna-
tumve publice esset, præterquam plebs habebat), atrox plebi 4
patribusque propositum videbatur certamen. Nec tribuni mili-
tum, nunc in senatu, nunc in conciliis privatis principum
cogendis, viam consilii inveniebant, quum App. Claudius, nepos 5
eius, qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus natu ex
patrum concilio, dicitur dixisse, vetus se ac familiare consilium 6
domo afferre; proavum enim suum App. Claudium ostendisse
patribus viam unam dissolvendæ tribuniciæ potestatis per col-
legarum intercessionem. Facile homines novos auctoritate 7
principum de sententia deduci, si temporum interdum potius
quam maiestatis memor adhibeatur oratio. Pro fortuna illis 8
animos esse; ubi videant, collegas principes agendæ rei
gratiam omnem ad plebem præoccupasse nec locum in ea
relictum sibi, haud gravate acclinaturos se ad causam senatus, 9
per quam *quum* universo ordini tum primoribus se patrum
concilient. Approbantibus cunctis et ante omnes Q. Servilio 10

Prisco, quod non degenerasset ab stirpe Claudia, collaudante
iuvenem, negotium datur, ut, quos quisque posset, ex collegio
11 tribunorum ad intercessionem pellicerent. Misso senatu, pren-
santur ab principibus tribuni. Suadendo, monendo pollicendo-
que, gratum id singulis privatim, gratum universo senatui fore,
12 sex ad intercessionem comparavere. Posteroque die quum ex
composito relatum ad senatum esset de seditione, quam Mæci-
13 lius Metiliusque largitione pessimi exempli concirent, eæ ora-
tiones a primoribus patrum habitæ sunt, ut pro se quisque
iam nec consilium sibi suppetere diceret, nec se ullam opem
cernere aliam usquam præterquam in tribunicio auxilio; in
eius potestatis fidem circumventam rem publicam, tanquam
14 privatum inopem, confugere; præclarum ipsis potestatique esse,
non ad vexandum senatum discordiamque ordinum movendam
plus in tribunatu virium esse quam ad resistendum improbis
15 collegis. Fremitus deinde universi senatus ortus, quum ex
omnibus partibus curiæ tribuni appellarentur. Tum silentio
facto ii, qui præparati erant gratia principum, quam rogatio-
nem a collegis promulgatam senatus censeat dissolvendæ rei
16 publicæ esse, ei se intercessuros ostendunt. Gratiæ interces-
soribus ab senatu actæ. Latores rogationis, contione advocata,
proditores plebis commodorum ac servos consularium appel-
lantes aliaque truci oratione in collegas invecti, actionem
deposuere.

49 Duo bella insequens annus habuisset, quo P. Cornelius
A. u. c. 339. A. Ch. 415. Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quinctius Cincinnatus, Num.
Fabius Vibulanus tribuni militum consulari potestate fuerunt,
2 ni Veiens bellum religio principum distulisset, quorum agros
Tiberis super ripas effusus maxime ruinis villarum vastavit.
3 Simul Æquos triennio ante accepta clades prohibuit Bolanis,
4 suæ gentis populo, præsidium ferre. Excursiones inde in
confinem agrum Lavicanum factæ erant novisque colonis
5 bellum illatum. Quam noxam quum se consensu omnium
Æquorum defensuros sperassent, deserti ab suis, ne memora-
bili quidem bello, per obsidionem levemque unam pugnam et

oppidum et fines amisere. Tentatum ab L. Decio tribuno 6
plebis, ut rogationem ferret, qua Bolas quoque, sicut Lavicos, coloni mitterentur, per intercessionem collegarum, qui nullum plebiscitum nisi ex auctoritate senatus passuros se perferri ostenderunt, discussum est.

Bolis insequente anno receptis Æqui coloniaque eo de- 7
ducta novis viribus oppidum firmarunt, tribunis militum Romæ A. u. c. 340. A. Ch. 414.
consulari potestate Cn. Cornelio Cosso, L. Valerio Potito, Q. Fabio Vibulano iterum, M. Postumio Regillensi. Huic bellum 8
adversus Æquos permissum est, pravæ mentis homini, quam tamen victoria magis quam bellum ostendit. Nam exercitu 9
impigre scripto ductoque ad Bolas, quum levibus prœliis Æquorum animos fregisset, postremo in oppidum irrupit. Deinde ab hostibus in cives certamen vertit et, quum inter oppugnationem prædam militis fore edixisset, capto oppido fidem mutavit. Eam magis adducor ut credam iræ causam 10
exercitui fuisse, quam quod in urbe nuper direpta coloniaque nova minus prædicatione tribuni prædæ fuerit. Auxit eam 11
iram, postquam ab collegis arcessitus propter seditiones tribunicias in urbem revertit, audita vox eius in contione stolida ac prope vecors, qua M. Sextio tribuno plebis legem agrariam ferenti, simul, Bolas quoque ut mitterentur coloni, laturum se dicenti (dignum enim esse, qui armis cepissent, eorum urbem agrumque Bolanum esse) „Malum quidem militibus meis“ inquit, „nisi quieverint.“ Quod auditum non contionem magis quam mox patres offendit. Et tribunus plebis, vir acer nec 12
infacundus, nactus inter adversarios superbum ingenium immodicamque linguam, quam irritando agitandoque in eas impelleret voces, quæ invidiæ non ipsi tantum, sed causæ atque universo ordini essent, neminem ex collegio tribunorum militum sæpius quam Postumium in disceptationem trahebat. Tum 13
vero secundum tam sævum atque inhumanum dictum „Auditis“ inquit, „Quirites, sicut servis malum minantem militibus? Tamen hæc belua dignior vobis tanto honore videbitur, quam 14
qui vos urbe agrisque donatos in colonias mittunt, qui sedem

senectuti vestræ prospiciunt, qui pro vestris commodis adversus
15 tam crudeles superbosque adversarios depugnant? Incipite
deinde mirari, cur pauci iam vestram suscipiant causam.
Quid ut a vobis sperent? An honores, quos adversariis vestris
16 potius quam populi Romani propugnatoribus datis? Ingemuistis
modo voce huius audita. Quid id refert? Iam si
suffragium detur, hunc, qui malum vobis minatur, iis, qui
agros sedesque ac fortunas stabilire volunt, præferetis.“

50 Perlata hæc vox Postumii ad milites multo in castris
maiorem indignationem movit: Prædæne interceptorem frauda-
2 toremque etiam malum minari militibus? Itaque quum fre-
mitus aperte esset, et quæstor P. Sestius eadem violentia
coerceri putaret seditionem posse, qua mota erat, misso ad
vociferantem quendam militem lictore, quum inde clamor et
3 iurgium oreretur, saxo ictus turba excedit, insuper increpante,
qui vulneraverat, habere quæstorem, quod imperator esset
4 militibus minatus. Ad hunc tumultum accitus Postumius aspe-
riora omnia fecit acerbis quæstionibus, crudelibus suppliciis.
Postremo, quum modum iræ nullum faceret, ad vociferationem
eorum, quos necari sub crate iusserat, concursu facto, ipse ad
5 interpellantes pœnam vecors de tribunali decurrit. Ibi quum
summoventes passim lictores centurionesque vexarent turbam,
eo indignatio erupit, ut tribunus militum ab exercitu suo lapi-
6 dibus coopariretur. Quod tam atrox facinus postquam est
Romam nuntiatum, tribunis militum de morte collegæ per se-
natum quæstiones decernentibus tribuni plebis intercedebant.
7 Sed ea contentio ex certamine alio pendebat, quod cura inces-
serat patres, ne metu quæstionum plebs iraque tribunos militum
ex plebe crearet, tendebantque summa ope, ut consules crea-
8 rentur. Quum senatus consultum fieri tribuni plebis non
paterentur, iidem intercederent consularibus comitiis, res ad
51 interregnum rediit. Victoria deinde penes patres fuit. Q.
A. u. c. 341. Fabio Vibulano interrege comitia habente consules creati sunt
A. Ch. 413. A. Cornelius Cossus, *L.* Furius Medullinus.

His consulibus principio anni senatus consultum factum 2
est, ut de quæstione Postumianæ cædis tribuni primo quoque
tempore ad plebem ferrent, plebesque præficeret quæstioni,
quem vellet. A plebe consensu [populi] consulibus negotium 3
mandatur; qui, summa moderatione ac lenitate per paucorum
supplicium, quos sibimet ipsos conscisse mortem satis creditum
est, transacta re, nequivere tamen consequi, ut non ægerrime
id plebs ferret: iacere tam diu irritas actiones, quæ de suis 4
commodis ferrentur, quum interim de sanguine ac supplicio
suo latam legem confestim exerceri et tantam vim habere.
Aptissimum *ad* tempus fuerat, vindicatis seditionibus, deleni- 5
mentum animis Bolani agri divisionem obiici, quo facto minuis-
sent desiderium agrariæ legis, quæ possesso per iniuriam agro
publico patres pellebat; tunc hæc ipsa indignitas angebat 6
animos: non in retinendis modo publicis agris, quos vi teneret,
pertinacem nobilitatem esse, sed ne vacuum quidem agrum,
nuper ex hostibus captum, plebi dividere, mox paucis, ut
cetera, futurum prædæ.

Eodem anno adversus Volscos populantes Hernicorum 7
fines legiones ductæ a Furio consule, quum hostem ibi non
invenissent, Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum se
contulerat, cepere. Minus prædæ, quam speraverant, fuit, quod 8
Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, sublatis rebus nocte
oppidum reliquerant; postero die prope desertum capitur.
Hernicis ipsum agerque dono datus.

Annum modestia tribunorum quietum excepit tribunus **52**
plebis L. Icilius, Q. Fabio Ambusto, C. Furio Pacilo con- **A. u. c. 342. A. Ch. 412.**
sulibus. Is quum principio statim anni, velut pensum nomi- 2
nis familiæque, seditiones agrariis legibus promulgandis cieret,
pestilentia coorta, minacior tamen quam perniciosior, cogita- 3
tiones hominum a foro certaminibusque publicis ad domum
curamque corporum nutriendorum avertit; minusque eam dam-
nosam fuisse, quam seditio futura fuerit, credunt. Defuncta 4
civitate plurimorum morbis, perpaucis funeribus, pestilentem **A. u. c. 343.**
annum inopia frugum, neglecto cultu agrorum, ut plerumque **A. Ch. 411.**

fit, excepit, M. Papirio Atratino, C. Nautio Rutilo consulibus.
5 Iam fames quam pestilentia tristior erat, ni, dimissis circa
omnes populos legatis, qui Etruscum mare quique Tiberim
accolunt, ad frumentum mercandum, annonæ foret subventum.
6 Superbe ab Samnitibus, qui Capuam habebant Cumasque,
legati prohibiti commercio sunt, contra ea benigne ab Siculorum tyrannis adiuti; maximos commeatus summo Etruriæ
7 studio Tiberis devexit. Solitudinem in civitate ægra experti
consules sunt, quum in legationes non plus singulis senatoribus
8 invenientes coacti sunt binos equites adiicere. Præterquam
ab morbo annonaque nihil eo biennio intestini externive incommodi fuit. At ubi eæ sollicitudines decessere, omnia, quibus
turbari solita erat civitas, domi discordia, foris bellum exortum.

53 M'. Æmilio, C. Valerio Potito consulibus bellum Æqui
A. u. c. 344. A. Ch. 410. parabant, Volscis, quanquam non publico consilio capessentibus
2 arma, voluntariis mercede secutis militiam. Ad quorum famam
hostium (iam enim in Latinum Hernicumque transcenderant
agrum) delectum habentem Valerium consulem Menenius tribunus plebis, legis agrariæ lator, quum impediret, auxilioque
3 tribuni nemo invitus sacramento diceret, repente nuntiatur,
4 arcem Carventanam ab hostibus occupatam esse. Ea ignominia accepta quum apud patres invidiæ Menenio fuit, tum
ceteris tribunis, iam ante præparatis intercessoribus legis agrariæ,
5 præbuit iustiorem causam resistendi collegæ. Itaque quum res
diu ducta per altercationem esset, consulibus deos hominesque
testantibus, quicquid ab hostibus cladis ignominiæque aut iam
acceptum esset aut immineret, culpam penes Menenium fore,
6 qui delectum impediret, Menenio contra vociferante, si iniusti
domini possessione agri publici cederent, se moram delectui
non facere, decreto interposito novem tribuni sustulerunt cer-
7 tamen pronuntiaveruntque ex collegii sententia, C. Valerio
consuli se, damnum aliamque coercitionem adversus intercessionem collegæ delectus causa detrectantibus militiam inhibenti
8 auxilio futuros esse. Hoc decreto consul armatus quum paucis
appellantibus tribunum collum torsisset, metu ceteri sacramento

dixere. Ductus exercitus ad Carventanam arcem, quanquam 9
invisus infestusque consuli erat, impigre primo statim adventu
deiectis, qui in præsidio erant, arcem recepit; prædatores ex
præsidio per negligentiam dilapsi occasionem aperuere ad in-
vadendum. Prædæ ex assiduis populationibus, quod omnia in 10
locum tutum congesta erant, fuit aliquantum. Venditum sub
hasta consul in ærarium redigere quæstores iussit, tum prædi-
cans participem prædæ fore exercitum, quum militiam non
abnuisset. Auctæ inde plebis ac militum in consulem iræ. 11
Itaque quum ex senatus consulto urbem ovans introiret, alternis
inconditi versus militari licentia iactati, quibus consul increpi- 12
tus, Menenii celebre nomen laudibus fuit, quum ad omnem
mentionem tribuni favor circumstantis populi plausuque et
assensu cum vocibus militum certaret. Plusque ea res quam 13
prope sollemnis militum lascivia in consulem curæ patribus
iniecit; et tanquam haud dubius inter tribunos militum honos
Menenii, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. Furius **54**
Medullinus iterum. Non alias ægrius plebs tulit, tribunicia 2
comitia sibi non commissa. Eum dolorem quæstoriis comitiis A. u. c. 345. A. Ch. 409.
simul ostendit et ulta est, tunc primum plebeiis quæstoribus
creatis, ita ut in quattuor creandis uni patricio, K. Fabio 3
Ambusto, relinqueretur locus, tres plebeii, Q. Silius, P. Ælius,
P. Pupius, clarissimarum familiarum iuvenibus præferrentur.
Auctores fuisse tam liberi populo suffragii Icilios accipio, ex 4
familia infestissima patribus tres in eum annum tribunos plebis
creatos, multarum magnarumque rerum molem avidissimo ad
ea populo ostentantes, quum affirmassent, nihil se moturos, si 5
ne quæstoriis quidem comitiis, quæ sola promiscua plebi pa-
tribusque reliquisset senatus, satis animi populo esset ad id,
quod tam diu vellent et per leges liceret. Pro ingenti itaque 6
victoria id fuit plebi, quæsturamque eam non honoris ipsius
fine æstimabant, sed patefactus ad consulatum ac triumphos
locus novis hominibus videbatur. Patres contra non pro 7
communicatis, sed pro amissis honoribus fremere; negare, si

ea ita sint, liberos tollendos esse, qui, pulsi maiorum loco
cernentesque alios in possessione dignitatis suæ, salii flamines-
que nusquam alio quam ad sacrificandum pro populo sine
8 imperiis ac potestatibus relinquantur. Irritatis utriusque partis
animis, quum et spiritus plebs sumpsisset et tres ad popularem
causam celeberrimi nominis haberet duces, patres, omnia quæ-
storiis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cer-
nentes, tendere ad consulum comitia, quæ nondum promiscua
9 essent; Icilii contra tribunos militum creandos dicere, et tandem
55 aliquando impertiendos plebi honores. Sed nulla erat consu-
laris actio, quam impediendo id, quod petebant, exprimerent,
quum mira opportunitate Volscos et Æquos prædatum extra
2 fines exisse in agrum Latinum Hernicumque affertur. Ad
quod bellum ubi ex senatus consulto consules delectum habere
occipiunt, obstare tunc enixe tribuni, sibi plebique eam fortu-
3 nam oblatam memorantes. Tres erant, et omnes acerrimi
viri generosique iam, ut inter plebeios. Duo singuli singulos
sibi consules asservandos assidua opera desumunt; uni con-
4 tionibus data nunc detinenda, nunc concienda plebs. Nec
delectum consules nec comitia, quæ petebant, tribuni expedie-
bant. Inclinante deinde se fortuna ad causam plebis, nuntii
veniunt, arcem Carventanam, dilapsis ad prædam militibus, qui
in præsidio erant, Æquos, interfectis paucis custodibus arcis,
invasisse; alios recurrentes in arcem, alios palantes in agris
5 cæsos. Ea adversa civitati res vires tribuniciæ actioni adiecit.
Nequicquam enim tentati, ut tum denique desisterent impediendo
bello, postquam non cessere nec publicæ tempestati nec suæ
invidiæ, pervincunt, ut senatus consultum fiat de tribunis mili-
6 tum creandis, certo tamen pacto, ne cuius ratio haberetur, qui
eo anno tribunus plebis esset, neve quis reficeretur in annum
7 tribunus plebis, haud dubie Icilios denotante senatu, quos mer-
cedem seditiosi tribunatus petere consulatum insimulabant.
Tum delectus haberi bellumque omnium ordinum consensu
8 apparari cœptum. Consules ambo profecti sint ad arcem
Carventanam, an alter ad comitia habenda substiterit, incertum

diversi auctores faciunt; illa pro certo habenda, in quibus
non dissentiunt, ab arce Carventana, quum diu nequicquam
oppugnata esset, recessum, Verruginem in Volscis eodem
exercitu receptam, populationesque et prædas et in Æquis et
in Volsco agro ingentes factas.

Romæ sicut plebis victoria fuit in eo, ut, quæ mallent, comitia **56**
haberent, ita eventu comitiorum patres vicere; namque tribuni 2
militum consulari potestate contra spem omnium tres patricii A. u. c. 346. A. Ch. 408
creati sunt, C. Iulius Iulus, P. Cornelius Cossus, C. Servilius
Ahala. Artem adhibitam ferunt a patriciis, cuius eos Icilii 3
tum quoque insimulabant, quod, turbam indignorum candidatorum
intermiscendo dignis, tædio sordium in quibusdam insignium populum
a plebeiis avertissent. Volscos deinde et Æquos, seu Car- 4
ventana arx retenta in spem seu Verrugine amissum præsidium
ad iram quum impulisset, fama affertur summa vi ad bellum
coortos; caput rerum Antiates esse; eorum legatos utriusque 5
gentis populos circumisse, castigantes *increpantes*que ignaviam,
quod abditi intra muros populabundos in agris vagari Romanos
priore anno et opprimi Verruginis præsidium passi essent.
Iam non exercitus modo armatos, sed colonias etiam in suos 6
fines mitti; nec ipsos modo Romanos sua divisa habere, sed
Ferentinum etiam de se captum Hernicis donasse. Ad hæc 7
quum inflammarentur animi, ut ad quosque ventum erat,
numerus iuniorum conscribebatur. Ita omnium populorum
iuventus Antium contracta; ibi castris positis hostem opperiebantur.
Quæ ubi tumultu maiore etiam, quam res erat, nun- 8
tiantur Romam, senatus extemplo, quod in rebus trepidis ultimum
consilium erat, dictatorem dici iussit. Quam rem ægre 9
passos Iulium Corneliumque ferunt, magnoque certamine animorum
rem actam, quum primores patrum, nequicquam con- 10
questi, non esse in auctoritate senatus tribunos militum, postremo
etiam tribunos plebi appellarent et consulibus quoque
ab ea potestate vim super tali re inhibitam referrent, tri- 11
buni plebi, læti discordia patrum, nihil esse in *se* iis auxilii
dicerent, quibus non civium, non denique hominum numero

12 essent; si quando promisci honores, communicata res publica
esset, tum se animadversuros, ne qua superbia magistratuum
13 irrita senatus consulta essent; interim patricii soluti legum
magistratuumque verecundia per se quoque *et* tribuniciam
57 potestatem agerent. Hæc contentio minime idoneo tempore,
quum tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes
2 hominum, donec, ubi diu alternis Iulius Corneliusque, quum
ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse æquum,
3 mandatum sibi a populo eripi honorem, disseruere, tum Ahala
Servilius, tribunus militum, tacuisse se tamdiu ait, non quia
incertus sententiæ fuerit (quem enim bonum civem secernere
sua a publicis consilia?), sed quia maluerit, collegas sua sponte
cedere auctoritati senatus, quam tribuniciam potestatem adver-
4 sus se implorari paterentur. Tum quoque, si res sineret,
libenter se daturum tempus iis fuisse ad receptum nimis per-
tinacis sententiæ; sed quum belli necessitates non exspectent
humana consilia, potiorem sibi collegarum gratia rem publicam
5 fore, et, si maneat in sententia senatus, dictatorem nocte
proxima dicturum; ac si quis intercedat senatus consulto,
6 auctoritate se fore contentum. Quo facto quum haud immeri-
tam laudem gratiamque apud omnes tulisset, dictatore P.
Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum creatus exemplo
fuit collegis *se* eumque intuentibus, quam gratia atque honos
7 opportuniora interdum non cupientibus essent. Bellum haud
memorabile fuit. Uno atque eo facili prœlio cæsi ad Antium
hostes; victor exercitus depopulatus Volscum agrum. Castel-
lum ad lacum Fucinum vi expugnatum, atque in eo tria mil-
lia hominum capta, ceteris Volscis intra mœnia compulsis nec
8 defendentibus agros. Dictator, bello ita gesto, ut tantum non
defuisse fortunæ videretur, felicitate quam gloria maior in
9 urbem rediit, magistratuque se abdicavit. Tribuni militum,
mentione nulla comitiorum consularium habita, credo, ob iram
10 dictatoris creati, tribunorum militum comitia edixerunt. Tum
vero gravior cura patribus incessit, quippe quum prodi cau-
11 sam ab suis cernerent. Itaque sicut priore anno per indig-

nissimos ex plebeiis candidatos omnium, etiam dignorum, tædium fecerant, sic tum, primoribus patrum splendore gratiaque ad petendum præparatis, omnia loca obtinuere, ne cui plebeio aditus esset. Quattuor creati sunt, omnes iam functi eo 12
honore, L. Furius Medullinus, C. Valerius Potitus, Num. Fabius A. u. c. 347. A. Ch. 407.
Vibulanus, C. Servilius Ahala, hic refectus, continuato honore quum ob alias virtutes tum ob recentem favorem unica moderatione partum.

Eo anno, quia tempus indutiarum cum Veiente populo 58
exierat, per legatos fetialesque res repeti cœptæ. Quibus venientibus ad finem legatio Veientium obvia fuit. Petiere, 2
ne, priusquam ipsi senatum Romanum adissent, Veios iretur. Ab senatu impetratum, quia discordia intestina laborarent Veientes, ne res ab iis repeterentur; tantum afuit, ut ex incommodo alieno sua occasio peteretur. Et in Volscis accepta 3
clades amisso Verrugine præsidio; ubi tantum in tempore fuit momenti, ut, quum precantibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsidebantur, succurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit exercitus subsidio missus, ut ab recenti cæde palati ad prædandum hostes opprimerentur. Tarditatis causa *non* 4
in senatu magis fuit quam tribunis, qui, quia summa vi restare nuntiabantur, parum cogitaverunt, nulla virtute superari humanarum virium modum. Fortissimi milites non tamen 5
nec vivi nec post mortem inulti fuere.

Insequenti anno, P. et Cn. Corneliis Cossis, Num. Fabio 6
Ambusto, L. Valerio Potito tribunis militum consulari pote- A. u. c. 348. A. Ch. 406.
state, Veiens bellum motum ob superbum responsum Veientis senatus, qui legatis repetentibus res, ni facesserent propere 7
urbe finibusque, daturos, quod Lars Tolumnius dedisset, responderi iussit. Id patres ægre passi decrevere, ut tribuni 8
militum de bello indicendo Veientibus primo quoque die ad populum ferrent. Quod ubi primo promulgatum est, fremere 9
iuventus, nondum debellatum cum Volscis esse; modo duo præsidia occidione occisa, *alia* cum periculo retineri; nul- 10
lum annum esse, quo non acie dimicetur; et tanquam pæni-

teat laboris, novum bellum cum finitimo populo et potentis-
11 simo parari, qui omnem Etruriam sit concitaturus. Hæc
sua sponte agitata insuper tribuni plebis accendunt. Maximum
12 bellum patribus cum plebe esse dictitant; eam de industria
vexandam militia trucidandamque hostibus obiici; eam procul
urbe haberi atque ablegari, ne domi per otium memor liber-
tatis coloniarum aut agri publici aut suffragii libere ferendi
13 consilia agitet. Prensantesque veteranos stipendia cuiusque et
vulnera ac cicatrices numerabant, quid iam integri esset in
corpore loci ad nova vulnera accipienda, quid super sanguinis,
14 qui dari pro re publica posset, rogitantes. Hæc quum in
sermonibus contionibusque interdum agitantes avertissent ple-
bem ab suscipiendo bello, profertur tempus ferundæ legis,
quam, si subiecta invidiæ esset, antiquari apparebat.

59 Interim tribunos militum in Volscum agrum ducere exer-
2 citum placuit; Cn. Cornelius unus Romæ relictus. Tres tri-
buni, postquam nullo loco castra Volscorum esse nec commis-
suros se prœlio apparuit, tripertito ad devastandos fines dis-
3 cessere. Valerius Antium petit, Cornelius Ecetras; quacunque
incessere, late populati sunt tecta agrosque, ut distinerent
Volscos; Fabius, quod maxime petebatur, ad Anxur oppug-
4 nandum sine ulla populatione accessit. Anxur fuit, quæ
nunc Tarracinæ sunt, urbs prona in paludes. Ab ea parte
5 Fabius oppugnationem ostendit; circummissæ quattuor cohor-
tes cum C. Servilio Ahala quum imminentem urbi collem
cepissent, ex loco altiore, qua nullum erat præsidium, ingenti
6 clamore ac tumultu mœnia invasere. Ad quem tumultum
obstupefacti, qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur,
locum dedere scalas admovendi, plenaque hostium cuncta
erant, et immitis diu cædes pariter fugientium ac resistentium,
7 armatorum atque inermium fuit. Cogebantur itaque victi,
quia cedentibus spei nihil erat, pugnam inire, quum pronun-
tiatum repente, ne quis præter armatos violaretur, reliquam
omnem multitudinem voluntariam exuit armis, quorum ad duo

millia et quingenti vivi capiuntur. A cetera præda Fabius 8
militem abstinuit, donec collegæ venirent, ab illis quoque 9
exercitibus captum Anxur dictitans esse, qui ceteros Volscos
a præsidio eius loci avertissent. Qui ubi venerunt, oppidum 10
vetere fortuna opulentum tres exercitus diripuere; eaque pri-
mum benignitas imperatorum plebem patribus conciliavit. Ad- 11
ditum deinde omnium maxime tempestivo principum in multi-
tudinem munere, ut ante mentionem ullam plebis tribunorumve
decerneret senatus, ut stipendium miles de publico acciperet,
quum ante id tempus de suo quisque functus eo munere es-
set. Nihil acceptum unquam a plebe tanto gaudio traditur. **60**
Concursum itaque ad curiam esse prensatasque exeuntium
manus et patres vere appellatos, effectum esse fatentibus, ut
nemo pro tam munifica patria, donec quicquam virium super-
esset, corpori aut sanguini suo parceret. Quum commoditas 2
iuvaret, rem familiarem saltem acquiescere eo tempore, quo
corpus addictum atque operatum rei publicæ esset, tum quod
ultro sibi oblatum esset, non a tribunis plebis unquam agita-
tum, non suis sermonibus efflagitatum, id efficiebat multiplex
gaudium cumulatioremque gratiam rei. Tribuni plebis, com- 3
munis ordinum lætitiæ concordiæque soli expertes, negare, tam
id lætum [patribus] universis nec prosperum fore, quam ipsi
crederent: consilium specie prima melius fuisse quam usu
apparitarum. Unde enim eam pecuniam confici posse nisi 4
tributo populo indicto? Ex alieno igitur aliis largitos; neque
id, etiamsi ceteri ferant, passuros eos, quibus iam emerita sti-
pendia essent, meliore condicione alios militare, quam ipsi
militassent, et eosdem in sua stipendia impensas fecisse et in
aliorum facere. His vocibus moverunt partem plebis; postre- 5
mo, indicto iam tributo, edixerunt etiam tribuni, auxilio se
futuros, si quis in militare stipendium tributum non contulis-
set. Patres bene cœptam rem perseveranter tueri; conferre 6
ipsi primi; et quia nondum argentum signatum erat, æs grave
plaustris quidam ad ærarium convehentes speciosam etiam

7 collationem faciebant. Quum senatus summa fide ex censu
contulisset, primores plebis, nobilium amici, ex composito con-
8 ferre incipiunt. Quos quum et a patribus collaudari et a
militari ætate tanquam bonos cives conspici vulgus hominum
videret, repente, spreto tribunicio auxilio, certamen conferendi
9 est ortum. Et lege perlata de indicendo Veientibus bello,
exercitum magna ex parte voluntarium novi tribuni militum
consulari potestate Veios duxere.

61 Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus, Q. Quinc-
A. u. c. 349. A. Ch. 405. tius Cincinnatus, C. Iulius Iulus iterum, A. Manlius, L. Furius
2 Medullinus tertium, M'. Æmilius Mamercinus. Ab iis pri-
mum circumsessi Veii sunt; sub cuius initium obsidionis quum
Etruscorum concilium ad fanum Voltumnæ frequenter ha-
bitum esset, parum constitit, bellone publico gentis universæ
3 tuendi Veientes essent. Ea oppugnatio segnior insequenti
anno fuit, parte tribunorum exercitusque ad Volscum avocata
4 bellum. Tribunos militum consulari potestate is annus habuit
A. u. c. 350. A. Ch. 404. C. Valerium Potitum tertium, M'. Sergium Fidenatem, P.
Cornelium Maluginensem, Cn. Cornelium Cossum, K. Fabium
5 Ambustum, Sp. Nautium Rutilum iterum. Cum Volscis inter
Ferentinum atque Ecetram signis collatis dimicatum; Romanis
6 secunda fortuna pugnæ fuit. Artena inde, Volscorum oppidum,
ab tribunis obsideri cœpta. Inde inter eruptionem tentatam,
compulso in urbem hoste, occasio data est Romanis irrum-
pendi, præterque arcem cetera capta; in arcem munitam natura
7 globus armatorum concessit; infra arcem cæsi captique multi
mortales. Arx deinde obsidebatur; nec aut vi capi poterat,
quia pro spatio loci satis præsidii habebat, aut spem dabat
deditionis, omni publico frumento, priusquam urbs caperetur,
8 in arcem convecto; tædioque recessum inde foret, ni servus
arcem Romanis prodidisset. Ab eo milites per locum arduum
accepti cepere; a quibus quum custodes trucidarentur, cetera
multitudo repentino pavore oppressa in deditionem venit.
9 Diruta et arce et urbe Artena, reductæ legiones ex Volscis,

omnisque vis Romana Veios conversa est. Proditori præter 10
libertatem duarum familiarum bona in præmium data; Ser-
vius Romanus vocitatus. Sunt, qui Artenam Veientium, non
Volscorum fuisse credant. Præbet errorem; quod eiusdem 11
nominis urbs inter Cære atque Veios fuit; sed eam reges
Romani delevere, Cæretumque, non Veientium fuerat; altera
hæc nomine eodem in Volsco agro fuit, cuius excidium est
dictum.

LIBER V.

Pace alibi parta, Romani Veiique in armis erant tanta ira
odioque, ut victis finem adesse appareret. Comitia utriusque
2 populi longe diversa ratione facta sunt. Romani auxere tri-
A. u. c. 351. bunorum militum consulari potestate numerum; octo, quot
A. Ch. 403. nunquam antea, creati, M'. Æmilius Mamercinus iterum, L.
Valerius Potitus tertium, App. Claudius Crassus, M. Quinctilius
Varus, L. Iulius Iulus, M. Postumius, M. Furius Camillus,
3 M. Postumius Albinus. Veientes contra tædio annuæ ambi-
tionis, quæ interdum discordiarum causa erat, regem creavere.
Offendit ea res populorum Etruriæ animos, non maiore odio
4 regni quam ipsius regis. Gravis iam is antea genti fuerat
opibus superbiaque, quia sollemnia ludorum, quos intermitti
5 nefas est, violenter diremisset, quum ob iram repulsæ, quod
suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei prælatus esset,
artifices, quorum magna pars ipsius servi erant, ex medio
6 ludicro repente abduxit. Gens itaque ante omnes alias eo
magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas,
auxilium Veientibus negandum, donec sub rege essent, decre-
7 vit; cuius decreti suppressa fama est Veiis propter metum
regis, qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis
8 eum principe, non vani sermonis auctorem, habebat. Romanis
etsi quietæ res ex Etruria nuntiabantur, tamen, quia omnibus
9 conciliis eam rem agitari afferebatur, ita muniebant, ut anci-
pitia munimenta essent; alia in urbem et contra oppidanorum

eruptiones versa, aliis frons in Etruriam spectans auxiliis, si
qua forte inde venirent, obstruebatur.

Quqm spes maior imperatoribus Romanis in obsidione 2
quam in oppugnatione esset, hibernacula etiam, res nova militi
Romano, ædificari cœpta, consiliumque erat hiemando conti-
nuare bellum. Quod postquam tribunis plebis, iam diu nul- 2
lam novandi res causam invenientibus, Romam est allatum,
in contionem prosiliunt, sollicitant plebis animos, hoc illud 3
esse dictitantes, quod æra militibus sint constituta; nec se
fefellisse, id donum inimicorum veneno illitum fore. Venisse 4
libertatem plebis; remotam in perpetuum et ablegatam ab
urbe et ab re publica iuventutem iam ne hiemi quidem aut
tempori anni cedere ac domos ac res invisere suas. Quam 5
putarent continuatæ militiæ causam esse? Nullam profecto
aliam inventuros, quam ne quid per frequentiam iuvenum
eorum, in quibus vires omnes plebis essent, agi de commodis
eorum posset. Vexari præterea et subigi multo acrius quam 6
Veientes; quippe illos hiemem sub tectis suis agere, egregiis
muris situque naturali urbem tutantes, militem Romanum in 7
opere ac labore, nivibus pruinisque obrutum, sub pellibus
durare, ne hiemis quidem spatio, quæ omnium bellorum terra
marique sit quies, arma deponentem. Hoc neque reges ne- 8
que ante tribuniciam potestatem creatam superbos illos con-
sules neque triste dictatoris imperium neque importunos de-
cemviros iniunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent.
Quod tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent?
Quidnam illi consules dictatoresve facturi essent, qui procon- 9
sularem imaginem tam sævam ac trucem fecerint? Sed id
accidere haud immerito. Non fuisse ne in octo quidem tribunis
militum lo cum ulli plebeio. Antea trina loca cum contentione 10
summa patricios explere solitos; nunc iam octoiuges ad im-
peria obtinenda ire, et ne in turba quidem hærere plebeium
quemquam, qui, si nihil aliud, admoneat collegas, liberos et 11
cives eorum, non servos militare, quos hieme saltem in domos 12
ac tecta reduci oporteat et aliquo tempore anni parentes

liberosque ac coniuges invisere et usurpare libertatem et
creare magistratus.

13 Hæc taliaque vociferantes adversarium haud imparem
nacti sunt App. Claudium, relictum a collegis ad tribunicias
seditiones comprimendas, virum imbutum iam ab iuventa cer-
14 taminibus plebeiis, quem auctorem aliquot annis ante fuisse
memoratum est per collegarum intercessionem tribuniciæ po-
3 testatis dissolvendæ. Is tum iam non promptus ingenio tan-
2 tum, sed usu etiam exercitatus, talem orationem habuit: „Si
unquam dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra
an sua causa seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc
3 anno desisse dubitari certum habeo; et quum lætor, tandem
longi erroris vobis finem factum esse, tum, quod secundis po-
tissimum vestris rebus hic error est sublatus, et vobis et
4 propter vos rei publicæ gratulor. An est quisquam, qui
dubitet, nullis iniuriis nostris, si quæ forte aliquando incide-
runt, unquam æque quam munere patrum in plebem, quum
æra militantibus constituta sunt, tribunos plebis offensos
5 ac concitatos esse? Quid illos aliud aut tum timuisse cre-
ditis aut hodie turbare velle nisi concordiam ordinum, quam
6 dissolvendæ maxime tribuniciæ potestatis rentur esse? Sic
hercule, tanquam artifices improbi, opus quærunt, [qui] et
semper ægri aliquid esse in re publica volunt, ut sit, ad
7 cuius curationem a vobis adhibeantur. Utrum enim de-
fenditis an impugnatis plebem? Utrum militantium adver-
sarii estis an causam agitis? Nisi forte hoc dicitis: „Quic-
quid patres faciunt, displicet, sive illud pro plebe sive con-
8 tra plebem est“, et, quemadmodum cum servis suis vetant
domini quicquam rei alienis hominibus esse pariterque in iis
beneficio ac maleficio abstineri æquum censent, sic vos inter-
dicitis patribus commercio plebis, ne nos comitate ac munifi-
centia nostra provocemus plebem, nec plebs nobis dicto au-
9 diens atque obediens sit. Quanto tandem, si quicquam in
vobis, non dico civilis, sed humani esset, favere vos magis et,
quantum in vobis esset, indulgere potius comitati patrum at-

que obsequio plebis oportuit? Quæ si perpetua concordia sit, 10
quis non spondere ausit, maximum hoc imperium inter finitimos brevi futurum esse? Atque ego, quam hoc consilium **4**
collegarum meorum, quo abducere infecta re a Veiis exercitum noluerunt, non utile solum, sed etiam necessarium fuerit, postea disseram; nunc de ipsa condicione dicere militantium
libet; quam orationem non apud vos solum, sed etiam in 2
castris si habeatur, ipso exercitu disceptante, æquam arbitror videri posse. In qua si mihi ipsi nihil, quod dicerem, in mentem venire posset, adversariorum certe orationibus con-
tentus essem. Negabant nuper, danda esse æra militibus, quia 3
nunquam data essent. Quonam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adiectum commodi sit, eis labo-
rem etiam novum pro portione iniungi? Nusquam nec opera 4
sine emolumento nec emolumentum ferme sine impensa opera est. Labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam
inter se naturali sunt iuncta. Moleste antea ferebat miles, se 5
suo sumptu operam rei publicæ præbere; gaudebat idem, partem anni se agrum suum colere, quærere, unde domi militiæque
se ac suos tueri posset; gaudet nunc, fructui sibi rem publi- 6
cam esse, et lætus stipendium accipit; æquo igitur animo patiatur, se ab domo, ab re familiari, cui gravis impensa
non est, paulo diutius abesse. An, si ad calculos eum res 7
publica vocet, non merito dicat: „Annua æra habes, annuam operam ede; an tu æquum censes, militia semestri solidum te
stipendium accipere?“ Invitus in hac parte orationis, Quirites, 8
moror; sic enim agere debent, qui mercenario milite utuntur; nos tanquam cum civibus agere volumus, agique tanquam
cum patria nobiscum æquum censemus. Aut non suscipi 9
bellum oportuit, aut geri pro dignitate populi Romani et
perfici quam primum oportet. Perficietur autem, si urgemus 10
obsessos, si non ante abscedimus, quam spei nostræ finem captis Veiis imposuerimus. Si hercules nulla alia causa, ipsa
indignitas perseverantiam imponere debuit. Decem quondam 11
annos urbs oppugnata est ob unam mulierem ab universa

Græcia, quam procul ab domo? quot terras, quot maria di-
12 stans? nos intra vicesimum lapidem, in conspectu prope urbis
nostræ, annuam oppugnationem perferre piget. Scilicet quia
levis causa belli est nec satis quicquam iusti doloris est,
13 quod nos ad perseverandum stimulet. Septies rebellarunt; in
pace nunquam fida fuerunt; agros nostros millies depopulati
sunt; Fidenates deficere a nobis coegerunt; colonos nostros
14 ibi interfecerunt; auctores fuere contra ius cædis impiæ lega-
torum nostrorum; Etruriam omnem adversus nos concitare
voluerunt, hodieque id moliuntur; res repetentes legatos no-
5 stros haud procul afuit quin violarent. Cum his molliter et per
dilationes bellum geri oportet? Si nos tam iustum odium nihil
2 movet, ne illa quidem, oro vos, movent? Operibus ingentibus
sæpta urbs est, quibus intra muros coercetur hostis; agrum
3 non coluit, et culta evastata sunt bello; si reducimus exerci-
tum, quis est, qui dubitet, illos non a cupiditate solum ulci-
scendi, sed etiam necessitate imposita ex alieno prædandi,
quum sua amiserint, agrum nostrum invasuros? Non differi-
mus igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipi-
4 mus. Quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus
boni tribuni plebis tum stipendium extorquere voluerunt, nunc
5 consultum repente volunt, quale est? Vallum fossamque, in-
gentis utrumque [rem] operis, per tantum spatii duxerunt:
castella primo pauca, postea, exercitu aucto, creberrima fece-
runt; munitiones non in urbem modo, sed in Etruriam etiam
6 spectantes, si qua inde auxilia veniant, opposuere; quid turres,
quid vineas testudinesque et alium oppugnandarum urbium
apparatum loquar? Quum tantum laboris exhaustum sit et ad
finem iam operis tandem perventum, relinquendane hæc cen-
setis, ut ad æstatem rursus novus de integro his instituendis
7 exsudetur labor? Quanto est minus opera tueri facta et in-
stare ac perseverare defungique cura? brevis enim profecto
res est, si uno tenore peragitur nec ipsi per intermissiones
8 has intervallaque lentiorem spem nostram facimus. Loquor
de opere et de temporis iactura; quid? periculi, quod dif-

ferendo bello adimus, num oblivisci nos hæc tam crebra Etru-
riæ concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur? Ut nunc 9
res se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros; quantum
in illis est, capere Veios licet. Quis est, qui spondeat, eun-
dem, si differtur bellum, animum postea fore, quum, si laxa- 10
mentum dederis, maior frequentiorque legatio itura sit, quum
id, quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Veiis, mutari
spatio interposito possit vel consensu civitatis, ut eo recon-
cilient Etruriæ animos, vel ipsius voluntate regis, qui obstare
regnum suum saluti civium nolit? Videte, quot res, quam 11
inutiles sequantur illam viam consilii, iactura operum tanto
labore factorum, vastatio imminens finium nostrorum, Etru-
scum bellum pro Veiente concitatum. Hæc sunt, tribuni, con- 12
silia vestra, non hercule dissimilia ac si qui ægro, qui cu-
rari se fortiter passus extemplo convalescere possit, cibi
gratia præsentis aut potionis longinquum et forsitan insana-
bilem morbum efficiat. Si, mediusfidius, ad hoc bellum 6
nihil pertineret, ad disciplinam certe militiæ plurimum intererat,
insuescere militem nostrum non solum parata victoria frui,
sed, si etiam res lentior sit, pati tædium et quamvis seræ 2
spei exitum exspectare et, si non sit æstate perfectum bellum,
hiemem opperiri nec, sicut æstivas aves, statim autumno tecta
ac recessum circumspicere. Obsecro vos: venandi studium ac 3
voluptas homines per nives ac pruinas in montes silvasque
rapit; belli necessitatibus eam patientiam non adhibebimus,
quam vel lusus ac voluptas elicere solet? Adeone effeminata 4
corpora militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos,
ut hiemem unam durare in castris, abesse ab domo non pos-
sint? ut tanquam navale bellum tempestatibus captandis et
observando tempore anni gerant, non æstus, non frigora pati
possint? Erubescant profecto, si quis eis hæc obiiciat, conten- 5
dantque, et animis et corporibus suis virilem patientiam inesse,
et se iuxta hieme atque æstate bella gerere posse, nec se
patrocinium mollitiæ inertiæque mandasse tribunis, et memi-
nisse, hanc ipsam potestatem non in umbra nec in tectis

6 maiores suos creasse. Hæc virtute militum vestrorum, hæc
Romano nomine sunt digna, non Veios tantum nec hoc bel-
lum intueri, quod instat, sed famam et ad alia bella et ad ceteros
7 populos in posterum quærere. An mediocre discrimen opini-
onis secuturum ex hac re putatis, utrum tandem finitimi po-
pulum Romanum eum esse putent, cuius si qua urbs primum
illum brevissimi temporis sustinuerit impetum, nihil deinde ti-
8 meat, an hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum
non tædium longinquæ oppugnationis, non vis hiemis ab urbe
circumsessa semel amovere possit, nec finem ullum alium belli
quam victoriam noverit, nec impetu potius bella quam perse-
9 verantia gerat? Quæ in omni quidem genere militiæ, maxime
tamen in obsidendis urbibus necessaria est, quarum plerasque
munitionibus ac naturali situ inexpugnabiles fame sitique tem-
10 pus ipsum vincit atque expugnat, sicut Veios expugnabit, nisi
auxilio hostibus tribuni plebis fuerint, et Romæ invenerint
11 præsidia Veientes, quæ nequiequam in Etruria quærunt. An
est quicquam, quod Veientibus optatum æque contingere possit,
quam ut seditionibus primum urbs Romana, deinde velut ex
12 contagione castra impleantur? At hercule apud hostes tanta
modestia est, ut non obsidionis tædio, non denique regni
quicquam apud eos novatum sit, non negata auxilia ab
13 Etruscis irritaverint animos; morietur enim extemplo, quicun-
que erit seditionis auctor, nec cuiquam dicere ea licebit, quæ
14 apud vos impune dicuntur. Fustuarium meretur, qui signa
relinquit aut præsidio decedit; auctores signa relinquendi et
deserendi castra non uni aut alteri militi, sed universis exerci-
15 tibus palam in contione audiuntur: adeo, quicquid tribunus
plebi loquitur, etsi prodendæ patriæ dissolvendæque rei pub-
licæ est, assuestis quieti audire et dulcedine potestatis eius
16 capti quælibet sub ea scelera latere sinitis. Reliquum est,
ut, quæ hic vociferantur, eadem in castris et apud milites
agant et exercitus corrumpant ducibusque parere non patian-
17 tur, quoniam ea demum Romæ libertas est, non senatum, non

magistratus, non leges, non morem maiorum, non instituta
patrum, non disciplinam vereri militiæ."

Par iam etiam in contionibus erat Appius tribunis plebis, 7
quum subito, unde minime quis crederet, accepta calamitas
apud Veios et superiorem Appium in causa et concordiam
ordinum maiorem ardoremque ad obsidendos pertinacius Veios
fecit. Nam quum agger promotus ad urbem vineæque tantum 2
non iam iniunctæ mœnibus essent, dum opera interdiu fiunt
intentius quam nocte custodiuntur, patefacta repente porta, in-
gens multitudo, facibus maxime armata, ignes coniecit, horæ- 3
que momento simul aggerem ac vineas, tam longi temporis
opus, incendium hausit; multique ibi mortales, nequicquam
opem ferentes, ferro ignique absumpti sunt. Quod ubi Ro- 4
mam est nuntiatum, mæstitiam omnibus, senatui curam metum-
que iniecit, ne tum vero sustineri nec in urbe seditio nec in
castris posset, et tribuni plebis velut ab se victæ rei publicæ
insultarent, quum repente, quibus census equester erat, equi 5
publici non erant assignati, concilio prius inter sese habito,
senatum adeunt, factaque dicendi potestate, equis se suis sti-
pendia facturos promittunt. Quibus quum amplissimis verbis 6
gratiæ ab senatu actæ essent, famaque ea forum atque urbem
pervasisset, subito ad curiam concursus fit plebis; pedestris 7
ordinis [se] aiunt nunc esse, operam[que] rei publicæ extra
ordinem polliceri, seu Veios seu quo alio ducere velint; si
Veios ducti sint, negant se inde, priusquam capta urbe ho-
stium, redituros esse. Tum vero iam superfundenti se lætitiæ 8
vix temperatum est; non enim, sicut equites, dato magistra-
tibus negotio laudari iussi, neque aut in curiam vocati, qui-
bus responsum daretur, aut limine curiæ continebatur senatus;
sed pro se quisque ex superiore loco ad multitudinem in 9
comitio stantem voce manibusque significare publicam lætitiam,
beatam urbem Romanam et invictam et æternam illa con- 10
cordia dicere, laudare equites, laudare plebem, diem ipsum
laudibus ferre, victam esse fateri comitatem benignitatemque
senatus. Certatim patribus plebique manare gaudio lacrimæ, 11

donec, revocatis in curiam patribus, senatus consultum factum
12 est, ut tribuni militares contione advocata peditibus equitibus-
que gratias agerent, memorem pietatis eorum ergâ patriam
dicerent senatum fore; placere autem, omnibus his voluntariam
extra ordinem professis militiam æra procedere; et equiti
13 certus numerus æris est assignatus. Tum primum equis suis
merere equites cœperunt. Voluntarius ductus exercitus Veios
non amissa modo restituit opera, sed nova etiam instituit.
Ab urbe commeatus intentiore quam antea subvehi cura,
ne quid tam bene merito exercitui ad usum deesset.

8 Insequens annus tribunos militum consulari potestate
A. u. c. 352. A. Ch. 402. habuit C. Servilium Ahalam tertium, Q. Servilium, L. Vergi-
nium, Q. Sulpicium, A. Manlium iterum, M'. Sergium iterum.
2 His tribunis, dum cura omnium in Veiens bellum intenta est,
neglectum Anxuri præsidium vacationibus militum et Volscos
mercatores vulgo receptando, proditis repente portarum custodi-
3 bus oppressum est. Minus militum periit, quia præter ægros
lixarum in modum omnes per agros vicinasque urbes negotia-
4 bantur. Nec Veiis melius gesta res, quod tum caput omnium
curarum publicarum erat; nam et duces Romani plus inter se
irarum quam adversus hostes animi habuerunt, et auctum est
5 bellum adventu repentino Capenatium atque Faliscorum. Hi
duo Etruriæ populi, quia proximi regione erant, devictis Veiis
6 bello quoque Romano se proximos fore credentes, Falisci
propria etiam causa infesti, quod Fidenati bello se iam antea
immiscuerant, per legatos ultro citroque missos iure iurando
inter se obligati, cum exercitibus necopinato ad Veios acces-
7 sere. Forte ea regione, qua M'. Sergius tribunus militum
præerat, castra adorti sunt, ingentemque terrorem intulere,
quia Etruriam omnem excitam sedibus magna mole adesse
Romani crediderunt. Eadem opinio Veientes in urbe conci-
8 tavit. Ita ancipiti prœlio castra Romana oppugnabantur;
concursantesque quum huc atque illuc signa transferrent, nec
Veientem satis cohibere intra munitiones nec suis munimentis
9 arcere vim ac tueri se ab exteriore poterant hoste. Una

spes erat, si ex maioribus castris subveniretur, ut diversæ legiones aliæ adversus Capenatem ac Faliscum, aliæ contra eruptionem oppidanorum pugnarent; sed castris præerat Verginius, privatim Sergio invisus infestusque. Is, quum plera- 10
que castella oppugnata, superatas munitiones, utrinque invehi hostem nuntiaretur, in armis milites tenuit, si opus foret auxilio, collegam dictitans ad se missurum. Huius arrogan- 11
tiam pertinacia alterius æquabat, qui, ne quam opem ab inimico videretur petisse, vinci ab hoste quam vincere per civem maluit. Diu in medio cæsi milites; postremo desertis 12
munitionibus perpauci in maiora castra, pars maxima atque ipse Sergius Romam pertenderunt. Ubi quum omnem culpam in collegam inclinaret, acciri Verginium ex castris, interea præesse legatos placuit. Acta deinde in senatu res est cer- 13
tatumque inter collegas maledictis. Pauci rei publicæ, huic atque illi, ut quosque studium privatim aut gratia occupaverant, adsunt. Primores patrum, sive culpa sive infelicitate im- 9
peratorum tam ignominiosa clades accepta esset, censuere, non exspectandum iustum tempus comitiorum, sed extemplo novos tribunos militum creandos esse, qui calendis Octobribus magistratum occiperent. In quam sententiam quum pedibus iretur, 2
ceteri tribuni militum nihil contradicere; at enimvero Sergius 3
Verginiusque, propter quos pænitere magistratuum eius anni senatum apparebat, primo deprecari ignominiam, deinde intercedere senatus consulto, negare, se ante idus Decembres, sollemnem ineundis magistratibus diem, honore abituros esse. Inter hæc tribuni plebis, quum in concordia hominum secun- 4
disque rebus civitatis inviti silentium tenuissent, feroces repente minari tribunis militum, nisi in auctoritate senatus essent, se in vincula eos duci iussuros esse. Tum C. Servilius Ahala 5
tribunus militum: „Quod ad vos attinet, tribuni plebis, minasque vestras, ne ego libenter experirer, quam non plus in iis iuris quam in vobis animi esset; sed nefas est tendere ad- 6
versus auctoritatem senatus. Proinde et vos desinite inter nostra certamina locum iniuriæ quærere, et collegæ aut facient,

quod censet senatus, aut si pertinacius tendent, dictatorem
7 extemplo dicam, qui eos abire magistratu cogat." Quum
omnium assensu comprobata oratio esset, gauderentque patres,
sine tribuniciæ potestatis terriculis inventam esse aliam vim
8 maiorem ad coercendos magistratus, victi consensu omnium
comitia tribunorum militum habuere, qui calendis Octobribus
magistratum occiperent, seque ante eam diem magistratu abdicavere.

10 L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo iterum, M'.
A. u. c. 353. Æmilio Mamercino tertium, Cn. Cornelio Cosso iterum, K.
A. Ch. 401. Fabio Ambusto, L. Iulio Iulo tribunis militum consulari pote-
2 state multa domi militiæque gesta; nam et bellum multiplex
fuit eodem tempore, ad Veios et ad Capenam et ad Falerios
3 et in Volscis, ut Anxur ab hostibus recuperaretur, et Romæ
simul delectu, simul tributo conferendo laboratum est, et de
tribunis plebi cooptandis contentio fuit, et haud parvum motum
duo iudicia eorum, qui paulo ante consulari potestate fuerant,
excivere.

4 Omnium primum tribunis militum fuit, delectum haberi;
nec iuniores modo conscripti, sed seniores etiam coacti nomina
5 dare, ut urbis custodiam agerent. Quantum autem augebatur
militum numerus, tanto maiore pecunia in stipendium opus
erat, eaque tributo conficiebatur, invitis conferentibus, qui domi
remanebant, quia tuentibus urbem opera quoque militari labo-
6 randum serviendumque rei publicæ erat. Hæc, per se gravia,
indigniora ut viderentur, tribuni plebis seditiosis contionibus
faciebant, ideo æra militibus constituta esse arguendo, ut plebis
7 partem militia, partem tributo conficerent. Unum bellum annum
iam tertium trahi et consulto male geri, ut diutius gerant.
In quattuor deinde bella uno delectu exercitus scriptos, et
8 pueros quoque ac senes extractos. Iam non æstatis nec
hiemis discrimen esse, ne ulla quies unquam miseræ plebi sit;
9 quæ nunc etiam vectigalis ad ultimum facta sit, ut, quum
confecta labore, vulneribus, postremo ætate corpora retulerint
incultaque omnia diutino dominorum desiderio domi invenerint,

tributum ex affecta re familiari pendant æraque militaria, velut fenore accepta, multiplicia rei publicæ reddant.

Inter delectum tributumque et occupatos animos maiorum 10
rerum curis, comitiis tribunorum plebis numerus expleri nequiit.
Pugnatum inde, in loca vacua ut patricii cooptarentur. Post- 11
quam obtineri non poterat, tamen labefactandæ legis [tribuniciæ]
causa effectum est, ut cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius
et M. Acutius, haud dubie patriciorum opibus. Fors ita tulit, 11
ut eo anno tribunus plebis Cn. Trebonius esset, qui nomini
ac familiæ debitum præstare videretur Treboniæ legis patroci-
nium. Is, quod petissent patres quondam, primo incepto 2
repulsi, tandem tribunos militum expugnasse, vociferans, legem
Treboniam sublatam et cooptatos tribunos plebis non suffragiis
populi, sed imperio patriciorum; eo revolvi rem, ut aut patricii
aut patriciorum asseclæ habendi tribuni plebis sint; eripi sacra- 3
tas leges, extorqueri tribuniciam potestatem; id fraude patri-
ciorum, scelere ac proditione collegarum factum arguere.
Quum arderent invidia non patres modo, sed etiam tribuni 4
plebis, cooptati pariter et qui cooptaverant, tum ex collegio
tres, P. Curiatius, M. Metilius, M. Minucius, trepidi rerum
suarum, in Sergium Verginiumque, prioris anni tribunos militares,
incurrunt; in eos ab se iram plebis invidiamque die dicta aver-
tunt. Quibus delectus, quibus tributum, quibus diutina militia 5
longinquitasque belli sit gravis, qui clade accepta ad Veios
doleant, qui amissis liberis, fratribus, propinquis, affinibus
lugubres domos habeant, iis publici privatique doloris exse-
quendi ius potestatemque ex duobus noxiis capitibus datam
ab se, memorant. Omnium namque malorum in Sergio Ver- 6
ginioque causas esse; nec id accusatorem magis arguere quam
fateri reos, qui noxii ambo alter in alterum causam conferant,
fugam Sergii Verginius, Sergius proditionem increpans Verginii.
Quorum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo veri simi- 7
lius sit, compecto eam rem et communi fraude patriciorum
actam. Ab his et prius datum locum Veientibus ad incen- 8
denda opera, belli trahendi causa, et nunc proditum exercitum,

9 tradita Faliscis Romana castra. Omnia fieri, ut consenescat
ad Veios iuventus, nec de agris nec de aliis commodis plebis
ferre ad populum tribuni frequentiaque urbana celebrare ac-
10 tiones et resistere conspirationi patriciorum possint. Præiudi-
cium iam de reis et ab senatu et ab populo Romano et ab
11 ipsorum collegis factum esse; nam et senatus consulto eos ab
re publica remotos esse, et recusantes abdicare se magistratu
dictatoris metu ab collegis coercitos esse, et populum Roma-
num tribunos creasse, qui non idibus Decembribus, die sollemni,
sed extemplo calendis Octobribus magistratum occiperent, quia
stare diutius res publica his manentibus in magistratu non
12 posset; et tamen eos, tot iudiciis confossos prædamnatosque,
venire ad populi iudicium et existimare, defunctos se esse
satisque pœnarum dedisse, quod duobus mensibus citius privati
13 facti sint, neque intelligere, nocendi sibi diutius tum potestatem
ereptam esse, non pœnam irrogatam; quippe et collegis abro-
14 gatum imperium, qui certe nihil deliquissent. Illos repeterent
animos Quirites, quos recenti clade accepta habuissent, quum
fuga trepidum, plenum vulnerum † ac pavore[1]) incidentem portis
exercitum viderint, non fortunam aut quemquam deorum, sed
15 hos duces accusantem. Pro certo se habere, neminem in
contione stare, qui illo die non caput, domum fortunasque L.
16 Verginii ac M'. Sergii sit exsecratus detestatusque. Minime
convenire, quibus iratos quisque deos precatus sit, in iis sua
potestate, quum liceat et oporteat, non uti. Nunquam deos
ipsos admovere nocentibus manus; satis esse, si occasione
12 ulciscendi læsos arment. His orationibus incitata plebs denis
millibus æris gravis reos condemnat, nequicquam Sergio Martem
communem belli fortunamque accusante, Verginio deprecante,
2 ne infelicior domi quam militiæ esset. In hos versa ira po-
puli cooptationis tribunorum fraudisque contra legem Trebo-
niam factæ memoriam obscuram fecit.

3 Victores tribuni, ut præsentem mercedem iudicii plebes
haberet, legem agrariam promulgant, tributumque conferri pro-
4 hibent, quum tot exercitibus stipendio opus esset, resque militia

[1]) Fortasse scrib. ac pavoris aut cum terrore ac pavore.

ita prospere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum spei. Namque Veiis castra, quæ amissa erant, recuperata castellis præsidiisque firmantur; præerant tribuni militum M'. Æmilius et K. Fabius. A M. Furio in Faliscis et Cn. Cor- 5
nelio in Capenate agro hostes nulli extra mœnia inventi; prædæ actæ, incendiisque villarum ac frugum vastati fines; oppida *nec* oppugnata nec obsessa sunt. At in Volscis depopu- 6
lato agro Anxur nequicquam oppugnatum, loco alto situm, et postquam vis irrita erat, vallo fossaque obsideri cœptum; Valerio Potito Volsci provincia evenerat. Hoc statu militarium 7
rerum, seditio intestina maiore mole coorta, quam bella tractabantur; et quum tributum conferri per tribunos non posset, nec stipendium imperatoribus mitteretur, æraque militaria flagitaret miles, haud procul erat, quin castra quoque urbanæ seditionis contagione turbarentur. Inter has iras plebis in 8
patres, quum tribuni plebi nunc illud tempus esse dicerent stabiliendæ libertatis et ab Sergiis Verginiisque ad plebeios viros fortes ac strenuos transferendi summi honoris, non tamen 9
ultra processum est, quam ut unus ex plebe, usurpandi iuris causa, P. Licinius Calvus tribunus militum consulari potestate crearetur; ceteri patricii creati, P. Manlius, L. Titinius, P. 10
Mælius, L. Furius Medullinus, L. Publilius Volscus. Ipsa 11
plebes mirabatur, se tantam rem obtinuisse, non is modo, qui A. u. c. 354. A. Ch. 400.
creatus erat, vir nullis ante honoribus usus, vetus tantum senator et ætate iam gravis; nec satis constat, cur primus ac 12
potissimus ad novum delibandum honorem sit habitus. Alii Cn. Cornelii fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat triplexque stipendium equitibus dederat, gratia extractum ad tantum honorem credunt; alii orationem ipsum tempestivam de concordia ordinum, patribus plebique gratam, habuisse. Hac victoria comitiorum exsultantes tribuni plebis, quod maxime 13
rem publicam impediebat, de tributo remiserunt. Collatum obedienter missumque ad exercitum est.

Anxur in Volscis brevi receptum est, neglectis die festo **13**
custodiis urbis. Insignis annus hieme gelida ac nivosa fuit,

adeo ut viæ clausæ, Tiberis innavigabilis fuerit; annona ex
2 ante convecta copia nihil mutavit. Et quia P. Licinius, ut
ceperat haud tumultuose magistratum maiore gaudio plebis
quam indignatione patrum, ita etiam gessit, dulcedo invasit
3 proximis comitiis tribunorum militum plebeios creandi. Unus
M. Veturius ex patriciis candidatis locum tenuit; plebeios alios
tribunos militum consulari potestate omnes fere centuriæ dixere,
M. Pomponium, Cn. Duillium, Voleronem Publilium, Cn.
Genucium, L. Atilium.

4 Tristem hiemem sive ex intemperie cæli, raptim mutatione
A. u. c. 355. A. Ch. 399. in contrarium facta, sive alia qua de causa gravis pestilensque
5 omnibus animalibus æstas excepit; cuius insanabili pernicie
quando nec causa nec finis inveniebatur, libri Sibyllini ex
6 senatus consulto aditi sunt. Duumviri sacris faciundis, lecti-
sternio tunc primum in urbe Romana facto, per dies octo
Apollinem Latonamque, Dianam et Herculem, Mercurium atque
Neptunum tribus, quam amplissime tum apparari poterat,
7 stratis lectis placavere. Privatim quoque id sacrum celebratum
est. Tota urbe patentibus ianuis promiscoque usu rerum
omnium in propatulo posito, notos ignotosque passim advenas
in hospitium ductos ferunt, et cum inimicis quoque benigne
ac comiter sermones habitos; iurgiis ac litibus temperatum;
8 vinctis quoque dempta in eos dies vincula; religioni deinde
fuisse, quibus eam opem dii tulissent, vinciri.

9 Interim ad Veios terror multiplex fuit, tribus in unum
bellis collatis. Namque eodem, quo antea, modo circa muni-
menta, quum repente Capenates Faliscique subsidio venissent,
10 adversus tres exercitus ancipiti prœlio pugnatum est. Ante
omnia adiuvit memoria damnationis Sergii ac Verginii. Itaque
e maioribus castris, unde antea cessatum fuerat, brevi spatio
circumductæ copiæ Capenates in vallum Romanum versos ab
11 tergo aggrediuntur; inde pugna cœpta et Faliscis intulit terro-
rem, trepidantesque eruptio ex castris opportune facta avertit.
Repulsos deinde insecuti victores ingentem ediderunt cædem;
12 nec ita multo post iam palatis veluti sorte oblati popu-

latores Capenatis agri reliquias pugnæ absumpsere. Et 13
Veientium refugientes in urbem multi ante portas cæsi, dum
præ metu, ne simul Romanus irrumperet, obiectis foribus
extremos suorum exclusere.

Hæc eo anno acta; et iam comitia tribunorum militum 14
aderant, quorum prope maior patribus quam belli cura erat,
quippe non communicatum modo cum plebe, sed prope amis-
sum cernentibus summum imperium. Itaque clarissimis viris 2
ex composito præparatis ad petendum, quos prætereundi vere-
cundiam crederent fore, nihilo minus ipsi, perinde ac si omnes
candidati essent, cuncta experientes, non homines modo, sed
deos etiam excibant, in religionem vertentes comitia biennio
habita: priore anno intolerandam hiemem prodigiisque divinis 3
similem coortam, proximo non prodigia, sed iam eventus:
pestilentiam agris urbique illatam haud dubia ira deum, quos 4
pestis eius arcendæ causa placandos esse in libris fatalibus
inventum sit; comitiis, auspicato quæ fierent, indignum diis
visum honores vulgari discriminaque gentium confundi. Præ- 5
terquam maiestate petentium, religione etiam attoniti homines
patricios omnes, partem magnam honoratissimum quemque,
tribunos militum consulari potestate creavere, L. Valerium A. u. c. 356. A. Ch. 398.
Potitum quintum, M. Valerium Maximum, M. Furium Camil-
lum iterum, L. Furium Medullinum tertium, Q. Servilium
Fidenatem iterum, Q. Sulpicium Camerinum iterum. His 6
tribunis ad Veios nihil admodum memorabile actum est; tota
vis in populationibus fuit. Duo summi imperatores, Potitus 7
a Faleriis, Camillus a Capena prædas ingentes egere, nulla
incolumi relicta re, cui ferro aut igni noceri posset.

Prodigia interim multa nuntiari, quorum pleraque, et quia 15
singuli auctores erant, parum credita spretaque, et quia, hosti-
bus Etruscis, per quos ea procurarent, haruspices non erant;
in unum omnium curæ versæ sunt, quod lacus in Albano 2
nemore sine ullis cælestibus aquis causave qua alia, quæ rem
miraculo eximeret, in altitudinem insolitam crevit. Quidnam 3
eo dii portenderent prodigio, missi sciscitatum oratores ad

4 Delphicum oraculum; sed propior interpres fatis oblatus senior
quidam Veiens, qui inter cavillantes in stationibus ac custo-
diis milites Romanos Etruscosque vaticinantis in modum
cecinit, priusquam ex lacu Albano aqua emissa foret, nun-
5 quam potiturum Veiis Romanum. Quod primo velut temere
iactum sperni, agitari deinde sermonibus cœptum est, donec
unus ex statione Romana percontatus proximum oppidanorum,
iam per longinquitatem belli commercio sermonum facto, quis-
6 nam is esset, qui per ambages de lacu Albano iaceret, post-
quam audivit, haruspicem esse, vir haud intacti religione animi,
causatus de privati portenti procuratione, si operæ illi esset,
7 consulere velle, ad colloquium vatem elicuit. Quumque pro-
gressi ambo a suis longius essent inermes sine ullo metu,
prævalens iuvenis Romanus senem infirmum in conspectu
omnium raptum, nequicquam tumultuantibus Etruscis, ad suos
8 transtulit. Qui quum perductus ad imperatorem, inde Romam
ad senatum missus esset, sciscitantibus, quidnam id esset, quod
9 de lacu Albano docuisset, respondit, profecto iratos deos
Veienti populo illo fuisse die, quo sibi eam mentem obiecissent,
10 ut excidium patriæ fatale proderet. Itaque, quæ tum cecinerit
divino spiritu instinctus, ea se nec, ut indicta sint, revocare
posse, et tacendo forsitan, quæ dii immortales vulgari velint,
11 haud minus quam celanda effando nefas contrahi. Sic igitur
libris fatalibus, sic disciplina Etrusca traditum esse, quando
aqua Albana abundasset, tum, si eam Romanus rite emisisset,
victoriam de Veientibus dari; antequam id fiat, deos mœnia
12 Veientium deserturos non esse. Exsequebatur inde, quæ sol-
lemnis derivatio esset; sed auctorem levem nec satis fidum
super tanta re patres rati decrevere, legatos sortesque oraculi
Pythici exspectandas.

16 Priusquam a Delphis oratores redirent Albanive prodigii
A. u. c. 357. A. Ch. 397. piacula invenirentur, novi tribuni militum consulari potestate,
L. Iulius Iulus, L. Furius Medullinus quartum, L. Sergius
Fidenas, A. Postumius Regillensis, P. Cornelius Maluginensis,
2 A. Manlius, magistratum inierunt. Eo anno Tarquinienses

novi hostes exorti. Quia multis simul bellis, Volscorum ad
Anxur, ubi præsidium obsidebatur, Æquorum ad Lavicos, qui
Romanam ibi coloniam oppugnabant, ad hoc Veienti quoque
et Falisco et Capenati bello occupatos videbant Romanos,
nec intra muros quietiora negotia esse certaminibus patrum
ac plebis, inter hæc locum iniuriæ rati esse, prædatum in agrum 3
Romanum cohortes expeditas mittunt: aut enim passuros
inultam eam iniuriam Romanos, ne novo bello se onerarent,
aut exiguo eoque parum valido exercitu persecuturos. Roma- 4
nis indignitas maior quam cura populationis Tarquiniensium
fuit; eo nec magno conatu suscepta nec in longum dilata res
est. A. Postumius et L. Iulius non iusto delectu (etenim ab 5
tribunis plebis impediebantur), sed prope voluntariorum, quos
adhortando incitaverant, coacta manu, per agrum Cæretem
obliquis tramitibus egressi, redeuntes a populationibus graves-
que præda Tarquinienses oppressere. Multos mortales ob- 6
truncant, omnes exuunt impedimentis, et receptis agrorum
suorum spoliis Romam revertuntur. Biduum ad recognoscen- 7
das res datum dominis; tertio incognita (erant autem ea ple-
raque hostium ipsorum) sub hasta veniere, quodque inde
redactum, militibus est divisum.

Cetera bella, maximeque Veiens, incerti exitus erant. 8
Iamque Romani, desperata ope humana, fata et deos spectabant,
quum legati ab Delphis venerunt, sortem oraculi afferentes
congruentem responso captivi vatis: „Romane, aquam Alba- 9
nam cave lacu contineri, cave in mare manare suo flumine
sinas; emissam per agros rigabis, dissipatamque rivis exstin-
gues; tum tu insiste audax hostium muris, memor, quam per 10
tot annos obsides urbem, ex ea tibi his, quæ nunc panduntur,
fatis victoriam datam. Bello perfecto, donum amplum victor 11
ad mea templa portato, sacraque patria, quorum omissa cura
est, instaurata, ut assolet, facito." Ingens inde haberi capti- 17
vus vates cœptus, eumque adhibere tribuni militum Cornelius
Postumiusque ad prodigii Albani procurationem ac deos rite
placandos cœpere; inventumque tandem est, ubi neglectas 2

cærimonias intermissumve sollemne dii arguerent: nihil profecto
aliud esse, quam magistratus vitio creatos Latinas sacrumque
3 in Albano monte non rite concepisse; unam expiationem
eorum esse, ut tribuni militum abdicarent se magistratu, au-
4 spicia de integro repeterentur et interregnum iniretur. Ea
ita facta sunt ex senatus consulto. Interreges tres deinceps
fuere, L. Valerius, Q. Servilius Fidenas, M. Furius Camillus.
5 Nunquam desitum interim turbari, comitia interpellantibus tri-
bunis plebis, donec convenisset prius, ut maior pars tribunorum
6 militum ex plebe crearetur. Quæ dum aguntur, concilia Etru-
riæ ad fanum Voltumnæ habita, postulantibusque Capenatibus
ac Faliscis, ut Veios communi animo consilioque omnes Etru-
7 riæ populi ex obsidione eriperent, responsum est, antea se id
Veientibus negasse, quia, unde consilium non petissent super
tanta re, auxilium petere non deberent; nunc iam pro
8 se fortunam suam illis negare. Maxime in ea parte
Etruriæ gentem invisitatam novos accolas[1]) Gallos esse,
cum quibus nec pax satis fida nec bellum pro certo sit.
9 Sanguini tamen nominique et præsentibus periculis consangui-
neorum id dari, ut, si qui iuventutis suæ voluntate ad id
10 bellum eant, non impediant. Eum magnum advenisse hostium
numerum, fama Romæ erat, eoque mitescere discordiæ intestinæ
metu communi, ut fit, cœptæ.

18 Haud invitis patribus P. Licinium Calvum prærogativa
tribunum militum non petentem creat, moderationis expertæ in
priore magistratu virum, ceterum iam tum exactæ ætatis;
2 omnesque deinceps ex collegio eiusdem anni refici apparebat,
L. Titinium, *Q. Manlium*, P. Mænium, Cn. Genucium, L.
Atilium. Qui priusquam renuntiarentur iure vocatis tribubus,
3 permissu interregis P. Licinius Calvus ita verba fecit: „Omen
concordiæ, Quirites, rei maxime in hoc tempus utilis, memoria
nostri magistratus vos his comitiis petere in insequentem annum
4 video; sed collegas eosdem reficitis, etiam usu meliores factos;

---

[1]) Fortasse excidit infinitivus aut latet sub maxime, hac sententiæ forma: ... in ea parte Etruriæ gentem invisitatam; novas cet.

me iam non eundem, sed umbram nomenque P. Licinii relic-
tum videtis. Vires corporis affectæ, sensus oculorum atque
aurium hebetes, memoria labat, vigor animi obtusus. En 5
vobis" inquit „iuvenem", filium tenens, „effigiem atque imagi-
nem eius, quem vos antea tribunum militum ex plebe primum
fecistis. Hunc ego institutum disciplina mea vicarium pro
me rei publicæ do dicoque, vosque quæso, Quirites, delatum
mihi ultro honorem huic petenti, meis quoque pro eo adiectis
precibus, mandetis." Datum id petenti patri, filiusque eius P. 6
Licinius tribunus militum consulari potestate cum iis, quos A. u. c. 358. A. Ch. 396
supra scripsimus, declaratus. Titinius Genuciusque tribuni 7
militum profecti adversus Faliscos Capenatesque, dum bellum
maiore animo gerunt quam consilio, præcipitavere in in-
sidias. Genucius morte honesta temeritatem luens ante signa 8
inter primores cecidit; Titinius in editum tumulum ex multa
trepidatione militibus collectis aciem restituit; nec se tamen
æquo loco hosti commisit. Plus ignominiæ erat quam cladis 9
acceptum, quæ prope in cladem ingentem vertit; tantum inde
terroris non Romæ modo, quo multiplex fama pervenerat, sed
in castris quoque fuit ad Veios. Ægre ibi miles retentus a 10
fuga est, quum pervasisset castra rumor, ducibus exercituque
cæso victorem Capenatem ac Faliscum Etruriæque omnem
iuventutem haud procul inde abesse. His tumultuosiora Romæ, 11
iam castra ad Veios oppugnari, iam partem hostium tendere
ad urbem agmine infesto, crediderant; concursumque in muros
est, et matronarum, quas ex domo conciverat publicus pavor,
obsecrationes in templis factæ, precibusque ab diis petitum, ut 12
exitium ab urbis tectis templisque ac mœnibus Romanis arce-
rent, Veiosque eum averterent terrorem, si sacra renovata rite,
si procurata prodigia essent.

Iam ludi Latinæque instauratæ erant, iam ex lacu Albano **19**
aqua emissa in agros, Veiisque fata appetebant. Igitur fatalis 2
dux ad excidium illius urbis servandæque patriæ, M. Furius
Camillus dictator dictus magistrum equitum P. Cornelium Sci-
pionem dixit. Omnia repente mutaverat imperator mutatus; 3

alia spes, alius animus hominum, fortuna quoque alia urbis
4 videri. Omnium primum in eos, qui a Veiis in illo pavore fugerant, more militari animadvertit, effecitque, ne hostis maxime timendus militi esset. Deinde indicto delectu in diem certam, ipse interim Veios ad confirmandos militum animos inter-
5 currit; inde Romam ad scribendum novum exercitum redit, nullo detrectante militiam. Peregrina etiam iuventus, Latini Hernicique operam suam pollicentes ad id bellum venere;
6 quibus quum gratias in senatu egisset dictator, satis iam omnibus ad id bellum paratis, ludos magnos ex senatus consulto vovit Veiis captis se facturum ædemque Matutæ matris refectam dedicaturum, iam ante ab rege Ser. Tullio dedicatam.
7 Profectus cum exercitu ab urbe exspectatione hominum maiore quam spe, in agro primum Nepesino cum Faliscis et Capena-
8 tibus signa confert. Omnia ibi summa ratione consilioque acta fortuna etiam, ut fit, secuta est. Non prœlio tantum fudit hostes, sed castris quoque exuit ingentique præda est potitus; cuius pars maxima ad quæstorem redacta est, haud
9 ita multum militi datum. Inde ad Veios exercitus ductus, densioraque castella facta, et a procursationibus, quæ multæ temere inter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis iniussu
10 pugnaret, ad opus milites traducti. Operum fuit omnium longe maximum ac laboriosissimum cuniculus in arcem
11 hostium agi cœptus. Quod ne intermitteretur opus, neu sub terra continuus labor eosdem conficeret, in partes sex munitorum numerum divisit; senæ horæ in orbem operi attributæ sunt; nocte ac die nunquam ante omissum, quam in arcem viam facerent.

20 Dictator quum iam in manibus videret victoriam esse, urbem opulentissimam capi, tantumque prædæ fore, quantum
2 non omnibus in unum collatis ante bellis fuisset, ne quam inde aut militum iram ex malignitate prædæ partitæ aut invidiam apud patres ex prodiga largitione caperet, litteras ad
3 senatum misit, deum immortalium benignitate, suis consiliis, patientia militum Veios iam fore in potestate populi Romani;
4 quid de præda faciendum censerent? Duæ senatum distine-

bant sententiæ, senis P. Licinii, quem primum dixisse, a filio interrogatum, ferunt, edici palam placere populo, ut, qui particeps esse prædæ vellet, in castra Veios iret, altera App. 5
Claudii, qui largitionem novam, prodigam, inæqualem, inconsultam arguens, si semel nefas ducerent, captam ex hostibus in ærario exhausto bellis pecuniam esse, auctor erat stipendii ex ea pecunia militi numerandi, ut eo minus tributi plebes conferret; eius enim doni societatem sensuras æqualiter om- 6
nium domos, non avidas in direptiones manus otiosorum urbanorum prærepturas fortium bellatorum præmia esse, quum ita ferme eveniat, ut segnior sit prædator, ut quisque laboris periculique præcipuam petere partem soleat. Licinius contra 7
suspectam et invisam semper eam pecuniam fore aiebat, caussasque criminum ad plebem, seditionum inde ac legum novarum præbituram; satius igitur esse, reconciliari eo dono plebis 8
animos, exhaustis atque exinanitis tributo tot annorum succurri, et sentire prædæ fructum ex eo bello, in quo prope consenuerint. Gratius id fore lætiusque, quod quisque sua manu ex hoste captum domum retulerit, quam si multiplex alterius arbitrio accipiat. Ipsum dictatorem fugere invidiam 9
ex eo criminaque; eo delegasse ad senatum; senatum quoque debere reiectam rem ad se permittere plebi ac pati habere, quod cuique fors belli dederit. Hæc tutior visa sententia est, 10
quæ popularem senatum faceret. Edictum itaque est, ad prædam Veientem, quibus videretur, in castra ad dictatorem proficiscerentur.

Ingens profecta multitudo replevit castra. Tum dictator 21
auspicato egressus, quum edixisset, ut arma milites caperent, „Tuo ductu“ inquit, „Pythice Apollo, tuoque numine instinc- 2
tus pergo ad delendam urbem Veios, tibique hinc decimam partem prædæ voveo. Te simul, Iuno regina, quæ nunc Veios 3
colis, precor, ut nos victores in nostram tuamque mox futuram urbem sequare, ubi te dignum amplitudine tua templum accipiat.“ Hæc precatus, superante multitudine ab omnibus 4
locis urbem aggreditur, quo minor ab cuniculo ingruentis periculi sensus esset. Veientes ignari, se iam a suis vatibus, 5

iam ab externis oraculis proditos, iam in partem prædæ suæ
vocatos deos, alios votis ex urbe sua evocatos hostium templa
novasque sedes spectare, seque ultimum illum diem agere,
6 nihil minus timentes quam, subrutis cuniculo mœnibus, arcem
iam plenam hostium esse, in muros pro se quisque armati
7 discurrunt, mirantes, quidnam id esset, quod, quum tot per
dies nemo se ab stationibus Romanus movisset, tum velut
8 repentino icti furore improvidi currerent ad muros. Inseritur
huic loco fabula, immolante rege Veientium vocem haruspicis,
dicentis, qui eius hostiæ exta prosecuisset, ei victoriam dari,
exauditam in cuniculo movisse Romanos milites, ut adaperto
9 cuniculo exta raperent et ad dictatorem ferrent. Sed in rebus
tam antiquis, si, quæ similia veris sint, pro veris accipiantur,
satis habeam; hæc ad ostentationem scenæ gaudentis mira-
culis aptiora quam ad fidem neque affirmare neque refellere
10 operæ pretium est. Cuniculus delectis militibus eo tempore
plenus in æde Iunonis, quæ in Veientana arce erat, armatos
repente edidit, et pars aversos in muris invadunt hostes, pars
claustra portarum revellunt, pars, quum ex tectis saxa tegulæ-
11 que a mulieribus ac servitiis iacerentur, inferunt ignes. Clamor
omnia variis terrentium ac paventium vocibus, mixto mulierum
12 ac puerorum ploratu, complet. Momento temporis deiectis ex
muro undique armatis patefactisque portis, quum alii agmine
irruerent, alii desertos scanderent muros, urbs hostibus imple-
13 tur; omnibus locis pugnatur; deinde, multa iam edita cæde,
senescit pugna, et dictator præcones edicere iubet, ut ab
14 inermi abstineatur. Is finis sanguinis fuit. Dedi inde inermes
cœpti, et ad prædam miles permissu dictatoris discurrit. Quæ
quum ante oculos eius aliquantum spe atque opinione maior
maiorisque pretii rerum ferretur, dicitur manus ad cælum
15 tollens precatus esse, ut, si cui deorum hominumque nimia
sua fortuna populique Romani videretur, ut eam invidiam
lenire quam minimo suo privato incommodo publicoque populi
16 Romani liceret. Convertentem se inter hanc venerationem
traditur memoriæ prolapsum cecidisse; idque omen pertinuisse

postea eventu rem coniectantibus visum ad damnationem ipsius
Camilli, captæ deinde urbis Romanæ, quod post paucos accidit
annos, cladem. Atque ille dies cæde hostium ac direptione 17
urbis opulentissimæ est consumptus; postero die libera corpora 22
dictator sub corona vendidit. Ea sola pecunia in publicum
redigitur, haud sine ira plebis; et quod retulere secum prædæ,
nec duci, qui ad senatum, malignitatis auctores quærendo, rem
arbitrii sui reiecisset, nec senatui, sed Liciniæ familiæ, ex qua 2
filius. ad senatum retulisset, pater tam popularis sententiæ
auctor fuisset, acceptum referebant. Quum iam humanæ opes 3
egestæ [a] Veiis essent, amoliri tum deum dona ipsosque deos,
sed colentium magis quam rapientium modo, cœpere. Namque 4
delecti ex omni exercitu iuvenes, pure lautis corporibus, can-
dida veste, quibus deportanda Romam regina Iuno assignata
erat, venerabundi templum iniere, primo religiose admoventes
manus, quod id signum more Etrusco nisi certæ gentis sacer- 5
dos attrectare non esset solitus. Dein quum quidam, seu
spiritu divino tactus seu iuvenali ioco, „Visne Romam ire,
Iuno?“ dixisset, annuisse ceteri deam conclamaverunt. Inde 6
fabulæ adiectum est, vocem quoque dicentis velle auditam;
motam certe sede sua parvi molimenti adminiculis, sequentis
modo accepimus levem ac facilem tralatu fuisse, integramque 7
in Aventinum, æternam sedem suam, quo vota Romani dicta-
toris vocaverant, perlatam, ubi templum ei postea idem, qui
voverat, Camillus dedicavit. Hic Veiorum occasus fuit, urbis 8
opulentissimæ Etrusci nominis, magnitudinem suam vel ultima
clade indicantis, quod decem æstates hiemesque continuas cir-
cumsessa, quum plus aliquanto cladium intulisset quam acce-
pisset, postremo, iam fato quoque urgente, operibus tamen,
non vi expugnata est.

Romam ut nuntiatum est, Veios captos, quanquam et 23
prodigia procurata fuerant et vatum responsa et Pythicæ
sortes notæ, et, quantum humanis adiuvari consiliis potuerat
res, ducem M. Furium, maximum imperatorum omnium, lege-
rant, tamen, quia tot annis varie ibi bellatum erat multæque 2

clades acceptæ, velut ex insperato immensum gaudium fuit,
3 et priusquam senatus decerneret, plena omnia templa Romanarum
matrum grates diis agentium erant. Senatus in quatriduum,
quot dierum nullo ante bello, supplicationes decernit.
4 Adventus quoque dictatoris, omnibus ordinibus obviam effusis,
celebratior quam ullius unquam antea fuit, triumphusque
omnem consuetum honorandi diei illius modum aliquantum
5 excessit. Maxime conspectus ipse est, curru equis albis iuncto
urbem invectus, parumque id non civile modo, sed humanum
6 etiam visum. Iovis Solisque equis æquiperatum dictatorem,
in religionem etiam trahebant, triumphusque ob eam unam
7 maxime rem clarior quam gratior fuit. Tum Iunoni reginæ
templum in Aventino locavit, dedicavitque Matutæ matris;
atque his divinis humanisque rebus gestis, dictatura se abdi-
8 cavit. Agi deinde de Apollinis dono cœptum. Cui se deci-
mam vovisse prædæ partem quum diceret Camillus, pontifices
9 solvendum religione populum censerent, haud facile inibatur
ratio iubendi referre prædam populum, ut ex ea pars debita
10 in sacrum secerneretur. Tandem eo, quod lenissimum videbatur,
decursum est, ut, qui se domumque religione exsolvere vellet,
quum sibimet ipse prædam æstimasset suam, decimæ pretium
11 partis in publicum deferret, ut ex eo donum aureum, dignum
amplitudine templi ac numine dei, ex dignitate populi Romani
fieret. Ea quoque collatio plebis animos a Camillo alienavit.
12 Inter hæc pacificatum legati a Volscis et Æquis venerunt,
impetrataque pax, magis ut fessa tam diutino bello acquiesceret
civitas, quam quod digni peterent.

24 Veiis captis, sex tribunos militum consulari potestate in-
A. u. c. 359. A. Ch. 395. sequens annus habuit, duos P. Cornelios, Cossum et Scipionem,
M. Valerium Maximum iterum, K. Fabium Ambustum tertium,
2 L. Furium Medullinum quintum, Q. Servilium tertium. Cor-
neliis Faliscum bellum, Valerio ac Servilio Capenas sorte
evenit. Ab iis non urbes vi aut operibus tentatæ, sed ager
est depopulatus prædæque rerum agrestium actæ; nulla felix
3 arbor, nihil frugiferum in agro relictum. Ea clades Capena-

tem populum subegit; pax petentibus data; in Faliscis bellum
restabat. Romæ interim multiplex seditio erat, cuius leniendæ 4
causa coloniam in Volscos, quo tria millia civium Romanorum
scriberentur, deducendam censuerant, triumvirique ad id creati
terna iugera et septunces viritim diviserant. Ea largitio sperni 5
cœpta, quia spei maioris avertendæ solatium obiectum cense-
bant: cur enim relegari plebem in Volscos, quum pulcherrima
urbs Veii agerque Veientanus in conspectu sit, uberior amplior-
que Romano agro? Urbem quoque urbi Romæ vel situ vel 6
magnificentia publicorum privatorumque tectorum ac locorum
præponebant. Quin illa quoque actio movebatur, quæ post 7
captam utique Romam a Gallis celebratior fuit, transmigrandi
Veios. Ceterum parte plebis, parte senatus destinabant habi- 8
tandos Veios, duasque urbes communis rei publicæ incoli a
populo Romano posse. Adversus quæ quum optimates ita 9
tenderent, ut morituros se citius dicerent in conspectu populi
Romani, quam quicquam earum rerum rogaretur: quippe nunc 10
in una urbe tantum dissensionum esse; quid in duabus fore?
victamne ut quisquam victrici patriæ præferret sineretque,
maiorem fortunam captis esse Veiis, quam incolumibus fuerit?
postremo se relinqui a civibus in patria posse; ut relinquant 11
patriam atque cives, nullam vim unquam subacturam, et T.
Sicinium (is enim ex tribunis plebis rogationis eius lator erat)
conditorem Veios sequantur, relicto deo Romulo, dei filio,
parente et auctore urbis Romæ, — hæc quum fœdis certaminibus **25**
agerentur (nam partem tribunorum plebi patres in suam sen-
tentiam traxerant), nulla res alia manibus temperare plebem 2
cogebat quam quod, ubi rixæ committendæ causa clamor ortus
esset, principes senatus primi turbæ offerentes se peti feririque
atque occidi iubebant. Ab horum ætatibus dignitatibusque et 3
honoribus violandis dum abstinebatur, et ad reliquos similes
conatus verecundia iræ obstabat. Camillus identidem omnibus 4
locis contionabundus: Haud mirum id quidem esse, furere civi-
tatem, quæ, damnata voti, omnium rerum potiorem curam quam
religione se exsolvendi habeat. Nihil de collatione dicere, stipis 5

verius quam decimæ, quando ea se quisque privatim obliga-
6 verit, liberatus sit populus. Enimvero illud se tacere suam
conscientiam non pati, quod ex ea tantum præda, quæ rerum
moventium sit, decima designetur; urbis atque agri capti, quæ
7 et ipsa voto contineatur, mentionem nullam fieri. Quum ea dis-
ceptatio, anceps senatui visa, delegata ad pontifices esset, adhi-
bito Camillo visum collegio, quod eius ante conceptum votum
Veientium fuisset et post votum in potestatem populi Romani
8 venisset, eius partem decimam Apollini sacram esse. Ita in
æstimationem urbs agerque venit. Pecunia ex ærario prompta,
et tribunis militum consularibus, ut aurum ex ea coemerent, ne-
gotium datum. Cuius quum copia non esset, matronæ, cœti-
bus ad eam rem consultandam habitis, communi decreto polli-
citæ tribunis militum aurum, omnia ornamenta sua in ærarium
9 detulerunt. Grata ea res ut quæ maxime senatui unquam
fuit; honoremque ob eam munificentiam ferunt matronis habi-
tum, ut pilento ad sacra ludosque, carpentis festo profestoque
10 uterentur. Pondere ab singulis auri accepto æstimato [que], ut
pecuniæ solverentur, crateram auream fieri placuit, quæ donum
Apollini Delphos portaretur.

11 Simul ab religione animos remiserunt, integrant seditionem
tribuni plebis; incitatur multitudo in omnes principes, ante
12 alios in Camillum: eum prædam Veientanam publicando sa-
crandoque ad nihilum redegisse. Absentes ferociter increpant;
præsentium, quum se ultro iratis offerrent, verecundiam ha-
13 bent. Simul extrahi rem ex eo anno viderunt, tribunos ple-
bis latores legis in annum eosdem reficiunt; et patres hoc
idem de intercessoribus legis annisi; ita tribuni plebis magna
26 ex parte iidem refecti. Comitiis tribunorum militum patres
A. u. c. 360. summa ope vicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur.
A. Ch. 394.
Propter bella simulabant parari ducem; sed largitioni tribuni-
2 ciæ adversarius quærebatur. Cum Camillo creati tribuni mi-
litum consulari potestate L. Furius Medullinus sextum, C.
Æmilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius, P. Cornelius
3 iterum. Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec

M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat,
proficisceretur. Differendo deinde elanguit res, et Camillo,
quem adversarium maxime metuebant, gloria in Faliscis crevit.
Nam quum primo mœnibus se hostes tenerent, tutissimum id 4
rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coegit eos
egredi urbe. Sed timor longius progredi prohibuit; mille fere 5
passuum ab oppido castra locant, nulla re alia fidentes ea
satis tuta esse quam difficultate aditus, asperis confragosisque
circa et partim artis, partim arduis viis. Ceterum Camillus, 6
captivum indidem ex agris secutus ducem, castris multa nocte
motis, prima luce aliquanto superioribus locis se ostendit.
Triarii Romani muniebant; alius exercitus prœlio intentus 7
stabat. Ibi impedire opus conatos hostes fundit fugatque;
tantumque inde pavoris Faliscis iniectum est, ut effusa fuga
castra sua, quæ propiora erant, prælati urbem peterent.
Multi cæsi vulneratique, priusquam paventes portis inciderent. 8
Castra capta; præda ad quæstores redacta cum magna mili-
tum ira; sed severitate imperii victi eandem virtutem et ode-
rant et mirabantur. Obsidio inde urbis et munitiones, et 9
interdum per occasionem impetus oppidanorum in Romanas
stationes prœliaque parva fieri, et teri tempus, neutro inclinata
spe, quum frumentum copiæque aliæ ex ante convecto largius
obsessis quam obsidentibus suppeterent. Videbaturque æque 10
diuturnus futurus labor, ac Veiis fuisset, ni fortuna imperatori
Romano simul et cognitæ rebus bellicis virtutis specimen et
maturam victoriam dedisset. Mos erat Faliscis eodem magi- 27
stro liberorum et comite uti, simulque plures pueri, quod
hodie quoque in Græcia manet, unius curæ demandabantur.
Principum liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur præ-
cellere, erudiebat. Is quum in pace instituisset pueros ante 2
urbem lusus exercendique causa producere, nihil eo more per
belli tempus intermisso, [dum] modo brevioribus, modo lon-
gioribus spatiis trahendo eos a porta, lusu sermonibusque
variatis, longius solito, ubi res dedit, progressus inter stationes
eos hostium castraque inde Romana in prætorium ad Camil-

3 lum perduxit. Ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem
4 addit, Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando eos
pueros, quorum parentes capita ibi rerum sint, in potestatem
5 dediderit. Quæ ubi Camillus audivit, „Non ad similem“ inquit
„tui nec populum nec imperatorem scelestus ipse cum
6 scelesto munere venisti. Nobis cum Faliscis, quæ pacto fit
humano, societas non est; quam ingeneravit natura utrisque,
est eritque. Sunt et belli, sicut pacis, iura; iusteque ea non
7 minus quam fortiter didicimus gerere. Arma habemus non
adversus eam ætatem, cui etiam captis urbibus parcitur, sed
adversus armatos et ipsos, qui, nec læsi nec lacessiti a nobis,
8 castra Romana ad Veios oppugnarunt. Eos tu, quantum in
te fuit, novo scelere vicisti; ego Romanis artibus, virtute,
9 opere, armis, sicut Veios, vincam.“ Denudatum deinde eum,
manibus post tergum illigatis, reducendum Falerios pueris
tradidit, virgasque eis, quibus proditorem agerent in urbem
10 verberantes, dedit. Ad quod spectaculum concursu populi
primum facto, deinde a magistratibus de re nova vocato senatu,
tanta mutatio animis est iniecta, ut, qui modo efferati
odio iraque Veientium exitum pæne quam Capenatium pacem
11 mallent, apud eos pacem universa posceret civitas. Fides
Romana, iustitia imperatoris in foro et curia celebrantur;
consensuque omnium legati ad Camillum in castra atque inde
permissu Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios,
12 proficiscuntur. Introducti ad senatum ita locuti traduntur:
„Patres conscripti, victoria, cui nec deus nec homo quisquam
invideat, victi a vobis et imperatore vestro dedimus nos vobis,
rati, quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio
13 vestro quam legibus nostris victuros. Eventu huius belli duo
salutaria exempla prodita humano generi sunt; vos fidem in
bello quam præsentem victoriam maluistis; nos fide provocati
14 victoriam ultro detulimus. Sub dicione vestra sumus; mittite,
qui arma, qui obsides, qui urbem patentibus portis accipiant.
15 Nec vos fidei nostræ nec nos imperii vestri pænitebit.“ Camillo
et ab hostibus et a civibus gratiæ actæ. Faliscis in

stipendium militum eius anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata. Pace data, exercitus Romam reductus.

Camillus meliore multo laude, quam quum triumphantem 28
albi per urbem vexerant equi, insignis, iustitia fideque hostibus victis, quum in urbem redisset, taciti eius verecundiam non tulit senatus, quin sine mora voti liberaretur. Crateramque 2
auream donum Apollini Delphos legati qui ferrent, L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius, missi longa una nave, haud procul freto Siculo a piratis Liparensium excepti devehuntur Liparas. Mos erat civitatis velut publico latrocinio partam 3
prædam dividere. Forte eo anno in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis vir similior quam suis. Qui 4
legatorum nomen donumque et deum, cui mitteretur, et doni causam veritus ipse multitudinem quoque, quæ semper ferme regenti est similis, religionis iustæ implevit, adductosque in publicum hospitium legatos cum præsidio etiam navium Delphos prosecutus, Romam inde sospites restituit. Hospitium 5
cum eo senatus consulto est factum donaque publice data.

Eodem anno in Æquis varie bellatum, adeo ut in incerto fuerit et apud ipsos exercitus et Romæ, vicissent victine essent. Imperatores Romani fuere ex tribunis militum C. 6
Æmilius, Sp. Postumius. Primo rem communiter gesserunt; fusis inde acie hostibus, Æmilium præsidio Verruginem obtinere placuit, Postumium fines vastare. Ibi eum incomposito ag- 7
mine negligentius ab re bene gesta euntem adorti Æqui, terrore iniecto, in proximos compulere tumulos; pavorque inde Verruginem etiam ad præsidium alterum est perlatus. Po- 8
stumius, suis in tutum receptis, quum contione advocata terrorem increparet ac fugam, fusos esse ab ignavissimo ac fugacissimo hoste, conclamat universus exercitus, merito se ea audire et fateri admissum flagitium, sed eosdem correcturos esse, neque diuturnum id gaudium hostibus fore. Poscentes, 9
ut confestim inde ad castra hostium duceret (et in conspectu erant, posita in plano), nihil pœnæ recusabant, ni ea ante

10 noctem expugnassent. Collaudatos corpora curare paratosque esse quarta vigilia iubet. Et hostes, nocturnam fugam ex tumulo Romanorum ut ab ea via, quæ ferebat Verruginem, excluderent, fuere obvii; prœliumque ante lucem (sed luna pernox erat) commissum est. [Et] haud incertius diurno
11 prœlium fuit; sed clamor Verruginem perlatus, quum castra Romana crederent oppugnari, tantum iniecit pavoris, ut, nequicquam retinente atque obsecrante Æmilio, Tusculum palati fu-
12 gerent. Inde fama Romam perlata est, Postumium exercitumque occisum. Qui, ubi prima lux metum insidiarum effuse sequentibus sustulit, quum perequitasset aciem promissa repetens, tantum iniecit ardoris, ut non ultra sustinuerint impetum
13 Æqui. Cædes inde fugientium, qualis ubi ira magis quam virtute res geritur, ad perniciem hostium facta est; tristemque ab Tusculo nuntium, nequicquam exterrita civitate, litteræ a Postumio laureatæ sequuntur, victoriam populi Romani esse, Æquorum exercitum deletum.

29 Tribunorum plebis actiones quia nondum invenerant finem, et plebs continuare latoribus legis tribunatum et patres reficere intercessores legis annisi sunt; sed plus suis comitiis
2 plebs valuit; quem dolorem ulti patres sunt senatus consulto
A. u. c. 361. A. Ch. 393. facto, ut consules, invisus plebi magistratus, crearentur. Annum post quintum decimum creati consules L. Lucretius Fla-
3 vus, Ser. Sulpicius Camerinus. Principio huius anni ferociter, quia nemo ex collegio intercessurus erat, coortis ad perferendam legem tribunis plebis, nec segnius ob id ipsum consulibus resistentibus, omnique civitate in unam eam curam conversa, Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Æqui
4 expugnant. Colonorum pars maxima incolumis, quia nocte proditione oppidum captum liberam per aversa urbis fugam
5 dederat, Romam perfugere. L. Lucretio consuli ea provincia evenit. Is cum exercitu profectus acie hostes vincit, victorque
6 Romam ad maius aliquanto certamen redit. Dies dicta erat tribunis plebis biennii superioris A. Verginio et Q. Pomponio, quos defendi patrum consensu ad fidem senatus pertinebat;

neque enim eos aut vitæ ullo crimine alio aut gesti magi-
stratus quisquam arguebat, præterquam quod gratificantes
patribus rogationi tribuniciæ intercessissent. Vicit tamen gra- 7
tiam senatus plebis ira, et pessimo exemplo innoxii denis
millibus gravis æris condemnati sunt. Id ægre passi patres.
Camillus palam sceleris plebem arguere, quæ iam in suos 8
versa non intelligeret, se pravo iudicio de tribunis interces-
sionem sustulisse, intercessione sublata tribuniciam potestatem
evertisse. Nam quod illi sperarent, effrenatam licentiam eius 9
magistratus patres laturos, falli eos. Si tribunicia vis tribu-
nicio auxilio repelli nequeat, aliud telum patres inventuros
esse. Consulesque increpabat, quod fide publica decipi tri- 10
bunos eos taciti tulissent, qui senatus auctoritatem secuti es-
sent. Hæc propalam contionabundus in dies magis augebat
iras hominum; senatum vero incitare adversus legem haud 30
desistebat: ne aliter descenderent in forum, quum dies feren-
dæ legis venisset, quam ut qui meminissent, sibi pro aris
focisque et deum templis ac solo, in quo nati essent, dimi-
candum fore. Nam quod ad se privatim attineat, si suæ 2
gloriæ sibi inter dimicationem patriæ meminisse sit fas, sibi
amplum quoque esse, urbem ab se captam frequentari, quo-
tidie se frui monumento gloriæ suæ et ante oculos habere
urbem latam in triumpho suo, insistere omnes vestigiis laudum
suarum; sed nefas ducere, desertam ac relictam ab diis im- 3
mortalibus incoli urbem, et in captivo solo habitare populum
Romanum, et victrice patria victam mutari. His adhortationi- 4
bus principis concitati patres, senes iuvenesque, quum fer-
retur lex, agmine facto in forum venerunt, dissipatique per
tribus, suos quisque tribules prensantes, orare cum lacrimis
cœpere, ne eam patriam, pro qua fortissime felicissimeque 5
ipsi ac patres eorum dimicassent, desererent, Capitolium, ædem
Vestæ, cetera circa templa deorum ostentantes; ne exsulem, 6
extorrem populum Romanum ab solo patrio ac diis penatibus
in hostium urbem agerent, eoque rem adducerent, ut melius
fuerit non capi Veios, ne Roma desereretur. Quia non vi 7

agebant, sed precibus, et inter preces multa deorum mentio
erat, religiosum parti maximæ fuit, et legem una plures tribus
8 antiquarunt quam iusserunt. Adeoque ea victoria læta patribus fuit, ut postero die referentibus consulibus senatus consultum fieret, ut agri Veientani septena iugera plebi dividerentur, nec patribus familiæ tantum, sed ut omnium in domo liberorum capitum ratio haberetur, vellentque in eam spem liberos tollere.

31 Eo munere delenita plebe, nihil certatum est, quo minus
2 consularia comitia haberentur. Creati consules L. Valerius
A. u. c. 362. A. Ch. 392. Potitus, M. Manlius, cui Capitolino postea fuit cognomen. Hi consules magnos ludos fecere, quos M. Furius dictator voverat
3 Veienti bello. Eodem anno ædes Iunonis reginæ ab eodem dictatore eodemque bello vota dedicatur, celebratamque dedi-
4 cationem ingenti matronarum studio tradunt. Bellum haud memorabile in Algido cum Æquis gestum est, fusis hostibus prius pæne, quam manus consererent. Valerio, quod perseverantior cædendi in fuga fuit, triumphus, Manlio, ut ovans in-
5 grederetur urbem, decretum est. Eodem anno novum bellum cum Vulsiniensibus exortum; quo propter famem pestilentiamque in agro Romano ex siccitate caloribusque nimiis ortam exercitus duci nequivit. Ob quæ Vulsinienses, Salpinatibus adiunctis, superbia elati ultro agros Romanos incursavere;
6 bellum inde duobus populis indictum. C. Iulius censor decessit; in eius locum M. Cornelius suffectus, quæ res postea
7 religioni fuit, quia eo lustro Roma est capta; nec deinde unquam in demortui locum censor sufficitur. Consulibusque morbo implicitis, placuit per interregnum renovari auspicia.
8 Itaque quum ex senatus consulto consules magistratu se abdicassent, interrex creatur M. Furius Camillus, qui P. Cornelium Scipionem, is deinde L. Valerium Potitum interregem
9 prodidit. Ab eo creati sex tribuni militum consulari potestate, ut, etiamsi cui eorum incommoda valetudo fuisset, copia ma-
32 gistratuum rei publicæ esset. Calendis Quintilibus magistratum
A. u. c. 363. A. Ch. 391. occepere L. Lucretius, Ser. Sulpicius, M. Æmilius, L. Fu-

rius Medullinus septimum, Agrippa Furius, C. Æmilius iterum. Ex his L. Lucretio et C. Æmilio Vulsinienses provin- 2
cia evenit, Salpinates Agrippæ Furio et Ser. Sulpicio. Prius cum Vulsiniensibus pugnatum est. Bellum numero hostium 3
ingens, certamine haud sane asperum fuit. Fusa concursu primo acies; in fuga millia octo armatorum ab equitibus interclusa, positis armis, in deditionem venerunt. Eius belli 4
fama effecit, ne se pugnæ committerent Salpinates; mœnibus armati se tutabantur. Romani prædas passim et ex Salpinati agro et ex Vulsiniensi, nullo eam vim arcente, egerunt, donec 5
Vulsiniensibus fessis bello ea condicione, ut res populo Romano redderent stipendiumque eius anni exercitui præstarent, in viginti annos indutiæ datæ.

Eodem anno M. Cædicius de plebe nuntiavit tribunis, se 6
in nova via, ubi nunc sacellum est supra ædem Vestæ, vocem noctis silentio audisse clariorem humana, quæ magistratibus dici iuberet, Gallos adventare. Id, ut fit, propter auc- 7
toris humilitatem spretum et quod longinqua eoque ignotior gens erat. Neque deorum modo monita ingruente fato spreta, sed humanam quoque opem, quæ una erat, M. Furium ab urbe amovere. Qui, die dicta ab L. Apuleio tribuno 8
plebis propter prædam Veientanam, filio quoque adolescente per idem tempus orbatus, quum, accitis domum tribulibus et clientibus, quæ magna pars plebis erat, percontatus animos eorum responsum tulisset, se collaturos, quanti damnatus esset, absolvere eum non posse, in exsilium abiit, precatus ab diis 9
immortalibus, si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratæ facerent. Absens quindecim millibus gravis æris damnatur.

33 Expulso cive, quo manente, si quicquam humanorum certi est, capi Roma non potuerat, adventante fatali urbi clade, legati ab Clusinis veniunt, auxilium adversus Gallos petentes. Eam gentem traditur fama dulcedine frugum maximeque 2
vini, nova tum voluptate, captam Alpes transisse agrosque ab Etruscis ante cultos possedisse; [et] invexisse in Galliam 3

vinum illiciendæ gentis causa Arruntem Clusinum ira corrup-
tæ uxoris ab Lucumone, cui tutor is fuerat ipse, præpotente
iuvene et a quo expeti pœnæ, nisi externa vis quæsita esset,
4 nequirent; hunc transeuntibus Alpes ducem auctoremque Clu-
sium oppugnandi fuisse. Equidem haud abnuerim, Clusium
5 Gallos ab Arrunte seu quo alio Clusino adductos; sed eos,
qui oppugnaverint Clusium, non fuisse, qui primi Alpes trans-
ierint, satis constat. Ducentis quippe annis ante, quam Clu-
sium oppugnarent urbemque Romam caperent, in Italiam Galli
6 transcenderunt; nec cum his primum Etruscorum, sed multo
ante cum iis, qui inter Appenninum Alpesque incolebant,
7 sæpe exercitus Gallici pugnavere. Tuscorum ante Romanum
imperium late terra marique opes patuere. Mari supero in-
feroque, quibus Italia insulæ modo cingitur, quantum potue-
8 rint, nomina sunt argumento, quod alterum Tuscum communi
vocabulo gentis, alterum Atriaticum mare ab Atria, Tuscorum
colonia, vocavere Italicæ gentes, Græci eadem Tyrrhenum at-
9 que Adriaticum vocant. Ei in utrumque mare vergentes in-
coluere urbibus duodenis terras, prius cis Appenninum ad in-
ferum mare, postea trans Appenninum totidem, quot capita
10 originis erant, coloniis missis, quæ trans Padum omnia loca,
excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris,
11 usque ad Alpes tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud
dubie origo est, maxime Rætis, quos loca ipsa efferarunt, ne
quid ex antiquo præter sonum linguæ, nec eum incorruptum,
34 retinerent. De transitu in Italiam Gallorum hæc accepimus:
Prisco Tarquinio Romæ regnante, Celtarum, quæ pars Gal-
liæ tertia est, penes Bituriges summa imperii fuit; ii regem
2 Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunaque quum
sua tum publica præpollens, quod in imperio eius Gallia ad-
eo frugum hominumque fertilis fuit, ut abundans multitudo
3 vix regi videretur posse. Hic magno natu ipse iam, exone-
rare prægravante turba regnum cupiens, Bellovesum ac Sego-
vesum, sororis filios, impigros iuvenes, missurum se esse, in
4 quas dii dedissent auguriis sedes, ostendit: quantum ipsi vel-

lent, numerum hominum excirent, ne qua gens arcere adveni-
entes posset. Tum Segoveso sortibus dati Hercynii saltus;
Belloveso haud paulo lætiorem in Italiam viam dii dabant. Is, 5
quod e sex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Æduos,
Ambarros, Carnutes, Aulercos excivit. Profectus ingentibus
peditum equitumque copiis in Tricastinos venit. Alpes inde 6
oppositæ erant; quas inexsuperabiles visas haud equidem
miror, nulladum via, quod quidem continens memoria sit,
nisi de Hercule fabulis credere libet, superatas. Ibi quum 7
velut sæptos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarent-
que, quanam per iuncta cælo iuga in alium orbem terrarum
transirent, religio etiam tenuit, quod allatum est, advenas
quærentes agrum ab Salyum gente oppugnari. Massilienses 8
erant ii, navibus a Phocæa profecti. Id Galli fortunæ suæ
omen rati, adiuvere, ut, quem primum in terram egressi oc-
cupaverant locum, patientibus Salyis, communirent. Ipsi
per Taurinos saltusque Duriæ Alpes transcenderunt; fusis- 9
que acie Tuscis haud procul Ticino flumine, quum, in quo
consederant, agrum Insubrium appellari audissent, cognominem
Insubribus, pago Æduorum, ibi omen sequentes loci condidere
urbem: Mediolanium appellarunt. Alia subinde manus Ceno- 35
manorum Etitovio duce vestigia priorum secuta, eodem saltu,
favente Belloveso, quum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia
ac Verona urbes sunt, locos tenuere. Libui considunt post 2
hos Salluviique, propter antiquam gentem Lævos Ligures in-
colentes circa Ticinum amnem. Pœnino deinde Boii Lingones-
que transgressi, quum iam inter Padum atque Alpes omnia
tenerentur, Pado ratibus traiecto non Etruscos modo, sed etiam
Umbros agro pellunt; intra Appenninum tamen sese tenuere.
Tum Senones, recentissimi advenarum, ab Utente flumine 3
usque ad Æsim fines habuere. Hanc gentem Clusium Ro-
mamque inde venisse comperio; id parum certum est, so-
lamne an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adiutam.

Clusini novo bello exterriti, quum multitudinem, quum 4
formas hominum invisitatas cernerent et genus armorum,

audirentque, sæpe ab iis cis Padum ultraque legiones Etru-
scorum fusas, quanquam adversus Romanos nullum eis ius so-
cietatis amicitiæve erat, nisi quod Veientes consanguineos ad-
versus populum Romanum non defendissent, legatos Romam,
5 qui auxilium ab senatu peterent, misere. De auxilio nihil
impetratum; legati *tres* M. Fabii Ambusti filii missi, qui sena-
tus populi*que* Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a qui-
bus nullam iniuriam accepissent, socios populi Romani atque
6 amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque, si res cogat,
tuendos esse; sed melius visum, bellum ipsum amoveri, si pos-
set, et Gallos, novam gentem, pace potius cognosci quam
36 armis. Mitis legatio, ni præferoces legatos Gallisque magis
quam Romanis similes habuisset. Quibus, postquam mandata
2 ediderunt in concilio Gallorum, datur responsum, etsi novum
nomen audiant Romanorum, tamen credere, viros fortes esse,
3 quorum auxilium a Clusinis in re trepida sit imploratum; et
quoniam legatione adversus se maluerint quam armis tueri
socios, ne se quidem pacem, quam illi afferant, aspernari, si
Gallis egentibus agro, quem latius possideant quam colant
Clusini, partem finium concedant; aliter pacem impetrari non
4 posse. Et responsum coram Romanis accipere velle et, si
negetur ager, coram iisdem Romanis dimicaturos, ut nuntiare
domum possent, quantum Galli virtute ceteros mortales præ-
5 starent. Quodnam id ius esset, agrum a possessoribus petere
aut minari arma, Romanis quærentibus, et quid in Etruria
rei Gallis esset, quum illi, se in armis ius ferre et omnia for-
tium virorum esse, ferociter dicerent, accensis utrinque animis
6 ad arma discurritur et prœlium conseritur. Ibi, iam urgenti-
bus Romanam urbem fatis, legati contra ius gentium arma
capiunt. Nec id clam esse potuit, quum ante signa Etru-
scorum tres nobilissimi fortissimique Romanæ iuventutis pugna-
7 rent; tantum eminebat peregrina virtus. Quin etiam Q. Fa-
bius evectus extra aciem equo ducem Gallorum, ferociter in
ipsa signa Etruscorum incursantem, per latus transfixum hasta
occidit, spoliaque eius legentem Galli agnovere, perque totam

aciem, Romanum legatum esse, signum datum est. Omissa 8
inde in Clusinos ira, receptui canunt minantes Romanis.
Erant, qui extemplo Romam eundum censerent; vicere seniores,
ut legati prius mitterentur questum iniurias postulatumque,
ut pro iure gentium violato Fabii dederentur. Legati 9
Gallorum quum ea, sicut erant mandata, exposuissent, senatui
nec factum placebat Fabiorum et ius postulare barbari videbantur;
sed ne id, quod placebat, decerneret in tantæ nobilitatis
viris, ambitio obstabat. Itaque ne penes ipsos culpa esset 10
cladis, *si* forte, Gallico bello acceptæ, cognitionem de postulatis
Gallorum ad populum reiiciunt; ubi tanto plus gratia
atque opes valuere, ut, quorum de pœna agebatur, tribuni
militum consulari potestate in insequentem annum crearentur.
Quo facto haud secus, quam dignum erat, infensi Galli bel- 11
lum propalam minantes ad suos redeunt. Tribuni militum A. u. c. 364. A. Ch. 390.
cum tribus Fabiis creati Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius
quartum, Ser. Cornelius Maluginensis.

Quum tanta moles mali instaret, (adeo occæcat animos 37
fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi non vult) civitas,
quæ adversus Fidenatem ac Veientem hostem aliosque finitimos
populos ultima experiens auxilia dictatorem multis tempestatibus
dixisset, ea tunc, invisitato atque inaudito hoste ab 2
Oceano terrarumque ultimis oris bellum ciente, nihil extraordinarii
imperii aut auxilii quæsivit. Tribuni, quorum teme- 3
ritate bellum contractum erat, summæ rerum præerant, delectumque
nihilo accuratiorem, quam ad media bella haberi solitus
erat, extenuantes etiam famam belli, habebant. Interim Galli, 4
postquam accepere, ultro honorem habitum violatoribus iuris
humani elusamque legationem suam esse, flagrantes ira, cuius
impotens est gens, confestim signis convulsis, citato agmine
iter ingrediuntur. Ad quorum prætereuntium raptim tumultum 5
quum exterritæ urbes ad arma concurrerent fugaque agrestium
fieret, Romam se ire magno clamore significabant, quacunque
ibant, equis virisque longe ac late fuso agmine immensum
obtinentes loci. Sed antecedente fama nuntiisque Clusinorum, 6

deinceps inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam
7 celeritas hostium tulit, quippe quibus vel[ut] tumultuario exer-
citu raptim ducto ægre ad undecimum lapidem occursum est,
qua flumen Alia, Crustuminis montibus præalto defluens alveo,
8 haud multum infra viam Tiberino amni miscetur. Iam om-
nia contra circaque hostium plena erant, et nata in vanos
tumultus gens truci cantu clamoribusque variis horrendo cuncta
compleverant sono.

38 Ibi tribuni militum, non loco castris ante capto, non
præmunito vallo, quo receptus esset, non deorum saltem, si
non hominum, memores, nec auspicato nec litato, instruunt
aciem diductam in cornua, ne circumveniri multitudine ho-
2 stium possent; nec tamen æquari frontes poterant, quum ex-
tenuando infirmam et vix cohærentem mediam aciem haberent.
Paulum erat ab dextera editi loci, quem subsidiariis repleri
placuit, eaque res ut initium pavoris ac fugæ, sic una salus
3 fugientibus fuit. Nam Brennus, regulus Gallorum, in paucitate
hostium artem maxime timens, ratus ad id captum superio-
rem locum, ut, ubi Galli cum acie legionum recta fronte con-
cucurrissent, subsidia in aversos transversosque impetum da-
4 rent, ad subsidiarios signa convertit, si eos loco depulisset,
haud dubius, facilem in æquo campi tantum superanti multi-
tudine victoriam fore. Adeo non fortuna modo, sed ratio
5 etiam cum barbaris stabat. In altera acie nihil simile Ro-
manis, non apud duces, non apud milites erat. Pavor fuga-
que occupaverat animos et tanta omnium oblivio, ut multo
maior pars Veios, in hostium urbem, quum Tiberis arceret,
quam recto itinere Romam ad coniuges ac liberos fugerent.
6 Parumper subsidiarios tutatus est locus; in reliqua acie simul
est clamor proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, igno-
tum hostem prius pæne quam viderent, non modo non tentato
certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri intactique
7 fugerunt; nec ulla cædes pugnantium fuit; terga cæsa suomet
8 ipsorum certamine in turba impedientium fugam. Circa ripam
Tiberis, quo armis abiectis totum sinistrum cornu defugit,

magna strages facta est, multosque imperitos nandi aut invali-
dos, graves loricis aliisque tegminibus, hausere gurgites;
maxima tamen pars incolumis Veios perfugit, unde non modo 9
præsidii quicquam, sed ne nuntius quidem cladis Romam est
missus. Ab dextro cornu, quod procul a flumine et magis 10
sub monte steterat, Romam omnes petiere et, ne clausis qui-
dem portis urbis, in arcem confugerunt.

Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriæ 39
tam repentinæ tenuit, et ipsi pavore defixi primum steterunt,
velut ignari, quid accidisset; deinde insidias vereri; postremo
cæsorum spolia legere armorumque cumulos, ut mos eis est,
coacervare; tum demum, postquam nihil usquam hostile cerne- 2
batur, viam ingressi, haud multo ante solis occasum ad ur-
bem Romam perveniunt. Ubi quum prægressi equites, non
portas clausas, non stationem pro portis excubare, non ar-
matos esse in muris, retulissent, aliud priori simile miraculum
eos sustinuit; noctemque veriti et ignotæ situm urbis, inter 3
Romam atque Anienem consedere, exploratoribus missis circa
mœnia aliasque portas, quænam hostibus in perdita re con-
silia essent. Romani, quum pars maior ex acie Veios petis- 4
set quam Romam, nemo superesse quemquam præter eos, qui
Romam refugerant, crederet, complorati omnes pariter vivi
mortuique totam prope urbem lamentis impleverunt. Privatos 5
deinde luctus stupefecit publicus pavor, postquam hostes ades-
se nuntiatum est; mox ululatus cantusque dissonos, vagantibus
circa mœnia turmatim barbaris, audiebant. Omne inde tem- 6
pus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut
identidem iam in urbem futurus videretur impetus, primo
adventus, quia accesserant ad urbem: mansuros enim ad Aliam
fuisse, nisi hoc consilii foret; deinde sub occasum solis, quia 7
haud multum diei supererat, ante noctem rati se invasuros;
tum in noctem dilatum consilium esse, quo plus pavoris in-
ferrent; postremo lux appropinquans exanimare; timorique 8
perpetuo ipsum malum continens fuit, quum signa infesta
portis sunt illata. Nequaquam tamen ea nocte neque in-

sequenti die similis illi, quæ ad Aliam tam pavide fugerat,
9 civitas fuit. Nam quum defendi urbem posse tam parva re-
licta manu spes nulla esset, placuit, cum coniugibus ac liberis
iuventutem militarem senatusque robur in arcem Capitolium-
10 que concedere, armisque et frumento collato, ex loco inde
munito deos hominesque et Romanum nomen defendere;
11 flamines sacerdotesque Vestales sacra publica a cæde, ab in-
cendiis procul auferre, nec ante deseri cultum eorum, quam
12 non superessent, qui colerent. Si arx Capitoliumque, sedes
deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris iuventus
superfuerit imminenti ruinæ urbis, facilem iacturam esse seni-
13 orum relictæ in urbe utique perituræ turbæ. Et quo id
æquiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales
consularesque simul se cum illis palam dicere obituros, nec
his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam pos-
40 sent, oneraturos inopiam armatorum. Hæc inter seniores
morti destinatos iactata solatia. Versæ inde adhortationes ad
agmen iuvenum, quos in Capitolium atque in arcem prose-
quebantur, commendantes virtuti eorum iuventæque urbis per
trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quæcunque
2 reliqua esset fortuna. Digredientibus, qui spem omnem
atque opem secum ferebant, ab iis, qui captæ urbis non
3 superesse statuerant exitio, quum ipsa res speciesque misera-
bilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta nunc hos,
nunc illos sequentium rogitantiumque viros natosque, cui se
fato darent, nihil, quod humani superesset mali, relinquebant.
4 Magna pars tamen earum in arcem suos persecutæ sunt, nec
prohibente ullo nec vocante, quia, quod utile obsessis ad mi-
nuendam imbellem multitudinem, id parum humanum erat.
5 Alia maxime plebis turba, quam nec capere tam exiguus col-
lis nec alere in tanta inopia frumenti poterat, ex urbe effusa
6 velut agmine iam uno petiit Ianiculum. Inde pars per agros
dilapsi, pars urbes petunt finitimas, sine ullo duce aut con-
sensu, suam quisque spem, sua consilia, communibus deplo-
7 ratis, sequentes. Flamen interim Quirinalis virginesque Ve-

stales, omissa rerum suarum cura, quæ sacrorum secum ferenda,
quæ, quia vires ad omnia ferenda deerant, relinquenda essent,
consultantes, quisve ea locus fideli asservaturus custodia esset,
optimum ducunt condita in doliolis sacello proximo ædibus 8
flaminis Quirinalis, ubi nunc despui religio est, defodere; cetera
inter se onere partito ferunt via, quæ sublicio ponte ducit ad
Ianiculum. In eo clivo eas quum L. Albinius, de plebe 9
Romana homo, conspexisset, plaustro coniugem ac liberos
vehens inter ceteram turbam, quæ inutilis bello urbe excede-
bat, salvo etiam tum discrimine divinarum humanarumque 10
rerum, irreligiosum ratus, sacerdotes publicas sacraque populi
Romani pedibus ire ferrique, se ac suos in vehiculo conspici,
descendere uxorem ac pueros iussit, virgines sacraque in
plaustrum imposuit et Cære, quo iter sacerdotibus erat, per-
vexit.

Romæ interim, satis iam omnibus ut in tali re ad tuen- 41
dam arcem compositis, turba seniorum domos regressa ad-
ventum hostium obstinato ad mortem animo exspectabat.
Qui eorum curules gesserant magistratus, ut in fortunæ 2
pristinæ honorumque aut virtutis insignibus morerentur, quæ
augustissima vestis est tensas ducentibus triumphantibusve, ea
vestiti medio ædium eburneis sellis sedere. Sunt, qui M. Fabio 3
pontifice maximo præeunte carmen devovisse eos se pro patria
Quiritibusque Romanis tradant. Galli, et quia interposita 4
nocte a contentione pugnæ remiserant animos et quod nec in
acie ancipiti usquam certaverant prœlio nec tum impetu aut
vi capiebant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi
postero die urbem patente Collina porta, in forum perveniunt,
circumferentes oculos ad templa deum arcemque solam belli
speciem tenentem. Inde, modico relicto præsidio, ne quis in 5
dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret, dilapsi ad
prædam vacuis occursu hominum viis, pars in proxima quæ-
que tectorum agmine ruunt, pars ultima, velut ea demum in-
tacta et referta præda, petunt; inde rursus ipsa solitudine abs- 6
territi, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac

7 propinqua foro loca conglobati redibant. Ubi eos, plebis
ædificiis obseratis, patentibus atriis principum, maior prope
8 cunctatio tenebat aperta quam clausa invadendi; adeo haud
secus quam venerabundi intuebantur in ædium vestibulis se-
dentes viros, præter ornatum habitumque humano augustiorem
maiestate etiam, quam vultus gravitasque oris præ se ferebat,
9 simillimos diis. Ad eos velut simulacra versi quum starent,
M. Papirius, unus ex his, dicitur Gallo barbam suam, ut tum
omnibus promissa erat, permulcenti scipione eburneo in caput
incusso iram movisse, atque ab eo initium cædis ortum, cete-
10 ros in sedibus suis trucidatos; post principum cædem nulli
deinde mortalium parci, diripi tecta, exhaustis iniici ignes.

42 Ceterum, seu non omnibus delendi urbem libido erat, seu
ita placuerat principibus Gallorum, et ostentari quædam in-
cendia terroris causa, si compelli ad deditionem caritate sedum
2 suarum obsessi possent, et non omnia concremari tecta, ut,
quodcunque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium
animos haberent, nequaquam perinde atque in capta urbe
3 prima die aut passim aut late vagatus est ignis. Romani ex
arce plenam hostium urbem cernentes vagosque per vias om-
nes cursus, quum alia atque alia parte nova aliqua clades
oreretur, non mentibus solum consipere, sed ne auribus quidem
4 atque oculis satis constare poterant. Quocunque clamor ho-
stium, mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammæ et
fragor ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia animos
oraque et oculos flectebant, velut ad spectaculum a fortuna
positi occidentis patriæ nec ullius rerum suarum relicti præ-
5 terquam corporum vindices, tanto ante alios miserandi magis,
qui unquam obsessi sunt, quod interclusi a patria obsideban-
6 tur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tran-
quillior nox diem tam fœde actum excepit; lux deinde noctem
inquieta insecuta est, nec ullum erat tempus, quod a novæ
7 semper cladis alicuius spectaculo cessaret. Nihil tamen tot
onerati atque obruti malis flexerunt animos, quin, etsi omnia

flammis ac ruinis æquata vidissent, quamvis inopem parvum-
que, quem tenebant, collem libertati relictum virtute defende-
rent; et iam, quum eadem quotidie acciderent, velut assueti 8
malis abalienaverant ab sensu rerum suarum animos, arma
tantum ferrumque in dextris velut solas reliquias spei suæ
intuentes.

Galli quoque, per aliquot dies in tecta modo urbis ne- 43
quicquam bello gesto, quum inter incendia ac ruinas captæ
urbis nihil superesse præter armatos hostes viderent, nequic-
quam tot cladibus territos nec flexuros ad deditionem animos,
ni vis adhiberetur, experiri ultima et impetum facere in arcem
statuunt. Prima luce signo dato multitudo omnis in foro 2
instruitur; inde clamore sublato ac testudine facta subeunt.
Adversus quos Romani nihil temere nec trepide; ad omnes
aditus stationibus firmatis, qua signa ferri videbant, ea robore
virorum opposito, scandere hostem sinunt, quo successerit magis
in arduum, eo pelli posse per proclive facilius rati. Medio 3
fere clivo restitere; atque inde ex loco superiore, qui prope
sua sponte in hostem inferebat, impetu facto strage *ea* ac
ruina fudere Gallos, ut nunquam postea nec pars nec universi
tentaverint tale pugnæ genus. Omissa itaque spe per vim 4
atque arma subeundi, obsidionem parant, cuius ad id tempus
immemores et, quod in urbe fuerat frumentum, incendiis urbis
absumpserant, et ex agris per *eos* ipsos dies raptum omne
Veios erat. Igitur exercitu diviso partim per finitimos popu- 5
los prædari placuit, partim obsidere arcem, ut obsidentibus
frumentum populatores agrorum præberent.

Proficiscentes Gallos ab urbe ad Romanam experiendam 6
virtutem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exsulabat, duxit,
qui mæstior ibi fortuna publica quam sua, quum diis homini- 7
busque accusandis senesceret, indignando mirandoque, ubi illi
viri essent, qui secum Veios Faleriosque cepissent, qui alia
bella fortius semper quam felicius gessissent, repente audit, 8
Gallorum exercitum adventare atque de eo pavidos Ardeates

consultare. Nec secus quam divino spiritu tactus, quum se in
mediam contionem intulisset, abstinere suetus ante talibus con-
44 ciliis, „Ardeates“ inquit, „veteres amici, novi etiam cives mei,
quando et vestrum beneficium ita tulit et fortuna coegit mea;
nemo vestrum condicionis meæ oblitum me huc processisse
putet; sed res ac periculum commune cogit, quod quisque
2 possit, in re trepida præsidii in medium conferre. Et quando
ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam,
si nunc cessavero? aut ubi usus erit mei vobis, si in bello
non fuerit? Hac arte in patria steti, et invictus bello in
3 pace ab ingratis civibus pulsus sum. Vobis autem, Ardeates,
fortuna oblata est et pro tantis populi Romani beneficiis,
quanta ipsi meministis (nec enim exprobranda ea apud memores
sunt), gratiæ referendæ et huic urbi decus ingens belli ex hoste
4 communi pariendi, qui effuso agmine adventat. Gens est, cui
natura corpora animosque magna magis quam firma dederit;
5 eo in certamen omne plus terroris quam virium ferunt. Ar-
gumento sit clades Romana: patentem cepere urbem; ex arce
Capitolioque iis exigua resistitur manu; iam obsidionis tædio
6 victi abscedunt vagique per agros palantur. Cibo vinoque
raptim hausto repleti, ubi nox appetit, prope rivos aquarum
sine munimento, sine stationibus ac custodiis passim ferarum
ritu sternuntur, nunc a secundis rebus magis etiam solito in-
7 cauti. Si vobis in animo est tueri mœnia vestra nec pati
hæc omnia Galliam fieri, prima vigilia capite arma frequentes;
me sequimini ad cædem, non ad pugnam. Nisi vinctos somno
velut pecudes trucidandos tradidero, non recuso eundem Ardeæ
rerum mearum exitum, quem Romæ habui.“

45 Æquis iniquisque persuasum erat, tantum bello virum
neminem usquam ea tempestate esse. Contione dimissa, cor-
pora curant, intenti, quam mox signum daretur. Quo dato,
2 primæ silentio noctis ad portas Camillo præsto fuere. Egressi
haud procul urbe, sicut prædictum erat, castra Gallorum in-
tuta neglectaque ab omni parte nacti cum ingenti clamore
3 invadunt. Nusquam prœlium, omnibus locis cædes est; nuda

corpora et soluta somno trucidantur. Extremos tamen pavor e cubilibus suis excitos, quæ aut unde vis esset, ignaros in fugam et quosdam in hostem ipsum improvidos tulit. Magna pars in agrum Antiatem delati, incursione ab oppidanis in palatos facta circumveniuntur.

Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est, qui 4
urbis iam prope quadringentesimum annum vicinæ, oppressæ ab hoste invisitato, inaudito, adeo nihil miseriti sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones facerent, plenique prædæ Veios etiam, præsidiumque et spem ultimam Romani nominis, in animo habuerint oppugnare. Viderant eos milites 5
Romani vagantes per agros et congregatos agmine, prædam præ se agentes, et castra cernebant haud procul Veiis posita. Inde primum miseratio sui, deinde indignitas atque ex ea ira 6
animos cepit: Etruscisne etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertissent, ludibrio esse clades suas? Vix temperavere 7
animis, quin extemplo impetum facerent; compressi a Q. Cædicio centurione, quem sibimet ipsi præfecerant, rem in noctem sustinuere. Tantum par Camillo defuit auctor; cetera 8
eodem ordine eodemque fortunæ eventu gesta. Quin etiam ducibus captivis, qui cædi nocturnæ superfuerant, ad aliam manum Tuscorum ad Salinas profecti, nocte insequente ex improviso maiorem cædem edidere, duplicique victoria ovantes Veios redeunt.

Romæ interim plerumque obsidio segnis et utrinque silen- 46
tium esse, ad id tantum intentis Gallis, ne quis hostium evadere inter stationes posset, quum repente iuvenis Romanus admiratione in se cives hostesque convertit. Sacrificium erat 2
statum in Quirinali colle genti Fabiæ. Ad id faciendum C. Fabius Dorso, Gabino *cinctu* cinctus, sacra manibus gerens, quum de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem cuiusquam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit; ibique omnibus sollemniter peractis, 3
eadem revertens similiter constanti vultu graduque, satis sperans propitios esse deos, quorum cultum ne mortis quidem

metu prohibitus deseruisset, in Capitolium ad suos rediit, seu
attonitis Gallis miraculo audaciæ seu religione etiam motis,
cuius haudquaquam negligens gens est.

4 Veiis interim non animi tantum in dies, sed etiam vires
crescebant. Nec Romanis solum eo convenientibus ex agris,
qui aut prœlio adverso aut clade captæ urbis palati fuerant,
sed etiam ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte prædæ
5 essent, maturum iam videbatur, repeti patriam eripique ex
6 hostium manibus; sed corpori valido caput deerat. Locus
ipse admonebat Camilli, et magna pars militum erat, qui
ductu auspicioque eius res prospere gesserant; et Cædicius
negare, se commissurum, cur sibi aut deorum aut hominum
quisquam imperium finiret potius, quam ipse memor ordinis sui
7 posceret imperatorem. Consensu omnium placuit, ab Ardea
Camillum acciri, sed antea consulto senatu, qui Romæ esset;
adeo regebat omnia pudor discriminaque rerum prope perditis
8 rebus servabant. Ingenti periculo transeundum per hostium
custodias erat. Ad eam rem Pontius Cominius impiger iuve-
nis operam pollicitus, incubans cortici secundo Tiberi ad
9 urbem defertur. Inde, qua proximum fuit a ripa, per præ-
ruptum eoque neglectum hostium custodiæ saxum in Capitolium
10 evadit, et ad magistratus ductus mandata exercitus edit. Ac-
cepto inde senatus consulto, uti comitiis curiatis revocatus de
exsilio iussu populi Camillus dictator extemplo diceretur,
militesque haberent imperatorem, quem vellent, eadem degres-
11 sus nuntius Veios contendit; missique Ardeam legati ad Ca-
millum Veios eum perduxere, seu (quod magis credere libet,
non prius profectum ab Ardea, quam compererit legem latam,
quod nec iniussu populi mutari finibus posset nec nisi dic-
tator dictus auspicia in exercitu habere) lex curiata lata est
dictatorque absens dictus.

47 Dum hæc Veiis agebantur, interim arx Romæ Capitoli-
2 umque in ingenti periculo fuit. Namque Galli, seu vestigio
notato humano, qua nuntius a Veiis pervenerat, seu sua
sponte animadverso ad Carmentis saxo adscensu æquo, nocte
sublustri, quum primo inermem, qui tentaret viam, præmissis-

sent, tradentes inde arma, ubi quid iniqui esset, alterni innixi
sublevantesque in vicem et trahentes alii alios, prout postu- 3
laret locus, tanto silentio in summum evasere, ut non custodes
solum fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad
nocturnos strepitus, excitarent. Anseres non fefellere, quibus 4
sacris Iunonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur.
Quæ res saluti fuit; namque clangore eorum alarumque cre-
pitu excitus M. Manlius, qui triennio ante consul fuerat, vir
bello egregius, armis arreptis, simul ad arma ceteros ciens
vadit et, dum ceteri trepidant, Gallum, qui iam in summo
constiterat, umbone ictum deturbat. Cuius casus prolapsi 5
quum proximos sterneret, trepidantes alios armisque omissis
saxa, quibus adhærebant, manibus amplexos trucidat. Iamque
et alii congregati telis missilibusque saxis proturbare hostes,
ruinaque tota prolapsa acies in præceps deferri. Sedato 6
deinde tumultu reliquum noctis, quantum turbatis mentibus
poterat, quum præteritum quoque periculum sollicitaret, quieti
datum est. Luce orta, vocatis classico ad concilium militibus 7
ad tribunos, quum et recte et perperam facto pretium debe-
retur, Manlius primum ob virtutem laudatus donatusque non
ab tribunis solum militum, sed consensu etiam militari; cui 8
universi selibras farris et quartarios vini ad ædes eius, quæ
in arce erant, contulerunt, rem dictu parvam, ceterum inopia
fecerat eam argumentum ingens caritatis, quum se quisque
victu suo fraudans detractum corpori atque usibus necessariis
ad honorem unius viri conferret. Tum vigiles eius loci, qua 9
fefellerat adscendens hostis, citati; et quum in omnes more
militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus militum pro-
nuntiasset, consentiente clamore militum in unum vigilem 10
coniicientium culpam deterritus a ceteris abstinuit, reum haud
dubium eius noxæ, approbantibus cunctis, de saxo deiecit.
Inde intentiores utrinque custodiæ esse, et apud Gallos, quia 11
vulgatum erat, inter Veios Romamque nuntios commeare, et
apud Romanos ab nocturni periculi memoria.

Sed ante omnia obsidionis bellique mala fames utrumque 48

2 exercitum urgebat, Gallos pestilentia etiam, quum loco ia-
cente inter tumulos castra habentes, tum ab incendiis torrido
et vaporis pleno cineremque, non pulverem modo ferente,
3 quum quid venti motum esset. Quorum intolerantissima gens,
humorique ac frigori assueta, quum æstu et angore vexata
vulgatis velut in pecua morbis moreretur, iam pigritia sin-
gulos sepeliendi promisce acervatos cumulos hominum ure-
bant, bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum
4 fecere. Indutiæ deinde cum Romanis factæ et colloquia per-
missu imperatorum habita; in quibus quum identidem Galli
famem obiicerent eaque necessitate ad deditionem vocarent, dicitur
avertendæ eius opinionis causa multis locis panis de Capitolio
5 iactatus esse in hostium stationes. Sed iam neque dissimulari
neque ferri ultra fames poterat. Itaque dum dictator delectum
per se Ardeæ habet, magistrum equitum L. Valerium a Veiis
6 adducere exercitum iubet, parat instruitque, quibus haud im-
par adoriatur hostes, interim Capitolinus exercitus stationibus
vigiliisque fessus, superatis tamen humanis omnibus malis,
quum famem unam natura vinci non sineret, diem de die
7 prospectans, ecquod auxilium ab dictatore appareret, postremo
spe quoque iam, non solum cibo deficiente et, quum sta-
tiones procederent, prope obruentibus infirmum corpus armis,
vel dedi vel redimi se, quacunque pactione possent, iussit,
iactantibus non obscure Gallis, haud magna mercede se ad-
8 duci posse, ut obsidionem relinquant. Tum senatus habitus,
tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur. Inde
inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum
Gallorum colloquio transacta res est, et mille pondo auri
9 pretium populi gentibus mox imperaturi factum. Rei fœdis-
simæ per se adiecta indignitas est: pondera ab Gallis allata
iniqua, et, tribuno recusante, additus ab insolente Gallo ponderi
gladius, auditaque intoleranda Romanis vox, væ victis [esse].

49 Sed diique et homines prohibuere redemptos vivere Ro-
manos. Nam forte quadam, priusquam infanda merces per-
ficeretur, per altercationem nondum omni auro appenso, dic-

tator intervenit, auferrique aurum de medio et Gallos sum-
moveri iubet. Quum illi renitentes pactos dicerent sese, negat 2
eam pactionem ratam esse, quæ, postquam ipse dictator crea-
tus esset, iniussu suo ab inferioris iuris magistratu facta esset,
denuntiatque Gallis, ut se ad prœlium expediant. Suos in 3
acervum coniicere sarcinas et arma aptare, ferroque, non auro
recuperare patriam iubet, in conspectu habentes fana deum
et coniuges et liberos et solum patriæ deforme belli malis
et omnia, quæ defendi repetique et ulcisci fas sit. Instruit 4
deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutæ solo urbis
et natura inæquali, et omnia, quæ arte belli secunda suis eligi
præpararive poterant, providit. Galli nova re trepidi arma 5
capiunt iraque magis quam consilio in Romanos incurrunt.
Iam verterat fortuna, iam deorum opes humanaque consilia
rem Romanam adiuvabant. Igitur primo concursu haud
maiore molimento fusi Galli sunt, quam ad Aliam vicerant.
Iustiore altero deinde prœlio ad octavum lapidem Gabina via, 6
quo se ex fuga contulerant, eiusdem ductu auspicioque Ca-
milli vincuntur. Ibi cædes omnia obtinuit; castra capiuntur,
et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator, recuperata ex 7
hostibus patria, triumphans in urbem redit, interque iocos
militares, quos inconditos iaciunt, Romulus ac parens patriæ
conditorque alter urbis haud vanis laudibus appellabatur.

Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubie 8
servavit, quum prohibuit migrari Veios, et tribunis rem in-
tentius agentibus post incensam urbem et per se inclinata
magis plebe ad id consilium; eaque causa fuit non abdicandæ 9
post triumphum dictaturæ, senatu obsecrante, ne rem publicam
in incerto relinqueret statu. Omnium primum, ut erat dili- **50**
gentissimus religionum cultor, quæ ad deos immortales perti-
nebant, retulit et senatus consultum facit, fana omnia, quod 2
ea hostis possedisset, restituerentur, terminarentur expiarentur-
que, expiatioque eorum in libris per duumviros quæreretur;
cum Cæretibus hospitium publice fieret, quod sacra populi 3
Romani ac sacerdotes recepissent, beneficioque eius populi

4 non intermissus honos deum immortalium esset; ludi Capito-
lini fierent, quod Iuppiter optimus maximus suam sedem atque
arcem populi Romani in re trepida tutatus esset; collegiumque
ad eam rem M. Furius dictator constitueret ex iis, qui in
5 Capitolio atque arce habitarent. Expiandæ etiam vocis noc-
turnæ, quæ nuntia cladis ante bellum Gallicum audita neg-
ectaque esset, mentio illata, iussumque templum in Nova via
6 Aio Locutio fieri. Aurum, quod Gallis ereptum erat quod-
que ex aliis templis inter trepidationem in Iovis cellam col-
latum, quum, in quæ referri oporteret, confusa memoria esset,
7 sacrum omne iudicatum et sub Iovis sella poni iussum. Iam
ante in eo religio civitatis apparuerat, quod, quum in publico
deesset aurum, ex quo summa pactæ mercedis Gallis con-
fieret, a matronis collatum acceperant, ut sacro auro abstine-
retur. Matronis gratiæ actæ, honosque additus, ut earum
8 sicut virorum post mortem sollemnis laudatio esset. His per-
actis, quæ ad deos pertinebant quæque per senatum agi po-
terant, tum demum, agitantibus tribunis plebem assiduis con-
tionibus, ut relictis ruinis in urbem paratam Veios transmi-
grarent, in contionem universo senatu prosequente escendit,
atque ita verba fecit.

51 „Adeo mihi acerbæ sunt, Quirites, contentiones cum tri-
bunis plebis, ut nec tristissimi exsilii solatium aliud habuerim,
quoad Ardeæ vixi, quam quod procul ab his certaminibus
eram, et ob eadem hæc non si millies senati consulto populi-
2 que iussu revocaretis, rediturus unquam fuerim. Nec nunc
me, ut redirem, mea voluntas mutata, sed vestra fortuna per-
pulit; quippe, ut in sua sede maneret patria, id agebatur, non
ut ego utique in patria essem. Et nunc quiescerem ac tacerem
libenter, nisi hæc quoque pro patria dimicatio esset; cui de-
esse, quoad vita suppetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est.
3 Quid enim repetiimus, quid obsessam ex hostium manibus
eripuimus, si recuperatam ipsi deserimus? Et quum, victoribus
Gallis, capta tota urbe, Capitolium tamen atque arcem diique
et homines Romani tenuerint [habitaverint], victoribus Roma-

nis, recuperata urbe, arx quoque et Capitolium deseretur, et
plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna faciet, quam
adversa fecit? Equidem, si nobis cum urbe simul positæ 4
traditæque per manus religiones nullæ essent, tamen tam
evidens numen hac tempestate rebus affuit Romanis, ut om-
nem negligentiam divini cultus exemptam hominibus putem.
Intuemini enim horum deinceps annorum vel secundas res vel 5
adversas; invenietis omnia prospere evenisse sequentibus deos,
adversa spernentibus. Iam omnium primum Veiens bellum 6
per quot annos, quanto labore gestum? Non ante cepit finem,
quam monitu deorum aqua ex lacu Albano emissa est. Quid 7
hæc tandem urbis nostræ clades nova? num ante exorta est,
quam sprēta vox cælo emissa de adventu Gallorum, quam
gentium ius ab legatis nostris violatum, quam a nobis, quum
vindicari deberet, eadem negligentia deorum prætermissum?
Igitur victi captique ac redempti tantum pœnarum diis homi- 8
nibusque dedimus, ut terrarum orbi documento essemus. Ad-
versæ deinde res admonuerunt religionum. Confugimus in 9
Capitolium ad deos, ad sedem Iovis optimi maximi; sacra in
ruina rerum nostrarum alia terra celavimus, alia avecta in
finitimas urbes amovimus ab hostium oculis; deorum cultum,
deserti ab diis hominibusque, tamen non intermisimus. Red- 10
didere igitur patriam et victoriam et antiquum belli decus
amissum, et in hostes, qui cæci avaritia in pondere auri fœ-
dus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem fugamque et cæ-
dem. Hæc culti neglectique numinis tanta momenta in rebus **52**
humanis cernentes ecquid sentitis, Quirites, quantum vixdum
e naufragiis prioris culpæ cladisque emergentes paremus nefas?
Urbem auspicato inauguratoque conditam habemus; nullus 2
locus in ea non religionum deorumque est plenus; sacrificiis
sollemnibus non dies magis stati quam loca sunt, in quibus
fiant. Hos omnes deos publicos privatosque, Quirites, deser- 3
turi estis? Quam par vestrum factum *ei* est, quod in obsidione
nuper in egregio adolescente, C. Fabio, non minore hostium
admiratione quam vestra conspectum est, quum inter Gallica
tela degressus ex arce sollemne Fabiæ gentis in colle Quiri-

4 nali obiit? An gentilicia sacra ne in bello quidem intermitti,
publica sacra et Romanos deos etiam in pace deseri placet,
et pontifices flaminesque negligentiores publicarum religionum
5 esse, quam privatus in sollemni gentis fuerit? Forsitan aliquis
dicat, aut Veiis ea nos facturos aut huc inde missuros sacer-
dotes nostros, qui faciant; quorum neutrum fieri salvis
6 cærimoniis potest. Et ne omnia generatim sacra omnesque
percenseam deos, in Iovis epulo num alibi quam in Capitolio
7 pulvinar suscipi potest? Quid de æternis Vestæ ignibus signoque,
quod imperii pignus custodia eius templi tenetur, loquar? quid
de ancilibus vestris, Mars Gradive tuque, Quirine pater? Hæc
omnia in profano deseri placet sacra, æqualia urbi, quædam vetu-
8 stiora origine urbis? Et videte, quid inter nos ac maiores intersit.
Illi sacra quædam in monte Albano Laviniique nobis facienda
tradiderunt. An ex hostium urbibus Romam ad nos transferri
sacra religiosum fuit, hinc sine piaculo in hostium urbem Veios
9 transferemus? Recordamini, agite dum, quoties sacra instauren-
tur, quia aliquid ex patrio ritu negligentia casuve prætermissum
est. Modo quæ res post prodigium Albani lacus nisi instauratio
sacrorum auspiciorumque renovatio affectæ Veienti bello rei
10 publicæ remedio fuit? At etiam, tanquam veterum religionum
memores, et peregrinos deos transtulimus Romam et institui-
mus novos. Iuno regina transvecta a Veiis nuper in Aven-
tino quam insigni ob excellens matronarum studium celebrique
11 dedicata est die! Aio Locutio templum propter cælestem
vocem exauditam in Nova via iussimus fieri; Capitolinos ludos
sollemnibus aliis addidimus, collegiumque ad id novum auc-
12 tore senatu condidimus: quid horum opus fuit suscipi, si
una cum Gallis urbem Romanam relicturi fuimus, si non
voluntate mansimus in Capitolio per tot menses obsidionis, si
13 ab hostibus metu retenti sumus? De sacris loquimur et de
templis; quid tandem de sacerdotibus? nonne in mentem venit,
quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa sedes
est, ex qua eas nihil unquam præterquam urbs capta movit;
flamini Diali noctem unam manere extra urbem nefas est.

Hos Veientes pro Romanis facturi estis sacerdotes, et Vesta- 14
les tuæ te deserent, Vesta, et flamen peregre habitando in
singulas noctes tantum sibi reique publicæ piaculi contrahet?
Quid alia, quæ auspicato agimus omnia fere intra pomœrium, 15
cui oblivioni aut cui negligentiæ damus? Comitia curiata, quæ 16
rem militarem continent, comitia centuriata, quibus consules
tribunosque militares creatis, ubi auspicato, nisi ubi assolent,
fieri possunt? Veiosne hæc transferemus? an comitiorum causa 17
populus tanto incommodo in desertam hanc ab diis homini-
busque urbem conveniet?"

„Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque relinquere 53
urbem et ad integra omnia Veios migrare nec hic ædificando
inopem plebem vexare. Hanc autem iactari magis causam 2
quam veram esse, ut ego non dicam, apparere vobis, Quirites,
puto, qui meministis, ante Gallorum adventum, salvis tectis
publicis privatisque, stante incolumi urbe, hanc eandem rem
actam esse, ut Veios transmigraremus. Et videte, quantum 3
inter meam sententiam vestramque intersit, tribuni. Vos,
etiamsi tunc faciendum non fuerit, nunc utique faciendum
putatis; ego contra (nec id mirati sitis, priusquam, quale sit,
audieritis), etiamsi tum migrandum fuisset incolumi tota urbe,
nunc has ruinas relinquendas non censerem. Quippe tum 4
causa nobis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa
nobis ac posteris nostris; nunc hæc migratio nobis misera ac
turpis, Gallis gloriosa est. Non enim reliquisse victores, sed 5
amisisse victi patriam videbimur: hoc ad Aliam fuga, hoc
capta urbs, hoc circumsessum Capitolium necessitatis impo-
suisse, ut desereremus penates nostros, exsiliumque ac fugam
nobis ex eo loco consisceremus, quem tueri non possemus.
Et Galli evertere potuerunt Romam, Romani restituere non
videbuntur potuisse? Quid restat nisi ut, si iam novis copiis 6
veniant (constat enim, vix credibilem multitudinem esse) et
habitare in capta ab se, deserta a vobis hac urbe velint,
sinatis? Quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri, 7
Æqui Volscive, faciant, ut commigrent Romam, velitisne, illos

Romanos, vos Veientes esse? an malitis hanc solitudinem
vestram quam urbem hostium esse? Non equidem video, quid
magis nefas sit. Hæc scelera, quia piget ædificare, hæc de-
8 decora pati parati estis? Si tota urbe nullum melius ampliusve
tectum fieri possit, quam casa illa conditoris est nostri, non in
casis ritu pastorum agrestiumque habitare est satius inter
9 sacra penatesque nostros quam exsulatum publice ire? Maiores
nostri, convenæ pastoresque, quum in his locis nihil præter
silvas paludesque esset, novam urbem tam brevi ædificarunt;
nos, Capitolio, arce incolumi, stantibus templis deorum, ædifi-
care incensa piget? et, quod singuli facturi fuimus, si ædes
nostræ deflagrassent, hoc in publico incendio universi recusa-
54 mus facere? Quid tandem? si fraude, si casu Veiis incen-
dium ortum sit, ventoque, ut fieri potest, diffusa flamma
magnam partem urbis absumat, Fidenas inde aut Gabios
aliamve quam urbem quæsituri sumus, quo transmigremus?
2 Adeo nihil tenet solum patriæ nec hæc terra, quam matrem
appellamus, sed in superficie tignisque caritas nobis patriæ
3 pendet? Equidem fatebor vobis, etsi minus iniuriæ vestræ
quam [meæ] calamitatis meminisse iuvat: quum abessem, quo-
tiescunque patria in mentem veniret, hæc omnia occurrebant,
colles campique et Tiberis et assueta oculis regio et hoc cælum,
sub quo natus educatusque essem; quæ vos, Quirites, nunc
moveant potius caritate sua, ut maneatis in sede vestra, quam
4 postea, quum reliqueritis eam, macerent desiderio. Non sine
causa dii hominesque hunc urbi condendæ locum elegerunt,
saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis
locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur.
mare vicinum ad commoditates nec expositum nimia propin-
quitate ad pericula classium externarum, regionum Italiæ
5 medium, ad incrementum urbis natum unice locum. Argu-
mento[1]) est ipsa magnitudo tam novæ urbis. Trecentesimus

[1]) Fortasse scribi debet: regionem Italiæ mediam. Ad incrementum urbis natum unice locum, argumento cet.

sexagesimus quintus annus urbis, Quirites, agitur; inter tot veterrimos populos tam diu bella geritis, quum interea, ne singulas loquar urbes, non coniuncti cum Æquis Volsci, tot tam valida oppida, non universa Etruria, tantum terra marique pollens atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiæ, bello vobis par est. Quod quum ita sit, quæ, malum, ratio 6
est † expertis [1]), alia experiri, quum, iam ut virtus vestra transire alio possit, fortuna certe loci huius transferri non possit? Hic 7
Capitolium est, ubi quondam capite humano invento responsum est, eo loco caput rerum summamque imperii fore; hic, quum augurato liberaretur Capitolium, Iuventas Terminusque maximo gaudio patrum nostrorum moveri se non passi; hic Vestæ ignes, hic ancilia cælo demissa, hic omnes propitii manentibus vobis dii."

Movisse eos Camillus quum alia oratione, tum ea, quæ 55
ad religiones pertinebat, maxime dicitur; sed rem dubiam decrevit vox opportune emissa, quod, quum senatus post paulo de his rebus in curia Hostilia haberetur, cohortesque ex præsidiis revertentes forte agmine forum transirent, centurio in comitio exclamavit: „Signifer, statue signum; hic manebimus 2
optime." Qua voce audita, et senatus accipere se omen ex curia egressus conclamavit, et plebs circumfusa approbavit. Antiquata deinde lege, promisce urbs ædificari cœpta. Tegula 3
publice præbita est; saxi materiæque cædendæ, unde quisque vellet, ius factum, prædibus acceptis, eo anno ædificia perfecturos. Festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum omisso 4
sui alienique discrimine in vacuo ædificant. Ea est causa, ut 5
veteres cloacæ, primo per publicum ductæ, nunc privata passim subeant tecta, formaque urbis sit occupatæ magis quam divisæ similis.

---

[1]) Fortasse e vestigiis codd. aliquot scrib. expertis iratos.

TITI LIVII
HISTORIARUM ROMANARUM
LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

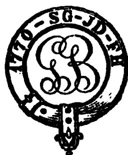
IO. NIC. MADVIGII.

EDIDERUNT

IO. NIC. MADVIGIUS ET IO. L. USSINGIUS.

VOL. I PARS II.

LIBROS A SEXTO AD DECIMUM CONTINENS.



HAUNIÆ MDCCCLXI.
SUMPTIBUS LIBRARIÆ GYLDENDALIANÆ (F. HEGEL).
TYPIS SCHULTZIANIS.

PRÆFATIO

Io. Nicolai Madvigii.

Antequam ad nostræ recensionis in his quinque libris formam, ut in superiore parte, comparatione exempli Weissenborniani monstrandam venio, de duabus rebus breviter dicendum est.

Primum in annis in paginarum margine notandis quoniam aliqua erat difficultas propter fastorum et ætatis urbis computandæ discrepantiam, quum ipsum Livium appareret non secutum esse perpetuam seriem fastorum ad certam de urbis ætate opinionem accommodatam, quæ exprimi posset, hac usi sumus ratione. Primum omisimus eum annum, qui vulgo Camillo dictatori post receptam a Gallis urbem assignatur (365 ab u. c., 389 a. Chr.), sed a Livio non significatur, quo factum est, ut ab initio libri VI ad c. 34 uno anno minus ab urbe, uno plus ante Christum numeraremus, quam vulgo numeratur; deinde autem eum annum notavimus, qui VI, 34 et 35 a Livio sine tribunorum militum nominibus significatur tamen, quo C. Licinius et L. Sextius primum tribuni pl. fuerunt, quoniam narratio non patitur, horum tribunatum plebis in eundem annum includi, quorum tribuni militum c. 32 nominantur. Itaque hinc nostri numeri cum vulgari ratione consentiunt, eorum scilicet, qui primos consules a. 245 ab u. c. ponunt. Hunc consensum ne turbaremus, tres annos, qui post hoc tempus vulgo dictaturis sine consulibus notantur, a Livio autem recte sine dubio omittuntur, non illos quidem in margine separatim notavimus, sed tamen universo numero comprehendimus (ab u. c. 430, 445, 453, a. Chr. 324, 309, 301); idemque servavimus in anno et consulum pari incuria, ut videtur, a Livio omisso libr. VIII, 17 (a. u. 421, a. Chr. 333).

Alterum hoc est. Nescio quo errore, sive negligentiam aliquis appellare mavult, fugerat notitiam nostram libellus iam a. 1859 ab A. W. Zumptio Berolini editus *de Livianorum librorum inscriptione et codice antiquissimo Veronensi* (39 pagg. formæ quaternariæ), in quo quum maiores quasdam particulas (unam duorum foliorum, libr. III, 7, 3 ad 8, 8, tres singulorum foliorum, III, 12, 7—13, 5, III, 18, 10—19, 5, III, 23, 5—24, 5) a se e codice palimpsesto descriptas exposuit, tum sparsim quædam aliunde annotavit. (III, 7, 3 — 7, 7 et III, 12, 7 — 13, 5 a se exscripta ediderat iam Detlefsen in *Philologi* vol. XIV. p. 160.) Eum libellum si habuissem, quum emendationes Livianas edebam, certius, quam p. 4 feci, Veronensem codicem, cuius triginta folia geminata supersunt, ad lib. III, IV, V, VI pertinentia, ab ceteris, quibus subscriptio Nicomachorum et Victoriani unius familiæ notam imprimit, segregassem, addidissemque, eum præter sua menda erroresque minime paucos habere etiam vel in his particulis manifesta aliquot menda cum ceteris communia, antiquioris iam labis et depravationis indicia (ut III, 7, 6 *T. Verginius Rutilius*, III, 29, 7 *Fabius Quinctius*, VI, 11, 9 *res damnosissima*, quod frustra Zumptius defendere conatur, quasi commemorandum Livio fuerit, æs alienum esse damnosum, quanquam reapse non damnosum est, sed ex rebus damnosis oritur, et etiam divitibus damnosum, quibus æs alienum molestum esse non solet). In ipsa etiam oratione superiorum librorum pauca quædam nec magna mutassem, hæc fere: III, 7, 5 Veronensi cum ceteris parens (et Ussingio in eam partem disputanti) restituissem *ab Tusculana*, etsi, Tusculana vallis quæ dicatur, paulo minus depressa quam Albana, coniectatur tantum; III, 8, 7 Veronensis auctoritate omisissem *in* ante *re subita;* III, 24, 5 scripsissem eodem auctore *frequentem ad signa* (om. *que*), postremo V, 44, 7 *capite arma frequentesque me sequimini.* Nam alia incerta sunt. Sed caruissem non exiguo fructu et recti iudicii confirmatione. Tum enim codicis Veronensis auctoritate in IV, 21, 6 sustulissem *non* ante *exiret* et § 7 *oppido aut.* Nunc hæc verba ab Ussingio et me sola rationis vi et argumentorum pondere damnata quum codex Veronensis prorsus omittat, simul magnopere admonet, in aliis quoque locis ut veræ et caute exquisitæ rationi parere audeamus; nec deterreor, quod eodem loco codex Veronensis *metum* a T. Fabro et me damnatum tenens (*tantum metum vetustatis*) antiquius id interpretamentum esse ostendit. Atque etiam in V, 55, 1 cod. Veron. pronomen *eos* a me (præfat. p. I p. XXIX) addubitatum omittit. Videndum, possitne *movere* de oratore absolute dici (Eindruck machen). Sed de his satis. Restat, ut exponantur

Exempli Weissenborniani scripturæ a nostro discrepantes.[1])

Lib. VI. Cap. I, 6 legatus *sine uncis* (*Cobet. Inepte uno vocabulo præcipitur, quod tota sententia declaratur:* ad quos m. e. orator.) 8 Camillus. [iterum] is (*Baumg. Crus.*) 11 nullius (*P Eins., alii*) II, 3 in amicitiam (*P et ipse M, teste Zumptio in libello supra citato p. 20*) 5 eiusdem (*Eins., recc. quidam*) | cuius (*P H, recc. quid. Em. 28*) III, 7 (*Probabiliter altero loco* portas *cod. Lov. 2 omittit*) IV, 7 *et* 8 Rufus exercitum V, 3 habuerunt (*Mg. Em. 130*) 5 moverant (*Mg. Em. 129; M m.* 1 moveunt) 8 ædis VI, 5 voluntarios *sine uncis* (*Mg. Em. 130*) 8 dictatorem *sine uncis* (*Mg. Em. 130*) 14 (*Non improbabiliter Reiz* quæque alia belli) VII, 2 resistentes (*Gron.*) IX, 5 (*Em. 51*) 6 in Volscis missi (*Iac. Gron.*) 9 non tam a spe (*codd. omnes, excepto M, in quo est* montana spe) XI, 3 esse, tantum *sine uncis* (*Mg. Em. 131*) 9 (res damnosissima *cum cett. codd. etiam M, teste Zumptio p. 23, et Veronensis; vid. p. IV*) XII, 1 (inductum *recc. pauci, M* induci indictum; *cet. et Drak.* indictum) 3 prætermissumque (*L, recc. duo. Non dicitur pro verbo:* hoc tacitum est.) 8 vatesve (*cod. Rhen. aliique*) 10 pavore (*L H, recc.*) XIV, 2 intuenda erant (*Gron. Nihil ad hunc locum pertinent, quæ scripsi Em. 103. Nam neque sic gerundivum accipi potest cum* erant *coniunctum, neque aptum est:* quum agebatur de intuendis, *sed:* si quis intueretur.) 11 cum *sine uncis* (*Drak. cum Lov. 5.*) XV, 10 sortem aliquam ferte (*Mg. Em. 132*) XVII, 3 populares *sine uncis* (*Mg. Em. 132*) 6 remisso, id quod (*Douiatius; Em. 14 sq. 132 n.*) 8 (*Exspectes:* a quo in sociis. *Neque enim abstinendi a sociis et iis parcendi notio apta est.*) XVIII, 1 (*Scrib. videtur* sub exitum anni) 3 iam in propinquum certamen aderat et Manlius. advocata (*Gron.* iam *in M, ceteri tantum* in) 6 quot enim clientes (*Mg. Em. 133*) 12 etiam *sine uncis* (*Gron.*) XIX, 1 libertatis 4 nam [et] quia (*Mg. ad Cic. Fin. 804. Potest etiam scriptum fuisse:* nam ei quoque quia *et* quoque *excidisse ante* quia.) | ii tum XX, 8 produxit *sine uncis* (*Rhen. Em. 133 n.*) nominatum (*Mg. Si* nominatum *in indicio intelligimus, nec infinitivus passivus — nam* esse *audiri oportet — nec accusativus in structuram orationis includi potest; de magistro equitum absenti nominato, hoc est, dicto si quis intelligere conetur, eius rei mentio ab hoc loco alienissima est.* Nominatim *refertur*

---

[1]) Comparatio facta est in sexto libro, ut in superioribus, cum exemplo Teubneriano a. 1860, in septimo ceterisque, quoniam ii illo nondum, quod sciamus, continentur, cum exemplo apud Weidmannos edito (alterius editionis).

ad commemorasse.) 11 locum *errore typorum* 16 erepta manibus (*H; M m. 2 et L* ereptæ man.) XXII, 5 L. Lucretio M. Fabio *errore* XXIII, 6 (*Non improbabiliter Alschefskius:* Quem insidiis instruendis quærentem locum? *Codd. enim*: insidiis instruentem locum.) 11 (*Scriptum oportuit cum T. Fabro:* veniam eam petere.) 12 in eventu (*cod. unus rec.*) XXIV, 9 temeritatis (*codd. recc.*) 10 aciem, tradi (*Videntur equi in aciem traditi dici, hoc est, inter pedites et post illos retracti;* optimum in aciem fluctuantem *nihil est*; *si quid esset*, *videretur significare* ad aciei fluctuationem efficiendam utile; *nec* tradi equi *absolute dici possunt.*) XXV, 7 itineris (*ed. Mediol. 1505*) XXVII, 3 (*Fort.* summam etiam invidiosius tribunis. *Em. 133*) 10 minor præsens (*Stroth.*) XXVIII, 6 his ibi XXIX, 4 ex fuga dissipati (*Mg. Em. 134*) XXXI, 4 quoad bellatum (*Weissenb. Em. 135 n. Mire Livius coniunxit:* ne quis tributum daret aut ius diceret, *quasi utrumque eiusdem esset ac non alterum civis onus ferentis, alterum magistratus cogentis. Æqualius futurum erat:* tributum imperaret aut . . diceret.) 5 dextrorsus maritimam (*Mg. Em. 135*) XXXII, 6 (*Fort.* satis certam. *Em. 135*) XXXIII, 9 Tusculi *sine uncis* (*Mg. Edd. ante Drakenb. omiserant* Tusculi *post* mœnia.) 11 excipitur aliquanto maiore (*Alsch. Codd.* excipitur aliquanto maior. *Parum recte* clamor clamore excipi *dicitur.*) XXXIV, 1 tanto (*Mg. Ablativus apud* crescere *rationem non habet, ortus ex superiore* quanto. *Recta forma servatur h. libr. c. 38, 5, ubi in uno et altero cod. recentiore factum est* tanto, *et, inversa ratione, V, 10, 5:* quantum augebatur . . . , tanto maiore *cett. et XXXII, 5, 2.*) XXXV, 1 plebis (*codd. præter M*) 4 (*Admodum probabiliter Cuiacius:* æquis pensionibus, *quomodo Livius sæpe dixit;* portionis *vocabulum apud eum non reperitur nisi* pro portione, *ut apud Varronem et Ciceronem.*) 9 (*Fortasse recte codd. quidam recc.* quam nunc) XXXVI, 8 stupentes animi vocibus alienis id (*Mg. Em. 136. Video esse, qui iungat* vocibus animi alienis *et enarret* expertibus; *ego, quid sit* vox animi expers, *non intelligo; ordinem verborum non minus obstare quam usum adiectivi* alienus *Livianum video.*) 12 plebem, ni potius quam sortem [creditum] solvat (*Gron. Apertissima est comparatio eius, quo tribuni creditores contentos esse iubebant, et horum inclementiæ:* ni, *quod in bonis codd. est, ex* m *ortum est. Creditores non sortem solvi nolebant, sed sola sorte sine usuris creditum solvi et debitores liberari.*) XXXVII, 2 plebis fec. (*codd. quidam recc. Meliores* plebi) 6 qui crederent duobus nunc in locis (Quid *Douiatius*, crederent duobusne *codd. omnes; Em. 136 n.*) 8 numqui enim XXXIX, 6 in aciem 10 (*Fort.* populi Romani postulare, *ut* id *ortum putetur ex* PRi.) XL, 11 licebit. tu de

fenore . . . iubeas, et — hoc portenti non fiat . . . videas? (*Mg. Em. 137*) | uti L. Sextium illum atque (*MPm. 2; recc. et Pm. 1* L. Sextilium) 12 *et* 13 ferat illud? si quis (*Mg. Em. 137*) 17 consulem esse (*Mg. Non dicitur absolute* pro haud dubio, *ut sit* haud dubie, *nec rectum est:* pro haud dubio consul sum, *sed rectum de candidato certæ spei:* pro haud dubio consule est, *id est,* haud dubius cons. putatur.) XLI, 2 *et* 3 faciat — omitto . . . numeratis —, quis est *cet.* 4 dictum est, etenim dignitas (*Mg. Em. 137*) 8 quid enim est, si . . . non pascentur (*Mg. Em. 138*) | vestri 11 tollitur. (*Interrogationem notavimus.*) XLII, 8 fuga longinqua *e coni. Gron. et tum* ab hoste sese *sine uncis* (*Mg.*) 11 quum tamen (*A. Periz.*) 12 deum immortalium [causa libenter facturos] fore (*Mg. Em. 138, Bemerkungen über lat. Sprachlehre 64*) 13 (facturos *Mg. l. c.* Edebatur *acturos*).

Lib. VII. Cap. I, 2 Mamercus (*Pigh.*) 8 quam matura tam acerba (*Mg. Em. 139. Quamvis etiam Wssnio in mentem venit.*) II, 4 ludiones ex Etruria (*Mg. Em. 139*) 6 ludio (*id. ibd. MHL* ludios) 8 annis (*M. Em. 474*) III, 3 C. Genucio | Mamerco 5 (*Em. 140*) 8 ex lege templum (*Mg. Em. 140*) 9 rei publicæ gerendæ (*MPL*) | religione (*LH; P* relegiones) IV, 2 lata (*Mg. Neque* acerbitas lata *pro* tolerata *usitate dici videtur — intra certas enim verbi significationes eius participii usum constitisse credo — et prave dicitur* acerbitas ferri damno civium *pro eo quod est:* a civibus ferri damno; *contra rectissime summa acerbitas significatur, quæ malis civium lætetur.*) 3 ipso suo V, 9 et antea *sine uncis* (*Duker*) VI, 2 explere (*codd. pauci recc.*) 4 esset? silentio (*Mg. Em. 141*) 9 præcipitaretur; legionibus (præcipitaret *M;* et *add. Mg. Em. 143, 144*) | interfecissent (*Mg. Ridiculum est, aliquem interfectum esse ab insciis, quem — iam ante — interfecissent; itaque in codd. recc. coniectura natum* interficerent; *sed et cum abundantia vitiosa et præpostero ordine aliquis dicitur* ab insciis, quem interficiant, occidi. *Lenissima emendatio est.*) | occideret (*codd. dett. Em. 144.*) VIII, 6 (ab Signinis *Creverius; codd. et Drak.* ab signis) IX, 5 propria (*codd. quidam recc., nam de H dubito.*) X, 8 plenum omnem (*Em. 145; add. Liv. I, 41, 1 et 54, 10; II, 24, 1; V, 26, 9*) 13 prope modum (*Mg. Em. 144*) XII, 5 proximo (*Mg. Em. 145. Periculum non ad omnes agros pertinuit, sed ad eos tantum, qui bello proximi erant. Aberrat Kochius.*) 6 consules is (*errore, opinor.*) 7 ab his 11 in dies et locis *sine uncis* (*Mg. Em. 146;* faceret *post* locis alienis *retractum ferendum videtur, etsi potuit eodem errore transponi, quo c. 38, 9* et ætate haberet *scriptum est pro* haberet et ætate. *Locus, qui idem manet, cum tempore labenti coniungi nequit.*) 14 vociferare XIII, 3 Scilicet, dictator (*P; Em. 148*) 7 credamus

(*quod retentum oportuit*) 8 patribus, quæ sicut vos.... dicat. quis tandem suscenseat milites nos esse... acturos? (*Mg. Em. 146*) XIV, 1 cernebat (*P*; *nam M* cernebat censebat, *H* cernebant censebat; *Em. 30*) 8 movere (*MLH*, *Em. 188*) acceperint (*LH*, *ut videtur*, *et recc. MP* acceperent) XV, 7 perculerat XVI, 1 [accepit] (*M* scivit accepit; *Em. 17*) facit (*P ceterique*, *exc. M*) XVII, 10 (*Fort.* rediit) XVIII, 4 esse, si plebeius (*Mg. Em. 149*, *MPH* esset, si) 9 victa.. plebis. eo XIX, 1 gesta, cum Tiburtibusque ad (*Mg. Em. 149*) XX, 9 sedis XXI, 5 (una animos *Iexicke. Codd. et Drakenb.* unanimos. *Offendit* alienum æs *pro ære alieno hoc uno loco sine causa positum; est enim pro uno nomine.*) 6 Q. Publius et T. Æmilius (*Mg. Em. 68*) XXII, 9 (*M* reciperantur ius; *em. Weiss. Ceteri codd. et edd.* reciperando ius.) 10 (Manlio Cneo *verum non est; vid. præf. partis I ad III*, *29*, *7. Codd.* Manlioneuio. *Fortasse prænomen primum omissum, postea additum est.*) XXIII, 6 integi (*ed. Frob. 1535*, *Em. 149 n.*) XXV, 2 consulatum.... fœdiorem, *sine uncis* (*Forchhammer et Mg. Addito* consulatum, *prorsus prave adhærent illa* ut se consulem *cett.*, *in quibus inest mercedis significatio. Prave etiam* consulatum *sic interponitur*, *ut* fœdiorem *ad id nomen referatur*, *non ad* mercedem.) 4 decertarent (*ed. Vascos. Imperfectum ante* discesserint *prorsus excluditur addito* semel.) 7 (*Fort.* intendere; *Em. 150*) | cœtus *sine uncis* (*Om. cod. quidam Hearnii.*) XXVI, 1 in *om.* (*Mg. Non exercitus stationibus terebat tempus*, *sed qui in stationibus erant*, *quieti tempus terebant.*) 9 inferum (*edd. vett.*) XXVIII, 2 adversum (*codd. pauci recc.* Adversum *significatione non locali præter hunc locum habet M. VI*, *38*, *4 — in V*, *4*, *14 L redarguitur ab MP —; alibi semper apud Livium* adversus) 9 redit XXIX, 1 hostium *om. errore.* (spatio *damnavit Gron. Em. 15*) XXX, 8 his 11 his | qui eam implorantibus aliis auxilium dum s. v. s. præstant [omnes] ipsi (*Mg. Em. 151 vitia scripturæ codicum recte exposita sunt*, *emendatio non recte tentata; nam nec* iam *aptum est — debebat saltem esse* ante *et coniungi cum* ipsi —, *et prave id*, *quod imploratum quodque præstatum est*, *duobus vocabulis significatur:* opem.... auxilium. *Ex* eam *faciendum* ea — *misericordiam et auxilium — tollendumque* auxilium. *Relinquitur* omnes *sine dubio corruptum*, *e quo nihil efficere possumus. Ergo cum Scheibio seclusimus. Quod fuit*, *qui* præstant comes *scribi vellet*, *comitas non apte laudatur eorum*, *qui in bello ultra vires auxilium præstant.*) 18 ascendit | quidquid [id] deinde (*codd. omnes*) | quidquid fuerimus (*codd. recc.*, *sed L et alii quidam* quidquid id ipsi f., *P* quidquid id f. *M hæc om.*) 22 certum habeo, quid illis... animis renuntiare iubeatis (*Mg. Em. 151*, *152*) XXXII, 8 *et* 9 nu-

merent... habeant... compulerint (compulerit *codd. boni omnes*) 11 (*Em. 103*) 12 factionibus modo nec (*Glarean. Em. 152 n.*) XXXIV, 13 (*Probabiliter Weiss.* diduci) 14 et dum lucis (*P ceterique præter M*) XXXV, 6 ipsi... arcuerint... circumdederint (ipse *ed. Froben. 1531*, arcuerit *et* circumdederit *P Klock. Em. 152*) XXXVI, 7 ad consulem in castra, ingenti (*Gron. Lov. 4*) | universos *omisso* que (*P ceterique præter M et Lov. 4*) XXXVII, 2 [singulis] bubus privis binisque (*M P, in cuius margine est* privisque tunicis, *codd. recc.; LH duoque alii* privisque binisque tunicis. *Em. 32 n.*) 4 (*Vix rectum esse posse* qua... certamine ultimo, *demonstratum est Em. 153. Sed in emendatione ibi proposita dure* quo *copulatur cum* accito, *interposito nominativo. Fuitne* quia?) 6 impedimentis castrorum (*Mg. Neque* relinquere impedimenta valido præsidio *dicitur neque ulla sunt* impedimenta castrorum, *quæ in codicum scriptura necessario significantur. Ed. Mediol. 1505* castrorum cum, *præpositione pravo loco inserta.*) 11 interim quieto Romano *e Lov. 4* (*Mg. Codd. PHL alii* interim quia et Romano, *M* interim qa Romano, *notato* q *lineola. Edd. superiores* interim et Romano. *Em. 154.*) 13 (*Fort. scribendum* relictisque ex duabus legionibus... gravi edicto monitis, *hoc est: iis, quos ex d. l. relinquebat*, *monitis; Em. 153; cfr. V, 21, 12:* deiectis... armatis.) 16 his XXXVIII, 4 (*Probabiliter Sigon.* Suessulanorumque) 7 labem (*codd. recc.*) 9 comperta et ætate haberet et (*Em. 12*) | frustrare (*edd. quæd. vett., fort. unus et alter cod. rec.*) XXXIX, 6 eiectos (*Gebhard. Em. 155 n.*) 14 [ni sequeretur] (*Em. 154*) 17 Mamercum XL, 1 ventum est, arma (*Duker*) 2 quærere ad conloquia. Quinctius (*Mg. Em. 155*) 3 complexus, ad colloquium (*Mg. Em. ibd.*) | Corvinus 4 (haud minore *Iac. Periz. Codd.* haud — *al.* aut -- minor, *et ita Drakenb., aliter interpuncta oratione.*) 8 is eram (*cod. unus et alter rec.*) 9 *et* 10 geretur, ut neque... in vos — horreo dicere — hostis. ergo vos (*Mg. Em. 156*) 13 istinc *errore* XLI, 4 (*Videndum, ne scribi debeat:* ne quis, qui tribunus. *Nam ubi in hac orationis forma insolens est.*) 6 esset, [qui] ab (*Em. 13 et 15*).

Lib. VIII. Cap. I, 1 Mamercus 2 venit II, 5 quibus usi (*Mg. Em. 157*) 10 victoriam, quam ... ex ... hoste eripuissent (*Duker; Em. 157 n.*) III, 3 celabantur — priusquam ... volebant — tamen (*edd. vett. Parenthesis in hac continuatione* celabantur ... volebant *vix locum habet.*) 5 Fabius: creavit (*cod.? Sigonii*) 9 ex colonis (*codd. quid. recc.*) IV, 2 possimus (*L?*) 3 si fœdus est, si societas, æquatio (*Mg. Em. 158*) | secernere ab se consules (*Mg. Em. 159; VIII, 13, 3 P* consulibus *pro* consiliis *habet.*) 4 datur? ubi..., ibi... pars est? (*Mehler Mnemos. 1, 96. M* esse) 10 postulando eo, quod (*M m. 2, A. Periz. Em. 159 n.*)

V, 3 (*Tollendum fortasse* nunc *post* benignitate, *retractum huc ex inferiore loco:* nunc etiam Volscis. *Vitiose hæc cumulantur:* Tempus erat iam ..., quum ... nunc ... videretis; *et incommode deinde subiicitur* nunc *in notando novo gradu.*) 8 captus atque ipse (*Alschefskius*) VI, 15 præsidiis sæpe, isdem VII, 11 cuspidi *errore* 12 facti futurique (*codd. recc. pauci*) 18 (*Em. 159. Fieri tamen posse iam videtur, ut specimen virtutis deceptum vana imagine dicatur pro virtute et animo decepto, quemadmodum Ovidius ex Pont. IV, 6, 15 culpam deceptam appellat, in quam deceptus inciderit, et* in te, *ablativo casu, ferendum sit, ad hoc unum membrum relatum.*) 21 velut emerso (*Mg. Prave adverbio* itaque *proxime subiicitur non consequens, sed in contrarium conversio — animus iam a stupore emergens — et hæc ipsa conversionis significatio interpositis, quæ ad superiorem animi habitum pertinent* — quum ... stetissent —, *divellitur ab ea voce, a qua ipsa conversionis significatio incipere debebat*, repente. *Una littera sublata, primum describuntur animi admiratione et metu oppressi, tum* repente *mutatio facta.* Ab admiratione *Liviano usu dicitur:* propter admirationem, admiratione.) VIII, 4 [ordo ... habebat.] *e coni.* (*Em. 160 n.*) | duos centuriones (*Mg. Nota* II *fuisse videtur.*) 6 (frons in acie *vix verum est; codd.* foris in aciem. *Fuitne:* Hæc prima sors in aciem ... agebat?) 7 unam quamque primam pilum *sine uncis* (primum *codd. omnes: uncos add. Mg. Em. 160 n.*) | [tribus ... erant.] (vexillum *delendum iudicarunt Lipsius et Gron.*) 10 suberecta (*codd. aliquot recc.*) 19 (Vesuvii; *Em. 160*) IX, 4 ope, Valeri (*M* opem Valeri) | Romani, præi (*Interp. mutavimus*) 7 peto feroque (*Forchhammer. Ex* petoroque *natum* peto feroque, *suppleta non recte syllaba.*) 8 populi Romani *om.* (*add. Gron.*) 9 insilivit 10 immisit. conspectus ... visu, sicut (visus *M et Lov. 4; interpunxit Mg. Em. 162. Seyffertus scribi vult* ... acie et aliqu. aug. homine visus, sicut; *neque enim humanum pro homine dici. Sed non prorsus idem est* humano augustior *et* homine, *illudque apud Livium satis, opinor, defendit Ovidius Fast. II, 503:* humano maior.) 14 addebantque (*codd., nisi quod M* adderantque) X, 3 pellerent vi tamen hostem (*Mg. Em. 163*) 5 surrexerunt *errore* 12 hostia (*codd. recc.*) 13 pure faciet qui sese devoverit. Vulcano ... volet, sive hostia sive quo alio volet, ius est. (*Mg. Em. 163*) XI, 3 Lanuvio *e coni. A. W. Zumptii* (*recte*) 6 *nulla lacunæ nota* (*Mg. Em. 6*) XII, 4 Titus Æm. 12 (agro *suspectum T. Fabro et Gronovio non sine causa*) 16 ex plebe. cum eo ventum sit, ut utrumque plebeium consulem fieri liceret (*Mg. Em. 164;* consulem *om. codd. omnes; nam Sigonii non numerandus est.*) XIII, 2 (*Fort.* Iam in Latio; *nam* Romanis, Etruriæ status huius illiusve modi esse *pro* apud Ro-

manos, in Etruria *non magis usitate dicitur*, *quam si dicas*, Latium eum statum rerum habere.) 6 (*Rectius et magis ex suo more Livius scripsisset:* quanquam maiore mole, æque prospero eventu, *ut caput sententiæ esset in eventu*, *significata simul difficultate.*) 18 quod (*edd. vett.*) XIV, 6 ad mille pondo clar. (*Mg. coniectura dubia; Em. 166 n. 1; codd.* ad mille passum) 8 est; civitas (*M ceterique præter P*) XV, 2 Aurunci T. Manlio (*edd. vett.*) 4 (*Fort.* appellatur, *ut in Lov. 4; Em. 166 n. 2*) 8 dextra viam (*Mg. Em. 166; et sic cod. Helmst. apud Gron.*) 9 primum (*Duker*) XVI, 12 comitiorum causa, *omisso* habendorum *errore* 13 (*scribendum erat*: Sp. Postumius. Ei, etsi belli pars *cet. Excidit* ei *ante* et.) XVII, 6 ut et dictatorem (*P omnesque præter M et Lov. 4*) XVIII, 1 T. Valerio (*Sig.*) 4 noxiæ (*P ceterique præter M*) 7 recondita letalia invenerunt (*P omnesque præter M*, *qui* recondita uitalia. *Em. 27 n.*) 12 (*In* fecisse *mendum est; Em. 167;* fuisse, *quod Seyfferto in mentem venit mihique olim venerat*, *pro* factas esse *vix dicitur*, *nisi ubi summa celeritas effectus significatur:* et [statim] fuisse.) XIX, 4 Vitrubius Baccus (*In c. 20 semel M P*, *semel P* Vitruvius; *h. l. M P* Vacci prata) 14 populum *om.* (*codd. præter M et Lov. 4*) XX, 3 iussi, Mamercinus (*PH alii*) 7 in carcerem (*Mg.*) 8 Sango .. Sangus XXI, 6 pars melior (*Duker. — Fortasse etiam e Klock. scribendum* responsum) XXII, 2 Sidicinorum (*Alschefskius. Codd.* Segninorum, *M* s † † orum *mediis erasis. Neutrum nomen certum est; sed Sidicini longius remoti; Hernici ad meridiem versus hucusque pertinere potuerunt. Unius urbis incolæ nominati esse vix possunt.*) 4 tribunatumque (*codd. omnes; et recte aliquis* tribunatu — *bei dem Tribunate — aliis præferri dicitur;* tribunatum *ferri nequit hoc verborum ordine* . . . absens petentibus.) XXIII, 1 *et* 2 Palæpoli miserat [Romæ compertum], Cornelius dilectum (*codd.*, *Em. 167*, *ubi p. 168 v. 4 scriptum oportuit:* in bonis codd., nisi quod in *L* Drakenborchius *Cornelius* esse scribit.) 7 ab his 9 regant (*P ceterique præter M*) 10 ituros esse respondissent *sine uncis*, *nec lacuna notatur* (*Mg. Em. 168. Verba inclusa M non habet*, *nisi quod recentior manus ea in margine adscripsit.*) 12 cum Q. Publilius (*codd. præter P*) 15 scriptum esset (*P H recc. plerique; Em. 169 n.*) 17 tamen (*codd. quid. recc. Crimina tribunorum non spectabant ad Marcellum contra augurum decretum in dictatura retinendum.*) XXIV, 4 ut ceterum (*Em. 12*) Potentiam ex Lucanis, Sipontumque *Apulorum et Consentiam* Bruttiorum ac Terinam *e coni.* (*codd. omnes. Confusionis aliquid esse in nominibus apparet; correctio incerta est; fort. scribendum:* Heracleam, Tar. col., ex Lucanis Metapontumque, Consentiam Bruttiorum ac Ter.) 7 inundantes (*Mg. Em. 169*) 9 congressus (*M et

reliqui, exc. P et paucis recc.) 13 quod ubi (*ed. Ascens. 1513*) XXV, 6 a suismet ipsis (*Gron.*) | indigna iam liberis (*Mg. post Gron.*, *qui* indigna in lib.) XXVIII, 2 poterat (*Lov. 4*) 3 ut florem (*Mg. Em. 170*) XXIX, 3 (non nova *Duker; codd. et Drakenb.* nova) 13 aut vulnerum ira (*Mg. Em. 170*) XXX, 11 (*Quod Em. 171 probatur e 3 codd. dett.* proripuit, enimvero, *verum non est;* tum *refertur ad* si, *quod sequitur, ut VII, 34. 14;* tum vero nos... simus, si. *Nec tamen hæc defendunt codicum scripturam in III, 19, 11, quod ibi et* tum *refertur ad superius et* tuleritis *pravum est.*) XXXII, 1 clamor est tota (*P; MHL* clamor ē tota) 5 interrogo, cum, si... fuerit: — quin tu respondes (*Interpunctionem correximus.*) 8 (*Codd. boni* est respondeat extra; *emendavit Alsch. Vulgo omittebatur* at.) 9 adversus singula quæque *e coni. Ienickii* (*codd.* adv. sing. quæ. *Em. 12*) 11 [in contionem] (*P aliique. Probabiliter T. Faber:* tumultu iam contionem misc. *Em. 171 n.*) XXXIII, 11 Vincit (*P ceterique præter M*) 17 (*Vellem Livius scripsisset:* Ne populi quidem... iram unquam; *nam hoc* ne iram quidem, *non video, cui contrarium respondeat; recte diceretur:* ne populi quidem, *quem potentia violentiorem reddere posset. Sed Livius ipse minus recte sententiam conformavisse potest.*) XXXIV, 3 de *sine uncis* (*Gisb. Cuper et Douiat.*) 5 (*Em. 172 n. De* esset, *pro quo requirebam* futura esset, *cfr. VIII, 13, 14.*) 6 dictatorem et ius (*Duker; Em. 172 n.*) 9 (*Fortasse:* licentia soluta se; *Em. 171*) XXXV, 10 recessit (*codd. quid. dett. Em. 172 n.*) XXXVI, 4 aciem loco *om.* ita (*Mg. Em. 172. Quod Seyffertus scribi voluit:* ita instruxit, ita aciem loco... firmavit, *is non paulo liberior est ordo, sed pravissimus.*) 5 comitate (*Gron.*) 7 dexter (*codd. duo recc. Em. 173*) XXXVII, 2 agebatur (*Gron.*) | rettulerant (*P ceterique præter M*) 8 animadverteretur, quorum ope (*codd. tres recc. Codd. mell.* quorum eorum ope) XXXVIII, 6 ausus luce demum (*P ceterique præter M. Prorsus prave* ausus *ante* demum *ponitur.*) 10 et hercule (*cod. Gelenii, edd. vett.*) 11 quisquis (H? *codd. aliquot recc.*) 15 invenies; equosque (*Mg. Em. 173*) XXXIX, 1 quæ *sine uncis* (*Mg. Em. 173 n.*) XL, 4 familia (*codd. tres recc. Em. 173 n.*).

Lib. IX. Cap. I, 7 quem tibi... feram, neminem... fugio (*Em. 174 n.*) II, 9 obiacentem molem (*Sigon. Em. 9. Non invenere* saxorum obiacentem molem *ipsam, sed clausas ea mole angustias.*) III, 1 viarum, "alius:„ per adversa (*Muret. Em. 174 n. Perverse hæc separantur. Contrariæ ponuntur duæ sententiæ, erumpere suadentium et desperantium.*) 3 venies (*cod. Gærtn. Em. 174*) IV, 7 qui *tum sine uncis* (*cod. Gærtn.*, *Drakenborchius. Casu adverbium ex proxime præcedentibus repetitum est.*) 9 quod si illis ut (*cod. unus et alter rec., Aldus:*

Em. 12) 10 me *sine uncis* (*Gron.*) V, 9 (ad parentes *Gron. Codd.* ac par.) 13 detracta; tantam *id* (*Mg. Codd. om.* id.) VI, 5 evincit (*P omnesque præter M*) 11 abiectiores animi (*codd. quid. recc.*) 12 (iacere *Gron. Codd. et Drakenb.* tacere) | salutem, non salutantibus (*Mg. Em. 174*) 13 (bellicosius *dubium videtur; Em. 175;* religiosius, *quod nuper fuit qui commendaret, nihil hic habet loci.*) VII, 1 consilio (*codd.*) 3 ex alto animo (*Gron. Neque* altus animus *sic dicitur, ut in codicum scriptura, neque tum* cientis, *sed necessario* cientium *de Romanis dicendum erat. Ne quem offendat verborum ordo, substantivo* (animo) *interposito inter participium* (cientis) *et apta ex participio* (ing. molem ir. ex alto), *quum exspectari videatur aut* animi molem ... cientis *aut* molem .. cientis animi, *tenendum est, transpositionem illam, quæ apud Græcos addito articulo frequentissima est — Synt. Græc. § 9 a, n. 1 —, apud Livium non raram esse; vid. II, 34, 12:* omnia invitis iura imposita *et 60, 4:* varia fortuna annum exactum; *IV, 24, 2:* suo consilio bellum initum *et 30, 8:* siti pecorum morientium; *VII, 38, 2:* ita rei gestæ; *IX, 45, 11:* cum levibus præsidiis urbium relictarum excidia; *alia posui iam Em. 271.*) 12 senatus consulto (*M* expressum smc̄, *L* expressum tum, *Lov. 4* expressum sanctum tum, *in ceteris ambigua nota. Et exprimi consulibus sctum poterat, id est, ut sc. facerent, et, prætore referente, scto exprimi, ut dictatorem dicerent.*) VIII, 7 in deditionem nostram (*L recc. quidam; Em. 9, præfat. partis 1 p. VI n.*) 11 homines (*quod restitui debet.*) IX, 1 dedite interea, [dedite] (*M ceterique præter P, Klock., Rottend. Gronovii*) quod salva (*P ceterique præter M. Ex* quosalva *natum* quod s.) 7 in quo obligari (*L Lov. 4, duo alii recc.*) 9 nec *sine uncis* (*Mg. Duo contraria sunt membra: nec consulis iure sponsio fieri poterat nec pro populo, qui nihil mandaverat. Ut in codd. scribitur, hoc* nec pro vobis *non habet, cui respondeat; neque enim* illis ... pro vobis *contraria sunt, sed in una re; contraria essent:* aut meo nomine, quæ ... arbitrii non erat, aut pro vobis, qui *cet.*) 19 sponsionis (*ed. Ascens. 1513; Em. 175*) X, 7 adduces (*Apud Plautum Rud. IV, 3, 9 si vera esset scriptura, tamen et aliam haberet minandi formam ob addita* at pol, *nec Plautus in hoc genere locuples est testis usus Liviani.*) XI, 2 pro his 5 his locis XII, 1 venerunt (*codd. aliquot recc.*) 2 media lapsos victoriæ (*Mg. Em. 176. Quod video coniectatum* medio capto, *neque, quo usu loquendi absolute dicatur* medium capere, *scio, neque cur non satis simplicis orationis et elegans videatur* media labi via inter duo consilia.) 6 (*Prave poni* tamen *post ipsas causas sustentatæ a Fregellanis pugnæ, intellexit Weiss. Fuitne:* et quia ... adiuvabat imbellis multitudo certamen, Fregellani sustinuerunt?) XIII, 4 (*Fort. scrib.* fugam

inhibere; *Em. 176*) 11 vacuus (*Duker; vacuus per agros nihil est.*) XIV, 5 ferre (*codd. recc. pauci; Em. 328; II, 49, 3, IV, 47, 2, X, 5, 1. Error ortus ex* ferriubet, *ut c. 9, 1, I. 39, 5, II, 36, 6, VIII, 9, 7 cet.*) XVI, 8 clam [nocte] (*Weiss. Edebatur ex interpolatione* clam hostes) 13 ferunt, et seu virium vi seu . . . multa cibi (*Mg. Em. 176*) XVII, 2 volutavit (*cod. rec. unus, Bakius. Neque mentio, quæ nunc fit, sæpe antea neque Alexander animum Livii cogitationibus volutavit.*) 8 (*Em. 178 n. de interpunctione*) XVIII, 7 (*codd. recc.* cernentes, *fortasse recte: Em. 178*) | sunt (*P*) 11 cum fortuna *sine uncis* (*Mg. Em. 178*) 12 annalibus fastisque magistratuum *e coni. Mommsenii* 17 pignera (*M*) XIX, 4 tenus [Samnites] aut (*Dobr., Weiss., Mg. Em. 179*) 7 (*M* arma cluisset sariseque. *Fuitne* clupei sarisæque, *ut* clupeus *ortum putetur geminato* s — *primum* clupeis—? *Nam et cum sarisis, plurali numero, magis congruunt* clupei *quam* clupeus *et utrumque cum* illis; *contra* Romano *convenit* scutum.) 15 nunquam ab equite hoste *sine uncis Mg.* (*Em. 179 et, quod postea scivi, Dobreus*) XXI, 2 M. Fulvio *errore* 6 (Plisticam *hic et* XXII, 2 *e Diodoro, ut XXII, 11 codd. optimi. Drakenb.* Plistiam.) XXII, 2 (posuerant? *Uss.*) 3 tanti ducere (*Gron. Em. 180 n.* Tanti ducere *esset: tanti facere, ut gereretur; inepte tamen diceretur.*) | quod urbem (*A. Periz.*) 6 iteravit (*erratum apud nos est*) 9 imperatoris dederunt (*Walch. Præterquam quod, qui tela coniecerunt, nisi id ludentes fecerunt, ipsi decus ulti imperatoris petierunt, ne* dederunt *quidem de iis recte pro* concesserunt *poneretur; et orationis forma ad subiectum aliud transiri ostendit, alioquin esset:* fratri tamen.) XXIII, 1 sedis 2 prævenisset (*codd. recc.*) 3 et *om.* (*ed. Frob. 1535*) 13 incendant (*Bekker? Prædicit imperator, quid futurum sit: hortatio nulla est.*) XXIV, 9 ite *sine uncis* (*codd. duo recc. Ortum est ex extremis litteris verbi* defendite. *Ferrem* defendite, maturate; defende, i *non ferendum.*) XXV, 5 audierunt (*Mg. Em. 181 n.*) XXVI, 7 sive timor seu conscientiæ vis Calavios (*Mg. Em. 180*) 11 nec hi (*P* nec in) 15 quoniam quidem (*codd. recc. Em. 180*) 21 (*codd. tres recc.* bellique, *quod fortasse recipiendum erat.*) XXVII, 7 pediti (*emend. Gron., accedente uno et altero cod. rec.*) 8 (*Miror, posito plurali verbo* consistunt, *genitivum* consulum *pro* consules.) XXVIII, 7 Pontia | in conspectum *errore* 8 et Interamnam Casinam (*De re recte Mommsen et Weiss. M* internam Casinam, *PLKl.* internam Casinum. *Restituimus nomen e Plinii H. N. III, 5, 9, 64, ubi incolæ Interamnates Succasini appellantur; nam a Casino adiectivum* Casina *fingi non potuit.*) XXIX, 3 (*Incertum est, Liviusne ipse magistri equitum nomen pro dictatoris posuerit, an librarii error*

omissum hoc sit, quum scriptum esset: dictatorem C. Sulpicium Longum, is magistrum equ. C. Iunium B. dixit. *Et tamen, quod sequitur,* is *Livii ipsius errorem arguere videtur.*) 8 (*Omnes, etiam Weiss. ad III, 62, 3, verba non recte coniungunt. Appius antiquitus insitam superbiam obtinuit* gerendo solus censuram. Gerendo solus *eo modo dicitur, de quo dixi Em. 311, Weiss. ad II, 38, 6; add. III, 72, 2:* iudices — vertendo.) 10 dimovendis (*cod. unus et alter rec*) | posset (*Mg. Em. 181 n.*) XXX, 3 duo imperia (*Mg. e vest. M m. 1* duosferia. *Em. 181*) 6 ut hi 8 epularum causa invitant (*Iac. Gron. Em. 15. Non potest* per speciem *absolute dici et a genitivo distrahi, subiecta alio modo ipsius speciei significatione.*) XXXI, 1 sortiti *errore typorum retento ex Alsch. exemplo.* 6 populando (*Mg. Em. 182, ubi errore expressum est* ne qua.) 7 captivi quidam, pars *sine uncis* (*Mg. Em. 182*) XXXII, 2 alter consulum (*P; M* alter consulum milius) XXXIII, 3 quæ velut fatalis *ad lites* cum tr. (*Seyffertus p. 75; cui v.* fatalis lis *Mg. Em. 183*) 6 (*Etsi ordo hic verborum* longinquitate potestatem dominantem *per se defenditur iis, quæ posui ad huius libri c. 7, 3, tamen offendit coniunctus cum illis* quinquennalem censuram; *sed magis offendit ipsa hæc novi substantivi adiunctio:* quinq. censuram et potestatem *cet. Videtur Livius scripsisse:* et longinquitate potestatis dominantem, *sed* potestatis *ob* dominantem *mutatum esse.*) XXXIV, 1 est, inquit (*codd. pauci recc.*) 9 male (*Iac. Gron. M* mala) 20 collega *sine uncis* (*Mg. Et per se parum apte dicitur* demortuo collega .. censore *et minus etiam apte:* dem. collega ... collegam subrogavit.) 22 exit (*ed. Mog.*) 25 [non] patiar XXXVI, 2 ex his | aderant — consulis fratrem M. Fabium ... tradunt — speculatum (*Iac. Periz. Em. 183 n.*) XXXVII, 3 hostibus (*Mg. Codd.* hostium. *Em. 196*) 4 eius die (*codd. recc.*) 6 ait esse; præterea... occultum scituros (*Interp. mutavimus.*) XXXVIII, 7 obterendum (*duo codd. recc. Ceteri codd.* optinendum. Obterere consulem, ducem *vix sic dicitur.*) 8 his (*Em. 183.*) XXXIX, 4 (*Em. 183*) 11 eo impetu (*Dœring.*) XL, 16 his 18 reliquis (*cod. Klock., edd. quæd. vett.*) XLI, 1 datur *sine uncis* (*Mg. Em. 184. Seyff. mavult* dato.) 3 is *om.* (*Sigon. Deinde quoniam in optimis codd. est:* cum pacem ... aspernatus est, *potest scriptum fuisse:* quum pacem petentes ... aspernatus esset, *concursu verborum insuavi, sed eodem, qui est XXXIII, 6, 5:* occurrisset, faciendum esset, consulerent, *et XXXVIII, 58, 8:* esset, gessisset, prætereantur.) 6 his 8 in *om.* (*Mg. Em. 185*) 16 minati sunt (*Modius*) XLII, 3 abdicavit (*Mg.*) 11 nominis populo Romano (*Cluverius; Em. 193. Quot populi Hernici bellum decrerint, agitur, non quot Hernici homines.*) XLIII, 1 his

6 semestri *e coni. Mommsenii* (*codd.*) XLIV, 2 potuerant (*codd. quid. recc. Neque Plautino exemplo neque comparatione contrariæ vocis* uterque, *in qua coniunctio significatur*, *satis defenditur* neuter potuerant.) 4 (Memoriane fugerit *vix verum est. Codd.* memorisene. *Em. 185.*) 14 (*Codd.* Bovianum ubi postero. *Emend. Crever. Edebatur:* Et Bovianum, ubi... cœptum oppugnari, brevi c.) XLV, 5 cum his 8 consiliis 11 alius exeundum (*unus et alter cod. rec.*, *edd. vett. P* auxilius.) 12 vertisset, audita (*Weiss. Mg. Em. 185 n. Ad litteras propius sit:* vertit, est, *ut tantum effectus sententiæ notetur, non qualis fuerit.*) 13 tuendaque mœnibus in urbes (*codd. 3 recc. Meliores:* tuendasque mœnibus in urbes) 18 Feretrani XLVI, 11 opes urbanas, humilibus (*Gron.*) 13 tenebat (*cod. Klock. Tenendi verbum hinc alienum est*).

Lib. X. Cap. I, 4 in Umbria (*codd. duo recc. Expeditio Roma* in Umbria *non fit.*) 5 eo *sine uncis* (*Mg.*) 9 Bubulcus, cum (*codd. recc. Em. 156.*) II, 5 *et* 6 agros proximos campestres cerni, ulteriora colles videri, haud procul esse ostium... tutam vidissent — Med. amnis erat —: eo (*Mg. addito uno* possent *ad codd. bonorum scripturam, nisi quod in solo P est* uidisset. *Em. 186*) 9 altero itinere (*Burmann.*) 10 (*Codd.* in naves parvis custodibus. *Probabiliter Weiss.* paucis.) III, 7 quod si... æquavit tum maxime *sine uncis* (*Mg. Em. 187. Prave etiam interpuncto ante* tum, *verbum in altera sententia audiretur ad* quod. Quum maxime, *quod video in mentem venisse, hinc alienum est.*) IV, 2 (*Custodiæ vigiliæque exactæ, quæro. quo significatu dicantur*, *suspicorque* actæ *scribendum; nam de diligentia earum exigenda non agitur.*) 7 in conspectu 9 movere (*Mg. Em. 188*) V, 14 credidere (*Duker*) VI, 3 quietam et exoneratam deducta in colonias (*Mg. Em. 188*) 5 deessent (*cod. unus an alter rec.*, *edd. vett. De erroris genere vid. præf. p. I ad III, 40, 7, Em. 11. Aliam rationem habere videtur* præterquam *IX, 8, 5.*) 11 speraverint (*codd. recc.* speraverint *post* cernebant *ferri nequit. De interpunctione Em. 189.*) VII, 7 cœptæ sunt (*Duker*) 10 ascenderit, si conspiciatur cum capide (*Mg. De* non *addendo cogitaverat iam Weiss. Post argumenti conclusionem illam:* cui.. indignum videri potest... adiicere? *sequi debent interrogationes negando affirmantes recte hoc fieri. atque eam formam et codd., uno P excepto, habent et tota compositio, maxime relativæ sententiæ, ostendit altero loco:* non sustinebunt...? *Itaque hæc prior eodem modo concepta esse debet: qualiscunque autem est, non ferenda hæc coniunctio:* conspiciatur .. cædet.. capiet. *Excidit* non *ante* con; *cfr. Em. 579.*) 11 qui sustinebunt (*ML ceterique præter P; in duobus recc. excidit* non.) VIII, 3 duoviris (*codd. excepto M. In* nec aut *iam ferendum videtur anacoluthon*, *durius dissoluta oratione bimembri*

ad eum modum, de quo dixi ad Cic. Fin. 807.) | adiecit (*Mg. Em. 190; præf. part. I ad I, 41, 1*) 6 Attium 7 (*Fortasse:* acceperunt; tu ne fastidieris *cet. Siesbye.*) 10 porroque erit, Quirites (*codd., excepto P, in quo est* erit qui re nunquam, *fortasse errore orto ex* que erit.) IX, 6 (servus hero *antique scriptum* — servos ero — *in ipso M exstat.*) 12 Cn. Domitium (*codd.*) 14 Teretina *e coni. Mommsenii* X, 2 et muros *sine uncis* (*Mg. Em. 190*) 6 alia molientes (*Glarean. Em. 190 n.*) 12 paratam (*codd. pauci recc.*) XI, 1 sorte venit (*codd. recc.*) 3 fuit, ut patres ... deterruerint (*Gron. Em. 190 n.*) XII, 6 professione (*codd. pauci recc. Pro confessione non verbis, sed re facta professio neque a Livio neque ab ullo dicitur.*) XIII, 4 haudquaquam pari (*Mg. Em. 191*) 6 (*Fuitne:* et fortuna ipsa, vereri, ne cui . . videatur? *Novi attractionis schema.*) 14 cupiditatis (*cod. recc., Gron.* Vinculum cupiditatis *rectissime dicitur;* vinculum cupiditatis iniicere *addito dativo longe aliam sententiam haberet — significaret enim, cupiditate aliquem constringere —, omisso dici nequit.*) XIV, 9 quoque aperta (*ed. Frob. 1535; Em. 107, 85 ima.*) 13 *nulla lacunæ nota* (*Mg. Em. 191*) 18 et in tempore visa (*Iac. Periz. Codd. fere* et tempore improvisa, *P* et tempore in se visa. Ipso *est nostrum* lige, *germ.* eben.) 21 et quia (*Mg. Em. 191*) XV, 8 ut *om.* (*edd. vett. cfr. I, 51, 2.*) XVI, 6 Romanos, populum (*codd. omnes excepto M m. 1*) XVII, 4 (*Probabiliter Weiss.* facta est) 5 gerere: omnes (*Interrogationem notavimus.* Vultis vos, *addito pronomine, per interrogationem iubentis est; Gron. ad Senec. de ira III, 38, ad Sen. epist. 58; Hor. Sat. II, 6, 92. Diversum est* vultis ...? *pro condicione positum.*) 8 (*Aut cum cod. Portug. scribendum:* coactus est; Ferentinum *aut:* coactus Ferentinum ..., ductus est.) XVIII, 1 Dum ea (*Gron.*) 5 eo magis (*Pceterique præter M*) 7 id certum ponere (*Creverius. Codd.* incertum ponere.) | discrepatio (*Mg. Em. 192 et iam ante edd. vett.; M* discepatio.) 12 in Etruriam (*unus et alter cod. rec. Em. 9*) 13 hic te (*codd. recc. duo*) 14 bene Hercules verteret (*Aliter interpunximus.*) XIX, 1 sperneretur (*codd. tres recc.*) 16 forte (*Duker*) 18 virtutem æquavit. duces imperatoria (*Weiss.*) 20 his 22 VI.DCCCC (*errore, ut videtur; nam codd.* VII.) XX, 15 (*Dure omittitur* et *inter* quadringenti *et* præda) 16 recipiendasque. præstituta die quarum (*Interp. mut.*) XXI, 2 (*In hac enumeratione et copulatione vix abesse posse videtur verbum quartum ad Egnatium pertinens; itaque Gron. probabiliter duo volebat esse orationis membra:* Etruriam conc. in arma et Gellium ... et Umbros ... vocare et Gallos ... sollicitare. *Et c. 16, 6 consilium Gallos socios adsciscendi Egnatio tribuitur.*) 6 decernunt; iustitium

Alsch. nominatis, *quod ex* nominati *factum videtur propter* obstrictis.) 13 [quod roboris erat] XXXIX, 6 absumebatur. quod cum inciperetur remittereturque, omnium . . . proferebatur in dies. altera Romana castra, [quæ] viginti . . . aberant (*Forchhammer et Mg. In codicum scriptura* quæ *prorsus omnia turbat; itaque ab editoribus ante Alschefskium omittebatur. Sed nihil est* eventum rerum proferri — *nam res et certamen profertur* — *et* proferri in dies. *Neque apparet, quo spectet* etiam parvarum, *neque sententia cum proximis cohæret. Restituta recta forma sententiæ, quam Forchh. invenit* — in dies *est* in dies singulos, quotidie; *vid. Hand. Turs. III, 342* -, *restabat vitium in* quod cum; *nam* quod *non habebat, quo referretur, diem absumendi actio incepta remissaque pravissime dicitur. Apparet significari, nihil in castris Papirii cœptum remissumve, cuius non eventus, etiamsi parvum esset, in Carvilii castra perferretur.*) 7 (*Scriptum oportuisse videtur:* quo in maiore, *coll. Em. 265, VI, 36, 7, XXIX, 7 init.*) 15 (*Em. 195 n. Desideratur sententia fere huiusmodi:* Deos imm. adesse propter . . . fœdera . . rupta iratos; si qua *cet.*) XL, 6 iubet; subsidiaque (*Mg. M* subsidiaque suis quæ locis. *Particula adiunctiva hinc prorsus aliena est.*) 7 (*Prænomen Trebonio add. Weiss.*) 8 cum *III* cohortibus (*Et sane probabiliter Crev. excidisse cohortium numerum putabat.*) 9 (*PKl, duo recc. Drakenb., ed. Rom.* motu pulveres ostendere. *Fort.* moto pulvere, se ostendere. *Neque enim de mulis ipsis ostendendis agebatur, sed de specie equitum et peditum. Quod Duker* motu, pulverem ostendere *probabat, debebat tum dici* quantum maximum posset pulverem; *ac ne id quidem aptum esset.*) 12 hostium quoque (*Mg. Em. 196*) XLI, 4 ut ab his 6 (*Vellem probabile esset* cum alaribus *pro* dux al., *quod Kochius proposuit, ipse proponere nolueram; nam* dux al. cohortibus *dure per se dicitur et durissime separatur ab* erat; *et tamen hoc dicitur, Sp. Nautium fuisse, qui veniret, non, eum ducem fuisse cohortibus.*) 10 (*Quæ Em. 196 dicta sunt, non satis valent contra codd.*) XLII, 4 proxima ex parte (*Iac. Gron.*) XLIII, 9 passum 11 flammæ late fusæ certioris cladis indicium (*edd. vett.* certiori *Mg. Codd. boni:* flamme late fusæ certioris cladis indicio. *Pluralis* flammæ . . . *ortus ex* erant *præcedenti*, certioris *accommodando ad* cladis.) 12 loco [prope] temere (*M; P* tepropemere; *Em. 18 et 20*) 13 consternantur conspecti ab equitibus (*Mg. Em. 197*) XLIV, 2 (*de interp. Em. 198*) 4 nocte, quia 6 habitum, cum . . . alterius. optimum *cett.* (*Em. 198*) XLVI, 6 et militi tum dari (*Mg. Em. 198. Mire nuper* præstare — *de quo vid. Weiss.* — *de cautione in posterum acceptum est, quæ cautio qualis cogitari possit et a quo postulata, non intelligo. Apparet tum scriben-*

dum fuisse: stipendium militare et tum dari militi et in posterum præstari; *etsi ne sic quidem recte dicitur* præstare stipendium; *aliter enim dicitur damnum, periculum præstare. Fuit, qui* aliquantum *scribi pro* tum *mallet; sed requiritur appellatio contraria stipendio.*) 8 colonisque (*Mg. Em. 198*) 16 in legatione *sine uncis* (*A. Periz. Codd. et Drakenb.* in legationem).

Errores ante usum libri emendandi.[1])

	Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 7 v. 21	Hernici,	Hernici
- 31 - 13	deceptis.	deceptis.“
- 60 - 5 ab imo	credemus	credamus
- 73 - 7	auxius	anxius
- 90 - 17	incesssit	incessit
- 108 - 16	se	se,
- 127 - 5 ab imo	inssit	iussit
- 146 - 11	feriatur.	feriatur?
- 150 - 5	omnes	homines
- 166 - 14	integravit	iteravit
- 190 in margine	24	42
- 194 v. 2 ab imo	speci	specie

[1]) *In parte priore p. 301 v. 6 ab imo* Dorsuo *retentum oportuit, p. 311 v. 12* vestrorum.

LIBER VI.

Quæ ab condita urbe Roma ad captam eandem urbem Romani 1
sub regibus primum, consulibus deinde ac dictatoribus decemvirisque ac tribunis consularibus gessere, foris bella, domi
seditiones, quinque libris exposui, res quum vetustate nimia 2
obscuras, velut quæ magno ex intervallo loci vix cernuntur,
tum quod parvæ et raræ per eadem tempora litteræ fuere,
una custodia fidelis memoriæ rerum gestarum, et quod, etiamsi
quæ in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque
erant monumentis, incensa urbe pleræque interiere. Clariora 3
deinceps certioraque ab secunda origine velut ab stirpibus
lætius feraciusque renatæ urbis gesta domi militiæque exponentur. Ceterum primo, quo adminiculo erecta erat, eodem 4
innixa M. Furio principe stetit, neque eum abdicare se dictatura nisi anno circumacto passi sunt. Comitia in insequentem 5
annum tribunos habere, quorum in magistratu capta urbs esset,
non placuit; res ad interregnum rediit. Quum civitas in opere 6
ac labore assiduo reficiendæ urbis teneretur, interim Q. Fabio,
simul primum magistratu abiit, ab Cn. Marcio tribuno plebis
dicta dies est, quod [legatus] in Gallos, ad quos missus erat
orator, contra ius gentium pugnasset; cui iudicio eum mors 7
adeo opportuna, ut voluntariam magna pars crederet, subtraxit.
Interregnum initum; P. Cornelius Scipio interrex, et post 8
eum M. Furius Camillus. Is tribunos militum consulari A. u. c. 365.
potestate creat L. Valerium Publicolam iterum, L. Verginium, A. Ch. 389.
P. Cornelium, A. Manlium, L. Æmilium, L. Postumium.

9 Hi ex interregno quum extemplo magistratum inissent,
nulla de re prius quam de religionibus senatum consuluere.
10 In primis fœdera ac leges (erant autem eæ duodecim tabulæ
et quædam regiæ leges) conquiri, quæ comparerent, iusserunt;
alia ex eis edita etiam in vulgus; quæ autem ad sacra per-
tinebant, a pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent
11 multitudinis animos, suppressa. Tum de diebus religiosis
agitari cœptum, diemque a. d. xv Kal. Sextiles, duplici
clade insignem, quo die ad Cremeram Fabii cæsi, quo deinde
ad Aliam cum exitio urbis fœde pugnatum, a posteriore clade
Aliensem appellarunt, insignemque rei nulli publice privatimque
12 agendæ fecerunt. Quidam, quod postridie idus Quintiles non
litasset Sulpicius tribunus militum, neque inventa pace deum
post diem tertium obiectus hosti exercitus Romanus esset,
etiam postridie idus rebus divinis supersederi iussum, inde, ut
postridie calendas quoque ac nonas eadem religio esset, tra-
ditum putant.

2 Nec diu licuit quietis consilia erigendæ ex tam gravi casu
2 rei publicæ secum agitare. Hinc Volsci, veteres hostes, ad
exstinguendum nomen Romanum arma ceperant; hinc Etruriæ
principum ex omnibus populis coniurationem de bello ad fanum
3 Voltumnæ factam mercatores afferebant. Novus quoque terror
accesserat defectione Latinorum Hernicorumque, qui post pug-
nam ad lacum Regillum factam per annos prope centum
nunquam ambigua fide in amicitia populi Romani fuerant.
4 Itaque quum tanti undique terrores circumstarent appareretque
omnibus, non odio solum apud hostes, sed contemptu etiam
5 inter socios nomen Romanum laborare, placuit, eisdem auspiciis
defendi rem publicam, quibus recuperata esset, dictatoremque
6 dici M. Furium Camillum. Is dictator C. Servilium Ahalam
magistrum equitum dixit; iustitioque indicto dilectum iuniorum
habuit, ita ut seniores quoque, quibus aliquid roboris super-
7 esset, in verba sua iuratos centuriaret. Exercitum conscriptum
armatumque trifariam divisit. Partem unam in agro Veiente
Etruriæ opposuit, alteram ante urbem castra locare iussit;

tribuni militum his A. Manlius, illis, qui adversus Etruscos 8
mittebantur, L. Æmilius præpositus. Tertiam partem ipse ad
Volscos duxit, nec procul a Lanuvio (ad Mecium is locus
dicitur) castra oppugnare est adortus. Quibus ab contemptu, 9
quod prope omnem deletam a Gallis Romanam iuventutem
crederent, ad bellum profectis tantum Camillus auditus impe-
rator terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis
arboribus sæpirent, ne qua intrare ad munimenta hostis posset.
Quod ubi animadvertit Camillus, ignem in obiectam sæpem 10
coniici iussit; et forte erat vis magna venti versa in hostem;
itaque non aperuit solum incendio viam, sed, flammis in castra 11
tendentibus, vapore etiam ac fumo crepituque viridis materiæ
flagrantis ita consternavit hostes, ut minor moles superantibus
vallum in castra Volscorum Romanis fuerit, quam transcen-
dentibus sæpem incendio absumptam fuerat. Fusis hostibus 12
cæsisque quum castra impetu cepisset dictator, prædam militi
dedit, quo minus speratam minime largitore duce, eo militi
gratiorem. Persecutus deinde fugientes, quum omnem Volscum 13
agrum depopulatus esset, ad deditionem Volscos septuagesimo
demum anno subegit. Victor ex Volscis in Æquos transiit, 14
et ipsos bellum molientes; exercitum eorum ad Bolas oppressit,
nec castra modo, sed urbem etiam aggressus impetu primo
cepit.

Quum in ea parte, in qua caput rei Romanæ Camillus 3
erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror ingens ingruerat.
Etruria prope omnis armata Sutrium, socios populi Romani, 2
obsidebat; quorum legati, opem rebus affectis orantes, quum
senatum adissent, decretum tulere, ut dictator primo quoque
tempore auxilium Sutrinis ferret. Cuius spei moram quum 3
pati fortuna obsessorum non potuisset, confectaque paucitas
oppidanorum opere, vigiliis, vulneribus, quæ semper eosdem
urgebant, per pactionem urbe hostibus tradita, inermis cum
singulis emissa vestimentis miserabili agmine penates relin-
queret, eo forte tempore Camillus cum exercitu Romano inter- 4
venit. Cui quum se mæsta turba ad pedes provolvisset, prin-

cipumque orationem necessitate ultima expressam fletus mulierum
ac puerorum, qui exsilii comites trahebantur, excepisset, par-
cere lamentis Sutrinos iussit: Etruscis se luctum lacrimasque
5 ferre. Sarcinas inde deponi Sutrinosque ibi considere modico
præsidio relicto, arma secum militem ferre iubet. Ita expedito
exercitu profectus ad Sutrium, id quod rebatur, soluta omnia
rebus, ut fit, secundis invenit, nullam stationem ante mœnia,
patentes portas, victorem vagum prædam ex hostium tectis
6 egerentem. Iterum igitur eodem die Sutrium capitur; victores
Etrusci passim trucidantur ab novo hoste, neque se conglobandi
7 coeundique in unum aut arma capiundi datur spatium. Quum
pro se quisque tenderent ad portas, si qua forte se in agros
eiicere possent, clausas (id enim primum dictator imperaverat)
8 portas inveniunt. Inde alii arma capere, alii, quos forte
armatos tumultus occupaverat, convocare suos, ut prœlium
inirent; quod accensum ab desperatione hostium fuisset, ni
præcones per urbem dimissi poni arma et parci inermi iussissent
9 nec præter armatos quemquam violari. Tum etiam quibus
animi in spe ultima obstinati ad decertandum fuerant, postquam
data spes vitæ est, iactare passim arma inermesque, quod
10 tutius fortuna fecerat, se hosti offerre. Magna multitudo in
custodias divisa; oppidum ante noctem redditum Sutrinis in-
violatum integrumque ab omni clade belli, quia non vi captum,
4 sed traditum per condiciones fuerat. Camillus in urbem
2 triumphans rediit, trium simul bellorum victor. Longe plu-
rimos captivos ex Etruscis ante currum duxit, quibus sub
hasta venundatis tantum æris redactum est, ut, pretio pro
auro matronis persoluto, ex eo, quod superat, tres pateræ
3 aureæ factæ sint, quas cum titulo nominis Camilli ante Capito-
lium incensum in Iovis cella constat ante pedes Iunonis
positas fuisse.

4 Eo anno in civitatem accepti, qui Veientium Capenatiumque
ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Romanos, agerque his
5 novis civibus assignatus. Revocati quoque in urbem senatus con-
sulto a Veiis, qui ædificandi Romæ pigritia, occupatis ibi vacuis

tectis, Veios se contulerant. Et primo fremitus fuit aspernantium
imperium; dies deinde præstituta capitalisque pœna, qui non
remigrasset Romam, ex ferocibus universis singulos, metu suo
quemque, obedientes fecit; et Roma quum frequentia crescere, 6
tum tota simul exsurgere ædificiis, et re publica impensas
adiuvante et ædilibus velut publicum exigentibus opus et
ipsis privatis (admonebat enim desiderium usus) festinantibus
ad effectum operis; intraque annum nova urbs stetit.

Exitu anni comitia tribunorum militum consulari potestate 7
habita. Creati T. Quinctius Cincinnatus, Q. Servilius Fidenas A. u. c. 366.
quintum, L. Iulius Iulus, L. Aquilius Corvus, L. Lucretius A. Ch. 388.
Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus. Exercitum alterum in 8
Æquos, non ad bellum (victos namque se fatebantur), sed ab
odio ad pervastandos fines, ne quid ad nova consilia relin-
querent virium, duxere, alterum in agrum Tarquiniensem.
Ibi oppida Etruscorum Cortuosa et Contenebra vi capta. 9
Ad Cortuosam nihil certaminis fuit: improviso adorti primo
clamore atque impetu cepere; direptum oppidum atque incen-
sum est. Contenebra paucos dies oppugnationem sustinuit, 10
laborque continuus, non die, non nocte remissus, subegit eos.
Quum in sex partes divisus exercitus Romanus senis horis
in orbem succederet prœlio, oppidanos eosdem integro semper
certamini paucitas fessos obiiceret, cessere tandem, locusque
invadendi urbem Romanis datus est. Publicari prædam tri- 11
bunis placebat; sed imperium quam consilium segnius fuit;
dum cunctantur, iam militum præda erat nec nisi per invidiam
adimi poterat.

Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret 12
urbs, Capitolium quoque saxo quadrato substructum est,
opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum. Iam 5
et tribuni plebis, civitate ædificando occupata, contiones
suas frequentare legibus agrariis conabantur. Ostentabatur 2
in spem Pomptinus ager, tum primum post accisas a Camillo
Volscorum res possessionis haud ambiguæ. Criminabantur, 3
multo eum infestiorem agrum ab nobilitate esse, quam a Volscis

fuerit; ab illis enim tantum, quoad vires et arma habuerint,
4 incursiones eo factas; nobiles homines in possessionem agri
publici grassari, nec, nisi, antequam omnia præcipiant, divisus
5 sit, locum ibi plebi fore. Haud magno opere plebem moverunt,
et infrequentem in foro propter ædificandi curam et eodem
exhaustam impensis, eoque agri immemorem, ad quem instruendum vires non essent.

6 In civitate plena religionum, tunc etiam ab recenti
clade superstitiosis principibus, ut renovarentur auspicia,
res ad interregnum rediit. Interreges deinceps M. Manlius Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus, L. Valerius
7 Potitus; hic demum tribunorum militum consulari potestate
A. u. c. 367. comitia habuit. L. Papirium, *C. Cornelium*, C. Sergium,
A. Ch. 387. L. Æmilium iterum, L. Menenium, L. Valerium Publicolam
8 tertium creat; ii ex interregno magistratum occepere. Eo anno
ædes Martis Gallico bello vota dedicata est a T. Quinctio
duumviro sacris faciendis. Tribus quattuor ex novis civibus
additæ, Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis; eæque
6 viginti quinque tribuum numerum explevere. De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis actum ad frequentiorem
iam populum mobilioremque ad cupiditatem agri, quam fuerat.
2 Et de Latino Hernicoque bello mentio facta in senatu maioris
belli cura, quod Etruria in armis erat, dilata est.

3 Res ad Camillum tribunum militum consulari potestate
A. u. c. 368. rediit; collegæ additi quinque, Ser. Cornelius Maluginensis,
A. Ch. 386. Q. Servilius Fidenas sextum, L. Quinctius Cincinnatus, L.
4 Horatius Pulvillus, P. Valerius. Principio anni aversæ curæ
hominum sunt a bello Etrusco, quod fugientium ex agro
Pomptino agmen repente illatum in urbem attulit, Antiates
in armis esse Latinorumque populos iuventutem suam misisse
5 ad id bellum, eo abnuentes publicum fuisse consilium, quod
non prohibitos tantummodo [voluntarios] dicerent militare, ubi
6 vellent. Desierant iam ulla contemni bella. Itaque senatus
diis agere gratias, quod Camillus in magistratu esset: dictatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus esset; et

collegæ fateri, regimen omnium rerum, ubi quid bellici terroris
ingruat, in viro uno esse, sibique destinatum in animo esse 7
Camillo summittere imperium, nec quicquam de maiestate sua
detractum credere, quod maiestati eius viri concessissent.
Collaudatis ab senatu tribunis et ipse Camillus, confusus animo,
gratias egit. Ingens inde ait onus a populo Romano sibi, 8
qui se [dictatorem] iam quartum creasset, magnum a senatu
talibus de se iudiciis eius ordinis, maximum tam honoratorum
collegarum obsequio iniungi. Itaque si quid laboris vigilia- 9
rumque adiici possit, certantem secum ipsum annisurum, ut tanto
de se consensu civitatis opinionem, quæ maxima sit, etiam
constantem efficiat. Quod ad bellum atque Antiates attineat, 10
plus ibi minarum quam periculi esse; se tamen, ut nihil timendi,
sic nihil contemnendi auctorem esse. Circumsederi urbem Ro- 11
manam ab invidia et odio finitimorum; itaque et ducibus plu-
ribus et exercitibus administrandam rem publicam esse.
„Te“ inquit, „P. Valeri, socium imperii consiliique legiones 12
mecum adversus Antiatem hostem ducere placet. Te, Q. Ser- 13
vili, altero exercitu instructo paratoque in urbe castra habere,
intentum, sive Etruria se interim, ut nuper, sive nova hæc
cura, Latini atque Hernici, moverint; pro certo habeo, ita rem
gesturum, ut patre, avo teque ipso ac sex tribunatibus dignum
est. Tertius exercitus ex causariis senioribusque a L. Quinctio 14
scribatur, qui urbi mœnibusque præsidio sit. L. Horatius
arma, tela, frumentum, quæque belli alia tempora poscent,
provideat. Te, Ser. Corneli, præsidem huius publici consilii, 15
custodem religionum, comitiorum, legum, rerum omnium urba-
narum, collegæ facimus.“ Cunctis in partes muneris sui be- 16
nigne pollicentibus operam, Valerius, socius imperii lectus,
adiecit, M. Furium sibi pro dictatore seque ei pro magistro
equitum futurum; proinde, quam opinionem de unico impe- 17
ratore, eam spem de bello haberent. Se vero bene sperare
patres et de bello et de pace universaque re publica erecti
gaudio fremunt, nec dictatore unquam opus fore rei publicæ, 18
si tales viros in magistratu habeat, tam concordibus iunctos

animis, parere atque imperare iuxta paratos laudemque con-
ferentes potius in medium quam ex communi ad se trahentes.
7 Iustitio indicto dilectuque habito, Furius ac Valerius ad
Satricum profecti, quo non Volscorum modo iuventutem An-
tiates ex nova subole lectam, sed ingentem Latinorum Herni-
corumque conciverant ex integerrimis diutina pace populis. Ita-
que novus hostis veteri adiunctus commovit animos militis Romani.
2 Quod ubi aciem iam instruenti Camillo centuriones renuntiave-
runt, turbatas militum mentes esse, segniter arma capta, cuncta-
bundosque et restitantes egressos castris esse, quin voces
quoque auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos,
et ægre inermem tantam multitudinem, nedum armatam, susti-
3 neri posse, in equum insilit et ante signa, obversus in aciem,
ordines interequitans, „Quæ tristitia, milites, hæc, quæ insolita
cunctatio est? Hostem an me an vos ignoratis? Hostis est
quid aliud quam perpetua materia virtutis gloriæque vestræ?
4 Vos contra me duce, ut Falerios Veiosque captos et in capta
patria Gallorum legiones cæsas taceam, modo trigeminæ victoriæ
triplicem triumphum ex his ipsis Volscis et Æquis et ex
5 Etruria egistis. An me, quod non dictator vobis, sed tribunus
signum dedi, non agnoscitis ducem? Neque ego maxima
imperia in vos desidero, et vos in me nihil præter me ipsum
intueri decet; neque enim dictatura mihi unquam animos fecit,
6 ut ne exsilium quidem ademit. Iidem igitur omnes sumus,
et quum eadem omnia in hoc bellum afferamus, quæ in priora
attulimus, eundem eventum belli exspectemus. Simul concur-
reritis, quod quisque didicit ac consuevit, faciet: vos vincetis,
8 illi fugient." Dato deinde signo ex equo desilit et proximum
signiferum manu arreptum secum in hostem rapit, „Infer,
2 miles" clamitans, „signum." Quod ubi videre ipsum Camillum,
iam ad munera corporis senecta invalidum, vadentem in hostes,
procurrunt pariter omnes clamore sublato, „Sequere impera-
3 torem" pro se quisque clamantes. Emissum etiam signum
Camilli iussu in hostium aciem ferunt, idque ut repetere-
4 tur, concitatos antesignanos; ibi primum pulsum Antiatem,

terroremque non in primam tantum aciem, sed etiam ad
subsidiarios perlatum. Nec vis tantum militum movebat, exci- 5
tata præsentia ducis, sed quod Volscorum animis nihil terri-
bilius erat quam ipsius Camilli forte oblata species; ita, 6
quocunque se intulisset, victoriam secum haud dubiam trahebat.
Maxime id evidens fuit, quum in lævum cornu prope iam pulsum,
arrepto repente equo cum scuto pedestri, advectus conspectu
suo prœlium restituit, ostentans vincentem ceteram aciem. Iam 7
inclinata res erat, sed turba hostium et fugam impediebat,
et longa cæde conficienda multitudo tanta fesso militi erat,
quum repente ingentibus procellis fusus imber certam magis
victoriam quam prœlium diremit. Signo deinde receptui dato, 8
nox insecuta quietis Romanis perfecit bellum. Latini namque
et Hernici relictis Volscis domos profecti sunt, malis consiliis
pares adepti eventus; Volsci ubi se desertos ab eis videre, 9
quorum fiducia rebellaverant, relictis castris mœnibus Satrici
se includunt. Quos primo Camillus vallo circumdare et aggere
atque operibus oppugnare est adortus. Quæ postquam nulla 10
eruptione impediri videt, minus esse animi ratus in hoste, quam
ut in eo tam lentæ spei victoriam exspectaret, cohortatus
milites, ne tanquam Veios oppugnantes in opere longinquo
sese tererent: victoriam in manibus esse, ingenti militum
alacritate mœnia undique aggressus scalis oppidum cepit. Volsci
abiectis armis sese dediderunt.

Ceterum animus ducis rei maiori, Antio, imminebat: id **9**
caput Volscorum, eam fuisse originem proximi belli. Sed 2
quia nisi magno apparatu, tormentis machinisque, tam valida
urbs capi non poterat, relicto ad exercitum collega, Romam
est profectus, ut senatum ad excidendum Antium hortaretur.
Inter sermonem eius (credo rem Antiatem diuturniorem manere 3
diis cordi fuisse) legati ab Nepete ac Sutrio auxilium adversus
Etruscos petentes veniunt, brevem occasionem esse ferendi
auxilii memorantes. Eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit.
Namque quum ea loca opposita Etruriæ et velut claustra inde 4
portæque essent, et illis occupandi ea, quum quid novi moli-

5 rentur, et Romanis recuperandi tuendique cura erat. Igitur
senatui cum Camillo agi placuit, ut omisso Antio bellum
Etruscum susciperet; legiones urbanæ, quibus Quinctius præ-
6 fuerat, ei decernuntur. Quanquam expertum exercitum assue-
tumque imperio, qui in Volscis erat, mallet, nihil recusavit;
Valerium tantummodo imperii socium depoposcit. Quinctius
Horatiusque successores Valerio in Volscos missi.
7 Profecti ab urbe Sutrium Furius et Valerius partem
oppidi iam captam ab Etruscis invenere, ex parte altera, inter-
sæptis itineribus, ægre oppidanos vim hostium ab se arcentes.
8 Quum Romani auxilii adventus, tum Camilli nomen celeber-
rimum apud hostes sociosque et in præsentia rem inclinatam
9 sustinuit et spatium ad opem ferendam dedit. Itaque diviso
exercitu Camillus collegam, in eam partem circumductis copiis,
quam hostes tenebant, mœnia aggredi iubet, non tanta spe,
scalis capi urbem posse, quam ut, aversis eo hostibus, et op-
pidanis iam pugnando fessis laxaretur labor et ipse spatium
10 intrandi sine certamine mœnia haberet. Quod quum simul
utrinque factum esset ancepsque terror Etruscos circumstaret,
et mœnia summa vi oppugnari et intra mœnia esse hostem
viderent, porta se, quæ una forte non obsidebatur, trepidi
11 uno agmine eiecere. Magna cædes fugientium et in urbe et
per agros est facta; plures a Furianis intra mœnia cæsi;
Valeriani expeditiores ad persequendos fuere nec ante noctem,
12 quæ conspectum ademit, finem cædendi fecere. Sutrio recepto
restitutoque sociis, Nepete exercitus ductus, quod per dedi-
10 tionem acceptum iam totum Etrusci habebant. Videbatur plus
in ea urbe recipienda laboris fore, non [in] eo solum, quod
tota hostium erat, sed etiam quod parte Nepesinorum prodente
2 civitatem facta erat deditio; mitti tamen ad principes eorum
placuit, ut secernerent se ab Etruscis fidemque, quam implo-
3 rassent ab Romanis, ipsi præstarent. Unde quum responsum
allatum esset, nihil suæ potestatis esse, Etruscos mœnia custo-
diasque portarum tenere, primo populationibus agri terror est
4 oppidanis admotus; deinde, postquam deditionis quam societatis

fides sanctior erat, fascibus sarmentorum ex agro collatis,
ductus ad mœnia exercitus, completisque fossis scalæ admotæ,
et clamore primo impetuque oppidum capitur. Nepesinis inde 5
edictum, ut arma ponant, parcique iussum inermi; Etrusci pa-
riter armati atque inermes cæsi. Nepesinorum quoque auctores
deditionis securi percussi; innoxiæ multitudini redditæ res,
oppidumque cum præsidio relictum. Ita duabus sociis urbibus 6
ex hoste receptis, victorem exercitum tribuni cum magna
gloria Romam reduxerunt.

Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitæ quæsi-
tumque, cur per eos annos militem ex instituto non dedissent.
Responsum frequenti utriusque gentis concilio est, nec culpam 7
in eo publicam nec consilium fuisse, quod suæ iuventutis
aliqui apud Volscos militaverint; eos tamen ipsos pravi consilii 8
pœnam habere, nec quemquam ex his reducem esse; militis
autem non dati causam terrorem assiduum a Volscis fuisse,
quam pestem adhærentem lateri suo tot super alia aliis bellis
exhauriri nequisse. Quæ relata patribus magis tempus quam 9
causam non visa belli habere.

Insequenti anno, A. Manlio, P. Cornelio, T. et L. Quinc- **11**
tiis Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum, *C. Sergio iterum* A. u. c. 369.
tribunis consulari potestate, grave bellum foris, gravior domi A. Ch. 385.
seditio exorta, bellum a Volscis, adiuncta Latinorum atque 2
Hernicorum defectione, seditio, unde minime timeri potuit,
a patriciæ gentis viro et inclitæ famæ, M. Manlio Capitolino.
Qui nimius animi quum alios principes sperneret, uni invideret 3
eximio simul honoribus atque virtutibus, M. Furio, ægre fere-
bat, solum eum in magistratibus, solum apud exercitus [esse]
tantum iam eminere, ut iisdem auspiciis creatos non pro 4
collegis, sed pro ministris habeat, quum interim, si quis vere
æstimare velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione
hostium non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx
servata esset, et ille inter aurum accipiendum et in spem pacis 5
solutis animis Gallos aggressus sit, ipse armatos capientesque
arcem depulerit, illius gloriæ pars virilis apud omnes milites

sit, qui simul vicerint, suæ victoriæ neminem omnium morta-
6 lium socium esse. His opinionibus inflato animo, ad hoc
vitio quoque ingenii vehemens et impotens, postquam inter
patres non, quantum æquum censebat, excellere suas opes
7 animadvertit, primus omnium ex patribus popularis factus cum
plebeiis magistratibus consilia communicare; criminando patres,
alliciendo ad se plebem, iam aura, non consilio ferri famæque
8 magnæ malle quam bonæ esse. Et non contentus agrariis
legibus, quæ materia semper tribunis plebi seditionum fuisset,
fidem moliri cœpit: acriores quippe æris alieni stimulos esse,
qui non egestatem modo atque ignominiam minentur, sed nervo
9 ac vinculis corpus liberum territent. Et erat æris alieni magna
vis re damnosissima etiam divitibus, ædificando, contracta.
Bellum itaque Volscum, grave per se, oneratum Latinorum
atque Hernicorum defectione, in speciem causæ iactatum, ut
10 maior potestas quæreretur; sed nova consilia Manlii magis
compulere senatum ad dictatorem creandum. Creatus A.
Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quinctium Capi-
tolinum.

12 Dictator etsi maiorem dimicationem propositam domi
quam foris cernebat, tamen, seu quia celeritate ad bellum
opus erat, seu victoria triumphoque dictaturæ ipsi vires se
additurum ratus, dilectu habito in agrum Pomptinum, quo
2 a Volscis exercitum inductum audierat, pergit. Non dubito,
præter satietatem, tot iam libris assidua bella cum Volscis
gesta legentibus illud quoque succursurum, quod mihi percen-
senti propiores temporibus harum rerum auctores miraculo
fuit, unde toties victis Volscis et Æquis suffecerint milites.
3 Quod quum ab antiquis tacitum prætermissum sit, cuius
tandem ego rei præter opinionem, quæ sua cuique coniectanti
4 esse potest, auctor sim? Simile veri est, aut intervallis bel-
lorum, sicut nunc in dilectibus fit Romanis, alia atque alia
subole iuniorum ad bella instauranda toties usos esse, aut non
ex iisdem semper populis exercitus scriptos, quanquam eadem
5 semper gens bellum intulerit, aut innumerabilem multitudinem

liberorum capitum in eis fuisse locis, quæ nunc, vix seminario
exiguo militum relicto, servitia Romana ab solitudine vindicant.
Ingens certe, quod inter omnes auctores conveniat, quanquam 6
nuper Camilli ductu atque auspicio accisæ res erant, Vol-
scorum exercitus fuit; ad hoc Latini Hernicique accesserant
et Circeiensium quidam et coloni etiam a Velitris Romani.
Dictator, castris eo die positis, postero quum auspicato prod- 7
isset hostiaque cæsa pacem deum adorasset, lætus ad milites
iam arma ad propositum pugnæ signum, sicut edictum erat,
luce prima capientes processit. „Nostra victoria est, milites“ 8
inquit, „si quid dii vatesque eorum in futurum vident. Itaque,
ut decet certæ spei plenos et cum imparibus manus conser-
turos, pilis ante pedes positis, gladiis tantum dextras armemus.
Ne procurri quidem ab acie velim, sed obnixos vos stabili gradu
impetum hostium excipere. Ubi illi vana iniecerint missilia 9
et effusi stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii, et
veniat in mentem unicuique, deos esse, qui Romanum adiu-
vent, deos, qui secundis avibus in prœlium miserint. Tu, T. 10
Quincti, equitem intentus ad primum initium moti certaminis
teneas; ubi hærere iam aciem collato pede videris, tum ter-
rorem equestrem occupatis alio labore infer, invectusque or-
dines pugnantium dissipa.“ Sic eques, sic pedes, ut præce- 11
perat, pugnant; nec dux legiones nec fortuna fefellit ducem.
Multitudo hostium, nulli rei præterquam numero freta et oculis **13**
utramque metiens aciem, temere prœlium iniit, temere omisit;
clamore tantum missilibusque telis et primo pugnæ impetu 2
ferox, gladios et collatum pedem et vultum hostis ardore
animi micantem ferre non potuit. Impulsa frons prima et 3
trepidatio subsidiis illata; et suum terrorem intulit eques;
rupti inde multis locis ordines motaque omnia, et fluctuanti
similis acies erat. Dein postquam cadentibus primis iam ad
se quisque perventuram cædem cernebat, terga vertunt. Instare 4
Romanus; et donec armati confertique abibant, peditum labor
in persequendo fuit; postquam iactari arma passim fugaque
per agros spargi aciem hostium animadversum est, tum equitum

turmæ emissæ, dato signo, ne in singulorum morando cæde
5 spatium ad evadendum interim multitudini darent: satis esse
missilibus ac terrore impediri cursum obequitandoque agmen
teneri, dum assequi pedes et iusta cæde conficere hostem
6 posset. Fugæ sequendique non ante noctem finis fuit. Capta
quoque ac direpta eodem die castra Volscorum, prædaque
7 omnis præter libera corpora militi concessa est. Pars maxima
captivorum ex Latinis atque Hernicis fuit, nec hominum de
plebe, ut credi posset mercede militasse, sed principes quidam
iuventutis inventi, manifesta fides, publica ope Volscos hostes
8 adiutos. Circeiensium quoque quidam cogniti et coloni
a Velitris; Romamque omnes missi percontantibus primoribus
patrum eadem, quæ dictatori, defectionem sui quisque populi,
haud perplexe indicavere.

14 Dictator exercitum in stativis tenebat, minime dubius,
bellum cum iis populis patres iussuros, quum maior domi
exorta moles coegit acciri Romam eum, gliscente in dies sedi-
2 tione, quam solito magis metuendam auctor faciebat. Non
enim iam orationes modo M. Manlii, sed facta popularia in
speciem, tumultuosa eadem, qua mente fierent, intuenti erant.
3 Centurionem, nobilem militaribus factis, iudicatum pecuniæ
quum duci vidisset, medio foro cum caterva sua accurrit et
manum iniecit, vociferatusque de superbia patrum ac crudelitate
feneratorum et miseriis plebis, virtutibus eius viri fortunaque.
4 „Tum vero ego“ inquit „nequicquam hac dextra Capitolium
arcemque servaverim, si civem commilitonemque meum, tan-
quam Gallis victoribus captum, in servitutem ac vincula duci
5 videam.“ Inde rem creditori palam populo solvit, libraque
et ære liberatum emittit, deos atque homines obtestantem, ut
M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Romanæ, gratiam
6 referant. Acceptus extemplo in tumultuosam turbam et ipse
tumultum augebat, cicatrices acceptas Veienti, Gallico aliisque
7 deinceps bellis ostentans: se militantem, se restituentem eversos
penates, multiplici iam sorte exsoluta, mergentibus semper
sortem usuris, obrutum fenore esse; videre lucem, forum,

civium ora M. Manlii opera; omnia parentium beneficia ab 8
illo se habere; illi devovere corporis vitæque ac sanguinis
quod supersit; quodcunque sibi cum patria, penatibus publicis
ac privatis iuris fuerit, id cum uno homine esse. His vocibus 9
instincta plebes quum iam unius hominis esset, addita alia
commotioris ad omnia turbanda consilii res. Fundum in 10
Veienti, caput patrimonii, subiecit præconi, „ne quem vestrum“
inquit, „Quirites, donec quicquam in re mea supererit, iudicatum
addictumve duci patiar.“ Id vero ita accendit animos, ut per
omne fas ac nefas secuturi vindicem libertatis viderentur.
Ad hoc domi, contionantis in modum, sermones pleni criminum 11
in patres; inter quos, [quum] omisso discrimine, vera an vana
iaceret, thesauros Gallici auri occultari a patribus iecit, nec
iam possidendis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam
quoque publicam avertant; ea res si palamfiat, exsolvi plebem
ære alieno posse. Quæ ubi obiecta spes est, enimvero indig- 12
num facinus videri, quum conferendum ad redimendam civi-
tatem a Gallis aurum fuerit, tributo collationem factam, idem
aurum ex hostibus captum in paucorum prædam cessisse.
Itaque exsequebantur quærendo, ubi tantæ rei furtum occul- 13
taretur; differentique et tempore suo se indicaturum dicenti,
ceteris omissis eo versæ erant omnium curæ, apparebatque,
nec veri indicii gratiam mediam nec falsi offensionem fore.

Ita suspensis rebus, dictator accitus ab exercitu in urbem **15**
venit. Postero die senatu habito, quum satis periclitatus
voluntates hominum discedere senatum ab se vetuisset,
stipatus ea multitudine, sella in comitio posita, viatorem 2
ad M. Manlium misit; qui dictatoris iussu vocatus, quum
signum suis dedisset, adesse certamen, agmine ingenti ad
tribunal venit. Hinc senatus, hinc plebs, suum quisque 3
intuentes ducem, velut in acie constiterant. Tum dictator, 4
silentio facto, „Utinam“ inquit „mihi patribusque Romanis ita
de ceteris rebus cum plebe conveniat, quemadmodum, quod
ad te attinet eamque rem, quam de te sum quæsiturus, conven-
turum satis confido. Spem factam a te civitati video, fide 5

incolumi ex thesauris Gallicis, quod primores patrum occultent,
creditum solvi posse. Cui ego rei tantum abest ut impedi-
mento sim, ut contra te, M. Manli, adhorter, liberes fenore
plebem Romanam et istos incubantes publicis thesauris ex
6 præda clandestina evolvas. Quod nisi facis, sive ut et ipse
in parte prædæ sis, sive quia vanum indicium est, in vincla
te duci iubebo nec diutius patiar, a te multitudinem fallaci
7 spe concitari.“ Ad ea Manlius nec se fefellisse ait, non ad-
versus Volscos, toties hostes, quoties patribus expediat, nec
adversus Latinos Hernicosque, quos falsis criminibus in arma
agant, sed adversus se ac plebem Romanam dictatorem creatum
8 esse; iam omisso bello, quod simulatum sit, in se impetum
fieri; iam dictatorem profiteri patrocinium feneratorum ad-
versus plebem; iam sibi ex favore multitudinis crimen et
9 perniciem quæri. „Offendit“ inquit „te, A. Corneli, vosque,
patres conscripti, circumfusa turba lateri meo? Quin eam
diducitis a me singuli vestris beneficiis, intercedendo, eximendo
de nervo cives vestros, prohibendo iudicatos addictosque duci,
ex eo, quod affluit opibus vestris, sustinendo necessitates
10 aliorum? Sed quid ego vos, de vestro impendatis, hortor?
Sortem reliquam ferte; de capite deducite, quod usuris per-
numeratum est; iam nihilo mea turba quam ullius conspectior
11 erit. At enim quid ita solus ego civium curam ago? Nihilo
magis, quod respondeam, habeo, quam si quæras, quid ita
solus Capitolium arcemque servaverim. Et tum universis, quam
12 potui, opem tuli, et nunc singulis feram. Nam quod ad the-
sauros Gallicos attinet, rem suapte natura facilem difficilem
interrogatio facit. Cur enim quæritis, quod scitis? cur, quod
in sinu vestro est, excuti iubetis potius, quam ponatis, nisi
13 aliqua fraus subest? Quo magis argui præstigias iubetis
vestras, eo plus vereor, ne abstuleritis observantibus etiam
oculos. Itaque non ego vobis, ut indicem prædas vestras, sed
vos id cogendi estis, ut in medium proferatis.“

16 Quum mittere ambages dictator iuberet et aut peragere
verum indicium cogeret aut fateri facinus insimulati falso

crimine senatus oblatæque vani furti invidiæ, negantem arbitrio
inimicorum se locuturum in vincla duci iussit. Arreptus 2
a viatore „Iuppiter“ inquit „optime maxime Iunoque regina
ac Minerva ceterique dii deæque, qui Capitolium arcemque
incolitis, sicine vestrum militem ac præsidem sinitis vexari ab
inimicis? hæc dextra, qua Gallos fudi a delubris vestris, iam
in vinclis et catenis erit?“ Nullius nec oculi nec aures 3
indignitatem ferebant; sed invicta sibi quædam patientissima
iusti imperii civitas fecerat, nec adversus dictatoriam vim aut
tribuni plebis aut ipsa plebs attollere oculos aut hiscere aude-
bant. Coniecto in carcerem Manlio, satis constat magnam 4
partem plebis vestem mutasse, multos mortales capillum ac
barbam promisisse, obversatamque vestibulo carceris mæstam
turbam. Dictator de Volscis triumphavit, invidiæque magis 5
triumphus quam gloriæ fuit; quippe domi, non militiæ partum
eum actumque de cive, non de hoste fremebant; unum de-
fuisse tantum superbiæ, quod non M. Manlius ante currum
sit ductus. Iamque haud procul seditione res erat; cuius 6
leniendæ causa, postulante nullo, largitor voluntarius repente
senatus factus Satricum coloniam duo millia civium Roma-
norum deduci iussit. Bina iugera et semisses agri assignati;
quod quum et parvum et paucis datum et mercedem esse 7
prodendi M. Manlii interpretarentur, remedio irritatur seditio.
Et iam magis insignis sordibus et facie reorum turba Manliana 8
erat, amotusque post triumphum abdicatione dictaturæ terror
et linguam et animos liberaverat hominum. Audiebantur **17**
itaque propalam voces exprobrantium multitudini, quod defen-
sores suos semper in præcipitem locum favore tollat, deinde
in ipso discrimine periculi destituat: sic Sp. Cassium in agros 2
plebem vocantem, sic Sp. Mælium ab ore civium famem suis
impensis propulsantem oppressos; sic M. Manlium, mersam et
obrutam fenore partem civitatis in libertatem ac lucem extra-
hentem, proditum inimicis. Saginare plebem [populares] suos, 3
ut iugulentur. Hocine patiendum fuisse, si ad nutum dictatoris
non responderit vir consularis? Fingerent, mentitum ante,

atque ideo non habuisse, quod tum responderet; cui servo
4 unquam mendacii pœnam vincula fuisse? Non obversatam esse memoriam noctis illius, quæ pæne ultima atque æterna nomini Romano fuerit? non speciem agminis Gallorum per Tarpeiam rupem scandentis? non ipsius M. Manlii, qualem eum armatum, plenum sudoris ac sanguinis, ipso pæne Iove
5 erepto ex hostium manibus, vidissent? Selibrisne farris gratiam servatori patriæ relatam? et quem prope cælestem, cognomine certe Capitolino Iovi parem fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? Adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in
6 tam multis uni esse? Iam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur, quum remisso, quod erepturi erant, ex senatus consulto Manlius vinclis liberatur; quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est.

7 Per eosdem dies Latinis et Hernicis, simul colonis Circeiensibus et a Velitris, purgantibus se Volsci crimine belli captivosque repetentibus, ut suis legibus in eos animadverterent, tristia responsa reddita, tristiora colonis, quod cives Romani
8 patriæ oppugnandæ nefanda consilia inissent. Non negatum itaque tantum de captivis, sed, in quo ab sociis tamen temperaverant, denuntiatum senatus verbis, facesserent propere ex urbe ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos legationis ius, externo, non civi comparatum, tegeret.

18 Recrudescente Manliana seditione, sub exitu anni comitia
A. u. c. 370. habita, creatique tribuni militum consulari potestate Ser.
A. Ch. 384. Cornelius Maluginensis iterum, P. Valerius Potitus iterum, M. Furius Camillus quintum, Ser. Sulpicius Rufus iterum,
2 C. Papirius Crassus, T. Quinctius Cincinnatus iterum. Cuius principio anni et patribus et plebi peropportune externa pax data, plebi, quod non avocata dilectu spem cepit, dum tam potentem haberet ducem, fenoris expugnandi, patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis
3 malis. Igitur quum pars utraque acrior aliquanto coorta

esset, iam propinquum certamen aderat. Et Manlius, advocata
domum plebe, cum principibus novandarum rerum interdiu
noctuque consilia agitat, plenior aliquanto animorum irarumque,
quam antea fuerat. Iram accenderat ignominia recens in 4
animo ad contumeliam inexperto; spiritus dabat, quod nec
ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Mælio Cincin-
natus Quinctius fecisset, et vinculorum suorum invidiam non
dictator modo abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus
quidem sustinere potuisset. His simul inflatus exacerbatusque 5
iam per se accensos incitabat plebis animos. „Quousque
tandem ignorabitis vires vestras, quas natura ne beluas quidem
ignorare voluit? Numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adver-
sarios habeatis. Si singuli singulos aggressuri essetis, tamen 6
acrius crederem vos pro libertate quam illos pro dominatione
certaturos; quoteni clientes circa singulos fuistis patronos,
tot nunc adversus unum hostem eritis. Ostendite modo bellum; 7
pacem habebitis. Videant vos paratos ad vim; ius ipsi
remittent. Audendum est aliquid universis, aut omnia singulis
patienda. Quousque me circumspectabitis? Ego quidem nulli 8
vestrum deero; ne fortuna mea desit, videte. Ipse vindex
vester, ubi visum inimicis est, nullus repente fui, et vidistis
in vincula duci universi eum, qui a singulis vobis vincula
depuleram. Quid sperem, si plus in me audeant inimici? 9
An exitum Cassii Mæliique exspectem? Bene facitis, quod
abominamini. Dii prohibebunt hæc; sed nunquam propter me
de cælo descendent; vobis dent mentem oportet, ut prohibeatis,
sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris ho-
stibus, a superbis defenderem civibus. Tam parvus animus 10
tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus inimicos
satis sit, nec ullum, nisi quatenus imperari vobis sinatis, cer-
tamen adversus patres noritis? Nec hoc natura insitum vobis
est, sed usu possidemini. Cur enim adversus externos tantum 11
animorum geritis, ut imperare illis æquum censeatis? Quia
consuestis cum eis pro imperio certare, adversus hos tentare
magis quam tueri libertatem. Tamen, qualescunque duces 12

habuistis, qualescunque ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacunque
petistis, obtinuistis seu vi seu fortuna vestra. Tempus est
13 [et]iam maiora conari. Experimini modo et vestram feli-
citatem et me, ut spero, feliciter expertum; minore negotio,
qui imperet, patribus imponetis quam, qui resisterent impe-
14 rantibus, imposuistis. Solo æquandæ sunt dictaturæ consula-
tusque, ut caput attollere Romana plebes possit. Proinde
adeste; prohibete ius de pecuniis dici; ego me patronum pro-
15 fiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen induit; vos
si quo insigni magis imperii honorisve nomine vestrum appel-
labitis ducem, eo utemini potentiore ad obtinenda ea, quæ
16 vultis." Inde de regno agendi ortum initium dicitur; sed nec
cum quibus nec quem ad finem consilia pervenerint, satis
planum traditur.

19 At in parte altera senatus de secessione in domum pri-
vatam plebis, forte etiam in arce positam, et imminenti mole
2 libertati agitat. Magna pars vociferantur, Servilio Ahala
opus esse, qui non in vincla duci iubendo irritet publicum
hostem, sed unius iactura civis finiat intestinum bellum.
3 Decurritur ad leniorem verbis sententiam, vim tamen eandem
habentem, ut videant magistratus, ne quid ex perniciosis con-
4 siliis M. Manlii res publica detrimenti capiat. Tum tribuni
consulari potestate tribunique plebi (nam et *ei*, quia eundem
et suæ potestatis, quem libertatis omnium, finem cernebant,
patrum auctoritati se dediderant) hi tum omnes, quid opus
5 facto sit, consultant. Quum præter vim et cædem nihil cui-
quam occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appa-
6 reret, tum M. Menenius et Q. Publilius tribuni plebis: „Quid
patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse adversus
unum pestiferum civem debet? Quid cum plebe aggredimur
eum, quem per ipsam plebem tutius aggredi est, ut suis ipse
7 oneratus viribus ruat? Diem dicere ei nobis in animo est.
Nihil minus populare quam regnum est. Simul multitudo illa
non secum certari viderint et ex advocatis iudices facti
erunt et accusatores de plebe, patricium reum intuebuntur

et regni crimen in medio, nulli magis quam libertati favebunt
suæ." Approbantibus cunctis diem Manlio dicunt. Quod 20
ubi est factum, primo commota plebs est, utique postquam
sordidatum reum viderunt nec cum eo non modo patrum 2
quemquam, sed ne cognatos quidem aut affines, postremo ne
fratres quidem A. et T. Manlios, quod ad eum diem
nunquam usu venisset, ut in tanto discrimine non et proximi
vestem mutarent: App. Claudio in vincula ducto C. Claudium 3
inimicum Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse; con-
sensu opprimi popularem virum, quod primus a patribus ad
plebem defecisset. Quum dies venit, quæ præter cœtus multi- 4
tudinis seditiosasque voces et largitionem et fallax indicium
pertinentia proprie ad regni crimen ab accusatoribus obiecta
sint reo, apud neminem auctorem invenio; nec dubito, haud 5
parva fuisse, quum damnandi mora plebi non in causa, sed
in loco fuerit. Illud notandum videtur, ut sciant homines,
quæ et quanta decora fœda cupiditas regni non ingrata solum,
sed invisa etiam reddiderit: homines prope quadringentos pro- 6
duxisse dicitur, quibus sine fenore expensas pecunias tulisset,
quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset; ad hæc 7
decora quoque belli non commemorasse tantum, sed protulisse
etiam conspicienda, spolia hostium cæsorum ad triginta, dona
imperatorum ad quadraginta, in quibus insignes duas murales
coronas, civicas octo; ad hoc servatos ex hostibus cives [pro- 8
duxit], inter quos C. Servilium magistrum equitum absentem
nominatim; et quum ea quoque, quæ bello gesta essent, pro
fastigio rerum oratione etiam magnifica, facta dictis æquando,
memorasset, nudasse pectus insigne cicatricibus bello acceptis
et identidem Capitolium spectans Iovem deosque alios devo- 9
casse ad auxilium fortunarum suarum precatusque esse, ut,
quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad salutem
populi Romani dedissent, eam populo Romano in suo discri-
mine darent, et orasse singulos universosque, ut Capitolium
atque arcem intuentes, ut ad deos immortales versi de se
iudicarent. In campo Martio quum centuriatim populus 10

citaretur, et reus ad Capitolium manus tendens ab hominibus
ad deos preces avertisset, apparuit tribunis, nisi oculos quoque
hominum liberassent tanti memoria decoris, nunquam fore
11 in præoccupatis beneficio animis vero crimini locum. Ita
prodicta die, in Petelinum lucum extra portam Flumentanam,
unde conspectus in Capitolium non esset, concilium populi
indictum est. Ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste
12 iudicium invisumque etiam iudicibus factum. Sunt, qui per
duumviros, qui de perduellione anquirerent, creatos auctores
sint damnatum. Tribuni de saxo Tarpeio deiecerunt, locusque
idem in uno homine et eximiæ gloriæ monumentum et pœnæ
13 ultimæ fuit. Adiectæ mortuo notæ sunt, publica una, quod,
quum domus eius fuisset, ubi nunc ædes atque officina Mo-
netæ est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce aut
14 Capitolio habitaret, gentilicia altera, quod gentis Manliæ de-
creto cautum est, ne quis deinde M. Manlius vocaretur.
Hunc exitum habuit vir, nisi in libera civitate natus esset,
15 memorabilis. Populum brevi, postquam periculum ab eo
nullum erat, per se ipsas recordantem virtutes desiderium eius
tenuit. Pestilentia etiam brevi consecuta, nullis occurrentibus
tantæ cladis causis, ex Manliano supplicio magnæ parti videri
16 orta: violatum Capitolium esse sanguine servatoris, nec diis
cordi fuisse, pœnam eius oblatam prope oculis suis, a quo sua
templa erepta e manibus hostium essent.

21 Pestilentiam inopia frugum et vulgatam utriusque mali
A. u. c. 371. famam anno insequente multiplex bellum excepit, L. Valerio
A. Ch. 383. quartum, A. Manlio tertium, Ser. Sulpicio tertium, L. Lucretio,
L. Æmilio tertium, M. Trebonio tribunis militum consulari
2 potestate. Hostes novi, præter Volscos, velut sorte quadam
prope in æternum exercendo Romano militi datos, Circeiosque
et Velitras colonias, iam diu molientes defectionem, et suspec-
tum Latium, Lanuvini etiam, quæ fidelissima urbs fuerat,
3 subito exorti. Id patres rati contemptu accidere, quod Veli-
ternis civibus suis tam diu impunita defectio esset, decre-
verunt, ut primo quoque tempore ad populum ferretur de

bello eis indicendo. Ad quam militiam quo paratior plebes 4
esset, quinqueviros Pomptino agro dividendo et triumviros
Nepete coloniæ deducendæ creaverunt. Tum, ut bellum iube- 5
rent, latum ad populum est, et nequicquam dissuadentibus
tribunis plebis omnes tribus bellum iusserunt. Apparatum eo 6
anno bellum est, exercitus propter pestilentiam non eductus;
eaque cunctatio colonis spatium dederat deprecandi senatum;
et magna hominum pars eo, ut legatio supplex Romam mitte-
retur, inclinabat, ni privato, ut fit, periculo publicum impli- 7
citum esset auctoresque defectionis ab Romanis metu, ne soli
crimini subiecti piacula iræ Romanorum dederentur, avertissent
colonias a consiliis pacis. Neque in senatu solum per eos 8
legatio impedita est, sed magna pars plebis incitata, ut præ-
datum in agrum Romanum exirent. Hæc nova iniuria extur-
bavit omnem spem pacis. De Prænestinorum quoque defec- 9
tione eo anno primum fama exorta; arguentibusque eos
Tusculanis et Gabinis et Lavicanis, quorum in fines incur-
satum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut minus
credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, appareret.

Insequenti anno Sp. et L. Papirii novi tribuni militum **22**
consulari potestate Velitras legiones duxere, quattuor collegis, A. u. c. 372.
Ser. Cornelio Maluginensi tertium, Q. Servilio, C. Sulpicio, A. Ch. 382.
L. Æmilio quartum [tribunis], ad præsidium urbis et si qui
ex Etruria novi motus nuntiarentur (omnia enim inde suspecta
erant), relictis. Ad Velitras adversus maiora pæne auxilia 2
Prænestinorum quam ipsam colonorum multitudinem secundo
prœlio pugnatum est ita, ut propinquitas urbis hosti et causa
maturioris fugæ et unum ex fuga receptaculum esset. Oppidi 3
oppugnatione tribuni abstinuere, quia et anceps erat nec in
perniciem coloniæ pugnandum censebant. Litteræ Romam
ad senatum cum victoriæ nuntiis acriores in Prænestinum
quam in Veliternum hostem missæ. Itaque ex senatus con- 4
sulto populique iussu bellum Prænestinis indictum; qui con-
iuncti Volscis anno insequente Satricum, coloniam populi Ro-

mani, pertinaciter a colonis defensam, vi expugnarunt fœdeque
in captis exercuere victoriam.
5 Eam rem ægre passi Romani M. Furium Camillum
A. u. c. 373. sextum tribunum militum creavere. Additi collegæ A. et
A. Ch. 381. L. Postumii Regillenses ac L. Furius cum L. Lucretio et
6 M. Fabio Ambusto. Volscum bellum M. Furio extra ordinem
decretum; adiutor ex tribunis sorte L. Furius datur, non tam
e re publica, quam ut collegæ materia ad omnem laudem esset,
et publice, quod rem temeritate eius prolapsam restituit, et
privatim, quod ex errore gratiam potius eius sibi quam suam
7 gloriam petiit. Exactæ iam ætatis Camillus erat, comitiisque
iurare parato in verba excusandæ valetudini solita consensus
populi restiterat; sed vegetum ingenium in vivido pectore
vigebat, virebatque integris sensibus, et civiles iam res haud
8 magnopere obeuntem bella excitabant. Quattuor legionibus
quaternum millium scriptis, exercitu indicto ad portam Es-
9 quilinam in posteram diem, ad Satricum profectus. Ibi eum
expugnatores coloniæ haudquaquam perculsi, fidentes militum
numero, quo aliquantum præstabant, opperiebantur. Postquam
appropinquare Romanos senserunt, extemplo in aciem pro-
cedunt, nihil dilaturi, quin periculum summæ rerum facerent:
ita paucitati hostium nihil artes imperatoris unici, quibus
23 solis confiderent, profuturas esse. Idem ardor et in Romano
exercitu erat et in altero duce, nec præsentis dimicationis
fortunam ulla res præterquam unius viri consilium atque im-
perium morabatur, qui occasionem iuvandarum ratione virium
2 trahendo bello quærebat. Eo magis hostis instare, nec iam
pro castris tantum suis explicare aciem, sed procedere in
medium campi et vallo prope hostium signa inferendo super-
3 bam fiduciam virium ostentare. Id ægre patiebatur Romanus
miles, multo ægrius alter ex tribunis militum, L. Furius, ferox
quum ætate et ingenio, tum multitudinis ex incertissimo sumentis
4 animos spe inflatus. Hic per se iam milites incitatos insuper
instigabat elevando, qua una poterat, ætate auctoritatem
collegæ, iuvenibus bella data dictitans, et cum corporibus

vigere et deflorescere animos; cunctatorem ex acerrimo bella- 5
tore factum, et, qui adveniens castra urbesque primo impetu
rapere sit solitus, eum residem intra vallum tempus terere,
quid accessurum suis decessurumve hostium viribus sperantem?
quam occasionem, quod tempus, quem insidiis instruendis 6
locum? Frigere ac torpere senis consilia. Sed Camillo 7
quum vitæ satis, tum gloriæ esse; quid attinere cum mortali
corpore uno civitatis, quam immortalem esse deceat, pati con-
senescere vires? His sermonibus tota in se averterat castra; 8
et quum omnibus locis posceretur pugna, „Sustinere“ inquit,
„M. Furi, non possumus impetum militum, et hostis, cuius
animos cunctando auximus, iam minime toleranda superbia
insultat; cede unus omnibus et patere te vinci consilio, ut
maturius bello vincas.“ Ad ea Camillus, quæ bella suo 9
unius auspicio gesta ad eam diem essent, negare in eis neque
se neque populum Romanum aut consilii sui aut fortunæ
pænituisse; nunc scire se, collegam habere iure imperioque
parem, vigore ætatis præstantem; itaque se, quod ad exer- 10
citum attineat, regere consuesse, non regi; collegæ imperium
se non posse impedire. Diis bene iuvantibus ageret, quod
e re publica duceret; ætati suæ se veniam etiam petere, ne 11
in prima acie esset; quæ senis munia in bello sint, iis se non
defuturum. Id a diis immortalibus precari, ne qui casus
suum consilium laudabile efficiat. Nec ab hominibus salutaris 12
sententia nec a diis tam piæ preces auditæ sunt. Primam
aciem auctor pugnæ instruit, subsidia Camillus firmat vali-
damque stationem pro castris opponit; ipse edito loco spec-
tator intentus in eventum alieni consilii constitit. Simul primo **24**
concursu concrepuere arma, hostis dolo, non metu pedem
retulit. Lenis ab tergo clivus erat inter aciem et castra; 2
et, quod multitudo suppeditabat, aliquot validas cohortes in
castris armatas instructasque reliquerant, quæ inter commissum
iam certamen, ubi vallo appropinquasset hostis, erumperent.
Romanus cedentem hostem effuse sequendo in locum iniquum 3
pertractus opportunus huic eruptioni fuit; versus itaque in

victorem terror et novo hoste et supina valle Romanam
4 inclinavit aciem. Instant Volsci recentes, qui e castris im-
petum fecerant; integrant et illi pugnam, qui simulata cesse-
rant fuga. Iam non recipiebat se Romanus miles, sed imme-
mor recentis ferociæ veterisque decoris terga passim dabat
5 atque effuso cursu castra repetebat, quum Camillus, subiectus
ab circumstantibus in equum et raptim subsidiis oppositis,
„Hæc est“ inquit, „milites, pugna, quam poposcistis? Quis
homo, quis deus est, quem accusare possitis? Vestra illa
6 temeritas, vestra ignavia hæc est. Secuti alium ducem se-
quimini nunc Camillum et, quod ductu meo soletis, vincite.
Quid vallum et castra spectatis? Neminem vestrum illa nisi
7 victorem receptura sunt.“ Pudor primo tenuit effusos; inde,
ut circumagi signa obvertique aciem viderunt in hostem, et
dux, præterquam [quod] tot insignis triumphis, etiam ætate
venerabilis inter prima signa, ubi plurimus labor periculumque
erat, se offerebat, increpare singuli se quisque et alios, et
adhortatio in vicem totam alacri clamore pervasit aciem.
8 Neque alter tribunus rei defuit, sed missus a collega resti-
tuente peditum aciem ad equites, non castigando, ad quam
rem leviorem auctorem eum culpæ societas fecerat, sed ab
imperio totus ad preces versus orare singulos universosque,
9 ut se reum fortunæ eius diei crimine eximerent: „Abnuente
ac prohibente collega, temeritati me omnium potius socium
quam unius prudentiæ dedi. Camillus in utraque vestra for-
tuna suam gloriam videt; ego, ni restituitur pugna, quod
miserrimum est, fortunam cum omnibus, infamiam solus
10 sentiam.“ Optimum visum est in fluctuantem aciem tradi
equos et pedestri pugna invadere hostem. Eunt insignes
armis animisque, qua premi parte maxime peditum copias
vident. Nihil neque apud duces neque apud milites remittitur
11 a summo certamine animi. Sensit ergo eventus virtutis
enixæ opem, et Volsci, qua modo simulato metu cesserant,
ea in veram fugam effusi, magna pars et in ipso certamine

et post in fuga cæsi, ceteri in castris, quæ capta eodem impetu sunt; plures tamen capti quam occisi.

Ubi in recensendis captivis quum Tusculani aliquot nosci- 25
tarentur, secreti ab aliis ad tribunos adducuntur, percontantibusque fassi, publico consilio se militasse. Cuius tam vicini belli 2
metu Camillus motus extemplo se Romam captivos ducturum ait, ne patres ignari sint, Tusculanos ab societate descisse: castris exercituique interim, si videatur, præsit collega. Docu- 3
mento unus dies fuerat, ne sua consilia melioribus præferret; nec tamen aut ipsi aut in exercitu cuiquam satis placato animo Camillus laturus culpam eius videbatur, qua data in tam præcipitem casum res publica esset; et quum in exercitu, tum 4
Romæ constans omnium fama erat, quum varia fortuna in Volscis gesta res esset, adversæ pugnæ fugæque in L. Furio culpam, secundæ decus omne penes M. Furium esse. Intro- 5
ductis in senatum captivis, quum bello persequendos Tusculanos patres censuissent Camilloque id bellum mandassent, adiutorem sibi ad eam rem unum petit, permissoque, ut ex collegis optaret, quem vellet, contra spem omnium L. Furium optavit, qua moderatione animi quum collegæ levavit infamiam, 6
tum sibi gloriam ingentem peperit. Nec fuit cum Tusculanis bellum; pace constanti vim Romanam arcuerunt, quam armis non poterant. Intrantibus fines Romanis non demigratum ex 7
propinquis itineri locis, non cultus agrorum intermissus; patentibus portis urbis togati obviam frequentes imperatoribus processere; commeatus exercitui comiter in castra ex urbe et ex agris devehitur. Camillus, castris ante portas positis, eademne 8
forma pacis, quæ in agris ostentaretur, etiam intra mœnia esset, scire cupiens, ingressus urbem, ubi patentes ianuas et 9
tabernis apertis proposita omnia in medio vidit, intentosque opifices suo quemque operi, et ludos litterarum strepere discentium vocibus, ac repletas semitas inter vulgus aliud puerorum et mulierum huc atque illuc euntium, qua quemque suorum usuum causæ ferrent, nihil usquam non pavidis modo, 10
sed ne mirantibus quidem simile, circumspiciebat omnia,

11 inquirens oculis, ubinam bellum fuisset; adeo nec amotæ rei
usquam nec oblatæ ad tempus vestigium ullum erat, sed ita
omnia constanti tranquilla pace, ut eo vix fama belli perlata
26 videri posset. Victus igitur patientia hostium senatum eorum
vocari iussit. „Soli adhuc“ inquit, „Tusculani, vera arma
verasque vires, quibus ab ira Romanorum vestra tutaremini,
2 invenistis. Ite Romam ad senatum; æstimabunt patres,
utrum plus ante pœnæ an nunc veniæ meriti sitis. Non præcipiam
gratiam publici beneficii; deprecandi potestatem a me habu-
eritis; precibus eventum vestris senatus, quem videbitur, dabit.“
3 Postquam Romam Tusculani venerunt senatusque paulo ante
fidelium sociorum mæstus in vestibulo curiæ est conspectus,
moti extemplo patres vocari eos iam tum hospitaliter magis
4 quam hostiliter iussere. Dictator Tusculanus ita verba fecit:
„Quibus bellum indixistis intulistisque, patres conscripti, sicut
nunc videtis nos stantes in vestibulo curiæ vestræ, ita armati
paratique obviam imperatoribus legionibusque vestris proces-
5 simus. Hic noster, hic plebis nostræ habitus fuit, eritque
semper, nisi si quando a vobis proque vobis arma acceperimus.
Gratias agimus et ducibus vestris et exercitibus, quod oculis
magis quam auribus crediderunt et, ubi nihil hostile erat, ne
6 ipsi quidem fecerunt. Pacem, quam nos præstitimus, eam a
vobis petimus; bellum eo, sicubi est, avertatis precamur; in
nos quid arma polleant vestra, si patiendo experiundum est,
inermes experiemur. Hæc mens nostra est, dii immortales
7 faciant, tam felix, quam pia. Quod ad crimina attinet, quibus
moti bellum indixistis, etsi revicta rebus verbis confutare nihil
attinet, tamen, etiamsi vera sint, vel fateri nobis ea, quum
tam evidenter pænituerit, tutum censemus. Peccetur in vos,
8 dum digni sitis, quibus ita satisfiat.“ Tantum fere verborum
ab Tusculanis factum. Pacem in præsentia, nec ita multo
post civitatem etiam impetraverunt. Ab Tusculo legiones
reductæ.

27 Camillus, consilio et virtute in Volsco bello, felicitate in
Tusculana expeditione, utrobique singulari adversus collegam

patientia et moderatione insignis, magistratu abiit, creatis tri- 2
bunis militaribus in insequentem annum L. et P. Valeriis, A. u. c. 374. A. Ch. 380.
Lucio quintum, Publio tertium, et C. Sergio tertium, L. Me-
nenio iterum, P. Papirio, Ser. Cornelio Maluginense. Cen- 3
soribus quoque egnit annus, maxime propter incertam famam
æris alieni, aggravantibus summam etiam invidiæ eius tribunis
plebis, quum ab iis elevaretur, quibus fide magis quam for-
tuna debentium laborare creditum videri expediebat. Creati 4
censores C. Sulpicius Camerinus, Sp. Postumius Regillensis,
cœptaque iam res morte Postumii, quia collegam suffici
censori religio erat, interpellata est. Igitur quum Sulpi- 5
cius abdicasset se magistratu, censores alii vitio creati non
gesserunt magistratum; tertios creari, velut diis non accipien-
tibus in eum annum censuram, religiosum fuit. Eam vero 6
ludificationem plebis tribuni ferendam negabant: fugere sena-
tum testes tabulas publicas census cuiusque, quia nolint con-
spici summam æris alieni, quæ indicatura sit, demersam par-
tem a parte civitatis, quum interim obæratam plebem obiec-
tari aliis atque aliis hostibus. Passim iam sine ullo discrimine 7
bella quæri: ab Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde
Tusculum legiones ductas; Latinis, Hernicis, Prænestinis
iam intentari arma, civium magis quam hostium odio,
ut in armis terant plebem nec respirare in urbe aut
per otium libertatis meminisse sinant aut consistere in
contione, ubi aliquando audiant vocem tribuniciam de le-
vando fenore et fine aliarum iniuriarum agentem. Quod si 8
sit animus plebi memor patrum libertatis, se nec addici
quemquam civem Romanum ob creditam pecuniam pas-
suros neque dilectum haberi, donec, inspecto ære alieno ini-
taque ratione minuendi eius, sciat unusquisque, quid sui,
quid alieni sit, supersit sibi liberum corpus, an id quoque
nervo debeatur. Merces seditionis proposita confestim 9
seditionem excitavit. Nam et addicebantur multi, et ad
Prænestini famam belli novas legiones scribendas patres
censuerant; quæ utraque simul auxilio tribunicio et con-

10 sensu plebis impediri cœpta; nam neque duci addictos
tribuni sinebant, neque iuniores nomina dabant. Quum
patribus minor *in* præsens cura creditæ pecuniæ iuris ex-
sequendi quam dilectus esset (quippe iam a Præneste pro-
11 fectos hostes in agro Gabino consedisse nuntiabatur), interim
tribunos plebis fama ea ipsa irritaverat magis ad susceptum
certamen quam deterruerat, neque aliud ad seditionem exstin-
guendam in urbe quam prope illatum mœnibus ipsis bellum
28 valuit. Nam quum esset Prænestinis nuntiatum, nullum exer-
citum conscriptum Romæ, nullum ducem certum esse, patres
2 ac plebem in semet ipsos versos, occasionem rati duces eo-
rum, raptim agmine acto, pervastatis protinus agris, ad por-
3 tam Collinam signa intulere. Ingens in urbe trepidatio fuit.
Conclamatum „Ad arma", concursumque in muros atque por-
tas est; tandemque ab seditione ad bellum versi dictatorem
4 T. Quinctium Cincinnatum creavere. Is magistrum equitum
A. Sempronium Atratinum dixit. Quod ubi auditum est, (tan-
tus eius magistratus terror erat) simul hostes a mœnibus re-
cessere et iuniores Romani ad edictum sine retractatione
5 convenere. Dum conscribitur Romæ exercitus, castra interim
hostium haud procul Alia flumine posita; inde agrum late
populantes, fatalem se urbi Romanæ locum cepisse, inter se
6 iactabant; similem pavorem inde ac fugam fore, ac bello
Gallico fuerit; etenim si diem contactum religione insignem-
que nomine eius loci timeant Romani, quanto magis Aliensi
die Aliam ipsam, monumentum tantæ cladis, reformidaturos?
species profecto iis ibi truces Gallorum sonumque vocis in
7 oculis atque auribus fore. Has inanium rerum inanes ip-
sas volventes cogitationes, fortunæ loci delegaverant spes
suas. Romani contra, ubicunque esset Latinus hostis, satis
scire, eum esse, quem ad Regillum lacum devictum centum
8 annorum pace obnoxia tenuerint: locum insignem memoria
cladis irritaturum se potius ad delendam memoriam dedecoris,
quam ut timorem faciat, ne qua terra sit nefasta victoriæ
9 suæ; quin ipsi sibi Galli si offerantur illo loco, se ita pug-

naturos, ut Romæ pugnaverint in repetenda patria, ut postero die ad Gabios, tunc quum effecerint, ne quis hostis, qui mœnia Romana intrasset, nuntium secundæ adversæque fortunæ domum perferret.

His utrinque animis ad Aliam ventum est. Dictator 29
Romanus, postquam in conspectu hostes erant instructi intentique, „Videsne tu“ inquit, „A. Semproni, loci fortuna illos fretos ad Aliam constitisse? nec illis dii immortales certioris quicquam fiduciæ, maiorisve quod sit auxilii, dederint.
At tu, fretus armis animisque, concitatis equis invade mediam 2
aciem; ego cum legionibus in turbatos trepidantesque inferam signa. Adeste, dii testes fœderis, et expetite pœnas debitas simul vobis violatis nobisque per vestrum numen deceptis.
Non equitem, non peditem sustinuere Prænestini. Primo 3
impetu ac clamore dissipati ordines sunt; dein postquam nullo loco constabat acies, terga vertunt, consternatique et præter castra etiam sua pavore prælati non prius se ab effuso cursu sistunt, quam in conspectu Præneste fuit. Ibi ex 4
fuga dissipata locum, quem tumultuario opere communirent, capiunt, ne, si intra mœnia se recepissent, extemplo ureretur ager depopulatisque omnibus obsidio urbi inferretur. Sed 5
postquam, direptis ad Aliam castris, victor Romanus aderat, id quoque munimentum relictum, et vix mœnia tuta rati oppido se Præneste includunt. Octo præterea oppida erant sub 6
dicione Prænestinorum; ad ea circumlatum bellum, deincepsque haud magno certamine captis, Velitras exercitus ductus.
Eæ quoque expugnatæ. Tum ad caput belli Præneste ventum. 7
Id non vi, sed per deditionem receptum est. T. Quinctius, 8
semel acie victor, binis castris hostium, novem oppidis vi captis, Præneste in deditionem accepto, Romam revertit, triumphansque signum Præneste devectum Iovis imperatoris in Capitolium tulit. Dedicatum est inter cellam Iovis ac Miner- 9
væ, tabulaque sub eo fixa, monumentum rerum gestarum, his ferme incisa litteris fuit: „Iuppiter atque divi omnes hoc de-

10 derunt, ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet." Die
vicesimo, quam creatus erat, dictatura se abdicavit.

30 Comitia inde habita tribunorum militum consulari potestate, quibus æquatus patriciorum plebeiorumque numerus.
2 Ex patribus creati P. et C. Manlii cum L. Iulio; plebes C.
A. u. c. 375. A. Ch. 379. Sextilium, M. Albinium, L. Antistium dedit. Manliis, quod
3 genere plebeios, gratia Iulium anteibant, Volsci provincia sine
sorte, sine comparatione extra ordinem data; cuius et ipsos
4 postmodo et patres, qui dederant, pænituit. Inexplorato pabulatum cohortes misere; quibus velut circumventis, quum id
falso nuntiatum esset, dum, præsidio ut essent, citati feruntur,
ne auctore quidem asservato, qui eos hostis Latinus pro milite Romano frustratus erat, ipsi in insidias præcipitavere.
5 Ibi dum iniquo loco, sola virtute militum restantes, cædunt
cædunturque, castra interim Romana, iacentia in campo, ab
6 altera parte hostes invasere. Ab ducibus utrobique proditæ
temeritate atque inscitia res; quicquid superfuit fortunæ populi Romani, id militum etiam sine rectore stabilis virtus tu-
7 tata est. Quæ ubi Romam sunt relata, primum dictatorem
dici placebat; deinde, postquam quietæ res ex Volscis afferebantur et apparuit, nescire eos victoria et tempore uti, revocati etiam inde exercitus ac duces, otiumque inde, quan-
8 tum a Volscis, fuit; id modo extremo anno tumultuatum,
quod Prænestini, concitatis Latinorum populis, rebellarunt.
9 Eodem anno Setiam, ipsis querentibus penuriam hominum,
novi coloni adscripti; rebusque haud prosperis bello domestica quies, quam tribunorum militum ex plebe gratia maiestasque inter suos obtinuit, solatium fuit.

31 Insequentis anni principia statim seditione ingenti arsere,
A. u. c. 376. A. Ch. 378. tribunis militum consulari potestate Sp. Furio, Q. Servilio
iterum, L. Menenio tertium, P. Clœlio, M. Horatio, L. Ge-
2 ganio. Erat autem et materia et causa seditionis æs alienum; cuius noscendi gratia Sp. Servilius Priscus, Q. Clœlius
Siculus censores facti, ne rem agerent, bello impediti sunt;
3 namque trepidi nuntii primo, fuga deinde ex agris legiones

Volscorum ingressas fines popularique passim Romanum agrum
attulere. In qua trepidatione tantum afuit, ut civilia certa- 4
mina terror externus cohiberet, ut contra eo violentior potestas
tribunicia impediendo dilectu esset, donec condiciones impo-
sitæ patribus, ne quis, quoad debellatum esset, tributum
daret aut ius de pecunia credita diceret. Eo laxamento plebi 5
sumpto, mora dilectui non est facta. Legionibus novis scriptis,
placuit duos exercitus in agrum Volscum legionibus divisis
duci. Sp. Furius, M. Horatius dextrorsus *in* maritimam oram
atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius læva ad montes
Ecetram pergunt. Neutra parte hostis obvius fuit. Populatio 6
itaque non illi vagæ similis, quam Volscus latrocinii more,
discordiæ hostium fretus et virtutem metuens, per trepidationem
raptim fecerat, sed ab iusto exercitu iusta ira facta, spatio
quoque temporis gravior. Quippe a Volscis, timentibus, ne 7
interim exercitus ab Roma exiret, incursiones in extrema
finium factæ erant; Romano contra etiam in hostico morandi
causa erat, ut hostem ad certamen eliceret. Itaque omnibus 8
passim tectis agrorum vicisque etiam quibusdam exustis, non
arbore frugifera, non satis in spem frugum relictis, omni, quæ
extra mœnia fuit, hominum pecudumque præda abacta, Romam
utrinque exercitus reducti.

Parvo intervallo ad respirandum debitoribus dato, post- 32
quam quietæ res ab hostibus erant, celebrari de integro iuris-
dictio, et tantum abesse spes veteris levandi fenoris, ut tri-
buto novum fenus contraheretur in murum a censoribus loca-
tum saxo quadrato faciundum; cui succumbere oneri coacta 2
plebes, quia, quem dilectum impedirent, non habebant tribuni
plebis. Tribunos etiam militares patricios omnes coacta prin- 3
cipum opibus fecit, L. Æmilium, P. Valerium quartum, C. A. u. c. 377.
Veturium, Ser. Sulpicium, L. et C. Quinctios Cincinnatos. A. Ch. 377.
Iisdem opibus obtinuere, ut adversus Latinos Volscosque, qui 4
coniunctis legionibus ad Satricum castra habebant, nullo impe-
diente omnibus iunioribus sacramento adactis, tres exercitus
scriberent, unum ad præsidium urbis, alterum qui, si qui alibi 5

motus exstitisset, ad subita belli mitti posset; tertium longe
validissimum P. Valerius et L. Æmilius ad Satricum duxere.
6 Ubi quum aciem instructam hostium loco æquo invenissent,
extemplo pugnatum; et ut nondum satis claram victoriam, sic
prosperæ spei pugnam imber ingentibus procellis fusus diremit.
7 Postero die iterata pugna, et aliquamdiu æqua virtute for-
tunaque Latinæ maxime legiones, longa societate militiam
8 Romanam edoctæ, restabant. Eques immissus ordines turbavit;
turbatis signa peditum illata, quantumque Romana se invexit
acies, tantum hostes gradu demoti; et ut semel inclinavit
9 pugna, iam intolerabilis Romana vis erat. Fusi hostes quum
Satricum, quod duo millia inde aberat, non castra peterent,
10 ab equite maxime cæsi; castra capta direptaque. Ab Sa-
trico nocte, quæ prœlio proxima fuit, fugæ simili agmine
petunt Antium; et quum Romanus exercitus prope vestigiis
sequeretur, plus tamen timor quam ira celeritatis habuit.
11 Prius itaque mœnia intravere hostes, quam Romanus extrema
agminis carpere aut morari posset. Inde aliquot dies va-
stando agro absumpti, nec Romanis satis instructis apparatu
bellico ad mœnia aggredienda, nec illis ad subeundum pugnæ
casum.

33 Seditio tum inter Antiates Latinosque coorta, quum An-
tiates victi malis subactique bello, in quo et nati erant et
2 consenuerant, deditionem spectarent, Latinos ex diutina pace
nova defectio recentibus adhuc animis ferociores ad perse-
verandum in bello faceret. Finis certaminis fuit, postquam
utrisque apparuit, nihil per alteros stare, quo minus incepta
3 persequerentur. Latini profecti a societate pacis, ut rebantur,
inhonestæ sese vindicaverunt; Antiates, incommodis arbitris
salutarium consiliorum remotis, urbem agrosque Romanis dedunt.
4 Ira et rabies Latinorum, quia nec Romanos bello lædere nec
Volscos in armis retinere potuerant, eo erupit, ut Satricum
urbem, quæ receptaculum primum eis adversæ pugnæ fuerat,
igni concremarent. Nec aliud tectum eius superfuit urbis,
quum faces pariter sacris profanisque iniicerent, quam matris

Matutæ templum; inde eos nec sua religio nec verecundia 5
deum arcuisse dicitur, sed vox horrenda edita templo cum
tristibus minis, ni nefandos ignes procul delubris amovissent.
Incensos ea rabie impetus Tusculum tulit ob iram, quod 6
deserto communi concilio Latinorum non in societatem modo
Romanam, sed etiam in civitatem se dedissent. Patentibus 7
portis quum improviso incidissent, primo clamore oppidum
præter arcem captum est. In arcem oppidani refugere cum
coniugibus ac liberis, nuntiosque Romam, qui certiorem de
suo casu senatum facerent, misere. Haud segnius, quam fide 8
populi Romani dignum fuit, exercitus Tusculum ductus;
L. Quinctius et Ser. Sulpicius tribuni militum duxere. Clau- 9
sas portas [Tusculi], Latinosque simul obsidentium atque obses-
sorum animo hinc mœnia Tusculi tueri vident, illinc arcem op-
pugnare, terrere una ac pavere. Adventus Romanorum mutave- 10
rat utriusque partis animos: Tusculanos ex ingenti metu in
summam alacritatem, Latinos ex prope certa fiducia mox
capiendæ arcis, quoniam oppido potirentur, in exiguam de se
ipsis spem verterat. Tollitur ex arce clamor ab Tusculanis; 11
excipit aliquanto maior ab exercitu Romano. Utrinque
urgentur Latini; nec impetus Tusculanorum decurrentium ex
superiore loco sustinent nec Romanos subeuntes mœnia mo-
lientesque obices portarum arcere possunt. Scalis prius mœ- 12
nia capta, inde effracta claustra portarum; et quum anceps ho-
stis et a fronte et a tergo urgeret, nec ad pugnam ulla vis nec
ad fugam loci quicquam superesset, in medio cæsi ad unum
omnes. Recuperato ab hostibus Tusculo, exercitus Romam
est reductus.

Quanto magis prosperis eo anno bellis tranquilla omnia 34
foris erant, tantum in urbe vis patrum in dies miseriæque
plebis crescebant, quum eo ipso, quod necesse erat solvi,
facultas solvendi impediretur. Itaque quum iam ex re nihil 2
dari posset, fama et corpore, iudicati atque addicti, creditoribus
satisfaciebant, pœnaque in vicem fidei cesserat. Adeo ergo 3
obnoxios summiserant animos non infimi solum, sed principes

etiam plebis, ut non modo ad tribunatum militum inter patri-
4 cios petendum, quod tanta vi ut liceret tetenderant, sed ne ad
plebeios quidem magistratus capessendos petendosque ulli
viro acri experientique animus esset, possessionemque honoris
usurpati modo a plebe per paucos annos recuperasse in per-
5 petuum patres viderentur.[1] Ne id nimis lætum parti alteri
esset, parva, ut plerumque solet, rem ingentem moliundi causa
intervenit. M. Fabii Ambusti, potentis viri quum inter sui
corporis homines, tum etiam ad plebem, quod haudquaquam
inter id genus contemptor eius habebatur, filiæ duæ nuptæ,
Ser. Sulpicio maior, minor C. Licinio Stoloni erat, illustri
quidem viro, tamen plebeio; eaque ipsa affinitas haud spreta
6 gratiam Fabio ad vulgum quæsierat. Forte ita incidit, ut in
Ser. Sulpicii tribuni militum domo sorores Fabiæ quum inter
se, ut fit, sermonibus tempus tererent, lictor Sulpicii, quum is
de foro se domum reciperet, forem, ut mos est, virga per-
cuteret. Quum ad id, moris eius insueta, expavisset minor
7 Fabia, risui sorori fuit, miranti ignorare id sororem; ceterum
is risus stimulos parvis mobili rebus animo muliebri subdidit.
Frequentia quoque prosequentium rogantiumque, num quid
vellet, credo fortunatum matrimonium ei sororis visum, suique
ipsam malo arbitrio, quo a proximis quisque minime anteiri
8 vult, pænituisse. Confusam eam ex recenti morsu animi
quum pater forte vidisset, percontatus „Satin' salve?“ aver-
tentem causam doloris, quippe nec satis piam adversus soro-
9 rem nec admodum in virum honorificam, elicuit comiter sciscі-
tando, ut fateretur, eam esse causam doloris, quod iuncta
impari esset, nupta in domo, quam nec honos nec gratia
10 intrare posset. Consolans inde filiam Ambustus bonum animum
habere iussit: eosdem propediem domi visuram honores, quos
11 apud sororem videat. Inde consilia inire cum genero cœpit,
adhibito L. Sextio, strenuo adolescente et cuius spei nihil
35 præter genus patricium deesset. Occasio videbatur rerum
novandarum propter ingentem vim æris alieni, cuius levamen

[1]) Tribunos militum eius anni, quo C. Licinius et L. Sextius primum tribunatum plebis gesserunt, Livius omisisse videtur.

mali plebes, nisi suis in summo imperio locatis, nullum spe-
raret: accingendum ad eam cogitationem esse; conando 2
agendoque iam eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro
annitantur, pervenire ad summa et patribus æquari tam honore
quam virtute possent. In præsentia tribunos plebis fieri 3
placuit, quo in magistratu sibimet ipsi viam ad ceteros honores
aperirent. Creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius pro- 4
mulgavere leges omnes adversus opes patriciorum et pro
commodis plebis, unam de ære alieno, ut, deducto eo de
capite, quod usuris pernumeratum esset, id, quod superesset,
triennio æquis portionibus persolveretur; alteram de modo 5
agrorum, ne quis plus quingenta iugera agri possideret,
tertiam, ne tribunorum militum comitia fierent, consulumque
utique alter ex plebe crearetur: cuncta ingentia et quæ sine
certamine maximo obtineri non possent. Omnium igitur simul 6
rerum, quarum immodica cupido inter mortales est, agri,
pecuniæ, honorum, discrimine proposito, conterriti patres quum
trepidassent, publicis privatisque consiliis nullo remedio alio
præter expertam multis iam ante certaminibus intercessionem
invento, collegas adversus tribunicias rogationes comparaverunt.
Qui ubi tribus ad suffragium ineundum citari a Licinio Sex- 7
tioque viderunt, stipati patrum præsidiis nec recitari roga-
tiones nec sollemne quicquam aliud ad sciscendum plebi fieri
passi sunt. Iamque frustra sæpe concilio advocato, quum 8
pro antiquatis rogationes essent, „Bene habet“ inquit Sextius.
„Quando quidem tantum intercessionem pollere placet, isto ipso
telo tutabimur plebem. Agite dum, comitia indicite, patres, 9
tribunis militum creandis; faxo, ne iuvet vox ista veto, qua
nunc concinentes collegas nostros tam læti auditis.“ Haud 10
irritæ cecidere minæ; comitia, præter ædilium tribunorumque
plebi, nulla sunt habita. Licinius Sextiusque tribuni plebis
refecti nullos curules magistratus creari passi sunt, eaque soli-
tudo magistratuum, et plebe reficiente duos tribunos et iis comitia
tribunorum militum tollentibus, per quinquennium urbem tenuit.

Alia bella opportune quievere; Veliterni coloni gestientes **36**
otio, quod nullus exercitus Romanus esset, et agrum Romanum

aliquoties incursavere et Tusculum oppugnare adorti sunt;
2 eaque res, Tusculanis veteribus sociis, novis civibus opem
orantibus, verecundia maxime non patres modo, sed etiam
3 plebem movit. Remittentibus tribunis plebis comitia per inter-
regem sunt habita; creatique tribuni militum L. Furius, A.
A. u. c. 384. Manlius, Ser. Sulpicius, Ser. Cornelius, P. et C. Valerii
A. Ch. 370. haudquaquam tam obedientem in dilectu quam in comitiis
4 plebem habuere; ingentique contentione exercitu scripto, pro-
fecti non ab Tusculo modo summovere hostem, sed intra
5 suamet ipsum mœnia compulere, obsidebanturque haud paulo
vi maiore Velitræ, quam Tusculum obsessum fuerat. Nec
tamen ab eis, a quibus obsideri cœptæ erant, expugnari po-
6 tuere; ante novi creati sunt tribuni militum, Q. Servilius,
A. u. c. 385. C. Veturius, A. et M. Cornelii, Q. Quinctius, M. Fabius.
A. Ch. 369. Nihil ne ab iis quidem tribunis ad Velitras memorabile
7 factum. In maiore discrimine domi res vertebantur. Nam
præter Sextium Liciniumque latores legum, iam octavum tri-
bunos plebis refectos, Fabius quoque tribunus militum, Sto-
lonis socer, quarum legum auctor fuerat, earum suasorem se
8 haud dubium ferebat, et quum octo ex collegio tribunorum
plebi primo intercessores legum fuissent, quinque soli erant,
et, ut ferme solent, qui a suis desciscunt, capti et stupentes,
animis *a* voce alienis, id modo, quod domi præceptum erat,
9 intercessioni suæ prætendebant, Velitris in exercitu plebis
magnam partem abesse; in adventum militum comitia differri
debere, ut universa plebes de suis commodis suffragium ferret.
10 Sextius Liciniusque cum parte collegarum et uno ex tribunis
militum Fabio, artifices iam tot annorum usu tractandi ani-
mos plebis, primores patrum productos interrogando de sin-
11 gulis, quæ ferebantur ad populum, fatigabant: auderentne
postulare, ut, quum bina iugera agri plebi dividerentur, ipsis
plus quingenta iugera habere liceret, ut singuli prope trecen-
torum civium possiderent agros, plebeio homini vix ad tectum
12 necessarium aut locum sepulturæ suus pateret ager? an pla-
ceret, fenore circumventam plebem, potius quam sorte creditum

solvat, corpus in nervum ac supplicia dare, et gregatim quo-
tidie de foro addictos duci, et repleri vinctis nobiles domus
et, ubicunque patricius habitet, ibi carcerem privatum esse?
Hæc indigna miserandaque auditu quum apud timentes sibimet 37
ipsos, maiore audientium indignatione quam sua, increpuissent,
atqui nec agros occupandi modum nec fenore trucidandi 2
plebem alium patribus unquam fore affirmabant, nisi alterum
ex plebe consulem, custodem suæ libertatis, plebes fecisset.
Contemni iam tribunos plebis, quippe quæ potestas iam suam 3
ipsa vim frangat intercedendo. Non posse æquo iure agi, 4
ubi imperium penes illos, penes se auxilium tantum sit; nisi
imperio communicato, nunquam plebem in parte pari rei
publicæ fore. Nec esse, quod quisquam satis putet, si ple-
beiorum ratio comitiis consularibus habeatur; nisi alterum
consulem utique ex plebe fieri necesse sit, neminem fore.
An iam memoria exisse, quum tribunos militum idcirco potius 5
quam consules creari placuisset, ut et plebeiis pateret summus
honos, quattuor et quadraginta annis neminem ex plebe tri-
bunum militum creatum esse? Quid crederent? duobusne 6
in locis sua voluntate impertituros plebi honorem, qui octona
loca tribunis militum creandis occupare soliti sint, et ad con-
sulatum viam fieri passuros, qui tribunatum sæptum tam diu
habuerint? Lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam 7
nequeat, et seponendum extra certamen alterum consulatum,
ad quem plebi sit aditus, quoniam in certamine relictus præ-
mium semper potentioris futurus sit. Nec iam posse dici id, 8
quod antea iactare soliti sint, non esse in plebeiis idoneos
viros ad curules magistratus. Numquid enim socordius aut
segnius rem publicam administrari post P. Licinii Calvi tribu-
natum, qui primus ex plebe creatus sit, quam per eos annos
gesta sit, quibus præter patricios nemo tribunus militum fuerit?
quin contra patricios aliquot damnatos post tribunatum, ne-
minem plebeium. Quæstores quoque, sicut tribunos militum, 9
paucis ante annis ex plebe cœptos creari, nec ullius eorum
populum Romanum pænituisse. Consulatum superesse plebeiis; 10

eam esse arcem libertatis, id columen. Si eo perventum sit,
tum populum Romanum vere exactos ex urbe reges et sta-
11 bilem libertatem suam existimaturum; quippe ex illa die in
plebem ventura omnia, quibus patricii excellant, imperium
atque honorem, gloriam belli, genus, nobilitatem, magna ipsis
12 fruenda, maiora liberis relinquenda. Huius generis orationes
ubi accipi videre, novam rogationem promulgant, ut pro duum-
viris sacris faciundis decemviri creentur, ita ut pars ex
plebe, pars ex patribus fiat; omniumque earum rogationum
comitia in adventum eius exercitus differunt, qui Velitras
obsidebat.

38 Prius circumactus est annus, quam a Velitris reduce-
rentur legiones; ita suspensa de legibus res ad novos tribunos
militum dilata; nam plebis tribunos eosdem, duos utique, qui
2 legum latores erant, plebes reficiebat. Tribuni militum creati
A. u. c. 386. A. Ch. 368. T. Quinctius, Ser. Cornelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius,
3 L. Papirius, L. Veturius. Principio statim anni ad ultimam
dimicationem de legibus ventum; et quum tribus vocarentur
nec intercessio collegarum latoribus obstaret, trepidi patres
ad duo ultima auxilia, summum imperium summumque ad
4 civem, decurrunt. Dictatorem dici placet; dicitur M. Furius
Camillus, qui magistrum equitum L. Æmilium cooptat. Legum
quoque latores adversus tantum apparatum adversariorum et
ipsi causam plebis ingentibus animis armant, concilioque plebis
5 indicto, tribus ad suffragium vocant. Quum dictator, stipatus
agmine patriciorum, plenus iræ minarumque consedisset, atque
ageretur res solito primum certamine inter se tribunorum
plebi ferentium legem intercedentiumque, et, quanto iure po-
tentior intercessio erat, tantum vinceretur favore legum ip-
sarum latorumque, et „Uti rogas“ primæ tribus dicerent, tum
6 Camillus „Quando quidem“ inquit, „Quirites, iam vos tribuni-
cia libido, non potestas regit, et intercessionem, secessione
quondam plebis partam, vobis eadem vi facitis irritam, qua
peperistis, non rei publicæ magis universæ quam vestra causa
dictator intercessioni adero eversumque vestrum auxilium

imperio tutabor. Itaque si C. Licinius et L. Sextius inter- 7
cessioni collegarum cedunt, nihil patricium magistratum inseram
concilio plebis; si adversus intercessionem tanquam captæ
civitati leges imponere tendent, vim tribuniciam a se ipsa
dissolvi non patiar.“ Adversus ea quum contemptim tribuni 8
plebis rem nihilo segnius peragerent, tum percitus ira Camillus
lictores, qui de medio plebem emoverent, misit et addidit
minas, si pergerent, sacramento omnes iuniores adacturum
exercitumque extemplo ex urbe educturum. Terrorem in- 9
gentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis certa-
mine animos quam minuit. Sed re neutro inclinata magistratu
se abdicavit, seu quia vitio creatus erat, ut scripsere quidam,
seu quia tribuni plebis tulerunt ad plebem idque plebs scivit,
ut, si M. Furius pro dictatore quid egisset, quingentum millium
ei multa esset; sed auspiciis magis quam novi exempli roga- 10
tione deterritum ut potius credam, quum ipsius viri facit inge-
nium, tum quod ei suffectus est extemplo P. Manlius dictator,
quem quid creari attinebat ad id certamen, quo M. Furius 11
victus esset? et quod eundem M. Furium dictatorem insequens
annus habuit, haud sine pudore certe fractum priore anno in
se imperium repetiturum; simul quod eo tempore, quo pro- 12
mulgatum de multa eius traditur, aut et huic rogationi, qua
se in ordinem cogi videbat, obsistere potuit aut ne illas
quidem, propter quas et hæc lata erat, impedire, et quod 13
usque ad memoriam nostram tribuniciis consularibusque cer-
tatum viribus est, dictaturæ semper altius fastigium fuit.

Inter priorem dictaturam abdicatam novamque a Manlio **39**
initam ab tribunis velut per interregnum concilio plebis habito,
apparuit, quæ ex promulgatis plebi, quæ latoribus gratiora
essent. Nam de fenore atque agro rogationes iubebant, de 2
plebeio consule antiquabant; et perfecta utraque res esset,
ni tribuni se in omnia simul consulere plebem dixissent.
P. Manlius deinde dictator rem in causam plebis inclinavit, 3
C. Licinio, qui tribunus militum fuerat, magistro equitum de
plebe dicto. Id ægre patres passos accipio; dictatorem pro- 4

pinqua cognatione Licinii se apud patres excusare solitum.
simul negantem, magistri equitum maius quam tribuni con-
5 sularis imperium esse. Licinius Sextiusque, quum tribunorum
plebi creandorum indicta comitia essent, ita se gerere, ut
negando, iam sibi velle continuari honorem, acerrime accen-
6 derent ad id, quod dissimulando petebant, plebem. Nonum
se annum iam velut in acie adversus optimates maximo pri-
vatim periculo, nullo publice emolumento stare. Consenuisse
iam secum et rogationes promulgatas et vim omnem tribuni-
7 ciæ potestatis. Primo intercessione collegarum in leges suas
pugnatum esse, deinde ablegatione iuventutis ad Veliternum
8 bellum; postremo dictatorium fulmen in se intentatum. Iam
nec collegas nec bellum nec dictatorem obstare, quippe qui
etiam omen plebeio consuli magistro equitum ex plebe di-
cendo dederit; se ipsam plebem et commoda morari sua.
9 Liberam urbem ac forum a creditoribus, liberos agros ab
10 iniustis possessoribus extemplo, si velit, habere posse. Quæ
munera quando tandem satis grato animo æstimaturos, si
inter accipiendas de suis commodis rogationes spem honoris
latoribus earum incidant? Non esse modestiæ populi Romani
id postulare, ut ipse fenore levetur et in agrum iniuria pos-
sessum a potentibus inducatur, per quos ea consecutus sit,
senes tribunicios non sine honore tantum, sed etiam sine spe
11 honoris relinquat. Proinde ipsi primum statuerent apud ani-
mos, quid vellent, deinde comitiis tribuniciis declararent vo-
luntatem. Si coniuncte ferri ab se promulgatas rogationes
vellent, esse, quod eosdem reficerent tribunos plebis; perlatu-
12 rōs enim, quæ promulgaverint; sin, quod cuique privatim opus
sit, id modo accipi velint, opus esse nihil invidiosa continua-
tione honoris; nec se tribunatum nec illos ea, quæ promulgata
sint, habituros.

40 Adversus tam obstinatam orationem tribunorum quum
præ indignitate rerum stupor silentiumque inde ceteros patrum
2 defixisset, App. Claudius Crassus, nepos decemviri, dicitur odio
magis iraque quam spe ad dissuadendum processisse et locu-

tus in hanc fere sententiam esse. „Neque novum neque 3
inopinatum mihi sit, Quirites, si, quod unum familiæ nostræ
semper obiectum est ab seditiosis tribunis, id nunc ego quo-
que audiam, Claudiæ genti iam inde ab initio nihil antiquius
in re publica patrum maiestate fuisse, semper plebis commodis
adversatos esse. Quorum alterum neque nego neque infitias 4
eo, nos, ex quo adsciti sumus simul in civitatem et patres, enixe
operam dedisse, ut per nos aucta potius quam imminuta
maiestas earum gentium, inter quas nos esse voluistis, dici
vere posset; illud alterum pro me maioribusque meis conten- 5
dere ausim, Quirites, nisi, quæ pro universa re publica fiant, ea
plebi tanquam aliam incolenti urbem adversa quis putet,
nihil nos neque privatos neque in magistratibus, quod in-
commodum plebi esset, scientes fecisse, nec ullum factum
dictumve nostrum contra utilitatem vestram, etsi quædam
contra voluntatem fuerint, vere referri posse. An hoc, si 6
Claudiæ familiæ non sim nec ex patricio sanguine ortus, sed
unus Quiritium quilibet, qui modo me duobus ingenuis ortum
et vivere in libera civitate sciam, reticere possim, L. illum 7
Sextium et C. Licinium, perpetuos, si diis placet, tribunos,
tantum licentiæ novem annis, quibus regnant, sumpsisse, ut
vobis negent potestatem liberam suffragii, non in comitiis,
non in legibus iubendis, se permissuros esse? „Sub condicio- 8
ne“ inquit „nos reficietis decimum tribunos.“ Quid est aliud
dicere: „Quod petunt alii, nos adeo fastidimus, ut sine mercede
magna non accipiamus.“? Sed quæ tandem ista merces est, 9
qua vos semper tribunos plebis habeamus? „Ut rogationes“
inquit „nostras, seu placent seu displicent, seu utiles seu inu-
tiles sunt, omnes coniunctim accipiatis.“ Obsecro vos, Tar- 10
quinii tribuni plebis, putate me ex media contione unum
civem succlamare: „Bona venia vestra liceat ex his rogatio-
nibus legere, quas salubres nobis censemus esse, antiquare
alias.“ „Non“ inquit „licebit, ut de fenore atque agris, quod 11
ad vos omnes pertinet, iubeas, et hoc portenti non fiat in
urbe Romana, uti L. Sextium atque hunc C. Licinium con-

sules, quod indignaris, quod abominaris, videas; aut omnia
12 accipe, aut nihil fero.“ Ut si quis ei, quem urgeat fames,
venenum ponat cum cibo et aut abstinere eo, quod vitale
sit, iubeat aut mortiferum vitali admisceat. Ergo si esset
libera hæc civitas, non tibi frequentes succlamassent: „Abi
hinc cum tribunatibus ac rogationibus tuis.“? Quid? si tu non
tuleris, quod commodum est populo accipere, nemo erit, qui
13 ferat? Illud si quis patricius, si quis, quod illi volunt in-
vidiosius esse, Claudius diceret: „Aut omnia accipite, aut ni-
14 hil fero“, quis vestrum, Quirites, ferret? Nunquamne vos res
potius quam auctores spectabitis, sed omnia semper, quæ
magistratus ille dicet, secundis auribus, quæ ab nostrum quo
15 dicentur, adversis accipietis? At hercule sermo est minime ci-
vilis; quid? rogatio qualis est, quam a vobis antiquatam
indignantur? Sermoni, Quirites, simillima. „Consules“ inquit,
16 „rogo, ne vobis, quos velitis, facere liceat.“ An aliter rogat,
qui utique alterum ex plebe fieri consulem iubet nec duos
17 patricios creandi potestatem vobis permittit? Si hodie bella
sint, quale Etruscum fuit, quum Porsinna Ianiculum insedit,
quale Gallicum modo, quum præter Capitolium atque arcem
omnia hæc hostium erant, et consulatum cum hoc M. Furio
et quolibet alio ex patribus L. ille Sextius peteret, posse-
tisne ferre, Sextium haud pro dubio consule esse, Camillum
18 de repulsa dimicare? Hocine est in commune honores vocare,
ut duos plebeios fieri consules liceat, duos patricios non
liceat? et alterum ex plebe creari necesse sit, utrumque ex
patribus præterire liceat? Quænam ista societas, quænam con-
sortio est? Parum est, si, cuius pars tua nulla adhuc fuit, in
19 partem eius venis, nisi partem petendo totum traxeris? „Ti-
meo“ inquit, „ne, si duos licebit creari patricios, neminem
creetis plebeium.“ Quid est dicere aliud: „Quia indignos ve-
stra voluntate creaturi non estis, necessitatem vobis creandi,
20 quos non vultis, imponam.“? Quid sequitur, nisi ut ne bene-
ficium quidem debeat populo, si cum duobus patriciis unus
petierit plebeius, et lege se, non suffragio creatum dicat?

Quomodo extorqueant, non quomodo petant honores, quærunt; **41**
et ita maxima sunt adepturi, ut nihil ne pro minimis quidem
debeant; et occasionibus potius quam virtute petere honores
malunt. Est aliquis, qui se inspici, æstimari fastidiat, qui 2
certos sibi uni honores inter dimicantes competitores æquum
censeat esse, qui se arbitrio vestro eximat, qui vestra neces-
saria suffragia pro voluntariis et serva pro liberis faciat.
Omitto Licinium Sextiumque, quorum annos in perpetua pote- 3
state tanquam regum in Capitolio numeratis; quis est hodie
in civitate tam humilis, cui non via ad consulatum facilior
per istius legis occasionem quam nobis ac liberis nostris fiat?
si quidem nos ne quum volueritis quidem creare interdum
poteritis, istos, etiamsi nolueritis, necesse sit. De indignitate 4
satis dictum est. At enim dignitas ad homines pertinet;
quid de religionibus atque auspiciis, quæ propria deorum
immortalium contemptio atque iniuria est, loquar? Auspiciis
hanc urbem conditam esse, auspiciis bello ac pace, domi
militiæque omnia geri, quis est, qui ignoret? Penes quos igitur 5
sunt auspicia more maiorum? Nempe penes patres; nam
plebeius quidem magistratus nullus auspicato creatur; nobis 6
adeo propria sunt auspicia, ut non solum, quos populus creat
patricios magistratus, non aliter quam auspicato creet, sed
nos quoque ipsi sine suffragio populi auspicato interregem
prodamus, et privatim auspicia habeamus, quæ isti ne in ma-
gistratibus quidem habent. Quid igitur aliud quam tollit ex 7
civitate auspicia, qui plebeios consules creando a patribus,
qui soli ea habere possunt, aufert? Eludant nunc licet reli-
giones: quid enim esse, si pulli non pascantur, si ex cavea 8
tardius exierint, si occecinerit avis? Parva sunt hæc; sed
parva ista non contemnendo maiores nostri maximam hanc
rem fecerunt; nunc nos, tanquam iam nihil pace deorum 9
opus sit, omnes cærimonias polluimus. Vulgo ergo pontifices,
augures, sacrificuli reges creentur; cuilibet apicem Dialem,
dummodo homo sit, imponamus; tradamus ancilia, penetralia,
deos deorumque curam, quibus nefas est; non leges auspi- 10

cato ferantur, non magistratus creentur; nec centuriatis nec
curiatis comitiis patres auctores fiant; Sextius et Licinius
tanquam Romulus ac Tatius in urbe Romana regnent, quia
11 pecunias alienas, quia agros dono dant. Tanta dulcedo
est ex alienis fortunis prædandi, nec in mentem venit,
altera lege solitudines vastas in agris fieri pellendo finibus
dominos, altera fidem abrogari, cum qua omnis humana
12 societas tollitur? Omnium rerum causa vobis antiquandas
censeo istas rogationes. Quod faxitis, deos velim fortunare."

42 Oratio Appii ad id modo valuit, ut tempus rogationum
2 iubendarum proferretur. Refecti decimum iidem tribuni, Sextius et Licinius, de decemviris sacrorum ex parte de plebe
creandis legem pertulere. Creati quinque patrum, quinque
plebis, graduque eo iam via facta ad consulatum videbatur.
3 Hac victoria contenta plebes cessit patribus, ut in præsentia
A. u. c. 387. A. Ch. 367. consulum mentione omissa tribuni militum crearentur. Creati
A. et M. Cornelii iterum, M. Geganius, P. Manlius, L. Veturius, P. Valerius sextum.

4 Quum præter Velitrarum obsidionem, tardi magis rem
exitus quam dubii, quietæ externæ res Romanis essent, fama
repens belli Gallici allata perpulit civitatem, ut M. Furius
dictator quintum diceretur. Is T. Quinctium Pennum magi-
5 strum equitum dixit. Bellatum cum Gallis eo anno circa
Anienem flumen, auctor est Claudius, inclitamque in ponte
pugnam, qua T. Manlius Gallum, cum quo provocatus manus
conseruit, in conspectu duorum exercituum cæsum torque spo-
6 liavit, tum pugnatam. Pluribus auctoribus magis adducor ut
credam, decem haud minus post annos ea acta, hoc autem
anno in Albano agro cum Gallis dictatore M. Furio signa
7 collata. Nec dubia nec difficilis Romanis, quanquam ingentem
Galli terrorem memoria pristinæ cladis attulerant, victoria
fuit. Multa millia barbarorum in acie, multa captis castris
8 cæsa; palati alii, Apuliam maxime petentes, quum fuga se
longinqua, tum quod passim eos simul pavor terrorque dis-

tulerant, ab hoste [sese] tutati sunt. Dictatori consensu pa-
trum plebisque triumphus decretus.

Vixdum perfunctum eum bello atrocior domi seditio ex- 9
cepit, et per ingentia certamina dictator senatusque victus,
ut rogationes tribuniciæ acciperentur; et comitia consulum ad-
versa nobilitate habita, quibus L. Sextius de plebe primus
consul factus. Et ne is quidem finis certaminum fuit. 10
Quia patricii se auctores futuros negabant, prope secessionem
plebis res terribilesque alias minas civilium certaminum venit,
quum tandem per dictatorem condicionibus sedatæ discordiæ 11
sunt, concessumque ab nobilitate plebi de consule plebeio, a
plebe nobilitati de prætore uno, qui ius in urbe diceret, ex
patribus creando. Ita ab diutina ira tandem in concordiam 12
redactis ordinibus, quum dignam eam rem senatus censeret
esse, meritoque id, si quando unquam alias, deum immorta-
lium fore, ut ludi maxime fierent et dies unus ad triduum
adiiceretur, recusantibus id munus ædilibus plebis, conclama- 13
tum a patriciis est iuvenibus, se id honoris deum immorta-
lium causa libenter facturos, ut ædiles fierent. Quibus quum 14
ab universis gratiæ actæ essent, factum senatus consultum,
ut duo viros ædiles ex patribus dictator populum rogaret,
patres auctores omnibus eius anni comitiis fierent.

LIBER VII.

1 Annus hic erit insignis novi hominis consulatu, insignis novis
duobus magistratibus, prætura et curuli ædilitate; hos sibi
patricii quæsivere honores pro concesso plebi altero consulatu.
2 Plebes consulatum L. Sextio, cuius lege partus erat, dedit;
A. u. c. 388. patres præturam Sp. Furio M. filio Camillo, ædilitatem Cn.
A. Ch. 366. Quinctio Capitolino et P. Cornelio Scipioni, suarum gentium
viris, gratia campestri ceperunt. L. Sextio collega ex patri-
3 bus datus L. Æmilius Mamercinus. Principio anni et de
Gallis, quos primo palatos per Apuliam congregari iam fama
4 erat, et de Hernicorum defectione agitata mentio. Quum de
industria omnia, ne quid per plebeium consulem ageretur,
proferrentur, silentium omnium rerum ac iustitio simile otium
5 fuit, nisi quod, non patientibus tacitum tribunis, quod pro
consule uno plebeio tres patricios magistratus curulibus sellis
prætextatos tanquam consules sedentes nobilitas sibi sump-
6 sisset, prætorem quidem etiam iura reddentem et collegam
consulibus atque iisdem auspiciis creatum, verecundia inde
imposita est senatui ex patribus iubendi ædiles curules creari.
Primo, ut alternis annis ex plebe fierent, convenerat; postea
promiscuum fuit.

7 Inde L. Genucio et Q. Servilio consulibus, et ab sedi-
A. u. c. 389. tione et a bello quietis rebus, ne quando a metu ac periculis
A. Ch. 365.
8 vacarent, pestilentia ingens orta. Censorem, ædilem curulem,
tres tribunos plebis mortuos ferunt, pro portione et ex multi-

tudine alia multa funera fuisse; maximeque eam pestilentiam insignem mors quamvis matura, tamen acerba M. Furii fecit. Fuit enim vere vir unicus in omni fortuna, princeps pace 9
belloque, priusquam exsulatum iret, clarior in exsilio vel desiderio civitatis, quæ capta absentis imploravit opem, vel felicitate, qua restitutus in patriam secum patriam ipsam restituit; par deinde per quinque et viginti annos (tot enim 10
postea vixit) titulo tantæ gloriæ fuit, dignusque habitus, quem secundum a Romulo conditorem urbis Romanæ ferrent.

Et hoc et insequenti anno, C. Sulpicio Petico, C. Lici- 2
nio Stolone consulibus, pestilentia fuit. Eo nihil dignum me- A. u. c. 390. A. Ch. 364.
moria actum, nisi quod pacis deum exposcendæ causa tertio 2
tum post conditam urbem lectisternium fuit; et quum vis 3
morbi nec humanis consiliis nec ope divina levaretur, victis superstitione animis ludi quoque scenici, nova res bellicoso populo (nam circi modo spectaculum fuerat), inter alia cælestis iræ placamina instituti dicuntur. Ceterum parva quoque, 4
ut ferme principia omnia, et ea ipsa peregrina res fuit. Sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu ludii, homines ex Etruria acciti, ad tibicinis modos saltantes, haud indecoros motus more Tusco dabant. Imitari deinde eos iuventus, si- 5
mul inconditis inter se iocularia fundentes versibus, cœpere, nec absoni a voce motus erant. Accepta itaque res sæpius- 6
que usurpando excitata. Vernaculis artificibus, quia ister Tusco verbo ludius vocabatur, nomen histrionibus inditum; qui non, sicut ante, Fescennino versu similem incompositum 7
temere ac rudem alternis iaciebant, sed impletas modis saturas descripto iam ad tibicinem cantu motuque congruenti peragebant. Livius post aliquot annos, qui ab saturis ausus 8
est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor, dicitur, quum sæ- 9
pius revocatus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canendum ante tibicinem quum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus impediebat. Inde ad manum cantari histrionibus cœptum diverbiaque 10

11 tantum ipsorum voci relicta. Postquam lege hac fabularum
ab risu ac soluto ioco res avocabatur et ludus in artem pau-
latim verterat, iuventus, histrionibus fabellarum actu relicto,
ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus iactitare
cœpit; quæ exodia postea appellata consertaque fabellis po-
12 tissimum Atellanis sunt, quod genus ludorum ab Oscis ac-
ceptum tenuit iuventus, nec ab histrionibus pollui passa est;
eo institutum manet, ut actores Atellanarum nec tribu move-
antur et stipendia, tanquam expertes artis ludicræ, faciant.
13 Inter aliarum parva principia rerum ludorum quoque prima
origo ponenda visa est, ut appareret, quam ab sano initio res
in hanc vix opulentis regnis tolerabilem insaniam venerit.

3 Nec tamen ludorum primum initium procurandis religi-
onibus datum aut religione animos aut corpora morbis leva-
2 vit; quin etiam, quum medios forte ludos circus Tiberi su-
perfuso irrigatus impedisset, id vero, velut aversis iam diis
aspernantibusque placamina iræ, terrorem ingentem fecit.
3 Itaque Cn. Genucio, L. Æmilio Mamercino iterum consulibus,
A. u. c. 391. A. Ch. 363. quum piaculorum magis conquisitio animos quam corpora morbi
afficerent, repetitum ex seniorum memoria dicitur, pestilentiam
4 quondam clavo ab dictatore fixo sedatam. Ea religione
adductus senatus dictatorem clavi figendi causa dici iussit;
dictus L. Manlius Imperiosus L. Pinarium magistrum equitum
5 dixit. Lex vetusta est, priscis litteris verbisque scripta, ut,
qui prætor maximus sit, idibus Septembribus clavum pangat;
fixa fuit dextro lateri ædis Iovis optimi maximi, ex qua
6 parte Minervæ templum est. Eum clavum, quia raræ per ea
tempora litteræ erant, notam numeri annorum fuisse ferunt,
eoque Minervæ templo dicatam legem, quia numerus Minervæ
7 inventum sit. Vulsiniis quoque clavos indices numeri annorum
fixos in templo Nortiæ, Etruscæ deæ, comparere, diligens talium
8 monumentorum auctor Cincius affirmat. Horatius consul et
legem et templum Iovis optimi maximi dedicavit anno post
reges exactos; a consulibus postea ad dictatores, quia maius
imperium erat, sollemne clavi figendi translatum est. Inter-

misso deinde more, digna etiam per se visa res, propter
quam dictator crearetur.

Qua de causa creatus L. Manlius, perinde ac rei gerendæ 9
ac non solvendæ religionis gratia creatus esset, bellum Herni-
cum affectans dilectu acerbo iuventutem agitavit; tandemque
omnibus in eum tribunis plebis coortis, seu vi seu verecundia
victus, dictatura abiit. Neque eo minus principio insequentis 4
anni, Q. Servilio Ahala, L. Genucio consulibus, dies Manlio A. u. c. 392. A. Ch. 362.
dicitur a M. Pomponio tribuno plebis. Acerbitas in dilectu, non 2
damno modo civium, sed etiam laceratione corporum læta,
partim virgis cæsis, qui ad nomina non respondissent, partim
in vincula ductis, invisa erat, et ante omnia invisum ipsum 3
ingenium atrox cognomenque Imperiosi, grave liberæ civitati,
ab ostentatione sævitiæ adscitum, quam non magis in alienis
quam in proximis ac sanguine ipse suo exerceret. Crimini- 4
que ei tribunus inter cetera dabat, quod filium iuvenem, nul-
lius probri compertum, extorrem urbe, domo, penatibus, foro,
luce, congressu æqualium prohibitum, in opus servile, prope
in carcerem atque in ergastulum dederit, ubi summo loco 5
natus dictatorius iuvenis quotidiana miseria disceret, vere im-
perioso patre se natum esse. At quam ob noxam? Quia
infacundior sit et lingua impromptus: quod naturæ damnum 6
utrum nutriendum patri, si quicquam in eo humani esset, an
castigandum ac vexatione insigne faciendum fuisse? Ne mutas
quidem bestias minus alere ac fovere, si quid ex progenie
sua parum prosperum sit; at hercule L. Manlium malum 7
malo augere filii et tarditatem ingenii insuper premere et, si
quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id exstinguere vita
agresti et rustico cultu inter pecudes habendo. Omnium po- 5
tius his criminationibus quam ipsius iuvenis irritatus est ani-
mus; quin contra, se quoque parenti causam invidiæ atque
criminum esse, ægre passus, ut omnes dii hominesque scirent, 2
se parenti opem latam quam inimicis eius malle, capit con-
silium rudis quidem atque agrestis animi et, quanquam non
civilis exempli, tamen pietate laudabile. Inscientibus cunctis, 3

cultro succinctus mane in urbem atque a porta domum con-
festim ad M. Pomponium tribunum pergit; ianitori, opus esse
sibi domino eius convento extemplo, ait; nuntiaret, T. Manlium
4 L. filium esse. Mox introductus (etenim percitum ira in pa-
trem spes erat aut criminis aliquid novi aut consilii ad rem
agendam deferre), salute accepta redditaque, esse ait, quæ
5 cum eo agere arbitris remotis velit. Procul inde omnibus
abire iussis, cultrum stringit et super lectum stans ferro in-
tento, nisi in quæ ipse concepisset verba iuraret, se patris
eius accusandi causa concilium plebis nunquam habiturum, se
6 eum extemplo transfixurum minatur. Pavidus tribunus, quippe
qui ferrum ante oculos micare, se solum, inermem, illum præ-
validum iuvenem et, quod haud minus timendum erat, stolide
ferocem viribus suis cerneret, adiurat in quæ adactus est
verba, et præ se deinde tulit, ea vi subactum se incepto de-
7 stitisse. Nec perinde ut maluisset plebes, sibi suffragii fe-
rendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri, ita ægre
habuit, filium id pro parente ausum; eoque id laudabilius erat,
quod animum eius tanta acerbitas patria nihil a pietate aver-
8 tisset. Itaque non patri modo remissa causæ dictio est, sed
9 ipsi etiam adolescenti ea res honori fuit, et quum eo anno
primum placuisset, tribunos militum ad legiones suffragio fieri
(nam [et] antea, sicut nunc, quos Rufulos vocant, imperatores
ipsi faciebant), secundum in sex locis tenuit, nullis domi
militiæque ad conciliandam gratiam meritis, ut qui rure et
procul cœtu hominum iuventam egisset.

6 Eodem anno, seu motu terræ seu qua vi alia, forum
medium ferme specu vasto collapsum in immensam altitudi-
2 nem dicitur; neque eam voraginem coniectu terræ, quum pro
se quisque gereret, expleri potuisse, priusquam deum monitu
3 quæri cœptum, quo plurimum populus Romanus posset; id
enim illi loco dicandum vates canebant, si rem publicam Ro-
manam perpetuam esse vellent. Tum M. Curtium, iuvenem
bello egregium, castigasse ferunt dubitantes, an ullum magis

Romanum bonum quam arma virtusque esset, *et* silentio 4
facto, templa deorum immortalium, quæ foro imminent, Capito-
liumque intuentem et manus nunc in cælum, nunc in patentes
terræ hiatus ad deos manes porrigentem, se devovisse; equo- 5
que deinde quam poterat maxime exornato insidentem, arma-
tum se in specum immisisse, donaque ac fruges super eum
a multitudine virorum ac mulierum congestas, lacumque Cur-
tium non ab antiquo illo T. Tatii milite Curtio Mettio, sed
ab hoc appellatum. Cura non deesset, si qua ad verum via 6
inquirentem ferret; nunc fama rerum standum est, ubi certam
derogat vetustas fidem; et lacus nomen ab hac recentiore
insignitius fabula est.

Post tanti prodigii procurationem, eodem anno de Hernicis 7
consultus senatus, quum fetiales ad res repetendas nequicquam
misisset, primo quoque die ferendum ad populum de bello
indicendo Hernicis censuit, populusque id bellum frequens
iussit. L. Genucio consuli ea provincia sorte evenit. In ex- 8
spectatione civitas erat, quod primus ille de plebe consul
bellum suis auspiciis gesturus esset, perinde ut evenisset res,
ita communicatos honores pro bene aut secus consulto habi-
tura. Forte ita tulit casus, ut Genucius ad hostes magno 9
conatu profectus in insidias præcipitaret, *et*, legionibus nec-
opinato pavore fusis, consul circumventus ab insciis, quem
intercepissent, occideretur. Quod ubi est Romam nuntiatum, 10
nequaquam tantum publica calamitate mæsti patres, quantum
feroces infelici consulis plebeii ductu, fremunt omnibus locis:
irent, crearent consules ex plebe, transferrent auspicia, quo
nefas esset; potuisse patres plebiscito pelli honoribus suis; 11
num etiam in deos immortales inauspicatam legem valuisse?
vindicasse ipsos suum numen, sua auspicia, quæ ut primum
contacta sint ab eo, a quo nec ius nec fas fuerit, deletum
cum duce exercitum documento fuisse, ne deinde turbato gen-
tium iure comitia haberentur. His vocibus curia et forum 12
personat. App. Claudium, quia dissuaserat legem, maiore

nunc auctoritate eventum reprehensi ab se consilii incusantem,
dictatorem consensu patriciorum Servilius consul dicit, dilec-
tusque et iustitium indictum.

7 Priusquam dictator legionesque novæ in Hernicos veni-
rent, ductu C. Sulpicii legati res per occasionem gesta egre-
2 gie est. In Hernicos morte consulis contemptim ad castra
Romana cum haud dubia expugnandi spe succedentes, hor-
tante legato et plenis iræ atque indignitatis militum animis,
eruptio est facta. Multum ab spe adeundi valli res Hernicis
3 afuit; adeo turbatis inde ordinibus abscessere. Dictatoris
deinde adventu novus veteri exercitus iungitur et copiæ dupli-
cantur; et pro contione dictator laudibus legati militumque,
quorum virtute castra defensa erant, simul audientibus laudes
meritas tollit animos, simul ceteros ad æmulandas virtutes
4 acuit. Neque segnius ad hostes bellum apparatur, qui et
parti ante decoris memores neque ignari auctarum virium
hostis suas quoque vires augent. Omne Hernicum nomen,
omnis militaris ætas excitur; quadringenariæ octo cohortes,
5 lecta robora virorum, scribuntur. Hunc eximium florem iuven-
tutis eo etiam, quod, ut duplex acciperent stipendium, decre-
verant, spei animorumque implevere; immunes quoque operum
militarium erant, ut in unum pugnæ laborem reservati plus
6 sibi quam pro virili parte annitendum scirent; extra ordinem
etiam in acie locati, quo conspectior virtus esset. Duum
millium planities castra Romana ab Hernicis dirimebat; ibi
7 pari ferme utrinque spatio in medio pugnatum est. Primo
stetit ambigua spe pugna, nequicquam sæpe conatis equitibus
8 Romanis impetu turbare hostium aciem. Postquam equestris
pugna effectu quam conatibus vanior erat, consulto prius
dictatore equites, permissu deinde eius relictis equis, clamore
ingenti provolant ante signa et novam integrant pugnam;
9 neque sustineri poterant, ni extraordinariæ cohortes pari cor-
8 porum animorumque robore se obiecissent. Tunc inter pri-
mores duorum populorum res geritur; quicquid hinc aut illinc

communis Mars belli aufert, multiplex quam pro numero
damnum est. Vulgus aliud armatorum, velut delegata pri-
moribus pugna, eventum suum in virtute aliena ponit. Multi
utrinque cadunt, plures vulnera accipiunt; tandem equites 2
alius alium increpantes, quid deinde restaret, quærendo, si
neque ex equis pepulissent hostem neque pedites quicquam
momenti facerent, quam tertiam exspectarent pugnam, quid
ante signa feroces prosiluissent et alieno pugnarent loco,
his inter se vocibus concitati, clamore renovato inferunt 3
pedem, et primum gradu moverunt hostem, deinde pepulerunt,
postremo iam haud dubie avertunt; neque, tam vires pares 4
quæ superaverit res, facile dictu est, nisi quod perpetua fortuna
utriusque populi et extollere animos et minuere potuit. Usque 5
ad castra fugientes Hernicos Romanus sequitur; castrorum
oppugnatione, quia serum erat diei, abstinuere. Diu non
perlitatum tenuerat dictatorem, ne ante meridiem signum dare
posset; eo in noctem tractum erat certamen. Postero die 6
deserta fuga castra Hernicorum, et saucii relicti quidam in-
venti; agmenque fugientium ab Signinis, quum præter mœnia
eorum infrequentia conspecta signa essent, fusum ac per
agros trepida fuga palatum est. Nec Romanis incruenta vic- 7
toria fuit: quarta pars militum amissa, et, ubi haud minus
iacturæ fuit, aliquot equites Romani cecidere.

Insequenti anno quum C. Sulpicius et C. Licinius Calvus **9**
consules in Hernicos exercitum duxissent, neque inventis in A. u. c. 393. A. Ch. 361.
agro hostibus, Ferentinum urbem eorum vi cepissent, rever-
tentibus inde eis Tiburtes portas clausere. Ea ultima fuit 2
causa, quum multæ ante querimoniæ ultro citroque iactatæ
essent, cur per fetiales rebus repetitis bellum Tiburti populo
indiceretur.

Dictatorem T. Quinctium Pennum eo anno fuisse, satis 3
constat, et magistrum equitum Ser. Cornelium Maluginensem.
Macer Licinius comitiorum habendorum causa et ab Licinio con- 4
sule dictum scribit, quia, collega comitia bello præferre festinante,

ut continuaret consulatum, obviam eundum pravæ cupiditati
5 fuerit. Quæsita ea propriæ familiæ laus leviorem auctorem
Licinium facit; quum mentionem eius rei in vetustioribus anna-
libus nullam inveniam, magis, ut belli Gallici causa dictatorem
6 creatum arbitrer, inclinat animus. Eo certe anno Galli ad
tertium lapidem Salaria via trans pontem Anienis castra
habuere. Dictator quum tumultus Gallici causa iustitium
edixisset, omnes iuniores sacramento adegit, ingentique exer-
citu ab urbe profectus in citeriore ripa Anienis castra posuit.
7 Pons in medio erat, neutris eum rumpentibus, ne timoris indi-
cium esset. Prœlia de occupando ponte crebra erant, nec,
8 qui poterentur, incertis viribus satis discerni poterat. Tum
eximia corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus pro-
cessit et, quantum maxima voce potuit, „Quem nunc“ inquit
„Roma virum fortissimum habet, procedat, age dum, ad pug-
nam, ut noster duorum eventus ostendat, utra gens bello sit
10 melior.“ Diu inter primores iuvenum Romanorum silentium
fuit, quum et abnuere certamen vererentur et præcipuam
2 sortem periculi petere nollent; tum T. Manlius L. filius, qui
patrem a vexatione tribunicia vindicaverat, ex statione ad
dictatorem pergit. „Iniussu tuo“ inquit, „imperator, extra
ordinem nunquam pugnaverim, non si certam victoriam vi-
3 deam; si tu permittis, volo ego illi beluæ ostendere, quando
adeo ferox præsultat hostium signis, me ex ea familia ortum,
4 quæ Gallorum agmen ex rupe Tarpeia deiecit.“ Tum dictator
„Macte virtute“ inquit „ac pietate in patrem patriamque,
T. Manli, esto. Perge et nomen Romanum invictum iuvan-
5 tibus diis præsta.“ Armant inde iuvenem æquales; pedestre
scutum capit, Hispano cingitur gladio, ad propiorem habili
pugnam. Armatum adornatumque adversus Gallum stolide
lætum et (quoniam id quoque memoria dignum antiquis visum
6 est) linguam etiam ab irrisu exserentem producunt. Reci-
piunt inde se ad stationem, et duo in medio armati, spectaculi
magis more quam lege belli, destituuntur, nequaquam visu
7 ac specie æstimantibus pares. Corpus alteri magnitudine

eximium, versicolori veste pictisque et auro cælatis refulgens
armis; media in altero militaris statura, modicaque in armis
habilibus magis quam decoris species; non cantus, non exsul- 8
tatio armorumque agitatio vana, sed pectus animorum iræque
tacitæ plenum; omnem ferociam in discrimen ipsum certaminis
distulerat. Ubi constitere inter duas acies, tot circa mor- 9
talium animis spe metuque pendentibus, Gallus velut moles
superne imminens, proiecto læva scuto, in advenientis arma
hostis vanum cæsim cum ingenti sonitu ensem deiecit; Roma- 10
nus mucrone subrecto, quum scuto scutum imum perculisset,
totoque corpore interior periculo vulneris factus insinuasset
se inter corpus armaque, uno alteroque subinde ictu ventrem
atque inguina hausit et in spatium ingens ruentem porrexit
hostem. Iacentis inde corpus ab omni alia vexatione intactum 11
uno torque spoliavit, quem respersum cruore collo circumdedit
suo. Defixerat pavor cum admiratione Gallos; Romani alacres 12
ab statione obviam militi suo progressi, gratulantes laudan-
tesque ad dictatorem perducunt. Inter carminum prope *in* 13
modum incondita quædam militariter ioculantes Torquati
cognomen auditum; celebratum deinde posteris etiam familiæque
honori fuit. Dictator coronam auream addidit donum, mirisque 14
pro contione eam pugnam laudibus tulit.

Et hercule tanti ea ad universi belli eventum momenti **11**
dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proxima nocte, relictis
trepide castris, in Tiburtem agrum atque inde, societate belli
facta commeatuque benigne ab Tiburtibus adiutus, mox in
Campaniam transierit. Ea fuit causa, cur proximo anno 2
C. Pœtelius Balbus consul, quum collegæ eius M. Fabio A. u. c. 394. A. Ch. 360.
Ambusto Hernici provincia evenisset, adversus Tiburtes iussu
populi exercitum duceret. Ad quorum auxilium quum Galli 3
ex Campania redissent, fœdæ populationes in Lavicano Tu-
sculanoque et Albano agro haud dubie Tiburtibus ducibus
sunt factæ, et, quum adversus Tiburtem hostem duce consule 4
contenta res publica esset, Gallicus tumultus dictatorem creari
coegit. Creatus Q. Servilius Ahala T. Quinctium magistrum

equitum dixit, et ex auctoritate patrum, si prospere id bellum
5 evenisset, ludos magnos vovit. Dictator, ad continendos pro-
prio bello Tiburtes consulari exercitu iusso manere, omnes
6 iuniores, nullo detrectante militiam, sacramento adegit. Pug-
natum haud procul porta Collina est totius viribus urbis, in
conspectu parentum coniugumque ac liberorum; quæ magna
etiam absentibus hortamenta animi tum subiecta oculis simul
7 verecundia misericordiaque militem accendebant. Magna utrin-
que edita cæde avertitur tandem acies Gallorum. Fuga Tibur
sicut arcem belli Gallici petunt; palati a consule Pœtelio
haud procul Tibure excepti, egressis ad opem ferendam Tibur-
8 tibus, simul cum iis intra portas compelluntur. Egregie quum
ab dictatore, tum ab consule res gesta est. Et consul alter
Fabius prœliis primum parvis, postremo una insigni pugna,
quum hostes totis adorti copiis essent, Hernicos devincit.
9 Dictator, consulibus in senatu et apud populum magnifice
collaudatis et suarum quoque rerum illis remisso honore,
dictatura se abdicavit. Pœtelius de Gallis Tiburtibusque
geminum triumphum egit; Fabio satis visum, ut ovans urbem
iniret.

10 Irridere Pœtelii triumphum Tiburtes: ubi enim eum secum
acie conflixisse? Spectatores paucos fugæ trepidationisque
Gallorum extra portas egressos, postquam in se quoque fieri
impetum viderint et sine discrimine obvios cædi, recepisse se
11 intra urbem; eam rem triumpho dignam visam Romanis.
Ne nimis mirum magnumque censerent tumultum exciere in
hostium portis, maiorem ipsos trepidationem ante mœnia sua
12 visuros. Itaque insequenti anno, M. Popillio Lænate, Cn.
A. u. c. 395. A. Ch. 359. Manlio consulibus, primo silentio noctis ab Tibure agmine
2 infesto profecti ad urbem Romam venerunt. Terrorem repente
ex somno excitatis subita res et nocturnus pavor præbuit,
ad hoc multorum inscitia, qui aut unde hostes advenissent;
3 conclamatum tamen celeriter ad arma est et portæ stationibus
murique præsidiis firmati. Et ubi prima lux mediocrem multi-
tudinem ante mœnia neque alium quam Tiburtem hostem

ostendit, duabus portis egressi consules utrinque aciem subeuntium iam muros aggrediuntur, apparuitque, occasione magis 4
quam virtute fretos venisse; adeo vix primum impetum Romanorum sustinuere. Quin etiam bono fuisse Romanis adventum
eorum constabat, orientemque iam seditionem inter patres et
plebem metu tam propinqui belli compressam.

Alius adventus hostium fuit proximis bello agris terri- 5
bilior quam urbi. Populabundi Tarquinienses fines Romanos, 6
maxime qua ex parte Etruriam adiacent, peragravere, rebusque
nequicquam repetitis, novi consules iis C. Fabius et C. Plau- A. u. c. 396. A. Ch. 358.
tius iussu populi bellum indixere; Fabioque ea provincia,
Plautio Hernici evenere. Gallici quoque belli fama incre- 7
brescebat; sed inter multos terrores solatio fuit pax Latinis
petentibus data et magna vis militum ab iis ex fœdere vetusto,
quod multis intermiserant annis, accepta. Quo præsidio quum 8
fulta res Romana esset, levius fuit, quod Gallos mox Præneste
venisse atque inde circa Pedum consedisse auditum est.
Dictatorem dici C. Sulpicium placuit; consul ad id accitus 9
C. Plautius dixit; magister equitum dictatori additus M. Valerius. Hi robora militum ex duobus consularibus exercitibus
electa adversus Gallos duxerunt. Lentius id aliquanto bellum, 10
quam parti utrique placebat, fuit. Quum primo Galli tantum
avidi certaminis fuissent, deinde Romanus miles ruendo in
arma ac dimicationem aliquantum Gallicam ferociam vinceret,
dictatori neutiquam placebat, quando nulla cogeret res, for- 11
tunæ se committere adversus hostem, quem tempus deteriorem
in dies [et] locis alienis faceret sine præparato commeatu, sine
firmo munimento morantem, ad hoc iis corporibus animisque,
quorum omnis in impetu vis esset, parva eadem languesceret
mora. His consiliis dictator bellum trahebat, gravemque e- 12
dixerat pœnam, si quis iniussu in hostem pugnasset. Milites
ægre id patientes primo in stationibus vigiliisque inter se dictatorem sermonibus carpere, interdum patres communiter
increpare, quod non iussissent per consules geri bellum: elec- 13
tum esse eximium imperatorem, unicum ducem, qui nihil

agenti sibi de cælo devolaturam in sinum victoriam cen-
seat. Eadem deinde hæc interdiu propalam ac fero-
ciora his iactare: se iniussu imperatoris aut dimicaturos aut
14 agmine Romam ituros. Immiscerique militibus centuriones,
nec in circulis modo fremere, sed iam in principiis ac prætorio
in unum sermones confundi, atque in contionis magnitudinem
crescere turba, et vociferari ex omnibus locis, ut extemplo
ad dictatorem iretur; verba pro exercitu faceret Sex. Tullius,
13 ut virtute eius dignum esset. Septimum primum pilum iam
Tullius ducebat, neque erat in exercitu, qui quidem pedestria
2 stipendia fecisset, vir factis nobilior. Is præcedens militum
agmen ad tribunal pergit, mirantique Sulpicio non turbam
magis quam turbæ principem Tullium, imperiis obedientissimum
3 militem, „Si licet, dictator" inquit, „condemnatum se universus
exercitus a te ignaviæ ratus, et prope ignominiæ causa desti-
tutum sine armis, oravit me, ut suam causam apud te agerem.
4 Equidem, sicubi loco cessum, si terga data hosti, si signa
fœde amissa obiici nobis possent, tamen hoc a te impetrari
æquum censerem, ut nos virtute culpam nostram corrigere
5 et abolere flagitii memoriam nova gloria patereris. Etiam ad
Aliam fusæ legiones eandem, quam per pavorem amiserant,
patriam profectæ postea a Veiis virtute recuperavere.
Nobis deum benignitate, felicitate tua populique Romani, et
6 res et gloria est integra; quanquam de gloria vix dicere
ausim, si nos et hostes haud secus quam feminas abditos
intra vallum omnibus contumeliis eludunt, et tu imperator
noster, quod ægrius patimur, exercitum tuum sine animis,
sine armis, sine manibus iudicas esse et, priusquam expertus
nos esses, de nobis ita desperasti, ut te mancorum ac debi-
7 lium ducem iudicares esse. Quid enim aliud esse causæ cre-
demus, cur veteranus dux, fortissimus bello, compressis, quod
aiunt, manibus sedeas? Utcunque enim se habet res, te de
nostra virtute dubitasse videri quam nos de tua verius est.
8 Sin autem non tuum istuc, sed publicum est consilium, et
consensus aliqui patrum, non Gallicum bellum nos ab urbe,

a penatibus nostris ablegatos tenet, quæso, ut ea, quæ dicam, non a militibus imperatori dicta censeas, sed a plebe patribus, (quæ si, ut vos vestra habeatis consilia, sic se sua habituram dicat, quis tandem succenseat?) milites nos esse, non servos 9
vestros, ad bellum, non in exsilium missos; si quis det signum, in aciem educat, ut viris ac Romanis dignum sit, pugnaturos; si nihil armis opus sit, otium Romæ potius quam in castris acturos. Hæc dicta sint patribus; te, imperator, 10
milites tui oramus, ut nobis pugnandi copiam facias; quum vincere cupimus, tum te duce vincere, tibi lauream insignem deferre, tecum triumphantes urbem inire, tuum sequentes currum Iovis optimi maximi templum gratantes ovantesque adire.“ Orationem Tullii exceperunt preces multitudinis, et 11
undique, ut signum daret, ut capere arma iuberet, clamabant.

Dictator quanquam rem bonam exemplo haud probabili actam **14**
censebat, tamen facturum, quod milites vellent, se recepit, Tulliumque secreto, quænam hæc res sit aut quo acta more, percontatur. Tullius magno opere a dictatore petere, ne se 2
oblitum disciplinæ militaris, ne sui neve imperatoriæ maiestatis crederet; multitudini concitatæ, quæ ferme auctoribus similis esset, non subtraxisse se ducem, ne quis alius, quales mota creare multitudo soleret, exsisteret; nam se quidem nihil non 3
arbitrio imperatoris acturum. Illi quoque tamen videndum magno opere esse, ut exercitum in potestate haberet; differri non posse adeo concitatos animos; ipsos sibi locum ac tempus pugnandi sumpturos, si ab imperatore non detur. Dum hæc 4
loquuntur, iumenta forte pascentia extra vallum Gallo abigenti duo milites Romani ademerunt. In eos saxa coniecta a Gallis; deinde ab Romana statione clamor ortus ac procursum utrinque est. Iamque haud procul iusto prœlio res 5
erant, ni celeriter diremptum certamen per centuriones esset; affirmata certe eo casu Tullii apud dictatorem fides est; nec recipiente iam dilationem re, in posterum diem edicitur acie pugnaturos. Dictator tamen, ut qui magis animis quam viri- 6
bus fretus ad certamen descenderet, omnia circumspicere

atque agitare cœpit, ut arte aliqua terrorem hostibus incuteret.
Sollerti animo rem novam excogitat, qua deinde multi nostri
atque externi imperatores, nostra quoque quidam ætate, usi
7 sunt. Mulis strata detrahi iubet, binisque tantum centunculis
relictis, agasones partim captivis partim ægrorum armis or-
8 natos imponit. His fere mille effectis centum admiscet equi-
tes, et nocte super castra in montes evadere ac silvis se oc-
cultare iubet neque inde ante moveri, quam ab se acciperent
9 signum. Ipse, ubi illuxit, in radicibus montium extendere
aciem cœpit sedulo, ut adversus montes consisteret hostis.
10 Instructo vani terroris apparatu, qui quidem terror plus pæne
veris viribus profuit, primo credere duces Gallorum, non de-
scensuros in æquum Romanos; deinde, ubi degressos repente
viderunt, et ipsi avidi certaminis in prœlium ruunt, priusque
15 pugna cœpit, quam signum ab ducibus daretur. Acrius in-
vasere Galli dextrum cornu, neque sustineri potuissent, ni
forte eo loco dictator fuisset, Sex. Tullium nomine increpans
2 rogitansque, sicine pugnaturos milites spopondisset? ubi illi
clamores sint arma poscentium, ubi minæ, iniussu imperatoris
prœlium inituros? En ipsum imperatorem clara voce vocare
ad prœlium et ire armatum ante prima signa; ecquis seque-
retur eorum, qui modo ducturi fuerint, in castris feroces, in
3 acie pavidi? Vera audiebant; itaque tantos pudor stimulos
admovit, ut ruerent in hostium tela alienatis a memoria peri-
culi animis. Hic primo impetus prope vecors turbavit hostes;
4 eques deinde emissus turbatos avertit. Ipse dictator post-
quam labantem una parte vidit aciem, signa in lævum cornu
confert, quo turbam hostium congregari cernebat, et iis, qui
5 in monte erant, signum, quod convenerat, dedit. Ubi inde
quoque novus clamor ortus, et tendere obliquo monte ad ca-
stra Gallorum visi sunt, tum metu, ne excluderentur, omissa
6 pugna est, cursuque effuso ad castra ferebantur. Ubi quum
occurrisset eis M. Valerius magister equitum, qui, profligato
dextro cornu, obequitabat hostium munimentis, ad montes
7 silvasque vertunt fugam, plurimique ibi a fallaci equitum spe-

cie agasonibusque excepti sunt; et eorum, quos pavor pertulerat in silvas, atrox cædes post sedatum prœlium fuit. Nec 8
alius post M. Furium quam C. Sulpicius iustiorem de Gallis egit triumphum. Auri quoque ex Gallicis spoliis satis magnum pondus saxo quadrato sæptum in Capitolio sacravit.

Eodem anno et a consulibus vario eventu bellatum; nam 9
Hernici a C. Plautio devicti subactique sunt, Fabius collega eius incaute atque inconsulte adversus Tarquinienses pugnavit.
Nec in acie tantum ibi cladis acceptum, quam quod trecentos 10
septem milites Romanos captos Tarquinienses immolarunt; qua fœditate supplicii aliquanto ignominia populi Romani
insignitior fuit. Accessit ad eam cladem et vastatio Romani 11
agri, quam Privernates, Veliterni deinde, incursione repentina fecerunt.

Eodem anno duæ tribus, Pomptina et Publilia, additæ;
ludi votivi, quos M. Furius dictator voverat, facti; et de 12
ambitu ab C. Pœtelio tribuno plebis, auctoribus patribus, tum
primum ad populum latum est; eaque rogatione novorum 13
maxime hominum ambitionem, qui nundinas et conciliabula
obire soliti erant, compressam credebant. Haud æque læta 16
patribus insequenti anno, C. Marcio, Cn. Manlio consulibus, A. u. c. 397. A. Ch. 357.
de unciario fenore a M. Duillio, L. Menenio tribunis plebis rogatio est perlata; et plebs aliquanto eam cupidius scivit [accepitque].

Ad bella nova priore anno destinata Falisci quoque ho- 2
stes exorti, duplici crimine, quod et cum Tarquiniensibus iuventus eorum militaverat, et eos, qui Falerios perfugerant, quum male pugnatum est, repetentibus fetialibus Romanis
non reddiderant. Ea provincia Cn. Manlio obvenit. Mar- 3
cius exercitum in agrum Privernatem, integrum pace longinqua, induxit militemque præda implevit. Ad copiam rerum addidit munificentiam, quod nihil in publicum secernendo augenti rem privatam militi favit. Privernates quum ante mœ- 4
nia sua castris permunitis consedissent, vocatis ad contionem

militibus „Castra nunc“ inquit „vobis hostium urbemque præ-
dæ do, si mihi pollicemini, vos fortiter in acie operam nava-
5 turos nec prædæ magis quam pugnæ paratos esse.“ Signum
poscunt ingenti clamore, celsique et spe haud dubia feroces
in prœlium vadunt. Ibi ante signa Sex. Tullius, de quo ante
dictum est, exclamat „Adspice, imperator“ inquit, „quemad-
modum exercitus tuus tibi promissa præstet“, piloque posito,
6 stricto gladio in hostem impetum facit. Sequuntur Tullium
antesignani omnes, primoque impetu avertere hostem; fusum
inde ad oppidum persecuti, quum iam scalas mœnibus admo-
verent, in deditionem urbem acceperunt. Triumphus de
7 Privernatibus actus. Ab altero consule nihil memorabile ge-
stum, nisi quod legem novo exemplo ad Sutrium in castris
tributim de vicesima eorum, qui manumitterentur, tulit. Pa-
tres, quia ea lege haud parvum vectigal inopi ærario addi-
8 tum esset, auctores fuerunt; ceterum tribuni plebis, non tam
lege quam exemplo moti, ne quis postea populum sevocaret,
capite sanxerunt: nihil enim non per milites iuratos in con-
sulis verba, quamvis perniciosum populo, si id liceret, ferri
9 posse. Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popillio Lænate
sua lege decem millibus æris est damnatus, quod mille iuge-
rum agri cum filio possideret, emancipandoque filium fraudem
legi fecisset.

17 Novi consules inde, M. Fabius Ambustus iterum et M.
A. u. c. 398. A. Ch. 356. Popillius Lænas iterum, duo bella habuere, facile alterum
2 cum Tiburtibus, quod Lænas gessit, qui, hoste in urbem com-
pulso, agros vastavit; Falisci Tarquinienses que alterum con-
3 sulem prima pugna fuderunt. Inde terror maximus fuit, quod
sacerdotes eorum, facibus ardentibus anguibusque prælatis,
incessu furiali militem Romanum insueta turbaverunt specie.
Et tum quidem velut lymphati et attoniti munimentis suis
4 trepido agmine inciderunt; deinde, ubi consul legatique ac tri-
buni puerorum ritu vana miracula paventes irridebant incre-
pabantque, vertit animos repente pudor, et in ea ipsa, quæ
5 fugerant, velut cæci ruebant. Discusso itaque vano apparatu

hostium, quum in ipsos armatos se intulissent, averterunt totam aciem, castrisque etiam eo die potiti, præda ingenti parta, victores reverterunt, militaribus iocis quum apparatum hostium, tum suum increpantes pavorem. Concitatur deinde omne no- 6
men Etruscum, et Tarquiniensibus Faliscisque ducibus ad Salinas perveniunt. Adversus eum terrorem dictator C. Marcius Rutilus primus de plebe dictus magistrum equitum item de plebe C. Plautium dixit. Id vero patribus indignum vi- 7
deri, etiam dictaturam iam in promiscuo esse; omnique ope impediebant, ne quid dictatori ad id bellum decerneretur parareturve. Eo promptius cuncta ferente dictatore populus iussit. Profectus ab urbe utraque parte Tiberis, ratibus ex- 8
ercitu, quocunque fama hostium ducebat, traiecto, multos populatores agrorum vagos palantes oppressit; castra quoque 9
necopinato aggressus cepit, et octo millibus hostium captis, ceteris aut cæsis aut ex agro Romano fugatis, sine auctoritate patrum populi iussu triumphavit.

Quia nec per dictatorem plebeium nec per consulem co- 10
mitia consularia haberi volebant, et alter consul Fabius bello retinebatur, res ad interregnum redit. Interreges deinceps Q. 11
Servilius Ahala, M. Fabius, Cn. Manlius, C. Fabius, C. Sulpicius, L. Æmilius, Q. Servilius, M. Fabius Ambustus. In 12
secundo interregno orta contentio est, quod duo patricii consules creabantur; intercedentibusque tribunis interrex Fabius aiebat, in duodecim tabulis legem esse, ut, quodcunque postremum populus iussisset, id ius ratumque esset; iussum populi et suffragia esse. Quum intercedendo tribuni nihil aliud, quam 13
ut differrent comitia, valuissent, duo patricii consules creati sunt, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola, A. u. c. 399. A. Ch. 355.
eodemque die magistratum inierunt.

Quadringentesimo anno, quam urbs Romana condita erat, 18
quinto tricesimo, quam a Gallis recuperata, ablato post undecimum annum a plebe consulatu, patricii consules ambo ex interregno magistratum iniere, C. Sulpicius Peticus tertium, M. Valerius Publicola. Empulum eo anno ex Tiburtibus 2

haud memorando certamine captum, sive duorum consulum
auspicio bellum ibi gestum est, ut scripsere quidam, seu per
idem tempus Tarquiniensium quoque sunt vastati agri ab Sul-
picio consule, quo Valerius adversus Tiburtes legiones duxit.
3 Domi maius certamen consulibus cum plebe ac tribunis erat.
Fidei iam suæ, non solum virtutis ducebant esse, ut acce-
pissent duo patricii consulatum, ita ambobus patriciis man-
4 dare: quin aut toto cedendum esse, ut plebeius iam magistra-
tus consulatus fiat, aut totum possidendum, quam possessionem
5 integram a patribus accepissent. Plebes contra fremit: quid
se vivere, quid in parte civium censeri, si, quod duorum ho-
minum virtute, L. Sextii ac C. Licinii, partum sit, id obtine-
6 re universi non possint? Vel reges vel decemviros vel si
7 quod tristius sit imperii nomen, patiendum esse potius, quam
ambos patricios consules videant nec in vicem pareatur at-
que imperetur, sed pars altera in æterno imperio locata ple-
8 bem nusquam alio natam quam ad serviendum putet. Non
desunt tribuni auctores turbarum, sed inter concitatos per se
9 omnes vix duces eminent. Aliquoties frustra in campum de-
scensum quum esset multique per seditiones acti comitiales
dies, postremo victæ perseverantia consulum plebis eo dolor
erupit, ut tribunos, actum esse de libertate vociferantes relin-
quendumque non campum iam solum, sed etiam urbem cap-
tam atque oppressam regno patriciorum, mæsta plebs seque-
10 retur. Consules relicti a parte populi, per infrequentiam co-
A. u. c. 400. A. Ch. 354. mitia nihilo segnius perficiunt. Creati consules ambo patricii.
M. Fabius Ambustus tertium, T. Quinctius. In quibusdam
annalibus pro T. Quinctio M. Popillium consulem invenio.

19 Duo bella eo anno prospere gesta. Cum Tiburtibus
usque ad deditionem pugnatum. Sassula ex his urbs capta,
ceteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universa gens
2 positis armis in fidem consulis venisset. Triumphatum de
Tiburtibus; alioquin mitis victoria fuit. In Tarquinienses
acerbe sævitum; multis mortalibus in acie cæsis, ex ingenti
captivorum numero trecenti quinquaginta octo delecti, nobi-

lissimus quisque, qui Romam mitterentur; vulgus aliud truci-
datum. Nec populus in eos, qui missi Romam erant, mitior 3
fuit; medio in foro omnes virgis cæsi ac securi percussi. Id
pro immolatis in foro Tarquiniensium Romanis pœnæ hostibus
redditum. Res bello bene gestæ, ut Samnites quoque amici- 4
tiam peterent, effecerunt. Legatis eorum comiter ab senatu
responsum; fœdere in societatem accepti.

Non eadem domi, quæ militiæ, fortuna erat plebi Roma- 5
næ. Nam etsi, unciario fenore facto, levata usura erat, sorte
ipsa obruebantur inopes nexumque inibant; eo nec patricios
ambo consules neque comitiorum curam publicave studia præ
privatis incommodis plebs ad animum admittebat. Consulatus 6
uterque apud patricios manet; consules creati C. Sulpicius A. u. c. 401. A. Ch. 353.
Peticus quartum, M. Valerius Publicola iterum.

In bellum Etruscum intentam civitatem, quia Cæritem
populum misericordia consanguinitatis Tarquiniensibus adiunc-
tum fama ferebat, legati Latini ad Volscos convertere, nun-
tiantes, exercitum conscriptum armatumque iam suis finibus
imminere; inde populabundos in agrum Romanum venturos
esse. Censuit igitur senatus, neutram negligendam rem esse; 7
utroque legiones scribi consulesque sortiri provincias iussit.
Inclinavit deinde pars maior curæ in Etruscum bellum, post- 8
quam litteris Sulpicii consulis, cui Tarquinii provincia evene-
rat, cognitum est, depopulatum agrum circa Romanas salinas
prædæque partem in Cæritum fines avectam, et haud dubie
iuventutem eius populi inter prædatores fuisse. Itaque Vale- 9
rium consulem, Volscis oppositum castraque ad finem Tuscu-
lanum habentem, revocatum inde senatus dictatorem dicere
iussit. T. Manlium L. filium dixit. Is quum sibi magistrum 10
equitum A. Cornelium Cossum dixisset, consulari exercitu
contentus ex auctoritate patrum ac populi iussu Cæritibus
bellum indixit. Tum primum Cærites, tanquam in verbis ho- **20**
stium vis maior ad bellum significandum quam in suis factis,
qui per populationem Romanos lacessierant, esset, verus belli
terror invasit, et, quam non suarum virium ea dimicatio es-

2 set, cernebant; pænitebatque populationis, et Tarquinienses
exsecrabantur defectionis auctores; nec arma aut bellum quisquam
apparare, sed pro se quisque legatos mitti iubebat ad
3 petendam erroris veniam. Legati senatum quum adissent, ab
senatu reiecti ad populum deos rogaverunt, quorum sacra
bello Gallico accepta rite procurassent, ut Romanos florentes
ea sui misericordia caperet, quæ se rebus affectis quondam
4 populi Romani cepisset; conversique ad delubra Vestæ hospitium
flaminum Vestaliumque ab se caste ac religiose cul-
5 tum invocabant: Eane meritos crederet quisquam hostes repente
sine causa factos? aut, si quid hostiliter fecissent, consilio
id magis quam furore lapsos fecisse, ut sua vetera beneficia,
locata præsertim apud tam gratos, novis corrumperent
maleficiis, florentemque populum Romanum ac felicissimum
bello sibi desumerent hostem, cuius afflicti amicitiam petissent?
Ne appellarent consilium, quæ vis ac necessitas appellanda
6 esset. Transeuntes agmine infesto per agrum suum Tarquinienses,
quum præter viam nihil petissent, traxisse quosdam
agrestium populationis eius, quæ sibi crimini detur, comites.
7 Eos seu dedi placeat, dedere se paratos esse, seu supplicio
affici, daturos pœnas. Cære, sacrarium populi Romani, deversorium
sacerdotum ac receptaculum Romanorum sacrorum,
intactum inviolatumque crimine belli hospitio Vestalium cul-
8 tisque diis darent. Movit populum non tam causa præsens
quam vetus meritum, ut maleficii quam beneficii potius immemores
essent. Itaque pax populo Cæriti data, indutiasque
in centum annos factas in senatus consultum referri placuit.
9 In Faliscos eodem noxios crimine vis belli conversa est;
sed hostes nusquam inventi. Quum populatione peragrati fines
essent, ab oppugnatione urbium temperatum, legionibusque
Romam reductis, reliquum anni muris turribusque reficiendis
consumptum, et ædes Apollinis dedicata est.

21 Extremo anno comitia consularia certamen patrum ac
plebis diremit, tribunis negantibus passuros comitia haberi,
ni secundum Liciniam legem haberentur, dictatore obstinato

tollere potius totum e re publica consulatum quam promiscuum patribus ac plebi facere. Prolatandis igitur comitiis 2
quum dictator magistratu abisset, res ad interregnum rediit. Infestam inde patribus plebem interreges quum accepissent, ad undecimum interregem seditionibus certatum est. Legis 3
Liciniæ patrocinium tribuni iactabant; propior dolor plebi fenoris ingravescentis erat, curæque privatæ in certaminibus publicis erumpebant. Quorum tædio patres L. Cornelium 4
Scipionem interregem concordiæ causa observare legem Lici- A. u. c. 402. A. Ch. 352.
niam comitiis consularibus iussere. P. Valerio Publicolæ datus e plebe collega C. Marcius Rutilus. Inclinatis semel in 5
concordiam animis, novi consules fenebrem quoque rem, quæ distinere una animos videbatur, levare aggressi solutionem alieni æris in publicam curam verterunt, quinqueviris creatis, quos mensarios ab dispensatione pecuniæ appellarunt. Meriti æqui- 6
tate curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent; fuere autem C. Duillius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius, T. Æmilius. Qui rem dif- 7
ficillimam tractatu et plerumque parti utrique, semper certe alteri gravem quum alia moderatione, tum impendio magis publico quam iactura sustinuerunt. Tarda enim nomina et 8
impeditiora inertia debitorum quam facultatibus aut ærarium, mensis cum ære in foro positis, dissolvit, ut populo prius caveretur, aut æstimatio æquis rerum pretiis liberavit, ut non modo sine iniuria, sed etiam sine querimoniis partis utriusque exhausta vis ingens æris alieni sit.

Terror inde vanus belli Etrusci, quum coniurasse duo- 9
decim populos fama esset, dictatorem dici coegit. Dictus in castris (eo enim ad consules missum senatus consultum est) C. Iulius, cui magister equitum adiectus L. Æmilius. Cete-
rum foris tranquilla omnia fuere; tentatum domi per dictato- 22
rem, ut ambo patricii consules crearentur, rem ad interregnum perduxit. Duo interreges, C. Sulpicius et M. Fabius, interpo- 2
siti obtinuere, quod dictator frustra tetenderat, mitiore iam plebe ob recens meritum levati æris alieni, ut ambo patricii

3 consules crearentur. Creati ipse C. Sulpicius Peticus, qui
A. u. c. 403. A. Ch. 351. prior interregno abiit, et T. Quinctius Pennus; quidam Cæso-
4 nem, alii Gaium nomen Quinctio adiiciunt. Ad bellum ambo
profecti, Faliscum Quinctius, Sulpicius Tarquiniense, nusquam
acie congresso hoste, cum agris magis quam cum hominibus
5 urendo populandoque gesserunt bella; cuius lentæ velut tabis
senio victa utriusque pertinacia populi est, ut primum a con-
sulibus, dein permissu eorum ab senatu indutias peterent.
6 In quadraginta annos impetraverunt. Ita posita duorum
bellorum, quæ imminebant, cura, dum aliqua ab armis quies
esset, quia solutio æris alieni multarum rerum mutaverat do-
7 minos, censum agi placuit. Ceterum quum censoribus cre-
andis indicta comitia essent, professus censuram se petere
C. Marcius Rutilus, qui primus dictator de plebe fuerat, con-
8 cordiam ordinum turbavit; quod videbatur quidem tempore
alieno fecisse, quia ambo tum forte patricii consules erant,
9 qui rationem eius se habituros negabant; sed et ipse con-
stantia inceptum obtinuit et tribuni omni vi, recuperaturi
ius consularibus comitiis amissum, adiuverunt, et quum
ipsius viri maiestas nullius honoris fastigium non æquabat,
tum per eundem, qui ad dictaturam aperuisset viam, censuram
10 quoque in partem vocari plebes volebat. Nec variatum co-
mitiis est, quin cum †Manlio Gnæo censor Marcius crearetur.
Dictatorem quoque hic annus habuit M. Fabium, nullo
terrore belli, sed ne Licinia lex comitiis consularibus obser-
11 varetur. Magister equitum dictatori additus Q. Servilius.
Nec tamen dictatura potentiorem eum consensum patrum con-
23 sularibus comitiis fecit, quam censoriis fuerat. M. Popillius
A. u. c. 404. A. Ch. 350. Lænas a plebe consul, a patribus L. Cornelius Scipio datus.
2 Fortuna quoque illustriorem plebeium consulem fecit; nam
quum ingentem Gallorum exercitum in agro Latino castra
posuisse nuntiatum esset, Scipione gravi morbo implicito, Gal-
3 licum bellum Popillio extra ordinem datum. Is impigre ex-
ercitu scripto, quum omnes extra portam Capenam ad Martis
ædem convenire armatos iuniores iussisset signaque eodem

quæstores ex ærario deferre, quattuor expletis legionibus,
quod superfuit militum, P. Valerio Publicolæ prætori tradidit,
auctor patribus scribendi alterius exercitus, quod ad incertos 4
belli eventus subsidium rei publicæ esset. Ipse iam satis 5
omnibus instructis comparatisque ad hostem pergit; cuius ut
prius nosceret vires, quam periculo ultimo tentaret, in tumulo,
quem proximum castris Gallorum capere potuit, vallum ducere
cœpit. Gens ferox et ingenii avidi ad pugnam quum, procul 6
visis Romanorum signis, ut extemplo prœlium initura expli-
cuisset aciem, postquam neque in æquum demitti agmen vidit
et quum loci altitudine, tum vallo etiam tegi Romanos, per-
culsos pavore rata, simul opportuniores, quod intenti tum
maxime operi essent, truci clamore aggreditur. Ab Romanis 7
nec opus intermissum (triarii erant, qui muniebant), et ab ha-
statis principibusque, qui pro munitoribus intenti armatique
steterant, prœlium initum. Præter virtutem locus quoque 8
superior adiuvit, ut pila omnia hastæque non tanquam ex
æquo missa vana, quod plerumque fit, caderent, sed omnia
librata ponderibus figerentur; oneratique telis Galli, quibus 9
aut corpora transfixa aut prægravata inhærentibus gerebant
scuta, quum cursu pæne in adversum subissent, primo incerti
restitere; dein, quum ipsa cunctatio et his animos minuisset 10
et auxisset hosti, impulsi retro ruere alii super alios stra-
gemque inter se cæde ipsa fœdiorem dare; adeo præcipiti
turba obtriti plures quam ferro necati. Necdum certa Ro- **24**
manis victoria erat; alia in campum degressis supererat moles.
Namque multitudo Gallorum, sensum omnem talis damni ex- 2
superans, velut nova rursus exoriente acie, integrum militem
adversus victorem hostem ciebat, stetitque suppresso impetu 3
Romanus, et quia iterum fessis subeunda dimicatio erat, et
quod consul, dum inter primores incautus agitat, lævo humero
matari prope traiecto, cesserat parumper ex acie. Iamque 4
omissa cunctando victoria erat, quum consul, vulnere alligato,
revectus ad prima signa „Quid stas, miles?“ inquit. „Non
cum Latino Sabinoque hoste res est, quem victum armis so-

5 cium ex hoste facias; in beluas strinximus ferrum; hauriendus
aut dandus est sanguis. Propulistis a castris, supina valle
præcipites egistis, stratis corporibus hostium superstatis; com-
6 plete eadem strage campos, qua montes replestis. Nolite
exspectare, dum stantes vos fugiant; inferenda sunt signa et
7 vadendum in hostem." His adhortationibus iterum coorti
pellunt loco primos manipulos Gallorum; cuneis deinde in
8 medium agmen perrumpunt. Inde barbari dissipati, quibus
nec certa imperia nec duces essent, vertunt impetum in suos;
fusique per campos et præter castra etiam sua fuga prælati,
quod editissimum inter æquales tumulos occurrebat oculis,
9 arcem Albanam petunt. Consul non ultra castra insecutus,
quia et vulnus degravabat et subiicere exercitum tumu-
lis ab hoste occupatis nolebat, præda omni castrorum
militi data, victorem exercitum opulentumque Gallicis spoliis
10 Romam reduxit. Moram triumpho vulnus consulis attulit,
eademque causa dictatoris desiderium senatui fecit, ut esset,
11 qui ægris consulibus comitia haberet. Dictator L. Furius
Camillus dictus, addito magistro equitum P. Cornelio Scipione,
A. u. c. 405. reddidit patribus possessionem pristinam consulatus. Ipse ob
A. Ch. 349. id meritum ingenti patrum studio creatus consul collegam
App. Claudium Crassum dixit.

25 Priusquam inirent novi consules magistratum, triumphus
a Popillio de Gallis actus magno favore plebis; mussantesque
inter se rogitabant, num quem plebeii consulis pæniteret;
2 simul dictatorem increpabant, qui legis Liciniæ spretæ mer-
cedem [consulatum,] privata cupiditate quam publica iniuria
fœdiorem cepisset, ut se ipse consulem dictator crearet.
3 Annus multis variisque motibus fuit insignis. Galli ex Al-
banis montibus, quia hiemis vim pati nequiverant, per campos
4 maritimaque loca vagi populabantur; mare infestum classibus
Græcorum erat oraque litoris Antiatis Laurensque tractus et
Tiberis ostia, ut prædones maritimi cum terrestribus con-
gressi ancipiti semel prœlio decertarint, dubiique discesserint
in castra Galli, Græci retro ad naves, victos se an victores

putarent. Inter hos longe maximus exstitit terror concilia 5
populorum Latinorum ad lucum Ferentinæ habita respon-
sumque haud ambiguum imperantibus milites Romanis datum,
absisterent imperare iis, quorum auxilio egerent; Latinos pro 6
sua libertate potius quam pro alieno imperio laturos arma.
Inter duo simul bella externa defectione etiam sociorum se- 7
natus anxius, quum cerneret, metu tenendos, quos fides non
tenuisset, extendere omnes imperii vires consules dilectu
habendo iussit: civili quippe standum exercitu esse, quando
socialis [cœtus] desereret. Undique, non urbana tantum, sed 8
etiam agresti iuventute, decem legiones scriptæ dicuntur qua-
ternum millium et ducenorum peditum equitumque trecenorum,
quem nunc novum exercitum, si qua externa vis ingruat, hæ 9
vires populi Romani, quas vix terrarum capit orbis, contrac-
tæ in unum haud facile efficiant; adeo in quæ laboramus,
sola crevimus, divitias luxuriamque.

Inter cetera tristia eius anni consul alter App. Claudius 10
in ipso belli apparatu moritur; redierantque res ad Camillum,
cui unico consuli vel ob aliam dignationem haud subiiciendam 11
dictaturæ vel ob omen faustum ad Gallicum tumultum cogno-
minis dictatorem arrogari haud satis decorum visum est pa-
tribus. Consul duabus legionibus urbi præpositis, octo cum 12
L. Pinario prætore divisis, memor paternæ virtutis Gallicum
sibi bellum extra sortem sumit, prætorem maritimam oram
tutari Græcosque arcere litoribus iussit. Et quum in agrum 13
Pomptinum descendisset, quia neque in campis congredi nulla
cogente re volebat et prohibendo populationibus, quos rapto
vivere necessitas cogeret, satis domari credebat hostem, locum
idoneum stativis delegit. Ubi quum *in* stationibus quieti **26**
tempus tererent, Gallus processit magnitudine atque armis
insignis; quatiensque scutum hasta quum silentium fecisset,
provocat per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro
decernat. M. erat Valerius tribunus militum adolescens, qui 2
haud indigniorem eo decore se quam T. Manlium ratus, prius
sciscitatus consulis voluntatem, in medium armatus processit.

3 Minus insigne certamen humanum numine interposito deorum
factum; namque conserenti iam manum Romano corvus repente
4 in galea consedit, in hostem versus. Quod primo ut augurium
cælo missum lætus accepit tribunus, precatus deinde, si
divus, si diva esset, qui sibi præpetem misisset, volens pro-
5 pitius adesset. Dictu mirabile, tenuit non solum ales captam
semel sedem, sed, quotiescunque certamen initum est, levans
se alis os oculosque hostis rostro et unguibus appetit, donec
territum prodigii talis visu oculisque simul ac mente turbatum
Valerius obtruncat; corvus ex conspectu elatus orientem petit.
6 Hactenus quietæ utrinque stationes fuere; postquam spoliare
corpus cæsi hostis tribunus cœpit, nec Galli se statione tenuerunt,
et Romanorum cursus ad victorem etiam ocior fuit. Ibi circa
iacentis Galli corpus contracto certamine, pugna atrox concitatur.
7 Iam non manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrin-
que effusis res geritur. Camillus lætum militem victoria tribuni,
lætum tam præsentibus ac secundis diis ire in prœlium iubet;
ostentansque insignem spoliis tribunum, „Hunc imitare, miles“
aiebat, „et circa iacentem ducem sterne Gallorum catervas.“
8 Dii hominesque illi affuere pugnæ, depugnatumque haudqua-
quam certamine ambiguo cum Gallis est; adeo duorum mili-
tum eventum, inter quos pugnatum erat, utraque acies animis
9 præceperat. Inter primos, quorum concursus alios exciverat,
atrox prœlium fuit; alia multitudo, priusquam ad coniectum
teli veniret, terga vertit. Primo per Volscos Falernumque
agrum dissipati sunt; inde Apuliam ac mare superum peti-
10 erunt. Consul, contione advocata, laudatum tribunum decem
bubus aureaque corona donat; ipse iussus ab senatu bellum
11 maritimum curare, cum prætore iunxit castra. Ibi quia res
trahi segnitia Græcorum non committentium se in aciem vide-
bantur, dictatorem comitiorum causa T. Manlium Torquatum
12 ex auctoritate senatus dixit. Dictator, magistro equitum
A. Cornelio Cosso dicto, comitia consularia habuit, æmulum-
que decoris sui absentem M. Valerium Corvum (id enim illi
deinde cognominis fuit) summo favore populi, tres et viginti

natum annos, consulem renuntiavit. Collega Corvo de plebe 13
M. Popillius Lænas, quartum consul futurus, datus est. Cum
Græcis a Camillo nulla memorabilis gesta res; nec illi terra
nec Romanus mari bellator erat. Postremo quum litoribus 14
arcerentur, aqua etiam præter cetera necessaria usui defi-
ciente, Italiam reliquere. Cuius populi ea cuiusque gentis classis 15
fuerit, nihil certi est. Maxime Siciliæ fuisse tyrannos credi-
derim; nam ulterior Græcia ea tempestate intestino fessa
bello iam Macedonum opes horrebat.

Exercitibus dimissis, quum et foris pax et domi concordia **27**
ordinum otium esset, ne nimis lætæ res essent, pestilentia A. u. c. 406. A. Ch. 348.
civitatem adorta coegit senatum imperare decemviris, ut libros
Sibyllinos inspicerent, eorumque monitu lectisternium fuit.
Eodem anno Satricum ab Antiatibus colonia deducta restitu- 2
taque urbs, quam Latini diruerant; et cum Carthaginiensibus
legatis Romæ fœdus ictum, quum amicitiam ac societatem
petentes venissent.

Idem otium domi forisque mansit T. Manlio Torquato, 3
C. Plautio consulibus. Semunciarium tantum ex unciario A. u. c. 407. A. Ch. 347.
fenus factum, et in pensiones æquas triennii, ita ut quarta
præsens esset, solutio æris alieni dispensata est; et sic quoque 4
parte plebis affecta, fides tamen publica privatis difficultatibus
potior ad curam senatui fuit. Levatæ maxime res, quia tri-
buto ac dilectu supersessum.

Tertio anno post Satricum restitutum a Volscis M. Vale- 5
rius Corvus iterum consul cum C. Pœtelio factus, quum ex A. u. c. 408. A. Ch. 346.
Latio nuntiatum esset, legatos ab Antio circumire populos
Latinorum ad concitandum bellum, priusquam plus hostium 6
fieret, Volscis arma inferre iussus, ad Satricum exercitu infesto
pergit. Quo quum Antiates aliique Volsci, præparatis iam
ante, si quid ab Roma moveretur, copiis, occurrissent, nulla
mora inter infensos diutino odio dimicandi facta est.
Volsci, ferocior ad rebellandum quam ad bellandum gens, cer- 7
tamine victi fuga effusa Satrici mœnia petunt, et, ne in muris
quidem satis firma spe, quum corona militum cincta iam scalis

caperetur urbs, ad quattuor millia militum præter multitu-
8 dinem imbellem sese dedidere. Oppidum dirutum atque incensum; ab æde tantum matris Matutæ abstinuere ignem; præda omnis militi data. Extra prædam quattuor millia deditorum habita; eos vinctos consul ante currum triumphans egit; venditis deinde, magnam pecuniam in ærarium
9 redegit. Sunt, qui hanc multitudinem captivam servorum fuisse scribant, idque magis veri simile est quam deditos venisse.

28 Hos consules secuti sunt M. Fabius Dorsuo, Ser. Sul-
A. u. c. 409. A. Ch. 345. picius Camerinus. Auruncum inde bellum ab repentina popu-
2 latione cœptum, metuque, ne id factum populi unius, consilium omnis nominis Latini esset, dictator velut adversus armatum iam Latium L. Furius creatus, magistrum equitum
3 Cn. Manlium Capitolinum dixit; et quum, quod per magnos tumultus fieri solitum erat, iustitio indicto dilectus sine vacationibus habitus esset, legiones, quantum maturari potuit, in Auruncos ductæ. Ibi prædonum magis quam hostium animi
4 inventi; prima itaque acie debellatum est. Dictator tamen, quia et ultro bellum intulerant et sine detrectatione se certamini offerebant, deorum quoque opes adhibendas ratus inter ipsam dimicationem ædem Iunoni Monetæ vovit; cuius damnatus voti quum victor Romam revertisset, dictatura se abdicavit.
5 Senatus duumviros ad eam ædem pro amplitudine populi Romani faciendam creari iussit; locus in arce destinatus, quæ
6 area ædium M. Manlii Capitolini fuerat. Consules dictatoris exercitu ad bellum Volscum usi Soram ex hostibus, incautos adorti, ceperunt.

A. u. c. 410. Anno postquam vota erat, ædes Monetæ dedicatur, C.
A. Ch. 344. Marcio Rutilo tertium, T. Manlio Torquato iterum consulibus.
7 Prodigium extemplo dedicationem secutum, simile vetusto montis Albani prodigio; namque et lapidibus pluit et nox interdiu visa intendi; librisque inspectis, quum plena religione civitas esset, senatui placuit, dictatorem feriarum constituen-
8 darum causa dici. Dictus P. Valerius Publicola; magister

equitum ei Q. Fabius Ambustus datus est. Non tribus tantum supplicatum ire placuit, sed finitimos etiam populos, ordoque iis, quo quisque die supplicarent, statutus. Iudicia eo anno 9
populi tristia in feneratores facta, quibus ab ædilibus dicta dies esset, traduntur; et res, haud ulla insigni ad memoriam causa, ad interregnum rediit. Ex interregno, ut id actum 10
videri posset, ambo patricii consules creati sunt, M. Valerius A. u. c. 411. A. Ch. 343.
Corvus tertium, A. Cornelius Cossus.

Maiora iam hinc bella et viribus hostium et longinquitate 29
vel regionum vel temporum [spatio], quibus bellatum est, dicentur. Namque eo anno adversus Samnites, gentem opibus armisque validam, mota arma; Samnitium bellum ancipiti 2
Marte gestum Pyrrhus hostis, Pyrrhum Pœni secuti. Quanta rerum moles! quoties in extrema periculorum ventum, ut in hanc magnitudinem, quæ vix sustinetur, erigi imperium posset! Belli autem causa cum Samnitibus Romanis, quum societate 3
amicitiaque iuncti essent, extrinsecus venit, non orta inter ipsos est. Samnites Sidicinis iniusta arma, quia viribus plus 4
poterant, quum intulissent, coacti inopes ad opulentiorum auxilium confugere Campanis sese coniungunt. Campani magis 5
nomen ad præsidium sociorum quam vires quum attulissent, fluentes luxu ab duratis usu armorum in Sidicino pulsi agro, in se deinde molem omnem belli verterunt. Namque Samnites, 6
omissis Sidicinis ipsam arcem finitimorum Campanos adorti, unde æque facilis victoria, prædæ atque gloriæ plus esset, Tifata, imminentes Capuæ colles, quum præsidio firmo occupassent, descendunt inde quadrato agmine in planitiem, quæ Capuam Tifataque interiacet. Ibi rursus acie dimicatum; adversoque 7
prœlio Campani intra mœnia compulsi, quum robore iuventutis suæ acciso nulla propinqua spes esset, coacti sunt ab Romanis petere auxilium. Legati introducti in senatum maxime in 30
hanc sententiam locuti sunt. „Populus nos Campanus legatos ad vos, patres conscripti, misit, amicitiam in perpetuum, auxilium præsens a vobis petitum. Quam si secundis rebus 2
nostris petissemus, sicut cœpta celerius, ita infirmiore vinculo

contracta esset; tunc enim, ut qui ex æquo nos venisse in
amicitiam meminissemus, amici forsitan pariter ac nunc, sub-
3 iecti atque obnoxii vobis minus essemus; nunc, misericordia
vestra conciliati auxilioque in dubiis rebus defensi, beneficium
quoque acceptum colamus oportet, ne ingrati atque omni ope
4 divina humanaque indigni videamur. Neque hercule, quod Sam-
nites priores amici sociique vobis facti sunt, ad id valere arbi-
tror, ne nos in amicitiam accipiamur, sed ut vetustate et gradu
honoris nos præstent; neque enim fœdere Samnitium, ne qua
5 nova iungeretis fœdera, cautum est. Fuit quidem apud vos
semper satis iusta causa amicitiæ, velle eum vobis amicum esse,
6 qui vos appeteret; Campani, etsi fortuna præsens magnifice
loqui prohibet, non urbis amplitudine, non agri ubertate ulli
populo præterquam vobis cedentes, haud parva, ut arbitror, ac-
cessio bonis rebus vestris in amicitiam venimus vestram.
7 Æquis Volscisque, æternis hostibus huius urbis, quandocunque
se moverint, ab tergo erimus, et quod vos pro salute nostra
priores feceritis, id nos pro imperio vestro et gloria semper
8 faciemus. Subactis iis gentibus, quæ inter nos vosque sunt,
quod propediem futurum spondet et virtus et fortuna vestra,
9 continens imperium usque ad nos habebitis. Acerbum ac
miserum est, quod fateri nos fortuna nostra cogit: eo ventum
est, patres conscripti, ut aut amicorum aut inimicorum Cam-
10 pani simus. Si defenditis, vestri, si deseritis, Samnitium eri-
mus; Capuam ergo et Campaniam omnem vestris an Samni-
11 tium viribus accedere malitis, deliberate. Omnibus quidem,
Romani, vestram misericordiam vestrumque auxilium æquum
est patere, iis tamen maxime, qui ea implorantibus aliis
[auxilium] dum supra vires suas præstant, [omnes] ipsi in hanc
12 necessitatem venerunt. Quanquam pugnavimus verbo pro Si-
dicinis, re pro nobis, quum videremus finitimum populum ne-
fario latrocinio Samnitium peti et, ubi conflagrassent Sidicini,
13 ad nos traiecturum illud incendium esse. Nec enim nunc,
quia dolent iniuriam acceptam Samnites, sed quia gaudent
14 oblatam sibi esse causam, oppugnatum nos veniunt. An, si

ultio iræ hæc et non occasio cupiditatis explendæ esset, pa-
rum fuit, quod semel in Sidicino agro, iterum in Campania
ipsa legiones nostras cecidere? Quæ est ista tam infesta ira, 15
quam per duas acies fusus sanguis explere non potuerit?
Adde huc populationem agrorum, prædas hominum atque
pecudum actas, incendia villarum ac ruinas, omnia ferro ig-
nique vastata. Hiscine ira expleri non potuit? Sed cupiditas 16
explenda est. Ea ad oppugnandam Capuam rapit; aut de-
lere urbem pulcherrimam aut ipsi possidere volunt. Sed vos 17
potius, Romani, beneficio vestro occupate eam, quam illos
habere per maleficium sinatis. Non loquor apud recusantem
iusta bella populum; sed tamen, si ostenderitis auxilia vestra,
ne bello quidem arbitror vobis opus fore. Usque ad nos 18
contemptus Samnitium pervenit, supra non escendit. Itaque
umbra vestri auxilii, Romani, tegi possumus, quicquid deinde
habuerimus, quicquid ipsi fuerimus, vestrum id omne existi-
maturi. Vobis arabitur ager Campanus, vobis Capua urbs 19
frequentabitur; conditorum, parentium, deorum immortalium
numero nobis eritis; nulla colonia vestra erit, quæ nos obse-
quio erga vos fideque superet. Annuite, patres conscripti, 20
nutum numenque vestrum invictum Campanis et iubete spe-
rare, incolumem Capuam futuram. Qua frequentia omnium 21
generum multitudinis prosequente creditis nos illinc profectos?
quam omnia votorum lacrimarumque plena reliquisse? in qua
nunc exspectatione senatum populumque Campanum, coniuges
liberosque nostros esse? Stare omnem multitudinem ad portas 22
viam hinc ferentem prospectantes, certum habeo. Quid illis
nos, patres conscripti, sollicitis ac pendentibus animi renuntiare
iubetis? Alterum responsum salutem, victoriam, lucem ac 23
libertatem; alterum, ominari horreo, quæ ferat. Proinde ut
aut de vestris futuris sociis atque amicis aut nusquam ullis
futuris nobis consulite."

Summotis deinde legatis, quum consultus senatus esset, **31**
etsi magnæ parti urbs maxima opulentissimaque Italiæ, uber-
rimus ager marique propinquus ad varietates annonæ horreum

populi Romani fore videbatur, tamen tanta utilitate fides an-
tiquior fuit, responditque ita ex auctoritate senatus consul:
2 „Auxilio vos, Campani, dignos censet senatus; sed ita vobis-
cum amicitiam institui par est, ne qua vetustior amicitia ac
societas violetur. Samnites nobiscum fœdere iuncti sunt.
Itaque arma, deos prius quam homines violatura, adversus
3 Samnites vobis negamus; legatos, sicut fas iusque est, ad
socios atque amicos precatum mittemus, ne qua vobis vis fiat.“
Ad ea princeps legationis (sic enim domo mandatum attule-
rant) „Quando quidem“ inquit „nostra tueri adversus vim at-
4 que iniuriam iusta vi non vultis, vestra certe defendetis. Ita-
que populum Campanum urbemque Capuam, agros, delubra
deum, divina humanaque omnia in vestram, patres conscripti,
populique Romani dicionem dedimus, quicquid deinde patiemur,
5 dediticii vestri passuri.“ Sub hæc dicta omnes, manus ad
consules tendentes, pleni lacrimarum in vestibulo curiæ pro-
6 cubuerunt. Commoti patres vice fortunarum humanarum, si
ille præpotens opibus populus, luxuria superbiaque clarus, a
quo paulo ante auxilium finitimi petissent, adeo infractos ge-
reret animos, ut se ipse suaque omnia potestatis alienæ face-
7 ret. Tum iam fides agi visa, deditos non prodi; nec factu-
rum æqua Samnitium populum censebant, si agrum urbemque
8 per deditionem factam populi Romani oppugnarent. Legatos
itaque extemplo mitti ad Samnites placuit. Data mandata,
ut preces Campanorum, responsum senatus amicitiæ Samni-
tium memor, deditionem postremo factam Samnitibus expone-
9 rent; peterent pro societate amicitiaque, ut dediticiis suis par-
cerent neque in eum agrum, qui populi Romani factus esset,
10 hostilia arma inferrent; si leniter agendo parum proficerent,
denuntiarent Samnitibus populi Romani senatusque verbis, ut
11 Capua urbe Campanoque agro abstinerent. Hæc legatis
agentibus in concilio Samnitium adeo est ferociter responsum,
ut non solum gesturos se esse dicerent id bellum, sed magi-
stratus eorum, e curia egressi, stantibus legatis, præfectos

cohortium vocarent iisque clara voce imperarent, ut prædatum 12
in agrum Campanum extemplo proficiscerentur.

Hac legatione Romam relata, positis omnium aliarum **32**
rerum curis patres, fetialibus ad res repetendas missis bel-
loque, quia non redderentur, sollemni more indicto, decreve-
runt, ut primo quoque tempore de ea re ad populum ferretur;
iussuque populi consules ambo cum duobus exercitibus ab 2
urbe profecti, Valerius in Campaniam, Cornelius in Samnium,
ille ad montem Gaurum, hic ad Saticulam castra ponunt.
Priori Valerio Samnitium legiones (eo namque omnem belli 3
molem inclinaturam censebant) occurrunt; simul in Campanos
stimulabat ira tam promptos nunc ad ferenda, nunc ad ac-
cersenda adversus se auxilia. Ut vero castra Romana vide- 4
runt, ferociter pro se quisque signum duces poscere, affirmare,
eadem fortuna Romanum Campano laturum opem, qua Cam-
panus Sidicino tulerit. Valerius levibus certaminibus tentandi 5
hostis causa haud ita multos moratus dies, signum pugnæ
proposuit, paucis suos adhortatus, ne novum bellum eos no- 6
vusque hostis terreret: quicquid ab urbe longius proferrent
arma, magis magisque in imbelles gentes eos prodire. Ne 7
Sidicinorum Campanorumque cladibus Samnitium æstimarent
virtutem; qualescunque inter se certaverint, necesse fuisse
alteram partem vinci. Campanos quidem haud dubie magis
nimio luxu fluentibus rebus mollitiaque sua quam vi hostium
victos esse. Quid autem esse duo prospera in tot sæculis 8
bella Samnitium adversus tot decora populi Romani, qui tri-
umphos pæne plures quam annos ab urbe condita numeret;
qui omnia circa se, Sabinos, Etruriam, Latinos, Hernicos, 9
Æquos, Volscos, Auruncos, domita armis habeat; qui Gallos
tot prœliis cæsos postremo in mare ac naves fuga compulerit?
Quum gloria belli ac virtute sua quemque fretos ire in aciem 10
debere, tum etiam intueri, cuius ductu auspicioque ineunda
pugna sit, utrum qui, audiendus dumtaxat, magnificus adhor- 11
tator sit, verbis tantum ferox, operum militarium expers, an
qui et ipse tela tractare, procedere ante signa, versari media

12 in mole pugnæ sciat. „Facta mea, non dicta vos, milites“
inquit, „sequi volo, nec disciplinam modo, sed exemplum etiam
a me petere. Non factionibus nec per coitiones usitatas
nobilibus, sed hac dextra mihi tres consulatus summam-
13 que laudem peperi. Fuit, quum hoc dici poterat: „Patricius
enim eras et a liberatoribus patriæ ortus, et eodem anno fa-
14 milia ista consulatum, quo urbs hæc consulem habuit“; nunc
iam nobis patribus vobisque plebei promiscuus consulatus
patet, nec generis, ut ante, sed virtutis est præmium. Proinde
15 summum quodque spectate, milites, decus. Non, si mihi no-
vum hoc Corvini cognomen diis auctoribus homines dedistis,
Publicolarum vetustum familiæ nostræ cognomen memoria
16 excessit; semper ego plebem Romanam militiæ domique, pri-
vatus, in magistratibus parvis magnisque, æque tribunus ac
consul, eodem tenore per omnes deinceps consulatus colo at-
17 que colui. Nunc, quod instat, diis bene iuvantibus novum
atque integrum de Samnitibus triumphum mecum petite.“

33 Non alias militi familiarior dux fuit, omnia inter infimos
2 militum haud gravate munia obeundo. In ludo præterea mi-
litari, quum velocitatis viriumque inter se æquales certamina
ineunt, comiter facilis; vincere ac vinci vultu eodem nec
3 quemquam aspernari parem, qui se offerret; factis benignus
pro re, dictis haud minus libertatis alienæ quam suæ dignita-
tis memor, et, quo nihil popularius est, quibus artibus petierat
4 magistratus, iisdem gerebat. Itaque universus exercitus in-
credibili alacritate adhortationem prosecutus ducis castris egre-
5 ditur. Prœlium, ut quod maxime unquam, pari spe utrin-
que, æquis viribus, cum fiducia sui sine contemptu hostium
6 commissum est. Samnitibus ferociam augebant novæ res ge-
stæ et paucos ante dies geminata victoria, Romanis contra
quadringentorum annorum decora et conditæ urbi æqualis
7 victoria; utrisque tamen novus hostis curam addebat. Pugna
indicio fuit, quos gesserint animos; namque ita conflixerunt,
8 ut aliquamdiu in neutram partem inclinarent acies. Tum
consul trepidationem iniiciendam ratus, quando vi pelli non

poterant, equitibus immissis turbare prima signa hostium co-
natur. Quos ubi nequicquam tumultuantes in spatio exiguo 9
volvere turmas vidit nec posse aperire in hostes viam, revec-
tus ad antesignanos legionum, quum desiluisset ex equo,
„Nostrum“ inquit „peditum illud, milites, est opus. Agite 10
dum, ut me videritis, quacunque incessero in aciem hostium,
ferro viam facientem, sic pro se quisque obvios sternite; illa
omnia, qua nunc erectæ micant hastæ, patefacta strage vasta
cernetis.“ Hæc dicta dederat, quum equites consulis iussu 11
discurrunt in cornua legionibusque in mediam aciem aperiunt
viam. Primus omnium consul invadit hostem et, cum quo
forte contulit gradum, obtruncat. Hoc spectaculo accensi 12
dextra lævaque ante se quisque memorandum prœlium ciet;
stant obnixi Samnites, quanquam plura accipiunt quam in-
ferunt vulnera. Aliquamdiu iam pugnatum erat; atrox cædes 13
circa signa Samnitium, fuga ab nulladum parte erat; adeo
morte sola vinci destinaverant animis. Itaque Romani quum 14
et fluere iam lassitudine vires sentirent et diei haud multum
superesse, accensi ira concitant se in hostem. Tum primum 15
referri pedem atque inclinari rem in fugam apparuit; tum
capi, occidi Samnis, nec superfuissent multi, ni nox victoriam
magis quam prœlium diremisset. Et Romani fatebantur, nun- 16
quam cum pertinaciore hoste conflictum, et Samnites, quum
quæreretur, quænam prima causa tam obstinatos movisset in
fugam, oculos sibi Romanorum ardere visos aiebant, vesanos- 17
que vultus et furentia ora; inde plus quam ex alia ulla re
terroris ortum. Quem terrorem non pugnæ solum eventu,
sed nocturna profectione confessi sunt. Postero die vacuis 18
hostium castris Romanus potitur, quo se omnis Campanorum
multitudo gratulabunda effudit.

Ceterum hoc gaudium magna prope clade in Samnio **34**
fœdatum est. Nam ab Saticula profectus Cornelius consul
exercitum incaute in saltum cava valle pervium circaque in-
sessum ab hoste induxit nec prius, quam recipi tuto signa non 2
poterant, imminentem capiti hostem vidit. Dum id moræ 3

Samnitibus est, quoad totum in vallem infimam demitteret
agmen, P. Decius tribunus militum conspicit unum editum in
saltu collem, imminentem hostium castris, aditu arduum impe-
4 dito agmini, expeditis haud difficilem. Itaque consuli territo
animi „Videsne tu“ inquit, „A. Corneli, cacumen illud supra
hostem? Arx illa est spei salutisque nostræ, si eam, quoniam
5 cæci reliquere Samnites, impigre capimus. Ne tu mihi plus
quam unius legionis principes hastatosque dederis; cum qui-
bus ubi evasero in summum, perge hinc omni liber metu,
teque et exercitum serva; neque enim moveri hostis, subiec-
6 tus nobis ad omnes ictus, sine sua pernicie poterit. Nos
deinde aut fortuna populi Romani aut nostra virtus expediet.“
7 Collaudatus ab consule, accepto præsidio, vadit occultus per
saltum; nec prius ab hoste est visus, quam loco, quem pete-
8 bat, appropinquavit. Inde admiratione paventibus cunctis,
quum omnium in se vertisset oculos, et spatium consuli dedit
ad subducendum agmen in æquiorem locum et ipse in summo
9 constitit vertice. Samnites dum huc illuc signa vertunt, utrius-
que rei amissa occasione, neque insequi consulem nisi per
eandem vallem, in qua paulo ante subiectum eum telis suis
habuerant, possunt nec erigere agmen in captum super se ab
10 Decio tumulum; sed quum ira in hos magis, qui fortunam
gerendæ rei eripuerant, tum propinquitas loci atque ipsa pau-
11 citas incitat, et nunc circumdare undique collem armatis vo-
lunt, ut a consule Decium intercludant, nunc viam patefacere,
ut degressos in vallem adoriantur. Incertos, quid agerent,
nox oppressit.
12 Decium primum spes tenuit, cum subeuntibus in adver-
sum collem ex superiore loco se pugnaturum; deinde admi-
ratio incessit, quod nec pugnam inirent nec, si ab eo con-
silio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque circum-
13 darent. Tum centurionibus ad se vocatis: „Quænam illa in-
scitia belli ac pigritia est? aut quonam modo isti ex Sidicinis
Campanisque victoriam pepererunt? Huc atque illuc signa
moveri ac modo in unum conferri, modo educi videtis; opus

quidem incipit nemo, quum iam circumdati vallo potuerimus
esse. Tum vero nos similes istorum simus, si diutius hic 14
moremur, quam commodum sit. Agite dum, ite mecum, ut,
dum lucis aliquid superest, quibus locis præsidia ponant, qua
pateat hinc exitus, exploremus.“ Hæc omnia sagulo gregali 15
amictus, centurionibus item manipularium militum habitu duc-
tis, ne ducem circumire hostes notarent, perlustravit. Vigiliis **35**
deinde dispositis, ceteris omnibus tesseram dari iubet, ubi se-
cundæ vigiliæ bucina datum signum esset, armati cum silentio
ad se convenirent. Quo ubi, sicut edictum erat, taciti con- 2
venerunt, „Hoc silentium, milites“ inquit, „omisso militari
assensu, in me audiendo servandum est. Ubi sententiam
meam vobis peregero, tum, quibus eadem placebunt, in dex-
tram partem taciti transibitis; quæ pars maior erit, eo stabitur
consilio. Nunc, quæ mente agitem, audite. Non fuga delatos 3
nec inertia relictos hic vos circumvenit hostis; virtute cepistis
locum, virtute hinc oportet evadatis. Veniendo huc exercitum 4
egregium populo Romano servastis; erumpendo hinc vosmet
ipsos servate; digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis,
ipsi nullius auxilio egueritis. Cum eo hoste res est, qui he- 5
sterno die delendi omnis exercitus fortuna per socordiam usus
non sit; hunc tam opportunum collem imminentem capiti suo
non ante viderit quam captum a nobis; nos tam paucos tot 6
ipse millibus hominum nec ascensu arcuerit nec tenentes
locum, quum diei tantum superesset, vallo circumdederit.
Quem videntem ac vigilantem sic eluseritis, sopitum oportet
fallatis, immo necesse est; in eo enim loco res sunt nostræ, 7
ut vobis ego magis necessitatis vestræ index quam consilii
auctor sim. Neque enim, maneatis an abeatis hinc, delibe- 8
rari potest, quum præter arma et animos armorum memores
nihil vobis fortuna reliqui fecerit, fameque et siti moriendum
sit, si plus, quam viros ac Romanos decet, ferrum timeamus.
Ergo una est salus erumpere hinc atque abire. Id aut in- 9
terdiu aut nocte faciamus oportet. Ecce autem aliud minus 10
dubium; quippe, si lux exspectetur, quæ spes est, non vallo

perpetuo fossaque nos sæpturum hostem, qui nunc corporibus
suis subiectis undique cinxerit, ut videtis, collem? Atqui si
nox opportuna est eruptioni, sicut est, hæc profecto noctis
11 aptissima hora est. Signo secundæ vigiliæ convenistis, quod
tempus mortales somno altissimo premit; per corpora sopita
vadetis, vel silentio incautos fallentes vel sentientibus clamore
12 subito pavorem iniecturi. Me modo sequimini, quem secuti
estis; ego eandem, quæ duxit huc, sequar fortunam. Quibus
hæc salutaria videntur, agite dum, in dextram partem pedibus
36 transite.“ Omnes transierunt, vadentemque per intermissa
2 custodiis loca Decium secuti sunt. Iam evaserant media castra,
stra, quum superscandens vigilum strata somno corpora miles
offenso scuto præbuit sonitum; quo excitatus vigil quum
proximum movisset erectique alios concitarent, ignari, cives
an hostes essent, præsidium erumperet an consul castra ce-
3 pisset, Decius, quoniam non fallerent, clamorem tollere iussis
militibus, torpidos somno insuper pavore exanimat, quo præ-
pediti nec arma impigre capere nec obsistere nec insequi
4 poterant. Inter trepidationem tumultumque Samnitium præ-
sidium Romanum, obviis custodibus cæsis, ad castra consulis
pervadit.

5 Aliquantum supererat noctis, iamque in tuto videbantur
esse, quum Decius „Macte virtute“ inquit, „milites Romani,
este. Vestrum iter ac reditum omnia sæcula laudibus ferent;
6 sed ad conspiciendam tantam virtutem luce ac die opus est,
nec vos digni estis, quos cum tanta gloria in castra reduces
7 silentium ac nox tegat. Hic lucem quieti opperiemur.“ Dic-
tis obtemperatum; atque ubi primum illuxit, præmisso nuntio
ad consulem, castra ingenti gaudio concitantur, et, tessera
data, incolumes reverti, qui sua corpora pro salute omnium
haud dubio periculo obiecissent, pro se quisque obviam effusi
laudant, gratulantur, singulos universosque servatores suos
vocant, diis laudes gratesque agunt, Decium in cælum ferunt.
8 Hic Decii castrensis triumphus fuit, incedentis per media
castra cum armato præsidio, coniectis in eum omnium oculis,

et omni honore tribunum consuli æquantibus. Ubi ad præ- 9
torium ventum est, consul classico ad contionem convocat,
orsusque meritas Decii laudes, interfante ipso Decio distulit
contionem; qui auctor omnia posthabendi, dum occasio in ma- 10
nibus esset, perpulit consulem, ut hostes et nocturno pavore
attonitos et circa collem castellatim dissipatos aggrederetur:
credere etiam, aliquos ad se sequendum emissos per saltum
vagari. Iussæ legiones arma capere, egressæque castris, quum 11
per exploratores notior iam saltus esset, via patentiore ad
hostem ducuntur; quem incautum improviso adortæ, quum 12
palati passim Samnitium milites, plerique inermes, nec coire
in unum nec arma capere nec recipere intra vallum se pos-
sent, paventem primum in castra compellunt, deinde castra
ipsa, turbatis stationibus, capiunt. Perfertur circa collem 13
clamor fugatque ex suis quemque præsidiis. Ita magna
pars absenti hosti cessit; quos intra vallum egerat pa-
vor (fuere autem ad triginta millia), omnes cæsi; castra
direpta.

Ita rebus gestis, consul, advocata contione, P. Decii non 37
cœptas solum ante, sed cumulatas nova virtute laudes peragit,
et præter militaria alia dona aurea corona eum et centum
bubus eximioque uno albo opimo auratis cornibus donat.
Milites, qui in præsidio simul fuerant, duplici frumento in 2
perpetuum, in præsentia singulis bubus binisque tunicis donati.
Secundum consulis donationem legiones gramineam coronam
obsidialem, clamore donum approbantes, Decio imponunt; al-
tera corona, eiusdem honoris index, a præsidio suo imposita
est. His decoratus insignibus bovem eximium Marti immo- 3
lavit, centum boves militibus dono dedit, qui secum in ex-
peditione fuerant. Iisdem militibus legiones libras farris et
sextarios vini contulerunt; omniaque ea ingenti alacritate
per clamorem militarem, indicem omnium assensus, gere-
bantur.

Tertia pugna ad Suessulam commissa est, qua fugatus 4
a M. Valerio Samnitium exercitus, omni robore iuventutis

5 domo accito, certamine ultimo fortunam experiri statuit. Ab
Suessula nuntii trepidi Capuam, inde equites citati ad Valerium
6 consulem opem oratum veniunt. Confestim signa mota, relic-
tisque impedimentis *cum* castrorum valido præsidio, raptim agitur
agmen; nec procul ab hoste locum perexiguum, ut quibus
præter equos ceterorum iumentorum calonumque turba abesset,
7 castris cepit. Samnitium exercitus, velut haud ulla mora
pugnæ futura esset, aciem instruit; deinde, postquam nemo
8 obvius ibat, infestis signis ad castra hostium succedit. Ibi
ut militem in vallo vidit, missique ab omni parte exploratum,
quam in exiguum orbem contracta castra essent paucitatem
9 inde hostium colligentes retulerunt, fremere omnis acies, com-
plendas esse fossas scindendumque vallum et in castra ir-
rumpendum; transactumque ea temeritate bellum foret, ni
10 duces continuissent impetum militum. Ceterum, quia multitudo
sua, commeatibus gravis, et prius sedendo ad Suessulam et
tum certaminis mora haud procul ab rerum omnium inopia
esset, placuit, dum inclusus paveret hostis, frumentatum per
11 agros militem duci: interim Romano, qui expeditus, quantum
humeris inter arma geri posset frumenti, secum attulisset, de-
12 futura omnia. Consul palatos per agros quum vidisset hostes,
stationes infrequentes relictas, paucis milites adhortatus ad
13 castra oppugnanda ducit. Quæ quum primo clamore atque
impetu cepisset, pluribus hostium in tentoriis suis quam in
portis valloque cæsis, signa captiva in unum locum conferri
iussit; relictisque duabus legionibus custodiæ et præsidii
causa, gravi edicto monitis, ut, donec ipse revertisset, præda
14 abstinerent, profectus agmine instructo, quum præmissus eques
velut indagine dissipatos Samnites ageret, cædem ingentem
15 fecit. Nam neque, quo signo coirent inter se, neque, utrum
castra peterent an longiorem intenderent fugam, territis con-
16 stare poterat; tantumque fugæ ac formidini fuit, ut ad
quadraginta millia scutorum, nequaquam tot cæsis, et signa
militaria cum iis, quæ in castris capta erant, ad centum sep-

tuaginta ad consulem deferrentur. Tum in castra hostium 17
reditum, ibique omnis præda militi data.

Huius certaminis fortuna et Faliscos, quum in indutiis 38
essent, fœdus petere ab senatu coegit et Latinos, iam exerci-
tibus comparatis, ab Romano in Pelignum vertit bellum.
Neque ita rei gestæ fama Italiæ se finibus tenuit, sed Car- 2
thaginienses quoque legatos gratulatum Romam misere cum
coronæ aureæ dono, quæ in Capitolio in Iovis cella ponere-
tur; fuit pondo viginti quinque. Consules ambo de Samnitibus 3
triumpharunt, sequente Decio insigni cum laude donisque,
quum incondito militari ioco haud minus tribuni celebre nomen
quam consulum esset.

Campanorum deinde Suessanorumque auditæ legationes, 4
precantibusque datum, ut præsidium eo in hiberna mitteretur,
quo Samnitium excursiones arcerentur. Iam tum minime sa- 5
lubris militari disciplinæ Capua instrumento omnium volupta-
tium delenitos militum animos avertit a memoria patriæ,
inibanturque consilia in hibernis eodem scelere adimendæ Cam-
panis Capuæ, per quod illi eam antiquis cultoribus ademis-
sent: neque immerito suum ipsorum exemplum in eos versu- 6
rum. Cur autem potius Campani agrum Italiæ uberrimum,
dignam agro urbem, qui nec se, nec sua tutari possent, quam
victor exercitus haberet, qui suo sudore ac sanguine inde
Samnites depulisset? An æquum esse, dediticios suos illa fer- 7
tilitate atque amœnitate perfrui, se militando fessos in pesti-
lenti atque arido circa urbem solo luctari aut in urbe insi-
dentem tabem crescentis in dies fenoris pati? Hæc agitata 8
occultis coniurationibus necdum vulgata in omnes consilia A. u. c. 412. A. Ch. 342.
invenit novus consul C. Marcius Rutilus, cui Campania sorte
provincia evenerat, Q. Servilio collega ad urbem relicto. Ita- 9
que quum omnia ea, sicut gesta erant, per tribunos comperta
haberet, et ætate et usu doctus, quippe qui iam quartum con-
sul esset dictatorque et censor fuisset, optimum ratus diffe-
rendo spem, quandocunque vellent, consilii exsequendi milita-
rem impetum frustrari, rumorem dissipat, in iisdem oppidis

10 et anno post præsidia hibernatura; divisa enim erant per
Campaniæ urbes, manaverantque a Capua consilia in exerci-
tum omnem. Eo laxamento cogitationibus dato, quievit in
39 præsentia seditio. Consul, educto in æstiva milite, dum quie-
tos Samnites habebat, exercitum purgare missionibus turbu-
lentorum hominum instituit, aliis emerita dicendo stipendia
esse, alios graves iam ætate aut viribus parum validos.
2 Quidam in commeatus mittebantur, singuli primo, deinde et
cohortes quædam, quia procul ab domo ac rebus suis hiber-
nassent; per speciem etiam militarium usuum, quum alii alio
3 mitterentur, magna pars ablegati. Quam multitudinem consul
alter Romæ prætorque, alias ex aliis fingendo moras, retine-
4 bat. Et primo quidem ignari ludificationis minime inviti do-
mos revisebant; postquam neque reverti ad signa primos, nec
ferme alium, quam qui in Campania hibernassent, præcipueque
ex his seditionis auctores mitti viderunt, primum admiratio,
deinde haud dubius timor incessit animos, consilia sua ema-
5 nasse: iam quæstiones, iam indicia, iam occulta singulorum
supplicia impotensque et crudele consulum ac patrum in se
6 regnum passuros. Hæc, qui in castris erant, occultis ser-
monibus serunt, nervos coniurationis electos arte consulis cer-
7 nentes. Cohors una quum haud procul Anxure esset, ad
Lautulas saltu angusto inter mare ac montes consedit ad ex-
cipiendos, quos consul aliis atque aliis, ut ante dictum est
8 causis mittebat. Iam valida admodum numero manus erat,
nec quicquam ad iusti exercitus formam præter ducem deerat.
Incompositi itaque prædantes in agrum Albanum perveniunt,
9 et sub iugo Albæ Longæ castra vallo cingunt. Perfecto inde
opere, reliquum diei de imperatore sumendo sententiis decer-
10 tant, nulli ex præsentibus satis fidentes: quem autem ab Roma
posse exciri? quem patrum aut plebis esse, qui aut se tanto
periculo sciens offerat, aut cui ex iniuria insanientis exercitus
11 causa recte committatur? Postero die quum eadem deliberatio
teneret, ex prædatoribus vagis quidam compertum attulerunt,
T. Quinctium in Tusculano agrum colere, urbis honorumque

immemorem. Patriciæ hic vir gentis erat, cui quum militiæ 12
magna cum gloria actæ finem pes alter ex vulnere claudus
fecisset, ruri agere vitam procul ambitione ac foro constituit.
Nomine audito extemplo agnovere virum et, quod bene ver- 13
teret, acciri iusserunt. Sed parum spei erat, voluntate quic-
quam facturum; vim adhiberi ac metum placuit. Itaque silen- 14
tio noctis quum tectum villæ, qui ad id missi erant, intras-
sent, somno gravem Quinctium oppressum, nihil medium, aut
imperium atque honorem aut, ubi restitaret, mortem, ni se-
queretur, denuntiantes, in castra pertraxerunt. Imperator ex- 15
templo adveniens appellatus, insigniaque honoris exterrito sub-
itæ rei miraculo deferunt, et ad urbem ducere iubent. Suo 16
magis inde impetu quam consilio ducis convulsis signis, in-
festo agmine ad lapidem octavum viæ, quæ nunc Appia est,
perveniunt; issentque confestim ad urbem, ni venire contra 17
exercitum dictatoremque adversus se M. Valerium Corvum
dictum audissent, et magistrum equitum L. Æmilium Mamer-
cinum. Ubi primum in conspectum ventum est *et* arma signa- **40**
que agnovere, extemplo omnibus memoria patriæ iras permul-
sit. Nondum erant tam fortes ad sanguinem civilem, nec 2
præter externa noverant bella ultimaque rabies secessio ab
suis habebatur; itaque iam duces, iam milites utrinque con-
gressus quærere ac colloquia, Quinctius, quem armorum etiam 3
pro patria satietas teneret, nedum adversus patriam, Corvus
omnes caritate cives, præcipue milites et ante alios suum
exercitum complexus. *Is* ad colloquium processit. Cognito 4
ei extemplo haud minore ab adversariis verecundia quam ab
suis silentium datum. „Deos“ inquit „immortales, milites,
vestros publicos meosque, ab urbe proficiscens ita adoravi
veniamque supplex poposci, ut mihi de vobis concordiæ partæ
gloriam, non victoriam darent. Satis fuit eritque, unde belli 5
decus pariatur; hinc pax petenda est. Quod deos immortales
inter nuncupanda vota expoposci, eius me compotem voti vos
facere potestis, si meminisse vultis, non vos in Samnio nec 6
in Volscis, sed in Romano solo castra habere, si illos colles,

quos cernitis, patriæ vestræ esse, si hunc exercitum civium vestro-
rum, si me consulem vestrum, cuius ductu auspicioque priore an-
7 no bis legiones Samnitium fudistis, bis castra vi cepistis. Ego
sum M. Valerius Corvus, milites, cuius vos nobilitatem beneficiis
erga vos, non iniuriis sensistis, nullius superbæ in vos legis,
nullius crudelis senatus consulti auctor, in omnibus meis imperiis
8 in me severior quam in vos. Ac si cui genus, si cui sua
virtus, si cui etiam maiestas, si cui honores subdere spiritus
potuerunt, iis eram natus, id specimen mei dederam, ea ætate
consulatum adeptus eram, ut potuerim tres et viginti annos
natus consul patribus quoque ferox esse, non solum plebi.
9 Quod meum factum dictumve consulis gravius quam tribuni
audistis? Eodem tenore duo insequentes consulatus gessi,
eodem hæc imperiosa dictatura geretur; neque in hos meos et
patriæ meæ milites mitior quam in vos (horreo dicere)
10 hostes ero. Vos prius in me strinxeritis ferrum quam in vos
ego; istinc signa canent, istinc clamor prius incipiet atque
11 impetus, si dimicandum est. Inducite in animum, quod non
induxerunt patres avique vestri, non illi, qui in Sacrum mon-
tem secesserunt, non hi, qui postea Aventinum insederunt.
12 Exspectate, dum vobis singulis, ut olim Coriolano, matres
coniugesque crinibus passis obviæ ab urbe veniant. Tum
Volscorum legiones, quia Romanum habebant ducem, quie-
verunt; vos, Romanus exercitus, ne destiteritis impio bello.
13 T. Quincti, quocunque istic loco seu volens seu invitus con-
stitisti, si dimicandum erit, tum tu in novissimos te recipito;
fugeris etiam honestius tergumque civi dederis, quam pugna-
14 veris contra patriam. Nunc ad pacificandum bene atque
honeste inter primos stabis et colloquii huius salutaris inter-
pres fueris. Postulate æqua et ferte; quanquam vel iniquis
standum est potius, quam impias inter nos conseramus manus."
15 T. Quinctius plenus lacrimarum ad suos versus „Me quoque"
inquit, „milites, si quis usus mei est, meliorem pacis quam
16 belli habetis ducem. Non enim illa modo Volscus aut Samnis,
sed Romanus verba fecit, vester consul, vester imperator.

milites, cuius auspicia pro vobis experti nolite adversus vos
velle experiri. Qui pugnarent vobiscum infestius, et alios 17
duces senatus habuit; qui maxime vobis, suis militibus, parce-
ret, cui plurimum vos, imperatori vestro, crederetis, eum ele-
git. Pacem etiam, qui vincere possunt, volunt; quid nos velle 18
oportet? Quin omissis ira et spe, fallacibus auctoribus, nos 19
ipsos nostraque omnia cognitæ permittimus fidei?" Approban- 41
tibus clamore cunctis, T. Quinctius ante signa progressus in
potestate dictatoris milites fore dixit; oravit, ut causam mise-
rorum civium susciperet, susceptamque eadem fide, qua rem
publicam administrare solitus esset, tueretur. Sibi se privatim 2
nihil cavere; nolle alibi quam in innocentia spem habere;
militibus cavendum, quod apud patres semel plebi, iterum
legionibus cautum sit, ne fraudi secessio esset. Quinctio col- 3
laudato, ceteris bonum animum habere iussis, dictator equo
citato ad urbem revectus, auctoribus patribus tulit ad popu-
lum in luco Petelino, ne cui militum fraudi secessio esset.
Oravit etiam bona venia Quirites, ne quis eam rem ioco
seriove cuiquam exprobraret. Lex quoque sacrata militaris 4
lata est, ne cuius militis scripti nomen nisi ipso volente dele-
retur; additumque legi, ne quis, ubi tribunus militum fuisset,
postea ordinum ductor esset. Id propter P. Salonium postu- 5
latum est ab coniuratis, qui alternis prope annis et tribunus
militum et primus centurio erat, quem nunc primi pili appel-
lant. Huic infensi milites erant, quod semper adversatus 6
novis consiliis fuisset, et, ne particeps eorum esset, ab Lau-
tulis fugisset. Itaque quum hoc unum propter Salonium ab 7
senatu non impetraretur, tum Salonius obtestatus patres con-
scriptos, ne suum honorem pluris quam concordiam civitatis
æstimarent, perpulit, ut id quoque ferretur. Æque impotens 8
postulatum fuit, ut de stipendio equitum (merebant autem
triplex ea tempestate) æra demerentur, quod adversati coniu-
rationi fuissent.

Præter hæc invenio apud quosdam, L. Genucium tribu- 42
num plebis tulisse ad plebem, ne fenerare liceret; item aliis 2

plebiscitis cautum, ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet, neu duos magistratus uno anno gereret, utique liceret consules ambos plebeios creari. Quæ si omnia concessa sunt plebi, apparet, haud parvas vires defectionem ha-
3 buisse. Aliis annalibus proditum est, neque dictatorem Valerium dictum, sed per consules omnem rem actam, neque antequam Romam veniretur, sed Romæ eam multitudinem
4 coniuratorum ad arma consternatam esse, nec in T. Quinctii villam, sed in ædes C. Manlii nocte impetum factum eumque a coniuratis comprehensum, ut dux fieret; inde ad quar-
5 tum lapidem profectos loco munito consedisse; nec ab ducibus mentionem concordiæ ortam, sed repente, quum in aciem
6 armati exercitus processissent, salutationem factam, et permixtos dextras iungere ac complecti inter se lacrimantes milites cœpisse, coactosque consules, quum viderent aversos a dimicatione militum animos, retulisse ad patres de concordia re-
7 concilianda. Adeo nihil, præterquam seditionem fuisse eamque compositam, inter antiquos rerum auctores constat.

8 Et huius fama seditionis et susceptum cum Samnitibus grave bellum aliquot populos ab Romana societate avertit, et, præter Latinorum infidum iam diu fœdus, Privernates etiam Norbam atque Setiam, finitimas colonias Romanas, incursione subita depopulati sunt.

LIBER VIII.

Iam consules erant C. Plautius iterum, L. Æmilius Mamer- A.u.c.413.
cinus, quum Setini Norbanique Romam nuntii defectionis A.Ch.341.
Privernatium cum querimoniis acceptæ cladis venerunt. Vol- 2
scorum item exercitum, duce Antiati populo, consedisse ad
Satricum allatum est. Utrumque bellum Plautio sorte evenit.
Prius ad Privernum profectus extemplo acie conflixit. Haud 3
magno certamine devicti hostes; oppidum captum redditumque
Privernatibus, præsidio valido imposito; agri partes duæ adempt-
tæ. Inde victor exercitus Satricum contra Antiates ductus. 4
Ibi magna utrinque cæde atrox prœlium fuit; et quum tempe-
stas eos neutro inclinata spe dimicantes diremisset, Romani,
nihil eo certamine tam ambiguo fessi, in posterum diem prœ-
lium parant. Volscis recensentibus, quos viros in acie ami- 5
sissent, haudquaquam idem animus ad iterandum periculum
fuit; nocte pro victis Antium agmine trepido, sauciis ac parte
impedimentorum relicta, abierunt. Armorum magna vis quum 6
inter cæsa hostium corpora, tum in castris inventa est. Ea
Luæ matri dare se consul dixit, finesque hostium usque ad
oram maritimam est depopulatus.

Alteri consuli Æmilio ingresso Sabellum agrum non 7
castra Samnitium, non legiones usquam oppositæ; ferro ignique
vastantem agros legati Samnitium pacem orantes adeunt. A 8
quo reiecti ad senatum, potestate facta dicendi, positis
ferocibus animis, pacem sibi ab Romanis bellique ius

9 adversus Sidicinos petierunt, quæ se eo iustius petere, quod
et in amicitiam populi Romani secundis suis rebus, non adversis, ut Campani, venissent, et adversus Sidicinos sumerent
arma, suos semper hostes, populi Romani nunquam amicos,
10 qui nec, ut Samnites, in pace amicitiam nec, ut Campani,
auxilium in bello petissent, nec in fide populi Romani
2 nec in dicione essent. Quum de postulatis Samnitium
T. Æmilius prætor senatum consuluisset, reddendumque
iis fœdus patres censuissent, prætor Samnitibus respondit,
2 nec, quo minus perpetua cum eis amicitia esset, per
populum Romanum stetisse, nec contradici, quin, quoniam
ipsos belli culpa sua contracti tædium ceperit, amicitia de
3 integro reconcilietur; quod ad Sidicinos attineat, nihil intercedi, quo minus Samniti populo pacis bellique liberum ar-
4 bitrium sit. Fœdere icto quum domum revertissent, extemplo
inde exercitus Romanus deductus, annuo stipendio et trium
mensum frumento accepto, quod pepigerat consul, ut tempus
indutiis daret, quoad legati redissent.

5 Samnites copiis iisdem, quibus usuri adversus Romanum
bellum fuerant, contra Sidicinos profecti haud in dubia spe
6 erant mature urbis hostium potiundæ. Tum ab Sidicinis
deditio prius ad Romanos cœpta fieri est; dein, postquam
patres ut seram eam ultimaque tandem necessitate expressam
aspernabantur, ad Latinos, iam sua sponte in arma motos,
7 facta est. Ne Campani quidem (adeo iniuriæ Samnitium
quam beneficii Romanorum memoria præsentior erat) his se
8 armis abstinuere. Ex his tot populis unus ingens exercitus
duce Latino fines Samnitium ingressus plus populationibus
quam prœliis cladium fecit; et quanquam superiores certaminibus Latini erant, haud inviti, ne sæpius dimicandum foret,
9 agro hostium excessere. Id spatium Samnitibus datum est
Romam legatos mittendi; qui quum adissent senatum, conquesti, eadem se fœderatos pati, quæ hostes essent passi,
10 precibus infimis petiere, ut satis ducerent Romani victoriam
Samnitibus ex Campano Sidicinoque hoste eripuisse; ne vinci

etiam se ab ignavissimis populis sinerent; Latinos Campanos- 11
que, si sub dicione populi Romani essent, pro imperio arce-
rent Samniti agro, sin imperium abnuerent, armis coercerent.
Adversus hæc responsum anceps datum, quia fateri pigebat, 12
in potestate sua Latinos iam non esse, timebantque, ne ar-
guendo abalienarent. Campanorum aliam condicionem esse, 13
qui non fœdere, sed per deditionem in fidem venissent; itaque
Campanos, seu velint seu nolint, quieturos; in fœdere Latino
nihil esse, quo bellare, cum quibus ipsi velint, prohibeantur.
Quod responsum sicut dubios Samnites, quidnam facturum 3
Romanum censerent, dimisit, ita Campanos metu abalienavit,
Latinos, velut nihil iam non concedentibus Romanis, ferociores
fecit. Itaque per speciem adversus Samnites belli parandi 2
crebra concilia indicentes, omnibus consultationibus inter se
principes occulte Romanum coquebant bellum. Huic quoque
adversus servatores suos bello Campanus aderat. Sed quan- 3
quam omnia de industria celabantur, prius*que*, quam move-
rentur Romani, tolli ab tergo Samnitem hostem volebant, ta-
men per quosdam privatis hospitiis necessitudinibusque con-
iunctos indicia coniurationis eius Romam emanarunt, iussisque 4
ante tempus consulibus abdicare se magistratu, quo maturius
novi consules adversus tantam molem belli crearentur, religio
incessit, ab eis, quorum imminutum imperium esset, comitia
haberi. Itaque interregnum initum. Duo interreges fuere, 5
M. Valerius ac M. Fabius. *Is* creavit consules T. Manlium
Torquatum tertium, P. Decium Murem. A. u. c. 414. A. Ch. 340.

Eo anno Alexandrum Epiri regem in Italiam classem 6
appulisse constat; quod bellum, si prima satis prospera fuis-
sent, haud dubie ad Romanos pervenisset. Eadem ætas 7
rerum magni Alexandri est, quem sorore huius ortum in
alio tractu orbis, invictum bellis, iuvenem fortuna morbo
exstinxit.

Ceterum Romani, etsi defectio sociorum nominisque 8
Latini haud dubia erat, tamen, tanquam de Samnitibus, non
de se curam agerent, decem principes Latinorum Romam

9 evocaverunt, quibus imperarent, quæ vellent. Prætores tum
duos Latium habebat, L. Annium Setinum et L. Numisium
Circeiensem, ambo ex coloniis Romanis, per quos præter Sig-
niam Velitrasque, et ipsas colonias Romanas, Volsci etiam
10 exciti ad arma erant; eos nominatim evocari placuit. Haud
cuiquam dubium erat, super qua re accirentur; itaque con-
cilio prius habito prætores, quam Romam proficiscerentur,
evocatos se ab senatu docent Romano, et quæ actum iri se-
cum credant; quidnam ad ea responderi placeat, referunt.
4 Quum aliud alii censerent, tum Annius: „Quanquam ipse ego
retuli, quid responderi placeret, tamen magis ad summam
rerum nostrarum pertinere arbitror, quid agendum nobis, quam
quid loquendum sit. Facile erit, explicatis consiliis, accom-
2 modare rebus verba. Nam si etiam nunc sub umbra fœderis
æqui servitutem pati possumus, quid abest, quin, proditis Si-
dicinis, non Romanorum solum, sed Samnitium quoque dicto
pareamus, respondeamusque Romanis, nos, ubi innuerint, posi-
3 turos arma? Sin autem tandem libertatis desiderium remordet
animos, si fœdus [est], si societas æquatio iuris est, si con-
sanguineos nos Romanorum esse, quod olim pudebat, nunc
gloriari licet, si socialis illis exercitus is est, quo adiuncto
duplicent vires suas, quem secernere ab se consilia bellis pro-
priis ponendis sumendisque nolint, cur non omnia æquantur?
4 cur non alter ab Latinis consul datur? Ubi pars virium, ibi
5 et imperii pars esto. Est quidem nobis hoc per se haud nimis
amplum, quippe concedentibus, Romam caput Latio esse; sed
6 ut amplum videri posset, diuturna patientia fecimus. Atqui
si quando unquam consociandi imperii, usurpandæ libertatis
tempus optastis, en hoc tempus adest, et virtute vestra et
7 deum benignitate vobis datum. Tentastis patientiam negando
militem. Quis dubitat, exarsisse eos, quum plus ducentorum
annorum morem solveremus? Pertulerunt tamen hunc dolorem.
8 Bellum nostro nomine cum Pelignis gessimus. Qui ne nostro-
rum quidem finium nobis per nos tuendorum ius antea dabant,
9 nihil intercesserunt. Sidicinos in fidem receptos, Campanos

ab se ad nos descisse, exercitus nos parare adversus Sam-
nites, fœderatos suos, audierunt, nec moverunt se ab urbe.
Unde hæc illis tanta modestia nisi a conscientia virium et 10
nostrarum et suarum? Idoneos auctores habeo, querentibus
de nobis Samnitibus ita responsum ab senatu Romano esse,
ut facile appareret, ne ipsos quidem iam postulare, ut Latium
sub Romano imperio sit. Usurpate modo postulando, quod
illi vobis taciti concedunt. Si quem hoc metus dicere pro- 11
hibet, en ego ipse, audiente non populo Romano modo sena-
tuque, sed Iove ipso, qui Capitolium incolit, profiteor me
dicturum, ut, si nos in fœdere ac societate esse velint, con-
sulem alterum ab nobis senatusque partem accipiant." Hæc 12
ferociter non suadenti solum, sed pollicenti clamore et assensu
omnes permiserunt, ut ageret diceretque, quæ e re publica
nominis Latini fideque sua viderentur.

Ubi est Romam ventum, in Capitolio eis senatus datus **5**
est. Ibi quum T. Manlius consul egisset cum eis ex auc-
toritate patrum, ne Samnitibus fœderatis bellum inferrent, An- 2
nius, tanquam victor armis Capitolium cepisset, non legatus
iure gentium tutus loqueretur, „Tempus erat" inquit, „T. Manli 3
vosque patres conscripti, tandem iam vos nobiscum nihil pro
imperio agere, quum florentissimum deum benignitate nunc
Latium armis virisque, Samnitibus bello victis, Sidicinis Cam-
panisque sociis, nunc etiam Volscis adiunctis, videretis; colo-
nias quoque vestras Latinum Romano prætulisse imperium.
Sed quoniam vos, regno impotenti finem ut imponatis, non in- 4
ducitis in animum, nos, quanquam armis possumus asserere
Latium in libertatem, consanguinitati tamen hoc dabimus, ut
condiciones pacis feramus æquas utrisque, quoniam vires quo-
que æquari diis immortalibus placuit. Consulem alterum 5
Roma, alterum ex Latio creari oportet, senatus partem æquam
ex utraque gente esse, unum populum, unam rem publicam
fieri; et ut imperii eadem sedes sit idemque omnibus nomen, 6
quoniam ab alterautra parte concedi necesse est, quod
utrisque bene vertat, sit hæc sane patria potior et Romani

7 omnes vocemur.“ Forte ita accidit, ut parem ferociæ huius
et Romani consulem T. Manlium haberent, qui adeo non
tenuit iram, ut, si tanta dementia patres conscriptos cepisset,
ut ab Setino homine leges acciperent, gladio cinctum in se-
natum venturum se esse palam diceret et, quemcunque in
8 curia Latinum vidisset, sua manu interempturum. Et conver-
sus ad simulacrum Iovis „Audi, Iuppiter, hæc scelera“ in-
quit; „audite, Ius Fasque. Peregrinos consules et peregrinum
senatum in tuo, Iuppiter, augurato templo, captus ipse atque
9 oppressus, visurus es? Hæcine fœdera Tullus, Romanus rex,
cum Albanis, patribus vestris, Latini, hæc L. Tarquinius vo-
10 biscum postea fecit? Non venit in mentem pugna apud Re-
gillum lacum? Adeo et cladium veterum vestrarum et benefici-
orum nostrorum erga vos obliti estis?“

6 Quum consulis vocem subsecuta patrum indignatio esset,
proditur memoriæ, adversus crebram implorationem deum, quos
testes fœderum sæpius invocabant consules, vocem Annii sper-
2 nentis numina Iovis Romani auditam. Certe, quum commotus
ira se a vestibulo templi citato gradu proriperet, lapsus per
gradus, capite graviter offenso, impactus imo ita est saxo, ut
3 sopiretur. Exanimatum auctores quoniam non omnes sunt,
mihi quoque in incerto relictum sit, sicut inter fœderum rup-
torum testationem ingenti fragore cæli procellam effusam; nam
et vera esse et apte ad repræsentandam iram deum ficta pos-
4 sunt. Torquatus missus ab senatu ad dimittendos legatos,
quum iacentem Annium vidisset, exclamat, ita ut populo pa-
5 tribusque audita vox pariter sit: „Bene habet; dii pium mo-
vere bellum. Est cæleste numen; es, magne Iuppiter; haud
frustra te patrem deum hominumque hac sede sacravimus.
6 Quid cessatis, Quirites vosque patres conscripti, arma capere
deis ducibus? Sic stratas legiones Latinorum dabo, quemad-
7 modum legatum iacentem videtis.“ Assensu populi excepta
vox consulis tantum ardoris animis fecit, ut legatos profici-
scentes cura magistratuum magis, qui iussu consulis proseque-
bantur, quam ius gentium ab ira impetuque hominum tegeret.

Consensit et senatus bellum; consulesque, duobus scriptis ex- 8
ercitibus, per Marsos Pelignosque profecti, adiuncto Samnitium
exercitu, ad Capuam, quo iam Latini sociique convenerant,
castra locant.

Ibi in quiete utrique consuli eadem dicitur visa species 9
viri maioris quam pro humano habitu augustiorisque, dicentis,
ex una acie imperatorem, ex altera exercitum deis manibus 10
matrique Terræ deberi; utrius exercitus imperator legiones
hostium superque eas se devovisset, eius populi partisque
victoriam fore. Hos ubi nocturnos visus inter se consules 11
contulerunt, placuit, averruncandæ deum iræ victimas cædi;
simul ut, si extis eadem, quæ somnio visa fuerant, portende-
rentur, alteruter consulum fata impleret. Ubi responsa haru- 12
spicum insidenti iam animo tacitæ religioni congruerunt, tum
adhibitis legatis tribunisque et imperiis deum propalam expo-
sitis, ne mors voluntaria consulis exercitum in acie terreret,
comparant inter se, ut, ab utra parte cedere Romanus exerci- 13
tus cœpisset, inde se consul devoveret pro populo Romano
Quiritibusque. Agitatum etiam in consilio est, ut, si quando 14
unquam severo ullum imperio bellum administratum esset,
tunc uti disciplina militaris ad priscos redigeretur mores.
Curam acuebat, quod adversus Latinos bellandum erat, lingua, 15
moribus, armorum genere, institutis ante omnia militaribus
congruentes; milites militibus, centurionibus centuriones, tri-
buni tribunis compares collegæque iisdem præsidiis, sæpe iis-
dem manipulis permixti fuerant. Per hæc ne quo errore mi- 16
lites caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in
hostem pugnaret.

Forte inter ceteros turmarum præfectos, qui exploratum 7
in omnes partes dimissi erant, T. Manlius consulis filius
super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix
teli iactu ab statione proxima abesset. Ibi Tusculani erant 2
equites; præerat Geminus Mæcius, vir quum genere inter suos,
tum factis clarus. Is ubi Romanos equites insignemque inter 3
eos præcedentem consulis filium (nam omnes inter se, utique

4 illustres viri, noti erant) cognovit, „Unane“ ait „turma Ro-
mani cum Latinis sociisque bellum gesturi estis? Quid inter-
5 ea consules, quid duo exercitus consulares agent?“ „Aderunt
in tempore“ Manlius inquit, „et cum illis aderit Iuppiter ipse,
fœderum a vobis violatorum testis, qui plus potest polletque.
6 Si ad Regillum lacum ad satietatem vestram pugnavimus,
hic quoque efficiemus profecto, ne nimis acies vobis et collata
7 signa nobiscum cordi sint.“ Ad ea Geminus paulum ab suis
equo provectus: „Visne igitur, dum dies ista venit, qua
magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse congredi
mecum, ut nostro duorum iam hinc eventu cernatur, quantum
8 eques Latinus Romano præstet?“ Movet ferocem animum
iuvenis seu ira seu detrectandi certaminis pudor seu inex-
superabilis vis fati. Oblitus itaque imperii patrii consulumque
edicti, præceps ad id certamen agitur, quo vinceret an vin-
9 ceretur, haud multum interesset. Equitibus ceteris velut ad
spectaculum summotis, spatio, quod vacui interiacebat campi,
adversos concitant equos; et quum infestis cuspidibus con-
currissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Mæcii trans
10 cervicem equi elapsa est. Circumactis deinde equis, quum
prior ad iterandum ictum Manlius consurrexisset, spiculum
inter aures equi fixit. Ad cuius vulneris sensum quum equus
prioribus pedibus erectis magna vi caput quateret, excussit
11 equitem, quem cuspide parmaque innixum, attollentem se ab
gravi casu, Manlius ab iugulo, ita ut per costas ferrum emi-
12 neret, terræ affixit; spoliisque lectis ad suos revectus, cum
ovante gaudio turma in castra atque inde ad prætorium ad
patrem tendit, ignarus fati futurique, laus an pœna merita
13 esset. „Ut me omnes“ inquit, „pater, tuo sanguine ortum
vere ferrent, provocatus equestria hæc spolia capta ex hoste
14 cæso porto.“ Quod ubi audivit consul, extemplo filium aver-
satus contionem classico advocari iussit. Quæ ubi frequens
15 convenit, „Quandoque“ inquit „tu, T. Manli, neque imperium
consulare neque maiestatem patriam veritus, adversus edictum
16 nostrum extra ordinem in hostem pugnasti et, quantum in te

fuit, disciplinam militarem, qua stetit ad hanc diem Romana
res, solvisti, meque in eam necessitatem adduxisti, ut aut rei
publicæ mihi aut mei meorumque obliviscendum sit, nos 17
potius nostro delicto plectemur, quam res publica tanto suo
damno nostra peccata luat; triste exemplum, sed in posterum
salubre iuventuti erimus. Me quidem quum ingenita caritas 18
liberum, tum specimen istud virtutis deceptum vana imagine
decoris in te movet; sed quum aut morte tua sancienda 19
sint consulum imperia aut impunitate in perpetuum abroganda,
ne te quidem, si quid in te nostri sanguinis est, recusare
censeam, quin disciplinam militarem, culpa tua prolapsam,
pœna restituas. I, lictor, deliga ad palum.“ Exanimati om- 20
nes tam atroci imperio, nec aliter quam in se quisque destric-
tam cernentes securem, metu magis quam modestia quievere.
Itaque velut merso ab admiratione animo, quum silentio de- 21
fixi stetissent, repente, postquam cervice cæsa fusus est cruor,
tum libero conquestu coortæ voces sunt, ut neque lamentis
neque exsecrationibus parceretur, spoliisque contectum iuvenis 22
corpus, quantum militaribus studiis funus ullum concelebrari
potest, structo extra vallum rogo cremaretur, Manlianaque im-
peria non in præsentia modo horrenda, sed exempli etiam
tristis in posterum essent.

Fecit tamen atrocitas pœnæ obedientiorem duci militem; 8
et præterquam quod custodiæ vigiliæque et ordo stationum
intentioris ubique curæ erant, in ultimo etiam certamine, quum
descensum in aciem est, ea severitas profuit. Fuit autem 2
civili maxime bello pugna similis; adeo nihil apud Latinos
dissonum ab Romana re præter animos erat. Clipeis antea 3
Romani usi sunt, dein, postquam stipendiarii facti sunt, scuta
pro clipeis fecere; et quod antea phalanges similes Macedonicis, hoc postea manipulatim structa acies cœpit esse;
postremo in plures ordines instruebantur; ordo sexagenos mi- 4
lites, binos centuriones, vexillarium unum habebat. Prima acies 5
hastati erant, manipuli quindecim, distantes inter se modicum
spatium; manipulus leves vicenos milites, aliam turbam scu-

tatorum habebat; leves autem, qui hastam tantum gæsaque
6 gererent, vocabantur. Hæc prima frons in acie florem iuve-
num pubescentium ad militiam habebat. Robustior inde ætas
totidem manipulorum, quibus principibus est nomen, hos se-
7 quebantur, scutati omnes, insignibus maxime armis. Hoc tri-
ginta manipulorum agmen antepilanos appellabant, quia sub
signis iam alii quindecim ordines locabantur, ex quibus ordo
unusquisque tres partes habebat; (earum unamquamque [pri-
8 mum] pilum vocabant;) tribus ex vexillis constabat; [vexillum]
centum octoginta sex homines erant. Primum vexillum tri-
arios ducebat, veteranum militem spectatæ virtutis, secundum
rorarios, minus roboris ætate factisque, tertium accensos, mi-
nimæ fiduciæ manum; eo et in postremam aciem reiiciebantur.
9 Ubi his ordinibus exercitus instructus esset, hastati omnium primi
pugnam inibant. Si hastati profligare hostem non possent,
pede presso eos retro cedentes in intervalla ordinum principes
recipiebant. Tum principum pugna erat; hastati sequebantur;
10 triarii sub vexillis considebant, sinistro crure porrecto, scuta
innixa humeris, hastas subrecta cuspide in terra fixas, haud
11 secus quam vallo sæpta inhorreret acies, tenentes. Si apud
principes quoque haud satis prospere esset pugnatum, a
prima acie ad triarios sensim referebantur; inde rem ad tri-
12 arios redisse, quum laboratur, proverbio increbuit. Triarii
consurgentes, ubi in intervalla ordinum suorum principes et
hastatos recepissent, extemplo compressis ordinibus velut clau-
13 debant vias, unoque continenti agmine, iam nulla spe post
relicta, in hostem incidebant; id erat formidolosissimum hosti,
quum velut victos insecuti novam repente aciem exsurgentem,
14 auctam numero, cernebant. Scribebantur autem quattuor fere
legiones quinis millibus peditum, equitibus in singulas legiones
trecenis. Alterum tantum ex Latino dilectu adiiciebatur, qui
ea tempestate hostes erant Romanis, eodemque ordine instrux-
15 erant aciem; nec vexilla cum vexillis tantum, universi hastati
cum hastatis, principes cum principibus, sed centurio quoque
cum centurione, si ordines turbati non essent, concurrendum

sibi esse sciebat. Duo primi pili ex utraque acie inter triarios 16
erant, Romanus corpore haudquaquam satis validus, ceterum
strenuus vir peritusque militiæ, Latinus viribus ingens bella- 17
torque primus, notissimi inter se, quia pares semper ordines
duxerant. Romano haud satis fidenti viribus iam Romæ 18
permissum erat ab consulibus, ut succenturionem sibi, quem
vellet, legeret, qui tutaretur eum ab uno destinato hoste;
isque iuvenis in acie oblatus ex centurione Latino victoriam
tulit.

Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, qua 19
via ad Veserim ferebat. Romani consules, priusquam educe- 9
rent in aciem, immolaverunt. Decio caput iocineris a fami-
liari parte cæsum haruspex dicitur ostendisse: alioqui acceptam
dis hostiam esse; Manlium egregie litasse. „Atqui bene
habet“ inquit Decius, „si ab collega litatum est.“ Instructis, 2
sicut ante dictum est, ordinibus processere in aciem; Manlius
dextro, Decius lævo cornu præerat. Primo utrinque æquis 3
viribus, eodem ardore animorum gerebatur res; deinde ab
lævo cornu hastati Romani, non ferentes impressionem Lati-
norum, se ad principes recepere. In hac trepidatione Decius 4
consul M. Valerium magna voce inclamat. „Deorum“ inquit
„ope, M. Valeri, opus est; age dum, pontifex publicus populi
Romani præi verba, quibus me pro legionibus devoveam.“
Pontifex eum togam prætextam sumere iussit et, velato capite, 5
manu subter togam ad mentum exserta, super telum subiectum
pedibus stantem sic dicere. „Iane, Iuppiter, Mars pater, 6
Quirine, Bellona, Lares, divi Novensiles, di Indigetes, divi,
quorum est potestas nostrorum hostiumque, diique manes, vos 7
precor, veneror, veniam peto oroque, uti populo Romano
Quiritium vim victoriamque prosperetis hostesque populi Ro-
mani Quiritium terrore, formidine morteque afficiatis. Sicut 8
verbis nuncupavi, ita pro re publica *populi Romani* Quiritium,
exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium, legiones
auxiliaque hostium mecum deis manibus Tellurique devoveo.“
Hæc ita precatus lictores ire ad T. Manlium iubet matureque 9

collegæ, se devotum pro exercitu, nuntiare; ipse incinctus cinctu
Gabino, armatus in equum insiluit ac se in medios hostes
10 immisit, conspectus ab utraque acie. Aliquanto augustior
humano visus, sicut cælo missus piaculum omnis deorum iræ,
11 qui pestem ab suis aversam in hostes ferret. Ita omnis
terror pavorque cum illo latus signa primo Latinorum turba-
12 vit, deinde in totam penitus aciem pervasit. Evidentissimum
id fuit, quod, quacunque equo invectus est, ibi haud secus
quam pestifero sidere icti pavebant; ubi vero corruit obrutus
telis, inde iam haud dubie consternatæ cohortes Latinorum
13 fugam ac vastitatem late fecerunt. Simul et Romani, exsolutis
religione animis, velut tum primum signo dato, coorti pugnam
14 integram ediderunt; nam et rorarii procurrebant inter
antepilanos, addiderantque vires hastatis ac principibus, et
triarii genu dextro innixi nutum consulis ad consurgendum
10 exspectabant. Procedente deinde certamine, quum aliis parti-
bus multitudo superaret Latinorum, Manlius consul, audito
eventu collegæ, quum, ut ius fasque erat, lacrimis non minus
quam laudibus debitis prosecutus tam memorabilem mortem
2 esset, paulisper addubitavit, an consurgendi iam triariis tem-
pus esset; deinde melius ratus, integros eos ad ultimum discri-
men servari, accensos ab novissima acie ante signa procedere
3 iubet. Qui ubi subiere, extemplo Latini, tanquam idem ad-
versarii fecissent, triarios suos excitaverunt; qui aliquamdiu
pugna atroci quum et semet ipsi fatigassent et hastas aut
præfregissent aut hebetassent, pellerentque tandem hostem,
debellatum iam rati perventumque ad extremam aciem, tum
4 consul triariis „Consurgite nunc“ inquit, „integri adversus
fessos, memores patriæ parentumque et coniugum ac libero-
rum, memores consulis pro vestra victoria morte occubantis.“
5 Ubi triarii consurrexerunt integri, refulgentibus armis, nova
ex improviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum ante-
6 pilanis, clamore sublato principia Latinorum perturbant, hastis-
que ora fodientes, primo robore virorum cæso, per alios
manipulos velut inermes prope intacti evasere, tantaque cæde

perrupere cuneos, ut vix quartam partem relinquerent hostium.
Samnites quoque, sub radicibus montis procul instructi, præ- 7
buere terrorem Latinis. Ceterum inter omnes cives sociosque
præcipua laus eius belli penes consules fuit, quorum alter
omnes minas periculaque ab deis superis inferisque in se unum
vertit, alter ea virtute eoque consilio in prœlio fuit, ut facile 8
convenerit inter Romanos Latinosque, qui eius pugnæ memo-
riam posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset,
eius futuram haud dubie fuisse victoriam. Latini ex fuga 9
se Minturnas contulerunt. Castra secundum prœlium capta
multique mortales ibi vivi oppressi, maxime Campani. Decii 10
corpus ne eo die inveniretur, nox quærentes oppressit; postero
die inventum inter maximam hostium stragem, coopertum telis,
funusque ei par morti, celebrante collega, factum est. Illud 11
adiiciendum videtur, licere consuli dictatorique et prætori,
quum legiones hostium devoveat, non utique se, sed quem
velit ex legione Romana scripta civem, devovere; si is homo, 12
qui devotus est, moritur, probe factum videri; ni moritur,
tum signum septem pedes altum aut maius in terram defodi
et piaculum hostiam cædi; ubi illud signum defossum erit,
eo magistratum Romanum escendere fas non esse. Sin autem 13
sese devovere volet, sicuti Decius devovit, ni moritur, neque
suum neque publicum divinum pure faciet, sive hostia sive
quo alio volet. Qui sese devoverit, Vulcano arma sive cui
alii divo vovere volet, ius est; telo, super quod stans consul 14
precatus est, hostem potiri fas non est; si potiatur, Marti
suovetaurilibus piaculum fieri. Hæc, etsi omnis divini huma- **11**
nique moris memoria abolevit nova peregrinaque omnia priscis
ac patriis præferendo, haud ab re duxi verbis quoque ipsis,
ut tradita nuncupataque sunt, referre. — Romanis post prœ- 2
lium demum factum Samnites venisse subsidio, exspectato
eventu pugnæ, apud quosdam auctores invenio. Latinis quo- 3
que ab Lavinio auxilium, dum deliberando terunt tempus,
victis demum ferri cœptum; et, quum iam portis prima signa 4
et pars agminis esset egressa, nuntio allato de clade Latino-

rum, quum conversis signis retro in urbem rediretur, prætorem
eorum nomine Milionium dixisse ferunt, pro paulula via mag-
nam mercedem esse Romanis solvendam.
5 Qui Latinorum pugnæ superfuerant, multis itineribus dis-
sipati quum se in unum conglobassent, Vescia urbs eis
6 receptaculum fuit. Ibi in conciliis Numisius imperator eorum
**[1]) affirmando, communem vere Martem belli utramque
aciem pari cæde prostravisse, victoriæque nomen tantum penes
Romanos esse, ceterum pro victis fortunam et illos gerere;
7 funesta duo consulum prætoria, alterum parricidio filii, alterum
consulis devoti cæde; trucidatum exercitum omnem, cæsos
hastatos principesque, stragem et ante signa et post signa
8 factam; triarios postremo rem restituisse. Latinorum etsi
pariter accisæ copiæ sint, tamen supplemento vel Latium pro-
9 pius esse vel Volscos quam Romam. Itaque si videatur eis,
se ex Latinis et ex Volscis populis iuventute propere excita,
redituram infesto exercitu Capuam esse, Romanosque nihil
tum minus quam prœlium exspectantes necopinato adventu
10 perculsurum. Fallacibus litteris circa Latium nomenque Vol-
scum missis, quia, qui non interfuerant pugnæ, ad credendum
temere faciliores erant, tumultuarius undique exercitus raptim
11 conscriptus convenit. Huic agmini Torquatus consul ad Tri-
fanum (inter Sinuessam Minturnasque is locus est) occurrit.
Priusquam castris locus caperetur, sarcinis utrinque in acervum
12 coniectis, pugnatum debellatumque est; adeo enim accisæ res
sunt, ut consuli victorem exercitum ad depopulandos agros
eorum ducenti dederent se omnes Latini, deditionemque eam
13 Campani sequerentur. Latium Capuaque agro multati. Lati-
nus ager, Privernati addito agro, et Falernus, qui populi
Campani fuerat, usque ad Vulturnum flumen plebi Romanæ
14 dividitur. Bina in Latino iugera, ita ut dodrantem ex Pri-
vernati complerent, data, terna in Falerno, quadrantibus etiam
15 pro longinquitate adiectis. Extra pœnam fuere Latinorum
Laurentes Campanorumque equites, quia non desciverant:

[1]) Excidisse videntur verba conatum Numisii significantia.

cum Laurentibus renovari fœdus iussum, renovaturque ex eo
quotannis post diem decimum Latinarum. Equitibus Cam- 16
panis civitas Romana data, monumentoque ut esset, aeneam
tabulam in æde Castoris Romæ fixerunt. Vectigal quoque eis
Campanus populus iussus pendere in singulos quotannis (fuere
autem mille et sexcenti) denarios nummos quadringenos quin-
quagenos. Ita bello gesto, præmiis pœnaque pro cuiusque **12**
merito persolutis, T. Manlius Romam rediit; cui venienti se-
niores tantum obviam exisse constat, iuventutem et tunc et
omni vita deinde aversatam eum exsecratamque.

Antiates in agrum Ostiensem, Ardeatem, Solonium incur- 2
siones fecerunt. Manlius consul quia ipse per valetudinem
id bellum exsequi nequierat, dictatorem L. Papirium Crassum,
qui tum forte erat prætor, dixit; ab eo magister equitum L.
Papirius Cursor dictus. Nihil memorabile adversus Antiates 3
ab dictatore gestum est, quum aliquot menses stativa in agro
Antiati habuisset.

Anno insigni victoria de tot ac tam potentibus populis, 4
ad hoc consulum alterius nobili morte, alterius sicut truci, ita
claro ad memoriam imperio, successere consules Ti. Æmilius A. u. c. 415. A. Ch. 339.
Mamercinus, Q. Publilius Philo, neque in similem materiam 5
rerum, et ipsi aut suarum rerum aut partium in re publica
magis quam patriæ memores. Latinos ob iram agri amissi
rebellantes in campis Fenectanis fuderunt castrisque exuerunt.
Ibi Publilio, cuius ductu auspicioque res gestæ erant, in dedi- 6
tionem accipiente Latinos populos, quorum ibi iuventus cæsa
erat, Æmilius ad Pedum exercitum duxit. Pedanos tuebatur 7
Tiburs, Prænestinus Veliternusque populus; venerant et ab
Lanuvio Antioque auxilia. Ubi quum prœliis quidem superior 8
Romanus esset, ad urbem ipsam Pedum castraque sociorum
populorum, quæ urbi adiuncta erant, integer labor restaret,
bello infecto repente omisso consul, quia collegæ decretum 9
triumphum audivit, ipse quoque triumphi ante victoriam flagi-
tator Romam rediit. Qua cupiditate offensis patribus negan- 10
tibusque nisi Pedo capto aut dedito triumphum, hinc alienatus

ab senatu Æmilius seditiosis tribunatibus similem deinde con-
11 sulatum gessit. Nam neque, quoad fuit consul, criminari
apud populum patres destitit, collega haudquaquam adversante,
12 quia et ipse de plebe erat (materiam autem præbebat crimi-
nibus ager in Latino Falernoque agro maligne plebei divisus),
et postquam senatus, finire imperium consulibus cupiens, dicta-
13 torem adversus rebellantes Latinos dici iussit, Æmilius, cuius
tum fasces erant, collegam dictatorem dixit; ab eo magister
14 equitum Iunius Brutus dictus. Dictatura popularis et ora-
tionibus in patres criminosis fuit, et quod tres leges secun-
dissimas plebei, adversas nobilitati tulit, unam, ut plebiscita
15 omnes Quirites tenerent, alteram, ut legum, quæ comitiis centu-
riatis ferrentur, ante initum suffragium patres auctores fierent;
16 tertiam, ut alter utique ex plebe, cum eo, ut utrumque ple-
17 beium fieri liceret, censor crearetur. Plus eo anno domi
acceptum cladis ab consulibus ac dictatore, quam ex victoria
eorum bellicisque rebus foris auctum imperium, patres
credebant.

13 Anno insequenti, L. Furio Camillo, C. Mænio consulibus,
A. u. c. 416. A. Ch. 338. quo insignitius omissa res Æmilio, superioris anni consuli,
exprobraretur, Pedum armis virisque et omni vi expugnandum
ac delendum senatus fremit, coactique novi consules omnibus
2 eam rem præverti proficiscuntur. Iam Latio is status erat
rerum, ut neque bellum neque pacem pati possent: ad bellum
opes deerant; pacem ob agri adempti dolorem aspernabantur.
3 Mediis consiliis standum videbatur, ut oppidis se tenerent, ne
lacessitus Romanus causam belli haberet, et, si cuius oppidi
obsidio nuntiata esset, undique ex omnibus populis auxilium
4 obsessis ferretur. Neque tamen nisi admodum a paucis po-
pulis Pedani adiuti sunt. Tiburtes Prænestinique, quorum
5 ager propior erat, Pedum pervenere; Aricinos Lanuvinosque
et Veliternos, Antiatibus Volscis se coniungentes, ad Asturæ
6 flumen Mænius improviso adortus fudit. Camillus ad Pedum
cum Tiburtibus, maxime valido exercitu, maiore mole,
7 quanquam æque prospero eventu, pugnat. Tumultum maxime

repentina inter prœlium eruptio oppidanorum fecit; in quos
parte exercitus conversa Camillus non compulit solum eos
intra mœnia, sed eodem etiam die, quum ipsos auxiliaque
eorum perculisset, oppidum scalis cepit. Placuit inde iam 8
maiore conatu animoque ab unius expugnatione urbis ad per-
domandum Latium victorem circumducere exercitum; nec quie-
vere, antequam expugnando aut in deditionem accipiendo sin-
gulas urbes Latium omne subegere. Præsidiis inde dispositis 9
per recepta oppida, Romam ad destinatum omnium consensu
triumphum decessere. Additus triumpho honos, ut statuæ
equestres eis, rara illa ætate res, in foro ponerentur.

Priusquam comitiis in insequentem annum consules roga- 10
rent, Camillus de Latinis populis ad senatum retulit atque
ita disseruit: „Patres conscripti, quod bello armisque in Latio 11
agendum fuit, id iam deum benignitate ac virtute militum ad
finem venit. Cæsi ad Pedum Asturamque sunt exercitus ho- 12
stium; oppida Latina omnia et Antium ex Volscis aut vi
capta aut recepta in deditionem præsidiis tenentur vestris.
Reliqua consultatio est, quoniam rebellando sæpius nos solli- 13
citant, quonam modo perpetua pace quietos obtineamus. Di 14
immortales ita vos potentes huius consilii fecerunt, ut, sit
Latium deinde an non sit, in vestra manu posuerint; itaque
pacem vobis, quod ad Latinos attinet, parare in perpetuum
vel sæviendo vel ignoscendo potestis. Vultis crudeliter con- 15
sulere in deditos victosque? licet delere omne Latium, vastas
inde solitudines facere, unde sociali egregio exercitu per multa
bella magnaque sæpe usi estis. Vultis exemplo maiorum 16
augere rem Romanam victos in civitatem accipiendo? materia
crescendi per summam gloriam suppeditat. Certe id firmis-
simum longe imperium est, quo obedientes gaudent. Sed ma- 17
turato opus est, quicquid statuere placet; tot populos inter
spem metumque suspensos animi habetis; et vestram itaque
de eis curam quam primum absolvi, et illorum animos, dum
exspectatione stupent, seu pœna seu beneficio præoccupari
oportet. Nostrum fuit efficere, ut omnium rerum vobis ad 18

consulendum potestas esset; vestrum est decernere, quid opti-
14 mum vobis reique publicæ sit." Principes senatus relationem
consulis de summa rerum laudare, sed, quum aliorum causa
alia esset, ita expediri posse consilium dicere, ut pro merito
cuiusque statueretur, si de singulis nominatim referrent populis.
2 Relatum igitur de singulis decretumque. Lanuvinis civitas
data sacraque sua reddita cum eo, ut ædes lucusque Sospitæ
Iunonis communis Lanuvinis municipibus cum populo Romano
3 esset. Aricini Nomentanique et Pedani eodem iure, quo
4 Lanuvini, in civitatem accepti. Tusculanis servata civitas,
quam habebant, crimenque rebellionis a publica fraude in
5 paucos auctores versum. In Veliternos, veteres cives Ro-
manos, quod toties rebellassent, graviter sævitum: et muri
deiecti, et senatus inde abductus iussique trans Tiberim ha-
6 bitare, ut eius, qui cis Tiberim deprehensus esset, usque ad
mille assium clarigatio esset, nec priusquam ære persoluto
7 is, qui cepisset, extra vincula captum haberet. In agrum
senatorum coloni missi, quibus adscriptis speciem antiquæ
8 frequentiæ Velitræ receperunt. Et Antium nova colonia missa
cum eo, ut Antiatibus permitteretur, si et ipsi adscribi
coloni vellent; naves inde longæ abactæ interdictumque mari
9 Antiati populo est, et civitas data. Tiburtes Prænestinique
agro multati, neque ob recens tantum rebellionis commune
cum aliis Latinis crimen, sed quod tædio imperii Romani cum
10 Gallis, gente efferata, arma quondam consociassent. Ceteris
Latinis populis connubia commerciaque et concilia inter se
ademerunt. Campanis equitum honoris causa, quia cum La-
tinis rebellare noluissent, Fundanisque et Formianis, quod per
fines eorum tuta pacataque semper fuisset via, civitas sine
11 suffragio data. Cumanos Suessulanosque eiusdem iuris condi-
12 cionisque, cuius Capuam, esse placuit. Naves Antiatium
partim in navalia Romæ subductæ, partim incensæ, rostrisque
earum suggestum in foro exstructum adornari placuit, Rostra-
que id templum appellatum.

C. Sulpicio Longo, P. Ælio Pæto consulibus, quum **15**
omnia non opes magis Romanæ quam beneficiis parta gratia A.u.c. 417. A.Ch. 337.
bona pace obtineret, inter Sidicinos Auruncosque bellum
ortum. Aurunci, *a* T. Manlio consule in deditionem accepti, 2
nihil deinde moverant; eo petendi auxilii ab Romanis causa
iustior fuit. Sed priusquam consules ab urbe (iusserat enim 3
senatus, defendi Auruncos) exercitum educerent, fama affertur,
Auruncos metu oppidum deseruisse profugosque cum coniugi- 4
bus ac liberis Suessam communisse, quæ nunc Aurunca appel-
lata, mœnia antiqua eorum urbemque ab Sidicinis deletam.
Ob ea infensus consulibus senatus, quorum cunctatione proditi 5
socii essent, dictatorem dici iussit. Dictus C. Claudius Regil-
lensis magistrum equitum C. Claudium Hortatorem dixit.
Religio inde iniecta de dictatore, et quum augures vitio crea- 6
tum videri dixissent, dictator magisterque equitum se magi-
stratu abdicarunt.

Eo anno Minucia Vestalis, suspecta primo propter mun- 7
diorem iusto cultum, insimulata deinde apud pontifices ab
indice servo, quum decreto eorum iussa esset sacris abstinere 8
familiamque in potestate habere, facto iudicio viva sub terram
ad portam Collinam extra viam stratam defossa Scelerato
campo; credo, ab incesto id ei loco nomen factum.

Eodem anno Q. Publilius Philo prætor primus de plebe, 9
adversante Sulpicio consule, qui negabat rationem eius se
habiturum, est factus, senatu, quum in summis imperiis id
non obtinuisset, minus in prætura tendente.

Insequens annus, L. Papirio Crasso, K. Duillio con- **16**
sulibus, Ausonum magis novo quam magno bello fuit insignis. A.u.c. 418. A.Ch. 336.
Ea gens Cales urbem incolebat; Sidicinis finitimis arma 2
coniunxerat; unoque prœlio haud sane memorabili duorum
populorum exercitus fusus, propinquitate urbium et ad fugam
pronior et in fuga ipsa tutior fuit. Nec tamen omissa eius 3
belli cura patribus, quia toties iam Sidicini aut ipsi moverant
bellum aut moventibus auxilium tulerant aut causa armorum
fuerant. Itaque omni ope annisi sunt, ut maximum ea tem- 4

A. u. c. 419. pestate imperatorem M. Valerium Corvum consulem quartum
A. Ch. 335. facerent; collega additus Corvo M. Atilius Regulus; et ne forte
5 casu erraretur, petitum ab consulibus, ut extra sortem Corvi
6 ea provincia esset. Exercitu victore a superioribus consulibus
accepto, ad Cales, unde bellum ortum erat, profectus, quum
hostes ab superioris etiam certaminis memoria pavidos clamore
atque impetu primo fudisset, mœnia ipsa oppugnare est ag-
7 gressus. Et militum quidem is erat ardor, ut iam inde cum
scalis succedere ad muros vellent evasurosque contenderent:
8 Corvus, quia id arduum factu erat, labore militum potius
quam periculo peragere inceptum voluit. Itaque aggerem
et vineas egit turresque muro admovit, quarum usum forte
9 oblata opportunitas prævertit. Namque M. Fabius, captivus
Romanus, quum per negligentiam custodum festo die vinculis
ruptis, per murum inter opera Romanorum, religata ad pinnam
10 muri reste suspensus, manibus se demisisset, perpulit impera-
torem, ut vino epulisque sopitos hostes aggrederetur; nec
maiore certamine capti cum urbe Ausones sunt, quam acie
fusi erant. Præda capta ingens est, præsidioque imposito
11 Calibus, reductæ Romam legiones. Consul ex senatus con-
sulto triumphavit, et, ne Atilius expers gloriæ esset, iussi
12 ambo consules adversus Sidicinos ducere exercitum. Dicta-
torem ante ex senatus consulto comitiorum habendorum causa
A. u. c. 420. dixerunt L. Æmilium Mamercinum; is magistrum equitum
A. Ch. 334. Q. Publilium Philonem dixit. Dictatore comitia habente con-
13 sules creati sunt T. Veturius, Sp. Postumius. Etsi belli pars
cum Sidicinis restabat, tamen, ut beneficio prævenirent desi-
14 derium plebis, de colonia deducenda Cales retulerunt; factoque
senatus consulto, ut duo millia quingenti homines eo scribe-
rentur, triumviros coloniæ deducendæ agroque dividundo crea-
verunt K. Duillium, T. Quinctium, M. Fabium.

17 Novi deinde consules, a veteribus exercitu accepto, in-
gressi hostium fines populando usque ad mœnia atque urbem
2 pervenerunt. Ibi quia ingenti exercitu comparato Sidicini et
ipsi pro extrema spe dimicaturi enixe videbantur, et Samnium
3 fama erat conciri ad bellum, dictator ab consulibus ex aucto-

ritate senatus dictus P. Cornelius Rufinus, magister equitum
M. Antonius. Religio deinde incessit, vitio eos creatos, magi- 4
stratuque se abdicaverunt; et quia pestilentia insecuta est, velut
omnibus eo vitio contactis auspiciis, res ad interregnum rediit.

Ab interregno inito per quintum demum interregem, 5
M. Valerium Corvum, creati consules A. Cornelius iterum A. u. c. 422. A. Ch. 332.
et Cn. Domitius[1]). Tranquillis rebus fama Gallici belli pro 6
tumultu valuit, ut dictatorem dici placeret; dictus M. Papirius
Crassus et magister equitum P. Valerius Publicola. A quibus 7
quum dilectus intentius quam adversus finitima bella habe-
retur, exploratores missi attulerunt, quieta omnia apud Gallos
esse. Samnium quoque iam alterum annum turbari novis 8
consiliis suspectum erat; eo ex agro Sidicino exercitus Ro-
manus non deductus. Ceterum Samnites bellum Alexandri 9
Epirensis in Lucanos traxit; qui duo populi adversus regem
escensionem a Pæsto facientem signis collatis pugnaverunt.
Eo certamine superior Alexander, incertum, qua fide culturus, 10
si perinde cetera processissent, pacem cum Romanis fecit.
Eodem anno census actus novique cives censi. Tribus propter 11
eos additæ Mæcia et Scaptia; censores addiderunt Q. Publilius
Philo, Sp. Postumius. Romani facti Acerrani lege ab L. Pa- 12
pirio prætore lata, qua civitas sine suffragio data. Hæc eo
anno domi militiæque gesta.

Fœdus inseqnens annus seu intemperie cæli seu humana 18
fraude fuit, M. Claudio Marcello, C. Valerio consulibus. Flac- A. u. c. 423. A. Ch. 331.
cum Potitumque varie in annalibus cognomen consulis invenio; 2
ceterum in eo parvi refert quid veri sit; illud pervelim (nec
omnes auctores sunt) proditum falso esse, venenis absumptos,
quorum mors infamem annum pestilentia fecerit; sicut proditur 3
tamen res, ne cui auctorum fidem abrogaverim, exponenda
est. Quum primores civitatis similibus morbis eodemque 4
ferme omnes eventu morerentur, ancilla quædam ad Q. Fabium
Maximum ædilem curulem, indicaturam se causam publicæ

[1]) Anni u. c. 421 (a. Chr. 333) consules Livius omisisse videtur, qui alibi nominantur, L. Papirius Cursor, C. Pœtelius.

8*

pestis, professa est, si ab eo fides sibi data esset, haud futurum
5 noxæ indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules
ad senatum referunt, consensuque ordinis fides indici data.
6 Tum patefactum, muliebri fraude civitatem premi matronasque
ea venena coquere, et, si sequi extemplo velint, manifesto
7 deprehendi posse. Secuti indicem et coquentes quasdam medi-
8 camenta et recondita alia invenerunt; quibus in forum delatis,
et ad viginti matronis, apud quas deprehensa erant, per via-
torem accitis, duæ ex eis, Cornelia ac Sergia, patriciæ utraque
gentis, quum ea medicamenta salubria esse contenderent, ab
confutante indice bibere iussæ, ut se falsum commentam ar-
9 guerent, spatio ad colloquendum sumpto, quum summoto po-
pulo in conspectu omnium rem ad ceteras retulissent, haud
abnuentibus et illis bibere, epoto medicamento suamet ipsæ
10 fraude omnes interierunt. Comprehensæ extemplo earum co-
mites magnum numerum matronarum indicaverunt; ex quibus
11 ad centum septuaginta damnatæ; neque de veneficiis ante eam
diem Romæ quæsitum est. Prodigii ea res loco habita, cap-
12 tisque magis mentibus quam consceleratis similis visa; itaque
memoria ex annalibus repetita, in secessionibus quondam
plebis clavum ab dictatore fixum, alienatasque discordia
mentes hominum eo piaculo compotes sui fecisse, dictatorem
13 clavi figendi causa creari placuit. Creatus Cn. Quinctilius
magistrum equitum L. Valerium dixit, qui fixo clavo magi-
stratu se abdicaverunt.

19 Creati consules L. Papirius Crassus iterum, L. Plautius
A. u. c. 424. A. Ch. 330. Venox; cuius principio anni legati ex Volscis Fabraterni
et Lucani Romam venerunt, orantes, ut in fidem recipe-
2 rentur: si a Samnitium armis defensi essent, se sub imperio
3 populi Romani fideliter atque obedienter futuros. Missi tum
ab senatu legati, denuntiatumque Samnitibus, ut eorum popu-
lorum finibus vim abstinerent; valuitque ea legatio, non tam
quia pacem volebant Samnites, quam quia nondum parati
erant ad bellum.

4 Eodem anno Privernas bellum initum, cuius socii Fun-

dani, dux etiam fuit Fundanus, Vitruvius Vaccus, vir non
domi solum, sed etiam Romæ clarus; ædes fuere in Palatio
eius, quæ Vacci prata, diruto ædificio publicatoque solo, appel-
lata. Adversus hunc vastantem effuse Setinum Norbanumque 5
et Coranum agrum L. Papirius profectus haud procul castris
eius consedit. Vitruvio nec, ut vallo se teneret adversus 6
validiorem hostem, sana constare mens nec, ut longius a
castris dimicaret, animus suppetere; vix tota extra portam 7
castrorum explicata acie, fugam magis retro quam prœlium
aut hostem spectante milite, sine consilio, sine audacia de-
pugnat. Ut et levi momento nec ambigue est victus, ita 8
brevitate ipsa loci facilique receptu in tam propinqua castra
haud ægre militem a multa cæde est tutatus, nec fere quis- 9
quam in ipso certamine, pauci in turba fugæ extremæ, quum
in castra ruerent, cæsi; primisque tenebris Privernum inde
petitum agmine trepido, ut muris potius quam vallo sese
tutarentur. A Priverno Plautius alter consul, pervastatis
passim agris prædaque abacta, in agrum Fundanum exercitum
inducit. Ingredienti fines senatus Fundanorum occurrit; ne- 10
gant se pro Vitruvio sectamque eius secutis precatum venisse,
sed pro Fundano populo, quem extra culpam belli esse ipsum
Vitruvium iudicasse, quum receptaculum fugæ Privernum
habuerit, non patriam Fundos. Priverni igitur hostes populi 11
Romani quærendos persequendosque esse, qui simul a Fun-
danis ac Romanis, utriusque patriæ immemores, defecerint;
Fundanis pacem esse et animos Romanos et gratam memo-
riam acceptæ civitatis. Orare se consulem, ut bellum ab 12
innoxio populo abstineat; agros, urbem, corpora ipsorum
coniugumque ac liberorum suorum in potestate populi Romani
esse futuraque. Collaudatis Fundanis consul litterisque Ro- 13
mam missis, in officio Fundanos esse, ad Privernum flexit
iter. Prius animadversum in eos, qui capita coniurationis
fuerant, a consule scribit Claudius; ad trecentos quinquaginta 14
ex coniuratis vinctos Romam missos, eamque deditionem ab
senatu non acceptam, quod egentium atque humilium pœna

20 defungi velle Fundanum populum censuerint. Privernum
duobus consularibus exercitibus quum obsideretur, alter con-
2 sul comitiorum causa Romam revocatus. Carceres eo anno
in circo primum statuti.

Nondum perfunctos cura Privernatis belli tumultus Gal-
lici fama atrox invasit, haud ferme unquam neglecta patribus.
3 Extemplo igitur consules novi, L. Æmilius Mamercinus et C.
A. u. c. 425. A. Ch. 329. Plautius, eo ipso die, calendis Quintilibus, quo magistratum
inierunt, comparare inter se provincias iussi, et Mamercinus, cui
Gallicum bellum evenerat, scribere exercitum sine ulla vaca-
4 tionis venia; quin opificum quoque vulgus et sellularii, mi-
nime militiæ idoneum genus, exciti dicuntur, Veiosque ingens
5 exercitus contractus, ut inde obviam Gallis iretur; longius
discedi, ne alio itinere hostis falleret ad urbem incedens, non
placuit. Paucos deinde post dies, satis explorata temporis
6 eius quiete, a Gallis Privernum omnis conversa vis. Duplex
inde fama est; alii, vi captam urbem Vitruviumque vivum in
potestatem venisse, alii, priusquam ultima adhiberetur vis, ip-
sos se in dicionem consulis caduceum præferentes permisisse,
7 auctores sunt, Vitruviumque ab suis traditum. Senatus de
Vitruvio Privernatibusque consultus consulem Plautium, dirutis
Priverni muris præsidioque valido imposito, ad triumphum ac-
cersit; Vitruvium in carcere asservari iussit, quoad consul
8 redisset, tum verberatum necari. Ædes eius, quæ essent in
Palatio, diruendas, bona Semoni Sanco censuerunt consecranda;
quodque æris ex eis redactum est, ex eo aenei orbes facti
9 positi in sacello Sancus adversus ædem Quirini. De senatu Pri-
vernate ita decretum, ut, qui senator Priverni post defectionem
ab Romanis mansisset, trans Tiberim lege eadem, qua Veli-
10 terni, habitaret. His ita decretis, usque ad triumphum Plautii
silentium de Privernatibus fuit; post triumphum consul, necato
Vitruvio sociisque eius noxæ, apud satiatos iam suppliciis
11 nocentium tutam mentionem de Privernatibus ratus, „Quoniam
auctores defectionis“ inquit „meritas pœnas et ab diis immor-
talibus et a vobis habent, patres conscripti, quid placet de

innoxia multitudine fieri? Equidem, etsi meæ partes exqui- 12
rendæ magis sententiæ quam dandæ sunt, tamen, quum videam,
Privernates vicinos Samnitibus esse, unde nunc nobis incer-
tissima pax est, quam minimum irarum inter nos illosque
relinqui velim.“ Quum ipsa per sese res anceps esset, prout **21**
cuiusque ingenium erat, atrocius mitiusve suadentibus, tum
incertiora omnia unus ex Privernatibus legatis fecit, magis
condicionis, in qua natus esset, quam præsentis necessitatis
memor; qui interrogatus a quodam tristioris sententiæ auctore, 2
quam pœnam meritos Privernates censeret, „Eam“ inquit,
„quam merentur, qui se libertate dignos censent.“ Cuius 3
quum feroci responso infestiores factos videret consul eos,
qui ante Privernatium causam impugnabant, ut ipse benigna
interrogatione mitius responsum eliceret, „Quid, si pœnam“ 4
inquit „remittimus vobis, qualem nos pacem vobiscum habi-
turos speremus?“ „Si bonam dederitis“ inquit, „et fidam et
perpetuam; si malam, haud diuturnam.“ Tum vero minari, 5
nec id ambigue, Privernatem quidam, et illis vocibus ad re-
bellandum incitari pacatos populos; pars mitior senatus ad 6
meliora responsa trahere et dicere, viri et liberi vocem au-
ditam: an credi posse, ullum populum aut hominem denique
in ea condicione, cuius eum pæniteat, diutius, quam necesse
sit, mansurum? Ibi pacem esse fidam, ubi voluntarii pacati 7
sint, neque eo loco, ubi servitutem esse velint, fidem speran-
dam esse. In hanc sententiam maxime consul ipse inclinavit 8
animos, identidem ad principes sententiarum consulares, uti
exaudiri posset a pluribus, dicendo, eos demum, qui nihil 9
præterquam de libertate cogitent, dignos esse, qui Romani
fiant. Itaque et in senatu causam obtinuere, et ex auctoritate 10
patrum latum ad populum est, ut Privernatibus civitas daretur.
Eodem anno Anxur trecenti in coloniam missi sunt; bina 11
iugera agri acceperunt.

Secutus est annus nulla re belli domive insignis, P. Plau- **22**
tio Proculo, P. Cornelio Scapula consulibus, præterquam A. u. c. 426. A. Ch. 328.
quod Fregellas (Hernicorum is ager, deinde Volscorum fuerat) 2

colonia deducta, et populo visceratio data a M. Flavio in
3 funere matris. Erant, qui per speciem honorandæ parentis
meritam mercedem populo solutam interpretarentur, quod eum,
die dicta ab ædilibus, crimine stupratæ matrisfamiliæ absol-
4 visset. Data visceratio in præteritam iudicii gratiam honoris
etiam ei causa fuit, tribunatuque plebei proximis comitiis ab-
sens petentibus præfertur.

5 Palæpolis fuit haud procul inde, ubi nunc Neapolis sita
est; duabus urbibus populus idem habitabat. Cumis erant
6 oriundi; Cumani Chalcide Euboica originem trahunt. Classe,
qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris eius, quod
accolunt, potuere, primo in insulas Ænariam et Pithecusas
7 egressi, deinde in continentem ausi sedes transferre. Hæc
civitas quum suis viribus, tum Samnitium infidæ adversus Ro-
manos societati freta, sive pestilentiæ, quæ Romanam urbem
adorta nuntiabatur, fidens multa hostilia adversus Romanos
8 agrum Campanum Falernumque incolentes fecit. Igitur L.
A. u. c. 427. A. Ch. 327. Cornelio Lentulo, Q. Publilio Philone iterum consulibus, feti-
alibus Palæpolim ad res repetendas missis, quum relatum
esset a Græcis, gente lingua magis strenua quam factis, ferox
responsum, ex auctoritate patrum populus Palæpolitanis bellum
9 fieri iussit. Inter consules provinciis comparatis, bello Græci
persequendi Publilio evenerunt; Cornelius altero exercitu Sam-
10 nitibus, si qua se moverent, oppositus. Fama autem erat
defectioni Campanorum imminentes admoturos castra; ibi op-
timum visum Cornelio stativa habere. Ab utroque consule
exiguam spem pacis cum Samnitibus esse, certior fit senatus:
23 Publilius, duo millia Nolanorum militum et quattuor Samni-
tium, magis Nolanis cogentibus quam voluntate Græcorum
2 recepta Palæpoli, miserat; Romæ compertum, dilectum indic-
tum a magistratibus universumque Samnium erectum, ac vicinos
populos, Privernatem Fundanumque et Formianum, haud am-
3 bigue sollicitari. Ob hæc quum legatos mitti placuisset prius
ad Samnites, quam bellum fieret, responsum redditur ab Sam-
4 nitibus ferox. Ultro incusabant iniurias Romanorum; neque
5 eo negligentius ea, quæ ipsis obiicerentur, purgabant: haud

ullo publico consilio auxiliove iuvari Græcos, nec Fundanum Formianumve a se sollicitatos; quippe minime pænitere se virium suarum, si bellum placeat. Ceterum non posse dissi- 6
mulare, ægre pati civitatem Samnitium, quod Fregellas ex Volscis captas dirutasque ab se restituerit Romanus populus, coloniamque in Samnitium agro imposuerint, quam coloni eorum Fregellas appellent; eam se contumeliam iniuriamque, 7
ni sibi ab iis, qui fecerint, dematur, ipsos omni vi depulsuros esse. Quum Romanus legatus ad disceptandum eos ad com- 8
munes socios atque amicos vocaret, „Quid perplexe agimus?" inquit. „Nostra certamina, Romani, non verba legatorum nec hominum quisquam disceptator, sed campus Campanus, in quo concurrendum est, et arma et communis Mars belli decernet. Proinde inter Capuam Suessulamque castra castris 9
conferamus et, Samnis Romanusne imperio Italiam regat, decernamus." Legati Romanorum quum se non, quo hostis 10
vocasset, sed quo imperatores sui duxissent, [ituros esse respondissent]****[1])

****iam Publilius inter Palæpolim Neapolimque loco opportune capto diremerat hostibus societatem auxilii mutui, qua, ut quisque locus premeretur, inter se usi fuerant. Itaque 11
quum et comitiorum dies instaret, et Publilium imminentem hostium muris avocari ab spe capiendæ in dies urbis haud e re publica esset, actum cum tribunis est, ad populum ferrent, 12
ut, quum Publilius Philo consulatu abisset, pro consule rem gereret, quoad debellatum cum Græcis esset. L. Cornelio, 13
quia ne eum quidem in Samnium iam ingressum revocari ab impetu belli placebat, litteræ missæ, ut dictatorem comitiorum causa diceret. Dixit M. Claudium Marcellum; ab eo magi- 14
ster equitum dictus Sp. Postumius. Nec tamen ab dictatore comitia sunt habita, quia, vitione creatus esset, in disquisitionem venit. Consulti augures vitiosum videri dictatorem pronuntiaverunt. Eam rem tribuni suspectam infamemque cri- 15
minando fecerunt: nam neque facile fuisse id vitium nosci,

[1]) Excidit finis narrationis de legatis et de bello Samnitibus indicto, tum initium obsidionis Neapolis et fortasse alia.

quum consul oriens de nocte silentio diceret dictatorem, neque
ab consule cuiquam publice privatimve de ea re scriptum
16 esse, nec quemquam mortalium exstare, qui se vidisse aut
audisse quid dicat, quod auspicium dirimeret; neque augures
divinare Romæ sedentes potuisse, quid in castris consuli vitii
obvenisset. Cui non apparere, quod plebeius dictator sit, id
17 vitium auguribus visum? Hæc aliaque ab tribunis nequicquam
iactata; tandem ad interregnum res rediit, dilatisque alia at-
que alia de causa comitiis, quartus decimus demum interrex
A u. c. 428. A. Ch. 326. L. Æmilius consules creat C. Pœtelium, L. Papirium Mugilla-
num; Cursorem in aliis annalibus invenio.

24 Eodem anno Alexandream in Ægypto proditum condi-
tam, Alexandrumque Epiri regem ab exsule Lucano inter-
2 fectum sortes Dodonæi Iovis eventu affirmasse. Accito ab
Tarentinis in Italiam data dictio erat, caveret Acherusiam
aquam Pandosiamque urbem; ibi fatis eius terminum dari.
3 Eoque ocius transmisit in Italiam, ut quam maxime procul
abesset urbe Pandosia in Epiro et Acheronte amni, quem ex
Molosside fluentem in stagna inferna accipit Thesprotius si-
4 nus. Ceterum ut ferme fugiendo in media fata ruitur, quum
sæpe Bruttias Lucanasque legiones fudisset, Heracleam, Ta-
rentinorum coloniam, Consentiam ex Lucanis, Sipontumque
Bruttiorum ac Terinam, alias inde Messapiorum ac Lucano-
rum cepisset urbes, et trecentas familias illustres in Epirum,
5 quas obsidum numero haberet, misisset, haud procul Pandosia
urbe, imminente Lucanis ac Bruttiis finibus, tres tumulos ali-
quantum inter se distantes insedit, ex quibus incursiones in
6 omnem partem agri hostilis faceret; et ducentos ferme Luca-
norum exsules circa se pro fidis habebat, ut pleraque eius
generis ingenia sunt, cum fortuna mutabilem gerentes fidem.
7 Imbres continui campis omnibus inundatis quum interclusis-
sent trifariam exercitum a mutuo inter se auxilio, duo præ-
sidia, quæ sine rege erant, improviso hostium adventu oppri-
muntur; deletisque eis, ad ipsius obsidionem omnes conversi.
8 Inde ab Lucanis exsulibus ad suos nuntii missi sunt, pactoque

reditu, promissum est, regem aut vivum aut mortuum in po-
testatem daturos. Ceterum cum delectis ipse, egregium faci- 9
nus ausus, per medios erumpit hostes et ducem Lucanorum
cominus congressum obtruncat; contrahensque suos ex fuga 10
palatos pervenit ad amnem, ruinis recentibus pontis, quem
vis aquæ abstulerat, indicantem iter. Quem quum incerto 11
vado transiret agmen, fessus metu ac labore miles, increpans
nomen abominandum fluminis, „Iure Acheros vocaris“ inquit.
Quod ubi ad aures accidit regis, adiecit extemplo animum
fatis suis, substititque dubius, an transiret. Tum Sotimus, mi- 12
nister ex regiis pueris, quid in tanto discrimine periculi
cunctaretur, interrogans, indicat Lucanos insidiis quærere
locum. Quos ubi respexit rex procul grege facto venientes, 13
stringit gladium et per medium amnem transmittit equum;
iamque in vadum egressum eminus veruto Lucanus exsul
transfigit. Lapsum inde cum inhærente telo corpus exanime 14
detulit amnis in hostium præsidia. Ibi fœda laceratio cor-
poris facta. Namque præciso medio, partem Consentiam mi-
sere, pars ipsis retenta ad ludibrium; quæ quum iaculis saxis- 15
que procul incesseretur, mulier una ultra humanarum irarum
fidem sævienti turbæ immixta, ut parumper sustinerent, pre-
cata, flens ait, virum sibi liberosque captos apud hostes esse:
sperare corpore regio utcunque mulcato se suos redempturam.
Is finis lacerationi fuit, sepultumque Consentiæ, quod mem- 16
brorum reliquum fuit, cura mulieris unius, ossaque Metapon-
tum ad hostes remissa, inde Epirum devecta ad Cleopatram 17
uxorem sororemque Olympiadem, quarum mater magni Alex-
andri altera, soror altera fuit. Hæc de Alexandri Epi- 18
rensis tristi eventu, quanquam Romano bello fortuna eum
abstinuit, tamen, quia in Italia bella gessit, paucis dixisse
satis sit.

Eodem anno lectisternium Romæ, quinto post conditam **25**
urbem, iisdem, quibus ante, placandis habitum est deis. Novi 2
deinde consules iussu populi quum misissent, qui indicerent
Samnitibus bellum, ipsi maiore conatu quam adversus

Græcos cuncta parabant; et alia nova nihil tum animo tale
3 agitantibus accesserunt auxilia. Lucani atque Apuli, quibus
gentibus nihil ad eam diem cum Romano populo fuerat, in
fidem venerunt, arma virosque ad bellum pollicentes; fœdere
4 ergo in amicitiam accepti. Eodem tempore etiam in Samnio
res prospere gesta. Tria oppida in potestatem venerunt,
Allifæ, Callifæ, Rufrium, aliusque ager primo adventu con-
5 sulum longe lateque est pervastatus. Hoc bello tam pro-
spere commisso, alteri quoque bello, quo Græci obsidebantur,
iam finis aderat. Nam præterquam quod intersæptis muni-
mentis hostium pars parti abscisa erat, fœdiora aliquanto
6 intra muros iis, quibus hostis territabat, [patiebantur] et velut
capti a suismet ipsi præsidiis indigna iam *in* liberis quoque ac
coniugibus, et quæ captarum urbium extrema sunt, patie-
7 bantur. Itaque quum et a Tarento et a Samnitibus fama
esset nova auxilia ventura, Samnitium plus, quam vellent, in-
8 tra mœnia esse rebantur, Tarentinorum iuventutem, Græci
Græcos, haud minus per quos Samniti Nolanoque quam ut
Romanis hostibus resisterent, exspectabant; postremo levissi-
9 mum malorum deditio ad Romanos visa. Charilaus et
Nymphius principes civitatis communicato inter se consilio
partes ad rem agendam divisere, ut alter ad imperato-
rem Romanorum transfugeret, alter subsisteret ad præbendam
10 opportunam consilio urbem. Charilaus fuit, qui ad Publilium
Philonem venit et, quod bonum, faustum, felix Palæpolitanis
11 populoque Romano esset, tradere se ait mœnia statuisse. Eo
facto utrum ab se prodita an servata patria videatur, in fide
Romana positum esse. Sibi privatim nec pacisci quicquam
12 nec petere; publice petere quam pacisci magis, ut, si succes-
sisset inceptis, cogitaret populus Romanus potius, cum quanto
studio periculoque reditum in amicitiam suam esset, quam
13 qua stultitia et temeritate de officio decessum. Collaudatus ab
imperatore tria millia militum ad occupandam eam partem
urbis, quam Samnites insidebant, accepit; præsidio ei L.
26 Quinctius tribunus militum præpositus. Eodem tempore et

Nymphius prætorem Samnitium arte aggressus perpulerat, ut,
quoniam omnis Romanus exercitus aut circa Palæpolim aut
in Samnio esset, sineret se classe circumvehi ad Romanum
agrum, non oram modo maris, sed ipsi urbi propinqua loca
depopulaturum; sed ut falleret, nocte proficiscendum esse ex- 2
temploque naves deducendas. Quod quo maturius fieret,
omnis iuventus Samnitium præter necessarium urbis præsidium
ad litus missa. Ubi dum Nymphius in tenebris et multitu- 3
dine semet ipsa impediente, sedulo aliis alia imperia turbans,
terit tempus, Charilaus ex composito ab sociis in urbem re-
ceptus, quum summa urbis Romano milite implesset, tolli
clamorem iussit; ad quem Græci, signo accepto a principibus,
quievere, Nolani per aversam partem urbis via Nolam ferente 4
effugiunt. Samnitibus exclusis ab urbe ut expeditior in præ-
sentia fuga, ita fœdior, postquam periculo evaserunt, visa,
quippe qui inermes, nulla rerum suarum non relicta inter 5
hostes, ludibrium non externis modo, sed etiam popularibus,
spoliati atque egentes domos rediere. Haud ignarus opinionis 6
alterius, qua hæc proditio ab Samnitibus facta traditur, quum
auctoribus hoc dedi, quibus dignius credi est, tum fœdus Ne-
apolitanum (eo enim deinde summa rei Græcorum venit) si-
milius vero facit, ipsos in amicitiam redisse. Publilio trium- 7
phus decretus, quod satis credebatur, obsidione domitos hostes
in fidem venisse. Duo singularia hæc ei viro primum con-
tigere, prorogatio imperii, non ante in ullo facta, et acto honore
triumphus.

Aliud subinde bellum cum alterius oræ Græcis exortum. **27**
Namque Tarentini quum rem Palæpolitanam vana spe auxilii 2
aliquamdiu sustinuissent, postquam Romanos urbe potitos ac-
cepere, velut destituti ac non qui ipsi destituissent, increpare
Palæpolitanos, ira atque invidia in Romanos furere, eo etiam,
quod Lucanos et Apulos (nam utraque eo anno societas
cœpta est) in fidem populi Romani venisse allatum est: quippe 3
propemodum perventum ad se esse, iamque in eo rem fore,
ut Romani aut hostes aut domini habendi sint. Discrimen 4

profecto rerum suarum in bello Samnitium eventuque eius
verti; eam solam gentem restare, nec eam ipsam satis vali-
5 dam, quando Lucanus defecerit; quem revocari adhuc impel-
lique ad abolendam societatem Romanam posse, si qua ars
6 serendis discordiis adhibeatur. Hæc consilia quum apud
cupidos rerum novandarum valuissent, ex iuventute quidam
Lucanorum pretio adsciti, clari magis inter populares quam
honesti, inter se mulcati ipsi virgis, quum corpora nuda intu-
7 lissent in civium cœtum, vociferati sunt, se, quod castra
Romana ingredi ausi essent, a consulibus virgis cæsos ac prope
8 securi percussos esse. Deformis suapte natura res quum
speciem iniuriæ magis quam doli præ se ferret, concitati
homines cogunt clamore suo magistratus senatum vocare;
9 et alii circumstantes concilium bellum in Romanos poscunt,
alii ad concitandam in arma multitudinem agrestium discur-
runt, tumultuque etiam sanos consternante animos, decernitur,
ut societas cum Samnitibus renovaretur, legatique ad eam rem
10 mittuntur. Repentina res quia, quam causam nullam, tam ne
fidem quidem habebat, coacti a Samnitibus et obsides dare
et præsidia in loca munita accipere, cæci fraude et ira nihil
11 recusarunt. Dilucere deinde brevi fraus cœpit, postquam cri-
minum falsorum auctores Tarentum commigravere; sed amissa
omni de se potestate, nihil ultra, quam ut pæniteret frustra,
restabat.

28 Eo anno plebei Romanæ velut aliud initium libertatis
factum est, quod necti desierunt; mutatum autem ius ob
unius feneratoris simul libidinem, simul crudelitatem insignem.
2 L. Papirius is fuit, cui quum se C. Publilius ob æs alienum
paternum nexum dedisset, quæ ætas formaque misericordiam
elicere poterant, ad libidinem et contumeliam animum accen-
3 derunt. Florem ætatis eius fructum adventicium crediti ratus,
primo pellicere adolescentem sermone incesto est conatus:
dein, postquam aspernabantur flagitium aures, minis territare
4 atque identidem admonere fortunæ; postremo, quum ingenuitatis
magis quam præsentis condicionis memorem videret, nudari

iubet verberaque afferri. Quibus laceratus iuvenis quum se 5
in publicum proripuisset, libidinem crudelitatemque conquerens
feneratoris, ingens vis hominum quum ætatis miseratione atque 6
indignitate iniuriæ accensa, tum suæ condicionis liberumque
suorum respectu, in forum atque inde agmine facto ad curiam
concurrit; et quum consules tumultu repentino coacti senatum 7
vocarent, introeuntibus in curiam patribus laceratum iuvenis
tergum, procumbentes ad singulorum pedes, ostentabant.
Victum eo die ob impotentem iniuriam unius ingens vinculum 8
fidei, iussique consules ferre ad populum, ne quis, nisi qui
noxam meruisset, donec pœnam lueret, in compedibus aut in
nervo teneretur; pecuniæ creditæ bona debitoris, non corpus 9
obnoxium esset. Ita nexi soluti cautumque in posterum, ne
necterentur.

Eodem anno quum satis per se ipsum Samnitium bellum **29**
et defectio repens Lucanorum auctoresque defectionis Tarentini sollicitos haberent patres, accessit, ut et Vestinus populus
Samnitibus sese coniungeret. Quæ res sicut eo anno sermo- 2
nibus magis passim hominum iactata quam in publico ullo
concilio est, ita insequentis anni consulibus, L. Furio Camillo A. u. c. 429.
iterum, Iunio Bruto Scævæ, nulla prior potiorque visa est, A. Ch. 325.
de qua ad senatum referrent. Et quanquam *non* nova res 3
erat, tamen tanta cura patres incessit, ut pariter eam susceptam neglectamque timerent, ne aut impunitas eorum
lascivia superbiaque aut bello pœnæ expetitæ metu propinquo
atque ira concirent finitimos populos; et erat genus omne 4
abunde bello Samnitibus par, Marsi Pelignique et Marrucini,
quos, si Vestinus attingeretur, omnes habendos hostes. Vicit 5
tamen pars, quæ in præsentia videri potuit maioris animi
quam consilii; sed eventus docuit, fortes fortunam iuvare.
Bellum ex auctoritate patrum populus adversus Vestinos iussit. 6
Provincia ea Bruto, Samnium Camillo sorte evenit. Exercitus 7
utroque ducti, et cura tuendorum finium hostes prohibiti
coniungere arma. Ceterum alterum consulem L. Furium, 8
cui maior moles rerum imposita erat, morbo gravi implicitum

9 fortuna bello subtraxit; iussusque dictatorem dicere rei gerendæ
causa longe clarissimum bello ea tempestate dixit, L. Papirium
Cursorem, a quo Q. Fabius Maximus Rullianus magister
10 equitum est dictus, par nobile rebus in eo magistratu gestis,
discordia tamen, qua prope ad ultimum dimicationis ventum
11 est, nobilius. Ab altero consule in Vestinis multiplex bellum,
nec usquam vario eventu, gestum est. Nam et pervastavit
agros, et populando atque urendo tecta hostium sataque in
12 aciem invitos extraxit, et ità prœlio uno accidit Vestinorum
res, haudquaquam tamen incruento milite suo, ut non in
castra solum refugerent hostes, sed iam ne vallo quidem ac
fossis freti dilaberentur in oppida, situ urbium mœnibusque se
13 defensuri. Postremo oppida quoque vi expugnare adortus,
primo Cutinam ingenti ardore militum a vulnerum ira, quod
haud fere quisquam integer prœlio excesserat, scalis cepit,
14 deinde Cingiliam. Utriusque urbis prædam militibus, quod
eos neque portæ nec muri hostium arcuerant, concessit.

30 In Samnium incertis itum auspiciis est; cuius rei vitium
non in belli eventum, quod prospere gestum est, sed in rabiem
2 atque iras imperatorum vertit. Namque Papirius dictator
a pullario monitus quum ad auspicium repetendum Romam
proficisceretur, magistro equitum denuntiavit, ut sese loco
teneret neu absente se cum hoste manum consereret.
3 Q. Fabius quum post profectionem dictatoris per exploratores
comperisset, perinde omnia soluta apud hostes esse, ac si
4 nemo Romanus in Samnio esset, seu ferox adolescens indig-
nitate accensus, quod omnia in dictatore viderentur reposita
esse, seu occasione bene gerendæ rei inductus, exercitu in-
structo paratoque profectus ad Imbrinium (ita vocant locum)
5 acie cum Samnitibus conflixit. Ea fortuna pugnæ fuit, ut
nihil relictum sit, quo, si affuisset dictator, res melius geri
6 potuerit; non dux militi, non miles duci defuit. Eques etiam,
auctore L. Cominio tribuno militum, qui aliquoties impetu
capto perrumpere non poterat hostium agmen, detraxit frenos
equis atque ita concitatos calcaribus permisit, ut sustinere

eos nulla vis posset; per arma, per viros late stragem dedere;
secutus pedes impetum equitum turbatis hostibus intulit signa. 7
Viginti millia hostium cæsa eo die traduntur. Auctores
habeo, bis cum hoste signa collata dictatore absente, bis rem
egregie gestam; apud antiquissimos scriptores una hæc pugna
invenitur; in quibusdam annalibus tota res prætermissa est.

Magister equitum, ut ex tanta cæde, multis potitus spoliis 8
congesta in ingentem acervum hostilia arma subdito igne
concremavit, seu votum id deorum cuipiam fuit, seu credere 9
libet Fabio auctori, eo factum, ne suæ gloriæ fructum dicta-
tor caperet nomenque ibi scriberet aut spolia in triumpho
ferret. Litteræ quoque de re prospere gesta ad senatum, 10
non ad dictatorem missæ argumentum fuere minime cum eo
communicantis laudes. Ita certe dictator id factum accepit,
ut, lætis aliis victoria parta, præ se ferret iram tristitiamque.
Misso itaque repente senatu se ex curia proripuit, tum vero 11
non Samnitium magis legiones quam maiestatem dictatoriam
et disciplinam militarem a magistro equitum victam et ever-
sam dictitans, si illi impune spretum imperium fuisset. Itaque 12
plenus minarum iræque profectus in castra, quum maximis
itineribus isset, non tamen prævenire famam adventus sui po-
tuit; præcurrerant enim ab urbe, qui nuntiarent, dictatorem 13
avidum pœnæ venire, alternis pæne verbis T. Manlii factum
laudantem. Fabius contione extemplo advocata obtestatus **31**
milites est, ut, qua virtute rem publicam ab infestissimis ho-
stibus defendissent, eadem se, cuius ductu auspicioque vicis-
sent, ab impotenti crudelitate dictatoris tutarentur: venire 2
amentem invidia, iratum virtuti alienæ felicitatique; furere,
quod se absente res publica egregie gesta esset; malle, si
mutare fortunam posset, apud Samnites quam Romanos vic-
toriam esse; imperium dictitare spretum, tanquam non eadem 3
mente pugnari vetuerit, qua pugnatum doleat; et tunc invidia
impedire virtutem alienam voluisse, cupidissimisque arma ab-
laturum fuisse militibus, ne se absente moveri possent, et nunc 4
id furere, id ægre pati, quod sine L. Papirio non inermes,

non manci milites fuerint, quod se Q. Fabius magistrum equi-
5 tum duxerit ac non accensum dictatoris. Quid illum factu-
rum fuisse, si, quod belli casus ferunt Marsque communis, ad-
versa pugna evenisset, qui sibi, devictis hostibus, re publica
bene gesta, ita ut non ab illo unico duce melius geri potuerit,
6 supplicium magistro equitum minetur? Neque illum magistro
equitum infestiorem quam tribunis militum, quam centurionibus,
quam militibus esse. Si posset, in omnes sæviturum fuisse;
7 quia id nequeat, in unum sævire; etiam invidiam tanquam
ignem summa petere; in caput consilii, in ducem incurrere;
si se simul cum gloria rei gestæ exstinxisset, tunc victorem,
velut in capto exercitu dominantem, quicquid licuerit in ma-
8 gistro equitum, in militibus ausurum. Proinde adessent in
sua causa omnium libertati. Si consensum exercitus eundem,
qui in prœlio fuerit, in tuenda victoria videat, et salutem
unius omnibus curæ esse, inclinaturum ad clementiorem sen-
9 tentiam animum. Postremo se vitam fortunasque suas illo-
32 rum fidei virtutique permittere. Clamor e tota contione ortus,
uti bonum animum haberet: neminem illi vim allaturum salvis
legionibus Romanis. Haud multo post dictator advenit, clas-
2 sicoque extemplo ad contionem advocavit. Tum silentio facto,
præco Q. Fabium magistrum equitum citavit; qui simul ex
3 inferiore loco ad tribunal accessit, tum dictator „Quæro“ in-
quit „de te, Q. Fabi, quum summum imperium dictatoris sit,
pareantque ei consules, regia potestas, prætores, iisdem auspi-
ciis, quibus consules, creati, æquum censeas necne, magistrum
4 equitum dicto audientem esse; itemque illud interrogo, quu
me incertis auspiciis profectum ab domo scirem, utrum mi
turbatis religionibus res publica in discrimen committenda fue-
5 rit, an auspicia repetenda, ne quid dubiis dis agerem; simu
illud, quæ dictatori religio impedimento ad rem gerenda
fuerit, num ea magister equitum solutus ac liber potuer
esse. Sed quid ego hæc interrogo? Quum, si ego tacitu
abissem, tamen tibi ad voluntatis interpretationem meæ diri-
6 genda tua sententia fuerit, quin tu respondes, vetuerimne t

superbiam crudelitatemque? Dictatorem Quinctium Cincinna- 14
tum in L. Minucium consulem ex obsidione a se ereptum non
ultra sævisse, quam ut legatum eum ad exercitum pro con-
sule relinqueret. M. Furium Camillum in L. Furio, qui con- 15
tempta sua senectute et auctoritate fœdissimo cum eventu pug-
nasset, non solum in præsentia moderatum iræ esse, ne quid
de collega secus populo aut senatui scriberet, sed, quum re- 16
vertisset, potissimum ex tribunis consularibus habuisse, quem,
ex collegis optione ab senatu data, socium sibi imperii delige-
ret. Nam populi quidem, penes quem potestas omnium rerum 17
esset, ne iram quidem unquam atrociorem fuisse in eos, qui
temeritate atque inscitia exercitus amisissent, quam ut pecunia
eos multaret; capite anquisitum ob rem bello male gestam de
imperatore nullo ad eam diem esse. Nunc ducibus populi 18
Romani, quæ ne victis quidem bello fas fuerit, virgas et se-
cures victoribus et iustissimos meritis triumphos intentari.
Quid enim tandem passurum fuisse filium suum, si exercitum 19
amisisset, si fusus, fugatus, castris exutus fuisset? quo ultra
iram violentiamque eius excessuram fuisse, quam ut verberaret
necaretque? Quam conveniens esse, propter Q. Fabium civi- 20
tatem in lætitia, victoria, supplicationibus ac gratulationibus
esse, eum, propter quem deum delubra pateant, aræ sacrifi- 21
ciis fument, honore, donis cumulentur, nudatum virgis lacerari
in conspectu populi Romani, intuentem Capitolium atque ar-
cem deosque ab se duobus prœliis haud frustra advocatos?
Quo id animo exercitum, qui eius ductu auspiciisque vicisset, 22
laturum? quem luctum in castris Romanis, quam lætitiam
inter hostes fore? Hæc simul iurgans, querens, deum hominum- 23
que fidem obtestans et complexus filium plurimis cum lacri-
mis agebat. Stabat cum eo senatus maiestas, favor populi, 34
tribunicium auxilium, memoria absentis exercitus; ex parte al- 2
tera imperium invictum populi Romani et disciplina rei mili-
taris et dictatoris edictum pro numine semper observatum
et Manliana imperia et posthabita filii caritas publicæ utilitati
iactabantur. Hoc etiam L. Brutum, conditorem Romanæ 3

libertatis, antea in duobus liberis fecisse; nunc patres comes
et senes faciles, [de] alieno imperio spreto, tanquam rei par-
4 væ, disciplinæ militaris eversæ iuventuti gratiam facere. Se
tamen perstaturum in incepto nec ei, qui adversus dictum
suum turbatis religionibus ac dubiis auspiciis pugnasset, quic-
5 quam ex iusta pœna remissurum. Maiestas imperii perpetua-
ne esset, non esse in sua potestate; L. Papirium nihil eius
6 deminuturum; optare, ne potestas tribunicia, inviolata ipsa,
violet intercessione sua Romanum imperium, neu populus in
7 se potissimum dictatore ius dictaturæ exstinguat. Quod si
fecisset, non L. Papirium, sed tribunos, sed pravum populi
iudicium nequicquam posteros accusaturos, quum, polluta se-
mel militari disciplina, non miles centurionis, non centurio tri-
buni, non tribunus legati, non legatus consulis, non magister
8 equitum dictatoris pareat imperio, nemo hominum, nemo deo-
rum verecundiam habeat, non edicta imperatorum, non au-
9 spicia observentur, sine commeatu vagi milites in pacato, in
hostico errent, immemores sacramenti licentia sola se, ubi
10 velint, exauctorent, infrequentia deserantur signa neque con-
veniatur ad edictum, nec discernatur, interdiu nocte, æquo
iniquo loco, *iussu* iniussu imperatoris pugnent, et non signa,
non ordines servent, latrocinii modo cæca et fortuita pro
11 sollemni et sacrata militia sit. „Horum criminum vos reos
in omnia sæcula offerte, tribuni plebi; vestra obnoxia capita
35 pro licentia Q. Fabii obiicite.“ Stupentes tribunos et suam
iam vicem magis anxios quam eius, cui auxilium ab se pete-
batur, liberavit onere consensus populi Romani, ad preces et
obtestationem versus, ut sibi pœnam magistri equitum dictator
2 remitteret. Tribuni quoque inclinatam rem in preces sub-
secuti orare dictatorem insistunt, ut veniam errori humano,
veniam adolescentiæ Q. Fabii daret; satis eum pœnarum de-
3 disse. Iam ipse adolescens, iam pater M. Fabius contentionis
4 obliti procumbere ad genua et iram deprecari dictatoris. Tum
dictator, silentio facto, „Bene habet“ inquit, „Quirites. Vicit
disciplina militaris, vicit imperii maiestas, quæ in discrimine

fuerunt, an ulla post hanc diem essent. Non noxæ eximitur 5
Q. Fabius, qui contra edictum imperatoris pugnavit, sed
noxæ damnatus donatur populo Romano, donatur tribuniciæ
potestati, precarium, non iustum auxilium ferenti. Vive, Q. 6
Fabi, felicior hoc consensu civitatis ad tuendum te quam, qua
paulo ante exsultabas, victoria; vive, id facinus ausus, cuius
tibi ne parens quidem, si eodem loco fuisset, quo fuit L.
Papirius, veniam dedisset. Mecum, ut voles, reverteris in 7
gratiam; populo Romano, cui vitam debes, nihil maius præ-
stiteris, quam si hic tibi dies satis documenti dederit, ut bello
ac pace pati legitima imperia possis." Quum se nihil morari 8
magistrum equitum pronuntiasset, degressum eum templo
lætus senatus, lætior populus, circumfusi ac gratulantes hinc
magistro equitum, hinc dictatori, prosecuti sunt, firmatumque 9
imperium militare haud minus periculo Q. Fabii quam supplicio
miserabili adolescentis Manlii videbatur.

Forte ita eo anno evenit, ut, quotiescunque dictator ab 10
exercitu recessisset, hostes in Samnio moverentur. Ceterum in
oculis exemplum erat Q. Fabius M. Valerio legato, qui castris
præerat, ne quam vim hostium magis quam trucem dictatoris
iram timeret. Itaque frumentatores quum circumventi ex in- 11
sidiis cæsi loco iniquo essent, creditum vulgo est, subveniri
eis ab legato potuisse, ni tristia edicta exhorruisset. Ea quo- 12
que ira alienavit a dictatore militum animos, iam ante in-
fensos, quod implacabilis Q. Fabio fuisset et, quod suis preci-
bus negasset, eius populo Romano veniam dedisset.

Postquam dictator, præposito in urbe L. Papirio Crasso, **36**
magistro equitum Q. Fabio vetito quicquam pro magistratu
agere, in castra rediit, neque civibus satis lætus adventus eius 2
fuit nec hostibus quicquam attulit terroris. Namque postero die,
seu ignari, venisse dictatorem, seu, adesset an abesset, parvi
facientes, instructa acie ad castra accesserunt. Ceterum tan- 3
tum momenti in uno viro L. Papirio fuit, ut, si ducis con-
silia favor subsecutus militum foret, debellari eo die cum
Samnitibus potuisse, pro haud dubio habitum sit; ita instruxit 4

aciem, *ita* loco ac subsidiis, ita omni arte bellica firmavit; ces-
satum a milite ac de industria, ut obtrectaretur laudibus du-
cis, impedita victoria est. Plures Samnitium cecidere, plures
5 Romani vulnerati sunt. Sensit peritus dux, quæ res victoriæ
obstaret: temperandum ingenium suum esse et severitatem
6 miscendam comitate. Itaque adhibitis legatis ipse circum
saucios milites inserens in tentoria caput singulosque, ut sese
haberent, rogitans, curam eorum nominatim legatis tribunisque
7 et præfectis demandabat. Rem per se popularem ita dextere
egit, ut medendis corporibus animi multo prius militum impe-
ratori reconciliarentur, nec quicquam ad salubritatem effica-
cius fuerit, quam quod grato animo ea cura accepta est.
8 Refecto exercitu cum hoste congressus haud dubia spe sua
militumque, ita fudit fugavitque Samnites, ut ille ultimus eis
9 dies conferendi signa cum dictatore fuerit. Incessit deinde,
qua duxit prædæ spes, victor exercitus perlustravitque hostium
agros, nulla arma, nullam vim nec apertam nec ex insidiis
10 expertus. Addebat alacritatem, quod dictator prædam omnem
edixerat militibus; nec ira magis publica quam privatum
11 compendium in hostem acuebat. His cladibus subacti Sam-
nites pacem a dictatore petiere; cum quo pacti, ut singula
12 vestimenta militibus et annuum stipendium darent, quum ire
ad senatum iussi essent, secuturos se dictatorem responde-
runt, unius eius fidei virtutique causam suam commendantes.
37 Ita deductus ex Samnitibus exercitus. Dictator triumphans
A. u. c. 431. A. Ch. 323. urbem est ingressus; et quum se dictatura abdicare vellet, iussu
patrum, priusquam abdicaret, consules creavit C. Sulpicium
2 Longum iterum, Q. Æmilium Cerretanum.[1]) Samnites, infecta
pace, quia de condicionibus ambigebatur, indutias annuas ab
urbe retulerunt; nec earum ipsarum sancta fides fuit; adeo,
postquam Papirium abisse magistratu nuntiatum est, arrecti
ad bellandum animi sunt.
3 C. Sulpicio, Q. Æmilio (Aulium quidam annales habent)

[1]) In fastis vulgaribus L. Papirii dictaturæ præter annum, quo dictus est, assignatur integer annus, a. u. c. 430, a. Ch. 324.

consulibus ad defectionem Samnitium Apulum novum bellum accessit. Utroque exercitus missi. Sulpicio Samnites, Apuli Æmilio sorte evenerunt. Sunt, qui non ipsis Apulis bellum 4
illatum, sed socios eius gentis populos ab Samnitium vi atque iniuriis defensos scribant; ceterum fortuna Samnitium, vix 5
a se ipsis eo tempore propulsantium bellum, propius ut sit vero, facit, non Apulis ab Samnitibus arma illata, sed cum utraque simul gente bellum Romanis fuisse. Nec tamen res 6
ulla memorabilis acta; ager Apulus Samniumque evastatum; hostes nec hic nec illic inventi. Romæ nocturnus terror ita ex somno trepidam repente civitatem excivit, ut Capitolium atque arx mœniaque et portæ plena armatorum fuerint; et 7
quum concursatum clamatumque ad arma omnibus locis esset, prima luce nec auctor nec causa terroris comparuit.

Eodem anno de Tusculanis Flavia rogatione populi fuit 8
iudicium. M. Flavius tribunus plebis tulit ad populum, ut in Tusculanos animadverteretur, quod eorum ope ac consilio Veliterni Privernatesque populo Romano bellum fecissent. Populus Tusculanus cum coniugibus ac liberis Romam venit. 9
Ea multitudo veste mutata et specie reorum tribus circumiit, genibus se omnium advolvens; plus itaque misericordia ad 10
pœnæ veniam impetrandam quam causa ad crimen purgandum valuit. Tribus omnes præter Polliam antiquarunt legem. 11
Polliæ sententia fuit, puberes verberatos necari, coniuges liberosque sub corona lege belli venire; memoriamque eius iræ 12
Tusculanis in pœnæ tam atrocis auctores mansisse ad patrum ætatem constat, nec quemquam ferme ex Pollia tribu candidatum Papiriam ferre solitum.

Insequenti anno, Q. Fabio, L. Fulvio consulibus, A. [illegible]
Cornelius Arvina dictator et M. Fabius Ambustus magister equitum, metu gravioris in Samnio belli (conducta enim precio a finitimis iuventus dicebatur) intentiore dilectu [illegible] egregium exercitum adversus Samnites duxerunt. [illegible] in [illegible] tico incuriose ita posita, tanquam procul [illegible] subito advenere Samnitium legiones [illegible] ut vallum [illegible]

3 usque ad stationem Romanam inferrent. Nox iam appetebat;
id prohibuit munimenta adoriri; nec dissimulabant, orta luce
4 postero die facturos. Dictator ubi propiorem spe dimica-
tionem vidit, ne militum virtuti damno locus esset, ignibus
crebris relictis, qui conspectum hostium frustrarentur, silentio
legiones educit; nec tamen fallere propter propinquitatem
5 castrorum potuit. Eques extemplo insecutus ita institit agmini,
ut, donec lucesceret, prœlio abstineret; ne pedestres quidem
6 copiæ ante lucem castris egressæ. Eques luce demum ausus
incursare in hostem, carpendo novissimos premendoque iniquis
ad transitum locis agmen detinuit. Interim pedes equitem
7 assecutus, et totis iam copiis Samnis urgebat. Tum dictator,
postquam sine magno incommodo progredi non poterat, eum
ipsum, in quo constiterat, locum castris dimetari iussit. Id
vero, circumfuso undique equitatu, ut vallum peteretur opus-
8 que inciperet, fieri non poterat. Itaque ubi neque eundi neque
manendi copiam esse videt, instruit aciem impedimentis ex
agmine remotis. Instruunt contra et hostes, et animis et
9 viribus pares. Auxerat id maxime animos, quod ignari, loco
iniquo, non hosti cessum, velut fugientes ac territos terribiles
10 ipsi secuti fuerant. Id aliquamdiu æquavit pugnam, iam
pridem desueto Samnite clamorem Romani exercitus pati:
at hercule illo die ab hora diei tertia ad octavam ita anceps
dicitur certamen stetisse, ut neque clamor, ut primo semel
concursu est sublatus, iteratus sit neque signa promota loco
11 retrove recepta neque recursum ab ulla sit parte. In suo
quisque gradu obnixi, urgentes scutis, sine respiratione ac
respectu pugnabant; fremitus æqualis tenorque idem pugnæ in
12 defatigationem ultimam aut noctem spectabat. Iam viris
vires, iam ferro sua vis, iam consilia ducibus deerant, quum
subito Samnitium equites, quum, turma una longius provecta,
accepissent, impedimenta Romanorum procul ab armatis sine
præsidio, sine munimento stare, aviditate prædæ impetum fa-
13 ciunt. Quod ubi dictatori trepidus nuntius attulit, „Sine modo"
inquit, „sese præda præpediant.“ Alii deinde super alios, diripi

passim ferrique fortunas militum, vociferabantur. Tum ma- 14
gistro equitum accito „Vides tu“ inquit, „M. Fabi, ab hostium
equite omissam pugnam? Hærent impediti impedimentis
nostris. Aggredere, quod inter prædandum omni multitudini 15
evenit, dissipatos; raros equis insidentes, raros, quibus ferrum
in manu sit, invenies; *se* equosque dum præda onerant,
cæde inermes, cruentamque illis prædam redde. Mihi legiones 16
peditumque pugna curæ erunt; penes te equestre sit decus.“
Equitum acies, qualis [quæ] esse instructissima potest, invecta **39**
in dissipatos impeditosque hostes cæde omnia replet. Inter 2
sarcinas omissas repente, obiacentes pedibus fugientium con-
sternatorumque equorum, neque pugnæ neque fugæ satis po-
tentes cæduntur. Tum deleto prope equitatu hostium, M. 3
Fabius, circumductis paulum alis, ab tergo pedestrem aciem
adoritur. Clamor inde novus accidens et Samnitium terruit 4
animos, et dictator, ubi respectantes hostium antesignanos
turbataque signa et fluctuantem aciem vidit, tum appellare,
tum adhortari milites, tribunos principesque ordinum nominatim
ad iterandam secum pugnam vocare. Novato clamore signa 5
inferuntur, et quicquid progrediebantur, magis magisque tur-
batos hostes cernebant. Eques ipse iam primis erat in con-
spectu, et Cornelius respiciens ad manipulos militum, quod 6
manu, quod voce poterat, monstrabat, vexilla se suorum par-
masque cernere equitum. Quod ubi auditum simul visumque 7
est, adeo repente laboris per diem pæne totum tolerati vul-
nerumque obliti sunt, ut haud secus, quam si tum integri e
castris signum pugnæ accepissent, concitaverint se in hostem.
Nec ultra Samnis tolerare terrorem equitum peditumque vim 8
potuit; partim in medio cæsi, partim in fugam dissipati sunt.
Pedes restantes ac circumventos cecidit; ab equite fugientium 9
strages est facta, inter quos et ipse imperator cecidit.

Hoc demum prœlium Samnitium res ita infregit, ut om- 10
nibus conciliis fremerent, minime id quidem mirum esse, si
impio bello et contra fœdus suscepto, infestioribus merito deis
quam hominibus, nihil prospere agerent: expiandum id bellum 11

magna mercede luendumque esse; id referre tantum, utrum
supplicia noxio paucorum an omnium innoxio præbeant san-
guine. Audebantque iam quidam nominare auctores armorum.
12 Unum maxime nomen per consensum clamantium Brutuli Papii
exaudiebatur; vir nobilis potensque erat, haud dubie proxi-
marum indutiarum ruptor. De eo coacti referre prætores
13 decretum fecerunt, ut Brutulus Papius Romanis dederetur,
et cum eo præda omnis Romana captivique ut Romam mitte-
rentur, quæque res per fetiales ex fœdere repetitæ essent,
14 secundum ius fasque restituerentur. Fetiales Romam, ut cen-
suerunt, missi et corpus Brutuli exanime; ipse morte volun-
15 taria ignominiæ se ac supplicio subtraxit. Placuit, cum corpore
bona quoque eius dedi. Nihil tamen earum rerum præter
captivos, ac si qua cognita ex præda sunt, acceptum est;
ceterarum rerum irrita fuit deditio. Dictator ex senatus con-
sulto triumphavit.

16 Hoc bellum a consulibus bellatum quidam auctores sunt,
eosque de Samnitibus triumphasse; Fabium etiam in Apuliam
40 processisse atque inde magnas prædas egisse. Nec discrepat,
2 quin dictator eo anno A. Cornelius fuerit; id ambigitur,
belline gerendi causa creatus sit, an ut esset, qui ludis Ro-
manis, quia L. Plautius prætor gravi morbo forte implicitus
3 erat, signum mittendis quadrigis daret, functusque eo haud
sane memorandi imperii ministerio se dictatura abdicaret.
Nec facile est aut rem rei aut auctorem auctori præferre.
4 Vitiatam memoriam funebribus laudibus reor falsisque imagi-
num titulis, dum familiæ ad se quæque famam rerum gestarum
5 honorumque fallenti mendacio trahunt; inde certe et singu-
lorum gesta et publica monumenta rerum confusa. Nec
quisquam æqualis temporibus illis scriptor exstat, quo satis
certo auctore stetur.

LIBER IX.

Sequitur hunc annum nobilis clade Romana Caudina pax 1
T. Veturio Calvino, Sp. Postumio consulibus. Samnites eo A. u. c. 433. A. Ch. 321.
anno imperatorem C. Pontium Herennii filium habuerunt, 2
patre longe prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem
ducemque. Is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant, 3
pace infecta redierunt, „Ne nihil actum“ inquit „hac legatione
censeatis, expiatum est, quicquid ex fœdere rupto irarum in
nos cælestium fuit. Satis scio, quibuscunque diis cordi fuit 4
subigi nos ad necessitatem dedendi res, quæ ab nobis ex
fœdere repetitæ fuerant, iis non fuisse cordi tam superbe ab
Romanis fœderis expiationem spretam. Quid enim ultra fieri 5
ad placandos deos mitigandosque homines potuit, quam quod
nos fecimus? Res hostium in præda captas, quæ belli iure
nostræ videbantur, remisimus; auctores belli, quia vivos non 6
potuimus, perfunctos iam fato dedidimus; bona eorum, ne
quid ex contagione noxæ remaneret penes nos, Romam porta-
vimus. Quid ultra tibi, Romane, quid fœderi, quid diis 7
arbitris fœderis debeo? Quem tibi tuarum irarum, quem
meorum suppliciorum iudicem feram? Neminem neque po-
pulum neque privatum fugio. Quod si nihil cum potentiore 8
iuris humani relinquitur inopi, at ego ad deos vindices into-
lerandæ superbiæ confugiam et precabor, ut iras suas vertant 9
in eos, quibus non suæ redditæ res, non alienæ accumulatæ

satis sint; quorum sævitiam non mors noxiorum, non deditio
exanimatorum corporum, non bona sequentia domini dedi-
tionem exsatient, placari nequeant, nisi hauriendum san-
10 guinem laniandaque viscera nostra præbuerimus. Iustum est
bellum, Samnites, quibus necessarium, et pia arma, quibus
11 nulla nisi in armis relinquitur spes. Proinde, quum rerum
humanarum maximum momentum sit, quam propitiis rem,
quam adversis agant diis, pro certo habete, priora bella ad-
versus deos magis quam homines gessisse, hoc, quod instat,
2 ducibus ipsis diis gesturos.“ Hæc non læta magis quam vera
vaticinatus, exercitu educto, circa Caudium castra, quam potest
2 occultissime, locat. Inde ad Calatiam, ubi iam consules Ro-
manos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu
mittit, pecoraque diversos, alium alibi, haud procul Romanis
3 pascere iubet præsidiis; ubi inciderint in prædatores, ut idem
omnibus sermo constet, legiones Samnitium in Apulia esse,
Luceriam omnibus copiis circumsedere, nec procul abesse,
4 quin vi capiant. Iam is [et] rumor ante de industria vulgatus
venerat ad Romanos, sed fidem auxere captivi, eo maxime,
5 quod sermo inter omnes congruebat. Haud erat dubium,
quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis,
simul ne Apulia omnis ad præsentem terrorem deficeret; ea
6 modo, qua irent, consultatio fuit. Duæ ad Luceriam ferebant
viæ, altera præter oram superi maris, patens apertaque, sed
quanto tutior, tanto fere longior, altera per Furculas Caudinas,
7 brevior; sed ita natus locus est: Saltus duo alti, angusti
silvosique sunt, montibus circa perpetuis inter se iuncti.
Iacet inter eos satis patens clausus in medio campus herbidus
8 aquosusque, per quem medium iter est; sed antequam venias
ad eum, intrandæ primæ angustiæ sunt et aut eadem, qua te
insinuaveris, retro via repetenda aut, si ire porro pergas, per
9 alium saltum artiorem impeditioremque evadendum. In eum
campum via alia per cavam rupem Romani demisso agmine
quum ad alias angustias protinus pergerent, sæptas deiectu
arborum saxorumque ingentium obiacente mole invenere.

Quum fraus hostilis apparuisset, præsidium etiam in summo
saltu conspicitur. Citati inde retro, qua venerant, pergunt 10
repetere viam; eam quoque clausam sua obice armisque inve-
niunt. Sistunt inde gradum sine ullius imperio, stuporque
omnium animos ac velut torpor quidam insolitus membra tenet,
intuentesque alii alios, quum alterum quisque compotem magis 11
mentis ac consilii ducerent, diu immobiles silent; deinde, ubi 12
prætoria consulum erigi videre et expedire quosdam utilia
operi, quanquam ludibrio fore munientes perditis rebus ac
spe omni adempta cernebant, tamen, ne culpam malis adderent, 13
pro se quisque, nec hortante ullo nec imperante, ad munien-
dum versi castra propter aquam vallo circumdant, sua ipsi 14
opera laboremque irritum, præterquam quod hostes superbe
increpabant, cum miserabili confessione eludentes. Ad con- 15
sules mæstos, ne advocantes quidem in consilium, quando nec
consilio nec auxilio locus esset, sua sponte legati ac tribuni
conveniunt, militesque ad prætorium versi opem, quam vix
dii immortales ferre poterant, ab ducibus exposcunt. Querentes 3
magis quam consultantes nox oppressit, quum pro ingenio
quisque fremerent, alius: „Per obices viarum, per adversa
montium, per silvas, qua ferri arma poterunt, eamus; modo 2
ad hostem pervenire liceat, quem per annos iam prope tri-
ginta vincimus: omnia æqua et plana erunt Romano in perfi-
dum Samnitem pugnanti“; alius: „Quo aut qua eamus? num 3
montes moliri sede sua paramus? Dum hæc imminebunt iuga,
qua tu ad hostem venias? Armati, inermes, fortes, ignavi,
pariter omnes capti atque victi sumus; ne ferrum quidem ad
bene moriendum oblaturus est hostis; sedens bellum conficiet.“
His in vicem sermonibus qua cibi, qua quietis immemor nox 4
traducta est.

Ne Samnitibus quidem consilium in tam lætis suppetebat
rebus; itaque universi Herennium Pontium, patrem imperatoris,
per litteras consulendum censent. Iam is gravis annis non 5
militaribus solum, sed civilibus quoque abscesserat muneribus;
in corpore tamen affecto vigebat vis animi consiliique. Is ubi 6

accepit, ad Furculas Caudinas inter duos saltus clausos esse
exercitus Romanos, consultus ab nuntio filii censuit, omnes
7 inde quam primum inviolatos dimittendos. Quæ ubi spreta
sententia est, iterumque eodem remeante nuntio consulebatur,
8 censuit, ad unum omnes interficiendos. Quæ ubi tam discor-
dia inter se velut ex ancipiti oraculo responsa data sunt,
quanquam filius ipse in primis iam animum quoque patris
consenuisse in affecto corpore rebatur, tamen consensu omnium
9 victus est, ut ipsum in consilium acciret. Nec gravatus
senex plaustro in castra dicitur advectus, vocatusque in con-
silium ita ferme locutus esse, ut nihil sententiæ suæ mutaret,
10 causas tantum adiiceret: priore se consilio, quod optimum
duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium per-
petuam firmare pacem amicitiamque; altero consilio in multas
ætates, quibus, amissis duobus exercitibus, haud facile receptura
vires Romana res *esset*, bellum differre; tertium nullum con-
11 silium esse. Quum filius aliique principes percontando exse-
querentur, quid, si media via consilii caperetur, ut et dimitte-
rentur incolumes et leges iis iure belli victis imponerentur,
12 „Ista quidem sententia“ inquit „ea est, quæ neque amicos
parat nec inimicos tollit. Servate modo, quos ignominia
irritaveritis; ea est Romana gens, quæ victa quiescere nesciat.
13 Vivet semper in pectoribus illorum, quicquid istuc præsens
necessitas inusserit, nec eos ante multiplices pœnas expetitas
a vobis quiescere sinet.“

4 Neutra sententia accepta, Herennius domum e castris est
avectus; et in castris Romanis quum frustra multi conatus
ad erumpendum capti essent et iam omnium rerum inopia
2 esset, victi necessitate legatos mittunt, qui primum pacem
æquam peterent; si pacem non impetrarent, uti provocarent
3 ad pugnam. Tum Pontius debellatum esse respondit, et,
quoniam ne victi quidem ac capti fortunam fateri scirent,
inermes cum singulis vestimentis sub iugum missurum; alias
4 condiciones pacis æquas victis ac victoribus fore: si agro
Samnitium decederetur, coloniæ abducerentur, suis inde legibus

Romanum ac Samnitem æquo fœdere victurum; his condicio- 5
nibus paratum se esse fœdus cum consulibus ferire; si quid
eorum displiceat, legatos redire ad se vetuit. Hæc quum 6
legatio renuntiaretur, tantus gemitus omnium subito exortus
est tantaque mæstitia incessit, ut non gravius accepturi vide-
rentur, si nuntiaretur, omnibus eo loco mortem oppetendam
esse. Quum diu silentium fuisset, nec consules aut pro fœdere 7
tam turpi aut contra fœdus tam necessarium hiscere possent,
tum L. Lentulus, qui [tum] princeps legatorum virtute atque
honoribus erat, „Patrem meum“ inquit, „consules, sæpe audivi 8
memorantem, se in Capitolio unum non fuisse auctorem senatui
redimendæ auro a Gallis civitatis, quando nec fossa valloque
ab ignavissimo ad opera ac muniendum hoste clausi essent
et erumpere, si non sine magno periculo, tamen sine certa
pernicie possent. Quod si, ut illis decurrere ex Capitolio 9
armatis in hostem licuit, quo sæpe modo obsessi in obsidentes
eruperunt, ita nobis æquo aut iniquo loco dimicandi tantum-
modo cum hoste copia esset, non mihi paterni animi indoles
in consilio dando deesset. Equidem mortem pro patria præ- 10
claram esse fateor, et me vel devovere pro populo Romano
legionibusque vel in medios [me] immittere hostes paratus sum;
sed hic patriam video, hic quicquid Romanarum legionum est; 11
quæ nisi pro se ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent,
quod morte sua servent? Tecta urbis, dicat aliquis, et mœ- 12
nia et eam turbam, a qua urbs incolitur. Immo hercule
produntur ea omnia, deleto hoc exercitu, non servantur.
Quis enim ea tuebitur? Imbellis videlicet atque inermis 13
multitudo. Tam hercule, quam a Gallorum impetu defendit.
An a Veiis exercitum Camillumque ducem implorabunt? Hic 14
omnes spes opesque sunt, quas servando patriam servamus,
dedendo ad necem patriam deserimus ac prodimus. At fœda
atque ignominiosa deditio est. Sed ea caritas patriæ est, ut 15
tam ignominia eam quam morte nostra, si opus sit, servemus.
Subeatur ergo ista, quantacunque est, indignitas et pareatur 16
necessitati, quam ne dii quidem superant. Ite, consules,

redimite armis civitatem, quam auro maiores vestri redemerunt."

5 Consules profecti ad Pontium in colloquium, quum de fœdere victor agitaret, negarunt iniussu populi fœdus fieri
2 posse, nec sine fetialibus cærimoniaque alia sollemni. Itaque non, ut vulgo credunt Claudiusque etiam scribit, fœdere pax
3 Caudina, sed per sponsionem facta est. Quid enim aut sponsoribus in fœdere opus esset aut obsidibus, ubi precatione res transigitur, per quem populum fiat, quo minus legibus dictis stetur, ut eum ita Iuppiter feriat, quemadmodum a fetialibus
4 porcus feriatur. Spoponderunt consules, legati, quæstores, tribuni militum, nominaque omnium, qui spoponderunt, exstant, ubi, si ex fœdere acta res esset, præterquam duorum fetialium
5 non exstarent; et propter necessariam fœderis dilationem obsides etiam sexcenti equites imperati, qui capite luerent, si
6 pacto non staretur. Tempus inde statutum tradendis obsidibus exercituque inermi mittendo.

Redintegravit luctum in castris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus, quorum temeritate in eum locum deducti essent, quorum ignavia fœdius inde, quam venissent,
7 abituri: illis non ducem locorum, non exploratorem fuisse;
8 beluarum modo cæcos in foveam lapsos. Alii alios intueri; contemplari arma mox tradenda et inermes futuras dextras obnoxiaque corpora hosti; proponere sibimet ipsi ante oculos iugum hostile et ludibria victoris et vultus superbos et per
9 armatos inermium iter, inde fœdi agminis miserabilem viam per sociorum urbes, reditum in patriam ad parentes, quo
10 sæpe ipsi maioresque eorum triumphantes venissent: se solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos; sibi non stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre; sibi nequic-
11 quam animos datos. Hæc frementibus hora fatalis ignominiæ advenit, omnia tristiora experiundo factura, quam quæ præ-
12 ceperant animis. Iam primum cum singulis vestimentis inermes extra vallum exire iussi, et primi traditi obsides atque in
13 custodiam abducti. Tum a consulibus abire lictores iussi

paludamentaque detracta; *id* tantam inter ipsos, qui paulo
ante eos exsecrantes dedendos lacerandosque censuerant, mise-
rationem fecit, ut suæ quisque condicionis oblitus ab illa 14
deformatione tantæ maiestatis velut ab nefando spectaculo
averteret oculos. Primi consules prope seminudi sub iugum 6
missi; tum ut quisque gradu proximus erat, ita ignominiæ
obiectus; tum deinceps singulæ legiones. Circumstabant 2
armati hostes, exprobrantes eludentesque; gladii etiam plerisque
intentati, et vulnerati quidam necatique, si vultus eorum indig-
nitate rerum acrior victorem offendisset. Ita traducti sub 3
iugum et, quod pæne gravius erat, per hostium oculos quum
e saltu evasissent, etsi velut ab inferis extracti tum primum
lucem adspicere visi sunt, tamen ipsa lux ita deforme intuen-
tibus agmen omni morte tristior fuit. Itaque quum ante 4
noctem Capuam pervenire possent, incerti de fide sociorum,
et quod pudor præpediebat, circa viam haud procul Capua
omnium egena corpora humi prostraverunt. Quod ubi est 5
Capuam nuntiatum, evicit miseratio iusta sociorum superbiam
ingenitam Campanis. Confestim insignia sua consulibus, fasces, 6
lictores, arma, equos, vestimenta, commeatus militibus benigne
mittunt; et venientibus Capuam cunctus senatus populusque 7
obviam egressus iustis omnibus hospitalibus privatisque et
publicis fungitur officiis. Neque illis sociorum comitas vul- 8
tusque benigni et alloquia non modo sermonem elicere, sed
ne ut oculos quidem attollerent aut consolantes amicos contra
intuerentur, efficere poterant; adeo super mærorem pudor 9
quidam fugere colloquia et cœtus hominum cogebat. Postero 10
die quum iuvenes nobiles, missi a Capua, ut proficiscentes ad
finem Campanum prosequerentur, revertissent, vocatique in 11
curiam percontantibus maioribus natu, multo sibi mæstiores
et abiectioris animi visos, referrent: adeo silens ac prope
mutum agmen incessisse; iacere indolem illam Romanam, 12
ablatosque cum armis animos; non reddere salutem salutan-
tibus, non dare responsum, non hiscere quemquam præ metu
potuisse, tanquam ferentibus adhuc cervicibus iugum, sub quod

13 emissi essent; habere Samnites victoriam non præclaram solum,
sed etiam perpetuam; cepisse enim eos non Romam, sicut ante
Gallos, sed, quod multo bellicosius fuerit, Romanam virtutem
7 ferociamque — quum hæc dicerentur audirenturque, et deplo-
ratum pæne Romanum nomen in concilio sociorum fidelium
2 esset, dicitur Ofillius Calavius Ovii filius, clarus genere factis-
que, tum etiam ætate verendus, longe aliter se habere rem
3 dixisse: silentium illud obstinatum fixosque in terram oculos
et surdas ad omnia solatia aures et pudorem intuendæ lucis
ingentem molem irarum ex alto animi cientis indicia esse.
4 Aut Romana se ignorare ingenia, aut silentium illud Samni-
tibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum, Caudi-
næque pacis aliquanto Samnitibus quam Romanis tristiorem
5 memoriam fore; quippe suos quemque eorum animos habi-
turum, ubicunque congressuri sint; saltus Caudinos non ubique
Samnitibus fore.

6 Iam Romæ etiam sua infamis clades erat. Obsessos
primum audierunt; tristior deinde ignominiosæ pacis magis
7 quam periculi nuntius fuit. Ad famam obsidionis dilectus
haberi cœptus erat; dimissus deinde auxiliorum apparatus,
postquam deditionem tam fœde factam acceperunt; extemploque
sine ulla publica auctoritate consensum in omnem formam
8 luctus est. Tabernæ circa forum clausæ iustitiumque in foro
sua sponte cœptum prius quam indictum; lati clavi, anuli
9 aurei positi; pæne mæstior exercitu ipso civitas esse; nec
ducibus solum atque auctoribus sponsoribusque pacis irasci,
sed innoxios etiam milites odisse et negare urbe tectisve
10 accipiendos. Quam concitationem animorum fregit adventus
exercitus etiam iratis miserabilis. Non enim tanquam in
patriam revertentes ex insperato incolumes, sed captorum
11 habitu vultuque ingressi sero in urbem ita se in suis quisque
tectis abdiderunt, ut postero atque insequentibus diebus nemo
12 eorum forum aut publicum adspicere vellet. Consules in pri-
vato abditi nihil pro magistratu agere, nisi quod expressum
senatus consultum est, ut dictatorem dicerent comitiorum causa.

Q. Fabium Ambustum dixerunt, et P. Ælium Pætum magi- 13
strum equitum; quibus vitio creatis suffecti M. Æmilius 14
Papus dictator, L. Valerius Flaccus magister equitum. Nec
per eos comitia habita; et quia tædebat populum omnium
magistratuum eius anni, res ad interregnum rediit. Interreges 15
Q. Fabius Maximus, M. Valerius Corvus. Is consules creavit
Q. Publilium Philonem et L. Papirium Cursorem iterum, A. u. c. 434.
haud dubio consensu civitatis, quod nulli ea tempestate duces A. Ch. 320.
clariores essent.

Quo creati sunt die, eo (sic enim placuerat patribus) 8
magistratum inierunt, sollemnibusque senatus consultis per-
fectis, de pace Caudina retulerunt; et Publilius, penes quem 2
fasces erant, „Dic, Sp. Postumi“ inquit. Qui ubi surrexit,
eodem illo vultu, quo sub iugum missus erat, „Haud sum 3
ignarus“ inquit, „consules, ignominiæ, non honoris causa me
primum excitatum iussumque dicere, non tanquam senatorem,
sed tanquam reum qua infelicis belli, qua ignominiosæ pacis.
Ego tamen, quando neque de noxa nostra neque de pœna 4
retulistis, omissa defensione, quæ non difficillima esset apud
haud ignaros fortunarum humanarum necessitatiumque, senten-
tiam de eo, de quo retulistis, paucis peragam, quæ sententia
testis erit, mihine an legionibus vestris pepercerim, quum me
seu turpi seu necessaria sponsione obstrinxi; qua tamen, 5
quando iniussu populi facta est, non tenetur populus Romanus,
nec quicquam ex ea præterquam corpora nostra debentur
Samnitibus. Dedamur per fetiales nudi vinctique; exsolvamus 6
religione populum, si qua obligavimus, ne quid divini huma-
nive obstet, quo minus iustum piumque de integro ineatur
bellum. Interea consules exercitum scribere, armare, educere 7
placet, nec prius ingredi hostium fines, quam omnia iusta in
deditione nostra perfecta erunt. Vos, dii immortales, precor 8
quæsoque, si vobis non fuit cordi, Sp. Postumium, T. Vetu-
rium consules cum Samnitibus prospere bellum gerere, at vos 9
satis habeatis vidisse nos sub iugum missos, vidisse sponsione
infami obligatos, videre nudos vinctosque hostibus deditos,

10 omnem iram hostium nostris capitibus excipientes; novos con-
sules legionesque Romanas ita cum Samnite gerere bellum
11 velitis, ut omnia ante nos consules bella gesta sunt." Quæ
ubi dixit, tanta simul admiratio miseratioque viri incessit
omnes, ut modo vix crederent, illum eundem esse Sp. Postu-
12 mium, qui auctor tam fœdæ pacis fuisset, modo miserarentur,
quod vir talis etiam præcipuum apud hostes supplicium pas-
13 surus esset ob iram diremptæ pacis. Quum omnes laudibus
modo prosequentes virum in sententiam eius pedibus irent,
tentata paulisper intercessio est ab L. Livio et Q. Mælio
14 tribunis plebis, qui neque exsolvi religione populum aiebant
deditione sua, nisi omnia Samnitibus, qualia apud Caudium
15 fuissent, restituerentur, neque se pro eo, quod spondendo
pacem servassent exercitum populi Romani, pœnam ullam
meritos esse, neque ad extremum, quum sacrosancti essent,
9 dedi hostibus violarive posse. Tum Postumius „Interea de-
dite" inquit „profanos nos, quos salva religione potestis;
2 dedetis deinde et istos sacrosanctos, quum primum magistratu
abierint, sed, si me audiatis, priusquam dedantur, hic in co-
mitio virgis cæsos, hanc iam ut intercalatæ pœnæ usuram
3 habeant. Nam quod deditione nostra negant exsolvi religione
populum, id istos magis, ne dedantur, quam quia ita se res
habeat, dicere, quis adeo iuris fetialium expers est, qui ignoret?
4 Neque ego infitias eo, patres conscripti, tam sponsiones quam
fœdera sancta esse apud eos homines, apud quos iuxta divinas
religiones fides humana colitur; sed iniussu populi nego quic-
5 quam sanciri posse, quod populum teneat. An, si eadem
superbia, qua sponsionem istam expresserunt nobis Samnites,
coegissent nos verba legitima dedentium urbes nuncupare, de-
ditum populum Romanum vos tribuni diceretis, et hanc urbem,
6 templa, delubra, fines, aquas Samnitium esse? Omitto dedi-
tionem, quoniam de sponsione agitur; quid tandem, si spo-
pondissemus, urbem hanc relicturum populum Romanum? si
incensurum? si magistratus, si senatum, si leges non habi-
7 turum? si sub regibus futurum? Di meliora, inquis. Atqui

non indignitas rerum sponsionis vinculum levat; si quid est, in quod obligari populus possit, in omnia potest. Et ne illud quidem, quod quosdam forsitan moveat, refert, consul an dictator an prætor spoponderit. Et hoc ipsi etiam Sam- 8
nites iudicaverunt, quibus non fuit satis, consules spondere, sed legatos, quæstores, tribunos militum spondere coegerunt.
Nec a me nunc quisquam quæsiverit, quid ita spoponderim, 9
quum id nec consulis ius esset, nec illis spondere pacem, quæ mei non erat arbitrii, [nec] pro vobis, qui nihil mandaveratis,
possem. Nihil ad Caudium, patres conscripti, humanis con- 10
siliis gestum est; dii immortales et vestris et hostium imperatoribus mentem ademerunt. Nec nos in bello satis cavimus, 11
et illi male partam victoriam male perdiderunt, dum vix locis, quibus vicerant, credunt, dum quacunque condicione arma viris in arma natis auferre festinant. An, si sana mens fuis- 12
set, difficile illis fuit, dum senes ab domo ad consultandum accersunt, mittere Romam legatos? cum senatu, cum populo de pace ac fœdere agere? Tridui iter expeditis erat; interea 13
in indutiis res fuisset, donec ab Roma legati aut victoriam illis certam aut pacem afferrent. Ea demum sponsio esset, quam populi iussu spopondissemus. Sed neque vos tulissetis, 14
nec nos spopondissemus; nec fas fuit alium rerum exitum esse, quam ut illi velut somnio lætiore, quam quod mentes eorum capere possent, nequicquam eluderentur, et nostrum 15
exercitum eadem, quæ impedierat, fortuna expediret, vanam victoriam vanior irritam faceret pax, sponsio interponeretur, quæ neminem præter sponsorem obligaret. Quid enim vobis- 16
cum, patres conscripti, quid cum populo Romano actum est? Quis vos appellare potest, quis se a vobis dicere deceptum? Hostis an civis? Hosti nihil spopondistis, civem neminem spondere pro vobis iussistis. Nihil ergo vobis nec nobiscum 17
est, quibus nihil mandastis, nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus sponsores nos sumus rei [illegible] locu- 18
pletes in id, quod nostrum est, in id, quod præstare possumus, corpora nostra et animos; in hæc sæviant, in hæc ferrum,

19 in hæc iras acuant. Quod ad tribunos attinet, consulite,
utrum præsens deditio eorum fieri possit an in diem diffe-
ratur; nos interim, T. Veturi vosque ceteri, vilia hæc capita
luendæ sponsioni feramus, et nostro supplicio liberemus Ro-
mana arma."

10 Movit patres conscriptos quum causa, tum auctor, nec
ceteros solum, sed tribunos etiam plebei, ut se in senatus
2 dicerent fore potestate. Magistratu inde se extemplo abdi-
caverunt, traditique fetialibus cum ceteris Caudium ducendi.
Hoc senatus consulto facto lux quædam affulsisse civitati
3 visa est. Postumius in ore erat; eum laudibus ad cælum
ferebant, devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus
4 æquabant: emersisse civitatem ex obnoxia pace illius consilio
et opera; ipsum se cruciatibus et hostium iræ offerre pia-
5 culaque pro populo Romano dare. Arma cuncti spectant
et bellum: en unquam futurum, ut congredi armatis cum
Samnite liceat?

6 In civitate ira odioque ardente dilectus prope omnium
voluntariorum fuit; rescriptæ ex eodem milite novæ legiones,
7 ductusque ad Caudium exercitus. Prægressi fetiales ubi ad
portam venere, vestem detrahi pacis sponsoribus iubent, manus
post tergum vinciri. Quum apparitor verecundia maiestatis
Postumii laxe vinciret, „Quin tu" inquit „adducis lorum, ut
8 iusta fiat deditio?" Tum ubi in cœtum Samnitium et ad
tribunal ventum Pontii est, A. Cornelius Arvina fetialis ita
9 verba fecit: „Quandoque hisce homines iniussu populi Ro-
mani Quiritium fœdus ictum iri spoponderunt atque ob eam
rem noxam nocuerunt, ob eam rem, quo populus Romanus
10 scelere impio sit solutus, hosce homines vobis dedo." Hæc
dicenti fetiali Postumius genu femur, quanta maxime poterat
vi, perculit, et clara voce ait, se Samnitem civem esse, illum
legatum fetialem a se contra ius gentium violatum; eo iustius
11 bellum gesturos. Tum Pontius „Nec ego istam deditionem
2 accipiam" inquit, „nec Samnites ratam habebunt. Quin tu, Sp.
Postumi, si deos esse censes, aut omnia irrita facis aut pacto stas?

Samniti populo omnes, quos in potestate habuit, aut pro iis
pax debetur. Sed quid ego te appello, qui te captum victori 3
cum qua potes fide restituis? Populum Romanum appello,
quem si sponsionis ad Furculas Caudinas factæ pænitet, resti-
tuat legiones intra saltum, quo sæptæ fuerunt. Nemo quem- 4
quam deceperit; omnia pro infecto sint; recipiant arma, quæ
per pactionem tradiderunt; redeant in castra sua; quicquid
pridie habuerunt, quam in colloquium est ventum, habeant;
tum bellum et fortia consilia placeant, tum sponsio et pax
repudietur. Ea fortuna, iis locis, quæ ante pacis mentionem 5
habuimus, geramus bellum; nec populus Romanus consulum
sponsionem nec nos fidem populi Romani accusemus. Nun- 6
quamne causa defiet, cur victi pacto non stetis? Obsides Por-
sinnæ dedistis; furto eos subduxistis. Auro civitatem a Gallis
redemistis; inter accipiendum aurum cæsi sunt. Pacem nobis- 7
cum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus; eam
pacem irritam facitis. Et semper aliquam fraudi speciem
iuris imponitis. Non probat populus Romanus ignominiosa 8
pace legiones servatas? Pacem sibi habeat, legiones captas
victori restituat; hoc fide, hoc fœderibus, hoc fetialibus cæri-
moniis dignum erat. Ut quidem tu, quod petisti per pactio- 9
nem, habeas, tot cives incolumes, ego pacem, quam hos tibi
remittendo pactus sum, non habeam, hoc tu, A. Corneli, hoc vos,
fetiales, iuris gentibus dicitis? Ego vero istos, quos dedi simula- 10
tis, nec accipio nec dedi arbitror, nec moror, quo minus in civi-
tatem obligatam sponsione commissa iratis omnibus diis, quorum
eluditur numen, redeant. Gerite bellum, quando Sp. Postumius 11
modo legatum fetialem genu perculit. Ita dii credent, Samnitem
civem Postumium, non civem Romanum esse et a Samnite legatum
Romanum violatum: eo vobis iustum in nos factum esse bellum.
Hæc ludibria religionum non pudere in lucem proferre, et vix 12
pueris dignas ambages senes ac consulares fallendæ fidei ex-
quirere! I, lictor, deme vincla Romanis; moratus sit nemo, 13
quo minus, ubi visum fuerit, abeant." Et illi quidem, forsi-
tan et publica, sua certe liberata fide, ab Caudio in castra

12 Romana inviolati redierunt. Samnitibus pro superba pace
infestissimum cernentibus renatum bellum omnia, quæ deinde
2 evenerunt, non in animis solum, sed prope in oculis esse, et
sero ac nequicquam laudare senis Pontii utraque consilia,
inter quæ se media lapsos *via* victoriæ possessionem pace in-
certa mutasse et, beneficii et maleficii occasione amissa, pug-
naturos cum eis, quos potuerint in perpetuum vel inimicos
3 tollere vel amicos facere. Adeoque, nullodum certamine in-
clinatis viribus, post Caudinam pacem animi mutaverant, ut
clariorem inter Romanos deditio Postumium quam Pontium
4 incruenta victoria inter Samnites faceret, et geri posse bellum
Romani pro victoria certa haberent, Samnites simul rebellasse
et vicisse crederent Romanum.

5 Inter hæc Satricani ad Samnites defecerunt, et Fregellæ
colonia necopinato adventu Samnitium (fuisse et Satricanos
cum iis satis constat) nocte occupata est. Timor inde mutuus
6 utrosque usque ad lucem quietos tenuit; lux pugnæ initium
fuit, quam aliquamdiu æquam, et quia pro aris ac focis dimi-
cabatur, et quia ex tectis adiuvabat imbellis multitudo, tamen
7 Fregellani sustinuerunt. Fraus deinde rem inclinavit, quod
vocem audiri præconis passi sunt, incolumem abiturum, qui
arma posuisset. Ea spes remisit a certamine animos, et
8 passim arma iactari cœpta. Pertinacior pars armata per
aversam portam erupit, tutiorque eis audacia fuit quam in-
cautus ad credendum ceteris pavor, quos circumdatos igni,
nequicquam deos fidemque invocantes, Samnites concrema-
verunt.

9 Consules inter se partiti provincias, Papirius in Apuliam
ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad Caudium
dati custodiebantur, Publilius in Samnio substitit adversus Cau-
10 dinas legiones. Distendit ea res Samnitium animos, quod nec
ad Luceriam ire, ne ab tergo instaret hostis, nec manere, ne
11 Luceria interim amitteretur, satis audebant. Optimum visum
est committere rem fortunæ et transigere cum Publilio cer-
13 tamen; itaque in aciem copias educunt. Adversus quos Publi-

lius consul quum dimicaturus esset, prius alloquendos milites ratus contionem advocari iussit; ceterum sicut ingenti alacritate ad prætorium concursum est, ita præ clamore poscentium pugnam nulla adhortatio imperatoris audita est; suus 2
cuique animus memor ignominiæ adhortator aderat. Vadunt igitur in prœlium urgentes signiferos, et, ne mora in concursu pilis emittendis stringendisque inde gladiis esset, pila velut dato ad id signo abiiciunt, strictisque gladiis cursu in hostem feruntur. Nihil illic imperatoriæ artis ordinibus aut 3
subsidiis locandis fuit; omnia ira militaris prope vesano impetu egit. Itaque non fusi modo hostes sunt, sed ne castris 4
quidem suis fugam impedire ausi Apuliam dissipati petiere; Luceriam tamen coacto rursus in unum agmine est perventum. Romanos ira eadem, quæ per mediam aciem hostium tulerat, 5
et in castra pertulit. Ibi plus quam in acie sanguinis ac cædis factum, prædæque pars maior ira corrupta.

Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis per- 6
venerat Arpos per omnia pacata, Samnitium magis iniuriis et odio quam beneficio ullo populi Romani; nam Samnites, ea 7
tempestate in montibus vicatim habitantes, campestria et maritima loca, contempto cultorum molliore atque, ut evenit fere, locis simili genere, ipsi montani atque agrestes depopulabantur. Quæ regio si fida Samnitibus fuisset, aut pervenire Arpos 8
exercitus Romanus nequisset, aut interiecta inter Romam et Arpos penuria rerum omnium exclusos a commeatibus absumpsisset. Tum quoque profectos inde ad Luceriam, iuxta 9
obsidentes obsessosque inopia vexavit. Omnia ab Arpis Romanis suppeditabantur, ceterum adeo exigue, ut militi occupato stationibus vigiliisque et opere eques folliculis in castra ab Arpis frumentum veheret, interdum occursu hostium coge- 10
retur abiecto ex equo frumento pugnare. Obsessis, priusquam alter consul victore exercitu advenit, et commeatus ex montibus Samnitium invecti erant et auxilia intromissa; artiora 11
omnia adventus Publilii fecit, qui, obsidione delegata in curam collegæ, vagus per agros cuncta infesta commeatibus hostium

12 fecerat. Itaque quum spes nulla esset, diutius obsessos inopiam laturos, coacti Samnites, qui ad Luceriam castra habebant, undique contractis viribus signa cum Papirio conferre.

14 Per id tempus, parantibus utrisque se ad prœlium, legati Tarentini interveniunt, denuntiantes Samnitibus Romanisque, ut bellum omitterent: per utros stetisset, quo minus discederetur ab armis, adversus eos se pro alteris pugnaturos.
2 Ea legatione Papirius audita, perinde ac motus dictis eorum, cum collega se communicaturum respondit; accitoque eo, quum tempus omne in apparatu pugnæ consumpsisset, collo-
3 cutus de re haud dubia, signum pugnæ proposuit. Agentibus divina humanaque, quæ assolent, quum acie dimicandum est, consulibus Tarentini legati occursare, responsum exspectantes;
4 quibus Papirius ait: „Auspicia secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat; litatum præterea est egregie; auctoribus diis, ut
5 videtis, ad rem gerendam proficiscimur.“ Signa inde ferri iussit et copias eduxit, vanissimam increpans gentem, quæ, suarum impotens rerum præ domesticis seditionibus discordiisque, aliis modum pacis ac belli facere æquum censeret.
6 Samnites ex parte altera, quum omnem curam belli remisissent, quia aut pacem vere cupiebant, aut expediebat simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent, quum instructos repente ad
7 pugnam Romanos conspexissent, vociferari, se in auctoritate Tarentinorum manere nec descendere in aciem nec extra vallum arma ferre; deceptos potius, quodcunque casus ferat, passuros, quam ut sprevisse pacis auctores Tarentinos videan-
8 tur. Accipere se omen consules aiunt et eam precari men-
9 tem hostibus, ut ne vallum quidem defendant. Ipsi inter se partitis copiis succedunt hostium munimentis, et simul undique adorti, quum pars fossas explerent, pars vellerent vallum atque in fossas proruerent, nec virtus modo insita, sed ira etiam exulceratos ignominia stimularet animos, castra invasere;
10 et pro se quisque, non hæc furculas nec Caudium nec saltus invios esse, ubi errorem fraus superbe vicisset, sed Romanam

virtutem, quam nec vallum nec fossæ arcerent, memorantes,
cædunt pariter resistentes fusosque, inermes atque armatos, 11
servos, liberos, puberes, impubes, homines iumentaque; nec 12
ullum superfuisset animal, ni consules receptui signum dedissent
avidosque cædis milites e castris hostium imperio ac
minis expulissent. Itaque apud infensos ob interpellatam dul- 13
cedinem iræ confestim oratio habita est, ut doceretur miles, 14
minime cuiquam militum consules odio in hostes cessisse aut
cessuros; quin duces sicut belli, ita insatiabilis supplicii futuros
fuisse, ni respectus equitum sexcentorum, qui Luceriæ
obsides tenerentur, præpedisset animos, ne desperata venia 15
hostes cæcos in supplicia eorum ageret, perdere prius quam
perire optantes. Laudare ea milites lætarique, obviam itum 16
iræ suæ esse, ac fateri, omnia patienda potius, quam proderetur
salus tot principum Romanæ iuventutis.

Dimissa contione, consilium habitum, omnibusne copiis **15**
Luceriam premerent, an altero exercitu et duce Apuli circa,
gens dubiæ ad id voluntatis, tentarentur. Publilius consul 2
ad peragrandam profectus Apuliam aliquot expeditione una
populos aut vi subegit aut condicionibus in societatem accepit.
Papirio quoque, qui obsessor Luceriæ restiterat, brevi ad 3
spem eventus respondit; nam insessis omnibus viis, per quas
commeatus ex Samnio subvehebantur, fame domiti Samnites,
qui Luceriæ in præsidio erant, legatos misere ad consulem
Romanum, ut, receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret
obsidione. Iis Papirius ita respondit, debuisse eos 4
Pontium Herennii filium, quo auctore Romanos sub iugum
misissent, consulere, quid victis patiendum censeret; ceterum 5
quoniam ab hostibus in se æqua statui quam in se ipsi ferre
maluerint, nuntiare Luceriam iussit, arma, sarcinas, iumenta,
multitudinem omnem imbellem intra mœnia relinquerent; mili- 6
tem se cum singulis vestimentis sub iugum missurum, ulciscentem
illatam, non novam inferentem ignominiam. Nihil 7
recusatum. Septem millia militum sub iugum missa, prædaque
ingens Luceriæ capta, receptis omnibus signis armisque,

quæ ad Caudium amissa erant, et, quod omnia superabat
gaudia, equitibus recuperatis, quos pignora pacis custodiendos
8 Luceriam Samnites dederant. Haud ferme alia mutatione
subita rerum clarior victoria populi Romani est, si quidem
etiam, quod quibusdam in annalibus invenio, Pontius Herennii
filius, Samnitium imperator, ut expiaret consulum ignominiam,
9 sub iugum cum ceteris est missus. Ceterum id minus
miror, obscurum esse de hostium duce dedito missoque;
id magis mirabile est ambigi, Luciusne Cornelius dictator
cum L. Papirio Cursore magistro equitum eas res ad Cau-
10 dium atque inde Luceriam gesserit, ultorque unicus Romanæ
ignominiæ, haud sciam an iustissimo triumpho ad eam ætatem
secundum Furium Camillum, triumphaverit, an consulum Pa-
11 piriique præcipuum id decus sit. Sequitur hunc errorem alius
A. u. c. 435. A. Ch. 319. error, Cursorne Papirius proximis comitiis cum Q. Aulio Cer-
retano iterum, ob rem bene gestam Luceriæ continuato magi-
stratu, consul tertium creatus sit, an L. Papirius Mugillanus
et in cognomine erratum sit.

16 Convenit iam inde per consules reliqua belli perfecta.
Aulius cum Frentanis uno secundo prœlio debellavit, urbem-
que ipsam, quo se fusa contulerat acies, obsidibus imperatis
2 in deditionem accepit. Pari fortuna consul alter cum Satri-
canis, qui cives Romani post Caudinam cladem ad Samnites
defecerant præsidiumque eorum in urbem acceperant, rem
3 gessit. Nam quum ad mœnia Satrici admotus esset exercitus,
legatisque missis ad pacem cum precibus petendam triste re-
sponsum ab consule redditum esset, nisi præsidio Samnitium
interfecto aut tradito ne ad se remearent, plus ea voce quam
4 armis illatis terroris colonis iniectum. Itaque subinde exse-
quuntur quærendo a consule legati, quonam se pacto paucos
et infirmos crederet præsidio tam valido et armato vim alla-
turos. Ab iisdem consilium petere iussi, quibus auctoribus
5 præsidium in urbem accepissent, discedunt, ægreque impetrato,
ut de ea re consuli senatum responsaque ad se referri sine-
6 ret, ad suos redeunt. Duæ factiones senatum distinebant, una,

cuius principes erant defectionis a populo Romano auctores,
altera fidelium civium; certatum ab utrisque tamen est, ut ad
reconciliandam pacem consuli opera navaretur. Pars altera, 7
quum præsidium Samnitium, quia nihil satis præparati erat
ad obsidionem tolerandam, excessurum proxima nocte esset,
enuntiare consuli satis habuit, qua noctis hora quaque porta
et quam in viam egressurus hostis foret; altera, qui- 8
bus invitis descitum ad Samnites erat, eadem nocte portam
etiam consuli aperuerunt armatosque clam in urbem accepe-
runt. Ita duplici proditione et præsidium Samnitium, insessis 9
circa viam silvestribus locis, necopinato oppressum est, et ab
urbe plena hostium clamor sublatus, momentoque unius horæ
cæsus Samnis, Satricanus captus, et omnia in potestate con-
sulis erant; qui, quæstione habita, quorum opera defectio esset 10
facta, quos sontes comperit, virgis cæsos securi percussit,
præsidioque valido imposito, arma Satricanis ademit.

Inde ad triumphum decessisse Romam Papirium Cursorem 11
scribunt, qui eo duce Luceriam receptam Samnitesque sub iugum
missos auctores sunt. Et fuit vir haud dubie dignus omni bel- 12
lica laude, non animi solum vigore, sed etiam corporis viribus
excellens. Præcipua pedum pernicitas inerat, quæ cognomen 13
etiam dedit; victoremque cursu omnium ætatis suæ fuisse
ferunt seu crurum vi seu exercitatione multa, cibi vinique
eundem capacissimum; nec cum ullo asperiorem, quia ipse 14
invicti ad laborem corporis esset, fuisse militiam pediti pariter
equitique; equites etiam aliquando ausos ab eo petere, ut sibi 15
pro re bene gesta laxaret aliquid laboris; quibus ille „Ne 16
nihil remissum dicatis, remitto“ inquit, „ne utique dorsum
demulceatis, quum ex equis descendetis.“ Et vis erat in eo
viro imperii ingens pariter in socios civesque. Prænestinus 17
prætor per timorem segnius ex subsidiis suos duxerat in pri-
mam aciem; quem quum inambulans ante tabernaculum vocari
iussisset, lictorem expedire securem iussit. Ad quam vocem 18
exanimi stante Prænestino, „Age dum, lictor, excide radicem
hanc“ inquit „incommodam ambulantibus“, perfusumque ultimi
supplicii metu, multa dicta, dimisit. Haud dubie illa ætate, 19

qua nulla virtutum feracior fuit, nemo unus erat vir, quo
magis innixa res Romana staret. Quin eum parem destinant
animis magno Alexandro ducem, si arma Asia perdomita in
Europam vertisset.

17 Nihil minus quæsitum a principio huius operis videri
potest, quam ut plus iusto ab rerum ordine declinarem varie-
tatibusque distinguendo opere et legentibus velut deverticula
2 amœna et requiem animo meo quærerem; tamen tanti regis
ac ducis mentio, quibus sæpe tacitis cogitationibus volutavi
animum, eas evocat in medium, ut quærere libeat, quinam
eventus Romanis rebus, si cum Alexandro foret bellatum, futurus
3 fuerit. Plurimum in bello pollere videntur militum copia et
virtus, ingenia imperatorum, fortuna, per omnia humana, max-
4 ime in res bellicas potens; ea et singula intuenti et universa,
sicut ab aliis regibus gentibusque, ita ab hoc quoque facile
5 præstant invictum Romanum imperium. Iam primum, ut
ordiar ab ducibus comparandis, haud equidem abnuo, egre-
gium ducem fuisse Alexandrum; sed clariorem tamen eum
facit, quod unus fuit, quod adolescens in incremento rerum,
6 nondum alteram fortunam expertus, decessit. Ut alios reges
claros ducesque omittam, magna exempla casuum humanorum,
Cyrum, quem maxime Græci laudibus celebrant, quid nisi
longa vita, sicut Magnum modo Pompeium, vertenti præbuit
7 fortunæ? Recenseam duces Romanos, nec omnes omnium æta-
tium, sed ipsos eos, cum quibus consulibus aut dictatoribus
8 Alexandro fuit bellandum, M. Valerium Corvum, C. Marcium
Rutilum, C. Sulpicium, T. Manlium Torquatum, Q. Publilium
Philonem, L. Papirium Cursorem, Q. Fabium Maximum,
9 duos Decios, L. Volumnium, M'. Curium? Deinceps ingentes
sequuntur viri, si Punicum Romano prævertisset bellum seni-
10 orque in Italiam traiecisset. Horum in quolibet quum indoles
eadem, quæ in Alexandro, erat animi ingeniique, tum disci-
plina militaris, iam inde ab initiis urbis tradita per manus, in
11 artis perpetuis præceptis ordinatæ modum venerat. Ita reges
gesserant bella, ita deinde exactores regum Iunii Valeriique,

ita deinceps Fabii, Quinctii, Cornelii, ita Furius Camillus,
quem iuvenes ii, quibus cum Alexandro dimicandum erat, senem
viderant. Militaria opera pugnando obeunti Alexandro (nam 12
ea quoque haud minus clarum eum faciunt) cessisset videlicet
in acie oblatus par Manlius Torquatus aut Valerius Corvus,
insignes ante milites quam duces, cessissent Decii, devotis 13
corporibus in hostem ruentes, cessisset Papirius Cursor illo
corporis robore, illo animi; victus esset consiliis iuvenis unius, 14
ne singulos nominem, senatus ille, quem qui ex regibus con-
stare dixit, unus veram speciem Romani senatus cepit. Id 15
vero erat periculum, ne sollertius quam quilibet unus ex his,
quos nominavi, castris locum caperet, commeatus expediret,
ab insidiis præcaveret, tempus pugnæ deligeret, aciem instru-
eret, subsidiis firmaret. Non cum Dareo rem esse dixisset, 16
quem mulierum ac spadonum agmen trahentem, inter purpu-
ram atque aurum, oneratum fortunæ apparatibus suæ, prædam
verius quam hostem, nihil aliud quam bene ausus vana con-
temnere, incruentus devicit. Longe alius Italiæ quam Indiæ, 17
per quam temulento agmine comissabundus incessit, visus
illi habitus esset, saltus Apuliæ ac montes Lucanos cernenti
et vestigia recentia domesticæ cladis, ubi avunculus eius nuper,
Epiri rex Alexander, absumptus erat. Et loquimur de Alex- 18
andro nondum merso secundis rebus, quarum nemo intoleran-
tior fuit. Qui si ex habitu novæ fortunæ novique, ut ita 2
dicam, ingenii, quod sibi victor induerat, spectetur, Dareo 3
magis similis quam Alexandro in Italiam venisset, et exer-
citum Macedoniæ oblitum degenerantemque iam in Persarum
mores adduxisset. Referre in tanto rege piget superbam 4
mutationem vestis et desideratas humi iacentium adulationes,
etiam victis Macedonibus graves, nedum victoribus, et fœda
supplicia et inter vinum et epulas cædes amicorum et vani-
tatem ementiendæ stirpis. Quid, si vini amor in dies fieret 5
acrior? quid, si trux ac præfervida ira? (nec quicquam dubium
inter scriptores refero) nullane hæc damna imperatoriis virtuti-
bus ducimus? Id vero periculum erat, quod levissimi ex Græ- 6

cis, qui Parthorum quoque contra nomen Romanum gloriæ
favent, dictitare solent, ne maiestatem nominis Alexandri,
quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse, sustinere
7 non potuerit populus Romanus, et, adversus quem Athenis,
in civitate fracta Macedonum armis, cernente tum maxime
prope fumantes Thebarum ruinas, contionari libere ausi sint
homines, id quod ex monumentis orationum patet, adversus
eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus
8 fuerit? Quantalibet magnitudo hominis concipiatur animo; unius
tamen ea magnitudo hominis erit, collecta paulo plus decem
9 annorum felicitate; quam qui eo extollunt, quod populus Ro-
manus, etsi nullo bello, multis tamen prœliis victus sit, Alex-
andro nullius pugnæ non secunda fortuna fuerit, non intelli-
gunt, se hominis res gestas, et eius iuvenis, cum populi iam
10 octingentesimum bellantis annum rebus conferre. Miremur,
si, quum ex hac parte sæcula plura numerentur quam ex
illa anni, plus in tam longo spatio quam in ætate tredecim
11 annorum fortuna variaverit? Quin tu hominis cum homine
12 et ducis cum duce fortunam [cum fortuna] confers? Quot
Romanos duces nominem, quibus nunquam adversa fortuna
pugnæ fuit? Paginas in annalibus magistratuum fastisque per-
currere licet consulum dictatorumque, quorum nec virtutis nec
13 fortunæ ullo die populum Romanum pænituit. Et quo sint
mirabiliores quam Alexander aut quisquam rex, denos vice-
nosque dies quidam dictaturam, nemo plus quam annum con-
14 sulatum gessit; ab tribunis plebis dilectus impediti sunt; post
tempus ad bella ierunt, ante tempus comitiorum causa revo-
15 cati sunt; in ipso conatu rerum circumegit se annus; collegæ
nunc temeritas, nunc pravitas impedimento aut damno fuit;
male gestis rebus alterius successum est; tironem aut mala
16 disciplina institutum exercitum acceperunt. At hercule reges
non liberi solum impedimentis omnibus, sed domini rerum
17 temporumque trahunt consiliis cuncta, non sequuntur. Invictus
ergo Alexander cum invictis ducibus bella gessisset, et eadem
18 fortunæ pignora in discrimen detulisset; immo etiam eo plus

periculi subisset, quod Macedones unum Alexandrum habuissent, multis casibus non solum obnoxium, sed etiam offerentem se, Romani multi fuissent Alexandro vel gloria vel rerum 19
magnitudine pares, quorum suo quisque fato, sine publico discrimine, viveret moreretarque.

Restat, ut copiæ copiis comparentur vel numero vel mi- **19**
litum genere vel multitudine auxiliorum. Censebantur eius 2
ætatis lustris ducena quinquagena millia capitum. Itaque in omni defectione sociorum Latini nominis urbano prope dilectu decem scribebantur legiones; quaterni quinique exercitus sæpe 3
per eos annos in Etruria, in Umbria, Gallis hostibus adiunctis, in Samnio, in Lucanis gerebant bellum. Latium deinde omne 4
cum Sabinis et Volscis et Æquis et omni Campania et parte Umbriæ Etruriæque et Picentibus et Marsis Pelignisque ac Vestinis atque Apulis, adiuncta omni ora Græcorum inferi maris a Thuriis Neapolim et Cumas et inde Antio atque Ostiis tenus, aut socios validos Romanis aut fractos bello invenisset hostes. Ipse traiecisset mare cum veteranis 5
Macedonibus non plus triginta millibus hominum et quattuor millibus equitum, maxime Thessalorum; hoc enim roboris erat. Persas, Indos aliasque si adiunxisset gentes, impedimentum maius quam auxilium traheret. Adde, quod Ro- 6
manis ad manum domi supplementum esset, Alexandro, quod postea Hannibali accidit, alieno in agro bellanti exercitus consenuisset. Arma clipeus sarissæque illis; Romano scutum, 7
maius corpori tegumentum, et pilum, haud paulo quam hasta vehementius ictu missuque telum. Statarius uterque miles, 8
ordines servans; sed illa phalanx immobilis et unius generis, Romana acies distinctior, ex pluribus partibus constans, facilis partienti, quacunque opus esset, facilis iungenti. Iam in 9
opere quis par Romano miles? quis ad tolerandum laborem melior? Uno prœlio victus Alexander bello victus esset; Romanum, quem Caudium, quem Cannæ non fregerunt, quæ fregisset acies? Ne ille sæpe, etiamsi prima prospere evenissent, Persas 10
et Indos et imbellem Asiam quæsisset, et cum feminis sibi

11 bellum fuisse dixisset, quod Epiri regem Alexandrum, mortifero vulnere ictum, dixisse ferunt, sortem bellorum in Asia gesto-
12 rum ab hoc ipso iuvene cum sua conferentem. Equidem quum per annos quattuor et viginti primo Punico bello classibus certatum cum Pœnis recordor, vix ætatem Alexandri suffec-
13 turam fuisse reor ad unum bellum. Et forsitan, quum et fœderibus vetustis iuncta res Punica Romanæ esset, et timor par adversus communem hostem duas potentissimas armis virisque urbes armaret, simul Punico Romanoque obrutus bello
14 esset. Non quidem Alexandro duce nec integris Macedonum rebus, sed experti tamen sunt Romani Macedonem hostem adversus Antiochum, Philippum, Persen, non modo cum clade
15 ulla, sed ne cum periculo quidem suo. Absit invidia verbo et civilia bella sileant; [nunquam ab equite hoste,] nunquam a pedite, nunquam aperta acie, nunquam æquis, utique nun-
16 quam nostris locis laboravimus; equitem, sagittas, saltus impeditos, avia commeatibus loca gravis armis miles timere
17 potest. Mille acies graviores quam Macedonum atque Alexandri avertit avertetque, modo sit perpetuus huius, qua vivimus, pacis amor et civilis cura concordiæ.

20 M. Foslius Flaccina inde et L. Plautius Venox consules
A. u. c. 436. A. Ch. 318. facti. Eo anno ab frequentibus Samnitium populis de fœdere
2 renovando legati quum senatum humi strati movissent, reiecti ad populum haudquaquam tam efficaces habebant preces.
3 Itaque de fœdere negatum; indutiæ biennii, quum per aliquot
4 dies fatigassent singulos precibus, impetratæ. Et ex Apulia Teanenses Canusinique populationibus fessi, obsidibus L. Plautio
5 consuli datis, in deditionem venerunt. Eodem anno primum præfecti Capuam creari cœpti, legibus ab L. Furio prætore datis, quum utrumque ipsi pro remedio ægris rebus discordia
6 intestina petissent; et duæ Romæ additæ tribus, Ufentina ac Falerna.

7 Inclinatis semel in Apulia rebus, Teates quoque Apuli
A. u. c. 437. A. Ch. 317. ad novos consules, C. Iunium Bubulcum, Q. Æmilium Barbulam, fœdus petitum venerunt, pacis per omnem Apuliam

præstandæ populo Romano auctores. Id audacter spondendo 8
impetravere, ut fœdus daretur, neque ut æquo tamen fœdere,
sed ut in dicione populi Romani essent. Apulia perdomita 9
(nam Forento quoque, valido oppido, Iunius potitus erat), in
Lucanos perrectum; inde repentino adventu Æmilii consulis
Nerulum vi captum. Et postquam res Capuæ stabilitas Ro- 10
mana disciplina fama per socios vulgavit, Antiatibus quoque,
qui se sine legibus certis, sine magistratibus agere quereban-
tur, dati ab senatu ad iura statuenda ipsius coloniæ patroni;
nec arma modo, sed iura etiam Romana late pollebant.

C. Iunius Bubulcus et Q. Æmilius Barbula consules exitu **21**
anni non consulibus ab se creatis, Sp. Nautio et M. Popillio, **A. u. c. 438. A. Ch. 316.**
ceterum dictatori L. Æmilio legiones tradiderunt. Is cum 2
L. Fulvio magistro equitum Saticulam oppugnare adortus
rebellandi causam Samnitibus dedit. Duplex inde terror illa- 3
tus Romanis; hinc Samnis, magno exercitu coacto ad eximen-
dos obsidione socios, haud procul castris Romanorum castra
posuit; hinc Saticulani magno cum tumultu, patefactis repente
portis, in stationes hostium incurrerunt. Inde pars utraque, 4
spe alieni magis auxilii quam viribus freta suis, iusto mox
prœlio inito Romanos urgent, et quanquam anceps dimicatio
erat, tamen utrinque tutam aciem dictator habuit, quia et
locum haud facilem ad circumveniendum cepit et diversa
statuit signa. Infestior tamen in erumpentes incessit, nec 5
magno certamine intra mœnia compulit; tum totam aciem
in Samnites obvertit. Ibi plus certaminis fuit; victoria sicut 6
sera, ita nec dubia nec varia fuit. Fusi in castra Samnites,
exstinctis nocte ignibus, tacito agmine abeunt, et spe abiecta
Saticulæ tuendæ, Plisticam ipsi, socios Romanorum, ut parem
dolorem hosti redderent, circumsidunt.

Anno circumacto bellum deinceps ab dictatore Q. Fabio **22**
gestum est. Consules novi, sicut superiores, Romæ manserunt; **A. u. c. 439. A. Ch. 315.**
Fabius ad accipiendum ab Æmilio exercitum ad Saticulam
cum supplemento venit. Neque enim Samnites ad Plisticam 2
manserant, sed accitis ab domo novis militibus, multitudine

freti, castra eodem, quo antea, loco posuerunt, lacessentesque
3 prœlio Romanos avertere ab obsidione conabantur. Eo inten-
tius dictator in mœnia hostium versus id bellum tantum ducere,
quo urbem oppugnabat, securior ab Samnitibus agere, statio-
4 nibus modo oppositis, ne qua in castra vis fieret. Eo fero-
cius adequitare Samnites vallo neque otium pati; et quum
iam prope in portis castrorum esset hostis, nihil consulto dic-
tatore magister equitum Q. Aulius Cerretanus magno tumultu
5 cum omnibus turmis equitum evectus summovit hostem. Tum
in minime pertinaci genere pugnæ sic fortuna exercuit opes,
ut insignes utrinque clades et clara ipsorum ducum ederet
6 funera. Prior Samnitium imperator, ægre patiens, quo tam
ferociter adequitasset, inde se fundi fugarique, orando hortan-
7 doque equites prœlium integravit; in quem insignem inter suos
cientem pugnam magister equitum Romanus infesta cuspide
ita permisit equum, ut uno ictu exanimem equo præcipitaret.
Nec, ut fit, ad ducis casum perculsa magis quam irritata est
8 multitudo; omnes, qui circa erant, in Aulium temere invectum
9 per hostium turmas tela coniecerunt; fratri præcipuum decus
ulti Samnitium imperatoris *di* dederunt. Is victorem detrac-
tum ex equo magistrum equitum plenus mæroris atque iræ
trucidavit, nec multum afuit, quin corpore etiam, quia inter
10 hostiles ceciderat turmas, Samnites potirentur. Sed extemplo
ad pedes descensum ab Romanis est, coactique idem Samnites
facere; et repentina acies circa corpora ducum pedestre prœ-
lium iniit, quo haud dubie superat Romanus, recuperatumque
Aulii corpus mixta cum dolore lætitia victores in castra refe-
11 runt. Samnites, duce amisso et per equestre certamen ten-
tatis viribus, omissa Saticula, quam nequicquam defendi re-
bantur, ad Plisticæ obsidionem redeunt, intraque paucos dies
Saticula Romanus per deditionem, Plistica per vim Samnis
potitur.

23 Mutata inde belli sedes est; ad Soram ex Samnio
2 Apuliaque traductæ legiones. Sora ad Samnites defecerat
interfectis colonis Romanorum. Quo quum prior Romanus
exercitus ad ulciscendam civium necem recuperandamque co-

loniam magnis itineribus pervenisset, *et* sparsi per vias spe- 3
culatores, sequi legiones Samnitium nec iam procul abesse, alii
super alios nuntiarent, obviam itum hosti atque ad Lautulas 4
ancipiti prœlio dimicatum est. Non cædes, non fuga alterius
partis, sed nox incertos, victi victoresne essent, diremit. In- 5
venio apud quosdam, adversam eam pugnam Romanis fuisse,
atque in ea cecidisse Q. Aulium magistrum equitum. Suffec- 6
tus in locum Aulii C. Fabius magister equitum cum exercitu
novo ab Roma advenit et, per præmissos nuntios consulto
dictatore, ubi subsisteret, quove tempore et qua ex parte
hostem aggrederetur, substitit occultus, ad omnia satis explo-
ratis consiliis. Dictator quum per aliquot dies post pugnam 7
continuisset suos intra vallum obsessi magis quam obsidentis
modo, signum repente pugnæ proposuit, et efficacius ratus ad 8
accendendos virorum fortium animos, nullam alibi quam in
semet ipso cuiquam relictam spem, de magistro equitum novo-
que exercitu militem celavit et, tanquam nulla nisi in erup- 9
tione spes esset, „Locis“ inquit „angustis, milites, deprehensi,
nisi quam victoria patefecerimus, viam nullam habemus. Sta- 10
tiva nostra munimento satis tuta sunt, sed inopia eadem in-
festa; nam et circa omnia defecerunt, unde subvehi commea-
tus poterant, et, si homines iuvare velint, iniqua loca sunt.
Itaque non frustrabor ego vos castra hic relinquendo, in quæ 11
infecta victoria, sicut pristino die, vos recipiatis. Armis mu-
nimenta, non munimentis arma tuta esse debent. Castra 12
habeant repetantque, quibus operæ est trahere bellum; nos
omnium rerum respectum præterquam victoriæ nobis absci-
damus. Ferte signa in hostem; ubi extra vallum agmen 13
excesserit, castra, quibus imperatum est, incendent; damna
vestra, milites, omnium circa, qui defecerunt, populorum præda
sarcientur.“ Et oratione dictatoris, quæ necessitatis ultimæ 14
index erat, milites accensi vadunt in hostem, et respectus ipse
ardentium castrorum, quanquam proximis tantum (ita enim
iusserat dictator) ignis est subditus, haud parvum fuit irri-
tamentum. Itaque velut vecordes illati signa primo impetu 15

hostium turbant; et in tempore, postquam ardentia procul vidit
castra magister equitum (id convenerat signum), hostium terga
invadit. Ita circumventi Samnites, qua potest quisque, fugam
16 per diversa petunt; ingens multitudo in unum metu conglobata
17 ac semet ipsam turba impediens in medio cæsa. Castra
hostium capta direptaque, quorum præda onustum militem in
Romana castra dictator reducit, haudquaquam tam victoria
lætum quam quod, præter exiguam deformatam incendio par-
tem, cetera contra spem salva invenit.

24 Ad Soram inde reditum; novique consules M. Pœtelius,
A. u. c. 440. A. Ch. 314. C. Sulpicius exercitum ab dictatore Fabio accipiunt, magna
parte veterum militum dimissa novisque cohortibus in supple-
2 mentum adductis. Ceterum quum propter difficilem urbis
situm nec oppugnandi satis certa ratio iniretur, et aut tem-
3 pore longinqua aut præceps periculo victoria esset, Soranus
transfuga clam ex oppido profectus, quum ad vigiles Roma-
nos penetrasset, duci se extemplo ad consules iubet, deduc-
4 tusque traditurum urbem promittit. Visus inde, quum, quo-
nam modo id præstaturus esset, percontantes doceret, haud
vana afferre, perpulit, prope adiuncta mœnibus Romana castra
5 ut sex millia ab oppido removerentur: fore, ut minus intentæ
in custodiam urbis diurnæ stationes ac nocturnæ vigiliæ essent.
Ipse insequenti nocte, sub oppido silvestribus locis cohortibus
insidere iussis, decem milites delectos secum per ardua ac
prope invia in arcem ducit, pluribus quam pro numero viro-
6 rum missilibus telis eo collatis; ad hoc saxa erant et temere
iacentia, ut fit in aspretis, et de industria etiam, quo locus
7 tutior esset, ab oppidanis congesta. Ubi quum constituisset
Romanos semitamque angustam et arduam erectam ex oppido
in arcem ostendisset, „Hoc quidem adscensu“ inquit „vel tres
8 armati quamlibet multitudinem arcuerint; vos et decem numero
et, quod plus est, Romani Romanorumque fortissimi viri estis.
Et locus pro vobis et nox erit, quæ omnia ex incerto maiora
territis ostentat. Ego iam terrore omnia implebo; vos arcem
9 intenti tenete.“ Decurrit inde, quanto maxime poterat cum

tumultu, „Ad arma“ et „Pro vestram fidem, cives“ clamitans;
„arx ab hostibus capta est; defendite [ite].“ Hæc incidens prin- 10
cipum foribus, hæc obviis, hæc excurrentibus in publicum pa-
vidis increpat. Acceptum ab uno pavorem plures per urbem
ferunt. Trepidi magistratus, missis ad arcem exploratoribus, 11
quum tela et armatos tenere arcem multiplicato numero au-
dirent, avertunt animos a spe recuperandæ arcis. Fuga cuncta 12
complentur, portæque ab semisomnis ac maxima parte iner-
mibus refringuntur, quarum per unam præsidium Romanum
clamore excitatum irrumpit et concursantes per vias pavidos
cædit. Iam Sora capta erat, quum consules prima luce ad- 13
venere et, quos reliquos fortuna ex nocturna cæde ac fuga
fecerat, in deditionem accipiunt. Ex his ducentos viginti 14
quinque, qui omnium consensu destinabantur et infandæ colo-
norum cædis et defectionis auctores, vinctos Romam deducunt;
ceteram multitudinem incolumem, præsidio imposito, Soræ
relinquunt. Omnes, qui Romam deducti erant, virgis in foro 15
cæsi ac securi percussi summo gaudio plebis, cuius maxime
intererat, tutam ubique, quæ passim in colonias mitteretur,
multitudinem esse.

Consules ab Sora profecti in agros atque urbes Ausonum **25**
bellum intulerunt. Mota namque omnia adventu Samnitium, 2
quum apud Lautulas dimicatum est, fuerant coniurationesque
circa Campaniam passim factæ, nec Capua ipsa crimine caruit;
quin Romam quoque et ad principum quosdam inquirendo 3
ventum est. Ceterum Ausonum gens proditione urbium,
sicut Sora, in potestatem venit. Ausona et Minturnæ et 4
Vescia urbes erant, ex quibus principes iuventutis duodecim
numero, in proditionem urbium suarum coniurati, ad consules
veniunt. Docent, suos iam pridem exoptantes Samnitium ad- 5
ventum, simul ad Lautulas pugnatum audierint, pro victis
Romanos habuisse, iuventute, armis Samnitem iuvisse; fugatis 6
inde Samnitibus, incerta pace agere, nec claudentes portas
Romanis, ne arcessant bellum, et obstinatos claudere, si exer-
citus admoveatur; in ea fluctuatione animorum opprimi in-

7 cautos posse. His auctoribus mota propius castra missique
eodem tempore circa tria oppida milites, partim armati, qui
occulti propinqua mœnibus insiderent loca, partim togati, tectis
veste gladiis, qui sub lucem apertis portis urbes ingrederentur.
8 Ab his simul custodes trucidari cœpti, simul datum signum
armatis, ut ex insidiis concurrerent. Ita portæ occupatæ,
9 triaque oppida eadem hora eodemque consilio capta; sed quia
absentibus ducibus impetus est factus, nullus modus cædibus
fuit, deletaque Ausonum gens vix certo defectionis crimine,
perinde ac si internecivo bello certasset.

26 Eodem anno, prodito hostibus Romano præsidio, Luceria
Samnitium facta; nec diu proditoribus impunita res fuit.
2 Haud procul inde exercitus Romanus erat, cuius primo impetu
urbs sita in plano capitur. Lucerini ac Samnites ad inter-
3 necionem cæsi; eoque ira processit, ut Romæ quoque, quum
de colonis mittendis Luceriam consuleretur senatus, multi
4 delendam urbem censerent. Præter odium, quod exsecrabile
in bis captos erat, longinquitas quoque abhorrere a relegandis
tam procul ab domo civibus inter tam infestas gentes coge-
5 bat. Vicit tamen sententia, ut mitterentur coloni; duo millia
et quingenti missi.

Eodem anno, quum omnia infida Romanis essent, Capuæ
6 quoque occultæ principum coniurationes factæ. De quibus
quum ad senatum relatum esset, haudquaquam neglecta res;
quæstiones decretæ, dictatoremque quæstionibus exercendis
7 dici placuit. C. Mænius dictus; is M. Foslium magistrum
equitum dixit. Ingens erat magistratus eius terror. Itaque
sive timor seu conscientia fuit, Calavios Ovium Noviumque
(ea capita coniurationis fuerant), priusquam nominarentur
apud dictatorem, mors haud dubie ab ipsis conscita iudicio
8 subtraxit. Deinde, ut quæstioni Campanæ materia decessit,
versa Romam interpretando res: non nominatim, qui Capuæ,
sed in universum, qui usquam coissent coniurassentve adversus
9 rem publicam, quæri senatum iussisse, et coitiones honorum
adipiscendorum causa factas adversus rem publicam esse.

Latiorque et re et personis quæstio fieri, haud abnuente
dictatore, sine fine ulla quæstionis suæ ius esse. Postula- 10
bantur ergo nobiles homines, appellantibusque tribunos nemo
erat auxilio, quin nomina reciperentur. Inde nobilitas, nec 11
ii modo, in quos crimen intendebatur, sed universi simul
negare, nobilium id crimen esse, quibus, si nulla obstetur
fraude, pateat via ad honorem, sed hominum novorum; ipsos 12
adeo dictatorem magistrumque equitum reos magis quam
quæsitores idoneos eius criminis esse, intellecturosque, ita id
esse, simul magistratu abissent. Tum enimvero Mænius, iam 13
famæ magis quam imperii memor, progressus in contionem
ita verba fecit: „Et omnes ante actæ vitæ vos conscios habeo, 14
Quirites, et hic ipse honos delatus ad me testis est innocentiæ
meæ; neque enim, quod sæpe alias, quia ita tempora postu-
labant rei publicæ, qui bello clarissimus esset, sed qui maxime
procul ab his coitionibus vitam egisset, dictator deligendus
exercendis quæstionibus fuit. Sed quoniam quidam nobiles 15
homines (qua de causa, vos existimare quam me pro magi-
stratu quicquam incompertum dicere melius est) primum ipsas
expugnare quæstiones omni ope annisi sunt, dein, postquam 16
ad id parum potentes erant, ne causam dicerent, in præsidia
adversariorum, appellationem et tribunicium auxilium, patricii
confugerunt, postremo repulsi inde (adeo omnia tutiora, quam 17
ut innocentiam suam purgarent, visa) in nos irruerunt, et
privatis dictatorem poscere reum verecundiæ non fuit, ut 18
omnes dii hominesque sciant, ab illis etiam, quæ non possint,
tentari, ne rationem vitæ reddant, me obviam ire crimini et
offerre me inimicis reum, dictatura me abdico. Vos quæso, 19
consules, si vobis datum ab senatu negotium fuerit, in me
primum et hunc M. Foslium quæstiones exerceatis, ut appa-
reat, innocentia nostra nos, non maiestate honoris tutos a cri-
minationibus istis esse.“ Abdicat inde se dictatura et post eum 20
confestim Foslius magisterio equitum; primique apud consules
(iis enim ab senatu mandata res est) rei facti adversus no-
bilium testimonia egregie absolvuntur. Publilius etiam Philo, 21

multiplicatis summis honoribus, post res tot domi belloque
gestas, ceterum invisus nobilitati, causam dixit absolutusque
22 est. Nec diutius, ut fit, quam dum recens erat, quæstio per
clara nomina reorum viguit; inde labi cœpit ad viliora capita,
donec coitionibus factionibusque, adversus quas comparata
erat, oppressa est.

27 Earum fama rerum, magis tamen spes Campanæ defectionis,
in quam coniuratum erat, Samnites in Apuliam versos
2 rursus ad Caudium revocavit, ut inde ex propinquo, si qui
3 motus occasionem aperiret, Capuam Romanis eriperent. Eo
consules cum valido exercitu venerunt. Et primo circa saltus,
quum utrinque ad hostem iniqua via esset, cunctati sunt;
4 deinde Samnites per aperta loca brevi circuitu in loca plana,
Campanos campos, agmen demittunt, ibique primum castra
5 in conspectum hostibus data, deinde levibus prœliis, equitum
sæpius quam peditum, utrinque periculum factum; nec aut
eventus eorum Romanum aut moræ, qua trahebant bellum,
6 pænitebat. Samnitium contra ducibus et carpi parvis quotidie
damnis et senescere dilatione belli vires suæ videbantur.
7 Itaque in aciem procedunt, equitibus in cornua divisis, quibus
præceptum erat, intentiores ad respectum castrorum, ne qua
eo vis fieret, quam ad prœlium starent: aciem pedite tutam
8 fore. Consulum Sulpicius in dextro, Pœtelius in lævo cornu
consistunt. Dextra pars, qua et Samnites raris ordinibus,
aut ad circumeundos hostes aut ne ipsi circumirentur, con-
9 stiterant, latius patefacta stetit; sinistris, præterquam quod
confertiores steterant, repentino consilio Pœtelii consulis additæ
vires, qui subsidiarias cohortes, quæ integræ ad longioris
pugnæ casus reservabantur, in primam aciem extemplo emisit,
10 universisque hostem primo impetu viribus impulit. Commota
pedestri acie, Samnitium eques in pugnam succedit. In hunc
transverso agmine inter duas acies se inferentem Romanus
equitatus concitat equos signaque et ordines peditum atque
equitum confundit, donec universam ab ea parte avertit aciem.
11 In eo cornu non Pœtelius solus, sed Sulpicius etiam hortator

affuerat, avectus ab suis nondum conserentibus manus ad cla-
morem a sinistra parte prius exortum. Unde haud dubiam 12
victoriam cernens quum ad suum cornu tenderet cum mille
ducentis viris, dissimilem ibi fortunam invenit, Romanos loco
pulsos, victorem hostem signa in perculsos inferentem. Cete- 13
rum omnia mutavit repente consulis adventus; nam et conspectu
ducis refectus militum est animus, et maius quam pro numero
auxilium advenerant fortes viri, et partis alterius victoria
audita, mox visa etiam, prœlium restituit. Tota deinde iam 14
vincere acie Romanus, et omisso certamine cædi capique Sam-
nites, nisi qui Maleventum, cui nunc urbi Beneventum nomen
est, perfugerunt. Ad triginta millia cæsa aut capta Samni-
tium proditum memoriæ est.

Consules, egregia victoria parta, protinus inde ad Bo- 28
vianum oppugnandum legiones ducunt; ibique hiberna ege- 2
runt, donec ab novis consulibus, L. Papirio Cursore quintum, A. u. c. 441.
C. Iunio Bubulco iterum, nominatus dictator C. Pœtelius A. Ch. 313.
cum M. Foslio magistro equitum exercitum accepit. Is quum 3
audisset, arcem Fregellanam ab Samnitibus captam, omisso
Boviano ad Fregellas pergit; unde, nocturna Samnitium fuga
sine certamine receptis Fregellis, præsidioque valido imposito,
in Campaniam reditum maxime ad Nolam armis repetendam.
Eo se intra mœnia sub adventum dictatoris et Samnitium 4
omnis multitudo et Nolani agrestes contulerant. Dictator, 5
urbis situ circumspecto, quo apertior aditus ad mœnia esset,
omnia ædificia (et frequenter ibi habitabatur) circumiecta muris
incendit; nec ita multo post, sive a Pœtelio dictatore sive ab
C. Iunio consule (nam utrumque traditur), Nola est capta.
Qui captæ decus Nolæ ad consulem trahunt, adiiciunt, Atinam 6
et Calatiam ab eodem captas, Pœtelium autem, pestilentia
orta, clavi figendi causa dictatorem dictum. Suessa et Pon- 7
tiæ eodem anno coloniæ deductæ sunt. Suessa Auruncorum
fuerat; Volsci Pontias, insulam sitam in conspectu litoris sui,
incoluerant. Et Interamnam Succasinam ut deduceretur 8
colonia, senati consultum factum est; sed triumviros crea-

A. u. c. 442. A. Ch. 312. vere ac misere colonorum quattuor millia insequentes consules M. Valerius, P. Decius.

29 Profligato fere Samnitium bello, priusquam ea cura de-
2 cederet patribus Romanis, Etrusci belli fama exorta est; nec erat ea tempestate gens alia, cuius secundum Gallicos tumultus arma terribiliora essent quum propinquitate agri, tum multitu-
3 dine hominum. Itaque altero consule in Samnio reliquias belli persequenti, P. Decius, qui graviter æger Romæ restiterat, auctore senatu dictatorem C. Iunium Bubulcum dixit.
4 Is, prout rei magnitudo postulabat, omnes iuniores sacramento adigit, arma, quæque alia res poscit, summa industria parat; nec tantis apparatibus elatus de inferendo bello agitat, quie-
5 turus haud dubie, nisi ultro arma Etrusci inferrent. Eadem in comparando cohibendoque bello consilia et apud Etruscos fuere; neutri finibus egressi.

Et censura clara eo anno App. Claudii et C. Plautii fuit,
6 memoriæ tamen felicioris ad posteros nomen Appii, quod viam
7 munivit et aquam in urbem duxit, eaque unus perfecit, quia ob infamem atque invidiosam senatus lectionem verecundia
8 victus collega magistratu se abdicaverat; Appius iam inde antiquitus insitam pertinaciam familiæ gerendo solus censuram
9 obtinuit. Eodem Appio auctore Potitii, gens, cuius ad aram maximam Herculis familiare sacerdotium fuerat, servos publicos ministerii delegandi causa sollemnia eius sacri docuerant.
10 Traditur inde dictu mirabile et quod demovendis statu suo sacris religionem facere possit, quum duodecim familiæ ea tempestate Potitiorum essent, puberes ad triginta, omnes intra
11 annum cum stirpe exstinctos; nec nomen tantum Potitiorum interisse, sed censorem etiam Appium memori deum ira post aliquot annos luminibus captum.

30 Itaque consules, qui eum annum secuti sunt, C. Iunius
A. u. c. 443. A. Ch. 311. Bubulcus tertium et Q. Æmilius Barbula iterum, initio anni questi apud populum, deformatum ordinem prava lectione
2 senatus, qua potiores aliquot lectis præteriti essent, negaverunt eam lectionem se, quæ sine recti pravique discrimine ad gra-

tiam ac libidinem facta esset, observaturos, et senatum extemplo citaverunt eo ordine, qui ante censores App. Claudium et C. Plautium fuerat. Et duo ministeria eo anno dari cœpta 3
per populum, utraque pertinentia ad rem militarem, unum, ut tribuni militum seni deni in quattuor legiones a populo crearentur, quæ antea, perquam paucis suffragio populi relictis locis, dictatorum et consulum ferme fuerant beneficia; tulere eam rogationem tribuni plebei L. Atilius, C. Marcius; alterum, 4
ut duumviros navales classis ornandæ reficiendæque causa idem populus iuberet; lator huius plebisciti fuit M. Decius tribunus plebis.

Eiusdem anni rem dictu parvam præterirem, ni ad reli- 5
gionem visa esset pertinere. Tibicines, quia prohibiti a proximis censoribus erant in æde Iovis vesci, quod traditum antiquitus erat, ægre passi Tibur uno agmine abierunt, adeo ut nemo in urbe esset, qui sacrificiis præcineret. Eius rei religio 6
tenuit senatum, legatosque Tibur miserunt, ut darent operam, ut ii homines Romanis restituerentur. Tiburtini benigne polli- 7
citi primum accitos eos in curiam hortati sunt, uti reverterentur Romam; postquam perpelli nequibant, consilio haud abhorrente ab ingeniis hominum eos aggrediuntur. Die festo 8
alii alios per speciem celebrandarum cantu epularum invitant, et vino, cuius avidum ferme genus est, oneratos sopiunt, atque ita in plaustra somno vinctos coniiciunt ac Romam de- 9
portant; nec prius sensere, quam plaustris in foro relictis plenos crapulæ eos lux oppressit. Tunc concursus populi 10
factus, impetratoque, ut manerent, datum, ut triduum quotannis ornati cum cantu atque hac, quæ nunc sollemnis est, licentia per urbem vagarentur, restitutumque in æde vescendi ius iis, qui sacris præcinerent. Hæc inter duorum ingentium bellorum curam gerebantur.

Consules inter se provincias partiti; Iunio Samnites, **31**
Æmilio novum bellum Etruria sorte obvenit. In Samnio 2
Cluviam, præsidium Romanum, quia nequiverat vi capi, obsessum fame in deditionem acceperant Samnites, verberibusque

3 fœdum in modum laceratos occiderant deditos. Huic infensus
crudelitati Iunius, nihil antiquius oppugnatione Cluviana ratus,
quo die aggressus est mœnia, vi cepit, atque omnes puberes
4 interfecit. Inde victor exercitus Bovianum ductus; caput hoc
erat Pentrorum Samnitium, longe ditissimum atque opulentis-
5 simum armis virisque. Ibi, quia haud tantum irarum erat,
spe prædæ milites accensi oppido potiuntur. Minus itaque
sævitum in hostes est, prædæ plus pæne quam ex omni Sam-
6 nio unquam egestum, benigneque omnis militi concessa. Et
postquam præpotentem armis Romanum nec acies subsistere
ullæ nec castra nec urbes poterant, omnium principum in
Samnio eo curæ sunt intentæ, ut insidiis quæreretur locus,
si qua licentia populandi effusus exercitus excipi ac circum-
7 veniri posset. Transfugæ agrestes et captivi, quidam [pars]
forte, pars consilio oblati, congruentia ad consulem afferentes,
quæ et vera erant, pecoris vim ingentem in saltum avium
compulsam esse, perpulerunt, ut prædatum eo expeditæ duce-
8 rentur legiones. Ibi ingens hostium exercitus itinera occultus
insederat et, postquam intrasse Romanos vidit saltum, repente
9 exortus cum clamore ac tumultu incautos invadit. Et primo
nova res trepidationem fecit, dum arma capiunt, sarcinas con-
gerunt in medium; dein, postquam, ut quisque liberaverat se
onere aptaveratque armis, ad signa undique coibant, et notis
ordinibus in vetere disciplina militiæ iam sine præcepto ullius
10 sua sponte struebatur acies, consul ad ancipitem maxime
pugnam advectus desilit ex equo, et Iovem Martemque atque
alios testatur deos, se nullam suam gloriam inde, sed prædam
11 militi quærentem in eum locum devenisse, neque in se aliud
quam nimiam ditandi ex hoste militis curam reprehendi posse;
ab eo se dedecore nullam rem aliam quam virtutem militum
12 vindicaturam. Conniterentur modo uno animo omnes invadere
hostem victum acie, castris exutum, nudatum urbibus, ultimam
spem furto insidiarum tentantem et loco, non armis fretum.
13 Sed quem esse iam virtuti Romanæ inexpugnabilem locum?
Fregellana arx Soranaque, et ubicunque iniquo successum

erat loco, memorabantur. His accensus miles, omnium imme- 14
mor difficultatium, vadit adversus imminentem hostium aciem.
Ibi paulum laboris fuit, dum in adversum clivum erigitur
agmen; ceterum postquam prima signa planitiem summam 15
ceperunt, sensitque acies, æquo se iam institisse loco, versus
extemplo est terror in insidiatores, easdemque latebras, quibus
se paulo ante texerant, palati atque inermes fuga repetebant.
Sed loca difficilia hosti quæsita ipsos tum sua fraude impe- 16
diebant. Itaque ergo perpaucis effugium patuit; cæsa ad viginti
millia hominum; victorque Romanus ad oblatam ab hoste
prædam pecorum discurrit.

Dum hæc geruntur in Samnio, iam omnes Etruriæ po- 32
puli præter Arretinos ad arma ierant, ab oppugnando Sutrio,
quæ urbs, socia Romanis, velut claustra Etruriæ erat, ingens
orsi bellum. Eo alter consul Æmilius cum exercitu ad 2
liberandos obsidione socios venit. Advenientibus Romanis
Sutrini commeatus benigne in castra ante urbem posita ad-
vexere. Etrusci diem primum consultando, maturarent trahe- 3
rentne bellum, traduxerunt; postero die, ubi celeriora quam
tutiora consilia magis placuere ducibus, sole orto signum
pugnæ propositum est armatique in aciem procedunt. Quod 4
postquam consuli nuntiatum est, extemplo tesseram dari iubet,
ut prandeat miles firmatisque cibo viribus arma capiat. Dicto
paretur. Consul ubi armatos paratosque vidit, signa extra 5
vallum proferri iussit et haud procul hoste instruxit aciem.
Aliquamdiu intenti utrinque steterunt exspectantes, ut ab ad-
versariis clamor et pugna inciperet, et prius sol meridie se 6
inclinavit, quam telum hinc aut illinc emissum est; inde, ne
infecta re abiretur, clamor ab Etruscis oritur concinuntque
tubæ et signa inferuntur; nec segnius a Romanis pugna ini- 7
tur. Concurrunt infensis animis; numero hostis, virtute Ro-
manus superat; anceps prœlium multos utrinque et fortissimum 8
quemque absumit, nec prius inclinata res est, quam secunda
acies Romana ad prima signa, integri fessis, successerunt.
Etrusci, quia nullis recentibus subsidiis fulta prima acies fuit, 9

ante signa circaque omnes ceciderunt. Nullo unquam prœlio
fugæ minus nec plus cædis fuisset, ni obstinatos mori Tuscos
nox texisset, ita ut victores prius quam victi pugnandi finem
10 facerent. Post occasum solis signum receptui datum est;
11 nocte ab utroque in castra reditum. Nec deinde quicquam
eo anno rei memoria dignæ apud Sutrium gestum est, quia
et ex hostium exercitu prima tota acies deleta uno prœlio
fuerat, subsidiariis modo relictis, vix quod satis esset ad
12 castrorum præsidium, et apud Romanos tantum vulnerum fuit,
ut plures post prœlium saucii decesserint, quam ceciderant in
33 acie. Q. Fabius, insequentis anni consul, bellum ad Sutrium
A. u. c. 444. A. Ch. 310. excepit; collega Fabio C. Marcius Rutilus datus est; ceterum
2 et Fabius supplementum ab Roma adduxit, et novus exercitus domo accitus Etruscis venit.

3 Permulti anni iam erant, quum inter patricios magistratus
tribunosque nulla certamina fuerant, quum ex ea familia, cui
velut fato lis cum tribunis ac plebe erat, certamen oritur.
4 App. Claudius censor, circumactis decem et octo mensibus, quod
Æmilia lege finitum censuræ spatium temporis erat, quum
C. Plautius collega eius magistratu se abdicasset, nulla vi
5 compelli, ut abdicaret, potuit. P. Sempronius erat tribunus
plebis, qui finiendæ censuræ intra legitimum tempus actionem
susceperat, non popularem magis quam iustam nec in vulgus
6 quam optimo cuique gratiorem. Is quum identidem legem
Æmiliam recitaret auctoremque eius Mam. Æmilium dictatorem laudibus ferret, qui quinquennalem ante censuram et
longinquitate potestatem dominantem intra sex mensum et anni
7 coegisset spatium, „Dic, age dum“ inquit, „Appi Claudi, quidnam
facturus fueris, si eo tempore, quo C. Furius et M. Geganius
8 censores fuerunt, censor fuisses.“ Negare Appius interrogationem tribuni magno opere ad causam pertinere suam; nam,
etsi tenuerit lex Æmilia eos censores, quorum in magistratu
9 lata esset, quia post illos censores creatos eam legem populus
iussisset, quodque postremum iussisset, id ius ratumque esset,
non tamen aut se aut eorum quemquam, qui post eam legem

latam creati censores essent, teneri ea lege potuisse. Hæc 34
sine ullius assensu cavillante Appio, „En“ inquit, „Quirites,
illius Appii progenies, qui decemvir in annum creatus altero
anno se ipse creavit, tertio nec ab se nec ab ullo creatus
privatus fasces et imperium obtinuit, nec ante continuando 2
abstitit magistratu, quam obruerent eum male parta, male gesta,
male retenta imperia. Hæc est eadem familia, Quirites, cuius 3
vi atque iniuriis compulsi, extorres patria Sacrum montem
cepistis; hæc, adversus quam tribunicium auxilium vobis com-
parastis; hæc, propter quam duo exercitus Aventinum inse- 4
distis; hæc, quæ fenebres leges, hæc, quæ agrarias semper
impugnavit. Hæc connubia patrum et plebis interrupit; hæc 5
plebi ad curules magistratus iter obsæpsit. Hoc est nomen
multo quam Tarquiniorum infestius vestræ libertati. Itane 6
tandem, Appi Claudi? quum centesimus iam annus sit ab Mam.
Æmilio dictatore, tot censores fuerint, nobilissimi fortissimique
viri, nemo eorum duodecim tabulas legit? nemo id ius esse,
quod postremo populus iussisset, sciit? Immo vero omnes 7
sciverunt, et ideo Æmiliæ potius legi paruerunt quam illi anti-
quæ, qua primum censores creati erant, quia hanc postremam
iusserat populus, et quia, ubi duæ contrariæ leges sunt, semper
antiquæ obrogat nova. An hoc dicis, Appi, non teneri 8
Æmilia lege populum? an populum teneri, te unum exlegem
esse? Tenuit Æmilia lex violentos illos censores, C. Furium 9
et M. Geganium, qui, quid iste magistratus in re publica mali
facere posset, indicarunt, quum ira finitæ potestatis Mam.
Æmilium, principem ætatis suæ belli domique, ærarium fece-
runt; tenuit deinceps omnes censores intra centum annorum 10
spatium; tenet C. Plautium, collegam tuum iisdem auspiciis,
eodem iure creatum. An hunc non, ut qui optimo iure censor 11
creatus esset, populus creavit? tu unus eximius es, in quo
hoc præcipuum ac singulare valeat? Quem tu regem sacrifi- 12
ciorum crees? Amplexus regni nomen, ut qui optimo iure
rex Romæ creatus sit, creatum se dicet. Quem semestri
dictatura, quem interregno quinque dierum contentum fore

putes? Quem clavi figendi aut ludorum causa dictatorem
13 audacter crees? Quam isti stolidos ac socordes videri creditis
eos, qui intra vicesimum diem, ingentibus rebus gestis, dictatura se abdicaverunt, aut qui vitio creati abierunt magistratu?
14 Quid ego antiqua repetam? Nuper intra decem annos C.
Mænius dictator, quia, quum quæstiones severius, quam quibusdam potentibus tutum erat, exerceret, contagio eius, quod
quærebat ipse, criminis obiectata ab inimicis est, ut privatus
15 obviam iret crimini, dictatura se abdicavit. Nolo ego istam
in te modestiam; ne degeneraveris a familia imperiosissima
et superbissima; non die, non hora citius, quam necesse est,
16 magistratu abieris, modo ne excedas finitum tempus. Satis
est aut diem aut mensem censuræ adiicere? Triennium, inquit,
et sex menses ultra, quam licet Æmilia lege, censuram geram,
17 et solus geram. Hoc quidem iam regno simile est. An
collegam subrogabis, quem ne in demortui quidem locum
18 subrogari fas est? Pænitet enim, quod antiquissimum sollemne
et solum ab ipso, cui fit, institutum deo, ab nobilissimis antistitibus eius sacri ad servorum ministerium religiosus censor
19 deduxisti, gens antiquior originibus urbis huius, hospitio deorum
immortalium sancta, propter te ac tuam censuram intra annum ab stirpe exstincta est, nisi universam rem publicam eo
nefario obstrinxeris, quod ominari etiam reformidat animus.
20 Urbs eo lustro capta est, quo, demortuo [collega] C. Iulio
censore, L. Papirius Cursor, ne abiret magistratu, M. Corne-
21 lium Maluginensem collegam subrogavit. Et quanto modestior
illius cupiditas fuit quam tua, Appi? Nec solus nec ultra
finitum lege tempus L. Papirius censuram gessit; tamen
neminem invenit, qui se postea auctorem sequeretur; omnes
deinceps censores post mortem collegæ se magistratu abdi-
22 carunt. Te nec quod dies exiit censuræ, nec quod collega
magistratu abiit, nec lex nec pudor coercet; virtutem in superbia, in audacia, in contemptu deorum hominumque ponis.
23 Ego te, Appi Claudi, pro istius magistratus maiestate ac verecundia, quem gessisti, non modo manu violatum, sed ne verbo

quidem inclementiori a me appellatum vellem; sed et hæc, 24
quæ adhuc egi, pervicacia tua et superbia coegit me loqui,
et, nisi Æmiliæ legi parueris, in vincula duci iubebo, nec, 25
quum ita comparatum a maioribus sit, ut comitiis censoriis,
nisi duo confecerint legitima suffragia, non renuntiato altero
comitia differantur, ego te, qui solus censor creari non possis,
solum censuram gerere patiar." Hæc taliaque quum dixisset, 26
prendi censorem et in vincula duci iussit. Approbantibus sex
tribunis actionem collegæ, tres appellanti Appio auxilio fuerunt,
summaque invidia omnium ordinum solus censuram gessit.

Dum ea Romæ geruntur, iam Sutrium ab Etruscis obside- 35
batur, consulique Fabio imis montibus ducenti ad ferendam
opem sociis tentandasque munitiones, si qua posset, acies
hostium instructa occurrit; quorum ingentem multitudinem 2
quum ostenderet subiecta late planities, consul, ut loco pau-
citatem suorum adiuvaret, flectit paululum in clivos agmen
(aspreta erant strata saxis); inde signa in hostem obvertit.
Etrusci omnium præterquam multitudinis suæ, qua sola freti 3
erant, immemores prœlium ineunt adeo raptim et avide, ut
abiectis missilibus, quo celerius manus consererent, stringerent
gladios, vadentes in hostem. Romanus contra nunc tela, nunc 4
saxa, quibus eos affatim locus ipse armabat, ingerere. Igitur 5
scuta galeæque ictæ quum etiam, quos non vulneraverant, tur-
barent, neque subire erat facile ad propiorem pugnam, neque
missilia habebant, quibus eminus rem gererent; stantes et 6
expositos ad ictus, quum iam satis nihil tegeret, quosdam etiam
pedem referentes, fluctuantemque et instabilem aciem redinte-
grato clamore strictis gladiis hastati et principes invadunt.
Eum impetum non tulerunt Etrusci, versisque signis fuga 7
effusa castra repetunt; sed equites Romani prævecti per obli-
qua campi quum se fugientibus obtulissent, omisso ad castra
itinere montes petunt; inde inermi pæne agmine ac vexato 8
vulneribus in silvam Ciminiam penetratum. Romanus, multis
millibus Etruscorum cæsis, duodequadraginta signis militaribus
captis, castris etiam hostium cum præda ingenti potitur.

36 Tum de persequendo hoste agitari cœptum. Silva erat Ciminia
magis tum invia atque horrenda, quam nuper fuere Germanici
saltus, nulli ad eam diem ne mercatorum quidem adita. Eam
intrare haud fere quisquam præter ducem ipsum audebat;
aliis omnibus cladis Caudinæ nondum memoria aboleverat.
2 Tum ex iis, qui aderant, consulis frater (eum Fabium Cæso-
nem alii, C. Claudium quidam, matre eadem, qua consulem,
genitum tradunt) speculatum se iturum professus, brevique
3 omnia certa allaturum. Cære educatus apud hospites, Etruscis
inde litteris eruditus erat, linguamque Etruscam probe noverat.
Habeo auctores, vulgo tum Romanos pueros, sicut nunc Græ-
4 cis, ita Etruscis litteris erudiri solitos; sed propius est vero,
præcipuum aliquid fuisse in eo, qui se tam audaci simulatione
hostibus immiscuerit. Servus ei dicitur comes unus fuisse,
5 nutritus una eoque haud ignarus linguæ eiusdem; nec quicquam
aliud proficiscentes quam summatim regionis, quæ intranda
erat, naturam ac nomina principum in populis accepere, ne
qua inter colloquia insigni nota hæsitantes deprendi possent.
6 Iere pastorali habitu, agrestibus telis, falcibus gæsisque binis,
armati. Sed neque commercium linguæ nec vestis armorumve
habitus sic eos texit, quam quod abhorrebat ab fide, quemquam
7 externum Ciminios saltus intraturum. Usque ad Camertes Umbros
penetrasse dicuntur. Ibi, qui essent, fateri Romanum ausum, in-
troductumque in senatum consulis verbis egisse de societate ami-
8 citiaque, atque inde comi hospitio acceptum, nuntiare Romanis
iussum, commeatum exercitui dierum triginta præsto fore, si
ea loca intrasset, iuventutemque Camertium Umbrorum in
9 armis paratam imperio futuram. Hæc quum relata consuli
essent, impedimentis prima vigilia præmissis, legionibus post
10 impedimenta ire iussis, ipse substitit cum equitatu, et luce
orta postero die obequitavit stationibus hostium, quæ extra
saltum dispositæ erant; et quum satis diu tenuisset hostem,
in castra sese recepit, portaque altera egressus ante noctem
11 agmen assequitur. Postero die luce prima iuga Ciminii montis

tenebat; inde contemplatus opulenta Etruriæ arva milites emittit. Ingenti iam abacta præda, tumultuariæ agrestium 12
Etruscorum cohortes, repente a principibus regionis eius concitatæ, Romanis occurrunt, adeo incompositæ, ut vindices prædarum prope ipsi prædæ fuerint. Cæsis fugatisque iis, late 13
depopulato agro, victor Romanus opulentusque rerum omnium copia in castra rediit. Eo forte quinque legati cum duobus 14
tribunis plebis venerant denuntiatum Fabio senatus verbis, ne saltum Ciminium transiret. Lætati, serius se, quam ut impedire bellum possent, venisse, nuntii victoriæ Romam revertuntur.

37 Hac expeditione consulis motum latius erat quam profligatum bellum; vastationem namque sub Ciminii montis radicibus iacens ora senserat, conciveratque indignatione non Etruriæ modo populos, sed Umbriæ finitima. Itaque, quantus non 2
unquam antea, exercitus ad Sutrium venit; neque e silvis tantummodo promota castra, sed etiam, aviditate dimicandi quam primum, in campos delata acies. Deinde instructa primo 3
suo stare loco, relicto hosti ad instruendum contra spatio; dein, postquam detrectare hostem sensere pugnam, ad vallum subeunt. Ubi postquam stationes quoque receptas intra muni- 4
menta sensere, clamor repente circa duces ortus, ut eo sibi e castris cibaria eius diei deferri iuberent: mansuros se sub armis et aut nocte aut certe luce prima castra hostium invasuros. Nihilo quietior Romanus exercitus imperio ducis con- 5
tinetur. Decima erat fere diei hora, quum cibum capere consul milites iubet; præcipit, ut in armis sint, quacunque diei noctisve hora signum dederit. Paucis milites alloquitur; 6
Samnitium bella extollit, elevat Etruscos; nec hostem hosti nec multitudinem multitudini comparandam ait; esse præterea telum aliud occultum; scituros in tempore; interea taceri opus esse. His ambagibus prodi simulabat hostes, quo animus militum mul- 7
titudine territus restitueretur; et, quod sine munimento considerant, veri similius erat, quod simulabatur. Curati cibo corpora quieti dant, et quarta fere vigilia sine tumultu exci-

8 tati arma capiunt. Dolabræ calonibus dividuntur ad vallum
proruendum fossasque implendas. Intra munimenta instruitur
9 acies; delectæ cohortes ad portarum exitus collocantur. Dato
deinde signo paulo ante lucem, quod æstivis noctibus sopitæ
maxime quietis tempus est, proruto vallo erupit acies, stratos
passim invadit hostes; alios immobiles, alios semisomnos in
cubilibus suis, maximam partem ad arma trepidantes cædes
10 oppressit. Paucis armandi se datum spatium est; eos ipsos
non signum certum, non ducem sequentes fundit Romanus
fugatosque persequitur. Ad castra, ad silvas diversi tende-
bant. Silvæ tutius dedere refugium; nam castra in campis
sita eodem die capiuntur. Aurum argentumque iussum referri
11 ad consulem; cetera præda militis fuit. Cæsa aut capta eo
die hostium millia ad sexaginta. Eam tam claram pugnam
trans Ciminiam silvam ad Perusiam pugnatam quidam auc-
tores sunt, metuque in magno civitatem fuisse, ne interclusus
exercitus tam infesto saltu, coortis undique Tuscis Umbrisque,
12 opprimeretur. Sed ubicunque pugnatum est, res Romana
superior fuit. Itaque a Perusia et Cortona et Arretio, quæ
ferme capita Etruriæ populorum ea tempestate erant, legati
pacem fœdusque ab Romanis petentes indutias in triginta annos
impetraverunt.

38 Dum hæc in Etruria geruntur, consul alter C. Marcius
Rutilus Allifas de Samnitibus vi cepit. Multa alia castella
vicique aut deleta hostiliter aut integra in potestatem venere.
2 Per idem tempus et classis Romana a P. Cornelio, quem
senatus maritimæ oræ præfecerat, in Campaniam acta quum
appulsa Pompeios esset, socii inde navales ad depopulandum
agrum Nucerinum profecti, proximis raptim vastatis, unde
reditus tutus ad naves esset, dulcedine, ut fit, prædæ longius
3 progressi excivere hostes. Palatis per agros nemo obvius
fuit, quum occidione occidi possent; redeuntes agmine incauto
haud procul navibus assecuti agrestes exuerunt præda, partem
etiam occiderunt; quæ superfuit cædi, trepida multitudo ad
naves compulsa est.

Profectio Q. Fabii trans Ciminiam silvam quantum Romæ 4
terrorem fecerat, tam lætam famam in Samnium ad hostes
tulerat, interclusum Romanum exercitum obsideri; cladisque
imaginem Furculas Caudinas memorabant: eadem temeritate 5
avidam ulteriorum semper gentem in saltus invios deductam,
sæptam non hostium magis armis quam locorum iniquitatibus
esse. Iam gaudium invidia quadam miscebatur, quod belli 6
Romani decus ab Samnitibus fortuna ad Etruscos avertisset.
Itaque armis virisque ad opprimendum C. Marcium consulem 7
concurrunt, protinus inde Etruriam per Marsos ac Sabinos
petituri, si Marcius dimicandi potestatem non faciat. Obvius 8
iis consul fuit. Dimicatum prœlio utrinque atroci atque in-
certo eventu est, et quum anceps cædes fuisset, adversæ tamen
rei fama in Romanos vertit ob amissos quosdam equestris
ordinis tribunosque militum atque unum legatum et, quod
insigne maxime fuit, consulis ipsius vulnus. Ob hæc etiam 9
aucta fama, ut solet, ingens terror patres invasit, dictatorem-
que dici placebat; nec, quin Cursor Papirius diceretur, in
quo tum summa rei bellicæ ponebatur, dubium cuiquam erat.
Sed nec in Samnium nuntium perferri, omnibus infestis, tuto 10
posse nec vivere Marcium consulem satis fidebant. Alter 11
consul Fabius infestus privatim Papirio erat; quæ ne ira
obstaret bono publico, legatos ex consularium numero mitten-
dos ad eum senatus censuit, qui sua quoque eum, non pub- 12
lica solum auctoritate moverent, ut memoriam simultatium
patriæ remitteret. Profecti legati ad Fabium quum senatus 13
consultum tradidissent adiecissentque orationem convenientem
mandatis, consul demissis in terram oculis tacitus ab incertis,
quidnam acturus esset, legatis recessit; nocte deinde silentio, 14
ut mos est, L. Papirium dictatorem dixit. Cui quum ob
animum egregie victum legati gratias agerent, obstinatum
silentium obtinuit ac sine responso ac mentione facti sui
legatos dimisit, ut appareret, insignem dolorem ingenti com-
primi animo. Papirius C. Iunium Bubulcum magistrum equi- 15
tum dixit; atque ei legem curiatam de imperio ferenti triste

omen diem diffidit, quod Faucia curia fuit principium, duabus
insignis cladibus, captæ urbis et Caudinæ pacis, quod utro-
16 que anno eiusdem curiæ fuerat principium. Macer Licinius
tertia etiam clade, quæ ad Cremeram accepta est, abomi-
39 nandam eam curiam facit. Dictator postero die auspiciis
repetitis pertulit legem, et profectus cum legionibus ad ter-
rorem traducti silvam Ciminiam exercitus nuper scriptis ad
2 Longulam pervenit, acceptisque a Marcio consule veteribus
militibus in aciem copias eduxit. Nec hostes detrectare visi
pugnam. Instructos deinde armatosque, quum ab neutris
3 prœlium inciperet, nox oppressit. Quieti aliquamdiu, nec suis
diffidentes viribus nec hostem spernentes, stativa in propinquo
4 habuere. ****Nam et cum Umbrorum exercitu acie depugnatum
est; fusi tamen magis quam cæsi hostes, quia cœptam acriter
5 non tolerarunt pugnam; et ad Vadimonis lacum Etrusci,
lege sacrata coacto exercitu, quum vir virum legisset, quantis
nunquam alias ante, simul copiis, simul animis dimicarunt;
6 tantoque irarum certamine gesta res est, ut ab neutra parte
emissa sint tela. Gladiis pugna cœpit, et acerrime com-
missa ipso certamine, quod aliquamdiu anceps fuit, ac-
censa est, ut non cum Etruscis toties victis, sed cum aliqua
7 nova gente videretur dimicatio esse. Nihil ab ulla parte
movetur fugæ; cadunt antesignani et, ne nudentur propug-
8 natoribus signa, fit ex secunda prima acies. Ab ultimis
deinde subsidiis cietur miles; adeoque ad ultimum laboris ac
periculi ventum est, ut equites Romani, omissis equis, ad
primos ordines peditum per arma, per corpora evaserint.
Ea velut nova inter fessos exorta acies turbavit signa Etru-
9 scorum; secuta deinde impetum eorum, utcunque affecta erat,
10 cetera multitudo tandem perrumpit ordines hostium. Tunc
vinci pertinacia cœpta et averti manipuli quidam, et, ut se-
11 mel dedere terga, etiam certiorem capessere fugam. Ille
primum dies fortuna vetere abundantes Etruscorum fregit
opes. Cæsum in acie, quod roboris fuit; castra eodem impetu
capta direptaque.

Pari subinde periculo gloriæque eventu bellum in Sam- 40
nitibus erat, qui præter ceteros belli apparatus, ut acies sua
fulgeret novis armorum insignibus, fecerunt. Duo exercitus 2
erant; scuta alterius auro, alterius argento cælaverunt; forma
erat scuti: summum latius, qua pectus atque humeri teguntur,
fastigio æquali; ad imum cuneatior mobilitatis causa. Spongia 3
pectori tegumentum, et sinistrum crus ocrea tectum. Galeæ
cristatæ, quæ speciem magnitudini corporum adderent. Tu-
nicæ auratis militibus versicolores, argentatis linteæ candidæ.
His dextrum cornu datum; illi in sinistro consistunt. Notus 4
iam Romanis apparatus insignium armorum fuerat, doctique
a ducibus erant, horridum militem esse debere, non cælatum
auro et argento, sed ferro et animis fretum: quippe illa præ- 5
dam verius quam arma esse, nitentia ante rem, deformia inter
sanguinem et vulnera; virtutem esse militis decus, et omnia 6
illa victoriam sequi, et ditem hostem quamvis pauperis victoris
præmium esse. His Cursor vocibus instinctos milites in prœ- 7
lium ducit. Dextro ipse cornu consistit, sinistro præfecit ma-
gistrum equitum. Simul est concursum, ingens fuit cum hoste 8
certamen, non segnius inter dictatorem et magistrum equitum,
ab utra parte victoria inciperet. Prior forte Iunius commo- 9
vit hostem, lævo dextrum cornu, sacratos more Samnitium
milites, eoque candida veste et paribus candore armis insig-
nes; eos se Orco mactare Iunius dictitans quum intulisset
signa, turbavit ordines et haud dubie impulit aciem. Quod 10
ubi sensit dictator, „Ab lævone cornu victoria incipiet"
inquit, „et dextrum cornu, dictatoris acies, alienam pugnam
sequetur, non partem maximam victoriæ trahet?" Concitat mi- 11
lites; nec peditum virtuti equites, aut legatorum studia ducibus
cedunt. M. Valerius a dextro, P. Decius ab lævo cornu, 12
ambo consulares, ad equites in cornibus positos evehuntur,
adhortatique eos, ut partem secum cepesserent decoris, in
transversa latera hostium incurrunt. Is novus additus terror 13
quum ex parte utraque circumvasisset aciem, et ad terrorem
hostium legiones Romanæ redintegrato clamore intulissent gra-

14 dum, tum fuga ab Samnitibus cœpta. Iam strage hominum
armorumque insignium campi repleri; ac primo pavidos Sam-
nites castra sua accepere, deinde ne ea quidem retenta; captis
15 direptisque ante noctem iniectus ignis. Dictator ex senatus
consulto triumphavit, cuius triumpho longe maximam speciem
16 captiva arma præbuere. Tantum magnificentiæ visum in
iis, ut aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornan-
dum dividerentur. Inde natum initium dicitur fori ornandi
17 ab ædilibus, quum tensæ ducerentur. Et Romani quidem ad
honorem deum insignibus armis hostium usi sunt; Campani
ab superbia et odio Samnitium gladiatores, quod spectaculum
inter epulas erat, eo ornatu armarunt Samnitiumque nomine
compellarunt.

18 Eodem anno cum reliquiis Etruscorum ad Perusiam,
quæ et ipsa indutiarum fidem ruperat, Fabius consul nec
19 dubia nec difficili victoria dimicat. Ipsum oppidum (nam ad
mœnia victor accessit) cepisset, ni legati dedentes urbem ex-
20 issent. Præsidio Perusiæ imposito, legationibus Etruriæ ami-
citiam petentibus præ se Romam ad senatum missis, consul
præstantiore etiam quam dictator victoria triumphans urbem
21 est invectus; quin etiam devictorum Samnitium decus magna
ex parte ad legatos, P. Decium et M. Valerium, est versum,
quos populus proximis comitiis ingenti consensu consulem alte-
rum, alterum prætorem declaravit.

41 Fabio ob egregie perdomitam Etruriam continuatur con-
A. u. c. 446. A. Ch. 308. sulatus, Decio collega [datur].[1]) Valerius prætor quartum
2 creatus. Consules partiti provincias; Etruria Decio, Samnium
3 Fabio evenit. *Is* profectus ad Nuceriam Alfaternam, tum pacem
petentes, quod uti ea, quum daretur, noluissent, aspernatus
4 est; oppugnando ad deditionem subegit. Cum Samnitibus acie
dimicatum. Haud magno certamine hostes victi, neque eius
pugnæ memoria tradita foret, ni Marsi eo primum prœlio cum
Romanis bellassent. Secuti Marsorum defectionem Peligni

[1]) In fastis vulgaribus iterum L. Papirii dictaturæ assignatur integer annus, a. u. c. 445, a. Ch. 309.

eandem fortunam habuerunt. Decio quoque, alteri consuli, 5
secunda belli fortuna erat. Tarquiniensem metu subegerat fru-
mentum exercitui præbere atque indutias in quadraginta annos
petere. Vulsiniensium castella aliquot vi cepit; quædam ex iis 6
diruit, ne receptaculo hostibus essent; circumferendoque passim
bello tantum terrorem sui fecit, ut nomen omne Etruscum
fœdus ab consule peteret. Ac de eo quidem nihil impetratum; 7
indutiæ annuæ datæ. Stipendium exercitu Romano ab hoste
in eum annum pensum, et binæ tunicæ in militem exactæ; ea
merces indutiarum fuit.

Tranquillas res iam *in* Etruscis turbavit repentina de- 8
fectio Umbrorum, gentis integræ a cladibus belli, nisi quod
transitum exercitus ager senserat. Ii, concitata omni iuventute 9
sua, et magna parte Etruscorum ad rebellionem compulsa,
tantum exercitum fecerant, ut relicto post se in Etruria Decio
ad oppugnandam inde Romam ituros, magnifice de se ac con-
temptim de Romanis loquentes, iactarent. Quod inceptum 10
eorum ubi ad Decium consulem perlatum est, ad urbem ex
Etruria magnis itineribus pergit et in agro Pupiniensi ad
famam intentus hostium consedit. Nec Romæ spernebatur 11
Umbrorum bellum, et ipsæ minæ metum fecerant expertis
Gallica clade, quam intutam urbem incolerent. Itaque legati 12
ad Fabium consulem missi sunt, ut, si quid laxamenti a bello
Samnitium esset, in Umbriam propere exercitum duceret.
Dicto paruit consul magnisque itineribus ad Mevaniam, ubi 13
tum copiæ Umbrorum erant, perrexit. Repens adventus con- 14
sulis, quem procul Umbria in Samnio bello alio occupatum
crediderant, ita exterruit Umbros, ut alii recedendum ad urbes
munitas, quidam omittendum bellum censerent; plaga una 15
(Materinam ipsi appellant) non continuit modo ceteros in armis,
sed confestim ad certamen egit. Castra vallantem Fabium
adorti sunt. Quos ubi effusos ruere in munimenta consul 16
vidit, revocatos milites ab opere, prout loci natura tempusque
patiebatur, ita instruxit; cohortatusque prædicatione vera qua
in Tuscis, qua in Samnio partorum decorum, exiguam appen-

dicem Etrusci belli conficere iubet et vocis impiæ pœnas ex-
petere, qua se urbem Romanam oppugnaturos minati sint.
17 Hæc tanta sunt alacritate militum audita, ut clamor sua
sponte ortus loquentem interpellaverit ducem. Ante imperium,
ante concentum tubarum ac cornuum cursu effuso in hostem
18 feruntur. Non tanquam in viros aut armatos incurrunt; mi-
rabilia dictu, signa primo eripi cœpta signiferis, deinde ipsi
signiferi trahi ad consulem, armatique milites ex acie in aciem
transferri, et sicubi est certamen, scutis magis quam gladiis
19 geritur res; umbonibus incussaque ala sternuntur hostes.
Plus capitur hominum quam cæditur, atque una vox po-
20 nere arma iubentium per totam fertur aciem. Itaque inter
ipsum certamen facta deditio est a primis auctoribus belli.
Postero insequentibusque diebus et ceteri Umbrorum populi
deduntur; Ocriculani sponsione in amicitiam accepti.

24 Fabius, alienæ sortis victor belli, in suam provinciam
2 exercitum reduxit. Itaque ei ob res tam feliciter gestas,
sicut priore anno populus continuaverat consulatum, ita sena-
A. u. c. 447. A. Ch. 307. tus in insequentem annum, quo App. Claudius, L. Volumnius
consules fuerunt, prorogavit, maxime Appio adversante, im-
3 perium. Appium censorem petisse consulatum, comitiaque eius
ab L. Furio tribuno plebis interpellata, donec se censura ab-
4 dicarit, in quibusdam annalibus invenio. Creatus consul,
quum collegæ novum bellum, Sallentini hostes decernerentur,
Romæ mansit, ut urbanis artibus opes augeret, quando belli
5 decus penes alios esset. Volumnium provinciæ haud pœnituit.
Multa secunda prœlia fecit; aliquot urbes hostium vi cepit.
Prædæ erat largitor et benignitatem per se gratam comitate
adiuvabat, militemque his artibus fecerat et periculi et laboris
6 avidum. Q. Fabius pro consule ad urbem Allifas cum Sam-
nitium exercitu signis collatis confligit. Minime ambigua
res fuit; fusi hostes atque in castra compulsi, nec castra
forent retenta, ni exiguum superfuisset diei; ante noctem ta-
men sunt circumsessa et nocte custodita, ne quis elabi posset.
7 Postero die, vixdum luce certa, deditio fieri cœpta, et pacti,

qui Samnitium forent, ut cum singulis vestimentis emitteren-
tur; ii omnes sub iugum missi. Sociis Samnitium nihil cau- 8
tum; ad septem millia sub corona veniere. Qui se civem
Hernicum dixerat, seorsus in custodia habitus. Eos omnes 9
Fabius Romam ad senatum misit; et quum quæsitum esset,
dilectu an voluntarii pro Samnitibus adversus Romanos bel-
lassent, per Latinos populos custodiendi dantur, iussique eam 10
integram rem novi consules P. Cornelius Arvina, Q. Marcius A. u. c. 448. A. Ch. 306.
Tremulus (hi enim iam creati erant) ad senatum referre. Id 11
ægre passi Hernici; concilium populorum omnium habentibus
Anagninis in circo, quem Maritimum vocant, præter Aletrinatem
Ferentinatemque et Verulanum omnes Hernici nominis populi
Romano bellum indixerunt.

In Samnio quoque, quia decesserat inde Fabius, novi 43
motus exorti. Calatia et Sora præsidiaque, quæ in iis Ro-
mana erant, expugnata et in captivorum corpora militum
fœde sævitum. Itaque eo P. Cornelius cum exercitu missus;
Marcio novi hostes (iam enim Anagninis Hernicisque aliis 2
bellum iussum erat) decernuntur. Primo ita omnia opportuna 3
loca hostes inter consulum castra interceperunt, ut pervadere
expeditus nuntius non posset, et per aliquot dies incerti rerum 4
omnium suspensique de statu alterius uterque consul ageret,
Romamque is metus manaret, adeo ut omnes iuniores sacra-
mento adigerentur, atque ad subita rerum duo iusti scriberen-
tur exercitus; ceterum Hernicum bellum nequaquam pro præ- 5
senti terrore ac vetusta gentis gloria fuit. Nihil usquam 6
dictu dignum ausi, trinis castris intra paucos dies exuti, tri-
ginta dierum indutias, ita ut ad senatum Romam legatos
mitterent, pacti sunt bimestri stipendio frumentoque et sin-
gulis in militem tunicis. Ab senatu ad Marcium reiecti, cui 7
senatus consulto permissum de Hernicis erat, isque eam gen-
tem in deditionem accepit. Et in Samnio alter consul supe-
rior viribus, locis impeditior erat. Omnia itinera obsæpse- 8
rant hostes saltusque pervios ceperant, ne qua subvehi com-
meatus possent; neque eos, quum quotidie signa in aciem

9 consul proferret, elicere ad certamen poterat, satisque appa-
rebat, neque Samnitem certamen præsens nec Romanum dila-
10 tionem belli laturum. Adventus Marcii, qui, Hernicis subactis,
maturavit collegæ venire auxilio, moram certaminis hosti ex-
11 emit. Nam ut qui ne alteri quidem exercitui se ad certamen
credidissent pares, coniungi utique passi duos consulares ex-
ercitus nihil crederent superesse spei, advenientem incomposito
12 agmine Marcium aggrediuntur. Raptim collatæ sarcinæ in
medium et, prout tempus patiebatur, instructa acies. Clamor
primum in stativa perlatus, dein conspectus procul pulvis
13 tumultum apud alterum consulem in castris fecit; isque, con-
festim arma capere iussis raptimque eductis in aciem militi-
bus, transversam hostium aciem atque alio certamine occupa-
14 tam invadit, clamitans, summum flagitium fore, si alterum exer-
citum utriusque victoriæ compotem sinerent fieri nec ad se
15 sui belli vindicarent decus. Qua impetum dederat, perrumpit
aciemque per mediam in castra hostium tendit, et vacua de-
16 fensoribus capit atque incendit. Quæ ubi flagrantia Marcianus
miles conspexit et hostes respexere, tum passim fuga cœpta
Samnitium fieri; sed omnia obtinet cædes, nec in ullam par-
17 tem tutum perfugium est. Iam triginta millibus hostium cæ-
sis, signum receptui consules dederant colligebantque in unum
copias, in vicem inter se gratantes, quum repente visæ procul
hostium novæ cohortes, quæ in supplementum scriptæ fuerant,
18 integravere cædem. In quas nec iussu consulum nec signo
accepto victores vadunt, malo tirocinio imbuendum Samnitem
19 clamitantes. Indulgent consules legionum ardori, ut qui probe
scirent, novum militem hostium inter perculsos fuga veteranos
20 ne tentando quidem satis certamini fore. Nec eos opinio
fefellit; omnes Samnitium copiæ, veteres novæque, montes
proximos fuga capiunt. Eo et Romana erigitur acies, nec
quicquam satis tuti loci victis est, et de iugis, quæ ceperant,
21 funduntur; iamque una voce omnes pacem petebant. Tum
trium mensum frumento imperato et annuo stipendio ac sin-
gulis in militem tunicis, ad senatum pacis oratores missi.

Cornelius in Samnio relictus; Marcius de Hernicis triumphans 22
in urbem rediit, statuaque equestris in foro decreta est, quae
ante templum Castoris posita est. Hernicorum tribus po- 23
pulis, Aletrinati, Verulano, Ferentinati, quia maluerunt quam
civitatem, suae leges redditae, connubiumque inter ipsos, quod
aliquamdiu soli Hernicorum habuerunt, permissum. Anagninis, 24
quique arma Romanis intulerant, civitas sine suffragii latione
data; concilia connubiaque adempta et magistratibus praeter-
quam sacrorum curatione interdictum.

Eodem anno aedes Salutis a C. Iunio Bubulco censore 25
locata est, quam consul bello Samnitium voverat. Ab eodem
collegaque eius M. Valerio Maximo viae per agros publica
impensa factae. Et cum Carthaginiensibus eodem anno foedus 26
tertio renovatum, legatisque eorum, qui ad id venerant, co-
miter munera missa.

Dictatorem idem annus habuit P. Cornelium Scipionem **44**
cum magistro equitum P. Decio Mure. Ab his, propter quae 2
creati erant, comitia consularia habita, quia neuter consulum A. u. c. 449. A. Ch. 305.
potuerat bello abesse. Creati consules L. Postumius, Ti.
Minucius. Hos consules Piso Q. Fabio et P. Decio suggerit, 3
biennio exempto, quo Claudium Volumniumque et Cornelium
cum Marcio consules factos tradidimus. Memoriane fugerit 4
in annalibus digerendis an consulto binos consules, falsos
ratus, transcenderit, incertum est.

Eodem anno in campum Stellatem agri Campani Sam- 5
nitium incursiones factae. Itaque ambo consules in Samnium 6
missi quum diversas regiones, Tifernum Postumius, Bovianum
Minucius petisset, Postumii prius ductu ad Tifernum pug-
natum. Alii haud dubie Samnites victos ac viginti millia 7
hominum capta tradunt, alii Marte aequo discessum, et Postu- 8
mium, metum simulantem, nocturno itinere clam in montes co-
pias abduxisse, hostes secutos duo millia inde locis munitis et
ipsos consedisse. Consul ut stativa tuta copiosaque (et ita 9
erant) petisse videretur, postquam et munimentis castra fir-
mavit et omni apparatu rerum utilium instruxit, relicto firmo 10

præsidio, de vigilia tertia, qua duci proxime potest, expeditas
legiones ad collegam, et ipsum adversus alios sedentem, ducit.
11 Ibi auctore Postumio Minucius cum hostibus signa confert;
et quum anceps prœlium in multum diei processisset, tum
Postumius integris legionibus defessam iam aciem hostium
12 improviso invadit. Itaque quum lassitudo ac vulnera fugam
quoque præpedissent, occidione occisi hostes, signa unum et
13 viginti capta, atque inde ad castra Postumii perrectum. Ibi
duo victores exercitus perculsum iam fama hostem adorti
fundunt fugantque; signa militaria sex et viginti capta et
imperator Samnitium Statius Gellius multique alii mortales
14 et castra utraque capta. Et Bovianum urbs postero die
cœpta oppugnari brevi capitur, magnaque gloria rerum ge-
15 starum consules triumpharunt. Minucium consulem, cum
vulnere gravi relatum in castra, mortuum quidam auctores
sunt, et M. Fulvium in locum eius consulem suffectum, et ab
eo, quum ad exercitum Minucii missus esset, Bovianum cap-
16 tum. Eo anno Sora, Arpinum, Cesennia recepta ab Samni-
tibus, Herculis magnum simulacrum in Capitolio positum de-
dicatumque.

45 P. Sulpicio Saverrione, P. Sempronio Sopho consulibus
A. u. c. 450. A. Ch. 304. Samnites, seu finem seu dilationem belli quærentes, legatos
de pace Romam misere. Quibus suppliciter agentibus re-
2 sponsum est, nisi sæpe bellum parantes pacem petissent Sam-
nites, oratione ultro citro habita de pace transigi potuisse;
nunc, quando verba vana ad id locorum fuerint, rebus stan-
3 dum esse. P. Sempronium consulem cum exercitu brevi in
Samnio fore; eum, ad bellum pacemne inclinent animi, falli
non posse; comperta omnia senatui relaturum; decedentem ex
4 Samnio consulem legati sequerentur. Eo anno quum pacatum
Samnium exercitus Romanus, benigne præbito commeatu,
peragrasset, fœdus antiquum Samnitibus redditum.

5 Ad Æquos inde, veteres hostes, ceterum per multos annos
sub speci infidæ pacis quietos, versa arma Romana, quod,
incolumi Hernico nomine, missitaverant simul cum iis Samniti

auxilia, et post Hernicos subactos universa prope gens sine 6
dissimulatione consilii publici ad hostes desciverat; et post-
quam, icto Romæ cum Samnitibus fœdere, fetiales venerant
res repetitum, tentationem aiebant esse, ut, terrore incusso 7
belli, Romanos se fieri paterentur, quod quanto opere optandum
foret, Hernicos docuisse, quum, quibus licuerit, suas leges
Romanæ civitati præoptaverint; quibus legendi, quid mallent, 8
copia non fuerit, pro pœna necessariam civitatem fore. Ob
hæc vulgo in conciliis iactata populus Romanus bellum fieri
Æquis iussit; consulesque ambo ad novum profecti bellum 9
quattuor millia a castris hostium consederunt. Æquorum 10
exercitus, ut qui suo nomine permultos annos imbelles egis-
sent, tumultuario similis, sine ducibus certis, sine imperio
trepidare. Alii exeundum in aciem, alii castra tuenda cen- 11
sent; movet plerosque vastatio futura agrorum ac deinceps
cum levibus præsidiis urbium relictarum excidia. Itaque post- 12
quam inter multas sententias una, quæ, omissa cura commu-
nium, ad respectum suarum quemque rerum verteret, est au-
dita, ut prima vigilia diversi e castris ad deportanda omnia 13
tuendasque mœnibus urbes abirent, cuncti eam sententiam
ingenti assensu accepere. Palatis hostibus per agros, prima 14
luce Romani signis prolatis in acie consistunt, et, ubi nemo
obvius ibat, pleno gradu ad castra hostium tendunt; ceterum 15
postquam ibi neque stationes pro portis nec quemquam in
vallo nec fremitum consuetum castrorum animadverterunt, in-
solito silentio moti metu insidiarum subsistunt. Transgressi 16
deinde vallum, quum deserta omnia invenissent, pergunt hostem
vestigiis sequi; sed vestigia in omnes æque ferentia partes,
ut in dilapsis passim, primo errorem faciebant. Post per 17
exploratores compertis hostium consiliis, ad singulas urbes
circumferendo bello unum et triginta oppida intra dies
quinquaginta, omnia oppugnando, ceperunt; quorum pleraque
diruta atque incensa, nomenque Æquorum prope ad interne-
cionem deletum. De Æquis triumphatum; exemploque eorum 18
clades fuit, ut Marrucini, Marsi, Peligni, Frentani mitterent

Romam oratores pacis petendæ amicitiæque. His populis
fœdus petentibus datum.

46 Eodem anno Cn. Flavius Cn. filius scriba, patre liber-
tino, humili fortuna ortus, ceterum callidus vir et facundus,
2 ædilis curulis fuit. Invenio in quibusdam annalibus, quum
appareret ædilibus, fierique se pro tribu ædilem videret neque
accipi nomen, quia scriptum faceret, tabulam posuisse et
3 iurasse, se scriptum non facturum; quem aliquanto ante de-
sisse scriptum facere arguit Macer Licinius tribunatu ante gesto
triumviratibusque, nocturno altero, altero coloniæ deducendæ.
4 Ceterum, id quod haud discrepat, contumacia adversus con-
5 temnentes humilitatem suam nobiles certavit; civile ius, repo-
situm in penetralibus pontificum, evulgavit fastosque circa
forum in albo proposuit, ut, quando lege agi posset, sciretur;
6 ædem Concordiæ in area Vulcani summa invidia nobilium
dedicavit; coactusque consensu populi Cornelius Barbatus
pontifex maximus verba præire, quum more maiorum negaret
7 nisi consulem aut imperatorem posse templum dedicare. Ita-
que ex auctoritate senatus latum ad populum est, ne quis
templum aramve iniussu senatus aut tribunorum plebei partis
8 maioris dedicaret. Haud memorabilem rem per se, nisi do-
cumentum sit adversus superbiam nobilium plebeiæ libertatis,
9 referam. Ad collegam ægrum visendi causa Flavius quum
venisset, consensuque nobilium adolescentium, qui ibi asside-
bant, assurrectum ei non esset, curulem afferri sellam eo
iussit ac sede honoris sui anxios invidia inimicos spectavit.
10 Ceterum Flavium dixerat ædilem forensis factio, App. Claudii
censura vires nacta, qui senatum primus libertinorum filiis
11 lectis inquinaverat, et, posteaquam eam lectionem nemo ratam
habuit, nec in curia adeptus erat, quas petierat, opes, urbanis
humilibus per omnes tribus divisis forum et campum corrupit;
12 tantumque Flavii comitia indignitatis habuerunt, ut plerique
13 nobilium anulos aureos et phaleras deponerent. Ex eo tem-
pore in duas partes discessit civitas; aliud integer populus,
14 fautor et cultor bonorum, aliud forensis factio tendebat, donec

Q. Fabius et P. Decius censores facti, et Fabius simul concordiæ causa, simul ne humillimorum in manu comitia essent, omnem forensem turbam excretam in quattuor tribus coniecit, urbanasque eas appellavit. Adeoque eam rem acceptam gratis animis ferunt, ut Maximi cognomen, quod tot victoriis non pepererat, hac ordinum temperatione pareret. Ab eodem institutum dicitur, ut equites idibus Quintilibus transveherentur.

LIBER X.

A. u. c. 451. A. Ch. 303. L. Genucio, Ser. Cornelio consulibus ab externis ferme bellis
otium fuit. Soram atque Albam coloniæ deductæ. Albam in
2 Æquos sex millia colonorum scripta; Sora agri Volsci fuerat,
sed possederant Samnites; eo quattuor millia hominum missa.
3 Eodem anno Arpinatibus Trebulanisque civitas data. Frusi-
nates tertia parte agri damnati, quod Hernicos ab eis sollici-
tatos compertum, capitaque coniurationis eius, quæstione ab
consulibus ex senatus consulto habita, virgis cæsi ac securi
4 percussi. Tamen ne prorsus imbellem agerent annum, parva
expeditio in Umbriam facta est, quod nuntiabatur, ex spe-
5 lunca quadam excursiones armatorum in agros fieri. In
eam speluncam penetratum cum signis est, et ex [eo] loco
obscuro multa vulnera accepta, maximeque lapidum ictu, donec,
altero specus eius ore (nam pervius erat) invento, utræque
6 fauces congestis lignis accensæ. Ita intus fumo ac vapore ad
duo millia armatorum, ruentia novissime in ipsas flammas,
dum evadere tendunt, absumpta.
7 M. Livio Dentre, *M.* Æmilio consulibus redintegratum
A. u. c. 452. A. Ch. 302. Æquicum bellum. Coloniam ægre patientes velut arcem suis
finibus impositam, summa vi expugnare adorti ab ipsis colonis
8 pelluntur. Ceterum tantum Romæ terrorem fecere, quia vix
credibile erat, tam affectis rebus solos per se Æquos ad bel-
lum coortos, ut tumultus eius causa dictator diceretur C.

Iunius Bubulcus. *Is* cum M. Titinio magistro equitum pro- 9
fectus primo congressu Æquos subegit, ac die octavo trium-
phans in urbem quum redisset, ædem Salutis, quam consul
voverat, censor locaverat, dictator dedicavit.

Eodem anno classis Græcorum Cleonymo duce Lacedæ- 2
monio ad Italiæ litora appulsa Thurias urbem in Sallentinis
cepit. Adversus hunc hostem consul Æmilius missus prœlio 2
uno fugatum compulit in naves; Thuriæ redditæ veteri cultori,
Sallentinoque agro pax parta. Iunium Bubulcum dictatorem 3
missum in Sallentinos in quibusdam annalibus invenio, et Cle-
onymum, priusquam confligendum esset cum Romanis, Italia
excessisse. Circumvectus inde Brundisii promuntorium medio- 4
que sinu Hadriatico ventis latus, quum læva importuosa
Italiæ litora, dextra Illyrii Liburnique et Istri, gentes feræ
et magna ex parte latrociniis maritimis infames, terrerent,
penitus ad litora Venetorum pervenit. Expositis paucis, qui 5
loca explorarent, quum audisset, tenue prætentum litus esse,
quod transgressis stagna ab tergo sint, irrigua æstibus mariti-
mis; agros haud procul proximos campestres cerni, ulteriora
colles videri esse; ostium fluminis prælti, quo circumagi 6
naves in stationem tutam *possent*, vidisse (Meduacus amnis
erat), eo invectam classem subire flumine adverso iussit.
Gravissimas navium non pertulit alveus fluminis; in leviora 7
navigia transgressa multitudo armatorum ad frequentes agros,
tribus maritimis Patavinorum vicis colentibus eam oram, per-
venit. Ibi egressi, præsidio levi navibus relicto, vicos expug- 8
nant, inflammant tecta, hominum pecudumque prædas agunt,
et dulcedine prædandi longius usque a navibus procedunt.
Hæc ubi Patavium sunt nuntiata (semper autem eos in armis 9
accolæ Galli habebant), in duas partes iuventutem dividunt.
Altera in regionem, qua effusa populatio nuntiabatur, altera,
ne cui prædonum obvia fieret, avio itinere ad stationem na-
vium (millia autem quattuordecim ab oppido aberat) ducta.
In naves parvas, custodibus interemptis, impetus factus, territi- 10
que nautæ coguntur naves in alteram ripam amnis traiicere.

Et in terra prosperum æque in palatos prædatores prœlium
fuerat, refugientibusque ad stationem Græcis Veneti obsistunt;
11 ita in medio circumventi hostes cæsique. Pars capti classem
12 indicant regemque Cleonymum tria millia abesse. Inde cap-
tivis proximo vico in custodiam datis, pars fluviatiles naves,
ad superanda vada stagnorum apte planis alveis fabricatas,
pars captiva navigia armatis complent, profectique ad classem
immobiles naves et loca ignota plus quam hostem timentes
13 circumvadunt; fugientesque in altum acrius quam repugnantes
usque ad ostium amnis persecuti, captis quibusdam incensis-
que navibus hostium, quas trepidatio in vada intulerat, victo-
14 res revertuntur. Cleonymus, vix quinta parte navium incolumi,
nulla regione maris Hadriatici prospere adita, discessit. Rostra
navium spoliaque Laconum, in æde Iunonis veteri fixa, multi
15 supersunt, qui viderunt Patavii. Monumentum navalis pugnæ
eo die, quo pugnatum est, quotannis sollemni certamine navium
in flumine oppidi medio exercetur.

3 Eodem anno Romæ cum Vestinis petentibus amicitiam
2 ictum est fœdus. Multiplex deinde exortus terror. Etruriam
rebellare, ab Arretinorum seditionibus motu orto, nuntiabatur,
ubi Cilnium genus præpotens divitiarum invidia pelli armis
cœptum; simul, Marsos agrum vi tueri, in quem colonia Car-
3 seoli deducta erat, quattuor millibus hominum scriptis. Ita-
que propter eos tumultus dictus M. Valerius Maximus dicta-
4 tor magistrum equitum sibi legit M. Æmilium Paulum. Id
magis credo, quam Q. Fabium ea ætate atque eis honoribus
Valerio subiectum; ceterum ex Maximi cognomine ortum er-
5 rorem haud abnuerim. Profectus dictator cum exercitu prœlio
uno Marsos fundit. Compulsis deinde in urbes munitas, Mi-
lioniam, Plestinam, Fresiliam intra dies paucos cepit, et parte
6 agri multatis Marsis fœdus restituit. Tum in Etruscos ver-
sum bellum, et, quum dictator auspiciorum repetendorum
causa profectus Romam esset, magister equitum pabulatum
7 egressus ex insidiis circumvenitur, signisque aliquot amissis,
fœda militum cæde ac fuga in castra est compulsus. Qui

terror non eo tantum a Fabio abhorret, quod, si qua alia
arte, cognomen suum æquavit [tum] maxime bellicis laudibus,
sed etiam quod memor Papirianæ sævitiæ nunquam, ut dic- 8
tatoris iniussu dimicaret, adduci potuisset. Nuntiata ea clades 4
Romam maiorem, quam res erat, terrorem excivit; nam ut
exercitu deleto, ita iustitium indictum; custodiæ in portis, 2
vigiliæ vicatim exactæ, arma, tela in muros congesta. Omni- 3
bus iunioribus sacramento adactis, dictator ad exercitum mis-
sus omnia spe tranquilliora et composita magistri equitum
cura, castra in tutiorem locum redacta, cohortes, quæ signa 4
amiserant, extra vallum sine tentoriis destitutas invenit, exer-
citum avidum pugnæ, quo maturius ignominia aboleretur.
Itaque confestim castra inde in agrum Rusellanum promovit. 5
Eo et hostes secuti, quanquam ex bene gesta re summam et 6
in aperto certamine virium spem habebant, tamen insidiis
quoque, quas feliciter experti erant, hostem tentant. Tecta 7
semiruta vici per vastationem agrorum deusti haud procul
castris Romanorum aberant. Ibi abditis armatis, pecus in
conspectum præsidii Romani, cui præerat Cn. Fulvius legatus,
propulsum. Ad quam illecebram quum moveretur nemo ab 8
Romana statione, pastorum unus progressus sub ipsas muni-
tiones inclamat alios, cunctanter ab ruinis vici pecus propel-
lentes, quid cessarent, quum per media castra Romana tuto
agere possent. Hæc quum legato Cærites quidam interpre- 9
tarentur, et per omnes manipulos militum indignatio ingens
esset, nec tamen iniussu moveri auderent, iubet peritos linguæ
attendere animum, pastorum sermo agresti an urbano propior
esset. Quum referrent, sonum linguæ et corporum habitum 10
et nitorem cultiora quam pastoralia esse, „Ite igitur, dicite“
inquit, „detegant nequicquam conditas insidias: omnia scire
Romanum, nec magis iam dolo capi quam armis vinci posse.“
Hæc ubi audita sunt et ad eos, qui consederant in insidiis, per- 11
lata, consurrectum repente ex latebris est et in patentem ad
conspectum undique campum prolata signa. Visa legato 12
maior acies, quam quæ ab suo præsidio sustineri posset.

Itaque propere ad dictatorem auxilia accitum mittit; interea
5 ipse impetus hostium sustinet. Nuntio allato dictator signa
ferri ac sequi iubet armatos; sed celeriora prope omnia im-
2 perio erant. Rapta extemplo signa armaque, et vix ab im-
petu et cursu tenebantur. Quum ira ab accepta nuper clade
stimulabat, tum concitatior accidens clamor ab increscente
3 certamine. Urgent itaque alii alios hortanturque signiferos,
ut ocius eant. Quo magis festinantes videt dictator, eo im-
4 pensius retentat agmen ac sensim incedere iubet. Etrusci
contra, principio exciti pugnæ, omnibus copiis aderant; et su-
per alios alii nuntiant dictatori, omnes legiones Etruscorum
capessisse pugnam nec iam ab suis resisti posse; et ipse cer-
nit ex superiore loco, in quanto discrimine præsidium esset.
5 Ceterum satis fretus, esse etiam nunc tolerando certamini
legatum, nec se procul abesse periculi vindicem, quam max-
ime vult fatigari hostem, ut integris adoriatur viribus fessos.
6 Quanquam lente procedunt, iam tamen ad impetum capiun-
dum, equiti utique, modicum erat spatium. Prima incede-
bant signa legionum, ne quid occultum aut repentinum hostis
timeret; sed reliquerat intervalla inter ordines peditum, qua
7 satis laxo spatio equi permitti possent. Pariter sustulit cla-
morem acies et emissus eques libero cursu in hostem inve-
hitur, incompositisque adversus equestrem procellam subitum
8 pavorem offundit. Itaque, ut prope serum auxilium iam pæne
circumventis, ita universa requies data est. Integri accepere
9 pugnam, nec ea ipsa longa aut anceps fuit. Fusi hostes
castra repetunt, inferentibusque iam signa Romanis cedunt et
10 in ultimam castrorum partem conglobantur. Hærent fugientes
in angustiis portarum; pars magna aggerem vallumque con-
scendit, si aut ex superiore loco tueri se aut superare ali-
11 qua et evadere posset. Forte quodam loco male densatus
agger pondere superstantium in fossam procubuit, atque ea,
quum deos pandere viam fugæ conclamassent, plures inermes
12 quam armati evadunt. Hoc prœlio fractæ iterum Etrusco-
rum vires, et, pacto annuo stipendio et duum mensum fru-
mento, permissum ab dictatore, ut de pace legatos mitterent

Romam. Pax negata, indutiæ biennii datæ. Dictator tri- 13
umphans in urbem rediit. Habeo auctores, sine ullo memo-
rabili prœlio pacatam ab dictatore Etruriam esse, seditionibus
tantum Arretinorum compositis et Cilnio genere cum plebe
in gratiam reducto. Consul ex dictatura factus M. Valerius. 14
Non petentem atque adeo etiam absentem creatum tradidere
quidam, et per interregem ea comitia facta; id unum non
ambigitur, consulatum cum Apuleio Pansa gessisse.[1])

M. Valerio et Q. Apuleio consulibus satis pacatæ foris 6
res fuere. Etruscum adversa belli res et indutiæ quietum A. u. c. 454. A. Ch. 300.
tenebant; Samnitem multorum annorum cladibus domitum
hauddum fœderis novi pænitebat. Romæ quoque plebem 3
quietam exonerata in colonias multitudo præstabat. Tamen
ne undique tranquillæ res essent, certamen iniectum inter pri-
mores civitatis, patricios plebeiosque, ab tribunis plebis Q. et
Cn. Ogulniis, qui, undique criminandorum patrum apud plebem 4
occasionibus quæsitis, postquam alia frustra tentata erant,
eam actionem susceperunt, qua non infimam plebem accen-
derent, sed ipsa capita plebis, consulares triumphalesque ple-
beios, quorum honoribus nihil præter sacerdotia, quæ nondum 5
promiscua erant, deesset. Rogationem ergo promulgarunt, 6
ut, quum quattuor augures, quattuor pontifices ea tempestate
essent, placeretque augeri sacerdotum numerum, quattuor pon-
tifices, quinque augures, de plebe omnes, allegerentur. Quem- 7
admodum ad quattuor augurum numerum, nisi morte duorum,
id redigi collegium potuerit, non invenio, quum inter augures
constet, imparem numerum debere esse, ut tres antiquæ tribus,
Ramnes, Titienses, Luceres, suum quæque augurem habeant
aut, si pluribus sit opus, pari inter se numero sacerdotes 8
multiplicent, sicut multiplicati sunt, quum ad quattuor quin-
que adiecti novem numerum, ut terni in singulas essent, ex-
pleverunt. Ceterum, quia de plebe allegebantur, iuxta eam 9
rem ægre passi patres, quam quum consulatum vulgari vide-
rent. Simulabant, ad deos id magis quam ad se pertinere: 10

[1]) In fastis vulgaribus M. Valerii dictaturæ integer assignatur annus, a. u. c. 453, a. Ch. 301.

non de cælo demissos, sed qui patrem ciere possent, id est,
11 nihil ultra quam ingenuos? Consulem iam patrem ciere possum,
avumque iam poterit filius meus. Nihil est aliud in re, Quirites, nisi ut omnia negata adipiscamur; certamen tantum patricii petunt, nec curant, quem eventum certaminum habeant.
12 Ego hanc legem, quod bonum, faustum felixque sit vobis ac
9 rei publicæ, uti rogas, iubendam censeo." Vocare tribus extemplo populus iubebat, apparebatque accipi legem; ille tamen dies intercessione est sublatus. Postero die, deterritis
2 tribunis, ingenti consensu accepta est. Pontifices creantur suasor legis P. Decius Mus, P. Sempronius Sophus, C. Marcius Rutilus, M. Livius Denter, quinque augures item de plebe, C. Genucius, P. Ælius Pætus, M. Minucius Fæsus, C. Marcius, T. Publilius. Ita octo pontificum, novem augurum numerus factus.

3 Eodem anno M. Valerius consul de provocatione legem tulit diligentius sanctam. Tertio ea tum post reges exactos
4 lata est, semper a familia eadem. Causam renovandæ sæpius haud aliam fuisse reor, quam quod plus paucorum opes quam libertas plebis poterat. Porcia tamen lex sola pro tergo civium lata videtur, quod gravi pœna, si quis verberasset
5 necassetve civem Romanum, sanxit; Valeria lex quum eum, qui provocasset, virgis cædi securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra quam „improbe factum" adiecit.
6 Id, qui tum pudor hominum erat, visum, credo, vinculum satis validum legis; nunc vix servus hero ita minetur quisquam.

7 Bellum ab eodem consule haudquaquam memorabile adversus rebellantes Æquos, quum præter animos feroces nihil
8 ex antiqua fortuna haberent, gestum est. Alter consul Apuleius in Umbria Nequinum oppidum circumsedit. Locus erat arduus atque in parte una præceps, ubi nunc Narnia
9 sita est, nec vi nec munimento capi poterat. Itaque eam
A. u. c. 455. A. Ch. 299. infectam rem M. Fulvius Pætus, T. Manlius Torquatus novi
10 consules acceperunt. In eum annum quum Q. Fabium consulem non petentem omnes dicerent centuriæ, ipsum auctorem

fuisse Macer Licinius ac Tubero tradunt differendi sibi con-
sulatus in bellicosiorem annum: eo anno maiori se usui rei 11
publicæ fore urbano gesto magistratu; ita nec dissimulantem,
quid mallet, nec petentem tamen, ædilem curulem cum L.
Papirio Cursore factum. Id ne pro certo ponerem, vetustior 12
annalium auctor Piso effecit, qui eo anno ædiles curules fuisse
tradit C. Domitium Cn. filium Calvinum et Sp. Carvilium Q.
filium Maximum. Id credo cognomen errorem in ædilibus 13
fecisse, secutamque fabulam mixtam ex ædiliciis et consulari-
bus comitiis, convenientem errori. Et lustrum eo anno condi- 14
tum a P. Sempronio Sopho et P. Sulpicio Saverrione cen-
soribus, tribusque additæ duæ, Aniensis ac Terentina.

Hæc Romæ gesta. Ceterum ad Nequinum oppidum 10
quum segni obsidione tempus tereretur, duo ex oppidanis,
quorum erant ædificia iuncta muro, specu facto, ad stationes
Romanas itinere occulto perveniunt; inde ad consulem deducti 2
præsidium armatum se intra mœnia [et muros] accepturos
confirmant. Nec aspernanda res visa neque incaute credenda. 3
Cum altero eorum (nam alter obses retentus) duo exploratores
per cuniculum missi; per quos satis comperta re, trecenti 4
armati transfuga duce in urbem ingressi nocte portam, quæ
proxima erat, cepere. Qua refracta consul exercitusque Ro-
manus sine certamine urbem invasere. Ita Nequinum in di- 5
cionem populi Romani venit. Colonia eo adversus Umbros
missa, a flumine Narnia appellata; exercitus cum magna
præda Romam reductus.

Eodem anno ab Etruscis adversus indutias paratum bel- 6
lum; sed eos talia molientes Gallorum ingens exercitus fines
ingressus paulisper a proposito avertit. Pecunia deinde, qua 7
multum poterant, freti socios ex hostibus facere Gallos co-
nantur, ut eo adiuncto exercitu cum Romanis bellarent. De 8
societate haud abnuunt barbari; de mercede agitur. Qua
pacta acceptaque, quum parata cetera ad bellum essent
sequique Etruscus iuberet, infitias eunt, mercedem se belli
Romanis inferendi pactos: quicquid acceperint, accepisse, ne 9

10 agrum Etruscum vastarent armisque lacesserent cultores; mili-
tatūros tamen se, si utique Etrusci velint, sed nulla alia mer-
cede, quam ut in partem agri accipiantur tandemque aliqua
11 sede certa consistant. Multa de eo concilia populorum Etru-
riæ habita, nec perfici quicquam potuit, non tam quia immi-
nui agrum, quam quia accolas sibi quisque adiungere tam
12 efferatæ gentis homines horrebat. Ita dimissi Galli pecuniam
ingentem sine labore ac periculo partam retulerunt. Romæ
terrorem præbuit fama Gallici tumultus ad bellum Etruscum
adiecti; eo minus cunctanter fœdus ictum cum Picenti po-
pulo est.

11 T. Manlio consuli provincia Etruria sorte evenit; qui
vixdum ingressus hostium fines, quum exerceretur inter equites,
ab rapido cursu circumagendo equo effusus extemplo prope
2 exspiravit; tertius ab eo casu dies finis vitæ consuli fuit.
Quo velut omine belli accepto, deos pro se commisisse bellum
3 memorantes Etrusci sustulere animos. Romæ quum desiderio
viri, tum incommoditate temporis tristis nuntius fuit; patres
ab iubendo dictatore consulis subrogandi comitia ex sententia
4 principum habita deterruerunt. M. Valerium consulem omnes
sententiæ centuriæque dixere, quem senatus dictatorem dici
iussurus fuerat; tum extemplo in Etruriam ad legiones pro-
5 ficisci iussit. Adventus eius compressit Etruscos adeo, ut
nemo extra munimenta egredi auderet, timorque ipsorum ob-
6 sidioni similis esset; neque illos novus consul vastandis agris
urendisque tectis, quum passim non villæ solum, sed frequentes
quoque vici incendiis fumarent, elicere ad certamen potuit.

7 Quum hoc segnius bellum opinione esset, alterius belli,
quod multis in vicem cladibus haud immerito terribile erat,
fama Picentium, novorum sociorum, indicio exorta est: Sam-
nites arma et rebellionem spectare, seque ab iis sollicitatos
8 esse. Picentibus gratiæ actæ, et magna pars curæ patribus
9 ab Etruria in Samnites versa est. Caritas etiam annonæ solli-
citam civitatem habuit, ventumque ad inopiæ ultimum foret,
ut scripsere, quibus ædilem fuisse eo anno Fabium Maximum

placet, ni eius viri cura, qualis in bellicis rebus multis tempe-
statibus fuerat, talis domi tum in annonæ dispensatione præ-
parando ac convehendo frumento fuisset. — Eo anno (nec 10
traditur causa) interregnum initum. Interreges fuere App. Clau-
dius, dein P. Sulpicius. Is comitia consularia habuit; creavit A. u. c. 456.
L. Cornelium Scipionem, Cn. Fulvium consules. A. Ch. 298.

Principio huius anni oratores Lucanorum ad novos con- 11
sules venerunt questum, quia condicionibus pellicere se nequi-
verint ad societatem armorum, Samnites infesto exercitu in-
gressos fines suos vastare belloque ad bellum cogere. Lucano 12
populo satis superque erratum quondam; nunc ita obstinatos
animos esse, ut omnia ferre ac pati tolerabilius ducant, quam
ut unquam postea nomen Romanum violent. Orare patres, 13
ut et Lucanos in fidem accipiant et vim atque iniuriam ab
se Samnitium arceant; se, quanquam bello cum Samnitibus
suscepto necessaria iam facta adversus Romanos fides sit,
tamen obsides dare paratos esse. Brevis consultatio senatus **12**
fuit; ad unum omnes iungendum fœdus cum Lucanis resque
repetendas ab Samnitibus censent. Benigne responsum Lu- 2
canis ictumque fœdus. Fetiales missi, qui Samnitem decedere
agro sociorum ac deducere exercitum finibus Lucanis iuberent;
quibus obviam missi ab Samnitibus, qui denuntiarent, si quod
adissent in Samnio concilium, haud inviolatos abituros. Hæc 3
postquam audita sunt Romæ, bellum Samnitibus et patres
censuerunt et populus iussit.

Consules inter se provincias partiti sunt; Scipioni Etruria,
Fulvio Samnites obvenerunt, diversique ad suum quisque bel-
lum proficiscuntur. Scipioni segne bellum et simile prioris 4
anni militiæ exspectanti hostes ad Volaterras instructo agmine
occurrerunt. Pugnatum maiore parte diei, magna utrinque 5
cæde; nox incertis, qua data victoria esset, intervenit. Lux
insequens victorem victumque ostendit; nam Etrusci silentio
noctis castra reliquerunt. Romanus egressus in aciem, ubi 6
profectione hostium concessam victoriam videt, progressus ad
castra vacuis cum plurima præda (nam et stativa et trepide

7 deserta fuerant) potitur. Inde in Faliscum agrum copiis
reductis, quum impedimenta Faleriis cum modico præsidio reli-
quisset, expedito agmine ad depopulandos hostium fines ince-
8 dit. Omnia ferro ignique vastantur; prædæ undique actæ.
Nec solum modo vastum hosti relictum, sed castellis etiam
vicisque illatus ignis; urbibus oppugnandis temperatum, in
9 quas timor Etruscos compulerat. — Cn. Fulvii consulis clara
pugna in Samnio ad Bovianum haudquaquam ambiguæ victo-
riæ fuit. Bovianum inde aggressus nec ita multo post Aufi-
13 denam vi cepit. Eodem anno Carseolos colonia in agrum
Æquiculorum deducta. Fulvius consul de Samnitibus trium-
phavit.
2 Quum comitia consularia instarent, fama exorta, Etruscos
3 Samnitesque ingentes conscribere exercitus: palam omnibus con-
ciliis vexari principes Etruscorum, quod non Gallos quacunque
condicione traxerint ad bellum; increpari magistratus Samnitium,
quod exercitum adversus Lucanum hostem comparatum obie-
4 cerint Romanis; itaque suis sociorumque viribus consurgere
hostes ad bellum, et haudquaquam impari defungendum esse
5 certamine. Hic terror, quum illustres viri consulatum peterent,
omnes in Q. Fabium Maximum primo non petentem, deinde,
6 ut inclinata studia vidit, etiam recusantem convertit: Quid se
iam senem ac perfunctum laboribus laborumque præmiis solli-
citarent? Nec corporis nec animi vigorem remanere eundem,
et fortunam ipsam vereri, ne cui deorum nimia iam in se
7 et constantior, quam velint humanæ res, videatur. Et se
gloriæ seniorum succrevisse et ad suam gloriam consurgentes
alios lætum adspicere; nec honores magnos fortissimis viris
8 Romæ nec honoribus deesse fortes viros. Acuebat hac mode-
ratione tam iusta studia; quæ verecundia legum restinguenda
ratus, legem recitari iussit, qua intra decem annos eundem
9 consulem refici non liceret. Vix præ strepitu audita lex est.
tribunique plebis nihil id impedimenti futurum aiebant: se ad
10 populum laturos, uti legibus solveretur. Et ille quidem in
recusando perstabat, quid ergo attineret leges ferri, rogitans,

quibus per eosdem, qui tulissent, fraus fieret; iam regi leges, non regere. Populus nihilo minus suffragia inibat, et, ut 11 quæque intro vocata erat centuria, consulem haud dubie Fabium dicebat. Tum demum consensu civitatis victus, „Dei 12 approbent" inquit, „quod agitis acturique estis, Quirites. Ceterum, quoniam in me, quod vos vultis, facturi estis, in collega sit meæ apud vos gratiæ locus. P. Decium, expertum mihi 13 concordi collegio virum, dignum vobis, dignum parente suo, quæso mecum consulem faciatis." Iusta suffragatio visa. Omnes, quæ supererant, centuriæ Q. Fabium, P. Decium consules dixere.

Eo anno plerisque dies dicta ab ædilibus, quia plus, quam 14 quod lege finitum erat, agri possiderent; nec quisquam ferme est purgatus, vinculumque ingens immodicæ cupiditati iniectum est.

Consules novi, Q. Fabius Maximus quartum et P. Decius **14** Mus tertium, quum inter se agitarent, uti alter Samnites A. u. c. 457. A. Ch. 297. hostes, alter Etruscos deligeret, quantæque in hanc aut in 2 illam provinciam copiæ satis, et uter ad utrum bellum dux idoneus magis esset, ab Sutrio et Nepete et Faleriis legati, 3 auctores, concilia Etruriæ populorum de petenda pace haberi, totam belli molem in Samnium averterunt. Profecti consules, 4 quo expeditiores commeatus essent et incertior hostis, qua venturum bellum foret, Fabius per Soranum, Decius per Sidicinum agrum in Samnium legiones ducunt. Ubi in hostium 5 fines ventum est, uterque populabundus effuso agmine incedit. Explorant tamen latius quam populantur; igitur non fefellere 6 ad Tifernum hostes in occulta valle instructi, quam ingressos Romanos superiore ex loco adoriri parabant. Fabius, impe- 7 dimentis in locum tutum remotis præsidioque modico imposito, præmonitis militibus, adesse certamen, quadrato agmine ad prædictas hostium latebras succedit. Samnites, desperato im- 8 proviso tumultu, quando in apertum semel discrimen evasura esset res, et ipsi acie iusta maluerunt concurrere. Itaque in æquum descendunt ac fortunæ se maiore animo quam spe

14*

9 committunt; ceterum, sive quia ex omnium Samnitium populis, quodcunque roboris fuerat, contraxerant, seu quia discrimen summæ rerum augebat animos, aliquantum aperta quoque
10 pugna præbuerunt terroris. Fabius ubi nulla ex parte hostem loco moveri vidit, Maximum filium et M. Valerium tribunos militum, cum quibus ad primam aciem procurrerat, ire ad equites
11 iubet et adhortari, ut, si quando unquam equestri ope adiutam rem publicam meminerint, illo die annitantur, ut ordinis
12 eius gloriam invictam præstent: peditum certamine immobilem hostem restare; omnem reliquam spem in impetu esse equitum. Et ipsos nominatim iuvenes, pari comitate utrumque, nunc
13 laudibus, nunc promissis onerat. Ceterum, quando ne ea quoque tentata vis proficeret**[1], consilio grassandum, si nihil
14 vires iuvarent, ratus, Scipionem legatum hastatos primæ legionis subtrahere ex acie et ad montes proximos, quam posset occultissime, circumducere iubet; inde adscensu abdito a conspectu erigere in montes agmen, aversoque hosti ab tergo
15 repente se ostendere. Equites, ducibus tribunis, haud multo plus hostibus quam suis, ex improviso ante signa evecti, præ-
16 buerunt tumultus. Adversus incitatas turmas stetit immota Samnitium acies, nec parte ulla pelli aut perrumpi potuit, et postquam irritum inceptum erat, recepti post signa
17 prœlio excesserunt. Crevit ex eo hostium animus, nec sustinere frons prima tam longum certamen increscentemque fiducia sui vim potuisset, ni secunda acies iussu consulis in primum
18 successisset. Ibi integræ vires sistunt invehentem se iam Samnitem; et tempore ipso visa ex montibus signa clamorque sublatus non vero tantum metu terruere Samnitium animos.
19 Nam et Fabius Decium collegam appropinquare exclamavit, et pro se quisque miles, adesse alterum consulem, adesse
20 legiones, gaudio alacres fremunt; errorque utilis Romanis oblatus fugæ formidinisque Samnites implevit, maxime territos,

---

[1]) Exciderunt quædam, velut: quando, ne ea quoque tentata vis parum proficeret, timeri poterat, consilio..

ne ab altero exercitu integro intactoque fessi opprimerentur.
Sed quia passim in fugam dissipati sunt, minor cædes quam 21
pro tanta victoria fuit. Tria millia et quadringenti cæsi,
capti octingenti ferme et triginta; signa militaria capta tria
et viginti.

Samnitibus Apuli se ante prœlium coniunxissent, ni P. **15**
Decius consul iis ad Maleventum castra obiecisset, extractos
deinde ad certamen fudisset. Ibi quoque plus fugæ fuit quam 2
cædis; duo millia Apulorum cæsa; spretoque eo hoste, Decius
in Samnium legiones duxit. Ibi duo consulares exercitus, 3
diversis vagati partibus, omnia spatio quinque mensum evastarunt.
Quadraginta et quinque loca in Samnio fuere, in 4
quibus Decii castra fuerunt, alterius consulis sex et octoginta;
nec valli tantum ac fossarum vestigia relicta, sed multo illis 5
insigniora monumenta vastitatis circa regionumque depopulatarum.
Fabius etiam urbem Cimetram cepit. Ibi capta arma- 6
torum duo millia nongenti, cæsi pugnantes ferme nongenti
triginta.

Inde comitiorum causa Romam profectus maturavit eam 7
rem agere. Quum primo vocatæ Q. Fabium consulem dicerent
omnes centuriæ, App. Claudius, consularis candidatus, 8
vir acer et ambitiosus, non sui magis honoris causa, quam
ut patricii recuperarent duo consularia loca, quum suis, tum
totius nobilitatis viribus incubuit, *ut* se cum Q. Fabio consulem
dicerent. Fabius primo de se eadem fere, quæ priore 9
anno, dicendo abnuere. Circumstare sellam omnis nobilitas;
orare, ut ex cæno plebeio consulatum extraheret maiestatemque
pristinam quum honori, tum patriciis gentibus redderet.
Fabius, silentio facto, media oratione studia hominum sedavit; 10
facturum enim se fuisse dixit, ut duorum patriciorum nomina
reciperet, si alium quam se consulem fieri videret; nunc se 11
suam rationem comitiis, quum contra leges futurum sit, pessimo
exemplo non habiturum. Ita L. Volumnius de plebe cum 12
App. Claudio consul est factus, priore item consulatu inter se
comparati. Nobilitas obiectare Fabio, fugisse eum App. Clau-

dium collegam, eloquentia civilibusque artibus haud dubie præstantem.

16 Comitiis perfectis veteres consules iussi bellum in Samnio
2 gerere, prorogato in sex menses imperio. Itaque insequenti
A. u. c. 458. A. Ch. 296. quoque anno, L. Volumnio, App. Claudio consulibus, P. Decius, qui consul in Samnio relictus a collega fuerat, proconsul idem populari non destitit agros, donec Samnitium exercitum nus-
3 quam se prœlio committentem postremo expulit finibus. Etruriam pulsi petierunt et, quod legationibus nequicquam sæpe tentaverant, id se tanto agmine armatorum, mixtis terrore precibus, acturos efficacius rati, postulaverunt principum Etru-
4 riæ concilium. Quo coacto, per quot annos pro libertate dimicent cum Romanis, exponunt: omnia expertos esse, si suismet ipsorum viribus tolerare tantam molem belli possent;
5 tentasse etiam haud magni momenti finitimarum gentium auxilia. Petisse pacem a populo Romano, quum bellum tolerare non possent; rebellasse, quod pax servientibus gravior
6 quam liberis bellum esset; unam sibi spem reliquam in Etruscis restare. Scire, gentem Italiæ opulentissimam armis, viris, pecunia esse; habere accolas Gallos, inter ferrum et arma natos, feroces quum suopte ingenio, tum adversus Romanum populum, quem captum a se auroque redemptum, haud vana
7 iactantes, memorent. Nihil abesse, si sit animus Etruscis, qui Porsinnæ quondam maioribusque eorum fuerit, quin Romanos omni agro cis Tiberim pulsos dimicare pro salute sua,
8 non de intolerando Italiæ regno cogant. Samnitem illis exercitum paratum, instructum armis, stipendio venisse; confestim secuturos, vel si ad ipsam Romanam urbem oppugnandam ducant.

17 Hæc eos in Etruria iactantes molientesque bellum domi Romanum urebat. Nam P. Decius, ubi comperit per exploratores, profectum Samnitium exercitum, advocato consilio
2 „Quid per agros“ inquit „vagamur, vicatim circumferentes bellum? Quin urbes et mœnia aggredimur? Nullus iam exercitus Samnio præsidet; cessere finibus ac sibimet ipsi

exsilium conscivere.“ Approbantibus cunctis ad Murgantiam 3
validam urbem oppugnandam ducit; tantusque ardor militum
fuit et caritate ducis et spe maioris quam ex agrestibus popu-
lationibus prædæ, ut uno die vi atque armis urbem caperent.
Ibi duo millia Samnitium et centum pugnantes circumventi 4
captique, et alia præda ingens capta est. Quæ ne impedi-
mentis gravibus agmen oneraret, convocari milites Decius
iubet. „Hacine“ inquit „victoria sola aut hac præda con- 5
tenti estis futuri? Vultis vos pro virtute spes gerere? Omnes
Samnitium urbes fortunæque in urbibus relictæ vestræ sunt,
quando legiones eorum tot prœliis fusas postremo finibus ex-
pulistis. Vendite ista et illicite lucro mercatorem, ut sequatur 6
agmen; ego subinde suggeram, quæ vendatis. Ad Romuleam
urbem hinc eamus, ubi vos labor haud maior, præda maior
manet.“ Divendita præda, ultro adhortantes imperatorem ad 7
Romuleam pergunt. Ibi quoque sine opere, sine tormentis,
simul admota sunt signa, nulla vi deterriti a muris, qua
cuique proximum fuit, scalis raptim admotis in mœnia evasere.
Captum oppidum ac direptum est; ad duo millia et trecenti 8
occisi et sex millia hominum capta, et miles ingenti præda
potitus, quam vendere, sicut priorem, coactus; Ferentinum inde, 9
quanquam nihil quietis dabatur, tamen summa alacritate
ductus. Ceterum ibi plus laboris ac periculi fuit; et defensa 10
summa vi mœnia sunt, et locus erat munimento naturaque
tutus; sed evicit omnia assuetus prædæ miles. Ad tria millia
hostium circa muros cæsa; præda militis fuit. Huius oppug- 11
natarum urbium decoris pars maior in quibusdam annalibus
ad Maximum trahitur; Murgantiam ab Decio, a Fabio Feren-
tinum Romuleamque oppugnatas tradunt. Sunt, qui novorum 12
consulum hanc gloriam faciant, quidam non amborum, sed
alterius, L. Volumnii: ei Samnium provinciam evenisse.

Quum ea in Samnio, cuiuscunque ductu auspicioque, 18
gererentur, Romanis in Etruria interim bellum ingens multis
ex gentibus concitur, cuius auctor Gellius Egnatius ex Sam-
nitibus erat. Tusci fere omnes consciverant bellum; traxerat 2

contagio proximos Umbriæ populos, et Gallica auxilia mercede
sollicitabantur; omnis ea multitudo ad castra Samnitium con-
3 veniebat. Qui tumultus repens postquam est Romam perlatus,
quum iam L. Volumnius consul cum legione secunda ac
tertia sociorumque millibus quindecim profectus in Samnium
esset, App. Claudium primo quoque tempore in Etruriam ire
4 placuit. Duæ Romanæ legiones secutæ, prima et quarta, et
sociorum duodecim millia; castra haud procul ab hoste posita.
5 Ceterum magis eo profectum est, quod mature ventum erat,
ut quosdam spectantes iam arma Etruriæ populos metus Ro-
mani nominis comprimeret, quam quod ductu consulis quic-
6 quam ibi satis scite aut fortunate gestum sit. Multa prœlia
locis et temporibus iniquis commissa, spesque in dies graviorem
hostem faciebat, et iam prope erat, ut nec duci milites nec
7 militibus dux satis fideret. Litteras ad collegam accer-
sendum ex Samnio missas, in trinis annalibus invenio; piget
tamen certum ponere, quum ea ipsa inter consules populi
Romani, iam iterum eodem honore fungentes, disceptatio
fuerit, Appio abnuente missas, Volumnio affirmante, Appii se
8 litteris accitum. Iam Volumnius in Samnio tria castella
ceperat, in quibus ad tria millia hostium cæsa erant, dimidium
fere eius captum, et Lucanorum seditiones a plebeiis et egen-
tibus ducibus ortas summa optimatium voluntate per Q. Fa-
bium, pro consule missum eo cum vetere exercitu, compres-
9 serat. Decio populandos hostium agros relinquit, ipse cum
suis copiis in Etruriam ad collegam pergit. Quem advenientem
10 læti omnes accepere; Appium ex conscientia sua credo
animum habuisse; haud immerito iratum, si nihil scripserat,
illiberali et ingrato animo, si eguerat ope, dissimulantem.
11 Vix enim salute mutua reddita, quum obviam egressus esset,
„Satin' salve“ inquit, „L. Volumni? Ut sese in Samnio res
habent? Quæ te causa, ut provincia tua excederes, induxit?“
12 Volumnius in Samnio res prosperas esse ait, litteris eius acci-
tum venisse; quæ si falsæ fuerint nec usus sui sit in Etruria,
13 extemplo conversis signis abiturum. „Tu vero abeas“ inquit,

„neque te quisquam moratur; etenim minime consentaneum
est, quum bello tuo forsitan vix sufficias, huc te ad opem
ferendam aliis gloriari venisse.“ Bene, hercules, verteret, 14
dicere Volumnius; malle frustra operam insumptam, quam
quicquam incidisse, cur non satis esset Etruriæ unus consularis
exercitus. Digredientes iam consules legati tribunique ex **19**
Appiano exercitu circumsistunt. Pars imperatorem suum
orare, ne collegæ auxilium, quod acciendum ultro fuerit, sua
sponte oblatum sperneret; plures abeunti Volumnio obsistere; 2
obtestari, ne pravo cum collega certamine rem publicam
prodat: si qua clades incidisset, desertori magis quam deserto
noxiæ fore; eo rem adductam, ut omne rei bene aut secus 3
gestæ in Etruria decus dedecusque ad L. Volumnium sit
delegatum; neminem quæsiturum, quæ verba Appii, sed quæ
fortuna exercitus fuerit; dimitti ab Appio eum, sed a re publica 4
et ab exercitu retineri; experiretur modo voluntatem militum.
Hæc monendo obtestandoque prope restitantes consules in 5
contionem pertraxerunt. Ibi orationes longiores habitæ in
eandem ferme sententiam, in quam inter paucos certatum
verbis fuerat; et quum Volumnius, causa superior, ne infa- 6
cundus quidem adversus eximiam eloquentiam collegæ visus
esset, cavillansque Appius sibi acceptum referre diceret debere, 7
quod ex muto atque elingui facundum etiam consulem habe-
rent: priore consulatu, primis utique mensibus, hiscere eum
nequisse, nunc iam populares orationes serere, „Quam mallem“ 8
inquit Volumnius, „tu a me strenue facere, quam ego abs te
scite loqui didicissem.“ Postremo condicionem ferre, quæ
decretura sit, non orator (neque enim id desiderare rem pub-
licam), sed imperator uter sit melior. Etruriam et Samnium 9
provincias esse; utram mallet, eligeret; suo exercitu se vel
in Etruria vel in Samnio rem gesturum. Tum militum clamor 10
ortus, ut simul ambo bellum Etruscum susciperent. Quo 11
animadverso consensu Volumnius „Quoniam in collegæ volun-
tate interpretanda“ inquit „erravi, non committam, ut, quid
vos velitis, obscurum sit. Manere an abire me velitis, clamore

12 significate." Tum vero tantus est clamor exortus, ut hostes
e castris exciret. Armis arreptis in aciem descendunt. Et
13 Volumnius signa canere ac vexilla efferri castris iussit; Ap-
pium addubitasse ferunt, cernentem, seu pugnante seu quieto
se fore collegæ victoriam; deinde veritum, ne suæ quoque
legiones Volumnium sequerentur, et ipsum flagitantibus suis
14 signum dedisse. Ab neutra parte satis commode instructi
fuerunt; nam et Samnitium dux Gellius Egnatius pabulatum
cum cohortibus paucis ierat, suoque impetu magis milites
15 quam cuiusquam ductu aut imperio pugnam capessebant, et
Romani exercitus nec pariter ambo ducti nec satis temporis
16 ad instruendum fuit. Prius concurrit Volumnius, quam Appius
ad hostem perveniret; itaque fronte inæquali concursum est;
et velut sorte quadam mutante assuetos inter se hostes, Etrusci
Volumnio, Samnites, parumper cunctati, quia dux aberat,
17 Appio occurrere. Dicitur Appius in medio pugnæ discrimine,
ita ut inter prima signa manibus ad cælum sublatis conspi-
ceretur, ita precatus esse: „Bellona, si hodie nobis victoriam
18 duis, ast ego tibi templum voveo." Hæc precatus, velut
instigante dea, et ipse collegæ et exercitus virtutem æquavit
ducis. *Et duces* imperatoria opera exsequuntur et milites, ne
19 ab altera parte prius victoria incipiat, annituntur. Ergo fun-
dunt fugantque hostes, maiorem molem haud facile sustinentes,
quam cum qua manus conserere assueti fuerant. Urgendo
20 cedentes insequendoque effusos compulere ad castra; ibi
interventu Gellii cohortiumque Sabellarum paulisper recruduit
pugna. Iis quoque mox fusis, iam a victoribus castra oppug-
21 nabantur; et quum Volumnius ipse portæ signa inferret,
Appius Bellonam victricem identidem celebrans accenderet
22 militum animos, per vallum, per fossas irruperunt. Castra
capta direptaque; præda ingens parta et militi concessa est.
Septem millia octingenti hostium occisi, duo millia et centum
viginti capti.

20 Dum ambo consules omnisque Romana vis in Etruscum
bellum magis inclinat, in Samnio novi exercitus exorti ad

populandos imperii Romani fines per Vescinos in Campaniam
Falernumque agrum transcendunt, ingentesque prædas faciunt.
Volumnium magnis itineribus in Samnium redeuntem (iam 2
enim Fabio Decioque prorogati imperii finis aderat) fama de
Samnitium exercitu populationibusque Campani agri ad tuen-
dos socios convertit. Ut in Calenum agrum venit, et ipse 3
cernit recentia cladis vestigia, et Caleni narrant tantum iam
prædæ hostes trahere, ut vix explicare agmen possint; itaque 4
iam propalam duces loqui, extemplo eundum in Samnium
esse, ut relicta ibi præda in expeditionem redeant, nec tam
oneratum agmen dimicationi committant. Ea quanquam similia 5
veris erant, certius tamen exploranda ratus dimittit equites,
qui vagos prædatores in agris palantes excipiant; ex quibus 6
inquirendo cognoscit, ad Vulturnum flumen sedere hostem,
inde tertia vigilia moturum; iter in Samnium esse. His satis 7
exploratis profectus tanto intervallo ab hostibus consedit, ut
nec adventus suus propinquitate nimia nosci posset, et egre-
dientem e castris hostem opprimeret. Aliquanto ante lucem 8
ad castra accessit gnarosque Oscæ linguæ exploratum, quid
agatur, mittit. Intermixti hostibus, quod facile erat in nocturna
trepidatione, cognoscunt, infrequentia armatis signa egressa,
prædam prædæque custodes exire, immobile agmen et sua quem-
que molientem, nullo inter alios consensu nec satis certo im-
perio. Tempus aggrediendi aptissimum visum est; et iam lux 9
appetebat; itaque signa canere iussit agmenque hostium aggre-
ditur. Samnites præda impediti, infrequentes armati, pars 10
addere gradum ac præ se agere prædam, pars stare incerti,
utrum progredi an regredi in castra tutius foret; inter cuncta-
tionem opprimuntur, et Romani iam transcenderant vallum,
cædesque ac tumultus erat in castris. Samnitium agmen, præter- 11
quam hostili tumultu, captivorum etiam repentina defectione
turbatum erat, qui partim ipsi soluti vinctos solvebant, partim 12
arma in sarcinis deligata rapiebant tumultumque prœlio ipso
terribiliorem intermixti agmini præbebant. Memorandum 13
deinde edidere facinus; nam Staium Minacium ducem adeun-

tem ordines hortantemque invadunt; dissipatis inde equitibus, qui cum eo aderant, ipsum circumsistunt, insidentemque equo
14 captum ad consulem Romanum rapiunt. Revocata eo tumultu prima signa Samnitium prœliumque iam profligatum
15 integratum est; nec diutius sustineri potuit. Cæsa ad sex millia hominum; duo millia et quingenti capti, in eis tribuni militum quattuor, signa militaria triginta, et, quod lætissimum victoribus fuit, captivorum recepta septem millia et quadringenti, præda ingens sociorum; accitique edicto domini ad res suas noscendas recipiendasque, præstituta die.
16 Quarum rerum non exstitit dominus, militi concessæ; coactique vendere prædam, ne alibi quam in armis animum haberent.

21 Magnum ea populatio Campani agri tumultum Romæ
2 præbuerat; et per eos forte dies ex Etruria allatum erat, post deductum inde Volumnianum exercitum Etruriam concitam in arma et Gellium Egnatium, Samnitium ducem, et Umbros ad defectionem vocari et Gallos pretio ingenti sollicitari.
3 His nuntiis senatus conterritus iustitium indici, dilectum omnis
4 generis hominum haberi iussit. Nec ingenui modo aut iuniores sacramento adacti, sed seniorum etiam cohortes factæ libertinique centuriati, et defendendæ urbis consilia agitabantur, summæque rerum prætor P. Sempronius præerat.
5 Ceterum parte curæ exonerarunt senatum L. Volumnii consulis litteræ, quibus cæsos fusosque populatores Campaniæ
6 cognitum est. Itaque et supplicationes ob rem bene gestam consulis nomine decernunt, *et* iustitium remittitur, quod fuerat
7 dies duodeviginti, supplicatioque perlæta fuit. Tum de præsidio regionis depopulatæ ab Samnitibus agitari cœptum; itaque placuit, ut duæ coloniæ circa Vescinum et Falernum agrum
8 deducerentur, una ad ostium Liris fluvii, quæ Minturnæ appellata, altera in saltu Vescino, Falernum contingente agrum, ubi Sinope dicitur Græca urbs fuisse, Sinuessa deinde ab
9 colonis Romanis appellata. Tribunis plebis negotium datum est, ut plebeiscito iuberetur P. Sempronius prætor triumviros
10 in ea loca colonis deducendis creare; nec, qui nomina darent,

facile inveniebantur, quia in stationem se prope perpetuam
infestæ regionis, non in agros mitti rebantur.

Avertit ab eis curis senatum Etruriæ ingravescens bellum 11
et crebræ litteræ Appii monentis, ne regionis eius motum
negligerent: quattuor gentes conferre arma, Etruscos, Samnites, 12
Umbros, Gallos; iam castra bifariam facta esse, quia unus
locus capere tantam multitudinem non possit. Ob hæc et 13
(nam appetebat tempus) comitiorum causa L. Volumnius consul
Romam revocatus; qui priusquam ad suffragium centurias
vocaret, in contionem advocato populo, multa de magnitudine
belli Etrusci disseruit: iam tum, quum ipse ibi cum collega rem 14
pariter gesserit, fuisse tantum bellum, ut nec duce uno nec
exercitu geri potuerit; accessisse postea dici Umbros et ingen-
tem exercitum Gallorum. Adversus quattuor populos duces 15
consules illo die deligi meminissent. Se, nisi confideret, eum
consensu populi Romani consulem declaratum iri, qui haud
dubie tum primus omnium ductor habeatur, dictatorem fuisse ex-
templo dicturum. Nemini dubium erat, quin Q. Fabius [quin- **22**
tum] omnium consensu destinaretur; eumque et prærogativa et
primo vocatæ omnes centuriæ consulem cum L. Volumnio di-
cebant. Fabii oratio fuit, qualis biennio ante; deinde, ut vin- 2
cebatur consensu, versa postremo ad collegam P. Decium
poscendum: id senectuti suæ adminiculum fore. Censura 3
duobusque consulatibus simul gestis expertum se, nihil concordi
collegio firmius ad rem publicam tuendam esse. Novo imperii
socio vix iam assuescere senilem animum posse; cum moribus
notis facilius se communicaturum consilia. Subscripsit ora- 4
tioni eius consul cum meritis P. Decii laudibus, tum, quæ
ex concordia consulum bona quæque ex discordia mala in
administratione rerum militarium evenirent, memorando, quam 5
prope ultimum discrimen suis et collegæ certaminibus nuper
ventum foret, admonendo: Decium Fabiumque uno animo, 6
una mente vivere; esse præterea viros natos militiæ, factis
magnos, ad verborum linguæque certamina rudes. Ea in-
genia consularia esse; callidos sollertesque, iuris atque elo- 7

quentiæ consultos, qualis App. Claudius esset, urbi ac foro
præsides habendos prætoresque ad reddenda iura creandos
8 esse. His agendis dies est consumptus. Postridie ad præ-
scriptum consulis et consularia et prætoria comitia habita.
9 Consules creati Q. Fabius et P. Decius, App. Claudius prætor,
omnes absentes; et L. Volumnio ex senatus consulto et scito
plebis prorogatum in annum imperium est.

23 Eo anno prodigia multa fuerunt, quorum averruncandorum
2 causa supplicationes in biduum senatus decrevit; publice
vinum ac tus præbitum; supplicatum iere frequentes viri
3 feminæque. Insignem supplicationem fecit certamen in sacello
Pudicitiæ Patriciæ, quod in foro boario est ad ædem rotun-
4 dam Herculis, inter matronas ortum. Verginiam Auli filiam,
patriciam plebeio nuptam, L. Volumnio consuli, matronæ, quod
e patribus enupsisset, sacris arcuerant. Brevis altercatio
inde ex iracundia muliebri in contentionem animorum ex-
5 arsit, quum se Verginia et patriciam et pudicam in Patriciæ
Pudicitiæ templum ingressam et uni nuptam, ad quem virgo
deducta sit, nec se viri honorumve eius ac rerum gestarum
6 pænitere, *ex* vero gloriaretur. Facto deinde egregio magnifica
verba adauxit. In vico Longo, ubi habitabat, ex parte
ædium, quod satis esset loci modico sacello, exclusit aram-
que ibi posuit, et convocatis plebeiis matronis, conquesta in-
7 iuriam patriciarum, „Hanc ego aram“ inquit „Pudicitiæ Plebeiæ
dedico; vosque hortor, ut, quod certamen virtutis viros in
8 hac civitate tenet, hoc pudicitiæ inter matronas sit, detisque
operam, ut hæc ara quam illa, si quid potest, sanctius et a
9 castioribus coli dicatur.“ Eodem ferme ritu et hæc ara, quo
illa antiquior, culta est, ut nulla nisi spectatæ pudicitiæ ma-
trona, et quæ uni viro nupta fuisset, ius sacrificandi haberet;
10 vulgata dein religio [a] pollutis, nec matronis solum, sed
omnis ordinis feminis, postremo in oblivionem venit.

11 Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii ædiles curules aliquot
12 feneratoribus diem dixerunt; quorum bonis multatis, ex eo,
quod in publicum redactum est, aenea in Capitolio limina et

trium mensarum argentea vasa in cella Iovis Iovemque in
culmine cum quadrigis, et ad ficum Ruminalem simulacra in-
fantium conditorum urbis sub uberibus lupæ posuerunt, semi-
tamque saxo quadrato a Capena porta ad Martis strave-
runt. Et ab ædilibus plebeiis L. Ælio Pæto et C. Fulvio 13
Curvo ex multaticia item pecunia, quam exegerunt pecua-
riis damnatis, ludi facti pateræque aureæ ad Cereris positæ.

Q. inde Fabius quintum et P. Decius quartum consula- 24
tum ineunt, tribus consulatibus censuraque collegæ nec gloria A. u. c. 459. A. Ch. 295.
magis rerum, quæ ingens erat, quam concordia inter se clari. 2
Quæ ne perpetua esset, ordinum magis quam ipsorum inter
se certamen intervenisse reor, patriciis tendentibus, ut Fabius 3
Etruriam extra ordinem provinciam haberet, plebeiis auctori-
bus Decio, ut ad sortem revocaret. Fuit certe contentio in 4
senatu, et postquam ibi Fabius plus poterat, revocata res ad
populum est. In contione, ut inter militares viros et factis
potius quam dictis fretos, pauca verba habita. Fabius, quam 5
arborem consevisset, sub ea legere alium fructum indignum
esse dicere; se aperuisse Ciminiam silvam viamque per de-
vios saltus Romano bello fecisse. Quid se id ætatis sollici- 6
tassent, si alio duce gesturi bellum essent? Nimirum adver-
sarium se, non socium imperii legisse, sensim exprobrat, et
invidisse Decium concordibus collegiis tribus. Postremo se 7
tendere nihil ultra quam ut, si dignum provincia duce-
rent, in eam mitterent; in senatus arbitrio se fuisse et in
potestate populi futurum. P. Decius senatus iniuriam que- 8
rebatur: quoad potuerint, patres annisos, ne plebeiis aditus
ad magnos honores esset; postquam ipsa virtus pervicerit, ne 9
in ullo genere hominum inhonorata esset, quæri, quemadmodum
irrita sint non suffragia modo populi, sed arbitria etiam for-
tunæ et in paucorum potestatem vertantur. Omnes ante se 10
consules sortitos provincias esse; nunc extra sortem Fabio
senatum provinciam dare. Si honoris eius causa, ita eum 11
de se deque re publica meritum esse, ut faveat Q. Fabii
gloriæ, quæ modo non sua contumelia splendeat. Cui 12

autem dubium esse, ubi unum bellum sit asperum ac difficile,
quum id alteri extra sortem mandetur, quin alter consul pro
13 supervacaneo atque inutili habeatur? Gloriari Fabium rebus
in Etruria gestis; velle et P. Decium gloriari; et forsitan,
quem ille obrutum ignem reliquerit, ita ut toties novum ex
14 improviso incendium daret, eum se exstincturum. Postremo
se collegæ honores præmiaque concessurum verecundia ætatis
eius maiestatisque; quum periculum, quum dimicatio propo-
15 sita sit, neque cedere sua sponte neque cessurum. Et si nihil
aliud ex eo certamine tulerit, illud certe laturum, ut, quod
populi sit, populus iubeat potius, quam patres gratificentur.
16 Iovem optimum maximum deosque immortales se precari, ut
ita sortem æquam sibi cum collega dent, si eandem virtutem
17 felicitatemque in bello administrando daturi sint. Certe id et
natura æquum et exemplo utile esse et ad famam populi
Romani pertinere, eos consules esse, quorum utrolibet duce
18 bellum Etruscum geri recte possit. Fabius nihil aliud pre-
catus populum Romanum quam ut, priusquam intro vocarentur
ad suffragium tribus, App. Claudii prætoris allatas ex Etruria
litteras audirent, comitio abiit. Nec minore populi con-
sensu quam senatus provincia Etruria extra sortem Fabio
decreta est.

25 Concursus inde ad consulem factus omnium ferme iunio-
rum, et pro se quisque nomina dabant; tanta cupido erat
2 sub eo duce stipendia faciendi. Qua circumfusus turba
„Quattuor millia“ inquit „peditum et sexcentos equites dum-
taxat scribere in animo est; hodierno et crastino die qui no-
3 mina dederitis, mecum ducam. Maiori mihi curæ est, ut
omnes locupletes reducam, quam ut multis rem geram militi-
4 bus.“ Profectus apto exercitu et eo plus fiduciæ ac spei
gerente, quod non desiderata multitudo erat, ad oppidum
Aharnam, unde haud procul hostes erant, ad castra Appii
5 prætoris pergit. Paucis citra millibus lignatores ei cum præ-
sidio occurrunt; qui ut lictores prægredi viderunt Fabiumque
esse consulem accepere, læti atque alacres diis populoque

Romano grates agunt, quod eum sibi imperatorem misissent.
Circumfusi deinde quum consulem salutarent, quærit Fabius, 6
quo pergerent; respondentibusque, lignatum se ire, „Ain' tan-
dem?" inquit „num castra vallata non habetis?" Ad hoc quum 7
succlamatum esset, duplici quidem vallo et fossa, et tamen in
ingenti metu esse, „Habetis igitur" inquit „affatim lignorum;
redite et vellite vallum." Redeunt in castra, terroremque ibi 8
vellentes vallum et iis, qui in castris remanserant, militibus
et ipsi Appio fecerunt; tum pro se quisque alii aliis dicere, 9
consulis se Q. Fabii facere iussu. Postero inde die castra
mota et Appius prætor Romam dimissus. Inde nusquam 10
stativa Romanis fuere. Negabat, utile esse uno loco sedere
exercitum; itineribus ac mutatione locorum mobiliorem ac
salubriorem esse; fiebant autem itinera, quanta fieri sinebat
hiems hauddum exacta. Vere inde primo, relicta secunda 11
legione ad Clusium, quod Camars olim appellabant, præposito-
que castris L. Scipione pro prætore, Romam ipse ad consul-
tandum de bello rediit, sive ipse sponte sua, quia bellum ei 12
maius in conspectu erat, quam quantum esse famæ crediderat,
sive senatus consulto accitus; nam in utrumque auctores sunt.
Ab App. Claudio prætore retractum quidam videri volunt, 13
quum in senatu et apud populum, id quod per litteras assi-
due fecerat, terrorem belli Etrusci augeret: non suffecturum
ducem unum nec exercitum unum adversus quattuor populos;
periculum esse, sive iuncti unum premant sive diversi gerant 14
bellum, ne ad omnia simul obire unus non possit. Duas se 15
ibi legiones Romanas reliquisse, et minus quinque millia pe-
ditum equitumque cum Fabio venisse. Sibi placere, P. De-
cium consulem primo quoque tempore in Etruriam ad colle-
gam proficisci, L. Volumnio Samnium provinciam dari; si 16
consul malit in suam provinciam ire, Volumnium in Etruriam
ad consulem cum exercitu iusto consulari proficisci. Quum 17
magnam partem moveret oratio prætoris, P. Decium censu-
isse ferunt, ut omnia integra ac libera Q. Fabio servarentur,
donec vel ipse, si per commodum rei publicæ posset, Romam

18 venisset vel aliquem ex legatis misisset, a quo disceret se-
natus, quantum in Etruria belli esset, quantisque administran-
26 dum copiis et quot per duces esset. Fabius ut Romam
rediit, et in senatu et productus ad populum mediam oratio-
nem habuit, ut nec augere nec minuere videretur belli famam
magisque in altero assumendo duce aliorum indulgere timori
2 quam suo aut rei publicæ periculo consulere; ceterum si sibi
adiutorem belli sociumque imperii darent, quonam modo se
3 oblivisci P. Decii consulis per tot collegia experti posse? Ne-
minem omnium secum coniungi malle; et copiarum satis sibi
cum P. Decio et nunquam nimium hostium fore. Sin col-
lega quid aliud mallet, at sibi L. Volumnium darent adiutorem.
4 Omnium rerum arbitrium et a populo et a senatu et ab ipso
collega Fabio permissum est; et quum P. Decius se [in Sam-
nium vel] in Etruriam proficisci paratum esse ostendisset, tanta
lætitia ac gratulatio fuit, ut præciperetur victoria animis
triumphusque, non bellum decretum consulibus videretur.
5 Invenio apud quosdam, extemplo consulatu inito pro-
fectos in Etruriam Fabium Deciumque, sine ulla mentione
sortis provinciarum certaminumque inter collegas, quæ ex-
6 posui. Sunt, quibus ne hæc quidem certamina exponere satis
fuerit, adiecerint et Appii criminationes de Fabio absente ad
populum et pertinaciam adversus præsentem consulem prætoris
contentionemque aliam inter collegas, tendente Decio, ut suæ
7 quisque provinciæ sortem tueretur. Constare res incipit ex
eo tempore, quo profecti ambo consules ad bellum sunt.
Ceterum antequam consules in Etruriam pervenirent,
Senones Galli multitudine ingenti ad Clusium venerunt, legio-
8 nem Romanam castraque oppugnaturi. Scipio, qui castris
præerat, loco adiuvandam paucitatem suorum militum ratus,
9 in collem, qui inter urbem et castra erat, aciem erexit; sed,
ut in re subita, parum explorato itinere, ad iugum perrexit,
quod hostes ceperant parte alia aggressi. Ita cæsa ab tergo
legio atque in medio, quum hostis undique urgeret, circum-
10 venta. Deletam quoque ibi legionem, ita ut nuntius non su-

peresset, quidam auctores sunt, nec ante ad consules, qui iam 11
haud procul a Clusio aberant, famam eius cladis perlatam,
quam in conspectu fuere Gallorum equites, pectoribus equo-
rum suspensa gestantes capita et lanceis infixa, ovantesque
moris sui carmine. Sunt, qui Umbros fuisse, non Gallos tra- 12
dant, nec tantum cladis acceptum, et circumventis pabulatori-
bus cum L. Manlio Torquato legato Scipionem proprætorem
subsidium e castris tulisse, victoresque Umbros redintegrato
prœlio victos esse, captivosque eis ac prædam ademptam.
Similius vero est, a Gallo hoste quam Umbro eam cladem 13
acceptam, quod quum sæpe alias, tum eo anno Gallici tumul-
tus præcipuus terror civitatem tenuit. Itaque præterquam 14
quod ambo consules profecti ad bellum erant cum quattuor
legionibus et magno equitatu Romano Campanisque mille
equitibus delectis, ad id bellum missis, et sociorum nominisque
Latini maiore exercitu quam Romano, alii duo exercitus 15
haud procul urbe Etruriæ oppositi, unus in Falisco, alter in
Vaticano agro. Cn. Fulvius et L. Postumius Megellus, pro-
prætores ambo, stativa in eis locis habere iussi.

Consules ad hostes transgressos Appenninum in agrum Sen- **27**
tinatem pervenerunt; ibi quattuor millium ferme intervallo
castra posita. Inter hostes deinde consultationes habitæ, at- 2
que ita convenit, ne unis castris miscerentur omnes neve in
aciem descenderent simul; Samnitibus Galli, Etruscis Umbri 3
adiecti. Dies indicta pugnæ; Samniti Gallisque delegata
pugna; inter ipsum certamen Etrusci Umbrique iussi castra
Romana oppugnare. Hæc consilia turbarunt transfugæ Clu- 4
sini tres, clam nocte ad Fabium consulem transgressi, qui,
editis hostium consiliis, dimissi cum donis, ut subinde, ut quæ-
que res nova decreta esset, exploratam perferrent. Consules 5
Fulvio, ut ex Falisco, Postumio, ut ex Vaticano exercitum ad
Clusium admoveant summaque vi fines hostium depopulentur,
scribunt. Huius populationis fama Etruscos ex agro Senti- 6
nate ad suos fines tuendos movit. Instare inde consules, ut
absentibus iis pugnaretur. Per biduum lacessiere prœlio ho-

7 stem; biduo nihil dignum dictu actum; pauci utrinque cecidere,
magisque irritati sunt ad iustum certamen animi quam ad
discrimen summa rerum adducta. Tertio die descensum in
8 campum omnibus copiis est. Quum instructæ acies starent,
cerva fugiens lupum e montibus exacta per campos inter duas
acies decurrit; inde diversæ feræ, cerva ad Gallos, lupus ad Ro-
manos cursum deflexit. Lupo data inter ordines via; cervam
9 Galli confixere. Tum ex antesignanis Romanus miles „Illac
fuga“ inquit „et cædes vertit, ubi sacram Dianæ feram iacentem
videtis; hinc victor Martius lupus, integer et intactus, gentis
10 nos Martiæ et conditoris nostri admonuit.“ Dextro cornu
Galli, sinistro Samnites constiterunt. Adversus Samnites Q.
Fabius primam ac tertiam legionem pro dextro cornu, adver-
sus Gallos pro sinistro Decius quintam et sextam instruxit;
11 secunda et quarta cum L. Volumnio proconsule in Samnio
gerebat bellum.

Primo concursu adeo æquis viribus gesta res est,
ut, si affuissent Etrusci et Umbri, aut in acie aut in
castris, quocunque se inclinassent, accipienda clades fuerit.
28 Ceterum quanquam communis adhuc Mars belli erat necdum
discrimen fortuna fecerat, qua datura vires esset, haudquaquam
2 similis pugna in dextro lævoque cornu erat. Romani apud
Fabium arcebant magis quam inferebant pugnam, extraheba-
3 turque in quam maxime serum diei certamen, quia ita per-
suasum erat duci, et Samnites et Gallos primo impetu feroces
4 esse, quos sustineri satis sit; longiore certamine sensim resi-
dere Samnitium animos, Gallorum quidem etiam corpora, in-
tolerantissima laboris atque æstus, fluere, primaque eorum
prœlia plus quam virorum, postrema minus quam feminarum
5 esse. In id tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quam
6 integerrimas vires militi servabat. Ferocior Decius et ætate
et vigore animi, quantumcunque virium habuit, certamine primo
effudit. Et quia lentior videbatur pedestris pugna, equitatum
7 in pugnam concitat, et ipse fortissimæ iuvenum turmæ immix-

tus orat proceres iuventutis, in hostem ut secum impetum
faciant: duplicem illorum gloriam fore, si ab lævo cornu et
ab equite victoria incipiat. Bis avertere Gallicum equitatum; 8
iterum longius evectos et iam inter media peditum agmina
prœlium cientes novum pugnæ conterruit genus; essedis car- 9
risque superstans armatus hostis ingenti sonitu equorum rota-
rumque advenit et insolitos eius tumultus Romanorum con-
terruit equos. Ita victorem equitatum velut lymphaticus 10
pavor dissipat; sternit inde ruentes equos virosque improvida
fuga. Turbata hinc etiam signa legionum, multique impetu 11
equorum ac vehiculorum raptorum per agmen obtriti ante-
signani, et insecuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies
nullum spatium respirandi recipiendique se dedit. Vociferari 12
Decius, quo fugerent, quamve in fuga spem haberent; obsi-
stere cedentibus ac revocare fusos; deinde, ut nulla vi per-
culsos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine compel-
lans, „Quid ultra moror“ inquit „familiare fatum? Datum 13
hoc nostro generi est, ut luendis periculis publicis piacula
simus. Iam ego mecum hostium legiones mactandas Telluri
ac diis manibus dabo.“ Hæc locutus M. Livium pontificem, 14
quem descendens in aciem digredi vetuerat ab se, præire
iussit verba, quibus se legionesque hostium pro exercitu po-
puli Romani Quiritium devoveret. Devotus inde eadem pre- 15
catione eodemque habitu, quo pater P. Decius ad Veserim
bello Latino se iusserat devoveri, quum secundum sollemnes 16
precationes adiecisset, præ se agere sese formidinem ac fugam
cædemque ac cruorem, cælestium, inferorum iras; contacturum 17
funebribus diris signa, tela, arma hostium, locumque eundem
suæ pestis ac Gallorum ac Samnitium fore, hæc exsecratus in 18
se hostesque, qua confertissimam cernebat Gallorum aciem,
concitat equum, inferensque se ipse infestis telis est interfectus.
Vix humanæ inde opis videri pugna potuit. Romani, duce **29**
amisso, quæ res terrori alias esse solet, sistere fugam ac
novam de integro velle instaurare pugnam; Galli, et maxime 2
globus circumstans consulis corpus, velut alienata mente, vana

incassum iactare tela; torpere quidam et nec pugnæ memi-
3 nisse nec fugæ. At ex parte altera pontifex Livius, cui
lictores Decius tradiderat iusseratque pro prætore esse,
4 vociferari, vicisse Romanos, defunctos consulis fato; Gal-
los Samnitesque Telluris matris ac deorum manium esse;
rapere ad se ac vocare Decium devotam secum aciem, furia-
5 rumque ac formidinis plena omnia ad hostes esse. Super-
veniunt deinde his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio
et C. Marcius, cum subsidiis ex novissima acie iussu Q. Fabii
consulis ad præsidium collegæ missi. Ibi auditur P. Decii
eventus, ingens hortamen ad omnia pro re publica audenda.
6 Itaque quum Galli structis ante se scutis conferti starent, nec
facilis pede collato videretur pugna, iussu legatorum collecta
humi pila, quæ strata inter duas acies iacebant, atque in
7 testudinem hostium coniecta; quibus plerisque in scuta raris-
que in corpora ipsa fixis, sternitur cuneus, ita ut magna pars
integris corporibus attoniti conciderent. Hæc in sinistro cornu
8 Romanorum fortuna variaverat. Fabius in dextro primo, ut
ante dictum est, cunctando extraxerat diem; dein, postquam
nec clamor hostium nec impetus nec tela missa eandem vim
9 habere visa, præfectis equitum iussis ad latus Samnitium cir-
cumducere alas, ut signo dato in transversos, quanto maximo
possent, impetu incurrerent, sensim suos signa inferre iussit
10 et commovere hostem. Postquam non resisti vidit et haud
dubiam lassitudinem esse, tum collectis omnibus subsidiis,
quæ ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit et sig-
11 num ad invadendos hostes equitibus dedit. Nec sustinuerunt
Samnites impetum, præterque aciem ipsam Gallorum, relictis
12 in dimicatione sociis, ad castra effuso cursu ferebantur; Galli
testudine facta conferti stabant. Tum Fabius, audita morte
collegæ, Campanorum alam, quingentos fere equites, excedere
acie iubet et circumvectos ab tergo Gallicam invadere aciem;
13 tertiæ deinde legionis subsequi principes et, qua turbatum
agmen hostium viderent impetu equitum, instare ac territos
14 cædere. Ipse ædem Iovi Victori spoliaque hostium quum

vovisset, ad castra Samnitium perrexit, quo multitudo omnis
consternata agebatur. Sub ipso vallo, quia tantam multitu- 15
dinem portæ non recepere, tentata ab exclusis turba suorum
pugna est; ibi Gellius Egnatius, imperator Samnitium, cecidit; 16
compulsi deinde intra vallum Samnites parvoque certamine
capta castra, et Galli ab tergo circumventi. Cæsa eo die 17
hostium viginti quinque millia, octo capta; nec incruenta
victoria fuit; nam ex P. Decii exercitu cæsa septem millia, 18
ex Fabii mille septingenti. Fabius, dimissis ad quærendum
collegæ corpus, spolia hostium coniecta in acervum Iovi Vic-
tori cremavit. Consulis corpus eo die, quia obrutum super- 19
stratis Gallorum cumulis erat, inveniri non potuit; postero die
inventum relatumque est cum multis militum lacrimis. Inter- 20
missa inde omnium aliarum rerum cura, Fabius collegæ funus
omni honore laudibusque meritis celebrat.

Et in Etruria per eosdem dies ab Cn. Fulvio proprætore res **30**
ex sententia gesta, et præter ingentem illatam populationibus
agrorum hosti cladem pugnatum etiam egregie est, Perusino- 2
rumque et Clusinorum cæsa amplius millia tria et signa mili-
taria ad viginti capta. Samnitium agmen quum per Pelignum 3
agrum fugeret, circumventum a Pelignis est; ex millibus
quinque ad mille cæsi.

Magna eius diei, quo in Sentinati agro bellatum, fama 4
est, etiam vero stanti; sed superiecere quidam augendo fidem, 5
qui in hostium exercitu peditum decies centena millia, equitum
sex et quadraginta millia, mille carpentorum scripsere fuisse,
scilicet cum Umbris Tuscisque, quos et ipsos pugnæ affuisse; et 6
ut Romanorum quoque augerent copias, L. Volumnium pro
consule ducem consulibus exercitumque eius legionibus consulum
adiiciunt. In pluribus annalibus duorum ea consulum propria 7
victoria est, Volumnius in Samnio interim res gerit Samnitium-
que exercitum in Tifernum montem compulsum, non deterri-
tus iniquitate loci, fundit fugatque.

Q. Fabius, Deciano exercitu relicto in Etruriæ præsidio, suis 8
legionibus deductis ad urbem, de Gallis Etruscisque ac Sam-

9 nitibus triumphavit. Milites triumphantem secuti sunt. Ce-
lebrata inconditis *carminibus* militaribus non magis victoria
Q. Fabii quam mors præclara P. Decii est, excitataque me-
moria parentis, æquata eventu publico privatoque filii laudi-
10 bus. Data ex præda militibus æris octogeni bini sagaque
et tunicæ, præmia illa tempestate militiæ haudquaquam sper-
nenda.

31 His ita rebus gestis nec in Samnitibus adhuc nec in
Etruria pax erat; nam et Perusinis auctoribus post deductum
2 ab consule exercitum rebellatum fuerat, et Samnites prædatum
in agrum Vescinum Formianumque et parte alia in Æser-
3 ninum, quæque Vulturno adiacent flumini, descendere. Adver-
sus eos App. Claudius prætor cum exercitu Deciano missus.
Fabius in Etruria rebellante denuo quattuor millia et quin-
gentos Perusinorum occidit, cepit ad mille septingentos qua-
4 draginta, qui redempti singuli æris trecentis decem; præda
5 alia omnis militibus concessa. Samnitium legiones, quum
partem App. Claudius prætor, partem L. Volumnius pro con-
sule sequeretur, in agrum Stellatem convenerunt; ibi et Sam-
nitium omnes *copiæ* considunt, et Appius Volumniusque castra
6 coniungunt. Pugnatum infestissimis animis, hinc ira stimu-
lante adversus rebellantes toties, illinc ab ultima iam dimi-
7 cantibus spe. Cæsa ergo Samnitium sedecim millia trecenti,
capta duo millia septingenti; ex Romano exercitu cecidere
duo millia septingenti.

8 Felix annus bellicis rebus, pestilentia gravis prodigiisque
sollicitus; nam et terram multifariam pluvisse et in exercitu
App. Claudii plerosque fulminibus ictos nuntiatum est, librique
9 ob hæc aditi. Eo anno Q. Fabius Gurges, consulis filius,
aliquot matronas ad populum stupri damnatas pecunia mul-
tavit, ex quo multaticio ære Veneris ædem, quæ prope cir-
cum est, faciendam curavit.

10 Supersunt etiam nunc Samnitium bella, quæ continua
per quartum iam volumen annumque sextum et quadragesimum
a M. Valerio, A. Cornelio consulibus, qui primi Samnio arma

intulerunt, agimus; et ne tot annorum clades utriusque gentis 11
laboresque actos nunc referam, quibus nequiverint tamen dura
illa pectora vinci, proximo anno Samnites in Sentinati agro, 12
Pelignis, ad Tifernum, Stellatibus campis, suis ipsi legionibus,
mixti alienis, ab quattuor exercitibus, quattuor ducibus Ro-
manis cæsi fuerant; imperatorem clarissimum gentis suæ ami-
serant; socios belli, Etruscos, Umbros, Gallos, in eadem for- 13
tuna videbant, qua ipsi erant; nec suis nec externis viribus
iam stare poterant; tamen bello non abstinebant; adeo ne 14
infeliciter quidem defensæ libertatis tædebat et vinci quam
non tentare victoriam malebant. Quinam sit ille, quem pigeat 15
longinquitatis bellorum scribendo legendoque, quæ gerentes
non fatigaverunt?

32 A. u. c. 460. A. Ch. 294.
Q. Fabium, P. Decium L. Postumius Megellus et M.
Atilius Regulus consules secuti sunt. Samnium ambobus de-
creta provincia est, quia tres scriptos hostium exercitus, uno 2
Etruriam, altero populationes Campaniæ repeti, tertium tuendis
parari finibus, fama erat. Postumium valetudo adversa Romæ 3
tenuit; Atilius extemplo profectus, ut in Samnio hostes (ita
enim placuerat patribus) nondum egressos opprimeret. Velut 4
ex composito ibi obvium habuere hostem, ubi et vastare
ipsi Samnitium agrum prohiberentur et egredi inde in
pacata sociorumque populi Romani fines Samnitem prohi-
berent. Quum castra castris collata essent, quod vix Roma- 5
nus toties victor auderet, ausi Samnites sunt (tantum despe-
ratio ultima temeritatis facit) castra Romana oppugnare, et
quanquam non venit ad finem tam audax inceptum, tamen
haud omnino vanum fuit. Nebula erat ad multum diei densa 6
adeo, ut lucis usum eriperet, non prospectu modo extra val-
lum adempto, sed propinquo etiam congredientium inter se
conspectu. Hac velut latebra insidiarum freti Samnites 7
vixdum satis certa luce, et eam ipsam premente caligine, ad
stationem Romanam in porta segniter agentem vigilias perve-
niunt. Improviso oppressis nec animi satis ad resistendum 8
nec virium fuit. Ab tergo castrorum decumana porta impe-

9 tus factus; itaque captum quæstorium quæstorque ibi L.
33 Opimius Pansa occisus. Conclamatum inde ad arma. Con-
sul, tumultu excitus, cohortes duas sociorum, Lucanam Sues-
sanamque, quæ proximæ forte erant, tueri prætorium iubet;
2 manipulos legionum principali via inducit. Vixdum satis
aptatis armis in ordines eunt et clamore magis quam oculis
hostem noscunt, nec, quantus numerus sit, æstimari potest.
3 Cedunt primo, incerti fortunæ suæ, et hostem introrsum in
media castra accipiunt; inde, quum consul vociferaretur, ex-
pulsine extra vallum castra deinde sua oppugnaturi essent,
4 rogitans, clamore sublato connixi primo resistunt, deinde in-
ferunt pedem urgentque, et impulsos semel terrore eodem
[agunt], quo cœperant, expellunt extra portam vallumque.
5 Inde pergere ac persequi, quia turbida lux metum circa in-
sidiarum faciebat, non ausi, liberatis castris contenti recepe-
6 runt se intra vallum, trecentis ferme hostium occisis. Roma-
norum stationis primæ vigilumque et eorum, qui circa quæ-
storium oppressi, periere ad septingentos triginta.
7 Animos inde Samnitibus non infelix audacia auxit, et
non modo proferre inde castra Romanum, sed ne pabulari
quidem per agros suos patiebantur; retro in pacatum Sora-
8 num agrum pabulatores ibant. Quarum rerum fama, tumul-
tuosior etiam quam res erant, perlata Romam coegit L. Po-
9 stumium consulem vixdum validum proficisci ex urbe. Prius
tamen quam exiret, militibus edicto Soram iussis convenire,
ipse ædem Victoriæ, quam ædilis curulis ex multaticia pecunia
10 faciendam curaverat, dedicavit. Ita ad exercitum profectus,
ab Sora in Samnium ad castra collegæ perrexit. Inde post-
quam Samnites, diffisi duobus exercitibus resisti posse, reces-
serunt, diversi consules ad vastandos agros urbesque oppug-
34 nandas discedunt. Postumius Milioniam oppugnare adortus
vi primo atque impetu, dein, postquam ea parum procedebant,
2 opere ac vineis demum iniunctis muro cepit. Ibi, capta iam
urbe, ab hora quarta usque ad octavam fere horam omnibus
partibus urbis diu incerto eventu pugnatum est; postremo

potitur oppido Romanus. Samnitium cæsi tria millia ducenti, 3
capti quattuor millia septingenti præter prædam aliam. Inde 4
Fèritrum ductæ legiones, unde oppidani cum omnibus rebus
suis, quæ ferri agique potuerunt, nocte per aversam portam
silentio excesserunt. Igitur, simul advenit consul, primo ita 5
compositus instructusque mœnibus successit, tanquam idem,
quod ad Milioniam fuerat, certaminis foret; deinde, ut silen- 6
tium vastum in urbe nec arma nec viros in turribus ac muris
vidit, avidum invadendi deserta mœnia militem detinet, ne
quam occultam in fraudem incautus rueret; duas turmas so- 7
ciorum Latini nominis circumequitare mœnia atque explorare
omnia iubet. Equites portam unam alteramque eadem regi-
one in propinquo patentes conspiciunt itineribusque iis vestigia
nocturnæ hostium fugæ. Adequitant deinde sensim portis 8
urbemque ex tuto rectis itineribus perviam conspiciunt, et
consuli referunt, excessum urbe; solitudine haud dubia id
perspicuum esse et recentibus vestigiis fugæ ac strage rerum
in trepidatione nocturna relictarum passim. His auditis con- 9
sul ad eam partem urbis, quam adierant equites, circumducit
agmen. Constitutis haud procul porta signis, quinque equi-
tes iubet intrare urbem et modicum spatium progressos tres
manere eodem loco, si tuta videantur, duos explorata ad se
referre. Qui ubi redierunt retuleruntque, eo se progressos, 10
unde in omnes partes circumspectus esset, longe lateque silen-
tium ac solitudinem vidisse, extemplo consul cohortes expeditas 11
in urbem induxit, ceteros interim castra communire iussit.
Ingressi milites, refractis foribus, paucos graves ætate aut in- 12
validos inveniunt relictaque, quæ migratu difficilia essent.
Ea direpta; et cognitum ex captivis est, communi consilio 13
aliquot circa urbes conscisse fugam; suos prima vigilia pro-
fectos: credere, eandem in aliis urbibus solitudinem inven-
turos. Dictis captivorum fides exstitit; desertis oppidis consul 14
potitur.

Alteri consuli M. Atilio nequaquam tam facile bellum **35**
fuit. Quum ad Luceriam duceret legiones, quam oppugnari

ab Samnitibus audierat, ad finem Lucerinum ei hostis obvius
2 fuit. Ibi ira vires æquavit; prœlium varium et anceps fuit,
tristius tamen eventu Romanis, et quia insueti erant vinci, et
quia digredientes magis quam in ipso certamine senserunt,
3 quantum in sua parte plus vulnerum ac cædis fuisset. Itaque
is terror in castris ortus, qui si pugnantes cepisset, insignis
accepta clades foret; tum quoque sollicita nox fuit iam in-
vasurum castra Samnitem credentibus aut prima luce cum
4 victoribus conserendas manus. Minus cladis, ceterum non
plus animorum ad hostes erat. Ubi primum illuxit, abire sine
certamine cupiunt. Sed via una, et ea ipsa præter hostes
erat; qua ingressi præbuere speciem recta tendentium ad
5 castra oppugnanda. Consul arma capere milites iubet et se-
qui se extra vallum; legatis, tribunis, præfectis sociorum im-
6 perat, quod apud quemque facto opus est. Omnes affirmant,
se quidem omnia facturos, sed militum iacere animos; tota
7 nocte inter vulnera et gemitus morientium vigilatum esse; si
ante lucem ad castra ventum foret, tantum pavoris fuisse, ut
relicturi signa fuerint; nunc pudore a fuga contineri, alioqui
8 pro victis esse. Quæ ubi consul accepit, sibimet ipsi circum-
eundos alloquendosque milites ratus, ut ad quosque venerat,
9 cunctantes arma capere increpabat: Quid cessarent tergiversa-
renturque? Hostem in castra venturum, nisi illi extra castra
exissent, et pro tentoriis suis pugnaturos, si pro vallo nollent.
10 Armatis ac dimicantibus dubiam victoriam esse; qui nudus
atque inermis hostem maneat, ei aut mortem aut servitutem
11 patiendam. Hæc iurganti increpantique respondebant, con-
fectos se pugna hesterna esse; nec virium quicquam nec san-
guinis superesse; maiorem multitudinem hostium apparere,
12 quam pridie fuerit. Inter hæc appropinquabat agmen, et,
iam breviore intervallo certiora intuentes, vallum secum
portare Samnitem affirmant, nec dubium esse, quin castra
13 circumvallaturi sint. Tunc enimvero consul indignum faci-
nus esse vociferari, tantam contumeliam ignominiamque
14 ab ignavissimo accipi hoste. „Etiamne circumsedebimur“

inquit „in castris, ut fame potius per ignominiam, quam
ferro, si necesse est, per virtutem moriamur?" Dii bene
verterent; facerent, quod se dignum quisque ducerent; con- 15
sulem M. Atilium vel solum, si nemo alius sequatur, iturum
adversus hostes casurumque inter signa Samnitium, potius
quam circumvallari castra Romana videat. Dicta consulis 16
legati tribunique et omnes turmæ equitum et centuriones
primorum ordinum approbavere. Tum pudore victus miles 17
segniter arma capit, segniter e castris egreditur, longo agmine
nec continenti; mæsti ac prope victi procedunt adversus hostem
nec spe nec animo certiorem. Itaque simul conspecta sunt 18
Romana signa, extemplo a primo Samnitium agmine ad novissimum fremitus perfertur, exire, id quod timuerint, ad impediendum iter Romanos; nullam inde ne fugæ quidem patere 19
viam; illo loco aut cadendum esse aut stratis hostibus per
corpora eorum evadendum. In medium sarcinas coniiciunt; **36**
armati suis quisque ordinibus instruunt aciem.

Iam exiguum inter duas acies erat spatium, et stabant 2
exspectantes, dum ab hostibus prius impetus, prius clamor
inciperet. Neutris animus est ad pugnandum, diversique 3
integri atque intacti abissent, ni cedenti instaturum alterum timuissent. Sua sponte inter invitos tergiversantesque segnis pugna, clamore incerto atque impari, cœpit; nec vestigio quisquam movebatur. Tum consul Romanus, ut rem exci- 4
taret, equitum paucas turmas extra ordinem immisit; quorum quum plerique delapsi ex equis essent et alii turbati, et a Samnitium acie ad opprimendos eos, qui ceciderant, et ad suos tuendos ab Romanis procursum est. Inde paulum 5
irritata pugna est; sed aliquanto et impigre magis et plures procurrerant Samnites, et turbatus eques sua ipse subsidia territis equis proculcavit. Hinc fuga cœpta totam avertit aciem Romanam; iamque in terga fugientium Samnites pugnabant, 6
quum consul equo prævectus ad portam castrorum, ac statione equitum ibi opposita edictoque, ut, quicunque ad vallum ten- 7
deret, sive ille Romanus sive Samnis esset, pro hoste haberent,

hæc ipse minitans obstitit prope fuse tendentibus suis in castra.
8 „Quo pergis“ inquit, „miles? Et hic arma et viros invenies,
nec vivo consule tuo nisi victor castra intrabis; proinde elige,
9 cum cive an hoste pugnare malis.“ Hæc dicente consule,
equites infestis cuspidibus circumfunduntur ac peditem in
pugnam redire iubent. Non virtus solum consulem, sed fors
etiam adiuvit, quod non institerunt Samnites spatiumque
circumagendi signa vertendique aciem a castris in hostem
10 fuit. Tum alii alios hortari, ut repeterent pugnam; centurio-
nes ab signiferis rapta signa inferre et ostendere suis, paucos
11 et ordinibus incompositis effuse venire hostes. Inter hæc
consul manus ad cælum attollens voce clara, ita ut exau-
diretur, templum Iovi Statori vovit, si constitisset a fuga
Romana acies redintegratoque prœlio cecidisset vicissetque
12 legiones Samnitium. Omnes undique annisi ad restituendam
pugnam, duces, milites, peditum equitumque vis. Numen etiam
deorum respexisse nomen Romanum visum; adeo facile incli-
nata res repulsique a castris hostes, mox etiam redacti ad
13 eum locum, in quo commissa pugna erat. Ibi obiacente sar-
cinarum cumulo, quas coniecerant in medium, hæsere impe-
diti; deinde, ne diriperentur res, orbem armatorum sarcinis
14 circumdant. Tum vero eos a fronte urgere pedites, ab tergo
circumvecti equites; ita in medio cæsi captique. Captivorum
numerus fuit septem millium octingentorum, qui omnes nudi
sub iugum missi; cæsos retulere ad quattuor millia octingentos.
15 Ne Romanis quidem læta victoria fuit; recensente consule
biduo acceptam cladem, amissorum militum numerus relatus
septem millium octingentorum.

16 Dum hæc in Apulia gerebantur, altero exercitu Samnites
Interamnam, coloniam Romanam, quæ via Latina est, occupare
17 conati urbem non tenuerunt; agros depopulati, quum præ-
dam aliam inde mixtam hominum atque pecudum colonosque
captos agerent, in victorem incidunt consulem ab Luceria
redeuntem, nec prædam solum amittunt, sed ipsi longo atque
18 impedito agmine incompositi cæduntur. Consul, Interamnam

edicto dominis ad res suas noscendas recipiendasque revocatis, et exercitu ibi relicto, comitiorum causa Romam est pro-
fectus. Cui de triumpho agenti negatus honos et ob amissa 19
tot millia militum, et quod captivos sine pactione sub iugum misisset.

Consul alter Postumius, quia in Samnitibus materia belli 37
deerat, *in* Etruriam traducto exercitu, primum pervastaverat
Vulsiniensem agrum; dein cum egressis ad tuendos fines haud 2
procul mœnibus ipsorum depugnat; duo millia octingenti
Etruscorum cæsi; ceteros propinquitas urbis tutata est. In 3
Rusellanum agrum exercitus traductus; ibi non agri tantum vastati, sed oppidum etiam expugnatum; capta amplius duo
millia hominum, minus duo millia circa muros cæsa. Pax 4
tamen clarior maiorque, quam bellum in Etruria eo anno fuerat, parta est. Tres validissimæ urbes, Etruriæ capita, Vulsinii,
Perusia, Arretium, pacem petiere, et vestimentis militum fru- 5
mentoque pacti cum consule, ut mitti Romam oratores liceret, indutias in quadraginta annos impetraverunt. Multa præsens quingentum millium æris in singulas civitates imposita.

Ob hasce res gestas consul quum triumphum ab senatu, 6
moris magis causa quam spe impetrandi, petisset, videretque
alios, quod tardius ab urbe exisset, alios, quod iniussu senatus 7
ex Samnio in Etruriam transisset, partim suos inimicos, partim collegæ amicos ad solatium æquatæ repulsæ sibi quoque
negare triumphum, „Non ita“ inquit, „patres conscripti, vestræ 8
maiestatis meminero, ut me consulem esse obliviscar. Eodem iure imperii, quo bella gessi, bellis feliciter gestis, Samnio atque Etruria subactis, victoria et pace parta triumphabo.“
Ita senatum reliquit. Inde inter tribunos plebis contentio 9
orta; pars intercessuros, ne novo exemplo triumpharet, aiebat,
pars, auxilio se adversus collegas triumphanti futuros. Iactata 10
res ad populum est, vocatusque eo consul quum M. Horatium, L. Valerium consules, C. Marcium Rutilum nuper, patrem eius, qui tunc censor esset, non ex auctoritate senatus, sed
iussu populi triumphasse diceret, adiiciebat, se quoque laturum 11

fuisse ad populum, ni sciret, mancipia nobilium tribunos plebis
legem impedituros; voluntatem sibi ac favorem consentientis
12 populi pro omnibus iussis esse ac futura. Posteroque die
auxilio tribunorum plebis trium adversus intercessionem septem
tribunorum et consensum senatus celebrante populo diem
triumphavit.

13 Et huius anni parum constans memoria est. Postumium
auctor est Claudius, in Samnio captis aliquot urbibus, in
Apulia fusum fugatumque, saucium ipsum cum paucis Luce-
riam compulsum; ab Atilio in Etruria res gestas, eumque
14 triumphasse. Fabius ambo consules in Samnio et ad Luce-
riam res gessisse scribit, traductumque in Etruriam exercitum
(sed ab utro consule, non adiicit), et ad Luceriam utrinque
15 multos occisos, inque ea pugna Iovis Statoris ædem votam,
ut Romulus ante voverat; sed fanum tantum, id est locus
16 templo effatus, fuerat; ceterum hoc demum anno, ut ædem
etiam fieri senatus iuberet, bis eiusdem voti damnata re publica,
in religionem venit.

38 Sequitur hunc annum et consul insignis, L. Papirius
A. u. c. 461. A. Ch. 293. Cursor, qua paterna gloria, qua sua, et bellum ingens victo-
riaque, quantam de Samnitibus nemo ad eam diem præter
2 L. Papirium, patrem consulis, pepererat. Et forte eodem co-
natu apparatuque omni opulentia insignium armorum bellum
adornaverant et deorum etiam adhibuerant opes, ritu quodam
sacramenti vetusto velut initiatis militibus. Dilectu per omne
3 Samnium habito nova lege, ut, qui iuniorum non convenisset
ad imperatorum edictum, quique iniussu abisset, caput Iovi
4 sacraretur, exercitus omnis Aquiloniam est indictus. Ad qua-
draginta millia militum, quod roboris in Samnio erat, con-
5 venerunt. Ibi mediis fere castris locus est consæptus cratibus
pluteisque et linteis contectus, patens ducentos maxime pedes
6 in omnes pariter partes. Ibi ex libro vetere linteo lecto sacri-
ficatum, sacerdote Ovio Paccio quodam, homine magno natu,
qui se id sacrum repetere affirmabat ex vetusta Samnitium
religione, qua quondam usi maiores eorum fuissent, quum

adimendæ Etruscis Capuæ clandestinum cepissent consilium.
Sacrificio perfecto, per viatorem imperator acciri iubebat no- 7
bilissimum quemque genere factisque; singuli introducebantur.
Erat quum alius apparatus sacri, qui perfundere religione 8
animum posset, tum in loco circa omni contecto aræ in medio
victimæque circa cæsæ et circumstantes centuriones strictis
gladiis. Admovebatur altaribus magis ut victima quam ut 9
sacri particeps, adigebaturque iure iurando, quæ visa audi-
taque in eo loco essent, non enuntiaturum. Dein iurare 10
cogebant diro quodam carmine, in exsecrationem capitis
familiæque et stirpis composito, nisi isset in prœlium, quo
imperatores duxissent, et si aut ipse ex acie fugisset aut, si
quem fugientem vidisset, non extemplo occidisset. Id primo 11
quidam abnuentes iuraturos se, obtruncati circa altaria sunt;
iacentes deinde inter stragem victimarum documento ceteris
fuere, ne abnuerent. Primoribus Samnitium ea detestatione 12
obstrictis, decem nominati ab imperatore; eis dictum, ut vir
virum legerent, donec sedecim millium numerum confecissent.
Ea legio linteata ab integumento consæpti, quo sacrata no-
bilitas erat, appellata est; his arma insignia data et cristatæ
galeæ, ut inter ceteros eminerent. Paulo plus viginti millium 13
alius exercitus fuit, nec corporum specie nec gloria belli nec
apparatu linteatæ legioni dispar. Hic hominum numerus,
quod roboris erat, ad Aquiloniam consedit.

Consules profecti ab urbe, prior Sp. Carvilius, cui veteres **39**
legiones, quas M. Atilius, superioris anni consul, in agro Inter-
amnati reliquerat, decretæ erant. Cum eis in Samnium pro- 2
fectus, dum hostes operati superstitionibus concilia secreta
agunt, Amiternum oppidum de Samnitibus vi cepit. Cæsa 3
ibi millia hominum duo ferme atque octingenti, capta quattuor
millia ducenti septuaginta. Papirius, novo exercitu (ita enim 4
decretum erat) scripto, Duroniam urbem expugnavit; minus
quam collega cepit hominum, plus aliquanto occidit; præda
opulenta utrobique est parta. Inde pervagati Samnium con- 5
sules, maxime depopulato Atinate agro, Carvilius ad Comi-

nium, Papirius ad Aquiloniam, ubi summa rei Samnitium erat,
6 pervenit. Ibi aliquamdiu nec cessatum ab armis est neque
naviter pugnatum; lacessendo quietos, resistentibus cedendo,
comminandoque magis quam inferendo pugnam dies absumebatur.
Quodcunque inciperetur remitteretur que, omnium rerum, etiam
7 parvarum, eventus perferebatur in dies *in* altera Romana castra,
quæ viginti millium spatio aberant, et absentis collegæ consilia
omnibus gerendis intererant rebus; intentiorque Carvilius, quo
maiore discrimine res vertebatur, in Aquiloniam quam ad
8 Cominium, quod obsidebat, erat. L. Papirius, iam per omnia
ad dimicandum satis paratus, nuntium ad collegam mittit,
sibi in animo esse postero die, si per auspicia liceret, con-
9 fligere cum hoste; opus esse et illum, quanta maxima vi
posset, Cominium oppugnare, ne quid laxamenti sit Samnitibus
10 ad subsidia Aquiloniam mittenda. Diem ad proficiscendum
nuntius habuit; nocte rediit, approbare collegam consulta
11 referens. Papirius, nuntio misso, extemplo contionem habuit;
multa de universo genere belli, multa de præsenti hostium
apparatu, vana magis specie quam efficaci ad eventum, dis-
12 seruit: non enim cristas vulnera facere; et per picta atque
aurata scuta transire Romanum pilum; et candore tunicarum
13 fulgentem aciem, ubi res ferro geratur, cruentari. Auream
olim atque argenteam Samnitium aciem a parente suo occi-
dione occisam, spoliaque ea honestiora victori hosti quam
14 ipsis arma fuisse. Datum hoc forsan nomini familiæque suæ,
ut adversus maximos conatus Samnitium opponerentur duces
spoliaque ea referrent, quæ insignia publicis etiam locis deco-
15 randis essent. Deos immortales adesse propter toties petita
fœdera, toties rupta; tum, si qua coniectura mentis divinæ
16 sit, nulli unquam exercitui fuisse infestiores, quam qui nefando
sacro mixta hominum pecudumque cæde respersus, ancipiti
17 deum iræ devotus, hinc fœderum cum Romanis ictorum testes
deos, hinc iuris iurandi adversus fœdera suscepti exsecrationes
horrens, invitus iuraverit, oderit sacramentum, uno tempore
40 deos, cives, hostes metuat. Hæc comperta perfugarum indiciis

quum apud infensos iam sua sponte milites disseruisset, simul
divinæ humanæque spei pleni clamore consentienti pugnam
poscunt; pænitet, in posterum diem dilatum certamen; moram
diei noctisque oderunt. Tertia vigilia noctis, iam relatis lit- 2
teris a collega, Papirius silentio surgit et pullarium in auspi-
cium mittit. Nullum erat genus hominum in castris intactum 3
cupiditate pugnæ; summi infimique æque intenti erant; dux
militum, miles ducis ardorem spectabat. Is ardor omnium 4
etiam ad eos, qui auspicio intererant, pervenit; nam quum
pulli non pascerentur, pullarius auspicium mentiri ausus tripu-
dium solistimum consuli nuntiavit. Consul lætus, auspicium 5
egregium esse et deis auctoribus rem gesturos, pronuntiat,
signumque pugnæ proponit. Exeunti iam forte in aciem 6
nuntiat perfuga, viginti cohortes Samnitium (quadringenariæ
ferme erant) Cominium profectas. Quod ne ignoraret collega,
extemplo nuntium mittit; ipse signa ocius proferri iubet.
Subsidia suis quæque locis et præfectos subsidiis attribuerat;
dextro cornu L. Volumnium, sinistro L. Scipionem, equitibus 7
legatos alios, C. Cædicium et *T.* Trebonium, præfecit; Sp. 8
Nautium mulos, detractis clitellis, cum cohortibus alariis
in tumulum conspectum propere circumducere iubet atque
inde inter ipsam dimicationem, quanto maxime posset moto
pulvere, ostendere. Dum his intentus imperator erat, altercatio 9
inter pullarios orta de auspicio eius diei exauditaque ab equi-
tibus Romanis, qui rem haud spernendam rati Sp. Papirio,
fratris filio consulis, ambigi de auspicio renuntiaverunt. Iuvenis 10
ante doctrinam deos spernentem natus rem inquisitam, ne
quid incompertum deferret, ad consulem detulit. Cui ille: „Tu 11
quidem macte virtute diligentiaque esto; ceterum, qui auspicio
adest, si quid falsi nuntiat, in semet ipsum religionem recipit.
Mihi quidem tripudium nuntiatum, populo Romano exercitui-
que egregium auspicium, est.“ Centurionibus deinde imperavit, 12
uti pullarios inter prima signa constituerent. Promovent et
Samnites signa; insequitur acies ornata armataque, ut hosti
quoque magnificum spectaculum esset. Priusquam clamor 13

tolleretur concurreretur que, emisso temere pilo ictus pullarius ante signa cecidit; quod ubi consuli nuntiatum est, „Dii in
14 prœlio sunt“ inquit; „habet pœnam noxium caput.“ Ante consulem hæc dicentem corvus voce clara occinuit; quo lætus augurio consul, affirmans nunquam humanis rebus magis præsentes interfuisse deos, signa canere et clamorem tolli iussit.
41 Prœlium commissum atrox, ceterum longe disparibus animis. Romanos ira, spes, ardor certaminis avidos hostium sanguinis in prœlium rapit; Samnitium magnam partem necessitas ac religio invitos magis resistere quam inferre pugnam cogit;
2 nec sustinuissent primum clamorem atque impetum Romanorum, per aliquot iam annos vinci assueti, ni potentior alius metus
3 insidens pectoribus a fuga retineret. Quippe in oculis erat omnis ille occulti paratus sacri et armati sacerdotes et promiscua hominum pecudumque strages et respersæ fando nefandoque sanguine aræ et dira exsecratio ac furiale carmen, detestandæ familiæ stirpique compositum; iis vinculis fugæ
4 obstricti stabant, civem magis quam hostem timentes. Instare Romanus a cornu utroque, a media acie, et cædere deorum hominumque attonitos metu; repugnatur segniter, ut ab iis,
5 quos timor moraretur a fuga. Iam prope ad signa cædes pervenerat, quum ex transverso pulvis velut ingentis agminis incessu motus apparuit. Sp. Nautius (Octavium Mæcium
6 quidam eum tradunt), dux alaribus cohortibus, erat; pulverem maiorem quam pro numero excitabant; insidentes mulis calones frondosos ramos per terram trahebant. Arma signaque per turbidam lucem in primo apparebant; post altior densiorque pulvis equitum speciem cogentium agmen dabat,
7 fefellitque non Samnites modo, sed etiam Romanos; et consul affirmavit errorem, clamitans inter prima signa, ita ut vox etiam ad hostes accideret, captum Cominium, victorem collegam adesse; anniterentur vincere, priusquam gloria alterius
8 exercitus fieret. Hæc insidens equo; inde tribunis centurionibusque imperat, ut viam equitibus patefaciant; ipse Trebonio Cædicioque prædixerat, ut, ubi se cuspidem erectam quatientem

vidissent, quanta maxima vi possent, concitarent equites in
hostem. Ad nutum omnia, ut ex ante præparato, fiunt; 9
panduntur inter ordines viæ; provolat eques atque infestis
cuspidibus in medium agmen hostium ruit, perrumpitque or-
dines, quacunque impetum dedit. Instant Volumnius et Scipio
et perculsos sternunt. Tum iam deorum hominumque victa 10
vis; funduntur linteatæ cohortes; pariter iurati iniuratique fu-
giunt, nec quemquam præter hostes metuunt. Peditum agmen, 11
quod superfuit pugnæ, in castra aut Aquiloniam compulsum
est; nobilitas equitesque Bovianum perfugerunt. Equites
eques sequitur, peditem pedes; diversa cornua dextrum
ad castra Samnitium, lævum ad urbem tendit. Prior ali- 12
quanto Volumnius castra cepit; ad urbem Scipioni maiore
resistitur vi, non quia plus animi victis est, sed melius muri
quam vallum armatos arcent; inde lapidibus propulsant ho-
stem. Scipio, nisi in primo pavore, priusquam colligerentur 13
animi, transacta res esset, lentiorem fore munitæ urbis oppug-
nationem ratus, interrogat milites, satin' æquo animo pate-
rentur, ab altero cornu castra capta esse, se victores pelli a
portis urbis. Reclamantibus universis, primus ipse scuto super 14
caput elato pergit ad portam; secuti alii testudine facta in
urbem perrumpunt, deturbatisque Samnitibus, quæ circa portam
erant muri, occupavere; penetrare in interiora urbis, quia
pauci admodum erant, non audent. Hæc primo ignorare **42**
consul et intentus recipiendo exercitui esse; iam enim præ-
ceps in occasum sol erat, et appetens nox periculosa et su-
specta omnia etiam victoribus faciebat. Progressus longius 2
ab dextra capta castra videt, ab læva clamorem in urbe
mixtum pugnantium ac paventium fremitu esse; et tum forte
certamen ad portam erat. Advectus deinde equo propius, 3
ut suos in muris videt nec iam integri quicquam esse, quo-
niam temeritate paucorum magnæ rei parta occasio esset,
acciri, quas receperat, copias signaque in urbem inferri iussit.
Ingressi proxima, ea parte, quia nox appropinquabat, quie- 4
vere; nocte oppidum ab hostibus desertum est. Cæsa illo 5

die ad Aquiloniam Samnitium millia viginti trecenti quadra-
ginta, capta tria millia octingenti et septuaginta, signa milita-
6 ria nonaginta septem. Ceterum illud memoriæ traditur, non
ferme alium ducem lætiorem in acie visum seu suopte ingenio
7 seu fiducia bene gerundæ rei. Ab eodem robore animi neque
controverso auspicio revocari a prœlio potuit et in ipso
discrimine, quo templa deis immortalibus voveri mos erat,
voverat, Iovi Victori, si legiones hostium fudisset, pocillum
mulsi, priusquam temetum biberet, sese facturum. Id votum
dis cordi fuit, et auspicia in bonum verterunt.

43 Eadem fortuna ab altero consule ad Cominium gesta res.
Prima luce ad mœnia omnibus copiis admotis, corona cinxit
urbem subsidiaque firma, ne qua eruptio fieret, portis oppo-
2 suit. Iam signum dantem eum nuntius a collega trepidus de
viginti cohortium adventu et ab impetu moratus est et partem
copiarum revocare instructam intentamque ad oppugnandum
3 coegit. D. Brutum Scævam legatum cum legione prima et
decem cohortibus alariis equitatuque ire adversus subsidium
4 hostium iussit: quocunque in loco fuisset obvius, obsisteret
ac moraretur, manumque, si forte ita res posceret, conferret,
5 modo ne ad Cominium eæ copiæ admoveri possent. Ipse
scalas ferri ad muros ab omni parte urbis iussit ac testudine
ad portas successit; simul et refringebantur portæ et vis
undique in muros fiebat. Samnites sicut, antequam in muris
viderent armatos, satis animi habuerunt ad prohibendos urbis
6 aditu hostes, ita, postquam iam non ex intervallo nec missi-
libus, sed comminus gerebatur res et, qui ægre successerant
ex plano in muros, loco, quem magis timuerant, victo, facile
7 in hostem imparem ex æquo pugnabant, relictis turribus mu-
risque in forum omnes compulsi, paulisper inde tentaverunt
8 extremam pugnæ fortunam; deinde abiectis armis ad undecim
millia hominum et quadringenti in fidem consulis venerunt;
cæsa ad quattuor millia octingenti octoginta.

9 Sic ad Cominium, sic ad Aquiloniam gesta res; inde me-
dio inter duas urbes spatio, ubi tertia exspectata erat pugna,

hostes non inventi. Septem millia passuum quum abessent
a Cominio, revocati ab suis neutri prœlio occurrerunt. Primis 10
ferme tenebris, quum in conspectu iam castra, iam Aqui-
loniam habuissent, clamor eos utrinque par accidens sustinuit;
deinde regione castrorum, quæ incensa ab Romanis erant, 11
flamma late fusa certiori cladis indicio progredi longius pro-
hibuit; eo ipso loco temere sub armis strati passim inquietum 12
omne tempus noctis exspectando timendoque lucem egere.
Prima luce incerti, quam in partem intenderent iter, repente 13
in fugam consternantur ab equitibus, qui egressos nocte
ab oppido Samnites persecuti viderant multitudinem non
vallo, non stationibus firmatam. Conspecta et ex muris Aqui- 14
loniæ ea multitudo erat, iamque etiam legionariæ cohortes
sequebantur; ceterum nec pedes fugientes persequi potuit, et
ab equite novissimi agminis ducenti ferme et octoginta inter-
fecti; arma multa pavidi ac signa militaria duodeviginti
reliquere; alio agmine incolumi, ut ex tanta trepidatione, 15
Bovianum perventum est.

Lætitiam utriusque exercitus Romani auxit et ab altera 44
parte feliciter gesta res. Uterque ex alterius sententia consul
captum oppidum diripiendum militi dedit, exhaustis deinde 2
tectis ignem iniecit, eodemque die Aquilonia et Cominium
deflagravere et consules cum gratulatione mutua legionum
suaque castra coniunxere. In conspectu duorum exercituum 3
et Carvilius suos pro cuiusque merito laudavit donavitque,
et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa
urbem fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium, fratris
filium, et quattuor centuriones manipulumque hastatorum ar-
millis aureisque coronis donavit, Nautium propter expeditio- 4
nem, qua magni agminis modo terruerat hostes, iuvenem Pa-
pirium propter navatam cum equitatu et in prœlio operam
et nocte, qua fugam infestam Samnitibus ab Aquilonia clam
egressis fecit, centuriones militesque, quia primi portam mu- 5
rumque Aquiloniæ ceperant; equites omnes ob insignem multis
locis operam corniculis armillisque argenteis donat. Con- 6

silium inde habitum. Quum iam tempus esset deducendi ab
7 Samnio exercitus aut utriusque aut certe alterius, optimum
visum, quo magis fractæ res Samnitium essent, eo pertinacius
et infestius agere cetera et persequi, ut perdomitum Samnium
8 insequentibus consulibus tradi posset: quando iam nullus esset
hostium exercitus, qui signis collatis dimicaturus videretur,
unum superesse belli genus, urbium oppugnationes, quarum
per excidia militem locupletare præda et hostem pro aris ac
9 focis dimicantem conficere possent. Itaque litteris missis ad
senatum populumque Romanum de rebus ab se gestis, diversi
Papirius ad Sæpinum, Carvilius ad Veliam oppugnandam
legiones ducunt.

45 Litteræ consulum ingenti lætitia et in curia et in contione
auditæ, et quatridui supplicatione publicum gaudium privatis
2 studiis celebratum est. Nec populo Romano magna solum,
sed peropportuna etiam ea victoria fuit, quia per idem forte
3 tempus rebellasse Etruscos allatum est. Subibat cogitatio animum,
quonam modo tolerabilis futura Etruria fuisset, si quid
in Samnio adversi evenisset, quæ coniuratione Samnitium erecta,
quoniam ambo consules omnisque Romana vis aversa
in Samnium esset, occupationem populi Romani pro occasione
4 rebellandi habuisset. Legationes sociorum, a M. Atilio prætore
in senatum introductæ, querebantur, uri ac vastari agros
a finitimis Etruscis, quod desciscere a populo Romano nollent,
5 obtestabanturque patres conscriptos, ut se a vi atque iniuria
communium hostium tutarentur. Responsum legatis, curæ
senatui futurum, ne socios fidei suæ pæniteret; Etruscorum
6 propediem eandem fortunam, quam Samnitium fore. Segnius
tamen, quod ad Etruriam attinebat, acta res esset, ni Faliscos
quoque, qui per multos annos in amicitia fuerant, allatum
7 foret arma Etruscis iunxisse. Huius propinquitas populi
acuit curam patribus, ut fetiales mittendos ad res repetendas
censerent; quibus non redditis, ex auctoritate patrum iussu
8 populi bellum Faliscis indictum est, iussique consules sortiri,
9 uter ex Samnio in Etruriam cum exercitu transiret. Iam

Carvilius Veliam et Palumbinum et Herculaneum ex Samni-
tibus ceperat, Veliam intra paucos dies, Palumbinum eodem,
quo ad muros accessit. Ad Herculaneum etiam signis 10
collatis ancipiti prœlio et cum maiore sua quam hostium
iactura dimicavit; castris deinde positis, mœnibus hostem in-
clusit; oppugnatum oppidum captumque. In his tribus urbibus 11
capta aut cæsa ad decem millia hominum, ita ut parvo ad-
modum plures caperentur. Sortientibus provincias consulibus,
Etruria Carvilio evenit secundum vota militum, qui vim fri-
goris iam in Samnio non patiebantur. Papirio ad Sæpinum 12
maior vis hostium restitit. Sæpe in acie, sæpe in agmine,
sæpe circa ipsam urbem adversus eruptiones hostium pugna-
tum, nec obsidio, sed bellum ex æquo erat; non enim muris
magis se Samnites quam armis ac viris mœnia tutabantur.
Tandem pugnando in obsidionem iustam coegit hostes, obsiden- 13
doque vi atque operibus urbem expugnavit. Itaque ab ira 14
plus cædis editum capta urbe; septem millia quadringenti
cæsi, capta minus tria millia hominum. Præda, quæ plurima
fuit congestis Samnitium rebus in urbes paucas, militi con-
cessa est.

Nives iam omnia oppleverant nec durari extra tecta 46
poterat; itaque consul exercitum de Samnio deduxit. Venienti 2
Romam triumphus omnium consensu est delatus. Trium-
phavit in magistratu, insigni, ut illorum temporum habitus
erat, triumpho. Pedites equitesque insignes donis transiere 3
ac transvecti sunt; multæ civicæ coronæ vallaresque ac murales
conspectæ; inspectata spolia Samnitium, et decore ac pulchri- 4
tudine paternis spoliis, quæ nota frequenti publicorum ornatu
locorum erant, comparabantur; nobiles aliquot captivi, clari
suis patrumque factis, ducti. Æris gravis transvecta vicies 5
centum millia et quingenta triginta tria millia; id æs redactum
ex captivis dicebatur; argenti, quod captum ex urbibus erat,
pondo mille octingenta triginta. Omne æs argentumque in
ærarium conditum, militibus nihil datum ex præda est; auc- 6
taque ea invidia est ad plebem, quod tributum etiam in

stipendium militum collatum est, quum, si spreta gloria fuisset
captivæ pecuniæ in ærarium illatæ, et militi donum dari ex præda
7 et stipendium militare præstari potuisset. Ædem Quirini
dedicavit, quam in ipsa dimicatione votam apud neminem
veterem auctorem invenio (neque hercule tam exiguo tempore
perficere potuisset); ab dictatore patre votam filius consul de-
8 dicavit exornavitque hostium spoliis; quorum tanta multitudo
fuit, ut non templum tantum forumque iis ornaretur, sed
sociis etiam coloniisque finitimis ad templorum locorumque
9 publicorum ornatum dividerentur. Ab triumpho exercitum
in agrum Vescinum, quia regio ea infesta ab Samnitibus erat,
hibernatum duxit.

10 Inter hæc Carvilius consul in Etruria Troilum primum
oppugnare adortus, quadringentos septuaginta ditissimos, pecunia
11 grandi pactos, ut abire inde liceret, dimisit, ceteram multitu-
dinem oppidumque ipsum vi cepit. Inde quinque castella
12 locis sita munitis expugnavit. Cæsa ibi hostium duo millia
quadringenti, minus duo millia capti. Et Faliscis pacem peten-
tibus annuas indutias dedit, pactus centum millia gravis æris
13 et stipendium eius anni militibus. His rebus actis, ad trium-
phum decessit, ut minus clarum de Samnitibus, quam collegæ
14 triumphus fuerat, ita cumulo Etrusci belli æquatum. Æris
gravis tulit in ærarium trecenta octoginta millia; reliquo ære
ædem Fortis Fortunæ de manubiis faciendam locavit, prope
15 ædem eius deæ ab rege Ser. Tullio dedicatam; et militibus ex
præda centenos binos asses et alterum tantum centurionibus
atque equitibus, malignitate collegæ gratius accipientibus mu-
16 nus, divisit. Favor consulis tutatus ad populum est L. Po-
stumium legatum eius, qui, dicta die a M. Scantio tribuno
plebis, fugerat [in] legatione, ut fama ferebat, populi iudi-
cium; iactarique magis quam peragi accusatio eius poterat.

47 Exacto iam anno novi tribuni plebis magistratum inierant;
hisque ipsis, quia vitio creati erant, quinque post dies alii
2 suffecti. Lustrum conditum eo anno est a P. Cornelio Ar-
vina, C. Marcio Rutilo censoribus; censa capitum millia du-

centa sexaginta duo trecenta viginti unum. Censores vicesimi
sexti a primis censoribus, lustrum undevicesimum fuit. Eodem 3
anno coronati primum ob res bello bene gestas ludos Roma-
nos spectarunt, palmæque tum primum, translato e Græcia
more, victoribus datæ. Eodem anno ab ædilibus curulibus, 4
qui eos ludos fecerunt, damnatis aliquot pecuariis, via a Martis
silice ad Bovillas perstrata est.

Comitia consularia L. Papirius habuit; creavit consules 5
Q. Fabium Maximi filium Gurgitem et D. Iunium Brutum
Scævam. Ipse Papirius prætor factus.

Multis rebus lætus annus vix ad solatium unius mali, 6
pestilentiæ urentis simul urbem atque agros, suffecit; porten-
toque iam similis clades erat, et libri aditi, quinam finis aut
quod remedium eius mali ab diis daretur. Inventum in libris, 7
Æsculapium ab Epidauro Romam arcessendum; neque eo
anno, quia bello occupati consules erant, quicquam de ea re
actum, præterquam quod unum diem Æsculapio supplicatio
habita est.

